

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ

ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ 4.

1918

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ",
1921

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ

ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ 4.

1918

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

1921

*Πᾶσα ἀποστολὴ πρὸς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον γίνεται πρὸς τὸν τμημα-
τάρχην τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ 4^{ΟΥ} ΤΟΜΟΥ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

	Σελίς
<i>Γ. Π. Οικονόμου.</i> Νομίσματα τοῦ Βασιλέως Κασσάνδρου (Πίν. 1)	1 - 2 ⁹
<i>Γ. Α. Σωτηρίου.</i> Ἡ εἰκὼν τοῦ Παλαιολόγου τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπη- λαίου (Πίν. 2)	30 - 44
<i>Ἰω. Χατζιδάκι.</i> Μινωικοὶ τάφοι ἐν Κρήτῃ (Πίν. 3-6)	45 - 87
<i>Α. Κεραμοπούλου.</i> Μυκηναϊκά	88 - 101
<i>Κ. Α. Ρωμαίου.</i> Εἰς τὴν Ἀρκαδικὴν τοπογραφίαν	102 - 104
<i>Κ. Ρωμαίου.</i> Ἀνὰ τὴν Ἀκαρνανίαν	105 - 124
<i>Α. Φιλαδελφέως.</i> Ἀρχαία ἐπαυλὶς μετὰ Νυμφαίου ἐν Λεχαίῳ τῆς Κορινθίας .	125 - 135
<i>Στ. Ξανθουδίδη.</i> Μέγας πρωτομινωϊκὸς τάφος Πύργου	136 - 170
<i>Γ. Π. Οικονόμου.</i> Ψηφιδωτὸν ἐν Σπάρτῃ	171 - 176
<i>Δ. Εὐαγγελίδη.</i> Ἀνάγλυφον χθονίου Ἑρμοῦ	178 - 184

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ 1918

<i>Εὐπρεπιόμους καὶ νέα προοκτῆματα Μουσείου Κορίνθου</i> (Α. Φιλαδελφεύς) .	1 - 9
<i>Ι' Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια</i> (Στέφ. Ξανθουδίδης). Περιοδεῖαι, περισυλλογὴ ἀρχαίων, ἔρευναι ἀρχαιολογικαί, Μουσεῖα καὶ συλλογαὶ κατὰ τὸ 1916 (σελ. 9 - 15). Πρωτομινωϊκοὶ τάφοι Μεσσαράς, Μαραθοκέφαλον (σελ. 15 - 22). Ἰδαῖον ἄντρον (σελ. 22). Δρῆρος (σελ. 22 - 32).	
<i>Η' Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια</i> (Κ. Α. Ρωμαῖος)	32 - 34
<i>Ανασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Σκύρῳ</i> (Δ. Εὐαγγελίδης)	34 - 45
<i>Εφορεία Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων</i> (Γ. Α. Σωτηρίου). Περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ κειμηλίων	46 - 80
<i>Ζ' Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια</i> (Α. Φιλαδελφεύς, Ἀνέκδοτα μνημεῖα ἐν τῷ Μου- σεῖῳ Ναυπλίου)	1 - 11
<i>Θ' Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια</i> (Ἰω. Χατζιδάκις)	12 - 18
<i>Ι' Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια</i> (Στ. Ξανθουδίδης)	18 - 25
<i>ΙΑ' Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια</i> (Δ. Εὐαγγελίδης)	25 - 27

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ ΔΕΛΤΙΟΥ 1918

<i>Γεωργ. Α. Σωτηρίου, Ἐφόρου Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων.</i> Ἐκθεσεὶς περὶ τῶν ἐργασιῶν τῶν ἐκτελεσθεισῶν ἐν τῇ ἡρειπωμένῃ ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς Βασι- λικῇ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης κατὰ τὰ ἔτη 1917-1918 . . .	1 - 47
---	--------

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ.

ΤΟ ΧΑΛΚΟΥΝ ΚΟΜΜΑ.

Ἡ ἐν Πέλλῃ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Πρακτικά 1914. 1915) ἔφερεν εἰς φῶς ἐν εἰς 1915 καὶ μικρὸν ἀγάνωτον πῆλινον ἀγγεῖον μετὰ διακοσίων τριάκοντα ἐνὸς χαλκῶν νομισμάτων καὶ ἐνὸς ἀργυροῦ τετραδράχμου. Ἦδη κατὰ τὸν χρόνον τῆς εὐρέσεως ἐπὶ τῶν ὀλιγώτερον κατιωμένων χαλκῶν κομματιῶν ἀνεγινώσκετο ευχερῶς τὸ νομισματικὸν ἐπιγράφιον ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ. ἐπὶ δὲ τοῦ ἄριστα διατηρουμένου ἀργυροῦ τετραδράχμου τὸ ἐπιγράφιον ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Ὅτε εἶτα κατετέθησαν τὰ νομίσματα εἰς τὸ Ἐθνικὸν Νομισματικὸν Μουσεῖον καὶ ἐκαθάρθησαν ἐπιμελῶς ὑπὸ τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Μουσείου, ἀπεκαλύφθησαν τὰ χαλκᾶ πάντα φέροντα τὸ ὄνομα τοῦ Κασσάνδρου. Ὁ τόπος, ἔνθα τὸ εὑρημα ἐγένετο (Πρακτικά 1915, 243), καὶ ἡ τὸ πάλαι σχετικῶς μικρὰ τρέχουσα τῶν νομισμάτων ἀξία πείθουσιν ὅτι ταῦτα θὰ ἦσαν μικρὰ οἰκονομία θυρωροῦ τινος τῆς οἰκίας, ὅστις ὑπὸ κινδύνου ποτὲ ἀπειληθεὶς ἢ δι' ἄλλον τινὰ λόγον ἀπέκρουεν ἐν τῷ δωματίῳ ἐκεῖνῳ τὸ χρημάτιον, δὲν ἠδυνήθη δὲ μετὰ ταῦτα νὰ ἀπολάβῃ.

Ἀπὸ νομισματικῆς ἀπόψεως εἶναι ἄξιον προσοχῆς τὸ εὑρημα διὰ τὴν σειρὰν τῶν συμβόλων καὶ μονογραφημάτων, τῶν ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψεως τῶν νομισμάτων ἀπαντώντων, πλουτίζεται δὲ δι' αὐτοῦ σημαντικῶς ἢ μέχρι τοῦδε γνωστὴ πενιχρὰ νομισματικὴ τοῦ Κασσάνδρου (Head Histor. num.² 228), τῆς ὁποίας ἐνόμισα ευκαιρον ἀπὸ τῆς ἀφορμῆς ταύτης νὰ ἐπιχειρήσω καὶ γενικωτέραν τινὰ ἐξέτασιν, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν πλὴν τοῦ εὐρήματος τῆς Πέλλης καὶ τὰ ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις νομισματικῷ μουσεῖῳ ἀποκείμενα χαλκᾶ νομίσματα τοῦ βασιλέως τούτου, ὡς καὶ τὰ ἐν ἄλλοις μουσεῖοις καὶ συλλογαῖς εὐρισκόμενα, ὅσα δι' ἐντύπων καταλόγων καὶ περιγραφῶν ἐγένοντο μέχρι τοῦδε προσιτὰ, παραιτηθεὶς δὲ διὰ τὰς ὑφισταμένας περιστάσεις πάσης περαιτέρω προσπάθειας πρὸς συγκέντρωσιν καὶ ἄλλου ἀνεκδότου τυχὸν ὕλικου ἐκ δυσπροσίτων ἢ ἀπροσίτων συλλογῶν. Τὸ βραχὺ τῆς ἀρχῆς τοῦ Κασσάνδρου, πρὸς δὲ τούτοις τὸ περιορισμένον τῶν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ ὑπαγομένων χωρῶν διευκολύνουσι βεβαίως τὴν ἐξέτασιν τῶν νομισμάτων αὐτοῦ, ἀλλὰ δὲν ἀπαλλάττουσιν ἐντελῶς ἀπὸ τῶν πάσῃ νομισματικῇ μελέτῃ δι' αὐτὴν τὴν φύσιν τῶν νομισμάτων συμφυῶν δυσχερειῶν.

Εἰς τὸν Διευθυντὴν τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Σβορώννον ὀφείλω χάριν διὰ τὴν φιλόφρονα προθυμίαν, μεθ' ἧς παρηκολούθησε τὴν ἐργασίαν καὶ διὰ

τὴν διευκόλυνσιν, ἣν παρέσχεν εἰς αὐτήν. Εὐχαριστῶ ὡσαύτως καὶ τὸν νομισματογνώμονα κ. Κωνσταντόπουλον διὰ τὴν ἀρωγὴν του. Τὰ ἐκμαγεῖα ἐγένοντο ὑπὸ τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, ὃ δὲ φωτοτυπικὸς πῖναξ ὑπὸ τοῦ Β. Παπαγιαννοπούλου.

Τὸ εὔρημα τῆς Πέλλης. Τῆς προσθίας ὀψεως τῶν νομισμάτων τοῦ εὔρηματος γενικὸς τύπος εἶναι ἡ ἐντὸς στικτοῦ κύκλου κεφαλὴ νεαροῦ Ἑρακλέους πρὸς δεξιὰ, φέροντος λεοντήν, τῆς ὁποίας ἡ κεφαλὴ χάσκουσα περιβάλλει τὴν κεφαλὴν τοῦ ἥρωος, οἱ δὲ πρὸσθιοι πόδες εἶναι συνημμένοι ἐμπροσθεν ὑπὸ τὴν σιαγόνα κατὰ τὸν γνωστὸν τύπον καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου εἰσαχθὲν εἰς τὰ Μακεδονικὰ νομίσματα ὑπόδειγμα.

Ὁ ὀπίσθιος τύπος εἶναι διττός, καὶ ἐπὶ μὲν τῶν μεγαλητέρων χαλκῶν ὑπάρχει ἱππεὺς γυμνὸς πρὸς δεξιὰ βαίνων καὶ ἔχων ὑψωμένην τὴν δεξιὰν ὡς στεφανῶνων τὸν ἵππον αὐτοῦ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν τὸν χαλινόν, ἐπὶ δὲ τῶν μικροτέρων χαλκῶν νομισμάτων ὑπάρχει λέων πρὸς ἀριστερὰ κατὰ λείαν τινὰ πλανώμενος ἢ θραύων διὰ τῶν ὀδόντων δόρυ βοηθοῦντος τοῦ δεξιοῦ προσθίου πέλματος.

Τὰ νομισματικὰ ἐπιγράψαι, ἅπαντα κατὰ κανόνα ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψεως εὐρισκόμενα, λέγουσι ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ, τοῦ ο μικροῦ ὄντος δεδηλωμένου διὰ στιγμῆς.

Ἐκ τῶν συμβόλων ὃ μὲν ἱππεὺς εἶναι ἐκ παλαιότερων μακεδονικῶν νομισμάτων εἰλημμένος, ἰδίᾳ δὲ τοῦ Φιλίππου τοῦ Β', εἴτε τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως ἐκείνου ὑπαινιττόμενος εἴτε καὶ εἰς ἀνάμνησιν ἱππικῆς νίκης τὸ πρῶτον θεθεῖς ἢ καὶ καθ' ὅλου τὸ φιλιππότροπον τῶν Μακεδόνων δηλῶν ὡς καὶ ἐν νομίμασιν ἄλλων τόπων συμβαίνει (πρβ. L. Müller Numismatique d'Alexandre le Grand 344. Head HN² 224), ὃ δὲ λέων ὃ μετὰ τῆς συμφοῦς αὐτῷ ἀλκῆς καὶ μετὰ τινος πείσματος θραύων τὸ δόρυ δὲν εἶναι πολὺ συνήθης νομισματικὸς τύπος. Ἐκ τῶν ἀρχαιότερων Μακεδόνων βασιλέων μετεχειρίσθησαν αὐτὸν ὁ Ἀμύντας ὁ Γ' κατὰ τὴν δευτέραν αὐτοῦ βασιλείαν, 381-369 π. Χ. (BMC Maced. p. 173 εἰκ.—Head HN 222. Σβορῶνος ΔΕΝΑ XVII σελ. 26 πίν. 4, 8-11) καὶ ὁ Περδίκκας ὁ Γ', 364-359 π. Χ. (BMC Mac. p. 175 εἰκ. Head HN 222. Σβορῶνος αὐτ.), ἅπαντ' ἀέ, ὡς ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἀργυροῦ ἀγγείου τοῦ βασιλικοῦ τάφου τῆς Solokha παρετήρησεν ἤδη καὶ ὁ Σβορῶνος, καὶ ἐπὶ νομισμάτων τῆς Θυρακικῆς Καρδίας τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος (Fritze Numismia I πίν. I, 1 καὶ 4. Head HN 259), ἐπὶ νομίσματος τῆς Καμπανικῆς Καπύης κοπέντος μετὰ τὸ 268 π. Χ. (Head HN 35) καὶ ἐπὶ νομίσματος τῶν Σαρδεων τῶν μετὰ τὸ 133 π. Χ. χρόνων (BMC Lydia p. 238, 8-9 pl. XLII, 11-12).

εἰς τὰ ὅποια δύναται νὰ προστεθῇ ἐκτὸς των νομισμάτων τοῦ Κασσάνδρου καὶ νόμισμα τῆς Μακεδονικῆς Μεθώνης τοῦ 400-354 (Head HN 218) καὶ χαλκοὺς sextans τῆς Ἰταλικῆς πόλεως Mateola των χρόνων 250-217 π. Χ. (Macdonald Hunterian Collection I 57).

Μετὰ τον Ἀμυνταν καὶ τον Περδίκκαν φαίνεται ὅτι τὸ σύμβολον περιέπεσεν εἰς ἀχρηστίαν ἐν Μακεδονίᾳ, ὅτι δὲ τὸ πρῶτον ἀνελήφθη ὑπὸ τοῦ Κασσάνδρου. Ἀλλ' εἶναι προφανὲς ὅτι, ὅπως καὶ ἐν τοῖς παλαιότεροις ἐκείνοις χρόνοις, οὕτω καὶ ἐπὶ Κασσάνδρου, ἡ ἐπὶ τῶν νομισμάτων αὐτοῦ χρῆσις τῆς ζωηροτάτης παραστάσεως δεν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἄμοιρος ιστορικῆς σημασίας καὶ ἀπλῆ τις μίμησις των προγεγενημένων. Ἡ ὑπὸ τοῦ λέοντος θραῦσις τοῦ δόρατος συμβολίζει πάντως τὴν ὑπὸ τοῦ βασιλέως κατασύντριψιν σημαντικοῦ τινος ἐχθροῦ τοῦ κράτους αὐτοῦ καὶ τὴν ἀποτροπὴν μεγίστου κινδύνου. Ἀνάλογοι δὲ πρὸς τὴν παράστασιν ταύτην, καίπερ ἀπὸ τῆς οἰωνοσκοπίας ὀρμηθεῖσαι, ἀλλὰ πάντως καὶ αὗται πρὸς ὠρισμένον τι σχετιζόμεναι γεγονόσ, δύνανται νὰ προσαχθῶσι προχείρως ἐκ νομισμάτων αἱ τοῦ σπαράσσοντος δράκοντα ἀετοῦ γνωστόταται παραστάσεις των νομισμάτων τῆς Ἡλίδος (471-421 π. Χ. BMC Peloponn. pl. X 12-13 XI, 6-8. -- Head HN 419) καὶ τῆς Χαλκίδος (197-146 π. Χ. Head 359 εἰκ. 202) καὶ αἱ των νομισμάτων τοῦ Ἀμύντου τοῦ Γ' ἐκ των βασιλέων τῆς Μακεδονίας, σύγχρονοι ταῖς τοῦ θραύοντος δόρυ λέοντος (381-369. Head 222) καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἴσως ἀναφερόμεναι ιστορικὸν γεγονός. Εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἀνήκει καὶ ἡ ἐπὶ νομίσματος τῆς Πύδνης ὁμοία παράστασις (BMC Maced. p. 101 (1). — Macdonald Hunter. Coll. I σ. 282, τοῦ 389-379 π. Χ.). Ἐκ των Σικελιωτικῶν πόλεων τὸν σπαράσσοντα δράκοντα ἀετὸν ἔχει χρυσοῦν νόμισμα των Ἀκραγαντίνων τοῦ 415-406 π. Χ., σύγχρονον δὲ εἶναι καὶ συγγενὲς τὸ ἔχον τὸν σπαράσσοντα λαγῶν ἀετὸν τῆς αὐτῆς πόλεως, ἀμφότερα πιθανώτατα ἀναφερόμενα εἰς τὴν κατὰ των Ἀθηναίων νίκην των Συρακοσίων, ἥτις ἀπέβη εἰς ὠφέλειαν πάντων των Σικελιωτῶν (Macdonald HC 157, 24 πίν. XI, 14. 160, 49 πίν. XI, 18). Ἐκ των Ἰταλικῶν πόλεων ἔχει τὸν τύπον ἢ Aesernia κατασταθεῖσα ὑπὸ των Ῥωμαίων ἰσότης περὶ τὸ 263 π. Χ. (Macdonald HC 22, 3). Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκει καὶ ὁ νομισματικὸς τύπος τῆς Μακεδονικῆς Ἀκάνθου, ὁ ἔχων τὸν καταβάλλοντα τὸν ταῦρον λέοντα, διότι ἀφορμηθεὶς πιθανώτατα ἀπὸ ιστορικοῦ τινος γεγονότος κατέστη οὐχὶ μόνον σχεδὸν μόνιμος τῆς πόλεως νομισματικὸς τύπος, ἀλλὰ καὶ ἄλλως τῆς πόλεως παράσημον, ὅπως ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ἐν Παρισίῳ ἀποκειμένου μεγάλου ἀναγλύφου, ὅπερ εὗρέθη ἐν Ἀκάνθῳ. ἦτο δέ, ὡς νομίζεται, ἐντετειχισμένον ἐπὶ τινος των πυλῶν τῆς πόλεως (Friedrichs-Wolters Gipsabgüsse 38. Brunn-Bruckmann Denkmaler 231⁶ καὶ κείμενον εἰς 641-645 σελ. 17 B. Schroeder. Νομίσματα: Perdrizet Rev. Num. 1903, 313. Head HN 204.

Ἀναφέρω ἐν τέλει καὶ τὸν ἐν τῷ στόματι ἐχόντα τὸ δόρυ χρυσωρὸν γρύπα νομίσματος τοῦ Παντικαπαίου παρὰ Macdonald Coin Types (1905) σ. 105. Περὶ ἄλλων νομισματ. τύπων γρυπὸς διαλαμβάνει ὁ Furtwangler ἐν Roscher ML I. 2 σ. 1762 κέ.

Θὰ ἡδύνατό τις παρὰ τὰ εἰρημένα καὶ ἄλλα ἱκανὰ νὰ συναγάγῃ παραδείγματα τοιούτων ἐπινικίων συμβόλων, ἀλλ' εἶναι ἀρκετὰ πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπὸν τὰ παρατεθέντα, ἐξετάζω δὲ νῦν τὴν ἱστορικὴν αἰτίαν τοῦ νομισματικοῦ τύπου τοῦ Κασσάνδρου.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Κασσανδρὸς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς Ἀντιπάτρου δὲν ἀνεγνώρισε τὸν ὑπ' ἐκείνου κατασταθέντα ἐν Μακεδονίᾳ ἐπιμελητὴν τῶν βασιλέων Πολυπέρχοντα*, ἀλλ' αὐτὸς ἀξίων τὴν ἀρχὴν ταύτην εἰς διαδοχὴν τοῦ πατρὸς, ἀποθανόντος τῷ 319 π. Χ., ἀπεχώρησε τῆς αὐλῆς μετὰ τῶν περι αὐτὸν καὶ θήρας προφασιζόμενος παρέμεινε χωρὶς οἴκων καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ Πολυπέρχοντος παρασκευάζων ἀποστασίαν. Μετ' οὗ πολὺ δὲ ὄντως φεύγει ἐκ Μακεδονίας καὶ διὰ τῆς Θρακικῆς Χερσονήσου φθάνει εἰς τὸν Ἑλλήσποντον καὶ διαπεραιοῦται εἰς τὴν Ἀσίαν, ἐνθα συνεννοεῖται μετὰ τοῦ ὡσαύτως ἀποκηρύξαντος τὸν Πολυπέρχοντα καὶ δι' αὐτοῦ ἐλπίζοντος εἰς τὴν ἐν Ἀσίᾳ ἐγκατάστασιν αὐτοῦ Ἀντιγόνου. Εἰς τὴν συμμαχίαν προστίθεται καὶ ὁ Λυσίμαχος καὶ πόλεις τινες μετὰ τοῦ Βυζαντίου. Μετὰ μακρὰς περιπετειᾶς ἐκστρατείας ἐν Ἀσίᾳ καὶ ἐν Ἑλλάδι ὁ Κασσανδρὸς στρέφει τὴν προσοχὴν του πρὸς τὸν κύριον αὐτοῦ σκοπὸν, τὴν Μακεδονίαν, καὶ μετὰ ἀγῶνα κρατερὸν γίνεται κύριος τῆς πρωτεύουσας καὶ τοῦ πλείστου τῆς χώρας κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 316, ὅτε καὶ ἐδραιοῦται τὸ ἐπὶ τῆς Μακεδονίας κράτος αὐτοῦ, δολοφονουμένης τῆς αἰχμαλώτου Ὀλυμπιάδος καὶ ἐξοριζομένου εἰς Ἀμφίπολιν τοῦ νεαροῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου, τελουμένων δὲ τέλος τῶν γάμων τοῦ νέου ἄρχοντος τῆς Μακεδονίας μετὰ τῆς ἐκ τῆς Φεραίας Νικασιπόλεως θυγατρὸς τοῦ Φιλίππου Θεσσαλονίκης. Οὕτω δὲ τὸ 316 ἢ π. Χ. λογίζεται καὶ ὑπὸ τῶν χρονογράφων ὡς πρῶτον ἔτος τῆς ἀρχῆς τοῦ τέως χιλιάρχου Κασσάνδρου (Niese Geschichte der gr. und mak. St. I 255), ἀπὸ δὲ τούτου ἀρχεῖται καὶ ἡ κοπὴ τῶν νομισμάτων αὐτοῦ.

Θὰ ἡδύνατό τις νὰ συνδέσῃ πρὸς τὰ πρῶτα ταῦτα ἱστορικὰ κατορθώματα τοῦ νέου ἄρχοντος καὶ τὸν θραύοντα τὸ δόρυ λέοντα, ἂν μὴ ἐκώλυνεν ἡ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τούτων παρουσία τοῦ τίτλου τοῦ βασιλέως, ὅστις ἐλλείπει ἀπὸ ἄλλων μετὰ τοῦ ἡσυχάζοντος λέοντος τύπων. Ἐπειδὴ δὲ εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸν

* Περὶ τοῦ διαλεκτικῶς ὀρθοῦ τύπου Πολυπέρχων, τοῦ ὁποῦ ὑπάρχουσι καὶ ἐπιγραφικὰ μαρτύρια γράφει ὁ Hechtel Griech. Personennamen 234. Ὁ τύπος Πολυπέρχων φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ φιλογαίικος αἰτιακὸς τύπος ὁ ἐπικρατήσας παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι, διὰ τὴν ἐκ τῆς αὐτῆς Ἀττικῆς εἶναι καὶ τὰ ἐπιγραφικὰ μαρτύρια τοῦ ἄλλου τύπου.

τίτλον τοῦ βασιλέως ὁ Κασσάνδρος ἀνέλαβε βραδύτερον τῷ 306 π. Χ. συγχρόνως τῷ Ἀντιγόνῳ, Δημητρίῳ καὶ Σελεύκῳ μετὰ τὴν ἐν Κύπρῳ ὑπὸ τοῦ Δημητρίου καταναυμαγήσιν τοῦ Πτολεμαίου, εἵμεθα ἠναγκασμένοι νὰ ἀναζητήσωμεν ἄλλο ιστορικὸν κατόρθωμα τοῦ Κασσάνδρου, ὡς βασιλέως πλέον, ἵνα ἐκ τούτου ἐρμηνεύσωμεν τὸν νομισματικὸν τύπον. Οὐδέν μοι φαίνεται σπουδαιότερον πολεμικὸν καὶ δι' αὐτὴν τὴν βασιλείαν τοῦ Κασσάνδρου σημαντικώτερον ιστορικὸν γεγονὸς κατὰ τὰ ἀπὸ τοῦ 306 π. Χ. μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ (297/6) ἔτη, ἢ ἡ τῷ 301 π. Χ. γενομένη καὶ ἄλλως δὲ σταθμὸν σημειοῦσα διὰ τὰ τῶν Διαδόχων πράγματα μεγάλη ὄντως ἐν Ἰψῷ μάχῃ. Ὁ ἐπίφοβος νῦν ἀντίπαλος τῶν περὶ τὸν Κασσάνδρον συμμάχων μεγαλεπήβολος Ἀντίγονος ὁ εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ ἄχανοῦς κράτους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀποβλέψας καὶ πειραθεὶς νὰ διατηρήσῃ τὴν διοικητικὴν ἐνότητα αὐτοῦ, πρὶ ολίγου δὲ ἔτι ἐνισχυθεὶς διὰ τῶν λαμπρῶν ἔργων τοῦ ἀπ' αὐτῶν τούτων τὸν τίτλον τοῦ βασιλέως προσπορίσαντος εἰς τε αὐτὸν καὶ εἰς ἐαυτὸν υἱοῦ Δημητρίου, ἀπέθανεν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς μάχης, μετ' αὐτοῦ δὲ ἐξέλιπε καὶ πᾶς ἄμεσος κίνδυνος τῶν διαδοχικῶν ἐπικρατειῶν. αἵτινες τοῦναντίον καὶ ἠϋξήθησαν διὰ τοῦ διαμελισμοῦ τῆς εἰς τὸν Ἀντίγονον πρότερον ὑπαγομένης χώρας. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ παρὰ Πλουτάρχῳ ἐν β. Δημητρίου κεφ. 29 διάλογος: *φερομένων δὲ πολλῶν ἐπὶ τὸν Ἀντίγονον καὶ τινος τῶν περὶ αὐτὸν εἰπόντος «ἐπὶ σε οὗτοι, βασιλεῦ» «τίνα γὰρ» εἶπε «πλὴν ἐμοῦ σκοπὸν ἔχουσιν; ἀλλὰ Δημήτριος ἀφίξεται βοηθῶν». Καὶ τοῦτο μεχρὶ παντὸς ἐλπίζων καὶ περισκοπῶν τὸν υἱὸν ἤμα πολλῶν ἀκοντισμάτων εἰς αὐτὸν ἀφενθέντων ἐπεσε.*

Ἡ ἐν Ἰψῷ ἦττα καὶ ὁ θάνατος τοῦ Ἀντιγόνου τερματίσας μισκρὸν ἀγῶνα ἐπικρατήσεως καὶ ἀνακουφίσας τοὺς συμμάχους σπουδαιότατον κινδύνου τοῦ κράτους αὐτῶν, εἶναι φυσικώτατον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐσυμβολίσθη καὶ ἐν ἀναμνηστικῷ τοῦ γεγονότος νομισματικῷ τύπῳ. Εἰς τὴν περίστασιν ταύτην εἰκάζω κατὰ ταῦτα ὅτι ἀναγέρεται καὶ ὁ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Κασσάνδρου ἀναφαινόμενος παλαιὸς Μακεδονικὸς τύπος τοῦ θραύοντος τὸ δόρυ λέοντος, ὅστις τάσσει τὴν νομισματικὴν ταύτην σειρὰν εἰς τὸ ἔτος 301 π. Χ. Στηρίζεται δὲ καὶ ἄλλως ἡ εἰκασία αὕτη, ἐὰν ἀποβλέψωμεν καὶ εἰς τὰ νομίσματα τῶν συμμάχων τοῦ Κασσάνδρου βασιλέων Σελεύκου καὶ Λυσιμάχου. Σειρὰ τις τοῦ Σελεύκου φέρουσα ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψεως Νίκην στεφανοῦσαν τρόπαιον εἶναι καὶ κατὰ τὸν Head HN 757 εἰκ. 332 πιθανὸν ὅτι ἐκόπη μετὰ τὴν ἐν Ἰψῷ μάχην. Ὡσαύτως πρὸς τὸ αὐτὸ γεγονὸς συνδέεται καὶ χαλκοῦν νόμισμα τοῦ Λυσιμάχου ἔχον ὀπισθεν τρόπαιον (Head HN 285. Macdonald HC I 430. 46).

Κατὰ ταῦτα δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἐν τῇ νομισματικῇ τοῦ Κασσάνδρου ἐπὶ τῶν μικρῶν χαλκῶν νομισμάτων ὁ λέων ἀνοίγει καὶ κλείει τὴν σειρὰν, διότι πρὶ μὲν τοῦ 306 π. Χ. ἀπαντᾷ ὁ πρὸς δεξιὰ καθήμενος καὶ ἡσυχάζων Μακεδο-

νικὸς λέων, μετὰ δὲ τὸ 301 π. Χ. ὁ ὀρθωθείς καὶ θυμωθείς λέων συντρίβει τὴν ἐχθρικὴν δύναμιν. Δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ὁ ἐπὶ τινων χαλκῶν ἀπαντῶν τύπος τοῦ ἀπλῶς πρὸς δεξιὰ ἢ ἀριστερὰ βαίνοντος λέοντος ἀνήκει εἰς τὰ μεταξὺ τῶν δύο τούτων χρονικῶν ὁρίων ἔτη, ἴσως εἰς τὸ τῆς ἀναλήψεως τοῦ βασιλικοῦ τίτλου, τὸ 306 π. Χ., καὶ εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονὸς ἀναφερόμενος. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι τὸν βασιλικὸν τίτλον ἀνέλαβον οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Ἀντιγόνου οὐχὶ μετὰ σπουδαῖον τι ἴδιον ἑαυτῶν στρατιωτικὸν κατόρθωμα, ἀλλὰ μὴ ἀνεχόμενοι τὴν ὑπ' ἐκείνου καὶ τοῦ υἱοῦ Δημητρίου ἀνάληψιν τοῦ τίτλου μετὰ τὴν ἐν Κύπρῳ ναυμαχίαν, ὅτε ὁ Μιλήσιος Ἀριστόδημος ἀγγέλλων εἰς τὸν Ἀντίγονον τὴν νίκην τοῦ υἱοῦ προσηγόρευσε αὐτὸν βασιλέα. «*Τοσοῦτον ἔσχυσε κόλακος φωνὴ μία καὶ τοσαύτης ἐνέπλησε τὴν οἰκουμένην μεταβολῆς*» λέγει ὁ Πλούταρχος Δημητρ. 18. στηριζόμενος εἰς τὴν ἐπίφασιν μόνον τῆς ἐκτελέσεως.

Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως τὸ παρὰ Πλουτάρχῳ αὐτόθι λεγόμενον περὶ τοῦ Κασσάνδρου: «*Κάσσανδρος δὲ τῶν ἄλλων αὐτὸν βασιλέα καὶ γραφόντων καὶ καλούντων, αὐτός, ὥσπερ πρότερον εἰώθει, τὰς ἐπιστολάς ἔγραφεν*», διότι ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι ἐπὶ τινα χρόνον καὶ μετὰ τὸ 306 ὁ Κάσσανδρος ἀπέφευγε τὴν χρῆσιν τοῦ βασιλικοῦ τίτλου, μᾶλλον ἐκ διπλωματικῶν ὑπολογισμῶν καὶ ἀβρότητας πολιτικῆς πρὸς τοὺς περὶ αὐτὸν μεγιστάνας ἢ ἐκ μετριοφροσύνης καὶ ἀντιπαθείας πρὸς τὴν βασιλικὴν ἐπωνυμίαν. Καὶ ὁ περιορισμὸς δὲ τοῦ πράγματος παρὰ Πλουτάρχῳ εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν, σημαίνει ὅτι ἐν τῷ δημοσίῳ βίῳ ἢ χρῆσις τοῦ βασιλικοῦ τίτλου, θὰ εἰσῆχθη εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνακλήρουσιν τοῦ βασιλέως. Ἐκτὸς τῶν νομισμάτων τεκμήριον τῆς χρήσεως τοῦ βασιλικοῦ τίτλου εἶναι καὶ ἡ παρὰ τῷ Dittenberger Syll.³ I 332 Μακεδονικὴ ἐκ Κασσανδρείας-Ποτιδαίας ἐπιγραφή ἢ ἀποκειμένη ἐν τῇ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει μονῇ Δοχειαρίου: «*Ἐφ' ἱερέως Κυδία βασιλεὺς Μακεδόνων Κάσσανδρος δίδωσι Περδίκκᾳ Κοῖνον τὸν ἀγρόν κλπ.* (Niese Geschichte I 321 σημ. 5).

Τὰ ἄλλως γνωστὰ χαλκᾶ νομίσματα τοῦ Κασσάνδρου. Ἐκ τῶν ἄλλων χαλκῶν νομισματικῶν τύπων τοῦ Κασσάνδρου συχνὸς εἶναι, ὡς ἐκ τῆς συνημμένης ὠδε γενικῆς ἀναγραφῆς φαίνεται, ὁ ἔχων ἐπὶ μὲν τῆς προσθίας ὄψεως τοῦ νομίσματος δαφνοστεφὴ κεφαλὴν Ἀπόλλωνος, ἐπὶ δὲ τῆς ὀπισθίας ὕψηλὸν τρίπτρον μετὰ τοῦ λέβητος ἢ ὄλμου ἔχοντος τρεῖς κρίκους, ἄνωθεν δέ, ἐπὶ τινων ἐκ τῶν παραλλαγῶν τοῦ τύπου, καὶ παραπέτασμα, οὗ ὑπεράνω ὑπάρχει κλάδος δάφνης.

Ἐπὶ προγενεστέρων τοῦ Κασσάνδρου νομισμάτων τῆς Μακεδονίας ὁ Ἀπόλλων, οὐλόθριξ καὶ βραχύκομος, καὶ τὸ σύμβολον αὐτοῦ, ὁ τρίπτος, ἀπαντῶσι συχνάκις κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πρὸ τοῦ Φιλίππου καὶ ἀρχομένης τῆς βασι-

λείας αὐτοῦ αὐτονόμου νομισματοποιίας ἐν Βοττιαίᾳ, ἐν Ὀλύνθῳ, ἐν ταῖς πόλεσι τῆς Χαλκιδικῆς ὁμοσπονδίας, ἐν Ἀκανθῳ, ἐν Ἀμφιπόλει, ἐν Φιλίπποις καὶ ἄλλοις, δηλοῖ δὲ τὸ πρᾶγμα τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν ἐκτασιν τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν ταῖς χώραις ταύταις (L. Müller Numism. d'Alex. 341. W. Baerge, De Macedonia sacris 35 κέ.). Εἶτα ἅπαντα καὶ ἐπὶ νομισμάτων τοῦ Φιλίππου τοῦ Β'. Καὶ εἶναι μὲν δυνατόν ἢ ὑπὸ τοῦ Φιλίππου χρῆσις τοῦ νομισματικοῦ τούτου τύπου νὰ ὀφείλεται εἰς ἀπλὴν τιμὴν εἰς τὸν οὕτω ευρείας λατρείας ἀπολαύοντα ἐν Μακεδονίᾳ θεὸν καὶ νὰ εἶναι μόνον ἐπανάληψις προϋπάρχοντος τύπου, εἶναι δ' ὅμως πιθανώτερον ὅτι εἶναι μᾶλλον ἱστορικὴν τὴν αἰτίαν γνωστῆς οὐσῆς τῆς σχέσεως τοῦ Φιλίππου πρὸς τὴν ἐπισημοτάτην ἐν τῷ ἑλληνικῷ κόσμῳ ἐστίαν τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος, τοὺς Δελφοὺς. Οἱ ἐνδοιασμοὶ τοῦ Müller ἐνθ' ἂν. πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Cavendon Spicilegio 54 σημ. 65 δὲν φαίνονται ἰσχυροί. Ὡσαύτως ἀναφαίνεται ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψεως καὶ ἄλλων τινῶν νομισμάτων ἢ διαδεδεμένη κεφαλὴ τοῦ Ἀπόλλωνος ἢ ἀναμιμνήσκουσα τὸν Πολυκλείτειον Λαδούμενον-Ἀπόλλωνα, ἀποδίδονται δὲ τὰ νομίσματα ταῦτα εἰς τὸν Ἀλέξανδρον τὸν Μέγαν ἢ εἰς τινὰ τῶν ὁμωνύμων αὐτῷ ἐν Μακεδονίᾳ διαδόχων (Head HN 226. 229).

Επὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Κασσανδρου ἡ σύνδεσις τῆς κομώσεως κεφαλῆς μετὰ τοῦ τρίποδος καθιστᾷ ἀναμφέριστον ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Ἀπόλλωνος Βεβαίως, ὥς εἶπον ἤδη, ἢ ἐν Μακεδονίᾳ διάδοσις τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅστις καὶ ὥς Ἰχναῖος ἐκ τῆς πόλεως Ἰχνῶν τῆς Βοττιαίας, ἐνθα καὶ μαντεῖον αὐτοῦ ὑπῆρχεν, ἦτο γνωστός, θὰ ἦτο ἐπαρκὴς δικαιολογία τῆς ὑπὸ τοῦ Κασσανδρου χρήσεως τοῦ νομισματικοῦ τύπου, ἀλλ' ἐν χρόνοις οὕτω κεκνημένοις, ὥς οἱ χρόνοι οὗτοι τῶν ἀγώνων πρὸς ἐπικράτησιν, οἱ μεστοὶ παντοίων γεγονότων ἱστορικῶν, νομίζω ὅτι εἶναι εὐλογώτερον νὰ ζητήσωμεν τὴν αἰτίαν τῆς ὑπὸ τοῦ Κασσανδρου ἐκλογῆς τοῦ τύπου μᾶλλον ἐν σχέσει τινὶ αὐτοῦ πρὸς τὸ καὶ ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως, ἰσχύς δὲ μάλιστα ἀπὸ ταύτης, σημαντικώτατον Δελφικὸν ἱερόν.

Τὰ φέροντα τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὸν ὀλμοφόρον τρίπουν νομίσματα τοῦ Κασσανδρου εἶχον πάντα τὸ ἐπιγράφιον ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ ἢ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. ἀνήκουσιν ἄρα εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 306-297 π. Χ. χρονικὴν περίοδον, ἐν ἣ καὶ ὀφείλομεν νὰ ἀναζητήσωμεν ἱστορικόν τι γεγονός συνδέον τὸν βασιλέα πρὸς τὸ κέντρον τῆς Ἀπολλωνείου λατρείας καὶ παρασχόν ἀφορμὴν εἰς τὴν νομισματικὴν ἀποτύπωσιν.

Ὅτι ὁ Κασσανδρος διέμεινεν ἐν Δελφοῖς ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος ἐν β. Ἀλεξάνδρου 74, νομίζω δὲ καὶ ἄλλως ἄξιον παραΐσεως τὸ ὅλον χωρίον. «Μάλιστα δ' Ἀντίπατρον ἐφοβεῖτο καὶ τοὺς παῖδας (Ἀλέξανδρος), ὧν Ἰόλας μὲν ἀρχαινοχόος ἦν, ὁ δὲ Κασσανδρος ἀφῆκτο μὲν νεωστί, θεασάμενος δὲ βαρβάρους τινὰς προσ-

κυνοῦντας, ὅτε δὴ τετραμμένος Ἑλληνικῶς καὶ τοιοῦτο πρότερον μηδὲν ἐορακῶς, ἐγέλασε προπειτέστερον. Ὁ δ' Ἀλέξανδρος ὠργισθὴ καὶ δραξάμενος αὐτῶν τῶν τριχῶν σφόδρα ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις ἐπαισε τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν τοίχον. Αὐθις δὲ πρὸς τοὺς κατηγοροῦντας Ἀντιπάτρου λέγειν τι βουλόμενον τὸν Κάσσανδρον ἐκκρινῶν «τί λέγεις;» ἔφη «τοσαυτὴν ὁδὸν ἀνθρώπους μηδὲν ἀδικουμένους ἀλλὰ στυγερὰν τὰς ἐλθεῖν;» φήσαντος δὲ τοῦ Κασσάνδρου τοῦτ' αὐτὸ σημεῖον εἶναι τὸν στυγερὰν εἶναι, δι' μακρὰν ἤκουσι τῶν ἐλέγχων, ἀναγέλας «ἂν Ἀλέξανδρος «ταυτ' ἐκεῖνα» ἔφη - σοφίσματα τῶν Ἀριστοτέλους εἰς ἑκάτερον τὸν λόγον. Οἰμώξῃ μὲν οὖν ἦν καὶ μικρὸν ἀδικούντες τοὺς ἀνθρώπους φανῆτε». Τοῦ δ' ἄλλον οὕτω φασὶ δεινὸν ἐνδύεται καὶ δευσοποιὸν ἐγγενέσθαι τῇ ψυχῇ τοῦ Κασσάνδρου τὸ δέος, ὥστε ἵσπετον χρόνους πολλοῖς ἤδη Μακεδόνων βασιλεύοντα καὶ κρατοῦντα τῆς Ἑλλάδος ἐν Ἀελφοῖς περιπατοῦντα καὶ θεώμενον τοὺς ἀνδριάντας εἰκόνας Ἀλεξάνδρου φαντίσης ἀπὸ πλὴγῆντα φρεσὶ καὶ κραδανθῆναι τὸ σῶμα καὶ μόλις ἀναλαβεῖν ταῦτον ἐγγιγῶσσαν πρὸς τὴν θψιν». Ῥητῶς δὲ παραδίδει ὁ Πλούταρχος ὅτι τὸ ἐν Ἀελφοῖς ἐπεισόδιον συνέβη, ὅτε ὁ Κάσσανδρος ἐβασίλευεν ἤδη Μακεδόνων καὶ ἐκρίτει τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπειδὴ ἐξ ἄλλων βίων καὶ δὴ καὶ τοῦ βίου τοῦ Λημητρίου εἶναι φανερόν, ὅτι ὁ Πλούταρχος γινώσκει ἀκριδῶς τὰ κατὰ τὴν ἀνακλήρῃν τοῦ πρώτου χιλιάρχου Κασσάνδρου εἰς βασιλείαν καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀναφέρων αὐτὸν ὡς βασιλεῖα νοεῖ πάντως τὴν μετὰ τὸ 306 περίοδον, εἶναι ἀνάγκη νὰ τάζωμεν τὸ γεγονός εἰς τὰ ἔτη 306-297, ἅτινα ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν καὶ νομισματικῶς ὑποδηλουμένην, ὡς εἶπον, χρονικὴν περίοδον.

Εἶναι ἱστορικῶς γνωστὸν ὅτι καὶ πρότερον μὲν ὁ Κάσσανδρος ἐκράτησεν ἐν μέρει τῆς Ἑλλάδος ἐναλλάσσων τὴν ἐνταῦθα ἡγεμονίαν αὐτοῦ πρὸς τὴν τοῦ Πολυπέρχοντος, ποτὲ διώκων καὶ ποτὲ διωκόμενος, ἀλλὰ κυρίως στερεὸν πύδα ἔθηκεν ἐπ' αὐτῆς ἀπὸ τοῦ 306 π. Χ. Καὶ πρὸ τοῦ 311, τοῦ ἔτους, ἐν ᾧ «οἱ περὶ Κάσσανδρον καὶ Πτολεμαῖον καὶ Λυσίμαχον διαλίνσεις ἐποίησαντο πρὸς Ἀντιγονοῦ καὶ συνθηκὰς ἔγραψαν» (Διοδώρ. 18, 105), καὶ ἀπὸ τοῦ ἔτους 311 μέχρι τοῦ 307 δὲν φαίνεται ὅτι ἡ Ἑλλὰς εἶχεν εὐρεῖ μονιμώτερόν τινα κύριον ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ καὶ περὶ αὐτῆς ἐριζόντων Μακεδόνων (Niese Geschichte I, 317· πρβ. τὰς ὁρθὰς ἀντιρρήσεις τοῦ Klotsch Epirotische Geschichte 128).

Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ 306 ὁ Κάσσανδρος, ὁ ἐν τῷ αὐτῷ ἔτει ἀνακηρύξας ἑαυτὸν βασιλεῖα, καὶ ὁ Πολυπέρχων μετὰ τὴν ἐξ Ἑλλάδος ἀναχώρησιν τοῦ Λημητρίου καταλαμβάνουσι τὴν χώραν καὶ ἀσφαλίζουσι πῶς τὴν ἑαυτῶν κυριότητα. Ὅτε δὲ τῷ 304 ἀναφαίνεται αὐθις ἐν Ἑλλάδι ὁ Δημήτριος ὡς λυτρωτὴς τῶν Ἑλληνίδων πόλεων, σχεδὸν ἀπασα ἡ Πελοπόννησος καὶ ἡ στερεὰ Ἑλλὰς πλὴν τῶν Αἰτωλῶν εὐρίσκοντο ἐν χερσὶ τοῦ Κασσάνδρου (Διόδ. XX, 100, 6). Ὑπερθυμίζω ἐνταῦθα τὸ ἱστορικῶς σημαντικὸν ἀττικὸν ψήφισμα τὸ ἐπὶ Νικοκλέους ἀρχόντος

τῷ 302¹ εἰς ἔπαινον τῶν ἐπ' Εὐξενίππου 305⁴ ταξιάρχων γενόμενον, ὅπερ εὐρεθὲν ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τῆς ἐν Ἀθήναις ἀγορᾶς ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ Ἀρχ. 1910. 401, περιέλαβε δὲ ἐσχάτως καὶ ὁ Hiller εἰς τὴν Dittenb. Sylloge³ I 345. Τὸ ψήφισμα ἐκεῖνο, ὡς ἤδη ἐν τῇ πρώτῃ δημοσίευσί ἤκασα, ἀναφέρεται εἰς τὴν δρᾶσιν τῶν Ἀθηναίων ταξιάρχων κατὰ τὴν ἐν ἔτει 304 γενομένην ἀτυχὴ πολιορκίαν τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ τοῦ Κασσάνδρου, προηγῆθη δὲ πάντως κατ' Ἀνθεστηριῶνα ψηφισθὲν, τῆς μετ' οὐ πολὺ ἐπελθούσης ἐν Ἰψῷ κρίσεως. Μετὰ τὴν ἐν Ἀθήναις ἐγκατάστασιν ἐπιχειρεῖ τῷ 303 ὁ Δημήτριος τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Πελοποννήσου. Ἡ παρουσία τοῦ Δημητρίου ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἡ βοήθεια τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ τὸν Ὀλυμπιόδωρον πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Κασσάνδρου πολιορκουμένην Ἐλάτειαν, πείθουσιν ὅτι κατὰ τὰ ἔτη 304-302 πιθανώτατα ἡ Βοιωτία δὲν ἀνῆκε τῷ Κασσάνδρῳ, ὅστις ἦτο ἡναγκασμένος νὰ τηρῇ ἄμυναν ἐκεῖθεν ταύτης. Ἡ πολιορκία τῆς Ἐλατείας δὲν ἔχει ὠρισμένην τὴν χρονολογίαν, τίθεται δὲ ὑπὸ τοῦ Beloch Griech. Geschichte III, 1 σ. 170 εἰς τὸ ἔτος 301 ἢ, ὅπερ καὶ πιθανώτερον φαίνεται, εἰς τὸ 303. Ὁ Pomtow Delphica III 132 καὶ Dittenberger Syll.³ I 361 δημοσιεύουσιν τὰ εὐρεθέντα ἐν Δελφοῖς ἀξιόλογα σχετικὰ ἀρχαῖα ἐπιγράμματα. Ὁ De Sanctis Contributi alla storia ateniese ἐν Beloch: Studi di Storia antica II, 21 καὶ ὁ Wilhelm Ath. Mitt. 1897, 216 θεωροῦσι δυνατόν τὴν εἰς τὰ ἀμέσως μετὰ τὸ 306 ἔτη χρονολόγησιν τοῦ γεγονότος. Σημειώσεως ἄξιον ὡς πρὸς τὸν Κασσάνδρον εἶναι τὸ περὶ τοῦ πράγματος ὑπὸ τοῦ Παυσανίου λεγόμενον ἐν X, 18, 7: *Φωκέων δὲ οἱ ἐχόντες Ἐλάτειαν, ἀντίστοιχον γὰρ τῇ Κασσάνδρου πολιορκίᾳ Ὀλυμπιοδώρου σφίσιν ἀμύνοντες, λέοντα τῷ Ἀπόλλωνι ἀποπέμπουσιν εἰς Δελφούς*, διότι ἐξ αὐτοῦ ἐξάγεται ὅτι πιθανώτατα, οὐχὶ πολλῶ ὕστερον, ὅτε ἐστάλη τὸ ἀνάθημα εἰς Δελφούς, βεβαίως ὁ Κασσάνδρος δὲν εἶχε κράτος ἐπὶ τοῦ τόπου, ὥστε νὰ μὴ ἀνεχθῇ τὴν ἄμεσον προσβολήν. Φαίνεται δὲ ὄντως ὅτι πρὸ τοῦ 301, ὅτε ἐκρίθη ἡ τύχη τοῦ Ἀντιγόνου ἐν Ἰψῷ, ὁ Κασσάνδρος δὲν εἶχεν ἀναλάβει τὴν ἰσχὺν αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι. Τεκμήριον τῆς ἐπαναλήψεως ἢ ἀποπειρας πρὸς ἐπανάληψιν τῶν σχέσεων τῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ Κασσάνδρου εἶναι τὸ ὑπὲρ Ποσειδίππου ἀττικὸν ψήφισμα, ὅπερ μνημονεύει ἐν ἔτει 399/8 π. Χ. ἐπάνοδον πρέσβων ἀποσταλέντων πρὸς τὸν Κασσάνδρον, νῦν καὶ ἐν IG II² 641. Dittenb. Syll.³ I 362. Οἱ πρέσβεις οὗτοι πιθανώτατα ἀπεστάλησαν πρὸς τὸν Κασσάνδρον ἀφοῦ μετὰ τὴν ἐν Ἰψῷ μάχην κατεῖδον οἱ Ἀθηναῖοι ὅτι τὰ πράγματα ἔκλινον ὀριστικώτερον ὑπὲρ τοῦ Κασσάνδρου.

Κατὰ πάντα ἄρα ταῦτα ἢ ἐν Δελφοῖς παρουσία τοῦ Κασσάνδρου ὡς βασιλέως ὀφείλει νὰ τεθῇ εἰς τὰ εὐθὺς μετὰ τὸ 306 ἔτη ἢ εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 301-297 περίοδον, ὅτε, μετὰ τὴν ἐν Ἰψῷ διανομήν, ἢ Ἑλλάς εὐρίσκετο ὑπὸ τὸν Κασσάνδρον.

Ίσως αποβλέπων τις εις τὴν ἐν τοῖς μετὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ τρίτοδος νομίσμασι τοῦ Κασσάνδρου παρατηρουμένην διακύμανσιν τῆς διατυπώσεως τοῦ ἐπιγραφίου (ΚΑΣΣΑΝΔΡ-Υ ΒΑΣΙΛΕΩΣ-ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡ-Υ) δύναται νὰ ἀποδώσῃ τὴν νομισματικὴν ταύτην σειρὰν, τὴν ὁποίαν ἐθεωρήσαμεν σχετικὴν πρὸς τοὺς Δελφούς, μᾶλλον εἰς τὴν πρώτην ἢ εἰς τὴν δευτέραν χρον. περίοδον, τοσοῦτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον, ἂν ὅσα προηγουμένως περὶ τοῦ τύπου τοῦ θραύοντος δόρου λέοντος ἤκασα εἶναι ὀρθά, εἰς τὴν δευτέραν ἀπὸ τοῦ 301 π. Χ. περίοδον ἀνήκουν τὰ μικρὰ ἐκεῖνα νομίσματα, ὧν σύγχρονα εἶναι βεβαίως τὰ κοινὸν ἔχοντα τὸν πρόσθιον τύπον, τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἡρακλέους, μεγαλύτερα νομίσματα, ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψεως τῶν ὁποίων ὑπάρχει ὁ πρὸς δεξιὰ βαίνων ἱππεὺς ὁ στεφανῶν τὸν ἱππον αὐτοῦ καὶ τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν ἀναμειγμένα μετ' ἐκείνων ἐν τῷ εὐρήματι τῆς Πέλλης.

Ὁ συνδυασμὸς τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀπόλλωνος ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψεως καὶ τοῦ τρίτοδος ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψεως τοῦ νομίσματος, ὡς ἀκριθῶς ἀπαντᾷ ἐπὶ Κασσάνδρου, δὲν εὐρίσκεται ἐπὶ προγενεστέρων νομισμάτων τῆς Μακεδονίας ἢ μόνον ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ βασιλέως τῆς Παιονίας Νικάρχου (340-315 π. Χ. Head HN 238). Ἐκ δὲ μεταγενεστέρων Μακεδονικῶν ἀναφέρω τὰ νομίσματα τῆς Ἀμφιπόλεως τῶν ἐτῶν 185-168 περίπου (H. Gabeler Nordgr. Munzen-Makedonien ἀρ. 3).

Φαίνεται δ' ὅτι ὁ Κασσάνδρος δὲν ἔλαβεν ὡς πρότυπον τῆς νομισματικῆς ταύτης σειρᾶς Δελφικοὺς ἢ Φωκικοὺς τύπους, διότι ἐν τοῖς Δελφικοῖς ἢ Φωκικοῖς νομίσμασι δὲν ἀπαντᾷ ὅμοιος τυπολογικὸς συνδυασμὸς (πρβ. περὶ μὲν τῶν Δελφικῶν νομισμάτων τὴν εἰδικὴν πραγματείαν τοῦ Σβορώνου BCH 1896 1 κέ.— Head HN 340, περὶ δὲ τῶν Φωκικῶν καθ' ὅλου BMC Central Greece σ. 21 κέ. πίν. III.— Head HN 338).

Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀπόλλωνος ἔχει μακρὰν τὴν κόμην καὶ φέρει στέφανον δάφνης, ἀλλὰ χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ περίτεχνος ὑψηλὸς τρίπους, ἔχων κάτω πόδας λέοντος καὶ μεταξὺ τῶν σκελῶν πρὸς συγκράτησιν αὐτῶν δύο στεφάνους, φέρων δὲ ὄλμον ἢ λέβητα μετὰ τριῶν κρίκων καὶ ἐπ' αὐτῶν στέφανον δάφνης, *τὴν ἐπὶ τοῦ λέβητος [στεφάνην]* (Εὐσεβ. πρὸς Μαρκ. I p. 166. 31).

Ὁ τύπος οὗτος τοῦ τρίτοδος δὲν εἶναι κοινός, ἀλλὰ παριστᾷ εἰδικῶς ἀναθηματικὸν ἢ ἑπαθλὸν τρίπουν Ἀπολλώνειον. Ἀναμιμνήσκω δὲ ἐκτὸς πλείστων ἄλλων νομισματικῶν παραδειγμάτων, ἅτινα εὐκόλως δύναται τις νὰ συγκεντρώσῃ, τὴν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης διδακτικὴν νομισματικὴν σειρὰν τῶν Ἀβδήρων, ἐν ᾗ παρὰ τὸν χαρακτηριστικὸν τῆς πόλεως τύπον τῆς προσθίας ὀψεως, ἦτοι τὸν γρύπα, ἢ ὀπισθία ὀψις φέρει σύμβολα σχετικὰ πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ ὀλογράφως ἀναγραφομένου ἀρχοντος, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἔχει ὡς σύμβολον τοῦ ἀρχοντος

Πύθωνος δαφνοστεφῇ τοῖσιν ὑποδηλοῦντα τὸν Πύθιον Ἀπόλλωνα. *Pröb. Gardner Types* 54. *Macdonald Coin Types* 39 πίν. I, 15.

Πρότυπον δὲ τὸν τρίποδος εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐχρησίμευσαν καὶ τὰ νομίσματα τῶν Φιλίππων, τῶν χρόνων τῆς αὐτονόμου κοπῆς, τὰ φέροντα τὸν ἐστεμμένον τρίποδον. *Head HN* 217. *BMC Maced.* 96, 1. Ἀναφέρω δὲ καὶ τὰ νομίσματα τῆς Εὐρυδικείας, πιθανῶς παροδικοῦ ὀνόματος τῆς Κασσανδρείας, τοῦ 298-294 περίπου π. Χ. *BMC Mac.* 75, 1.

Ὁ τύπος τοῦ Ἀπόλλωνος ἀναμνησκει μὲν καθόλου τὸν ἐκ τῆς ἄλλης τέχνης, μάλιστα δὲ τῆς πλαστικῆς, παραδεδομένον τύπον τοῦ κομῶντος ὡς κιθαροῦ ἢ ἄλλως παριστωμένου Ἀπόλλωνος, ἀλλὰ ἰδίᾳ ἀνακαλεῖ ἐκ τῶν πλαστικῶν τύπων τὴν ἐν Δελφοῖς εὑρεθεῖσαν μαρμαρίνην κεφαλὴν *Fouilles de Delphes tom. IV pl. LXXIV*, ἣτις ἐχει λελυμένην τὴν κόμην, φέρει δὲ περὶ αὐτὴν καὶ τὸ μέσον τοῦ μετώπου ταινίαν. Ἐνθυμούμενός τις τὰς ἐπὶ ἀγγείων ἰδίᾳ ἄλλα καὶ πλαστικὰς παραστάσεις τοῦ μιτροφοροῦντος Διονύσου καὶ αὐτὰ τὰ ἐπίθετα τοῦ θεοῦ *θηλυμίτρος* καὶ *μιτροφόρος* ὡς καὶ τὴν περὶ τῆς μίτρας παράδοσιν ὡς μετριάστικῆς ἢ θεραπευτικῆς τῆς μέθης, ἴσως θὰ προήγετο νὰ ἀποδώσῃ τὸ ἀγαλμα εἰς τὸν Διόνυσον καὶ νὰ ταυτίσῃ αὐτὸ πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ Πausanίου X, 32, 1 μνημονεύμενον ἀνάθημα τῶν Κνιδίων. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ ταινίωσις τῆς κεφαλῆς δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸν τῶν περὶ τὸν Διόνυσον χαρακτηριστικόν, ἀλλ' ἐχει, ὡς γνωστόν, καὶ ἄλλην ἐπινίκιον, κυριαρχικὴν καὶ πανηγυρικὴν σημασίαν, ἐφέρετο δὲ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν μνημείων καὶ ἐπὶ θνητῶν καὶ ἐπὶ ἀθανάτων, οὐδὲν ὑπάρχει ἐμπόδιον, ὅπως ἡ Δελφικὴ κεφαλὴ παραμείνῃ Ἀπόλλων. Ἀναμνησκαὶ τὴν οὐχὶ ἀτύχη ἀπόπειραν τῆς ἐρμηνείας καὶ αὐτοῦ τοῦ Πολυκλείτου Διαδομένου ὡς Ἀπόλλωνος ἐπὶ τοῦ F. Hauser *Jahreshefte VIII* 1905, 42. *IX* 1906, 279. *XII* 1909, 100, τοῦ οὐοίου δὲν φαίνεται ὅτι ἐκλόνισαν τὴν θέσιν αἱ ἀντιρρήσεις τοῦ Lowy *Jahresh.* 1905, 269 καὶ 1907, 229. Καὶ ὁ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Κασσάνδρου ἀπαντῶν τύπος τοῦ δαφνοστεφοῦς Ἀπόλλωνος τοῦ ἐχοντος περὶ τὸ μέτωπον ταινίαν (Πίναξ ἀρ. 5), ἐκτὸς τοῦ εἶναι ἐν ἐπὶ πλέον ἐκ μνημείου μαρτύριον τῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Ἀπόλλωνος χρήσεως τῆς ταινίας, ἀναμνησκει πρὸς τοῦτοίς τὴν Δελφικὴν κεφαλὴν καὶ ἐπιτρέπει νὰ εἰκάσωμεν ὅτι δυνατόν ἐπιφανέτι ἀγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Δελφοῖς νὰ ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον τοῦ νομισματικοῦ τύπου τοῦ Κασσάνδρου καὶ ἄλλων, τοσοῦτο δὲ μάλλον, καθ' ὅσον, ὡς ἀνωτέρω ἐξέθηκα, δὲν εἶναι καὶ αὐτὸς ὁ Κασσάνδρος ξένος πρὸς τὰ ἐν Δελφοῖς μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπεσκέφθη καὶ ἐγένωσκεν. Ἡ ἐνστάσις τοῦ Lowy *Jahreshefte VIII* 271 ὅτι διὰ τοὺς ἐπὶ τῶν νομισμάτων ὑπάρχοντας τύπους κεφαλῶν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀξιῶμεν ἐκάστοτε ἐξάρτησιν ἀπὸ πλαστικῶν προτύπων, μόνον ἐν ἄκρῳ γενικότητι ἐχουσά τινα ὑπόστασιν, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ

περιπτώσεις, καθ' ἃς εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπόδειξις τῆς ἐξαρτήσεως ταύτης, ὅπως π. χ. ἐν τῷ Διαδουμένῳ συμβαίνει. Τούναντίον εἶναι γνωστὸν καὶ ἄλλως εὐλογον ὅτι καὶ τῶν χαρακτῶν τῶν νομισμάτων ἡ καλλιτεχνικὴ περιουσία συχνὰ ἐξηρτᾶτο ἐκ τοῦ πλούτου τῆς μεγάλης τέχνης καὶ συχνὰ ἀντέγραφε τὰ δημιουργηθέντα πρότυπα ἐκείνης, ὅσα εἴτε διὰ τὴν θρησκευτικὴν σχέσιν τοῦ καλλιτεχνήματος εἴτε δι' αὐτὴν τὴν καλλιτεχνικὴν αὐτοῦ ἀξίαν ἢ καὶ δι' ἀμφοτέρω εἶχον ἀποκτήσει ὑπέρροχον θέσιν ἐν τῷ τότε κόσμῳ.

Ὑπολείπεται ἡ σειρὰ, ἥς χαρακτηριστικὸς τύπος εἶναι ἡ κεφαλὴ Παλλάδος κρανοφορούσης πρὸς δεξιὰ ἢ ἀριστερά, ἐπὶ τῆς ὀπισθίας δὲ ὀψφως Ἡράκλεια δπλα ἢ μόνη ἢ κορυνὴ (Αναγραφὴ Α Π. Β 7. 8).

Ἡ κεφαλὴ τῆς Παλλάδος ὡς νομισματικὸς τύπος εἰσήχθη εἰς τὴν Μακεδονίαν ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου, διότι οὐδὲν ἀπαντᾷ προγενέστερον νομισματικὸν παράδειγμα. Μυθολογικῶς βεβαίως ἡ Ἀθηνᾶ δὲν εἶναι ξένη πρὸς τοὺς Μακεδόνας, διότι συνδέεται στενῶς πρὸς τοὺς ἡρώας τοῦ βασιλικοῦ μακεδονικοῦ γένους, Περσέα καὶ Ἡρακλέα, ὧν υπῆρξε προστάτις καὶ ἰδίαν ἐν Πέλλῃ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Ἀλκίς ἔχουσα λατρείαν (L. Müller Numism. Alex. 9. Baerz De Maced. sacr. 27 κέ.)

Ἀλλὰ καὶ τοῦ νομισματικοῦ τούτου τύπου τοῦ Κασσάνδρου τὴν ἐκλογὴν δὲν θὰ ἦτο ὀρθὸν νὰ ἀποδώσωμεν εἰς ἀπλὴν μίμῃσιν τῶν προγεγενημένων, τοσούτω μᾶλλον καθ' ὅσον δὲν εἶναι ἄγνωστος οὔτε ἡ πρὸς τὸν οἶκον τοῦ Ἀλεξάνδρου λυσσώδης ἐχθρὰ, ἡ ἀγαθοῦσα αὐτὸν εἰς τὴν ἐξόντωσιν παντὸς ἀπογόνου ἐκείνου, οὔτε τὸ κατ' Ἀλεξάνδρου ρητῶς παραδιδόμενον προσωπικὸν αὐτοῦ μῖσος· πρὸς τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον τοῦ Πλουτάρχου καὶ ὅσα ὁ Πανσανίας ἐν IX. 7. 2 προκειμένου περὶ τῆς ἀνοικοδομήσεως τῶν Θηβῶν λέγει. Νομίζω ἄρα πιθανὸν ὅτι καὶ εἰς τὸν νομισματικὸν τύπον τῆς Ἀθηνᾶς ὑπόκειται ἱστορικοῦ γεγονότος ἀνάμνησις, ὅπως καὶ ἄλλως καθ' ὅλον πᾶς νομισματικὸς τύπος καὶ πᾶσα νομισματικὴ λεπτομέρεια ἐπὶ τῶν κατ' ἐξοχὴν συμβολικῶν ἀναμνηστικῶν τούτων μνημείων δὲν εἶναι εἰκαϊόν τι γεγονός, ἀλλὰ πάντως ἀποτέλεσμα σκοποῦ τινος καθωρισμένου εἴτε ἀπὸ μυθολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς εἴτε ἀπὸ πολιτικῆς καὶ ἱστορικῆς τινος ἀφορμῆς (Percy Gardner Types of Gr. Coins Macdonald Coin Types). Ἡ ἱστορικὴ ἀφορμὴ τοῦ μετὰ τῆς Ἀθηνᾶς νομίσματος τοῦ Κασσάνδρου δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι εἶναι ἡ πρὸς τὰς Ἀθήνας στενὴ αὐτοῦ σχέσις, ἥτις ὁμῶς πίπτει εἰς τὴν πρώτην τῆς ἡγεμονίας αὐτοῦ περίοδον, τὴν τῆς γλιαρχίας, διότι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας αὐτοῦ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὰς Ἀθήνας ὁ Κασσανδρος ὑπὸ τοῦ Δημητρίου κατεχομένης μέχρι τοῦ 301-300, ὅτε οἱ Ἀθηναῖοι καὶ ἐπισήμως διὰ πρεσβείας ἀποσταλείσης εἰς τὰς Κυκλάδας ἐδήλωσαν εἰς τὸν Δημήτριον ἐπανερχόμενον ἐκ

τῆς ἐν Ἰψῷ μάχης, ὅτι δὲν ἦσαν διατεθειμένοι νὰ δεχθῶσι πλέον μηδὲνα τῶν βασιλέων εἰς Ἀθήνας!

Λιὰ ταῦτα δὲ δὲν αποκλείεται ὅτι ὁ νομισματικὸς οὗτος τύπος εἶναι ἐπανάληψις τοῦ ὁμοίου τῆς πρώτης περιόδου νομίσματος τοῦ Κασσάνδρου, κοπέντος πιθανώτατα εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐπὶ τῶν Ἀθηνῶν κυριαρχίας αὐτοῦ.

Τὸ παρὰ Mionnet Description τόμ. I 771 ἀρ. 571 = Ἀναγρ. B 6 περιγραφόμενον νόμισμα μετὰ κεφαλῆς Παλλάδος κρανοφορούσης δεξιὰ καὶ ἐπιγραφίου ΑΣΑΝΔΡΟΥ, ὅπισθεν δὲ μετ' ἐπιγραφίου ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚ. καὶ ἵππου τρέχοντος, ἐν δὲ τῷ πεδίῳ κορύνης ὡς συμβόλου, προερχόμενον ἐκ τῆς συλλογῆς Pembroke, γεννᾷ τινα δισταγμὸν καὶ θὰ ἦτο ἀνάγκη νέας παραβολῆς τῆς περιγραφῆς πρὸς τὸ πρωτότυπον καὶ ἐρεύνης περὶ τῆς αὐθεντικότητος αὐτοῦ τούτου.

Ἐκ τῶν νομισματικῶν σειρῶν τῆς πρώτης περιόδου, πλην τοῦ τύπου τῆς Ἀθηναῖς, αἱ λοιπαὶ δὲν εἶναι εὐκόλουν νὰ καθορισθῶσι.

Ἡ σειρά Διὸς-τρίποδος (Mionnet Descr. I 571 ἀρ. 767) ξενίζει πῶς διὰ τὴν σύνδεσιν τοῦ τρίποδος πρὸς τὸν Δία, ἀλλ' ἔχει στήριγμα ἀναλόγους συνδυασμοὺς καὶ ἐπὶ ἄλλων ἀρχαίων νομισμάτων. Τὸν αὐτὸν συνδυασμὸν Διὸς καὶ τρίποδος εὐρίσκωμεν ἐπὶ νομισμάτων τῆς Μεσσηνίας τοῦ 280-146 π. X.: Macdonald HC II σελ. 143 πίν. XXXVIII, 19, παραδείγματα δὲ ἄλλων θεῶν ἢ ηρώων καὶ τρίποδος ἀναφέρω Ἀρτέμιδος-τρίποδος: Κεντοριπῶν τῆς Σικελίας μετὰ τὸ 241 π. X. περίου: Macdonald Coin Types 120 Ἡρακλέους-τρίποδος τῆς Θάσου: Mionnet Descr. I 433 --- Κυβέλης-τρίποδος τῆς Σμύρνης μετὰ τὸ 190 π. X. περίου: Macdonald H Coll. II, 363 πίν. LII, 2. Head HN² 593. Ἡ τοιαυτὴ σύνδεσις δὲν δηλοῖ βεβαίως ἀντιστοιχίαν τοῦ τρίποδος, ὡς συμβόλου, πρὸς τὸν ἔμπροσθεν τύπον, ἀλλὰ πάντως πρέπει νὰ ληφθῇ ὡς ἐκπροσωποῦσα διὰ τοῦ τρίποδος χωριστὴν ἰδέαν, τὴν αὐτὴν, ἣν καὶ πάντοτε ἄλλοτε, ἦτοι τὸν Ἀπόλλωνα.

Ἄξιος σημειώσεως εἶναι ὡσαύτως ὅτι ἐκ τῶν σειρῶν τῆς πρώτης περιόδου μόνῃ ἢ τοῦ πρὸς δεξιὰ κατημένον λεόντος παρέχει ἐκτός τινων ἀνευ μονογραφημάτων ἀντιτύπων καὶ ἱκανὰ μετὰ γραμμάτων ἢ μονογραφημάτων.

Μονογραφήματα καὶ μικρὰ σύμβολα τῶν νομισμάτων τοῦ Κασσάνδρου. Ἐπὶ τῶν πλείστων χαλκῶν νομισμάτων τοῦ Κασσάνδρου ὑπάρχουσι κατὰ κανόνα μονογραφήματα καὶ μικρὰ λεγόμενα σύμβολα, ὧν παραθέτω ἀκριβὲς εὑρετήριον ἐν τῷ συνημμένῳ γενικῷ συντάγματι τῶν νομισμάτων. Τὰ μονογραφήματα ταῦτα ἢ εἶναι ἅπλα γράμματα ἢ ἀποτελοῦνται ἐκ πλείονων γραμμάτων εἴτε ἐν παραθέσει εἴτε ἐν συμπλέγματι. Τῶν μικρῶν συμβόλων ἢ μονογραφημάτων ἢ παρουσία ἐπὶ τοῦ νομίσματος δὲν εἶναι γενικὴ. Ἀμφότερα τὰ

χαρακτηριστικά ταυτα ἐλλείπουσιν ἐντελῶς ἐκ μεν τῶν νομισμάτων της α'. περιόδου ἐκ τῶν σειρῶν I-III. V, ἐκ δὲ τῶν νομισμάτων της β'. περιόδου ἐκ τῶν σειρῶν B 1 α, δ. B 5. 6. 7. 9. 10.

Ἡ χρῆσις τῶν μονογραφημάτων καὶ τῶν μικρῶν τύπων ἢ συμβόλων ἐπὶ τῶν ἀρχαίων νομισμάτων ἦτο σφόδρα διαδεδομένη, ἀπέβλεπε δὲ ἐκάστοτε ἢ ἐκασταχοῦ εἰς ποικίλους σκοποὺς διακρίσεως ἢ χαρακτηρισμοῦ τῶν νομισματικῶν σειρῶν, ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν ἀπὸ μιας ἀφετηρίας νὰ προαχθῇ τις εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν παρ' ὅλην τὴν σμικρότητα αὐτῶν ἄλλως σπουδαιοτάτων τούτων σημείων, ὅτε μεν δηλούντων χρονολογίαν της κοπῆς, ὅτε δὲ ὄντων ἀρχικῶν γραμμάτων ονόματος ἀρχοντος ἢ ονόματος πόλεως, ἄλλοτε δὲ πάλιν σημαινόντων τὸ μεταλλεῖον, ἐξ οὗ ἐλήφθη ὁ ἀργυρος τοῦ νομίσματος, ὡς ἐπὶ τῶν υστέρων ἀττικῶν τετραδράχμων συμβαίνει (Σβορώνος *Rivista Italiana di Numismatica* 1908 313. Sundwall *Untersuch. über die att. Münzen neueren Stiles*, 110, 2. *Oikonomos Athen. Mitteil.* 1910. 296. Νεωστὶ Σβορώνος *ΔΕΝΑ XVIII* 119) καὶ ἄλλοτε ἄλλην ἐχόντων σημασίαν.

Ὁ μετ' ἀκριθείας ἀξιοθναμάστου ἐξετάσας τὰ νομίσματα τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ Φιλίππου L. Muller κατέληξεν ἄλλοτε εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ μονογραφήματα συχνάκις δηλοῦσι τὴν πόλιν, ἣτις ἐκοψε τὸ νόμισμα. Ἀλλὰ ἡ καὶ δι' ἄλλων ποικίλων συνδυασμῶν ἐπιτυγχανομένη ὑπ' αὐτοῦ κατανομή αὕτη τῶν νομισμάτων κατὰ τόπους δὲν ἀπεδείχθη πάντοτε ἀσφαλῆς, διὸ ἐνδείκνυται ἄκρα προσοχὴ περὶ τοῦτο. Πρβ. τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ Σβορώνου ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1892, 147. Head *HN*² 224. Macdonald Hunter. *Coll I* 296 σημ. 299 σημ.

Ἐάν τις ἀπὶδῃ εἰς τὰ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Κασσάνδρου ἀπαντῶντα μονογραφήματα πείθεται ὅτι τοῦλάχιστον συνδυασμοὶ γραμμάτων οἱ οἱ ὁ ΑΞ, ὁ ὑπ' ἀρ. 38 τῆς ἀναγραφῆς, ὁ ΚΑ, ὁ ΠΥ, ὁ ΥΠ, ὁ ΦΛ=ΦΙΛ καὶ οἱ ὅμοιοι, δυσκόλως δύνανται νὰ σημαίνωσιν ἀριθμητικὴν τάξιν ἢ ἄλλην ἀριθμητικὴν διάκρισιν τῆς νομισματικῆς σειρᾶς, ὅτι δὲ τοῦναντίον τοιαῦτα μονογραφήματα εἶναι πιθανώτατα βραχυγραφίαι ὀνομάτων εἴτε προσώπων εἴτε τόπων. Ἐνισχύεται δὲ ἡ πιθανότης αὕτη καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ αὐτοῦ μονογραφήματος ἐν διαφόροις σειραῖς, εἰς διαφόρους, χρονικῶς ἀναμφισβητήτως καθωρισμένας, περιόδους ἀνηκούσαις, ὡς π. χ. συμβαίνει ὡς πρὸς τὰ μονογραφήματα ΑΞ. Λ, ΠΥ, Φ, τὰ ὅποια ἀπαντῶσιν ἐπὶ τε νομισμάτων τῆς πρώτης περιόδου (316-306) καὶ συχνότατα ἔπειτα ἐπὶ νομισμάτων τῆς δευτέρας περιόδου (306-297). Ὡσαύτως εἶναι ἄξιον πολλῆς προσοχῆς ὅτι τινὰ τῶν μονογραφημάτων τούτων ἀπαντῶσι καὶ ἐπὶ νομισμάτων τῶν ἐπομένων βασιλέων καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς Ῥωμαϊκῆς κυριαρχίας μέχρι τῆς κοπῆς τῶν αυτοκρατορικῶν ῥωμαϊκῶν νομισμάτων, ὅτε ἐκλείπουσι τὰ μονογραφήματα (πρβ. Gabler *Makedonia u. Paionia* σελ. 1-74).

Ἐκ τοῦ δεδομένου τούτου ορμώμενος τις οφείλει νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ἀρχὴν καὶ ἐπὶ ἄλλα γράμματα ἢ μονογραφήματα ἐν τῇ αὐτῇ θέσει τοῦ νομίσματος ἀπαντώντα. Ἐν τῇ κατατάξει τῶν μονογραφημάτων τοῦ εὐρήματος (Ἡρακλῆς-ἱππεύς, Ἡρακλῆς-λέων) ἔλαβον ὡς βάσιν το ὑπὸ τὴν κοιλίαν τοῦ ἵππου ἢ τοῦ λέοντος ὑπάρχον μονογράφημα ἢ τὸ ἀντ' αὐτοῦ ἀπαντῶν σύμβολον, διότι παρετήρησα ὅτι ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης οὐδέποτε ἐλλείπει τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο σημεῖον, ἐν ᾧ ἀπὸ τῶν ἄλλων ἐν τῇ ἀναγραφῇ ἀναγερομένων θέσεων εἶναι δυνατόν νὰ ἐλλείπωσι γράμματα ἢ μονογραφήματα ἢ καὶ σύμβολα. Τὸ κατὰ δεύτερον λόγον συχνὸν μονογράφημα ἢ σύμβολον εἶναι τὸ προ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἵππου, ὅπερ ἐν τῇ σειρᾷ τοῦ λέοντος τίθεται ὑπεράνω αὐτοῦ. Τὸ μεταξὺ τῶν δύο προσθίων σκελῶν τοῦ ἵππου χαρακτηριστικόν, τὸ ὁποῖον εἶναι πάντοτε γράμμα μονήρης, οὐδέποτε δὲ σύμπλεγμα ἢ σύμβολον, ἀπαντᾷ ἐνίοτε ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ αὐτοῦ τύπου τοῦ ἱππέως καὶ ἐν τῷ τριγώνῳ τῶν νώτων τοῦ ἱππέως καὶ τοῦ ἵππου, ἐπὶ δὲ τοῦ τύπου τοῦ λέοντος τίθεται κατὰ κανόνα μεταξὺ τῶν προσθίων αὐτοῦ ποδῶν. Τὸ γράμμα τοῦτο ἴσως εἶναι τι ἀριθμητικὸν ἢ ἄλλο τι χαρακτηριστικόν, πάντως ὁμως δὲν φαίνεται βραχυγραφία ονόματος. Ἐπὶ τῆς σειρᾶς τοῦ Ἀπόλλωνος-Τρίποδος τὰ μονογραφήματα ἢ σύμβολα τίθενται ἑκατέρωθεν τοῦ τρίποδος, εἶναι δὲ συνηθέστερον δύο. Ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ σειραὶ μεθ' ἐνὸς μόνου μονογραφήματος εἴτε ἀριστερὰ εἴτε δεξιὰ τοῦ τρίποδος κειμένοι, ὥστε δὲν φαίνεται ποῖον εἶναι τὸ σημαντικώτερον ἐκ τῶν δύο μονογραφημάτων.

Τὰ μονογραφήματα τῆς πρώτης περιόδου εἶναι ἐλάχιστα, ἀπαντώντα μόνον ἐπὶ τῶν μετὰ τοῦ πρὸς δεξιὰ καθημένου λέοντος νομισμάτων εἰς δύο θέσεις, κάτω μετὰ τὸ πέρας τοῦ διχοτομημένου ἐπιγραφίου ἐν τῷ ἑξέργῳ καὶ ἄνω προ τῆς κεφαλῆς τοῦ λέοντος ἢ ἐν τῇ ἐτέρᾳ μόνῃ.

Ἐκ τῶν μονογραφημάτων τῆς α'. περιόδου πιθανῶς τὸ ὑπ' ἀριθ. 6-7 ΗΡ δηλοῖ πόλιν Ἡράκλειαν, ἥτοι τὴν Σιντικήν, τὴν Λυγκηστικήν ἢ τὸ Ἡράκλειον τῆς Πιερίας.

Τὸ Αἶ ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς β'. περιόδου (15. 19. 21. 29;), ἴσως δὲ εἶναι ὄνομα προσώπου ἀρχοντος νομισματοκοπίας.

Τὸ ΠΥ ἀπαντῶν σχεδὸν ἐν ἀπάσαις ταῖς σειραῖς εἶναι πιθανώτατα δηλωτικὸν τῆς πόλεως Πύδνης. Τὸ ΥΠ ἐν 44. 60. ἐν ἄλλῃ θέσει ἀπαντῶν, ἴσως σημαίνει ὄνομα προσώπου.

Ὡσαύτως τὸ Φ (16. 74-79) ἢ ΦΙΛ (80-86) συχνὰ ἀπαντῶν δηλοῖ σημαντικὴν τινα πόλιν. Τοῦτο δὲ ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἐκδόσεων. Οἱ Φίλιπποι πληροῦσι τοὺς ὄρους τῆς εἰκασίας.

Ἐκ τῶν νομισμάτων τῆς δευτέρας περιόδου ἡ 1^η σειρά τοῦ Ἀπόλλωνος-Τρίποδος παρέχει, ὡς εἶπον, κατ' ἀμφοτέρας τὰς ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἐπιγραφίου

(Κασσ. Βασ.-Βασ. Κασσ.) γενομένας ὑποδιαίρεσεις καὶ ἐκδόσεις ἄνευ συμβόλου ἢ μονογράφηματος (13. 18), αἵτινες μετὰ τῶν ἄλλων ὁμοίων ἀπροσδιορίστων ἐκδόσεων ἀποτελοῦσιν ἴσως, κατὰ παλαιὰν γνώμην, ἐκδόσεις κατὰ διάρκειαν ἐκστρατείας γενομένας. Θὰ ἡδύνατο νὰ ἀναμνήσῃ τις τὰ ῥωμαϊκὰ στρατιωτικὰ νομίσματα, τὰ ὁποῖα ὁμῶς ῥητῶς διεκρίνοντο τῶν ἄλλων νομισμάτων δι' ἰδίου ἐπιγραφίου (LEG. κ.τ.τ.).

Ἄλλη ἐκδοσις (14) εἶναι ἡ φέρουσα ὡς χαρακτηριστικὸν τὸν ἐξ ὀκτὼ ἀκτίνων ἀστέρα, ὁ ὁποῖος μόνον ἐνταῦθα τῆς νομισματικῆς ταύτης σειρᾶς ἀπαντᾷ, ἐν ᾧ ἀπαντᾷ συχνότατα ἐν τῇ σειρᾷ Ἡρακλέους-ἱππέως καὶ ἐν ταῖς σειραῖς τοῦ λέοντος. Τὸν ἀστέρα ἠρμήνευσεν ὁ L. Müller σ. 138 ὡς σύμβολον τῆς ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Κασσάνδρου Ἀλεξάρχου κτισθείσης ἐν τῇ Χαλκιδικῇ Οὐρανόπολεως, ἀπέδωκε δὲ εἰς αὐτὴν πάντα τὰ νομίσματα, ἐφ' ὧν ἀπαντᾷ ὁ ἀστήρ, οὐχὶ μόνον τῶν διαδόχων, ἀλλὰ κατὰ τινα παράδοξον ἀναδρομικὴν δύναμιν καὶ νομίσματα τοῦ Φιλίππου τοῦ Β', μετὰ τινος βίας τῶν πραγμάτων δεχόμενος ὅτι ἡ Οὐρανόπολις δὲν ἦτο νέα πόλις, ἀλλὰ μετονομασία τοῦ Ἀκροάθωνος, ὅστις εἶχε πιθανῶς τὸ αὐτὸ σύμβολον, τὸν ἀστέρα, ἐκληροδότησε δὲ αὐτὸν εἰς τὴν διάδοχον. Ἄλλ' εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ ἀστήρ ἀπαντᾷ συχνάκις ἐπὶ προγενεστέρων καὶ μεταγενεστέρων μακεδονικῶν νομισμάτων διαφόρων πόλεων ὡς μικρὸν σύμβολον, παραπέμπω δὲ π. χ. εἰς BMC Macedonia Παιονίας 5. Μακεδονίας καθ' ὅλου 9, 13, 22, 24. Ἀμφιτόλεως 58. Πέλλης 89. Ποτιδαίας 99. Στόβων 104. Θεσσαλονίκης 109. 112. 116. Ὁρθαγορείας Head HN 203 κ. ἄ. καὶ παρὰ Gäbler αὐτ. συχνάκις. Πρὸς δὲ τούτοις εἶναι ἀστήρικτος ἡ ἀπὸ τοῦ Droysen προερχομένη βεβαίωσις ὅτι ἡ Οὐρανόπολις εἶναι διάδοχος τοῦ Ἀκροάθωνος, διότι ὑπ' οὐδενὸς τῶν ἀρχαίων παραδίδεται τοῦτο. Ἡ Οὐρανόπολις ἐκτίσθη παρὰ τὴν ἀρχαίαν Ἀκανθὸν πιθανώτατα ἐπὶ τοῦ στενοῦ ἰσθμοῦ τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω (Niese I 258). Εἶναι δὲ ἄξιον πολλῆς προσοχῆς ὅτι ἡ Οὐρανόπολις ἔκοψεν ἴδια νομίσματα ἄλλου ἐντελῶς τύπου, τασσόμενα δὲ συνήθως εἰς τὸ 300 π. Χ. περίπου (Numismatic Chron. 1880, 58 — Imhoof-Blumer Monn. grecques 96. Head HN 206).

Κατὰ πάντα ταῦτα εἶναι δύσκολον νὰ σταθῇ ἡ γνώμη τοῦ Müller, φαίνεται δὲ πιθανώτατον ὅτι ὁ ἀστήρ δὲν εἶναι τοπωνυμικόν, ἀλλ' ἄλλο τι σύμβολον, πιθανῶς τοῦ ἀρμοδίου ἐπὶ τὴν κοπὴν ἀρχοντος διακριτικόν.

Ἐκ τῶν ἐπομένων τῆς σειρᾶς ταύτης ἐκδόσεων ἡ 15^η, 19^η, 20^η καὶ ἡ 29^η ἔχουσι τὸ $\overline{\Theta\Xi}$, ὅπερ γινώσκωμεν ὡς δηλωτικὸν τοῦ τόπου ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς Ἑρμιόνης. Ἐπειδὴ δὲ κατωτέρω ἐν ἐκδ. 33^η ἀπαντᾷ $\overline{\Xi\Gamma}$, γνωστὸν ὡς μονογράφημα τῶν νομισμάτων τῆς Ἐπιδάουρου, ἀπαντᾷ δ' ἐν ἐκδ. 34^η καὶ τὸ γνωστὸν νομισματικὸν μονογράφημα τῶν Ἀρχάδων \mathfrak{A} , (Babelon Traité des monnaies

III 503 Ἑρμιόνης, 483 Ἐπιδαύρου, 582 Ἀρχάδων). Λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν καὶ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ διατριβῆς τοῦ Κασσάνδρου, δὲν εἶναι ἴσως ἐντελῶς ἀπιθανόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πρὸς Πελοποννησιακὰς πόλεις σχετίζονται αἱ ἐκδόσεις αὗται καὶ ἄλλαι τῆς αὐτῆς σειρᾶς ΦΕ = Φενοῦ; — ΜΑ = Μαντινείας κ.τ.λ., ἄλλα πάντοτε μετὰ τῆς προσηκούσης εἰς τοιαῦτα ζητήματα ἐφεκτικότητος. Τὸ ἐν τῇ αὐτῇ σειρᾷ ἐν ἐκδ. 23-25 καὶ ἐν τῇ σειρᾷ τοῦ Ἡρακλέους-Ἰππέως 46-49 ἀπαντῶν μονογράφημα ΚΑ ἴσως εἶναι δηλωτικὸν τῆς πόλεως Κασσανδρείας, καθ' ὅσον ἐν τῇ δευτέρᾳ σειρᾷ ἀπαντᾷ ὑπὸ τὴν κοιλίαν τοῦ Ἰππου, εἶναι ἄρα ἐκ τῶν ἀπαραιτήτων μονογραφημάτων, ὡς εἶπον ἀνωτέρω. Θὰ ἀπεκλείετο νὰ εἰκάσωμεν ὅτι εἶναι μονογράφημα αὐτοῦ τοῦ Κασσάνδρου, διότι δὲν εἶναι γενικῶς ἐν ἀπάσαις ταῖς ἐκδόσεσι τεθειμένον, ὅπως π. χ. συμβαίνει ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Ἀντιγόνου, ἐνθα παρὰ τὴν ἀναγραφὴν ὀλοκλήρου τοῦ ὀνόματος ὑπάρχει καὶ τὸ μονογράφημα τοῦ βασιλέως. Ὅμοιον παράδειγμα ὀλογραφίας καὶ βραχυγραφίας τοῦ ὀνόματος νομίζω ὅτι ἔχομεν καὶ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Μακεδόνης βασιλέως Πατράου 340-315 π. Χ. (BMC Maced. 2, 6, 3, 13, 16 ἐνθα τὸ μονογράφημα ἀναλύω εἰς Πατράου). Ὡσαύτως συμβαίνει, νομίζω, καὶ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ βασιλέως Αὐδολέοντος, ἐνθα τὸ συχνάκις ἀπαντῶν μονογράφημα ΑΥ δύναται νὰ δηλοῖ τὸ καὶ ὀλογράφως κείμενον βασιλικὸν ὄνομα (BMC Maced. 4, 4-5, 9, 13-6, 15-17, 19 τοῦ 315-286 π. Χ.).

Καθ' ὅμοιον τρόπον θὰ ἠδύνατό τις προβαίνειν νὰ ἀπονεύμῃ πολλὰς ἐκδόσεις εἰς πολλὰς πόλεις οἷον Αἰ εἰς τὴν Αἰάνην, Θ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κ.τ.λ., ἀλλ' ἄνευ ἀδιασείστου ασφαλείας.

Ἐν τέλει τῆς ἀναγραφῆς τῶν νομισμάτων τοῦ Κασσάνδρου κατετάχθησαν ἀπ' ἀρ. 86-96, ὅσαι ἐκδόσεις τῆς σειρᾶς Ἡρακλέους-Ἰππέως ἔχουσιν ἐν τῇ θέσει τοῦ οὐσιώδους χαρακτηριστικοῦ σύμβολον ἢ μόνον ἢ μετ' ἄλλων ἐν ἄλλῃ ἐκ τῶν συνήθων θέσεων γραμμάτων, μονογραφημάτων ἢ καὶ συμβόλων. Ὁ Müller αὐτ. pl. XXXIII-IV ἀναφέρει ὡς καὶ ἐπὶ νομισμάτων τοῦ Κασσάνδρου ἀπαντῶντα τὰ σύμβολα: ἀστέρα, φύλλον κισσοῦ, λαμπάδα, κεραυνόν, βότρυ, μήνην, κορύνην, μῦν, θύρσον, τρίπουν. Ἄν ὀρθῶς δεχθῇ τις ὅτι τὸ ὑπὸ τὴν κοιλίαν τοῦ Ἰππέως χαρακτηριστικὸν εἶναι τοπωνυμικόν, τότε ἐν τῷ ἀρότρῳ (ἐκδ. 86) καὶ τῷ κεραυνῷ (ἐκδ. 89-91) θὰ εἴχομεν νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν Πέλλαν, ἣτις ἐν τε τῇ αὐτονόμῳ καὶ ἐν τῇ μετέπειτα νομισματοκοπίᾳ ἔχει τὰ σύμβολα ταῦτα. Ἀλλὰ καὶ ἡ Θεσσαλονίκη ὡς τόπος κοπῆς τῶν νομισμάτων τῆς δευτέρας Μακεδονικῆς μερίδος ἔχει μικρὸν σύμβολον τὸν κεραυνόν (Gabler 60). Περὶ τῶν ἐκδόσεων τούτων προκειμένου σημειῶ τὴν ὑπ' ἀριθ. 91 παραλλαγὴν, καθ' ἣν ὁ κεραυνὸς εὐρίσκεται κατακόρυφος πρὸ τοῦ Ἰππου, τὴν δὲ ὑπὸ τὴν κοιλίαν θέσιν καταλαμβάνει τὸ γράμμα Λ. Δὲν φαίνεται πιθανόν ὅτι

πρόκειται περί σκοπίμου διακρίσεως, ἀλλὰ μᾶλλον περί τιχαίας ἐναλλαγῆς τῶν χαρακτηριστικῶν.

Ἐν ἄλλῃ ἐκδόσει (93.94) παρουσιάζονται διπλᾶ σύμβολα, μήνη καὶ βότρυς, ὃν τὸ δεύτερον εὑρίσκεται καὶ μόνον (87) εἴτε ὑπὸ τὴν κοιλίαν εἴτε πρὸ τοῦ ἵππου ('33. Πέλλα 186), ἐὰν ἐν τῇ δευτέρᾳ ταύτῃ περιπτώσει δὲν πρόκειται περὶ τῆς αὐτῆς ἐκδόσεως 93. Ὁ βότρυς εἶναι γνωστὸς ὡς σύμβολον τῆς Μαρωνείας καὶ τῆς Μένδης, ἀλλ' εἶναι σύμβολον καὶ ἐπὶ νομισμάτων τῆς Θεσσαλονίκης τῶν μετὰ τὸ 168 π. Χ. χρόνων (BMC Mac. 109, 3). Ὡστε, ἐὰν δὲν πρόκειται περὶ προσωπικοῦ συμβόλου, πρὸς ταύτην φέρει ἡ ἔκδοσις.

Ὡσαύτως ἡ κεφαλὴ βοὸς ἐκδ. 88, τὴν ὁποίαν παρὰ τὸν Mionnet ἀναφέρει καὶ ὁ Müller 209 ἀρ. 750 ἴσως φέρει πρὸς τὴν Φωκίδα κατὰ τὸν δεύτερον. Ἡ 95^η τέλος ἔκδοσις τῆς σειρᾶς ταύτης ἔχει ὑπὸ μὲν τὴν κοιλίαν τοῦ ἵππου τρίπουν, πρὸ δὲ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ τὸ καὶ ἄλλως ἀπαντῶν γνωστὸν μονογράφημα $\overline{\Phi\Lambda}$. Ὁ τρίπους, ὅστις εἶναι πανελλήνιον σύμβολον, συχνότατα, ὡς ἀνωτέρω εἶπον, ἀπαντᾷ ὡς χαρακτηριστικὸς τύπος τῶν νομισμάτων τῶν Φιλίππων, παρὰ δὲ τὰ δημοσιευμένα ἀντίτυπα (BMC Macedonia), τὸ ἐν Ἀθήναις νομισματικὸν μουσεῖον ἔχει καλὴν συλλογὴν πρωτοτύπων τε καὶ ἔκμαγείων τῶν σειρῶν τούτων. Ἄν ἄρα ἐρμηνεύσωμεν καὶ τὸ μονογράφημα ὡς περιέχον τὸ ὄνομα τῆς πόλεως, θὰ ἔχωμεν ἐν τῇ ἐκδόσει ταύτῃ τὴν καὶ ἄλλως γνωστὴν νομισματικὴν ταυτολογίαν μικροῦ συμβόλου καὶ μονογραφήματος, περὶ τῆς ὁποίας πρὸς von Fritze Die Münzen von Pergamon (Abh. Berlin. Akad. 1910 Anhang) 32 μετὰ τῶν ἐκεῖ παραπομπῶν.

Καὶ τὸ ἐν τῇ σειρᾷ Ἀπόλλωνος-τρίποδος ἀπαντῶν ὡς σύμβολον κηρύκειον (ἐκδ. 1. 22) ὑπάρχει ὡς μικρὸν σύμβολον καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Κασσάνδρου βασιλέων, Gabler αὐτ. 29 ἀρ. 13. Ἡ δὲ δᾶς εἶναι μὲν σύμβολον τῶν αὐτονόμων νομισμ. τῆς Ἀμφιπόλεως καὶ δύναται νὰ εἶναι καὶ ἐνταῦθα τοπωνυμικὸν σύμβολον, δὲν ἀποκλείεται δ' ὅμως καὶ ὡς προσωπικὸν σύμβολον ἀρχοντος.

Καθ' ὅλου δὲ ἡ ἐπανάληψις ἢ καὶ ἡ διάρκεια τῶν αὐτῶν μονογραφημάτων ἢ συμβόλων ἐπὶ μακρὸν χρόνον, ὑπερβαίνοντα τὴν ἡλικίαν ἐνὸς προσώπου, ἐρμηνεύεται διὰ τῆς παραδοχῆς τῆς κληρονομικότητος τῶν ἀξιοματῶν ἐν τινι οἰκογενείᾳ ὑπὸ τοῦ von Fritze αὐτ. 27—Nomisma I, 11.

Ἀλλ' ὅπωςδήποτε καὶ ἂν ἔχωσι πράγματι τὰ κατὰ τὰ σύμβολα καὶ τὰ μονογραφήματα ταῦτα, ἀσφαλὲς πόρισμα εἶναι, ὅτι ἐν τοῖς νομίσμασι τοῦ Κασσάνδρου διακρίνομεν πλείστας ἐκδόσεις, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἐρμηνεύεται ἐκ τῆς διαρκοῦς κινήσεως καὶ τῆς ταχείας ἐναλλαγῆς τῆς κυριότητος τῶν διαφόρων τύπων τῆς τε κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τοῦ ἐνὸς ἡγεμόνος εἰς τὸν ἄλλον.

Ἡ *τέχνη* τῶν χαλκῶν νομισμάτων τοῦ Κασσάνδρου δὲν εἶναι ἐν πᾶσιν ἀρί-

στη, ὡς συνήθως ἄλλως συμβαίνει ἐν τοῖς νομίσμασι διὰ τὴν ποικιλίαν τῶν χειρῶν, αἵτινες κατεσκευάζον τὰς μήτρας καὶ αἵτινες εἶναι ἀντιληπτὰ οὐχὶ μόνον ἐν τῇ αὐτῇ σειρᾷ ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ αὐτῇ ἐκδόσει, ὡς δεικνύει ὁ ἐν τέλει φωτοτυπικὸς πίναξ. Διὰ τὴν λεπτὴν ἐξεργασίαν καὶ τὴν ζωηρότητα τοῦ ἵππου διακρίνονται αἱ ἐκδόσεις αἱ ἔχουσαι τὸ μικρὸν σύμβολον ὑπὸ τὴν κοιλίαν τοῦ ἵππου, ἰδίᾳ δὲ αἱ διὰ τοῦ κεραυνοῦ καὶ τοῦ τρίποδος χαρακτηριζόμεναι. Σκαιὰ δὲ εἶναι ἡ ἐκτέλεσις τῶν μετὰ μονογρ. Θ.

Μία τῶν ἐκδόσεων, ὡς παρετήρησεν ἤδη ὁ Ποστολάκκας Κατάλογος ἀρχ. νομισμ. τοῦ Ἑθν. νομ. μουσείου 259 ἀρ. 1587 παρουσιάζει ἐν τῷ ἐπιγραφίῳ χρῆσιν τοῦ C, ἴσως δὲ καὶ ὁ ἀντὶ Ω, ἐν τῇ λέξει ΒΑCΙΛΕΟC, καὶ τοῦ C ἐν τῇ λέξει ΚΑCΚΑΝΔΡ·Υ] = Ἀναγραφὴ Β σ. 5^η 108. Πίν. 31.

Παράδειγμα ἀδιαφόρου χρήσεως τοῦ C καὶ τοῦ C ἀναφέρει ὁ Ποστολάκκας ἐκ νομίσματος τοῦ βασιλέως τῆς Ἰλλυρίας Γενθίου τοῦ 165 π. X. Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως ὅτι ἤδη πρότερον ἐπὶ νομίσματος πάλιν Ἰλλυριοῦ βασιλέως, τοῦ Μονουνίου, ἀπαντᾷ ἡ διὰ τοῦ C γραφὴ τῷ 300-280 π. X. Head HN 316. Ὁ Hill Handbook of Gr. and Rom. coins 213 μνημονεύει: νόμισμα τῆς Κῶ ἀρχαιότερον τοῦ 300 π. X. BMC Caria 195, 15 καὶ ἄλλα ἐκ τοῦ αὐτοῦ τόπου ἀρχαιότερα τοῦ 190 π. X. Νόμισμα τοῦ Σελεύκου τοῦ Β' τῆς Συρίας 256-226, Imhoof-Blumer Monn. Grecq. 427. Ἐν Σαλαπίᾳ, Ἀκράγαντι καὶ ἄλλαις Σικελικαῖς πόλεσι πρὸ τοῦ τέλους τῆς 3^{ης} ἑκατοντ. ἔχομεν τὸ C. Τὸ δὲ C εἶναι νεώτερον, παρατηρηθὲν τὸ πρῶτον ἐπὶ νομίσματος τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Δ' 175-164 π. X. Imhoof-Blumer M. Gr. 430. Θὰ ἤδύνάτο τις καὶ ἄλλα νὰ προσθέσῃ π. χ. νομίσματα Φαιστοῦ 300-250 π. X., Πραισοῦ 400-148 π. X., Πριανσοῦ τοῦ 200 π. X. Head HN 474, 476. Ἡδὲ ἔχομεν μετὰ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ νομίσματος τοῦ Κασσάνδρου. Καθ' ὅλου δὲ ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τὸ μὲν μηνοειδὲς σῖγμα ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τοῦ 4^{ου} αἰῶνος π. X., τὸ δὲ ὀρθογώνιον C σημειοῦται τὸ πρῶτον τῷ 129-138 μ. X. Larfeld Griech. Epigr. 273. Γενετικῶς τὸ ὀρθογώνιον σ εἶναι πρότερον τοῦ μηνοειδοῦς, διότι προφανῶς, νομίζω, προῆλθεν ἐκ τῆς ταχυγραφικῆς μορφῆς τοῦ τεθλασμένου Σ ἥτοι τοῦ C, ὅπερ προβαῖνον ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ἔφθασεν εἰς τὸ ὀρθογώνιον, τοῦ ὁποῦ ταχυγραφικὴ ἐξέλιξις εἶναι τὸ μηνοειδές. Ἡ ἐξέλιξις αὕτη ἐγένετο πάντως ἐν τῇ ἐπισεσυρμένῃ γραφῇ, ἡ ὁποία παρέχει ἔδαφος πρὸς τοιαύτας τροποποιήσεις. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ πρώτη ἐμφάνισις τοῦ C ἀπαντᾷ ἐπὶ ὀροσῆμων καὶ λίθων ὑποθήκης, προχείρων δηλαδὴ μνημείων. Ἡ ἐκ παραλλήλου χρῆσις ἔπειτα τῶν διαφόρων σχημάτων ἐν δημοσίοις καὶ ἰδιωτικοῖς γράμμασι δὲν ἀναιρεῖ τὴν γενετικὴν παραγωγὴν, οὐδὲ ἔχει τινὰ σημασίαν, ἂν ἐν τῇ ἐπισήμῳ γραφῇ παρουσιάζονται βραδύτερον τὰ γενετικῶς πρότερα. Οὕτω π. χ. ἐκ τῶν χρόνων τοῦ αὐτοῦ βασιλέως Μονουνίου ἔχομεν

ἐν Βερολίῳ χαλκοῦν κράνος φέρον στικτὴν ἐπιγραφὴν Βασιλέως Μονου-
νίου μετὰ σ ἔχοντος τὴν ὀρθὴν γραμμὴν καμπύλην. Wiegand Amtl. Ber. Kunsts.
XXXIII 1911 20 Abb. 16 = Schroeder Jahrbuch 1912, 327. Beil. 11, 6. 12, 6.
Ἡ ἀνάμιξις τῶν σχημάτων τοῦ Σ καὶ ἡ χρῆσις τοῦ Ο ἀντὶ τοῦ Ω, ἃν καὶ αὕτη
δὲν εἶναι ἐντελῶς βεβαία, διαπιστοῦσιν ἀμέλειαν τοῦ χαρακτοῦ τοῦ νομίσματος
τοῦ Κασσάνδρου ἢ καὶ πρόχειρον κοπὴν ὑπὸ βαρβαρικῆς χειρὸς.

Ὡς πρὸς τὸ σταυροειδὲς σχῆμα τοῦ Φ παρατηρῶ ὅτι τοῦτο καὶ ἐν ἐπιγρα-
φαῖς ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Larfeld Gr. Ep. 273.

Ἐκ τῆς γενικῆς ἀναγραφῆς τῶν νομισμάτων εἶναι εὐκόλον τὸ συμπεράσμα
ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν μετὰ τοῦ πρὸς ἀριστ. λέοντος εἶναι ὑποδιαίρεσις κερματικαὶ
τῶν μετὰ τοῦ Ἡρακλέους-ἱππέως μεγαλητέρων χαλκῶν ἐκτὸς τῆς συγχρόνου
εὐρέσεως καὶ διὰ τὴν σύμπτωσιν τῶν μονογραφημάτων. Ἀντιστοιχίαν χαρακτηρι-
στικῶν ἔχομεν μεταξὺ τῶν ἐκδόσεων 42:97. 55:99. 79:100. 62:105-112. 66:106.
52:110. 53:111. 72:114. 77:115. Ἴσως θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἀφθονώτερον
τὸ ὑλικὸν τῆς συγκρίσεως, ἂν ἦτο ἐφικτὴ εὐρυτέρα ἐξέτασις τοῦ ὑπάρχοντος νομι-
σματικοῦ πλούτου τῶν ἀποκεκλεισμένων νῦν συλλογῶν. Ἀλλ' ὅπωςδήποτε εἶναι
σημαντικωτάτη ἡ προσθήκη τοῦ εὐρήματος τῆς Πέλλης εἰς τὴν μελέτην.

Τὸ ἀργυροῦν τετράδραχμον τοῦ Ἀλεξάνδρου. Τὸ μεταξὺ τῶν χαλκῶν
νομισμάτων τοῦ Κασσάνδρου εὐρεθὲν ἐν ἀρίστη διατηρήσει ἀργυροῦν τετρά-
δραχμον τοῦ Ἀλεξάνδρου ζυγίζει γραμμάρια 17,12 καὶ ἔχει ἐπὶ μὲν τῆς ὀψεως
ἐντὸς στικτοῦ κύκλου κεφαλὴν νεαροῦ Ἡρακλέους πρὸς δεξιὰ. φέρουσιν λεοντὴν
κατὰ τὸν συνήθη τύπον, ἐπὶ δὲ τῶν νώτων Δία ἀετοφόρον. τὰ ἀπὸ τῆς ὀσφύος
καὶ ἄνω γυμνόν, περιβεβλημένον ἱμάτιον ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τῶν σφυρῶν,
γυμνόπου, καθήμενον πρὸς ἀριστερὰ ἐπὶ θρόνου ἐστερημένου ἐρεισινώτου καὶ
τῶν συνδεόντων τοὺς πόδας κανόνων, στηρίζοντα δὲ τὴν ἀριστερὰν ἐπὶ σκήπ-
τρου κομβωτοῦ καὶ ἀνέχοντα ἐν τῇ μετ' ἀντωπῆς τῆς παλάμης προτεταμένη
δεξιᾷ μικρὸν ἀετόν. Ἐν τῷ ὑπὸ τὸ κάθισμα τοῦ θρόνου κενῷ μονογράφημα Π.,
ἐμπροσθεν δὲ τῆς δεξιᾶς κνήμης τοῦ Διὸς κατακορύφως δελφίν. πρὸς τὰ κάτω
ἔχων τὴν κεφαλὴν. Ὁπισθεν τοῦ σκήπτρου ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω ΑΛΕΞΑΝ-
ΔΡ·Υ. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀετοφόρου Διὸς τάσσει τὸ νόμισμα εἰς τὴν πρώτην τάξιν
τῆς ταξινομήσεως τοῦ Müller NA pl. I, τὰ δὲ κατὰ μονογράφημα καὶ τὸ σύμ-
βολον ὁμοία νομίσματα εὐρίσκονται ὑπ' ἀριθ. 542 τῶν πινάκων τοῦ Ἀλεξάνδρου
καὶ ἐν σ. 190 τοῦ κειμένου καὶ παρὰ Macdonald HC I 304. 81. Ἀρχ. Ἐφ. 1903,
99 ἀρ. 4, πίν. 7, 1 (Κεραμόπουλος). Τὸ αὐτ. σ. 108, ἀρ. 21, πίν. 7, 8 τετράδραχμον
Ἀλεξάνδρου μετὰ τοῦ δελφίνος δὲν ἀνήκει εἰς τὴν I τάξιν. Ἡ πρώτη αὕτη
τάξις τῶν τετραδράχμων τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκόπτετο μετὰ τῆς III, κατὰ τὴν κρα-

τοῦσαν γνώμην, ἀπὸ τοῦ 334-300 π. Χ. καὶ ὀλίγω ὕστερον ἐν Μακεδονίᾳ καὶ τῇ λοιπῇ τότε ευρωπαϊκῇ Ἑλλάδι, ἀπὸ δὲ τοῦ 300-280 τὸ ἀργυροῦν κόμμα ἔχει τὸν τύπον τῆς τάξεως IV' Head HN 227. Ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ἀλλαγοῦ ἄμεσοι διάδοχοι τοῦ Ἀλεξάνδρου, οἷτω καὶ ὁ Κασσανδρὸς ἐν Μακεδονίᾳ δὲν ἔκοψεν ἴδια χρυσα καὶ ἀργυρὰ νομίσματα, ἀλλ' ἐξηκολούθησεν ἐκδίδων τὸ χρυσοῦν καὶ ἀργυροῦν κόμμα ἐκείνου, πιστεύεται δὲ ὅτι ἡ 4^η παρὰ Müller τάξις περιλαμβάνει τὰς ἐκδόσεις ταύτας τοῦ Κασσάνδρου Head 228. Τὸ εὑρημα τῆς Πέλλης ἐν τούτοις διδάσκει ὅτι τετραδράχμα τῆς 1^{ης} τάξεως εὐρίσκοντο ἐν χρήσει κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα καὶ ἐκόπησαν, ἐπὶ Κασσάνδρου, διὸ καὶ ὀρθότερον εἶναι νὰ εἰπωμεν γενικώτερον, μέχρις οὗ ἐκ νεωτέρων εὑρημάτων σαφέστερον φανῇ τὸ πρᾶγμα, ὅτι ὁ Κασσανδρὸς μετεχειρίσθη διὰ τὰ ἀργυρὰ καὶ χρυσὰ νομίσματα τὸ ὄνομα καὶ τοὺς τύπους τοῦ Ἀλεξάνδρου. Macdonald HC I 334.

Τὸν δελφῖνα, ὑποδηλοῦντα παράλιον πόλιν, εὔρεν ἤδη ὁ Muller ὡς δευτερεύοντα τύπον ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Φιλίππου τοῦ Β' καὶ ἐπὶ νομισμάτων τῶν πλείστων τῶν ἐπομένων βασιλέων τῆς Μακεδονίας. Ἐπὶ δὲ τῶν νομισμάτων τοῦ Ἀλεξάνδρου εὐρίσκεται οὗτος συνδεδεμένος μετὰ τῶν συμβόλων τῆς Πέλλης καὶ τῆς Ἀμφιπόλεως. Müller ἀρ. 16-18 καὶ 73. Τὸ μονογρ. Π· εὑρέθη μετὰ συμβόλων ἀνηκόντων εἰς τὴν Β. Ἑλλάδα, Müller ἀρ. 133, 520, 551, 553-6. Ἐπὶ τῶν χαλκῶν νομισμ. τῆς αὐτονόμου κοπῆς τῆς Ἀμφιπόλεως ὁ δελφιν δὲν φαίνεται νὰ εἶναι σύμβολον τῆς πόλεως. Ὁ Σβορώνος ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1893, 148 ἐ. τὰ μετὰ τοῦ μονογραφήματος Π· νομίσματα τοῦ Φιλίππου τοῦ Β' καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀποδίδει εἰς τὴν αὐτὴν πόλιν καὶ τὸ αὐτὸ νομισματοκοπεῖον. Ὅτι εἶναι τῶν πρώτων χρόνων τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν ἔχομεν ἀσφαλῆ τεκμήρια νὰ δεχθῶμεν, εἰ καὶ τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀπίθανον Ἀρχ. Ἐφημ. 1903, 100.

Ἢ ἐκ τοῦ ἐν Πέλλῃ εὐρημάτος προέλευσις τοῦ νέου τετραδράχμου δὲν δύναται ἐπὶ τοῦ παρόντος, νὰ ἔχῃ τινὰ βαρύτητα, διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τοῦ τόπου τῆς κοπῆς αὐτοῦ. Ἐὰν καὶ ἐπὶ τῶν ἀργυρῶν ἰσχύῃ ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν χαλκῶν τοῦ Κασσάνδρου ἐδέχθημεν, ὅτι τὸ σημαντικὸν μονογράφημα ἢ σύμβολον λαμβάνει τὴν ὑπὸ τὴν κοιλίαν τοῦ ἵππου θέσιν, ἥτις ἐν τοῖς τετραδράχοις ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν ὑπὸ τὸν θρόνον θέσιν, τότε ἐπὶ τοῦ τετραδράχμου τὸ μονογρ. Π· εἶναι τὸ σημαντικόν. Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸ μονογρ. Π· ἀπαντᾷ ἐν τῇ ὑπὸ τὸν ἵππον θέσει καὶ ἐπὶ χαλκοῦ τοῦ Κασσάνδρου, Hunter. Coll. I 336 ἀρ. 17, συνδεδεμένον μετὰ τοῦ μονογρ. Α' πρὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἵππου. Θὰ ἦτο ὁμῶς δύσκολος πᾶσα ἀπονομή ἄνευ νέας ἀναθεωρήσεως ὁλοκλήρου τοῦ ἀργυροῦ κόμματος τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ὡσαύτως θὰ ἦτο ἀναγκαία ἡ πλήρης βεβαιότης περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν παρομαρτούντων συμβόλων καὶ μονογραφημάτων.

ΓΕΝΙΚΗ ΑΝΑΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΧΑΛΚΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ.

Α^η περίοδος 316-306 π. Χ. — Αρχή τοῦ Κασσάνδρου
ἄνευ βασιλικου τίτλου.

I	Κεφαλὴ Διὸς δαφνοστεφῆς πρὸς δεξιὰ.
1 Mionnet Description (I 571 κτ ἀρ.) 767.	Τρίπους.
ΚΑΣΣΑΝΔΡ·Υ
II	Κεφαλὴ Παλλάδος δεξιὰ.
2 Mionnet Description 773.	ΚΑΣΣΑΝΔΡ
Κορύνη-τόξον-φαρέτρα.
III	Ἀσπίς μακεδονική.
3 Mionnet Supplement (III 238 κτ ἀρ.) 559.	ΚΑΣΣΑΝΔΡ·Υ
Κράνος δῖλοφον (a deux aigrettes).
IV	Κράνος.
Ἀποδίδεται εἰς τὸν Κάσσανδρον ὑπὸ τοῦ Mionnet Descr. I 571 ἀρ. 775.	Κ ἐν τετραγώνῳ διὰ τεσσάρων γραμμῶν δηλουμένῳ.
V	Κεφαλικαὶ υποδιαίρεσεις.
Κεφαλὴ νεαροῦ Ἰηρακλέους φέροντος λεοντὴν συνημμένην ὑπὸ τὴν σιαγώνα πρὸς δεξιὰ, ἐν στικτῷ κύκλῳ.
4 Mionnet Supplement, 539 Ἀθῆναι (Νομισμ. Μουσείον) II 71. 1591 (;) = Πίναξ(1 ἀρ.) 2. (Macdonald) Hunter. Coll. (I 334 κτ.) 1.	Λέων καθήμενος πρὸς δεξιὰ. Ἐπιγράφιον ΚΑΣΣΑΝ ΔΡ·Υ. Ἄνευ συμβόλου ἢ μονογραφήματος.
VI	Ὅμοιως.	Ὅμοιως. Ἐν τέλει τοῦ ἐπιγραφίου, ἐν τῷ ἐξέργῳ, ἐν μονογράφημα ἢ δύο κεχωρισμένα, ὧν ἐν πρὸ τοῦ λέοντος, ἄλλο δὲ κάτω.

5	Α	Ἀθῆναι 1589.
6	Α ΗΡ	Ἀθῆναι ΑΕ 251 IB I Τσιθουράκης 1896-97, 111 = Πίν. 1. 3.
7	Τ	Leake N(umismata) H(ellenica) 10, 1. Mionnet Description 768.
8	ΕΥ	Hunter. Coll. 2 Mionnet Suppl. 540

10	Λ	Ἀθῆναι 1904-8 Α' 31 Mionnet Suppl. 541.
11	Ν	Ἀθῆναι ΑΕ 252 IB I Τσιβουρακη: 1896-97, 112. Hunter Coll. 4.
11	Μ	Hunter Coll. 3.
12	+	Ἀθῆναι 1907-8 ΚΖ 2 Leake NH 10, 2-3

Β^α περίοδος 306-297 π. Χ. — Ὁ Κασσάνδρος βασιλεὺς.1^η σειρά: Ἀπόλλων-Τρίπους. 306-305 π. Χ.

α. Κασσάνδρου βασιλεως.

Α. Κεφαλὴ Ἀπόλλωνος λυσίκομος
δαφνοστεφῆς δεξιᾷ.Τρίπους μετὰ λεβητος καὶ κρίκων ἀνευ
συμβόλου καὶ μονογραφήματος.
Τὸ ἐπιγράφιον παραλλήλως καὶ ἐκα-
τέρωθεν τοῦ τρίτοδος.

ΚΑΣΣΑΝΔΡ·Υ-ΒΑΣΙΛΕΩΣ

13 Ἀθῆναι 20, 1906-7, ΚΖ

Β. Ὅμοιος.

Ὅμοιος. ΚΑΣΣΑΝΔΡ·Υ-ΒΑΣΙΛΕΩΣ.
Λεξιὰ ἐν τῷ πεδίῳ ἀστὴρ 8 ἀκτίνων.14 — * Ἀθῆναι 1601. ΑΕ 249 = Πιν. 6. Hunter Coll. 6 Leake NH
10, 20. Mionnet Descript. 796.Γ. Ὅμοιος. Ταινία ἐκ τοῦ στεφάνου
περιβάλλει τὸ μετώπον.Ὅμοιος. ΚΑΣΣΑΝΔΡ·Υ-ΒΑΣΙΛΕΩΣ.
Ἐκατέρωθεν τοῦ τρ. μονογραφήματα.15 Α Ξ Ἀθῆναι 1601⁶ Πιν. 4.

16 Μ Ἀθῆναι 1907-8 Α 32 = Πιν. 5.

17 Μ Ἀθῆναι 1601⁶

β. Βασιλεως Κασσάνδρου

Δ. Ὅμοιος.

Ὅμοιος, ἀλλὰ τὸ ἐπιγράφιον ΒΑΣΙ-
ΛΕΩΣ-ΚΑΣΣΑΝΔΡ Υ. Οὐδὲν φαίνεται
σύμβολον ἢ μονογράφημα ἐν τῷ πεδίῳ.

18 Ἀθῆναι 1600

Ε. Ὅμοιος.

Ὅμοιος. ΒΑΣΙΛΕΩΣ-ΚΑΣΣΑΝΔΡ·Υ.
οὐ κατέρωθεν μονογραφήματα ἢ
μονογράφημα-σύμβολον ἢ μόνον
σύμβολον

19 Α Ξ Mionnet Suppl. 554

20 Ξ Hunter Coll. 5.

21	Α	Ϝ	Mionnet Description 799. 780. Hunter. Coll. 8 (τὸ σύμβολον δυσδιάκριτον).
22		Ϝ	Ἀθῆναι A-E 248. 1910-11. AZ 4 ^a , 34. Leake NH 10, 22. Mionnet Descript. 801. 802.
23	Κ	⚡	Hunter. Coll. 7 (στέφανος δάφνης ὑπὲρ τὸν λέβητα). Mionnet Descript. 795. Leake NH 11, 21 (τὸ μονογράφημα ἀβέβαιον).
24		⚡	Mionnet Supplém. 556.
25	Κ		Hunter. Coll. 16. Mionnet Descript. 798.
26	Κ	Μ	Mionnet Suppl. 555.
27	Λ	Α	Leake NH 11, 23.
28	Λ	Α	Mionnet Descript. 797.
29	Λ	Ε	Leake NH 11, 19.
30	Φ		Ἀθῆναι A-E 250.
31		⚡	Ἀθῆναι Π. 1908-9. I 24. (Τὸ σύμβολον λαμπάς χειρός)
32		Ε	Leake NH 11, 17.
33	Α		Leake NH 11, 18.
34		Μ	Ἀθῆναι Π. 1908-9 I 25.
35		ΜΑ	Mionnet Suppl. 553.

2^a σειρά: Ἡρακλῆς-Ἰππεύς. 301 π. Χ.

Κεφαλὴ νεαροῦ Ἡρακλέους δεξιὰ φέρουσα λεοντὴν συνημμένην ὑπὸ τὴν σιαγόνα. Πέριξ στικτὸς κύκλος.

Ἰππεὺς νεαρὸς βαίνων πρὸς δ., ἔχων δὲ ὑψωμένην τὴν δ. ὡς στεφανώσων τὸν ἵππον καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν τὸν χαλινόν.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ-ΚΑΣΣΑΝΔΡ·Υ

Μονογράφημα καὶ σύμβολα κατὰ τέσσαρας θέσεις ἦτοι

- α) ὑπὸ τὴν κοιλίαν τοῦ ἵππου,
- β) μεταξὺ τῶν προσθίων ποδῶν ἵππου,
- γ) ἄνω ἐν τῷ πεδίῳ ἔμπροσθεν,
- δ) ὀπισθεν τοῦ ἱππέως.

36	ΑΙ	*	Mionnet Description 791.
37	ΑΙ	*	Ἀθῆναι A-E 235 (πρὸς 41 τῆς ἀναγραφῆς). Πέλλα (= εὔρημα Π. ἐν Νομισμ. μουσεῖῳ Ἀθηνῶν 1917, Η) 2-8. Πιν. 7.
38	ΑΡ	*	Mionnet Supplément 546.
39	Δ	Τ	Mionnet Description 792 (astre).

40	Τ	Δ *	Πέλλα άρ. 9. 10.
41		Ζ	Mionnet Descript. 788 (dans le champ symbole inconnu).
42		⊙ ΔΙ	Ἀθῆναι IB' I Τσιδουρ. 1896-97. 113 = Πιν. 8. Ἀθῆναι 1910-11
43		⊙ ΛΥ	ΚΕ' 33. Πέλλα άρ. 11-22. Mionnet Suppl. 564.
44		⊙ Ψ	Hunter. Collection 20.
45		⊙ Ν	Hunter. Coll. 21. Mionnet Descript. 783. 793. Suppl. 548.
46		Κ	Mionnet Suppl. 563.
47		Κ	Πέλλα άρ. 23.
48		Κ Δ	Πέλλα 24-25 (26). Hunter. Coll. 18. Mionnet Suppl. 565.
49		Κ ΔΙ	Mionnet Suppl. 544.
50		Κ ΝΚ	Ἀθῆναι 1594. 1891-92 1Θ' 71. Πέλλα 27-31 = Πιν. 9. Hunter.
51		Κ	Coll. 15. Leake NH 8. Mionnet Suppl. 562.
52		Λ	Ἀθῆναι 1595.
53		Λ *	Πέλλα 32-33.
54		Λ *	Hunter. Coll. 9. Mionnet Descr. 790. Πέλλα 34-39.
55		Λ Τ *	Ἀθῆναι 1596 AE 233. 240. Πέλλα 40-62 (50 = Πιν. 11). Hun-
56	Τ	Λ *	ter. Coll. 10. Mionnet Descr. 785. Leake NH 14 (:)
57		Λ *	Ἀθῆναι 1891-1892. KZ. 11. Πέλλα 63-74 (66 = Πιν. 10).
58	Τ	Λ *	Πέλλα 75-77.
59	Τ	Λ *	Leake NH 12.
60		Λ *	Πέλλα 78.
61		Μ	Ἀθῆναι 1910-11 AZ 4 ^a 32 Hunter. Coll. 19. Mionnet Descr. 784.
62		Μ	Ἀθῆναι AE 236. Πέλλα 79. 80.
63		Ο	Πέλλα 81 = Πιν. 12.
64		ΑΙ	Hunter. Coll. 17.
65		Μ	Πέλλα 82. 83. Leake NH 15. Mionnet Descr. 779.
66		Α	Πέλλα 84-87. Mionnet Descr. 780.
		ΑΙ	Πέλλα 88 = Πιν. 13. Hunt. Coll. 16.
		Α	Ἀθῆναι AE 239. 1907-1908 1Γ' 3. Πέλλα 89-96 (89 = Πιν. 14).
		ΔΙ	Leake NH 9. Mionnet Descr. 789.
		Μ	Ἀθῆναι AE 238. Π 1908-9 1, 26 x α. Πέλλα 97-103 (89 = Πιν. 15).

67	Π	℞	Πέλλα 104.
68	Π	℞	Mionnet Suppl. 549.
69	Τ	℞	Mionnet Suppl. 566.
70	Υ	℞	Mionnet Suppl. 547.
71	+		Πέλλα 105 (;) - 106.
72	Φ	℞	Ἀθῆναι AE 234. 1597. Πέλλα 107-114.
73	+	Τ	Ἀθῆναι 1910-11 ΔΖ' 4 ^a , 31. 1892-3 ΚΘ' 698. 1598. Πέλλα 115-126. 127 (;) (119 = Πίν. 16).
74	Τ	+	Πέλλα 128-136. Leake NH 4.
75	Φ	Υ	Hunter. Coll. 13.
76	★		Πέλλα 137-140.
77	★	℞	Πέλλα 141-148. Leake NH 6. Mionnet Suppl. 550.
78	★	Τ	Πέλλα 149-153.
79	★	Τ	Ἀθῆναι 1599. AE 237 κα. Πέλλα 154-170 (157 = Πίν. 17). Hunter. Coll. 11.
80	Τ	★	Πέλλα 171.
81	Τ	★	Ἀθῆναι IB' I Τσιβουρ. 114. Πέλλα 172-176 (172 = Πίν. 18). Leake NH 5.
82	★	Τ	Mionnet Descr. 787.
83	★	Φ	Hunter. Coll. 12.
84	★	Τ	Πέλλα 154;
85	×	℞	Mionnet Descr. 781.
86	Κ	Υ	Ἀθῆναι IB' I' Τσιβουρ. 1896-97 95. Πέλλα 193. 194 = Πίν. 19.
87	Φ		Mionnet Descr. 794. Suppl. 545.
88	Φ		Mionnet Suppl. 542 (tête de bœuf).
89	↖		Πέλλα 177-179. Leake NH 11.
90	↖	^	Ἀθῆναι 1391-92 ΔΓ' 4 = Πίν. 20. Πέλλα 180-185 (181 = Πίν. 21). Leake NH 10. Mionnet Suppl. 543.
91	^	+	Ἀθῆναι 1910-11 ΚΕ' 31.
92	♂		Mionnet Suppl. 551.

93		Leake NH 13. Mionnet Descr. 782. Πέλλα 186-187.
94	Τ 	Πέλλα 188 = Πιν. 23.
95		Πέλλα 189-190 (189 = Πιν. 22).
96	Τ 	Πέλλα 195 = Πιν. 24. Ἀβέβαιον σύμβολον ὑπὸ τὴν κοιλίαν, ἀστὴρ ἄνω καὶ ὀπισθεν ἴσως Τ.

3η σειρά: *Ἡρακλῆς-Λέων βαδίζων δεξιὰ.* 306-301 π. X.
(κερματική ὑποδιαίρεσις).

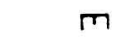

Κεφαλὴ Ἡρακλέους νεαροῦ δεξιὰ ἐν λεοντῇ. Στικτὸς κύκλος.	Λέων βαδίζων κατὰ λείαν τινὰ δεξιὰ. ΒΑΣΙΛΕΩΣ-ΚΑΣΣΑΝΔΡ·Υ Μονογρ. ἢ σύμβολα κάτωθεν τῆς κοι- λίας καὶ ἄνω ἢ ἔμπροσθεν.
---	---

97		Mionnet Suppl. 538.
98		Mionnet Suppl. 536.
99	Τ 	Mionnet Suppl. 537.
100		Mionnet Suppl. 535.

Ὁ Mionnet δὲν ἀναφέρει ἀκριβῶς τὴν θέσιν τῶν μονογραφημάτων καὶ συμβόλων.

4η σειρά: *Ἡρακλῆς-Λέων βαδίζων ἀριστερά.* 301 π. X.;
(κερματική ὑποδιαίρεσις).

Ὅμοίως τῇ πρ.	Λέων βαδίζων πρὸς ἀριστερά. ΒΑΣΙΛΕΩΣ-ΚΑΣΣΑΝΔΡ·Υ Κάτωθεν τῆς κοιλίας καὶ ἔμπροσθεν μονογρ. ἢ σύμβολον.
---------------	--

101		Mionnet Descr. 776 τὸ σύμβολον θύρσος.
102		Ἀθῆναι IB I Τσιβουράκης 110 1896-97.
103		Hunter. Coll. 23 (Pl. XXIII, 13).
104		Mionnet Descr. 778.
105		Hunter. Coll. 22.
106		Ἀθῆναι 1906-7 ΛΘ' 12' τὸ Δ μεταξύ τοῦ ἡρμένου δεξιῶ ποδὸς καὶ τοῦ πατοῦντος ἀριστεροῦ.
107		Mionnet Descr. 777.

5η σειρά: Ἑρακλῆς-Λέων ἀριστερά θραύων δόρυ. 301 π. Χ.
(κερματική ὑποδιαίρεσις).

A. Ἑρακλῆς ὁμοίως.

Λέων πρὸς ἀρ. βαδίζων θραύει δόρυ
διὰ τῶν ὀδόντων βοηθοῦντος τοῦ
δεξιοῦ πέλματος ὑψωμένου. Ἄνευ
συμβόλων ἢ μονογραφημάτων.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ-ΚΑΣΣΑΝΔΡ·Υ

108 Ἀθῆναι 1587 (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡ·Υ) = Πιν. 31. Leake NH 24
(in his mouth?)

B. Ὅμοίως.

Ὅμοίως. Μετὰ μονογραφημάτων καὶ
συμβόλων ἄνω καὶ κάτωθεν τῆς
κοιλίας.

109	A	Πέλλα 199-200 (199 = Πιν. 25).
	*	
110	Λ	Πέλλα 201 = Πιν. 26.
	*	
111	Τ	Πέλλα 202-203 (202 = Πιν. 27).
	Λ	
112	Μ	Ἀθῆναι 1588 (ὁ λέων πατεῖ ἐπὶ δόρατος, οὗ ἡ λόγχη δεξιά). Ἀθῆ- ναι Τσιβονοφ. 1896-7 IB. I 108.109. Πέλλα 204 = Πιν. 28.
113	Δ	Ἀθῆναι Σ. Βλαστός 1904-05 ΛΗ' 21.
	;	
	*	
114	+	Πέλλα 205 = Πιν. 29.
	*	
115	★	Πέλλα 206 = Πιν. 30.

6η σειρά: Παλλὰς-Ἴππος.

Κεφαλὴ Παλλάδος κρανοφορούσης
δεξιά. . . . ΑΣΑΝΔΡΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚ.

Ἴππος τρέχων. Ἐν τῷ πεδίῳ κορύνῃ.

116 Mionnet Descr. 771 (Pembrock).

7η σειρά: Παλλὰς-Ἡράκλεια δπλα.

(κερματική ὑποδιαίρεσις).

Κεφαλὴ Παλλάδος κρανοφορούσης
δεξιά.

ΒΑΣΙΛ . . . ΚΑΣΣΑΝ . . .

Κορύνῃ-τόξον-φαρέτρα.

117 Mionnet Descr. 772. Suppl. 552.

8η σειρά: Παλλὰς-Κορύνῃ.

(κερματική ὑποδιαίρεσις).

Κεφαλὴ Παλλάδος κρανοφορούσης
ἀριστερά.

Γωρυτὸς μετὰ τόξου.

ΑΣΙΛΕΩΣ

κορύνῃ, ἣς ὁ πους δεξιά.

ΣΣΑΝΔΡ·Υ

118 Ἀθῆναι 1601 = Πιν. 34.

9η σειρά: Κράνος - Λόγχη.

(κερματ. υποδιαίρεσις).

Κράνος κατὰ τομὴν ἀριστεράν.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ
Λόγχη πρὸς δεξιὰ.
ΚΑΣΣΑΝΔΡ · Υ

- 119 Ἀθῆναι Π. 1898-99. ΙΓ', 1· καθαρά γραφή· ευγραμμος τέχνη· 1892-93 ΙΖ, 6·
ἡ λόγχη μικροτέρα τῆς προηγουμένης τὰ γράμματα ΒΑΣΙΛΕ... ΚΑΣΣΑ...
μεγαλύτερα = Πίν. 32.
Leake NH Suppl. σ. 2 ΒΑΣΙΛΕΥΣ (sic) ΚΑΣΣΑΝΔΡ · Υ
Mionnet Descr. 774.

10η σειρά: Κράνος - Κορύνη.

(κερματ. υποδιαίρεσις).

Κράνος πρὸς δεξιὰ.

ΒΑΣΙΛΕΩ
κορύνη, ἥς ὁ πούς δεξιὰ.
ΚΑΣΣΑΝΔ...

- 120 Ἀθῆναι Σ.Μ. 1904.05 ΙΓ', 11 μικρὸν νόμισμα = Πίν. 33.

11η σειρά: Ἀσπίς - Κράνος.

Ἀσπίς μακεδονική, ἥς ἐν τῷ κέντρῳ
μονογράφημα Υ ἐντὸς Η.

Κ κράνος Β

Εἶναι ζήτημα ἂν ἀνήκουσιν εἰς τὸν Κασσάνδρον τὰ νομίσματα ταῦτα Mionnet Sup-
plement 560. 561· πρὸς καὶ ἀρ. 557.

ΤΑ ΕΝ Τῷ ΦΩΤΟΤΥΠΗΚῳ ΠΙΝΑΚΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ.

1 =	ἀναγραφή	6.	13 =	ἀναγραφή	64.	25 =	ἀναγραφή	109.
2 =	"	4.	14 =	"	65.	26 =	"	110.
3 =	"	6.	15 =	"	66.	27 =	"	111.
4 =	"	15.	16 =	"	73.	28 =	"	112.
5 =	"	16.	17 =	"	79.	29 =	"	114.
6 =	"	14.	18 =	"	81.	30 =	"	115.
7 =	"	37.	19 =	"	86.	31 =	"	108.
8 =	"	42.	20 =	"	90.	32 =	"	119.
9 =	"	49.	21 =	"	90.	33 =	"	120.
10 =	"	54.	22 =	"	95.	34 =	"	118.
11 =	"	53.	23 =	"	94.	35 =	κειμένου σ. 20.	
12 =	"	60.	24 =	"	96.			

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ

Η ΕΙΚΩΝ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ.

Ἐν τῷ Καθολικῷ τῆς Μονῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου, πλην τῆς περιφημοῦ ἐκ κηρομαστίχης ἀναγλύφου εἰκόνας τῆς Θεοτόκου, τῆς ποιηθείσης, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ (βλ. εἰκ. ἐν Παραρτ. κατωτ.), ὑπάρχει φορητὴ τις ἐπὶ σανίδος εἰκὼν ἐντὸς πλαισίου σήμερον φυλασσομένη, ἣν οἱ μοναχοὶ ἔχουσιν αναρτήσαι ἐπὶ τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ Ναοῦ καὶ ἀριστερὰ τῆς θυρίδος τοῦ Τέμπλου, δι' ἧς εἰσέρχεται τις εἰς τὴν Πρόθεσιν τοῦ ἱεροῦ βήματος.

Ἡ εἰκὼν ἔχει ὕψος ἐνὸς μέτρου καὶ πλάτος 0,56 μ., εἶνε δὲ τοξοειδῆς πρὸς τὰ ἄνω· ἐν αὐτῇ παρίσταται ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα, καθημένη ἐπὶ θρόνου μεγαλοπρεποῦς (οὗτινος μόνον τὰ πλουσίως διακεκοσμημένα πλάγια μέρη διακρίνονται) καὶ στηρίζουσα τοὺς πόδας τῆς ἐπὶ υποποδίου· ἀριστερὰ ἵσταται ἡγεμονικῶς ἐνδεδυμένη παιδικὴ μορφὴ τείνουσα τὰς χεῖρας ἐν εἰδει δέησεως πρὸς τὴν Θεοτόκον· ἡ Θεοτόκος κλίνει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ δεόμενον πρόσωπον καὶ ἐκτείνει τὴν δεξιάν, οἷονεὶ δεικνύουσα αὐτὸ πρὸς τὸ θεῖον βρέφος, τὸ ὅποιον εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς φέρει· ὁ Ἰησοῦς εὐλογεῖ τὸν δεόμενον διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ εἰλιτάριον (βλέπε εἰκ. εἰς παρένθ. Πίν. 2).

Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου τῆς Θεοτόκου εἶνε ἡρεμὸς καὶ γλυκεῖα· προσβλέπει τὸν δεόμενον μετὰ τινος θλίψεως ἅμα καὶ στοργῆς καὶ ἔχει κατὰ τὰ τρία τέταρτα ἐστραμμένον τὸ πρόσωπον, ἐν ᾧ ὁ δεόμενος ἔχει αὐστηρῶς κατὰ μέτωπον οἷονεὶ ἀγαλματώδη στάσιν, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου κανονικώτατα καὶ τὴν κόμην ἐν τῷ μέσῳ χωριζομένην καὶ πίπτουσαν ὀπισθεν ἐπὶ τῶν ὤμων· τέλος ὁ Χριστὸς ἔχει ὁμοίαν στροφὴν τοῦ προσώπου πρὸς τὴν Θεοτόκον, διευθύνει ὅμως τὸ βλέμμα πρὸς τὸν θεατὴν καὶ ἔχει ἔκφρασιν σύννου, οὐδόλως δὲ παιδικήν.

Ἐντύπωσιν προξενεῖ τὸ ἔνδυμα τῶν εἰκονιζομένων προσώπων· ἡ Θεοτόκος εἶνε ἐνδεδυμένη πλουσίως πτυχούμενον ἱμάτιον χρώματος βαθέος κυανοῦ, ἀναδιπλούμενον κατὰ τὴν δεξιάν τῆς χεῖρα καὶ πίπτον ὀλίγῳ κάτωθεν τῶν καλῶς διαγραφομένων γονάτων· χαμηλότερον διακρίνεται ὁ πορφυροῦς χιτῶν, ἔχων ὁμοίως πλουσίαν καὶ κανονικὴν πτύχωσιν. Ὁ Χριστὸς εἶνε ἐνδεδυμένος διὰ κιτρίνου χιτῶνος διακεκοσμημένου δι' ἐρυθρῶν καὶ πρασίνων ροδάκων· ὁ χιτῶν καλύπτει τὸ ἥμισυ τοῦ στήθους καὶ τὸν δεξιὸν βραχίονα, τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ λοιποῦ μέρους τοῦ στήθους ἀπομένοντος γυμνοῦ, ἐν ᾧ τὸ ἄλλο σῶμα καλύπτεται ὑπὸ

πτυχωτοῦ ἐρυθροῦ ἱματίου. Τέλος ὁ δεόμενος φέρει βασιλικὴν πορφύραν ἐν εἶδει χλαμύδος διὰ πόρπης κάτωθεν τοῦ λαιμοῦ συνδεομένην καὶ κοσμουμένην διὰ πρασίνων κλάδων εἰς ποικίλα συμπλέγματα καὶ δι' ἑννέα κατὰ σειρὰν ἐρραμμένων ἐπὶ τῆς χλαμύδος κύκλων, οἵτινες πληροῦνται με δικεφάλους ἀετοὺς καὶ φανταστικούς συνηνωμένους ἀντιμετωπικούς δράκοντας. Τὰς κεφαλὰς τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Χριστοῦ περιβάλλει φωτοστέφανος. Ὁλόκληρον τὸ ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ δεομένου ἀπομένον βάθος τῆς εἰκόνος καταλαμβάνει ἐπιγραφὴ ἐκ δεκαοκτὼ στίχων διὰ κεφαλαίων γραμμάτων γεγραμμένη καὶ διαιρουμένη εἰς τὴν ἐν τῷ πρώτῳ στίχῳ προσηγορίαν τῆς Θεοτόκου:

ΜΡ ΘΥ Η ΣΠΗΛΑΙΩΤΙΣΣΑ.

τὸ ἐκ πέντε στίχων μετὰ πολλῶν χυσιμάτων ὄνομα του δεομένου προσώπου:

ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΗΚΑΣ ΑΓΓΕΛΟΣ
ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ ΡΑΗΛ ΛΑΣΚΑΡΗΣ
ΤΟΡΝΙΤΖΗΣ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΟΣ
Ο ΑΣΑΝΗΣ . . . ΤΗΣ ΥΨΗΛΟΤΑΤΗΣ Κ
ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΗ ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΣΣΗΣ

καὶ τὸ ἐξῆς εἰς ἱαμβικούς τριμέτρους ἐπίγραμμα:

Ω (μοι) ΠΡΟ ΨΡΑΣ ΑΝΘΟΣ ΕΚΤΕΤΜΗΜΕΝΟΝ
ΙΔΕ ΠΡΟ ΚΑΙΡΟΥ ΤΗΤΟ Γ' ΕΚΚΕΚΟΜΜΕΝΟΝ
ΙΔΕ ΚΛΑΔΟΝ ΘΑΛΛΟΝΤΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ
ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΚΡΑΤΙΣΤΩΝ ΕΙΣ ΓΗΝ ΠΕΣΟΝΤΑ
ΦΕΥ (φεῦ) ΤΟΜΗ ΑΨΡΟΣ Η ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΩ
ΟΙΟΝ ΤΙ ΔΕΙΝΟΝ ΤΟΙΣ ΒΡΟΤΟΙΣ Ο ΘΑΝΑΤΟΣ
ΟΥΔΕΝ ΠΡΟΤΙΜΑ ΟΥΔΕ ΤΩΝ (πάνν) ΤΙΜΙΩΝ
ΟΥΚ ΑΝΘΟΣ ΟΥ(δὲ) ΚΑΛΛΟΣ ΟΥ ΒΛΑΣΤΟΝ ΧΛΟΗΣ
ΟΥ ΠΛΟΥΤΟΝ Ή ΔΥΝΑΜΙΝ ΟΥΔΕ (τήν) ΔΟΞΑΝ
ΑΛΛ' ΑΜΑ ΠΑΝΘ' ΕΚΑΣΤΑ (συμ)ΦΟΡΕΙ ΤΑΧΥΣ
ΘΕΩ ΤΑΔΕ ΚΡΙΝΟΝΤΟΣ ΑΡΡΗΤΟΙΣ ΛΟΓΟΙΣ
ΕΙ ΚΑΙ ΕΛΑССΩΝ ΤΙΣ ΦΥΓΗ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ ΚΡΑΤΕΙ!

Περὶ τῆς εἰκόνος ταύτης ἔχομεν τὰς ἐξῆς πληροφορίας περιεχομένας εἰς τὸ «Προσκυνητάριον» τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, τὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ

¹ Δὲν παρατίθεται ἐνταῦθα πανομοιότυπον, διότι ὁ μεταγράφας τὴν ἐπιγραφὴν ἐκ τῶν ἄκρων τῆς εἰκόνος Κ. Φανέλλης (ἴδε κατωτέρω) δὲν ἐτήρησε πιστῶς τὸν παλαιογραφικὸν χαρακτήρα τῶν γραμμάτων τοῦ πρωτοτύπου· ἤρκεσθη μόνον εἰς τὴν μεταγραφὴν τῶν γραμμάτων: Α, Ε, Σ καὶ Ω, ἐνίοτε δὲ καὶ τοῦ: Θ καὶ τῆς βραχυγραφίας τοῦ συνδέσμου καὶ. Αἱ συμπληρώσεις τοῦ ἐπιγράμματος αἱ γενόμεναι ὑπὸ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων (βλέπε κατωτ.) ἐτηρήθησαν καὶ ἐνταῦθα ὡς ἀναγκαῖαι καὶ ἐπιτυχεῖς. Ὅτι τὰ ἐπώνυμα Τορνίτζης καὶ Φιλανθρώπιος ἀντὶ τῶν γνωστῶν ἐπωνύμων τῶν μεγάλων βυζαντινῶν στρατηγῶν *Τορνίκης* καὶ *Φιλανθρωπῆδος* κακῶς μεταγράφησαν δηλοῦται ἐκ τῶν κατωτέρω ὑπὸ τοῦ Οἰκ. λεγομένων.

Κωνσταντίνου Οικονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων¹: «πῶς καθιερώθη· τὸ πρῶτον ἡ εἰκὼν αὕτη εἰς τὸν Ναὸν οὐδὲν ἐκ παραδόσεως βέβαιον ἔχομεν ὅσον δ' ἀπὸ τῶν εἰκονιζομένων ἔχει τις συμπεράναι, φαίνεται ὅτι βασιλόπαις τις τοῦ γένους τῶν Παλαιολόγων ἐτάφη ἐν τῷ ἱερῷ Μοναστηρίῳ, *οἱ δὲ συγγενεῖς αὐτῆς* (ἡγεμόνες Ἀχαΐας ἢ Δεσπότες τυγχάνοντες τῆς Πελοποννήσου) *προσήνεγκαν ἱερὸν ἀνάδημα τὸ εἰκόνισμα*, τιμώντες τὴν παντάνασσαν τοῦ Μ. Σπηλαίου σκηπτοῦχον καὶ ἄμα καὶ τῆς ἐαυτῶν συγγενίδος τὴν μνήμην παραπέμποντες εἰς τοὺς ὀψιγόνους...². Τὰ γράμματα τῶν ἐπιγραφῶν εἰς τὰ κρᾶσπεδα τῆς εἰκόνος τὸ πρῶτον ὄντα γεγραμμένα, ἐπειδὴ τῆς ὑποκειμένης σανίδος ἡ ἄκρα ἐφάνη κατὰ τόπους ὑπὸ χρόνου γεγηρακυῖα καὶ πονήσασα πρὸς τὸ θρηπιδέστατον, μετεγράφησαν ἐκ νέου πρὸς τ' ἀνωτέρω μέρη τῆς εἰκόνος (ὅθεν καὶ τινὰ λάθη παρεσέδυσαν εἰς τὴν ἐπιγραφὴν), ἵνα μὴ παντάπασι ἀπορρυσθέντα συναφανίσωσι καὶ τὴν μνήμην τῶν πρώτων τοῦ εἰκονίσματος ἀφιερῶν».

Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης τοῦ Κτητορικοῦ γίνεται φανερόν ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ μετεγρᾶφη (οὐχὶ ἀκριβῶς μάλιστα) ἀπὸ τῶν ἄκρων τῆς εἰκόνος εἰς τὸ ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ δεομένου χρυσοῦν βάθος κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὁπότε ἐγένετο πάντως καὶ ἐπισκευὴ τῆς εἰκόνος, ὡς ἡ σήμερον παρατηρουμένη ζωηρότης τῶν χρωμάτων καὶ ιδίως τοῦ ἐνδύματος τῆς ἐνθρόνου Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰησοῦ δεικνύει. Ζητήσας νὰ ἐξακριβώσω τὰ κατὰ τὴν ἐπισκευὴν τῆς εἰκόνος ἔμαθον παρὰ γέροντος μοναχοῦ ὅτι ἡ Μονὴ ἐνεπιστεύθη ταύτην εἰς τὸν ἐξ Αἰγίου καταγόμενον ζωγράφον Κ. Φανέλλην, ὅστις ἐνεδυνάμωσε μόνον τὸ χρυσοῦν βάθος, ἐφ' οὗ εὐρίσκεται σήμερον ἡ ἐπιγραφὴ καὶ τὸ ἐνδυμα τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Χριστοῦ· κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ μοναχοῦ, τὰ πρόσωπα τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰησοῦ καὶ ὁλόκληρος ἡ παράστασις τοῦ δεομένου προσώπου ἀφέθησαν ἄθικτα· ἡ ἀκριβὴς ἐξέτασις τῆς εἰκόνος πιστοποιεῖ τὴν ἀλήθειαν τῆς ἀνωτέρω μαρτυρίας, ἡ δὲ πεφημισμένη εὐσυνειδησία καὶ ἀκριβεστάτη γνῶσις τῆς βυζαντινῆς τέχνης τοῦ παραγνωρισθέντος Αἰγίως ζωγράφου, τοῦ ζήσαντος κατὰ τὰ μέσα τῆς παρελθούσης ἐκατονταετηρίδος, οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν περὶ τούτου καταλείπει³.

¹ Βλ. Κτητορικὸν ἢ Προσκυνητᾶριον τῆς ἱερᾶς καὶ βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, Ἀθήνησιν, ΑΩΜ (1840), σελ. 16-17. Ὁ Οἰκονόμος, ὡς γνωστόν, ἐξέδωκεν ἐπεξεργασμένον τὸ παλαιὸν Κτητορικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ἡσαίου καὶ Συμεών, τὸ συγγραφέν τῷ 1510 (πρβλ. καὶ Παράρτημα).

² Ὁ Οἰκονόμος ἐν τῷ Κτητορικῷ δέχεται τὸ παριστῶμενον πρόσωπον ὡς νεάνιδα· ὡς δ' ἐξηγεῖ αὐτόθι, ἐν σελ. 16 σημ. 2, ἡ νεάνις αὕτη δύναται νὰ εἴνε ἀπόγονος τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου τοῦ ἐξ Ἀγγέλων (1260), οὕτινος υἱὸς ἦτο ὁ Ἰωάννης Δούκας Παλαιολόγος, κατὰ τὸν Παχυμέρη (Ἱστορία Μιχαὴλ Παλαιολόγου βιβλ. Α', κεφ. 30)· τὴν ὑπόθεσίν του στηρίζει ὁ Οἰκον. εἰς μαρτυρίαν περὶ τῶν συγγενειῶν ἢ ἐπιγαμιῶν τοῦ οἴκου τούτου τοῦ Μιχαὴλ πρὸς τοὺς Ραοῦλ, Λασκάρεις κλπ. Κατωτέρω, ὡς θὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης, ἄλλως ἐρμηνεύεται ἡ παράστασις τῆς εἰκόνος.

³ Ὁ Κ. Φανέλλης ἤχμασεν ὡς ζωγράφος ἀπὸ τοῦ 1833-1869 (τὴν ἀρχαιοτέραν εἰκόνα του εὑρον ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ τῆς Ἀμφίσσης, τὰς δὲ τελευταίας ἐν τῇ Μητροπόλει τῆς αὐτῆς πόλεως).

Ὁ μόνος ὅστις ἀνέφερε μέχρι τοῦδε τὴν εἰκόνα ταύτην εἶνε ὁ G. Millet· οὗτος ἐν τῇ περὶ βυζαντινῶν προσωπογραφιῶν μελέτῃ του¹, ὁμιλῶν περὶ τῆς ἐν Μυστρᾷ (ἐν τῷ ἀριστερῷ παρεκκλησίῳ τοῦ Νάρθηκος τῆς Παναγίας τοῦ Βροντοχίου-Ἀφεντικο-) τοιχογραφίας τοῦ δεσπότη Θεοδώρου Β'. Παλαιολόγου καὶ μετὰ ταῦτα μοναχοῦ Θεοδωρήτου, λέγει ὅτι «αἱ ἐπὶ τοιχογραφιῶν βυζαντιναὶ προσωπογραφίαι εἶνε ὁμοίας ἐκτελέσεως πρὸς τὰς ἐπὶ φορητῶν εἰκόνων τοιαύτας» προσάγει δὲ ὡς παράδειγμα τὴν ἡμετέραν εἰκόνα, ἥς μόνον ἀπλοῦν σχεδίασμα τῆς κεφαλῆς τοῦ δεομένου προσώπου παραθέτει· τὸ πρόσωπον τοῦτο εἰκάζει ὁ Millet ὅτι εἶνε «εἰς νέος Παλαιολόγος προῶρος ἀποθανών», κατωτέρω δέ, ἐννεκα τῆς ἐπιγραφῆς τῆς εἰκόνης, δέχεται ὡς ἓνα Ἰωάννην Παλαιολόγον, χωρὶς νὰ καθορίσῃ τίς ἀκριβῶς ἐκ τῶν φερόντων τὸ ὄνομα τοῦτο Παλαιολόγων παρίσταται ἐν τῇ εἰκόνι.

Προτοῦ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα τὰ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς εἰκόνης ταύτης τοῦ Μ. Σπηλαίου λέγομεν ἀπαραίτητα τινὰ περὶ τῶν βυζαντινῶν προσωπογραφιῶν, καθόσον μάλιστα τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας τῆς εἰκόνης μόνῃ ἢ συγκριτικῇ μελέτῃ τῶν διασωθεισῶν βυζαντινῶν προσωπογραφιῶν πρὸς τὴν ἡμετέραν δύναται νὰ καθορίσῃ.

Βυζαντινὰς προσωπογραφίας λέγομεν συνήθως τὰς συγχρόνους πρὸς τοὺς ζωγράφους ἢ χαράκτας τῶν ἀπὸ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα μέχρι τῆς ἀλώσεως χρόνων (ἀπὸ τοῦ 6^{ου} δηλ. αἰῶνος μέχρι τῶν μέσων τοῦ 15^{ου}) κοσμικὰς ἢ ιερατικὰς μορφαί (ηγεμονικά πούσωπα, τοπικοὺς ἄρχοντας, κτήτορας ἢ ἀνακαινιστὰς Μονῶν ἢ Ἐκκλησιῶν, χορηγοὺς πρὸς διακόσμησιν Ναῶν κ.ά.), τὰς παριστωμένας ἢ υπεράνω τάγων ἐντὸς τοῦ Ναοῦ εὐρισκομένων ἢ ἐν τῷ Νάρθηκι μεταξὺ ἄλλων τοιχογραφιῶν ἢ ψηφιδωτῶν, ἢ σπανιότερον καὶ ἐπὶ φορητῶν ἐπὶ σανίδων εἰκόνων· εἰς τὰς βυζαντινὰς προσωπογραφίας δύνανται ν' ἀναγῶσιν αἱ μικρογραφίαι τῶν χειρογράφων αἱ παριστῶσαι σύγχρονα πρόσωπα καὶ αἱ ὁλόσωμοι ἢ ἐν προτομῇ παραστάσεις ἐπὶ μετάλλου ἢ ελεφαντοστοῦ καὶ ἰδίως ἐπὶ σφραγίδων καὶ νομισμάτων².

Ὁ Φανελλῆς ἦτο σύγχρονος ἑτέρου ἐπίσης ἀγνωστοῦ παραμεινάντος σπουδαίου ζωγράφου τοῦ Ἀλ. Χαλκιοπούλου (αὐτὸς εἶπε ὅτι Προφῆται τοῦ Τρούλλου τοῦ ἀρχαιοτάτου ἐκ τῶν ἐν τῇ Παλαιᾷ Ἑλλάδι διασωθέντων χριστιανικῶν μνημείων· τῆς Σκριπούς (Ὁρχομενοῦ) τῆς Βοιωτίας, αἱ εἰκόνες τοῦ Τέμπλου καὶ ὁ Ἐσταυρωμένος τοῦ Ἀγ. Νικολάου Λεβαδείας, ποιηθέντα τῷ 1846) Ἀμφότεροι ἐργάζονται μὲν κατὰ πρότυπα τῆς Ἀναγεννήσεως, τηροῦσιν ὁμοίως τὴν βυζαντινὴν σύνθεσιν· ἡ φωτοσκίασις τῶν εἰκόνων τῶν, ὁ ἐπιτυχὴς χρωματισμός, ἡ προσοχὴ εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν λεπτομερειῶν καὶ ἡ ἐκφρασις τῶν εἰκονιζομένων ἀναδεικνύουν τοὺς ἀγιογράφους τούτους ἀληθεῖς καλλιτέχναις.

¹ G. Millet, *Portraits byzantins*, ἐν *Revue de l'art chrétien*, 1911, τεύχος Νοεμβρίου καὶ Δεκεμβρίου.

² Ὡς παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης, θέτομεν ἐνταῦθα ἐκτὸς ἐξετάσεως τὰς πρὸ τῶν χρόνων τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας προσωπογραφίας, ὡς εἶπε αἱ ἀρχαιότεραι Κιπτικαὶ (βλέπε τὴν ἐπὶ ὑφάσματος ἐξ Ἀντινόης τῆς Αἰγύπτου προσωπογραφίαν ἐν Diehl, *Manuel d'art byzantin*, 1910, εἰς 20). αἱ εἰς τοὺς χρόνους τοῦ

Περὶ τῶν προσωπογραφιῶν τούτων ἡσχολήθησαν ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Grüneisen¹ καὶ ὁ Millet². Κατὰ τὸν πρῶτον «αἱ προσωπογραφίαι τῶν Βυζαντινῶν» εἶνε συνέχεια τῶν χριστιανικῶν προσωπογραφιῶν τῆς Αἰγύπτου (τῶν γνωστῶν δηλ. ἐπὶ μομιῶν τῆς Fajûm παραστάσεων ἐγκαυστικῆς τέχνης), ἐν αἷς ἡ γραμμὴ ἀντικαθιστᾷ τὴν πλαστικότητα, τὸ σχέδιον τὸ χρῶμα καὶ ὁ τύπος τὸν ἀτομικὸν χαρακτήρα· κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, εἰς τὰ ψηφιδωτὰ λ. χ. τοῦ ΙΒ'. αἰῶνος, δίδεται εἰς τὰς προσωπογραφίας συνοπτικὸς καὶ γενικὸς χαρακτήρ· κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀνανέωσιν τις ἐτοιμάζεται καὶ ἀναγγέλλεται, πρέπει ὁμως πολλοὺς ἀκόμη αἰῶνας ν' ἀναμένωμεν διὰ νὰ εἴρωμεν ἀληθῆ προσωπογράφον»³.

Ὁ Millet τὸναντίον νομίζει ὅτι «αἱ βυζαντιναὶ προσωπογραφίαι ἔχουσι πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ εἰκονιζόμενον πρόσωπον, τὸ ὁποῖον συνήθως πιστῶς ἀντιγράφεται» (ποζάρει ὡς λέγομεν)· ὡς ἀπόδειξιν δὲ τῆς ἀκριβεστάτης εἰλικρινείας τοῦ βυζαντινοῦ προσωπογράφου προσάγει ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ κείμενα τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ κοσμικῶν συγγραφέων καὶ ἀφ' ἑτέρου αὐτὰ τὰ μνημεῖα· ἐκ τῶν κειμένων καταδεικνύει τὴν σπουδαίαν θέσιν, ἣν κατεῖχεν ἡ προσωπογραφία εἰς τὴν ζωὴν τῶν βυζαντινῶν⁴ καὶ τὴν εὐλάβειαν, ἣν εἶχον

¹ Ἰουστινιανοῦ ἀναγόμενα γινώσκται προσωπογραφίαι τῆς Ραβέννης καὶ Parenzo: Ἰουστινιανοῦ, Θεοδώρου, τῶν ἀρχιεπισκόπων: Maximianus, Reparatus, Euphrasius κ. ἄ. (πρβλ. Dalton, Byzantine art and archaeology, 1911, σελ. 646 καὶ εἰκ. 5, 213, 214 καὶ 216) καὶ αἱ εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν δυνάμεναι ν' ἀναχθῶσι προσωπογραφίαι, αἱ εἰκονιζόμεναι εἰς διάφορα μέρη τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (βλ. Dalton, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 326 εἰκ. 198)· αἱ ἀνωτέρω προσωπογραφίαι, ὡς καὶ τινες τῶν ἀρχαιοτέρων χειρογράφων, Διοσκουρίδου κ. ἄ., ἐχρησίμευσαν πιθανώτατα ὡς πρότυπα εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ζωγράφους, δὲν ὑπάγονται ὁμως εἰς τὸν κύκλον τῆς κυρίως βυζαντινῆς τέχνης, ὃν ἔχομεν ἀλλαχοῦ σαφέστερον καθορίσει (πρβλ. Σωτηρίου, Χριστὸν ἐν Τέχνῃ, 1914, σ. 117 κ. ἐ.). Οἱ κατωτέρω ἀναφερόμενοι συγγραφεῖς δὲν καθορίζουσι σαφῶς τὰ ὅρια τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐξεταζομένων προσωπογραφιῶν, ἐνεκα τούτου δὲ παρατηρεῖται καὶ ἡ ἀντίθεσις τῶν γνωμῶν τῶν ὁ ἐλληνιστικὸς τύπος μετὰ τὸ ὡσεὶδὲς πρόσωπον τοὺς μεγάλους ὀφθαλμούς, τὴν εὐθεῖαν ρίνα καὶ τὸ μικρὸν στόμα δὲν ὑπερβαίνει τὸν Θ'. αἰῶνα· ἀπὸ τῆς Μακεδονικῆς ὁμως δυναστείας παρατηρεῖται πλειότερα προσπάθεια ἀποδόσεως τοῦ παριστωμένου, ὡς βλέπομεν τοῦτο τὸ πρῶτον εἰς τὸν πρηνὴ Αὐτοκράτορα ἐπὶ τοῦ ἀνῶθεν τῶν Βασιλικῶν πυλῶν τοῦ Νάρθηκος τῆς Ἀγ. Σοφίας Κωνσταντινῶς (βλέπε Σωτηρίου, Ἀγ. Σοφίαν, 1917, πίν. Γ', καὶ σελ. 99 κ. ἐ. ἐκδ. Συλλόγου ὠφελ. βιβλίων), τὴν συνέχειαν δὲ καὶ πρόσοδον βλέπομεν μετὰ ταῦτα (τὸν ΙΔ'. αἰῶνα) εἰς τὸν γονυπετὴ Λογοθέτην Μετοχίτην, ἐπὶ τοῦ τιμπάνου τοῦ Ναρθηκος τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Καχριέ-Τζαμί) Κωνσταντινῶς (πρβλ. Dalton, ἐνθ' ἄνωτ. εἰκ. 245 σελ. 416).

² W. de Grüneisen, Le portrait, traditions hellénistiques et influences orientales, Rome, 1911.

³ G. Millet, Portraits byzantins, ἐνθ' ἄνωτ.

⁴ Grüneisen, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 97-99.

⁵ Ὁ Δαμασκηνὸς λ. χ. κατὰ τὸν Η'. αἰῶνα ἐν τῷ ἀποδεικτικῷ του λόγῳ περὶ τῶν εἰκόνων, τὸν ὁποῖον ἀπευθύνει πρὸς πάντας μὲν τοὺς Χριστιανοὺς ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν Καβαλῖνον, λέγει: «πολλοὶ γὰρ ἐν τοῖς οἴκοις αὐτῶν ἔγραψαν εἰκόνας τῶν ἀνθρώπων, εἴτε οἱ γονεῖς τῶν τέκνων εἴτε τὰ τέκνα τῶν γονέων αὐτῶν διὰ τὸν πόθον καὶ τὴν σχέσιν, ἣν εἶχον πρὸς ἀλλήλους... οὕτω χρὴ λογιζέσθαι, (συμπεραίνει ὁ Δ.), καὶ ἐπὶ τὰς τῶν ἁγίων εἰκόνας, ὅτι πρὸς ὑπόμνησιν ἡμετέραν καὶ ἀγάπην... ἀπεγράφησαν ἐν τε ταῖς ἐκκλησίαις καὶ ταῖς βίβλοις» (Migne, P. G. τόμ. 95 σελ. 313).

οὔτοι δι' αὐτάς, τοποθετοῦντες προσωπογραφίας εἰς τοὺς τάφους, ἔνθα μετέβαινον νὰ κλαύσωσι τοὺς νεκροὺς των¹· ὡς μνημεῖα δὲ παραθέτει τὰς προσωπογραφίας τοῦ Ὁσ. Λουκά τοῦ Γουρνικιώτου (ἐπὶ τυμπάνου τοῦ ἀριστ. κλίτους τῆς ὁμωνύμου παρὰ τὴν Λεβάδειαν Μονῆς-ψηφιδ. τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΑ'. αἰῶνος)² τοῦ ἱερέως Γεωργίου Κλαδᾶ ἐν Κρήτῃ (τοιχογραφία τοῦ ἔτους 1383)³ καὶ μάλιστα τοῦ Δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ Θεοδώρου Α'. Παλαιολόγου († 1407)⁴ ἐν τῷ ἀριστερῷ παρεκκλησίῳ τοῦ Νάρθηκος τῆς Παναγίας τοῦ Βροντοχίου (Ἀφεντικό), ὅπου μάλιστα ὁ Δεσπότης παρίσταται διὰ διπλῆς προσωπογραφίας: ὡς λαϊκὸς Θεόδωρος καὶ ὡς Θεοδώρητος μοναχός⁵. Κατὰ τὸν Millet, ἡ θρησκευτικὴ εἰκονογραφία καὶ ἡ προσωπογραφία ἀποτελοῦν δύο διαφορετικὰ εἶδη· ὁ βυζαντινὸς ὡς ἀγιογράφος ἐργάζεται ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίων ἢ μικρογραφιῶν, ἐν ᾧ ὡς προσωπογράφος ἔχει ἄλλην τεχνικὴν· καλύπτει λ. χ. ὀλιγωτέραν ἐπιφάνειαν καὶ παράγει ἔργα λεπτότερα· ἔχει αἰσθητικὴν γνῶσιν καὶ ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴν βιομηχανικὴν τέχνην· μεταφέρει τέλος, λέγει ὁ Millet, ὁ τεχνίτης εἰς τὰς τοιχογραφίας τὴν τεχνικὴν τῆς ζωγραφικῆς τῶν φορητῶν εἰκόνων. Ἐκ τῶν δύο γνωμῶν ἡ ὑπὸ τοῦ Millet

¹ Ὁ κατὰ τὸν ΙΔ'. αἰῶνα ἀκμάσας Μανουὴλ Φιλῆς λέγει ἐν τῇ μονωδίᾳ τοῦ ἐπὶ τοῦ Δεσπότη κυρ. Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου: «Πλὴν οὐκ ἐπαινῶ τοὺς κενοὺς φυτοσπόρους, οἳ τοὺς τάφους ὀρώσι καὶ τὰς εἰκόνας, καὶ τὰς ἐφεξῆς ἀγνοοῦντες ἐλπίδας ἐπιβοῶνται δυσπαθῶς τοὺς φιλάτους ὡς οὐκέτι βλέποντες αὐτοὺς ἐκ τάφων». (Μαν. Φιλῆ, ἐκδ. Miller, τόμ. Ι, σ. 394)

ἀλλαχοῦ πάλιν τῆς αὐτῆς μονωδίας λέγεται ὑπὸ τοῦ Φιλῆ:

«Οὐδὲ γραφικὴ τοὺς ἐμοὺς λύει πόνοις,
ἦν ἐσχάτην ἔχουσι παραμυθίαν
οἱ παρὰ νεκροῖς δυστυχοῦντες ἐν βίῳ» (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 410).

Τὰ χωρία ταῦτα τὰ παρατιθέμενα ἐν μεταφράσει καὶ ὑπὸ τοῦ Millet δύνανται ἐκ τῶν ἐπιγραμμάτων μάλιστα τοῦ Φιλῆ νὰ πολλαπλασιασθῶσι καὶ εἶνε δηλωτικὰ τῆς διαδεδομένης παρὰ Βυζαντινοὺς χρήσεως τῶν προσωπογραφιῶν.

² Βλέπε τὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Γουρνικιώτη ἐν τῷ πολυτελεῖ ἔργῳ τῶν Schultz καὶ Barnsley, *The monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, London, 1901, Plate 42*, δεξιὰ (ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν καὶ ἀριστερῆς τῆς Πύλης τυμπάνου). Εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην τοῦ Γουρνικιώτου, ἦν καὶ ὁ Millet προσάγει ὡς ἀπόδειξιν ἀκριβοῦς προσωπογραφίας, νομίζομεν ὅτι μεγάλη ἀπεδόθη σημασία· εἶνε ἀληθὲς ὅτι ὁ ψηφιδωτὴς ἀντιγράφει τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα τῆς ἐποχῆς μὲ ὅλας τοὺς λεπτομερείας, ὡς πρὸς τὸ πρόσωπον ὅμως δὲν εὐρίσκει τις διαφορὰν ἀπὸ ἄλλας ψηφιδωτάς παραστάσεις, ὅπως λ. χ. τὴν εἰκόνα τοῦ Ὁσίου Λουκά (βλ. ἐγχρωμον ἐν ἀρχῇ—frontispiece—), καθὼς καὶ τὴν δεξιὰ τοῦ Γουρνικιώτου εἰκόνα Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (Pl. 42) κ. ἄ. Προσωπογραφίας, ὡς διαγράφει αὐτὰς ὁ Millet, μόνον ἐν τῇ ζωγραφικῇ ΙΔ'-ΙΕ'. αἰῶνος δυνάμεθα νὰ συναντήσωμεν.

³ Millet, *Portraits byz.* ἐνθ' ἄνωτ. εἰκ. 1 σελ. 8 (extrait) ἐκ τοῦ περὶ τῶν βενετικῶν μνημείων τῆς Κρήτης ἔργου τοῦ J. Gerola.

⁴ Ἐνθ' ἄνωτ. εἰκ. 2 καὶ ἐγχρωμος πίναξ τοῦ Θεοδώρου ὡς μοναχοῦ πρὸς. καὶ Millet, *Mistra*, Pl. 96.

⁵ Ἡ τοιχογραφία εἶνε κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένη, διασφύζεται δὲ ἡ ἐπιγραφή:

«Ὁ αὐτάδελφος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου Δεσπότη καὶ Βασιλέως Θεόδωρος διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθεὶς Θεοδώρητος μοναχός».

διδομένη εἰς τὰς βυζαντινὰς προσωπογραφίας ἐρμηνεία, ἂν καὶ εἶνε ὁμολογουμένως ἐνθουσιωδεστέρα τοῦ δέοντος προκειμένου πάντοτε περὶ ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν, εἶνε ὅμως ἡ ἀληθὴς καὶ ἡ ἐπὶ βαθείας γνώσεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης τῆς τελευταίας κυρίως περιόδου βασιζομένη· ἀποδείξεις τούτου εἶνε καὶ ἡ ἡμετέρα εἰκὼν, ἥτις ἔχει μεγαλυτέραν ἀξίαν καθόσον εἶνε ἡ μόνη ἐπὶ φορητῆς εἰκόνης ἀριώτερον διασωθεῖσα βυζαντινὴ προσωπογραφία¹. Ἐν αὐτῇ πράγματι συνυπάρχουσιν αἱ δύο τεχνικαὶ ἐκτελέσεις, ἀντίθετοι πρὸς ἀλλήλας, ὡς ἀποδεικνύει ὁ Millet· ἡ ἐνθρονος βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκος ἔχει βαθείας φωτοσκιάσεις, δι' ὧν ἐπιζητεῖται, ὡς γενικῶς συμβαίνει ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀγιογραφίᾳ, νὰ παραχθῇ ἡ ἐντύπωσις ἀναγλύφου· τὸναντίον ἡ ἀριστερὰ ἐπὶ ὠχροκιτρίνου βάθους παριστωμένη μορφὴ ἔχει ἐλαφράν, μόλις διαφαινομένην, φωτοσκίασιν τοσοῦτον ἀδιόρατον, ὥστε τὰ ἐλαφρὰ καὶ καθαρὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου νὰ φαίνωνται κεχαραγμένα ἐπὶ μονοχρόου ἐδάφους· ἡ ὠχρότης δὲ αὕτη τοῦ προσώπου ἐντείνει τοὺς ὠραίους θερμοὺς τόνους τῆς πυρρᾶς κόμης καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴν γλαμύδα, τὴν κοσμουμένην διὰ τῶν δικεφάλων ἀετῶν καὶ τῶν ἀντιμετώπων δρακόντων² καὶ ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀπλοῦνται οἱ πράσινοι κλάδοι εἰς ποικίλα συμπλέγματα, ἅτινα γίνονται ἀκόμη ποικιλώτερα ἐν τῇ παρυφῇ τῆς γλαμύδος³.

Γεννᾶται ἤδη τὸ ζήτημα: εἰς ποίαν ἐποχὴν δυνάμεθα ν' ἀναγάγωμεν τὴν εἰκόνα ταύτην. Διὰ τὴν χρονολογίαν τῆς εἰκόνης τοῦ Μ. Σπηλαίου εἰς δύο τινὰ δύναται τις νὰ στηριχθῇ, τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτέλεσιν⁴ καὶ τὴν μετὰ πολλῶν χασμάτων διασωθεῖσαν ἐπιγραφὴν. Ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν τῆς εἰκόνης πολὺ ὕλικόν διὰ συγκριτικὴν μελέτην παρέχουσιν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Μυστρᾶ καὶ τὰ ἱστορημένα χειρόγραφα.

Εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Μυστρᾶ βλέπομεν πολλὰς εἰκόνας μετὰ προσωπο-

¹ Μέχρι τοῦδε δύο μόνον φορητὰς ἐπὶ σανίδων εἰκόνας γνωρίζομεν, ἐν αἷς εὐρίσκονται βυζαντιναὶ προσωπογραφίαι· τὴν ἡμετέραν καὶ τὴν δημοσιευθεῖσαν ἐν ΑΕ. 1911, σ. 177 ὑπὸ Ν. Βέη εἰκόνα τῶν Μετεώρων· ἡ μικροτέρων διαστάσεων εἰκὼν αὕτη (0,39×0,30) εἶνε ἀφιέρωμα τῆς Μαρίας Ἀγγελίνας Δούκαινας Παλαιολογίνας († 1314) καὶ εἰκονίζει τὴν «εὐσεβεστάτην βασίλισσαν Ἀγγελίαν» πρὸ τῆς βρεφοκρατοῦσης Θεοτόκου ἐν στάσει δεήσεως. Δυστυχῶς εἰς τὴν μετ' ἀξιολογητάτου κειμένου δημοσιευθεῖσαν εἰκόνα ταύτην οὐδὲν διακρίνεται, ἐκ τῆς ἐρμηνείας ὅμως τοῦ ἐκδώσαντος αὐτὴν φαίνεται ὅτι ἡ προσωπογραφία τῆς Ἀγγελίνας εἶνε ἀξία μεγαλυτέρας προσοχῆς.

² Millet, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 5, βλέπε αὐτόθι καὶ τὰ δύο σχέδια τῆς κεφαλῆς τῆς εἰκόνης (fig. 3) καὶ τῶν ἀντιμετώπων δρακόντων (fig. 4).

³ Millet, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 5.

⁴ Διὰ τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν καὶ τὴν ἐπίδρασιν ἐξ ἀρχαιοτέρων προτύπων πρβλ. τὴν λίαν διαφωτιστικὴν μελέτην Ι. Σβορώνου ἐν ΑΕ. 1917, «περὶ τῶν ἀσκληπιακῶν μνημείων καὶ τῆς κιονολατρείας ἐν Ἀθῆναις» σ. 78 κ. ἐ. ἰδίᾳ δὲ τὰ ἀπὸ σελ. 94-104 λεγόμενα.

γραφῶν ὁμοίας σχεδὸν τεχνοτροπίας πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Μ. Σπηλαίου· ὡς παράδειγμα προσάγομεν ἐνταῦθα τὴν ἐφθαρμένην δυστυχῶς εἰκόνα τοῦ Αὐτοκράτορος Μανουὴλ Παλαιολόγου (1391-1425) γραφεῖσαν πιθανώτατα τῷ 1418¹ ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ τοίχου τοῦ Ν. παρεκκλησίου τοῦ Νάρθηκος τοῦ Ναοῦ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τοῦ Βροντοχίου (εἰκ. 1), ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς κατὰ τὸ 1415-1418 διαμονῆς του ἐν Μυστρᾷ, ὅτε δηλ. συνετελέσθη καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ περικαλλοῦς

Εἰκ. 1.

Ναοῦ². Ὡς ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ Μ. Σπηλαίου, οὕτω καὶ ἐν τῇ τοιχογραφίᾳ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων τοῦ Μυστρᾷ ἡ Θεοτόκος δεικνύει εἰς τὸν υἱὸν τῆς τὸν δεόμενον Μανουὴλ, ὃν ὁ Ἰησοῦς εὐλογεῖ· ὁ Αὐτοκράτωρ μόνον ἐνταῦθα παρίσταται κατὰ κρόταφον (profil) ἐν ᾧ ἡ εἰκὼν τοῦ Μ. Σπηλαίου ἔχει κατ' ἐνώπιον τὸ δεόμενον

¹ Ἐκ τῶν Monuments byzantins de Mistra, τοῦ Millet, Paris, 1910, πίν. 91³.

² Ὁ Millet δὲν δέχεται ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος εἶνε ὁ Αὐτοκράτωρ Μανουὴλ ἀλλ' εἰς τὸν Παλαιολόγον, ὀνομαζόμενος Μανουὴλ· ἡ φεραμένη ἐπιγραφή ἀναγινώσκεται μετὰ τῶν ὀρθογραφικῶν τῆς σφαλμάτων οὕτως: «ὁ παρόμιος Μανουὴλ Παλαιολόγος ἡκετικὸς δεόμενος τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον καὶ μεσητεύσας αὐτῇ τὸν Κύριον».

πρόσωπον¹, ως προς τὰς λοιπὰς ὁμῶς λεπτομερείας, τὴν πτύχωσιν τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰησοῦ, τὴν διεύθυνσιν τοῦ βλέμματος τοῦ βρέφους πρὸς τὸν θεατὴν, καὶ προπάντων τὰς χειρονομίας παρατηρεῖται μεγίστη ὁμοιότης².

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ιστορημένα χειρόγραφα εὐρίσκει τις ἀνάλογα παραδείγματα καὶ ἰδίως ὡς πρὸς τὴν κατὰ μέτωπον ἀπεικόνισιν καὶ τὸ ἡγεμονικὸν ἔνδυμα· οὕτως εἰς τὴν ἐν Παριείοις (Μουσεῖον Λούβρου) φυλασσομένην μικρογραφίαν τοῦ ἰδίου Αὐτοκράτορος Μανουήλ. Παλαιολογοῦ, παριστωμένου μεθ' ὀλοκλήρου τῆς οικογενείας του, ἣν εὐλογεῖ ἡ Θεοτόκος μετὰ τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 2)³, παρατηροῦμεν τοὺς δύο ἐν τῷ μέσῳ νεωτέρους υἱοὺς (Θεόδωρον καὶ Ἀνδρόνικον) ἔχοντας τὴν αὐτὴν στάσιν μετὰ τὸν δεόμενον τῆς εἰκόνης τοῦ Μ. Σπηλαίου καὶ φέροντας τὸ αὐτὸ ἔνδυμα μετὰ ὁμοίαν σχεδὸν διακόσμησιν· ἡ μικρογραφία εἶνε χρονολογημένη τῷ 1402. Τεχνικῶς ἄρα ἡ εἰκὼν τοῦ Μ. Σπηλαίου ἐξεταζομένη πρέπει ν' ἀναχθῇ εἰς τὰς ἀρχὰς ἢ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, εἰς ἣν δηλ. ἐποχὴν ἀνάγονται καὶ τ' ἀνωτέρω παρατεθέντα παραδείγματα.

Υπολείπεται ἤδη νὰ ἐξετασθῇ τὸ δυσκολώτατον ζήτημα τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς εἰκόνης διαιρεῖται ὡς εἶπομεν, εἰς τὴν προσηγορίαν τῆς Θεοτόκου (ΜΡ ΘΥ Η ΣΠΗΛΑΙΩΤΙΣΣΑ)⁴, τὸ ὄνομα τῆς ἀριστερᾶ τῆς

¹ Ἐν ταῖς τοιχογραφίαις τοῦ Μυστρᾶ αἱ προσωπογραφίαι παρίστανται καὶ κατὰ τοὺς δύο τρόπους· πρὸβλ. κατ' ἐνώπιον Millet, *Mistra*, Pl. 107^a, ἐνθα παρίσταται ἡ κτητόρισα τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Κυρα Καλὴ Καβαλασέα σύζυγος Λασκάρεως τινός, ὡς κοσμικῆ καὶ ὡς μοναχῆ (Καλλινίκη), μετὰ τῶν τέκνων τῆς Ἀννης Λασκαρίνης (κατ' ἐνώπιον) καὶ Θεοδώρου Ὁδηγητριανοῦ (κατὰ κρόταφον)· κατ' ἐνώπιον ἰσως παρίστανται καὶ αἱ προσωπογραφίαι ἐν Pl. 102^a.

² Ἡ Θεοτόκος μετὰ τοῦ βρέφους εἰς τὰς ἐπιταφίους μετὰ προσωπογραφιῶν ἢ ἀπεικασμάτων Ναῶν τοιχογραφίας παρίσταται ἐν Μυστρᾷ σχεδὸν ὁμοιομόρφως πρὸβλ. Millet, *Mistra*, Pl. 99^a, 102^a. Μόνον ἐν Pl. 107^a παρίσταται κατ' ἐνώπιον. Πρὸβλ. τὴν αὐτὴν τεχνολογίαν καὶ εἰς μεταγενεστέρως τοιχογραφίας Χίου, ἐν Σωτηρίου, Βυζ. μνημεῖα Χίου, Ἀρχ. Δελτίον, Τόμ. Β'. Παράρτ. σελ. 36, εἰκ. 22. Περὶ τῶν μετὰ τὴν ἄλυσιν προσωπογραφιῶν, τῶν εἰκονιζομένων εἰς τοιχογραφίας μεταγενεστέρων Ναῶν, εἰς τὰς ὁποίας οὐδεμία μέχρι τοῦδε ἀπεδόθη σημασία, ἐν ᾧ αὐταὶ καὶ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν ἀριστα διασφίζουσι καὶ πλεῖστα προβλήματα τῆς κατὰ τόπους ἐνδυμασιολογίας δύνανται νὰ διαφωτίσωσι, θὰ πραγματευθῶμεν ἰδιαιτέρως εἰς προσεχῆ μελέτην.

³ Τὴν πολλάκις ἀνατυπωθεῖσαν εἰκόνα ταύτην βλέπε προχείρως ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Σ. Λάμπρου ἐκδοθέντι Καταλόγῳ τῶν βυζαντ. αυτοκρατόρων, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς κατὰ τὸ 1911 Διεθνoῦς ἐκθέσεως ἐν Ρώμῃ, *Empereurs byzantins*, Athènes, 1911, N° 395. Ὁ Μανουήλ ἐν τῇ μικρογραφίᾳ παρίσταται μετὰ τῆς συζύγου του Ἑλένης καὶ τῶν υἱῶν του· Ἰωάννου, Θεοδώρου καὶ Ἀνδρόνικου. Ὁ Μανουήλ, ὡς γνωστὸν, κατὰ τὰ τέλη τοῦ βίου του ἐγένετο μοναχὸς καὶ μετωνομάσθη Ματθαῖος ὁμοίως δὲ καὶ ἡ σύζυγος του Ἑλένη ἢ Εἰρήνη ἐγένετο μοναχὴ καὶ ὠνομάσθη Ὑπομονή. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ ὁ Ἀνδρόνικος ἐγένετο μοναχὸς καὶ μετωνομάσθη Ἀκάκιος καὶ ὁ Θεόδωρος, τὴν εἰκόνα τοῦ οὐοῦ εἶδομεν ἀνωτέρω, μετωνομάσθη Θεοδωρητός. Δυστυχῶς εἰς τὴν παρατιθεμένην ἐνταῦθα εἰκόνα, τὴν ληφθεῖσαν ἐκ τοῦ ἀντιγράφου τοῦ ἀνωτέρω Καταλόγου, δὲν διακρίνονται καλῶς αἱ λεπτομέρειαι ἐνδύματος, προσώπου καὶ κομώσεως, ὁμοίων σχεδὸν πρὸς τὸν δεόμενον τῆς ἡμετέρας εἰκόνης.

⁴ Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι ὁ τύπος τῆς Θεοτόκου τῆς ἐξεταζομένης εἰκόνης διαφέρει τοῦ τύπου τῆς Σπηλαιώσεως, καθόσον ἡ πρώτη φέρει ἀριστερὰ τὸ βρέφος, ἐν ᾧ ἡ δευτέρα δεξιὰ· ἐν τῇ εἰκόνι δὲ

[illegible][illegible]

Fig. 2

Θεοτόκου βοομήνης παρθρῆς καὶ εἰς τὴν ἐμπέριον ἐπιγαφῆν. Μεγάλην σημά-
σαν ἡ ἐν τῇ χρονολογίᾳ καὶ διεκκλήσει τοῦ πατριωτισμοῦ τοσοῦτον ἔχει
προφανῶς τὸ ἄνομα τοῦτο δύναται νὰ διακριθῇ εἰς τὸ κύριον ἄνομα (Ἰωάννης)
καὶ τὰ ὅκτω ἐπώνυμα (Νουκας, Ἀγγέλως, Παλαϊολόγος, Παυλ, Ἀδακας, Τορ-
νίκης, Φιλανθρώπωνος, ὁ Ἀσάνης) τὸ ἐκδόνον χάσμα δύναται νὰ συμπληρωθῇ

Ἰωάννης Δούκας ὁ Βατάτσης)¹. Εἰς μεταγενεστέρους ὁμως χρόνους, ἔνεκα τῆς ἐπικρατοῦσης τότε τάσεως πρὸς ἀνάδειξιν ὑψηλῆς καταγωγῆς, παρατίθενται πλείοτερά ἐπώνυμα καὶ εἶνε γνωστὸς ὁ πρωτοβεστιάριος: Ἰωάννης Ραοὺλ Κομνηνὸς Δοῦκας Ἀγγελος Πετραλείφας, ὡς ἀναφέρεται παρὰ Πλανοῦδη τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τούτου τοῦ Ἀλεξίου Ραοὺλ². Αἱ ἐπιγαμίαι τῶν διαφόρων ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν πρὸς μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας ἢ τῶν οἰκογενειῶν τῶν Δεσποτῶν Μιστρᾶ, Ἡπείρου καὶ Νέων Πατρῶν (πολλάκις δὲ καὶ πρὸς οἰκογενείας τῶν φράγκων κατακτητῶν) ἐπηύξανον πάντοτε τὰ ἐπώνυμα τῶν ἀπογόνων κατὰ τὸν ΙΔ'. καὶ μάλιστα τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ ΙΕ'. αἰῶνος. Οὐδεμία ἄρα ἀμφιβολία ὑπάρχει, ὅτι καὶ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταύτῃ τοῦ Μ. Σπηλαίου ὁμοία περιπτώσεις παρατηρεῖται.

Ἀλλ' ὥς ἐξετάσωμεν εἰς τίνα δυνάμεθα ν' ἀποδώσωμεν τ' ἀναγραφόμενα ἐπώνυμα ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τονίζεται τὸ ἐπώνυμον: ὁ Ἀσάνης, ὅπερ ἐπιτάσσεται τοῦ ἐπωνύμου τῶν Ἀγγελοδουκῶν (ὑπὸ τὸ ὅποιον φέρονται οἱ δεσποτικοὶ οἶκοι τῆς Ἡπείρου καὶ τῶν Ν. Πατρῶν οἱ συνηθέστερον καὶ Κομνηνοδοῦκες λεγόμενοι) τοῦ τῶν Παλαιολόγων (τῆς βασιλευούσης δηλ. οἰκογενείας ἀπὸ τῆς ἀνακτήσεως τῆς Κων/πόλεως ἀπὸ τῶν Λατίνων μέχρι τῆς ἀλώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων, καθὼς καὶ τῶν Δεσποτικῶν οἰκῶν τῆς Πελοποννήσου), καὶ τῶν ἐπωνύμων τῶν μεγάλων στρατηγῶν τοῦ Βυζαντίου: Ραοὺλ, Λάσκαρη, Τορνίκη καὶ Φιλανθρωπηνοῦ. Τὸ ἐπώνυμον Ἀσάνης ἔχει, ὡς γνωστόν, τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βουλγαρίας Ἰω. Ἀσάν, τοῦ συγγενεύσαντος πρὸς τοὺς Ἀγγελοδούκας Κομνηνοὺς τῆς Ἡπείρου τὸ πρῶτον³ καὶ πρὸς τὸν οἶκον τῶν Παλαιολόγων μετὰ ταῦτα⁴. Τέλος οἱ οἶκοι οὗτοι τῶν Παλαιολόγων καὶ Ἀγγελοδουκῶν

¹ Πρὸβλ. H. Moritz, Die Zunamen bei den byz. Historikern und Chronisten, (Programm des K. Human. Gymn. in Landshut für des Schuljahr 1896/97) I Teil, σελ. 81-38 (περὶ τῆς παραθέσεως ὀνόματος καὶ ἐπωνύμου ἢ ἐπικλήσεως) καὶ σελ. 39-42 (περὶ τῆς παραθέσεως ὀνόματος καὶ δύο ἐπωνύμων).

² Βλέπε ἰστ. μονογρ. Α. Χατζή, Οἱ Ραοὺλ, Ράλ, Ράλλαι, Kirchheim, 1909, N° 2-3, σελ. 18 κ. ἑ.

³ Ἡ οἰκογένεια τῶν Ἀγγελοδουκῶν ἐσυγγένευσεν πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Ἰωάννην Ἀσάν «τὸν Σκύθην ἀρχοντα τοῦ Αἵμου», ἀφ' οὗ ὁ Θεόδωρος γενόμενος κύριος τῆς Ἀδριανουπόλεως (1226) καὶ συνορεύσας μετὰ τῶν Βουλγάρων. ἵνα μένη ἀνεόχλητος, συνῆψε συνθήκην μετὰ τοῦ Ἀσάν καὶ πρὸς ἐδραΐωσιν ταύτης ἐζήτησε διὰ τὸν ἀδελφόν του Μανουὴλ τὴν θυγατέρα τοῦ Ἀσάν Μαρίαν (πρὸβλ. Μηλιαράκη, Ἱστορίαν τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, Ἀθήναι, 1898 σελ. 251). Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος Ἀσάν μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου του Μαρίας τῆς Οὐγγρικῆς ἔλαβε σύζυγον τῇ 1237 τὴν θυγατέρα τοῦ Θεοδώρου Εἰρήνην (βλ. Μηλιαράκη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 329).

⁴ Ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Ἀσάν ἦλθεν εἰς ἐπιγαμίαν πρὸς τὸν οἶκον τῶν Παλαιολόγων, ἀποδεικνύει ὁ δεξιὸς στρατηγὸς τοῦ διοικοῦντος τὸν Μυστρᾶν Καντακουζηνοῦ (πατρὸς τοῦ Αὐτοκράτορος Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ) Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος Ἀσάνης (υἱὸς τοῦ ἡγεμόνος Βουλγαρίας Ἰω. Ἀσάν), ὅστις μάλιστα διόκησεν τὸν Μυστρᾶν ἀπὸ τοῦ 1816-1821 (βλέπε Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας, κατὰ μετάφρασιν Λάμπρου, Α'. σελ. 370· πρὸβλ. αὐτόθι σελ. 404 καὶ τοὺς υἱοὺς τοῦ Ἰσαακίου Ἀσάνη Μιχαὴλ καὶ Ἀνδρέαν) βλέπε τέλος περὶ τοῦ γένους τῶν Ἀσανιδῶν καὶ Σακκελίωνα ἐν ΑΕ. 1886 σελ. 242 κ. ἑ.

Κομνηνῶν διὰ συγγενικῶν δεσμῶν ἦσαν συνδεδεμένοι πρὸς τὰς οικογενεῖας τῶν μεγάλων στρατηγῶν, ὡς ἐκ πολλῶν μελετῶν ἔχει καταδειχθῇ¹ καὶ μάλιστα ἐκ τοῦ χρησιμωτάτου μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἔργου τοῦ Du Cange².

Ὁ ἀναγραφόμενος ἄρα ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ Μ. Σπηλαίου Ἰωάννης Παλαιολόγος πρέπει νὰ εἶνε στενὸς συγγενὴς τῶν Ἀσάν, νὰ ῥέῃ εἰς τὰς φλέβας τοῦ αἵματος τῶν Ἀγγελοδουκῶν, νὰ ἔχῃ συγγένειαν πρὸς τοὺς βυζαντινοὺς στρατηγοὺς καὶ προπάντων νὰ εἶνε γόνος βασιλέων, ὡς ἡ ἔμμετρος ἐπιγραφὴ ἀπαιτεῖ, ἣτις ἀποκαλεῖ αὐτὸν «κλάδον θάλλοντα Παλαιολόγων, βασιλέων κρατίστων», ὃν ὁ θάνατος ἀφαρπάζει εἰς οὐδὲν λογιζόμενος «πλοῦτον, δύναμιν καὶ δόξαν».

Ἐκ τῆς μελέτης τῶν γενεαλογικῶν κλάδων καὶ διακλαδώσεων τῶν βυζαντινῶν οἰκογενειῶν ἐν πρόσωπον δύναται τις νὰ ὑποθέσῃ, εἰς ὃ δύνανται ν' ἀποδοθῶσι τ' ἀνωτέρω ἐπίθετα καὶ ν' ἀρμόζωσιν οἱ στίχοι τοῦ ἐπιγράμματος, προώρως δηλ. ἀποθανόντα υἱὸν τοῦ Δεσπότης τῆς Πελοποννήσου Δημητρίου Παλαιολόγου, τοῦ λαβόντος ὡς σύζυγον τὴν θυγατέρα τοῦ ἐπαρχοῦ Μεσημβρίας Παύλου Ἀσάν, ὅστις εἶχε πιθανώτατα συγγένειαν πρὸς τὸ γένος τῶν Ἀγγελοδουκῶν³. ὁ οἶκος τῶν Ἀγγελοδουκῶν τῆς Ἠπείρου ἦτο ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος συνδεδεμένος πρὸς τὸν οἶκον τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βουλγαρίας Ἰωάννου Ἀσάν, ὡς εἵπομεν, οἱ δὲ

¹ Πρὸβλ. τὰς ἐπὶ Μιχαὴλ Π'. Ἀγγελοδοῦκα Κομνηνοῦ μικρὸν πρὸ τῆς ἀνακτήσεως τῆς Κων. πόλεως (1260) τελευτήσαντας ἐπιγραφὰς τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγελοδουκῶν πρὸς τοὺς Τορνίκας, Ραούλ, Φιλανθρωπηνοὺς, ἐν Μηλιαράκη, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Ἀθῆναι, 1898, σελ. 549 κ. ἑξ.

² Du Cange, Familiae byzantinae.

³ Ὁ Δημήτριος εἶνε ὁ νεώτερος υἱὸς τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου (1391-1423) καὶ τῆς Ἑλένης ἢ Εὐφύνης τῆς γενομένης μοναχῆς καὶ μετονομασθείσης Ὑπομονῆς († 1450). εἶχεν ἀδελφοὺς τοὺς Αὐτοκράτορας: Ἰωάννην Π' (1423-1448) καὶ Κωνσταντῖνον ΙΑ' (1418-1453) τοὺς Δεσπότης τῆς Πελοποννήσου Θεόδωρον, ἀποθνήσκοντα ὡς Θεοδώρητον μοναχὸν τῷ 1443 (ἴδε ἀνωτ. σ. 35 καὶ 38) τὸν Θωμάν († 1465 ἐν Ρώμῃ) καὶ τὸν Δεσπότην Θεσσαλονίκης Ἀνδρόνικον, ἀποθνήσκοντα τῷ 1423 ὡς Ἀκάκιον μοναχόν. Ὁ Δημήτριος ἔλαβε πρῶτην σύζυγον τῷ 1436 τὴν Ζωήν, θυγατέρα τοῦ μεγάλου δούκῃ Παρασπονδύλου, ἣς τὸν θάνατον ἔμαθεν ὅτε μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Αὐτοκράτορος Ἰωάννου ἐπανήλθον ἐξ Ἰταλίας τῷ 1440· παρὰ τὰς ἀπαγορεύσεις δὲ τοῦ ἀδελφοῦ ἔλαβε δευτέραν σύζυγον τῷ 1411 τὴν θυγατέρα τοῦ Ἀσάν Ζωήν. Μέχρι τοῦ 1443 διέμενεν ἐν Κων. πόλει βυσσοδομῶν κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Κων. νου, ὅτε ὁμως ὁ τελευταῖος ἀνεκηρύχθη Αὐτοκράτωρ ἐδέχθη νὰ μεταβῇ ὡς Δεσπότης εἰς Πελοπόννησον, ἣν διεμοίρασεν ὁ Αὐτοκράτωρ μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ Θωμᾶ· οἱ ἀδελφοὶ ἐνώπιον τῆς σεβασμίας μητρὸς τῶν ὁμοσαν νὰ σεβασθῶσιν ἀμοιβαίως τὰ διαχωρίζοντα τὴν χώραν ἐκάστου ὄρια· ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἠμπόδισε τὸν Δημήτριον νὰ ἐγείρῃ ὅπλα κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ καὶ μετὰ τὴν ἄλυσιν ἀκόμη τῆς Κων. πόλεως καὶ τὸν ἡρώϊκόν θάνατον τοῦ Κων. νου· τὸ τέλος τοῦ βίου τοῦ Δημητρίου εἶνε γνωστόν· ὁ Σουλτάνος Μωάμεθ ὁ Β', εἰς ὃν παρεδόθη, παρεχώρησεν εἰς αὐτὸν τὴν Αἴνον, Ἱμβρόν, Λήμνον καὶ Σαμοθράκην ἐτελεύτησε δὲ μετὰ τὸ 1470 ἐν Ἀδριανουπόλει ὡς μοναχὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Δαβίδ. Περὶ τῆς οἰκογενείας του οἱ χρονολογικοὶ πληροφοροῦσιν ἡμᾶς μόνον περὶ μιᾶς θυγατρὸς του, ἣν ὁ Σουλτάνος πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως αὐτοῦ ἐξ Ἀθηνῶν τῷ 1458 ἐζήτησεν ὡς σύζυγον· ὁ Δημήτριος τῷ 1460 ἔπεμψεν εἰς Μονεμβασίαν, ἐνθα διέμενον αἱ γυναῖκες, τὸν Ἰζαν, ὅστις καὶ ἔφερεν αὐτὰς εἰς τὸν Σουλτάνον, ὅστις τὰς ἀπέστειλεν εἰς τὸν γυναικωνίτην τοῦ ἐν Κων. πόλει.

οἰκοὶ τῶν Ἀγγελοδοουκῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων εἶχον κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ'. αἰῶνα πολλαχῶς διὰ συγγενειῶν συνδεθῇ πρὸς τὰς οἰκογενεῖας τῶν στρατηγῶν καὶ ναυάρχων: Ραούλ, Λάσκαρη, Τορνίκη καὶ Φιλανθρωπηνοῦ. Ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος τῆς ἐπιγραφῆς ἦτο πιθανῶς Δούκας Ἀγγελοῦ ὁ Ἀσάνης ἐκ μητρὸς, ἔφερε δὲ καὶ τὰλλα ἐπώνυμα ἔνεκα τῆς συγγενείας τῶν οἰκῶν, εἰς οὓς ἀνῆκε, πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἀρχοντικὰς οἰκογενεῖας. Εὐνόητον εἶνε ὅτι ἡ λεπτομερὴς ἀναζήτησις τῶν ἀμέσων συγγενικῶν δεσμῶν πλὴν τῶν δυσκολιῶν ἃς παρουσιάζει, οὐδὲν δύναται νὰ διευκρινήσῃ καὶ τὸ ζήτημα, καθόσον κατὰ τὸν ΙΕ' ἰδίως αἰῶνα, ἔνεκα τῆς τάσεως πρὸς ἀνάδειξιν τοῦ γένους, συμφύρονται τὰ διακεκριμένα εἰς προγενεστέρους χρόνους μεγάλα βυζαντινὰ ὀνόματα.

Ὅτι δύναται νὰ καταστήσῃ πιθανὴν τὴν ἀπόδοσιν τοῦ δεομένου προσώπου τῆς εἰκόνος εἰς υἱόν τινα τοῦ Δεσπότη Δημητρίου Παλαιολόγου προῶς ἀποθανόντα, εἶνε τὸ ἐπίγραμμα, ὅπερ θρηνεῖ τὸ «πρὸ ὥρας ἐκτετμημένον ἄνθος καὶ πρὸ καιροῦ ἐκκεκομμένον» ἥτοι «τὸν θάλλοντα κλάδον τῶν Παλαιολόγων τῶν κρατίστων βασιλέων»· ὁ ποιητὴς θρηνεῖ διὰ τὴν ἄωρον τομὴν τοῦ θανάτου, ὅστις οὐδὲν προτιμᾷ: «οὐκ ἄνθος, οὐδὲ κάλλος, οὐ βλαστὸν χλόης, οὐ πλοῦτιον, οὐ δύναμιν οὐδὲ τὴν δόξαν». Τὸ τέλος δὲ τοῦ ἐπιγράμματος, νομίζω, ὅτι εἶνε «**εἰ καὶ ἐλάσσων τις φύγη, Παλαιολόγων κρατεῖ**» δηλαδὴ ἐν ᾧ δύναται νὰ διαφύγῃ ἐλάσσων τις τὸν θάνατον, ὅμως τῶν Παλαιολόγων κρατεῖ· τοῦτο δὲ εἶνε σύμφωνον καὶ πρὸς τὸ ὅλον νόημα τοῦ ἐπιγράμματος καὶ ἐπικυροῖ τὴν γνώμην, ὅτι Παλαιολόγος εἶνε ὁ θανών. Ἐκ τοῦ ὅλου ἄρα ἐπιγράμματος γίνεται φανερόν ὅτι πρόκειται περὶ ἀμέσου συγγενοῦς τοῦ βασιλεύοντος οἴκου τῶν Παλαιολόγων· ἐπειδὴ δὲ οὐδεὶς τῶν τελευταίων Παλαιολόγων παραδίδεται ὡς ἔχων ἄμεσον συγγένειαν πρὸς τοὺς Ἀσάν πλὴν τοῦ Δημητρίου, μαρτυρεῖται δὲ ὅτι οὐδεὶς τῶν πέντε ἀδελφῶν καὶ υἱῶν τοῦ Μανουὴλ εἶχεν ἄρρενα τέκνα, δὲν ἀπέχομεν τῆς ἀληθείας ποιούμενοι τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι πρόκειται περὶ υἱοῦ τινος τοῦ Δημητρίου, Ἰωάννου καλουμένου, προῶς ἀποθανόντος, ὅστις δὲν μνημονεύεται ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ἀλλὰ τίς ἡ σχέσις τῆς εἰκόνος ταύτης πρὸς τὴν Μονὴν τοῦ Μ. Σπηλαίου, ἔνθα ἡ εἰκὼν διεσώθη;

Εἰς τοῦτο νομίζομεν ὅτι δύναται νὰ βοηθήσῃ ἡμᾶς τὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς, ἥτις ἀναγράφει τὸ ὄνομα· ἀνωτέρω συνεπληρώσαμεν τὸ χάσμα μετὰ τὸ ἐπώνυμον: ὁ Ἀσάνης, διὰ τῆς λέξεως γόνος τῆς ὑψηλοτάτης καὶ φιλοχρίστου Δεσποίνης Αὐτοκρατορίσεως... Διὰ τὸ ἐλλεῖπον ὄνομα τῆς Αὐτοκρατορίσεως δύναται ἴσως ἡ ἱστορία τῆς Μονῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου νὰ διαφωτίσῃ ἡμᾶς. Ὡς γνωστόν, τὸ Μ. Σπήλαιον ἀναγράφεται ἤδη ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ Ἰωάννου Ε. Παλαιο-

λόγου (τῷ 1348) ὡς μεγάλη Μονή, ἐξαρτωμένη ἐκ τοῦ Πατριαρχείου (ἄρα Σταυροπήγιον), εἰς ἣν οἱ προκάτοχοι τοῦ Ἰωάννου εἶχον ἐπιδείξει εὐνοίαν διὰ τῆς παροχῆς κτηματικῶν δωρεῶν, ἃς ἐπικυροῖ τὸ εἰρημμένον χρυσοβούλλον, τὸ ἐκδοθὲν ἴσως διὰ πολιτικοὺς λόγους (βλ. κατωτ. ἐν Παραρτ.) τῇ συστάσει τοῦ πρώτου ἰσοβίου Δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ (1348-1380). Οὐδεμία δὲ ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι καὶ οἱ μετὰ ταῦτα αὐτοκράτορες καὶ μάλιστα ὁ Μανουὴλ μετὰ τῆς συζύγου του Ἑλένης ἢ Εἰρήνης, οἱ γονεῖς δηλ. τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου, οἵτινες ἀπέθανον ἀμφότεροι ὡς μοναχοὶ ἐν Κων/πόλει, ἐδώρησαν πλούσια κτήματα εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Μ. Σπηλαίου, καθὼς καὶ οἱ υἱοὶ των Δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ (Θεόδωρος, Θωμᾶς καὶ Δημήτριος)· ὅτι ὑπὲρ πάντας διεκρίθη διὰ τὴν ἀγάπην τῆς πρὸς τὴν Μονὴν ἢ σεβασμῆς Μήτηρ τούτου ἐξάγεται ἴσως ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς, ὡς καὶ κατωτέρω θὰ εἴπωμεν· μετὰ ἑξ ἔτη ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ χρυσοβούλλου (τῷ 1354) ἡ Μονὴ τοῦ Μ. Σπηλαίου ὠρίσθη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου ὡς διαμονὴ διὰ βίου τοῦ Ἑλλήνος Μητροπολίτου τῶν ὑπὸ τοὺς Λατίνους κατεχομένων Πατρῶν τοῦ «ἐξάρχου πάσης Ἀχαΐας»¹. Τ' ἀνωτέρω εἶνε ἀρκοῦσα ἀπόδειξις τῆς μεγάλης σημασίας ἣν εἶχε τὸ Μ. Σπήλαιον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΔ'. αἰῶνος καὶ τοῦ πλούτου ἢ τῶν κτημάτων, ἅτινα ἐκέκτητο, πολλὰ τῶν ὁποίων μέχρι σήμερον ἡ Μονὴ κατέχει ὁλόκληρος περιοχὴ κατὰ τὴν πεδιάδα τοῦ δήμου Βουρῶν τῆς Αἰγιαλείας ἀνήκει εἰς αὐτήν, τὰ Τρουπιᾶ, πλῆθος δὲ μικρῶν μετοχίων εἰς διάφορα μέρη τῆς Πελοποννήσου καὶ μάλιστα ἐν Λακωνίᾳ (ὡς τὴν Μονὴν τῆς Μεταμορφώσεως ἐν Καρδαμύλῃ Οἰτύλου) κατέχει. Οὐδὲ ὅπως ἄρα εἶνε ἀπίθανον εἰς ἓν τῶν μετοχίων τούτων τῆς Λακωνικῆς νὰ ἐτάφη ὁ πρόωρος ἀποθανὼν υἱὸς τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου, Δεσπότη τῆς Πελοποννήσου. Ἡ εἰκὼν ἀνηρτήθη ὑπεράνω τοῦ τάφου τοῦ ὑπὸ τῶν συγγενῶν καὶ τῶν μοναχῶν, οἵτινες ἐξ εὐγνωμοσύνης ἀνέγραψαν καὶ τὸ ὄνομα τῆς μάμμης τοῦ ἀποθανόντος Ἑλένης, ἥτις ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς φαίνεται ὅτι ἔζη εἰσέτι.

Ἄν ἡ ὑπόθεσις αὕτη καταστῇ πιστευτὴ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἀποθανὼν Ἰωάννης Παλαιολόγος ἦτο δεκαετὲς περίπου παιδίον, ἀφ' οὗ γνωρίζομεν τὸν γάμον τοῦ Δημητρίου (1441) καὶ τὸν θάνατον τῆς γηραιᾶς Αὐτοκρατείρας (1450), γνωρίζομεν δὲ προσέτι ὅτι ὁ Δημήτριος ἀπὸ τοῦ 1448 ἢ /49 διέμενεν ἐν Πελοποννήσῳ. Τὸ χάσμα τῆς ἐπιγραφῆς πρέπει ἴσως νὰ συμπληρωθῇ διὰ τοῦ ὀνόματος τῆς Αὐτοκρατείρας. Τέλος τὴν ἀπὸ τῆς μεγάλης πυρκαϊᾶς τῆς Μονῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου κατὰ τὸ 1640 διάσωσιν τῆς εἰκόνης ἐξηγεῖ τὸ Κτητορικὸν τῆς Μονῆς (Κτητορικόν, ἐνθ' ἀνωτ. σελ 17): «θαυμαστόν, λέγει τὸ Κτητορικόν, καὶ

¹ Πρὸβλ. τὰ περὶ χρυσοβούλλου καὶ διαμονῆς τοῦ Μητροπολίτου Πατρῶν ἐν Miller. Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας. κατὰ μετάφρ. Σ. Λάμπρου, τόμ. Α'. σελ. 404.

ὅπως ἐκ τῆς προειρημένης τοῦ Μοναστηρίου παμφάγου πυρκαϊᾶς ἀβλαβῆς ἡ εἰκὼν διεσώθη· διότι τότε μόνην ἐκ τοῦ θείου Ναοῦ τὴν ἀποστολικὴν εἰκόνα διέσωσαν οἱ Πατέρες, ὡς ἦτε παράδοσις καὶ τὰ ὑπομνήματα δηλοῦσι. Καὶ ἴσως αὕτη τῆς βασιλίδος ἡ εἰκονογραφία τὸ πρῶτον ἀνέκειτο ἐν τινι τῶν ἔξω τοῦ Σπηλαίου παρεκκλησιῶν, κακεῖ διασωθεῖσα μετεκομίσθη ὕστερον εἰς τὸν Ναὸν ἀνακαινισθέντα· πρέπει μόνον νὰ προστεθῇ, ὅτι τὸ ἔξω τοῦ Σπηλαίου παρεκκλήσιον τοῦ Προσκυνηταρίου πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς Ναὸς μετοχίου τοῦ Μ. Σπηλαίου, ὅστις ἠδύνατο καὶ μακρὰν τοῦ Μ. Σπηλαίου νὰ κεῖται, ὅπου πιθανώτατα καὶ ἐτάφη ὁ εἰκονιζόμενος Ἰωάννης Παλαιολόγος.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΕΝ ΚΡΗΤΗ.

Α. ΠΡΩΤΟΜΙΝΩΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΠΑΡΑ ΤΟ ΧΩΡΙΟΝ ΓΟΥΡΝΕΣ.

Εἰς τὸ πρῶτον τεύχος τοῦ ἔτους 1915 τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου ἐδημοσιεύσαμεν, ἐν στενῇ συντομίᾳ, πρωτομινωικοὺς τάφους, οὓς εὗρομεν παρὰ τὸ χωρίον Γούρνες καὶ δύο φωτογραφίας ἀγγείων ευρεθέντων ἐντὸς τῶν τάφων καὶ εἰς παρακείμενον λάκκον προσφορῶν.

Πλατυτέραν πραγματείαν περὶ τῶν κτερισμάτων ἀνέβαλον διὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος, ἐλπίζων ὅτι περαιτέρω ἔρευναι θὰ ἔφερον εἰς φῶς καὶ ἄλλους ὁμοίους τάφους. Ἀτυχῶς πολλαὶ δοκιμαί εἰς τοὺς πέριξ ἀγροὺς καὶ λόφους, οὐδένα ἄλλον τάφον πρωτομινωϊκὸν ἀπεκάλυψαν. Διὸ κρίνω ἀναγκαῖον νὰ προσθέσω ἐνταῦθα συμπληρωματικὴν περιγραφὴν τῶν σπουδαιοτέρων εὗρημάτων ἅτινα κατανοοῦνται σαφέστερον διὰ τῆς προσθήκης πινάκων, γραφέντων ὑπὸ Gillieron πατρὸς καὶ υιοῦ, καὶ ἱκανῶν φωτογραφικῶν ἀπεικασμάτων.

Ἐπειδὴ πολλὰ ἀγγεῖα ευρέθησαν ὁμοιάζοντα ἀκριβῶς πρὸς ἄλληλα ἐκρίναμεν περιττὸν νὰ δημοσιεύσωμεν ὅλα, περιορισθέντες μόνον εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν σπουδαιοτέρων ἐξ ἑκάστου τύπου¹.

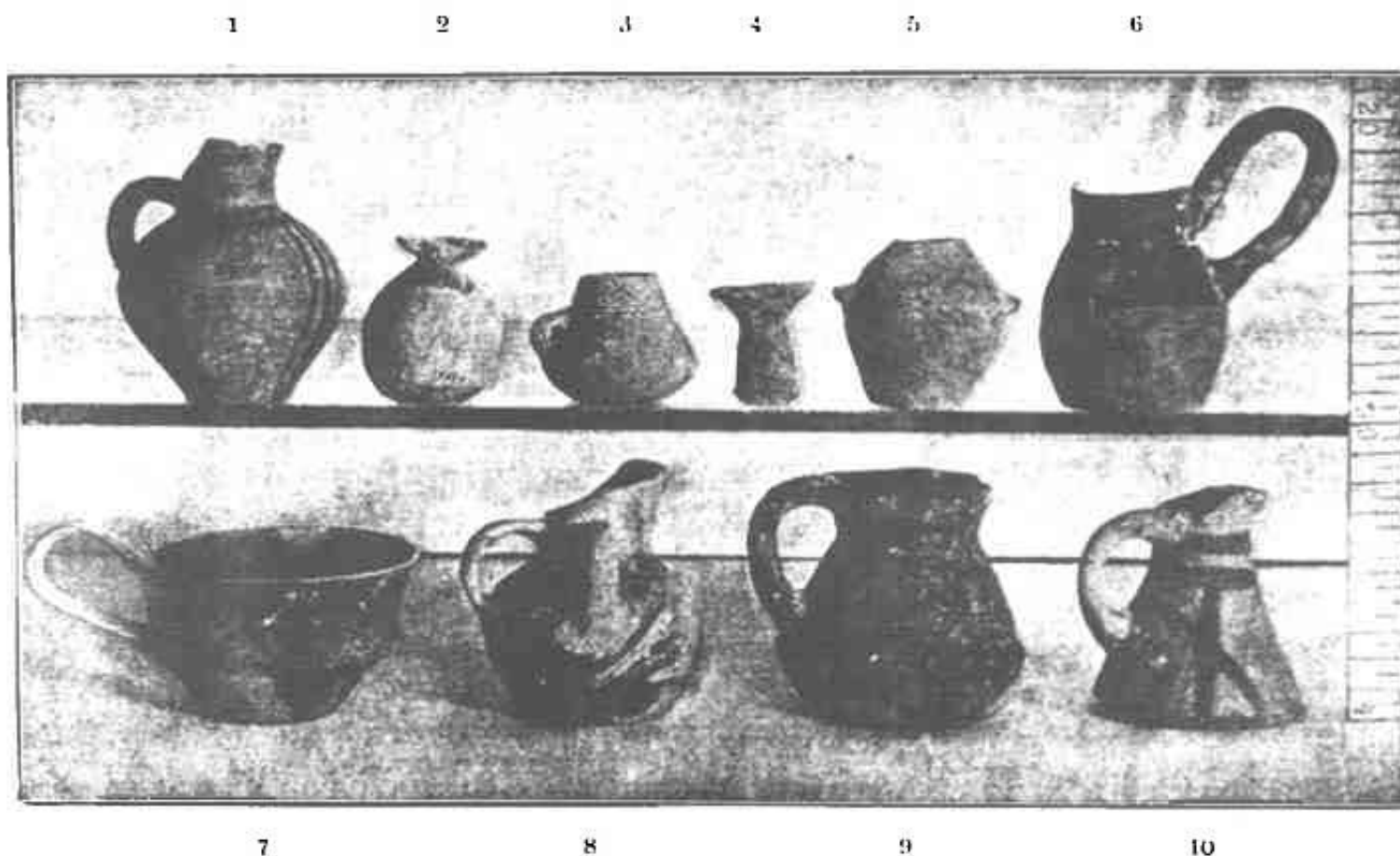
1. Οἶνοχοΐσκη (εἰκ. 1) ἔχουσα εὐρὺ σχετικῶς ραμφόσχημον στόμιον, χαμηλὸν λαιμόν, καὶ λαβὴν τοξοειδῆ κυλινδρικήν. Ὁ πηλὸς ἐξ οὗ ἐπλάσθη τὸ ἀγγεῖον εἶναι ὠχροῦξανθος, λεπτός, κεκαθαρμένος. Ἰχνη τροχοῦ δὲν φαίνονται, τουναντίον εἰς τὸν λαιμόν διακρίνονται σαφῶς τὰ ἰχνη τοῦ πλατέως οργάνου δι' οὗ ἐξωμαλίσθη ἡ ἐπιφάνεια. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς κοιλίας φαίνονται ὅμοια σημεῖα ὀλιγώτερον ὁμῶς καταφανῆ. Πρὶν ὀπτηθῇ τὸ ἀγγεῖον μετὰ τὴν ἀποξήρανσιν πρὸς τὸν ἥλιον ἐστιλβώθη ἐλαφρότατα ἢ μᾶλλον ἐλειάνθη διὰ τριβῆς. Αἱ διὰ μέλανος χρώματος γραμμαὶ ἐγράφησαν ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ὠχροῦ πηλοῦ. Εὗρέθη ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ λάκκου.

Ὅμοια κατὰ τὸ σχῆμα ἀγγεῖα εὗρέθησαν πολλὰ εἰς πρωτομινωϊκὰ στρώματα ἐν Κρήτῃ. Ἐν μάλιστα τοιοῦτο (ἀριθ. Κρητικοῦ Μουσείου 4163), εὗρεθὲν εἰς Κουμάσα ἐντὸς τάφου πρωτομινωικοῦ ἔχει ὁμοίαν διακόσμησιν. Ἐπίσης ὁμοιοτάτην διακόσμησιν ἔχει οἶνοχοΐσκη, ὑπ' ἀριθ. Μουσείου 7104, εὗρεθεῖσα ἐν Τυλίσῳ εἰς πρωτομινωϊκὰ ἐπίσης στρώματα.

¹ Ἴδε Ἀρχ. Δελτίον Τομ. 1 σελ. 60.

Ἔχουσι δὲ ἀμφότερα τό τε ἐκ Τυλίσου καὶ τὸ ἐκ Γουρνῶν τὸν αὐτὸν πηλόν, εἶναι χειροποίητα καὶ φαίνονται καὶ εἰς τὰ δύο τὰ ἴχνη τοῦ πλατέως ξυλίνου ἐργαλείου, δι' οὗ ἐξωμαλίσθησαν.

2. Ὡοειδὲς μικρὸν ἀγγεῖον ἐξ ὁμοίου πηλοῦ πρὸς τὸ προηγούμενον. Ἀμελῶς πεπλασμένον ἄνευ τροχοῦ. Φαίνονται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τὰ ἴχνη σπαθοειδοῦς ξυλαρίου, δι' οὗ προσεπάθησεν ὁ τεχνίτης νὰ ἐξομαλύνῃ τὴν ἐπιφάνειαν, δὲν κατώρθωσεν ὅμως τοῦτο, ἢ ατελῶς. Ἀφοῦ ἐξηράνθη τὸ ἀγγεῖον ἐτρίβη πρὸς

Εἰκ. 1. Ἀγγεῖα Πρωτομινωικά.

λείανσιν. ἔχει ζώνην πλατεῖαν περὶ τὸν λαιμὸν διὰ μέλανος χρώματος καὶ ἄλλην περὶ τὴν βάσιν. Ἐκατέρωθεν τοῦ στενοῦ καὶ ταπεινοῦ λαιμοῦ ἐκφύονται δύο ἀποφύσεις διάτρητοι ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω, πρὸς ἀνάρτησιν. Εὐρέθῃ εἰς τὸν λάκκον. Ὅμοιον περίπου ἀγγεῖον εὐρέθῃ εἰς πρωτομινωϊκὸν θόλον παρὰ τὸ χωρίον Σίβα οὐ μακρὰν τῆς Φαιστοῦ (ἀριθ. Μουσείου 6763).

3. Μικρὰ οἰνοχοΐσκη ἀπιόσχημος ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ καὶ καθ' ὅμοιον τρόπον κατεσκευασμένη. Ἡ λαβὴ αὐτῆς εἶναι μᾶλλον φῦμα διάτρητον ὀριζοντίως.

Ὁ λαιμὸς διακρίνεται τῆς κοιλίας διὰ βαθείας ἐπὶ τοῦ μαλακοῦ ἐτι πηλοῦ κεχαραγμένης γραμμῆς, ὑπὲρ ταύτην δὲ ἐχαράχθησαν πρὸς κόσμον καὶ ἄλλαι χιασταὶ γραμμαί. Εὐρέθη εἰς τὸν τάφον Α. Ὅμοιαι οἶνοχοῖσκαὶ ὑπάρχουσιν εἰς τὸ Κρητικὸν Μουσεῖον καὶ ἄλλαι τέσσαρες (ἀριθ. Μουσείου 3498-3501) εὐρεθεῖσαι εἰς Χαμαῖζι Σητείας, καὶ ἄλλη εὐρεθεῖσα εἰς θέσιν Πάτημα παρὰ τὸ Παλαίκαστρον (ἀριθ. 7032) καὶ ἕκτη εὐρεθεῖσα εἰς τοὺς τάφους Σφουγγαρεῖ παρὰ τὰ Γουρνιά.

4. Μικρὸν εἰδώλιον γυναικὸς ἀναθηματικὸν εὐρεθὲν ἐντὸς τοῦ τάφου Δ. Ὁ πηλὸς ερυθρός. Ἄν εἶχε χροῖσμα ἢ ἀλοιφήν ἀπετρίβη. Δὲν εἶχεν ἀρχικῶς κεφαλὴν, ἀντὶ δὲ χειρῶν εἶχε μόνον δύο ἀποφύσεις. Εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα 1912 σελ. 229 εἰκ. 37 ἔχω δημοσιεύσῃ κωδονοειδῆ εἰδώλια, ἅτινα βεβαίως εἶναι σχετικὰ πρὸς τὸ προκείμενον διότι καὶ ἐκεῖνα παριστάνουσι τὸ κατώτερον ἡμῶν γυναικείας μορφῆς καὶ δύο ἀποφύσεις ἀντὶ χειρῶν.

5. Ὁρειδὲς ἀγγεῖον χειροποίητον. Ὀλίγον ὑψηλότερον τοῦ μέσου τῆς κοιλίας ἔχει ἀντὶ λαβῶν δύο ἀποφύσεις ἀδιατρήτους. Ὁ πηλὸς περιέχει πολλὴν ἄμμον λεπτοτάτην. Ἡ ἐπιφάνεια πολὺ τετριμμένη διὸ ἐφθάρη ἢ ἀλοιφή ἢ οἰοσδήποτε τυχὸν ὑπάρχων χρωματισμός. — Εὐρέθη εἰς τὸν λάκκον.

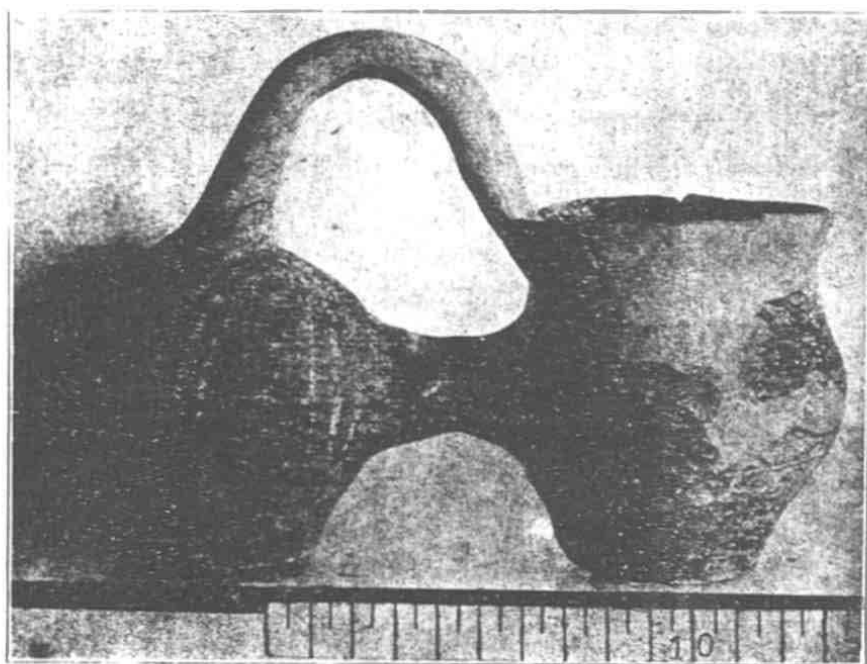
6. Χειροποίητος οἶνοχοῖσκη ἐκ πηλοῦ ὁμοίου πρὸς τὸν τῶν προηγουμένων ἀγγείων. Ὁ βραχὺς λαιμὸς καὶ τὸ ραμφόσχημον στόμιον εὐρύτατα. Τὰ τοιχώματα πολὺ παχέα ἢ τοξοειδῆς λαβὴ ὑψοῦται πολὺ πρὸς τὰ ἄνω. Τὸ ἄνω ἡμισυ τοῦ ἀγγείου ὥς καὶ ἡ λαβὴ καλύπτεται δι' ἐρυθροῦ χρώματος, δι' οὗ ἐβάφη ἐν μέρει καὶ ἡ ἐσωτερικὴ τοῦ στομίου ἐπιφάνεια. Τοιαῦται οἶνοχοῖσκαὶ εὐρέθησαν πολλά εἰς τε τοὺς τάφους καὶ τὸν λάκκον, μολονότι εἰς τὸ Κρητικὸν Μουσεῖον δὲν ὑπάρχουσιν ἄλλαι ὁμοίαι ἔχουσαι τόσον μεγάλην τὴν λαβὴν.

7. Κύαθος εὐρεθεῖς εἰς τὸν τάφον Γ. Εἶναι βεβαμμένος ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν διὰ μέλανος χρώματος. Τὸ σχῆμα φαίνεται πολὺ ἀνεπτυγμένον ἐν παραβολῇ πρὸς τὰ ἤδη περιγραφέντα ἀγγεῖα. Εἶναι δὲ καὶ διὰ τροχοῦ πεποιημένον. Οὐχ ἦτιον εἶναι βέβαιον ὅτι, τὸ σχῆμα τοῦτο παρουσιάζεται πρωϊμώτατα ἐν Κρήτῃ. Ὅμοιου σχήματος κύαθοι εὐρέθησαν καὶ τέσσαρες ἄλλοι εἰς τοὺς τάφους καὶ τὸν λάκκον. Πάντες εἰσὶ βεβαμμένοι δι' ἐρυθροῦ χρώματος, καὶ τροχήλατοι. Ὅμοιου σχήματος κύαθοι ὑπάρχουσιν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου πλην ἄλλων καὶ οἱ ἐξῆς, εὐρεθέντες εἰς τάφους πρωτομινωϊκούς. Ἀριθ. 3786 εἰς τάφον Ἀγ. Φωτιᾶς παρὰ τὴν Ἱεράπετραν (ἴδε Γουρνιά σελ. 56 Fig. 39). Ἀριθ. 5659 εἰς πρωτομινωϊκὸν τάφον Πλατάνου ἀριθ. 6752 εἰς πρωτομινωϊκὴν Θόλον Σίβας παρὰ τὴν Φαιστόν ἀδημοσίετοι.

8. Οἶνοχοῖσκη ἔχουσα τρεῖς λαβάς, χειροποίητος, ἐξ ὁμοίου πρὸς τὴν προηγουμένην πηλοῦ, βεβαμμένη ἔξωθεν, πλην τοῦ λαιμοῦ, διὰ μέλανος χρώματος,

ἐφ' οὗ ἐγράφησαν ζεύγη λοξῶν ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω γραμμῶν. Ὅμοιου σχήματος οἰνοχόη, ἀλλὰ πολὺ μεγαλυτέρα εὐρέθη εἰς τὸν τάφον Α. Ἔχει τὴν αὐτὴν βαφήν, ἀλλὰ χωρὶς τὰ λευκὰ γραμμικὰ κοσμήματα. Ὅμοιου σχήματος οἰνοχόαι πολύχρωμοι καὶ τραχωματικαὶ (à la barbotine) εὐρέθησαν εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τῆς Ἀγ. Τριάδος πολλαί. Ἐπίσης εἰς τοὺς τάφους Κουμάσας.

9. Οἰνοχοΐσκη τροχήλατος, ἀπιόσχημος ἔχουσα τρίλωθρον τὸ στόμιον. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια πολὺ ἐφθαρμένη· διὸ δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἂν εἶχεν ἀλοιφήν ἢ βαφήν. Ὁ πηλὸς ἐρυθρὸς, περιέχων ἄμμον λεπτὴν. Εὐρέθη εἰς τὸν λάκκον.

Εἰκ. 2. Διπλοῦν πρωτομινωϊκὸν ἀγγεῖον.

10. Οἰνοχοΐσκη χειροποίητος, ἔχει τὸ στόμιον ῥαμφόσχημον καὶ τὴν λαβὴν τοξοειδῆ, τὴν κοιλίαν κωνικοῦ σχήματος. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια σώζει τὰ ἴχνη τοῦ πλατέως ἐργαλείου δι' οὗ ἐξωμαλίσθη. Ἐπὶ τοῦ ξανθοῦ πηλοῦ ἀμέσως ἐγράφησαν διὰ καστανοῦ χρώματος, δύο πλατεῖς δακτύλιοι περὶ τὸν λαιμόν, τρίτος περὶ τὴν βάσιν τῆς λαβῆς, ἐν Χ εἰς τὴν κοιλίαν καὶ τέλος ταινίδιον ὑπὸ τὸ ῥάμφος καὶ περὶ τὸ στόμιον. Εὐρέθη εἰς τὸν αὐτὸν λάκκον.

11. Δύο ἀγγεῖα συμφυῆ πρὸς ἀλλήλα διὰ βραχέως κυλινδρικοῦ σωλήνος, οὗ τὰ ἄκρα ἀνοίγουσιν εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς κοιλίας ἑκατέρου ἀγγείου, καὶ διὰ κοινῆς τοξοειδοῦς λαβῆς (εἰκ. 2). Ὁ πηλὸς εἶναι ἐρυθρωτὸς ἀκάθαρτος περιέχων ἄμμον ἱκανῶς χονδρὴν καὶ λιθάρια· διὸ τὸ ἀγγεῖον γίνεται πολὺ βαρὺ σχετικῶς. Τὸ ἀριστερὸν ἀγγεῖον εἶναι σχεδὸν σφαιρικὸν καὶ κλειστὸν παντα-

χόθεν, συγκοινωνοῦν μόνον πρὸς τὸ παρακείμενον διὰ τοῦ κυλινδρικοῦ σωλή-
νος. Τὸ πρὸς δεξιὰν εχει σχῆμα συνήθους πρόχου με τρίλωτον στόμιον. Ἐπὶ
τοῦ ἐρυθροῦ πηλοῦ φέρονται καθέτως ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω γεγραμμέ-
ναι διὰ λευκοῦ τριπλαῖ γραμμαί, ἐξίτηλοι νῦν κατὰ τὸ πλείστον. Εὐρέθη ἐντὸς
τοῦ τάφου Α.

Ὅμοια περίπου ἀγγεῖα εὐρέθησαν ἐν (ἀριθ. Κρητ. Μουσείου 434) εἰς Κνω-
σὸν εἰς στρώματα μεσομινωϊκὰ α', ἄλλα εἰς τάφον (Evans, The Tomb of double
axe σελ. 133. Εἰκ. 146), δύο εἰς Κουμάσα εἰς τάφους πρωτομινωϊκούς, ἀριθ. 4174
καὶ 4145, ἐν εἰς Παλαίκαστρον ἀριθ. 4717 εἰς στρώματα μεσομινωϊκὰ καὶ τέλος
τρία εἰς Γουρνιά τὰ δύο εἰς τὴν πόλιν ἀριθ. 1843-1844 εἰς στρώματα ὑστερο-
μινωϊκὰ α', τὸ δὲ τρίτον εἰς τάφον ὑστερομινωϊκὸν γ' ἀριθ. 3665 (Gournia
σελ. 44. Πίν. IX N° 9 καὶ σελ. 60 Πίν. I). Ὅποῖος ἦτο ὁ πρακτικὸς σκοπὸς τῶν
τοιούτων διπλῶν ἀγγείων δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν. Ὡς πιθανὴν μόνον προ-
βάλλομεν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι, ἐχρησίμευον ἵνα διατηρῶσι θερμὸν ὕδωρ ἢ ἰαματι-
κὴν τινα πτισάνην ἢ ἄλλο οἰονδήποτε ποτόν. Ἄν τὸ ἀγγεῖον ἐκρατεῖτο οὕτως
ὥστε τὸ μὲν κλειστὸν σφαιρικὸν ἀγγεῖον νὰ εἶναι πρὸς τὰ κάτω, ἢ δὲ πρόχους
πρὸς τὰ ἄνω, εἶνε προφανὲς ὅτι τὸ ἐντὸς τοῦ κλειστοῦ ἀγγείου ὑγρὸν μόνον διὰ
στενῆς ὀπῆς καὶ οὐχὶ ἀπ' εὐθείας συγκοινωνοῦν πρὸς τὸν ἀέρα θὰ διετῆρει τὴν
αὐτὴν θερμοκρασίαν ἐπὶ μακρότερον χρόνον. Ἡ σμικρότης τινῶν ἐκ τῶν ἀγγείων
τούτων οὐδὲν σημαίνει· διότι εὐρέθησαν ταῦτα ἐντὸς τάφων, ἐν οἷς συνεθάρπτοντο
ὡς κτερίσματα ἀγγεῖα μικρότατα, ὁμοιώματα μᾶλλον τῶν πραγματικῶν. Βέβαιον
ὅμως εἶναι ὅτι, τοιαῦτα ἀγγεῖα διετηρήθησαν ἐν χρήσει ἐπὶ αἰῶνας, ἀφοῦ, ὡς εἴπο-
μεν, κατεσκευάζοντο τοιαῦτα καθ' ὅλας τὰς Μινωϊκὰς περιόδους ἀπὸ τῆς πρώτης
μέχρι τῆς τελευταίας ἢ ἐσχάτης Μυκηναϊκῆς. Εὐρέθη ἐντὸς τοῦ τάφου Α.

12. Πίν. 3. Ἀμφορίσκος ἔχων δῖλωθον τὸ στόμιον βεβαμμένος δι' ἐρυ-
θροῦ χρώματος, ὅπερ ποῦ μὲν φαίνεται ἐρυθρόν, ποῦ δὲ σκοτεινότερον ἕνεκα
τῆς ἀνωμαλου ὀπτήσεως. Τὸ χρῶμα ἐπιτεθὲν διὰ χρωστήρος, οὗ φαίνονται τὰ
ἴχνη, ἀφῆκεν ἀκαλύπτους τὰς λαβὰς καὶ τὸν λαιμόν. Ἐπὶ τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος
ἐγράφησαν διὰ λευκοῦ τριπλαῖ λοξαὶ γραμμαί ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω ὁ πηλὸς
εἶναι ξανθὸς οἷος ὁ τῶν πλείστων προπεριγραφέντων ἀγγείων, εἶναι δὲ καθα-
ρὸς καὶ λεπτὸς μὴ περιέχων ἄμμον. Τὸ ἀγγεῖον φαίνεται εἰς ἐμὲ χειροποίητον,
μολονότι περὶ τὸν λαιμόν φαίνονται γραμμαί τινες, ὡς ἀπὸ περιστροφικῆς κινή-
σεως, ἀλλ' οὐχὶ παράλληλοι. Τὸ ἀγγεῖον εὐρέθη εἰς τὸν τάφον Β. Τὸ αὐτὸ ἀγγεῖον
ἔχω δημοσιεύσῃ καὶ πέρυσιν εἰς τὸ Ἀρχ. Δελτίον ἐν φωτογραφίᾳ.

13. Οἰνοχοΐσκη (Πίν. 3) ἐλλιπὴς τὸν λαιμόν, τὸ στόμιον καὶ τὴν λαβήν,
ἅτινα συνεπλήρωσαμεν κατὰ μίμησιν ἄλλων ὁμοιοσχημῶν, ὧν ὑπάρχουσι πολλαὶ
εἰς τὸ Κρητικὸν Μουσεῖον. Τὸ ἀγγεῖον εἶναι χειροποίητον ἐκ πηλοῦ ὠχροξάνθου

περιέχοντος και λεπτήν ἄμμον. Ἀφοῦ ἐπλάσθη τὸ ἀγγεῖον ἐξωμαλίσθη διὰ πλατέως ξυλίνου ἐργαλείου, οὗ φαίνονται τὰ ἴχνη ἐκεῖ ὅπου ἔχει ἀποτριβῇ τὸ χρώμα, εἴτα ἐλειάνθη διὰ τριβῆς καὶ τέλος ἐχρωματίσθη κατὰ ζώνας ἐναλλάξ διὰ μέλανος καὶ ἐρυθροῦ χρώματος, ὅπως διακρίνεται ἀρκετὰ σαφῶς εἰς τὸν πίνακα¹. Τὸ ἐρυθρὸν εἶναι θαμβόν, τὸ μέλαν εἶναι στιλπνότατον, λάμπον ὡς καλῶς ἐστιλβωμένον μέταλλον. Ἡ κατωτέρα μαύρη ζώνη καλύπτει καὶ τὸν πυθμένα ἐξ ὀλοκλήρου. Καὶ τέλος ἐγράφησαν ἀρχίζοντα ἐκ τῶν ἄνω τὰ ἐξῆς κοσμήματα. Ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης σωζομένης ἐρυθρᾶς ζώνης περὶ τὸν λαιμὸν διὰ λευκοῦ χρώματος δύο τρίγωνα ἐνούμενα διὰ τινος τῶν κορυφῶν αὐτῶν χ. Τὸ κόσμημα τοῦτο ἀπαντᾷ συχνὰ εἰς πρωτομινωϊκὰ καὶ μεσομινωϊκὰ ἀγγεῖα καὶ ἵνα εἴπωμεν ὠρισμένον παράδειγμα ἀναφέρομεν εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 5556 Κρητ. Μουσ. φιάλην ἐκ Μόχλου φέρουσαν πολλὰ τοιαῦτα διπλᾶ τρίγωνα (*Exploration in Mochlos* by R. Seagers σελ. 36 εἰκ. Β). Ἐπὶ τῆς ἐπομένης ζώνης περὶ τὸν λαιμὸν ἐγράφησαν σιγμοειδεῖς σπεῖραι ἐναλλάξ διὰ λευκοῦ ἢ δι' ἐρυθροῦ χρώματος. Ὅμοιαι σπεῖραι εἰσὶ κεχαρσμέναι περὶ τὸ χεῖλος τραπέζης σπονδῶν (ἀριθ. Κρητ. Μουσείου 1621) εὑρεθείσης εἰς τὸ πρῶτον ἀνάκτορον Φαιστοῦ (*Mon. Ant. XIV* πίν. Χ). Εἴτα ἔρχεται λευκὴ γραμμὴ χωρίζουσα ἀπ' ἀλλήλων τὴν μέλαιναν ταύτην ζώνην τῆς ὑποκειμένης ἐρυθρᾶς, ἐφ' ἧς οὐδὲν ἐγράφη κόσμημα. Κατόπιν ἔρχεται ἡ περὶ τοὺς ὦμους πλατυτέρα πασσῶν μέλαινα ζώνη, ἐφ' ἧς ἐγράφησαν ἐναλλάξ πάλιν διὰ λευκοῦ ἢ ἐρυθροῦ κλαδία, ἢ ἀκρέμονες δένδρων ἢ θάμνων. Ὑπὸ τὴν ζώνην ταύτην ἔρχεται πάλιν λευκὴ γραμμὴ καὶ τέλος πρὸς τὰ κάτω μέχρι καὶ τοῦ πυθμένος ἐναλλάσσονται αἱ δι' ἐρυθροῦ ἢ μέλανος ζῶναι.

Τὸ ἀξιοσημεῖωτον τοῦτο μικρὸν ἀγγεῖον ἔχει δυστυχῶς πάθῃ πολὺ ἐκ τῶν καιρικῶν ἐπιδράσεων. οὐχ ἦττον ἢ διακόσμησις αὐτοῦ σώζεται ἱκανῶς ἵνα μαρτυρήσῃ πόσον ἦτο ἀνεπτυγμένη εἰς τοὺς ἀρχαιοτάτους τούτους χρόνους ἡ ἀγάπη πρὸς τὰ ποικίλα χρώματα καὶ τὸν ἀρμονικὸν τούτων συνδυασμόν, καὶ τέλος μαρτυρεῖ εἰς οἵαν εἶχε φθάσῃ ἀκμὴν ἡ βιομηχανικὴ κατασκευὴ τῶν χρωμάτων· μάλιστα δὲ τοῦ λαμπροῦ μέλανος. Ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλης ἀπόψεως νομίζομεν ἄξιον μελέτης τὸ ἀγγεῖον τοῦτο.

Τὰς περὶ τὸν λαιμὸν σιγμοειδεῖς σπεῖρας νομίζομεν οὐχὶ ἀπλᾶ τυχαῖα κοσμήματα, ἀλλὰ συμβολικὰς παραστάσεις.

Τὴν γνώμην ταύτην ἐπιρρωνύει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπαράλλακτοι σπεῖραι περιθέουσι τὸ χεῖλος τῆς μνημονευθείσης ἱερᾶς τραπέζης τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου ἐν συνδυασμῷ μετὰ μικρῶν βοῶν. Πιστεύομεν δὲ ὅτι αἱ σπεῖραι αὗται ποριστάνουσι σκορπίους. Τὴν δὲ πλήρη ἀπόδειξιν τούτου ἐλπίζομεν νὰ φέρωμεν ἐν ἰδίᾳ περὶ τοῦ

¹ (Σημ. ἐκδ.). Ὁ Συγγραφεὺς εἶχεν ὑπ' ὄψει ὅτι θὰ συνωδεύετο ἡ δημοσίευσίς του ὑπὸ χρωματιστοῦ πίνακος. Τοῦτο ὁμῶς κατέστησαν ἀδύνατον αἱ περιστάσεις.

ἀντικειμένου τούτου πραγματεία ἡμῶν. Πρὶν ἢ καταλίπωμεν τὸ μικρὸν τοῦτο κειμήλιον θέλομεν νὰ ἐξάρωμεν τὴν παρατηρουμένην μεγάλην ἀντίθεσιν μεταξὺ τοῦ πρωτογόνου τῆς ἀγγειοπλαστικῆς καὶ τῆς τελειότητος τῆς ἀγγειογραφίας. Ὁ ἀγγειοπλάστης ἀγνοεῖ ἀκόμη ἢ δεν θέλει νὰ προσέξῃ πολὺ εἰς τὴν ἐκλογὴν καὶ τὸν καθαρισμὸν τοῦ πηλοῦ του, μὴ γνωρίζων, ἢ δυσκολευόμενος νὰ μεταχειρισθῇ τὸν τροχόν, προτιμᾷ νὰ πλάσῃ τὸ ἀγγεῖον διὰ τῶν χειρῶν του, ἐν ᾧ ὁ ἀγγειογράφος γνωρίζει ἤδη τρία χρώματα, γνωρίζει τὸ λαμπρὸν μέλαν χρώμα, ὅπερ μοῦ φαίνεται ὅτι, δεν ὑστερεῖ οὐδὲ τῶν κατὰ τὴν κλασικὴν ἐποχὴν μελανῶν ἀγγείων, γνωρίζει τὸν συνδυασμὸν τῶν χρωμάτων, καὶ τέλος δι' ἀσφαλοῦς χειρὸς γράφει τὰ κοσμήματα. Εὐρέθη ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ λάκκου. Ὁ πυθμὴν φαίνεται ἔξωθεν τετριμμένος, σημεῖον ὅτι, τὸ ἀγγεῖον ἐχρησιμοποιήθη ἐπὶ μακρὸν χρόνον πρὶν ἢ ἀφιερωθῇ. Ὁμοίου σχήματος, ἰσομεγέθεις ἄλλα χονδροειδεῖς ἀχρωμάτιστοι οἰνοχοῖσται ευρέθησαν πολλάι εἰς τὸν αὐτὸν λάκκον.

14. Ποτήριον (Πίν. 3) κωνικὸν ἔχον βάσιν δισκοειδῆ. Ὁ πηλὸς ὠχρός, λεπτός, ἐπιμελῶς κεκαθαρμένος, τὰ τοιχώματα λεπτότατα. Ἡ γάστρα τοῦ ἀγγείου δεν ἔχει ἀκριβῶς στρογγύλον σχῆμα, ἀλλὰ φαίνεται οἶονε πιεσθεῖσα ἐκ τῶν πλαγίων μαλακοῦ ὄντος ἔτι τοῦ πηλοῦ.

Σαφῆ σημεῖα τροχοῦ δεν φαίνονται, διακρίνονται ὅμως εἰς τὴν βάσιν κυκλικαὶ καὶ σχεδὸν παράλληλοι γραμμαὶ μαρτυροῦσαι ὅτι, ἐγένετο χρῆσις περιστροφικῆς κινήσεως, ἀν μὴ τελείου τροχοῦ. Τὸ ἀγγεῖον ἐβάφη καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἐπιφάνειαν ἔσω καὶ ἔξω, πλὴν τῆς βάσεως, διὰ μέλανος χρώματος, ἐπὶ τούτου ἐγράφησαν ζῶναι διὰ λευκοῦ διπλαῖ καὶ διὰ χρυσοειδοῦς ἀπλαῖ πλατύτεραι, ὑπὸ δὲ τὸ χεῖλος γύρω γραμμαὶ 3-5 διὰ λευκοῦ καὶ ἰσάριθμοι διὰ χρυσοειδοῦς ἐλαφρῶς λοξαὶ ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω. Εὐρέθη ἐντὸς τοῦ τάφου Δ. Οἱ κ.κ. Evans καὶ Mackenzie θὰ κατέτασσον τὸ ἀγγεῖον τοῦτο διὰ τὸ σχῆμα, τὸ χρυσοειδὲς χρώμα, καὶ τὰ γραμμοειδῆ αὐτοῦ κοσμήματα εἰς τὴν μεσομινωϊκὴν α' περίοδον.

15. Ποτήριον (Πίν. 3) ὁμοίου τῷ προηγουμένῳ σχήματος περὶ τῆς κατασκευῆς καὶ τούτου διὰ τροχοῦ ἰσχύουσιν ὅσα εἰπομεν διὰ τὸ προηγούμενον. Εἰς τὴν βάσιν τοῦ ἀγγείου παρατηροῦνται γραμμαὶ ἀμφίβολοι, τούναντίον εἰς τὰς παρειάς, οὐδὲ δι' ἰσχυροῦ φακοῦ διεκρίναμεν ἔχνος τροχοῦ. Τὸ ἀγγεῖον ἐβάφη ἐξωτερικῶς κατὰ ζῶνας διὰ μαύρου χρώματος, ἐσωτερικῶς δὲ μόνον ὑψηλὰ περὶ τὸ χεῖλος. Ἐπὶ τοῦ μαύρου χρώματος ἐγράφησαν λεπτὰ ζῶναι διὰ λευκοῦ ἐξίτηλοι νῦν. Σηριζέται δὲ ἡ εἰκασία μου περὶ τῆς ὑπάρξεως τούτων εἰς τὴν παρατήρησιν, ἣν καὶ ἐπὶ ἄλλων ἀγγείων πολλοὶ ἐβεβαίωσαν ὅτι, ὁσάκις ἐπὶ μέλανος χρώματος ὑπάρχουσι λευκά κοσμήματα μετὰ τὴν ἀλόπτωσιν τοῦ ἀσταθοῦς λευκοῦ χρώματος μένει τὸ ὑποκείμενον μέλαν ζωηρότερον ἢ εἰς τὰ μέρη ἐνθα ἔμεινε τοῦτο ἀκάλυπτον. Τὸ ποτήριον τοῦτο ἔφερεν ἀκόμη πρὸς κόσμον δύο

τραχωματικάς ζώνας. Εύρέθη ἐντὸς τοῦ λάκκου, καὶ ἄλλο ὅμοιον μέλαν, ἄνευ φανερώας νῦν γραπτῆς διακοσμήσεως καὶ ἄλλο εἰς τὸν τάφον Β μέλαν ἐπίσης ἔχον μίαν τραχωματικὴν ζώνην ὑπὸ τὸ χεῖλος.

16. Κύαθος (Πίν. 3) κυλινδρικός, ἐλαφρῶς πλατυνόμενος πρὸς τὰ ἄνω· λαβὴ πλατεῖα τοξοειδής. Πηλὸς ὠχρός, κεκαθαρμένος. Δὲν φαίνονται ἔχνη τροχοῦ. Ὅλη ἢ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου, πλὴν μέρους τῆς λαβῆς, ἐβάφη ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν διὰ μέλανος χρώματος. Ἐπὶ τούτου ἐγράφη περὶ τὸ χεῖλος ζώνη διὰ λευκοῦ. Ἐπὶ τοῦ βεβαμμένου μέρους τῆς λαβῆς ἐγράφησαν διὰ λευκοῦ ταινίδια παράλληλα καὶ ἐπὶ τῆς κοιλίας λοξὰ ταινίδια μεταξὺ διπλῶν γραμμῶν. Εύρέθη εἰς τὸν τάφον Β. Ὅμοια εὑρέθησαν καὶ εἰς τὸν λάκκον καὶ εἰς τοὺς τάφους, ἄλλ' εἰς τεμάχια.

17. Ποτήριον (Πίν. 3) μικρότατον ὁμοίου σχήματος πρὸς τοὺς ἀριθ. 14 καὶ 15. Ὁ πηλὸς καθαρὸς, ὠχρός. Χειροποίητον ἔχον τὰ τοιχώματα δυσαναλόγως παχέα. Ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ πηλοῦ ἀμέσως ἐγράφησαν δι' ἐρυθροῦ ἀνοικτοῦ τρεῖς ζῶναι εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ κάλυκος, καὶ ἐπὶ τούτων στιγμαὶ διὰ λευκοῦ, αἵτινες ὅμως μόνον εἰς τὴν ἀνωτάτην διακρίνονται σαφέστερον. Περὶ δὲ τὴν βάσιν ἐγράφη ἄλλη ζώνη, ἀφ' ἧς ἐκφύονται λοξαὶ γραμμαὶ στροβιλοειδεῖς. Εύρέθη εἰς τὸν τάφον Β.

18. Οἰνοχοΐσκη (Πίν. 3) ἔχουσα τὸ στόμιον ῥαμφόσχημον. Πηλὸς ὁ αὐτὸς ὠχρός, καθαρός. Τὸ ἀγγεῖον εἶνε χειροποίητον. Ἐβάφη ὅλον ἔξωθεν πλὴν τῆς λαβῆς καὶ τοῦ λαιμοῦ διὰ μέλανος χρώματος. Ἐπὶ τούτου δὲ εἰς τὴν κοιλίαν ἔμπροσθεν ἐγράφησαν διπλαῖ τοξοειδεῖς γραμμαὶ διὰ λευκοῦ καὶ μεταξὺ τούτων ταινία διὰ χρυσοειδοῦς. Εύρέθη εἰς τὸν λάκκον.

19. Ἀμφορίσκος (Πίν. 3) ἔχων τὸ στόμιον δίλοβον. Πηλὸς ὅμοιος τοῖς προηγουμένοις. Περὶ τὸν λαιμὸν φαίνονται παράλληλοί τινες γραμμαὶ κυκλωτερεῖς αἵτινες δυνατόν νὰ ἀπατήσωσι τινὰ νὰ νομίσῃ ὅτι ἐγένετο χρῆσις τροχοῦ· τούναντίον ὅμως περὶ τὴν κοιλίαν φαίνονται γραμμαὶ λοξαὶ καὶ ἀκανόνιστοι μαρτυροῦσαι ὅτι τὸ ἀγγεῖον εἶναι χειροποίητον. Ἡ ἀντίφασις εἶναι καταφανής. Καὶ ἄλλος ὅμως παρατηρητὴς ὁ καθηγητὴς Franchet (ἴδε Franchet Rapport sur une mission en Crète et en Égypte 1912-13), πολλὴν ἔχων πείραν τῆς ἀγγειοπλαστικῆς, παρετήρησεν εἰς τὸ Κρητικὸν Μουσεῖον ἀγγεῖά τινα τῆς Θόλου τῆς Ἀγ. Τριάδος Τυλίσου καὶ ἄλλων τόπων, ὧν ὁ μὲν λαιμὸς ἦτο τροχήλατος, ἡ δὲ κοιλία χειρόπλαστος. Τὸ ἀγγεῖον ἐβάφη ὁλόκληρον τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν τοῦ λαιμοῦ διὰ μέλανος χρώματος. Ἐπὶ τούτου ἐγράφησαν λεπτὰί ζῶναι λοξαὶ διὰ λευκοῦ καὶ μεταξὺ τούτων ἄλλαι πλατύτεραι διὰ χρυσοειδοῦς ὠχροῦ. Ἐπίσης ἐγράφησαν κάθετοι γραμμαὶ ἐναλλάξ διὰ λευκοῦ καὶ χρυσοειδοῦς εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ λαιμοῦ καὶ ἄλλαι λευκαὶ μόνον ἐπὶ τῶν λαβῶν. Εύρέθη εἰς τὸν τάφον Γ.

20. Πρόχους (Πίν. 3) μόνωτος με στόμιον δίλοβον, ὁ εἰς τῶν λοβῶν πολὺ μεγαλύτερος. Τὸ στόμιον ἔλαβε τοιοῦτο σχῆμα πιεσθέντος τοῦ ἀρχικῶς κυκλοτεροῦς στομίου διὰ τῶν δακτύλων, ἐν ᾧ ἦτο ἀκόμη μαλακὸς ὁ πηλός. Ὁ πηλὸς ὠχρὸς επιμελέστατα κεκαθαρμένος, τὰ τοιχώματα λεπτά. Καὶ εἰς τὸ ἀγγεῖον τοῦτο τὰ σημεῖα τοῦ τροχοῦ φαίνονται μόνον περὶ τὸν τράχηλον. Τὸ σχῆμα εἶναι πολὺ προηγμένον, διακρίνονται ἤδη σαφῶς ἡ βάσις, ἡ κοιλία καὶ ὁ τράχηλος. Διὰ τὴν διακοσμησιν διήρесе τὸ ἀγγεῖον ὁ τεχνίτης εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας.

Εἰκ. 3. Πρόχους καὶ ΜΜ. εἰδῶλιον.

Τὴν μὲν ἀνωτάτην ἢ τὴν περὶ τὸν λαιμὸν καὶ τὴν κατωτέραν τὴν περὶ τὴν βάσιν ἔβαψε διὰ καστανοῦ χρώματος, τὴν δὲ μέσην ἔχρισε δι' ὠχρᾶς ἀλοιφῆς. Ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ζώνης ἐγράψεν ἐπὶ τοῦ καστανοῦ χρώματος τόξα περὶ τὸν λαιμὸν διὰ λευκῶν στιγμῶν. Ἡ μεσαία ὠχρὰ ζώνη ἔχει τὴν ἐπιφάνειαν ρικνὴν διὰ λοξῶν πλαστικῶν λεπτοτάτων γραμμῶν, ἐπὶ ταύτης δὲ ὁ τεχνίτης διέσπειρε ζεύγη ἐπιμήκων φυλλαρίων διὰ καστανοῦ χρώματος· τέλος δὲ τὴν κατωτάτην ἀφῆκεν ἀπλῶς καστανόχρουν. Εὐρέθη εἰς τὸν Τάφον Β.

Ὁμοίου σχήματος ἄλλο ἀγγεῖον δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ Κρητικὸν Μουσεῖον.

21 καὶ 22. Δύο μικραὶ πρόχοι (εἰκ. 3), ἔχουσαι ἀμφότεραι εὐρύτατον στόμιον ῥαμφόσχημον καὶ βραχὺν λαιμόν. Ὁ πηλὸς ὠχρὸς κεκαθαρμένος. Χειρο-

ποίητα ἀμφότερα. Ἐπὶ τοῦ πηλοῦ ἀμέσως ἐγράφησαν διὰ μέλανος κοσμήματα γεωμετρικά, ἥτοι δικτυωτὰ τρίγωνα, ὅμοια πρὸς τὰ συνήθως εἰς Κυκλαδικὰ ἀπαντῶντα. Τὸ 21 ἔχει καὶ ὑπὸ τὴν βάσιν σταυρὸν διὰ τοῦ αὐτοῦ χρώματος.

Εἰς τὸν τάφον Α τέλος εὗρομεν εἰδῶλιον (εἰκ. 3) γυναικὸς ὁμοιάζον πρὸς πολλὰ εὗρεθέντα ὑπὸ τοῦ Marshall εἰς τὴν θέσιν Πειτσοφᾶς, πλησίον τοῦ Παλαικάστρου Σητείας (ἴδε BSA. IX. Myres σελ. 356 καὶ πίνακας VIII, IX, X, XI καὶ XII).

Πλὴν τῶν πηλίνων ἀγγείων εὗρέθησαν ἐντὸς τῶν αὐτῶν τάφων καὶ **σφραγίδες καὶ σκαραβαῖοι** οἱ ἐξῆς.

Σφραγὶς α (Πίν. 4) ἐξ ἐλεφαντόδοντος ἔχει σχῆμα κολοβοῦ κώνου. Εὗρέθη εἰς τὸν τάφον Δ. Φέρει τρῆμα διαμπερὲς πλησίον τῆς βάσεως πρὸς ἀνάρτησιν. Ἐπὶ τῆς πλατυτέρας ἐπιπέδου ἐπιφανείας ἢ τῆς βάσεως ἔχει ἐγγεγραμμένους δύο κύνας ἔχοντας τὰς κεφαλὰς εἰς τὸ κέντρον καὶ οἷονεὶ λειχομένους ἀμοιβαίως. Εἰς τὴν ἀντίθετον μικροτέραν ἐπιφάνειαν ἔχει τριπλοῦν σταυρὸν ἢ γραμμὰς τεμνομένας καθέτως.

Ὅμοίου σχήματος σφραγίδες ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης καὶ μὲ ἀνάλογα κοσμήματα, ὑπάρχουσι πολλαὶ εἰς τὸ Κρητικὸν Μουσεῖον ἐν Πλατάνῳ εὗρεθεῖσαι ὑπὸ τοῦ συναδέλφου μου Ξανθουδίδου ἐντὸς πρωτομινωικοῦ κυκλικοῦ τάφου, μήπω δημοσιευθεῖσαι.

Σφραγὶς β μεῖζων τῆς προηγουμένης τοῦ αὐτοῦ σχήματος καὶ ὕλης (Πίν. 4).

ἔχει ἐγγεγλυμμένα ἐπὶ τῆς μεῖζονος ἐπιφανείας τρία κερασφόρα ζῶα, πιθανώτατα αἰγάγρους, βαδίζοντα τὸ ἐν κατόπιν τοῦ ἄλλου μὲ τοὺς πόδας πρὸς τὴν περιφέρειαν, ἐν τῷ μέσῳ δὲ τρία ἀμυγδαλοειδῆ πρᾶγματα συχνὰ ἀπαντῶντα, εἰς Μινωικὰς σφραγίδας καὶ Μινωικὰ ἀγγεῖα. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας εἶναι ἐγγεγλυμμένοι τρεῖς σκορπιοὶ ἐλικοειδῶς περὶ τὸ κέντρον συνεστραμμένοι. Διὰ τὴν ἀντιληφθῆναι τις ὅτι τῷ ὄντι σκορπίους ἤθελε νὰ εἰκονίσῃ ὁ τεχνίτης ὁφείλει νὰ προσέξῃ ἰδιαιτέρως εἰς τὸν κατώτερον καὶ θὰ ἴδῃ τότε τὴν κεφαλὴν τοῦ ἐντόμου ἀριστερᾶ, τὴν οὐρὰν δεξιᾶ καὶ εἰς τὸ μέσον τοὺς πόδας αὐτοῦ δηλουμένους διὰ τριπλῶν γραμμῶν. Γίνεται δὲ μάλιστα τοῦτο καταφανὲς ἂν παραβάλλῃ τις τὴν προκειμένην παράστασιν μὲ τὴν τῆς σφραγίδος ὑπ' ἀριθμὸν Κρητικοῦ Μουσείου 1041 ἐκ Πλατάνου.

Ἐκ τούτου λαβὼν ἀφορμὴν παρέβαλον τὰ εἰς τὸ κέντρον τῆς μεγάλης ἐπιφανείας τῆς αὐτῆς σφραγίδος τρία ἀμυγδαλοειδῆ πρᾶγματα πρὸς παραστάσεις ἄλλων σφραγίδων ἐκ Πλατάνου, ἐπείσθη δὲ ὅτι τὰ ἀμυγδαλοειδῆ αὐτὰ ἀπεικασματα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ συνεπτυγμένοι παραστάσεις σκορπίων, ὧν τὴν ἀληθῆ σημασίαν ἐλησμόνησαν οἱ κατόπιν τεχνῖται, ἐξηκολούθουν ὅμως νὰ ἀπεικονίζωσι

ταῦτα ὅλως συμβολικῶς χάριν τῆς ἀποτροπαίου δυνάμεως, ἣτις ἀπεδίδετο παλαιότερον εἰς τὸν σκορπίον.

Τὸ παρακείμενον σχεδιάσμα (εἰκ. 4) δεικνύει τὴν τοιαύτην βαθμιαίαν μεταμόρφωσιν τοῦ σκορπίου εἰς ἀπλοῦν ἀμυγδαλοειδὲς φύλλον, ὅπερ καὶ εἰς ὑστερομινωϊκὰ ἀ' ἀγγεῖα συχνὰ ἀπαντᾷ τριπλοῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πολλάκις δὲ καὶ διπλοῦν καὶ λέγεται ὑπὸ πολλῶν ἀρχαιολόγων ἱερὸς κόμβος. Ἴδε J.H.S. 1903 σελ. 252, εἰκ. 18.

Εἰκ. 4. Ἐξέλιξις κασμήματος σκορπίου.

Σφραγὶς γ (Πίν. 5) ἐξ ἐλεφαντόδοντος εὑρέθη εἰς τὸν τάφον Γ σχῆμα ἡμίτομον κυλίνδρου. Ἡ γλυφὴ εἰς τὴν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν παριστάνει ἄνθος σταυρανθὲς ἢ τέσσαρα φύλλα σταυροειδῶς διατεταγμένα, εἰς δὲ τὰς τέσσαρας γωνίας μεταξὺ τῶν φύλλων ἀνὰ ἓν μικρὸν ἀνθέμιον.

Σφραγὶς δ (Πίν. 5) μικρὰ ἐξ ἐλεφαντόδοντος εὑρέθη εἰς τὸν τάφον Γ. Τὸ σχῆμα τῆς ὁμοιάζει πρὸς τὸ κομβιοειδές. Ἡ γλυφὴ παριστάνει δυο σκορπιους ἐσχηματοποιημένους ἢ δύο φύλλα ἐπὶ ἐδάφους στικτοῦ. Αἱ ἐπόμεναι σφραγίδες εἰκονίζονται ἐπίσης εἰς διπλάσιον τοῦ φυσικοῦ.

Τὸ ἥμισυ σφραγίδος ε (Πίν. 4) ἐξ ἐλεφαντόδοντος εὑρέθη εἰς τὸν τάφον Δ. Τὸ σχῆμα τῆς εἶναι σπάνιον. Ἐν τῷ κρητικῷ τουλάχιστον Μουσείῳ δὲν ἔχομεν ἄλλην τοιοῦτου σχήματος. Ἀκατανόητος εἶναι δι' ἐμὲ καὶ ἡ σημασία τῆς γλυφῆς.

Σκαραβαῖος ζ (Πίν. 4) ἐλλιπὴς ἐκ λευκοῦ στεατίτου, εὑρεθεὶς ἐντὸς τοῦ τάφου Β. Ἡ γλυφὴ παριστᾷ δικτυωτὸν, ἄνωθεν καὶ κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἀνὰ ἓν τρίγωνον πληρὲς πλαγίων γραμμῶν. Ὁ σκαραβαῖος θὰ ἦλθεν εἰς Κρήτην ἐξ Αἰγύπτου· διότι καὶ ἡ ὕλη, ἐξ ἧς εἶναι κατεσκευασμένος, εἶναι Αἰγυπτιακὴ καὶ τὸ σχῆμα ἐπίσης Αἰγυπτιακόν.

Σφραγὶς η (Πίν. 4) ἐκ λευκοῦ στεατίτου ὡς ὁ προηγηθεὶς σκαραβαῖος. Τὸ σχῆμα τῆς εἶναι ἡμισφαικριόν. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ τάφου Β. Εἰς τὴν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν ἔχει ἐγγεγλυμένην παράστασιν τὴν εξῆς: πρὸς τὴν περιφέρειαν δύο ἐσχηματοποιημένους σκορπιους καὶ ἓν τρίγωνον πληρὲς λοξῶν γραμμῶν. Εἰς δὲ τὸ κέντρον ἀσαφές τι εἰς ἐμὲ πρᾶγμα, ἴσως τρία φύλλα.

Ἐπὶ τῆς κυρτῆς ἐπιφανείας δύο Χιαστί τεμνόμεναι γραμμαὶ χωρίζουσι δύο τριγώνους ἐπιφανείας πλήρεις λοξῶν γραμμῶν. Ἐχει παρὰ τὴν βάσιν διαμπερὲς τρῆμα πρὸς ἀνάρτησιν. Σπάνιον εἶναι καὶ τὸ σχῆμα τοῦτο εἰς τὴν Κρήτην. Ἡ παράστασις ὁμῶς εὐρίσκεται ὁμοία ἢ μικρὸν διάφορος, καὶ εἰς ἄλλας Κρητικὰς σφραγίδας. Ἰδε Evans Cretan Pictographs εἰκ. 79 σελ. 105.

Ἡ βάσις σφραγίδος 0 (Πίν. 4) ἐξ ἐλεφαντόδοντος, εὐρέθῃ ἐντὸς τάφου Δ. Τὸ σχῆμα τῆς δὲ φαίνεται τώρα· εἶχε τρῆμα πρὸς ἀνάρτησιν. Εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειαν ἔχει, ἐγγεγλυμένους ὁμοκέντρους κυκλίσκους μὲ κεντρικὴν βαθυτέραν στιγμὴν. Τὸ θέμα τοῦτο κατὰ τὴν γνώμην πεπειραμένων Αἰγυπτιολόγων ἀνήκει χρονολογικῶς εἰς τὴν XII δυναστείαν (ἴδε Evans ξ. ἀ. σελ. 105 καὶ εἰκ. 77).

ι (Πίν. 5) μικρὸς σκαραβαῖος ἐκ λευκοῦ στεατίτου εὐρεθεὶς εἰς τὸν τάφον Β. Ἡ γλυφὴ αὐτοῦ κατὰ τὴν βάσιν ἔχει δύο ὁμοίας παραστάσεις ὡς ἐξῆς· εἰς τὸ ἀνώτερον ἡμισυ εἰσὶν ἐγγεγλυμένοι δύο σπεῖραι διπλαῖ, εἰς τὸ μέσον δὲ τούτων ἄλλη σπεῖρα, ἥς ὁμῶς τὸ κατώτερον ἄκρον ἀπολήγει εἰς μικρὸν τρίγωνον. Ἡ αὐτὴ γλυφὴ ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὸ κατώτερον ἡμισυ τῆς αὐτῆς ἐπιφανείας τῆς σφραγίδος. Τὸ ἐν τῷ μέσῳ σπειροειδὲς πιθανώτατα εἶναι τὸ Αἰγυπτιακὸν σημεῖον τῆς ζωῆς $\frac{\alpha}{\lambda}$ παρηλλαγμένον. Εἰς τὴν γνώμην ταύτην ἐστηρίχθην παραβάλλων τὸν σκαραβαῖον τοῦτον πρὸς τὸν ὑπ' ἀριθ. 71 τοῦ πίν. VIII Illahun Kahun and Gurob. Καὶ εἰς τὸν Αἰγυπτιακὸν τοῦτον σκαραβαῖον παρατηροῦμεν ὅτι τὸ ἐπίπεδον τῆς γλυφῆς διαιρεῖται εἰς δύο ἡμίση. Εἰς τὸ ἀνώτερον φαίνεται ἡ σιγμοειδὴς σπεῖρα μεταξὺ δύο σημείων τῆς ζωῆς, εἰς δὲ τὸ κατώτερον τοῦναντίον τὸ σημεῖον τῆς ζωῆς εἶναι μεταξὺ δύο σπειρῶν. Μόνον μία ἐγκαρσία γραμμὴ λείπει ἀπὸ τὴν τρίγωνον κεφαλὴν εἰς τὴν ἡμετέραν σφραγίδα. Τόσον μικρὰ ὁμῶς παρὰ λειψὶς δὲν σημαίνει τίποτε. Ὁ Κρῆς ἄλλως τε τεχνίτης ἴσως δὲ ἐγνώριζε τί ἐγλυφε καὶ διὰ τοῦτο παρέλειψε τὴν ἐγκαρσίαν ταύτην γραμμὴν καὶ συνέστρεψεν εἰς σπεῖραν τὸ κατώτερον ἄκρον τοῦ σημείου τῆς ζωῆς.

Οἱ πρωτομινωικοὶ τάφοι Γουρνιῶν περιεῖχον, ὡς εἶδομεν, πολλὰ ἀγγεῖα πῆλινα, ἅτινα ἀδιστάτως ἀνήκουσιν εἰς τὴν πρωτομινωικὴν περίοδον, τινὰ μάλιστα τούτων εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς περιόδου ταύτης οἶον τὰ ὑπ' ἀριθ. 2, 3, 5, 10 (εἰκ. 1), 20 καὶ 21 (εἰκ. 3). Ἀλλὰ δὲ τοῦναντίον οἶον τὰ ἐν τῷ πίνακι 1 εἰκονιζόμενα, ὧν τὰ πλεῖστα παρουσιάζουσιν ἤδη τελείως ἀνεπτυγμένην τὴν πολυχρωμίαν, κατατακτέα εἰς τὴν μεσομινωικὴν β' περίοδον.

Τὸ γεγονός τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι, εἰς τοὺς πρωτομινωικοὺς τάφους εὐρέθῃ ἐν ἡ δύο ἀγγεῖα μᾶλλον προωδευμένα κατ' ἐξαίρεσιν, οὔτε διὰ τῆς ἀντιστροφῆς ὑποθέσεως, ὅτι εἰς μεσομινωικοὺς τάφους εὐρέθησαν κατ' ἐξαίρεσιν καθυστερήσαντα ἐν ἡ δύο ἀγγεῖα παλαιότερας χρονικῆς

περίοδον· διότι δὲν εὐρέθησαν μόνον δυο ἢ τρία ἀγγεῖα τῆς νεωτέρας περιόδου μεταξὺ ἀγγείων τῆς παλαιότερας, ἢ τανάπαλιν. Ἐνταῦθα σχεδὸν τὸ ἥμισυ ἢ τουλάχιστον πολλὰ μεσομινωϊκὰ ἀγγεῖα εὐρίσκονται μετὰ πρωτομινωϊκῶν καὶ μάλιστα ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ μικρῷ βόθρῳ καὶ εἰς τὸν αὐτὸν τάφον. Ἐπομένως οὐδεμία ἄλλη ὑπόθεσις κατὰ τὴν γνώμην μας χωρεῖ ἐνταῦθα, ἢ ὅτι τὰ τε λεγόμενα πρωτομινωϊκὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ νομιζόμενα μεσομινωϊκὰ εἰσι σύγχρονα, καὶ ὅτι ἡ ταξινόμησις τοῦ κ. Evans εἰς τοῦτο τοῦλάχιστον τὸ σημεῖον εἶχε τι τὸ τρωτόν. Οὐδὲ παρατηρήθη μόνον εἰς τοὺς προκειμένους τάφους νὰ εὐρίσκωνται τὰ πολυχρωμικὰ ἀγγεῖα (τὰ κυρίως ὑπὸ τοῦ Evans μεσομινωϊκὰ β' λεγόμενα) ἐν συναφείᾳ μετὰ τῶν πρωτομινωϊκῶν ἀγγείων καὶ μάλιστα πρωτομινωϊκῶν α'. Ὁ κ. Ξανθουδίδης ἀνέσκαψε πρωτομινωϊκοὺς τάφους πολλοὺς εἰς τὴν κοιλάδα τῆς Γόρτυνος καὶ εἰς πάντας ἐπαναλαμβάνεται τὸ φαινόμενον. Ἐπίσης καὶ ἡ Ἰταλικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐν Κρήτῃ Ἀποστολὴ τὸ αὐτὸ παρατήρησε εἰς θόλους τῆς Ἀγίας Τριάδος παρὰ τὴν Φαιστόν. Καὶ διὰ μὲν τοὺς τάφους τούτους ἠθέλησαν νὰ ἐξηγήσωσι τὸ φαινόμενον δεχόμενοι ὅτι, οἱ τάφοι διέμενον ἐν χρήσει ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας, ἀλλ' εἰς τοὺς προκειμένους τάφους τοὺς μὴ περιέχοντας ἢ ολίγους νεκροὺς ἕκαστος, πῶς νὰ δεχθῶμεν τοιαύτην ὑπόθεσιν; ἢ πῶς νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὸ γεγονός ὅτι, ἀκόμη δὲν εὐρέθησαν τάφοι περιέχοντες μόνον μεσομινωϊκὰ ἀγγεῖα, ἀλλὰ σταθερῶς εἶνε ταῦτα ἀνάμικτα τοῖς πρωτομινωϊκοῖς; Σχεδὸν πάντες οἱ ἐκτελέσαντες ἐν Κρήτῃ ἀνασκαφάς, ἢ μελετήσαντες τὰ ἐν τῷ Κρητικῷ Μουσείῳ εὐρήματα δέχονται σήμερον ὅτι, πολυχρωμικὰ ἀγγεῖα κατεσκευάζοντο καὶ κατὰ τὴν πρωτομινωϊκὴν περίοδον. Λέγοντες ὅμως τοῦτο ὁμολογοῦμεν ὅτι τὰ πολυχρωμικὰ ἢ Καμαραϊκὰ ἀγγεῖα εἰσὶ σύγχρονα τῶν πρωτομινωϊκῶν. Ἄρα ἡ πρωτομινωϊκὴ καὶ μεσομινωϊκὴ περίοδος εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ ἢ τοῦλάχιστον ἐλάχιστα ἀπέχουσιν ἀλλήλων χρονικῶς, καλύπτουσαι ἀλλήλας.

Τὸ ἐπ' ἐμοὶ οὐδόλως διστάζω νὰ ἐξηγήσω τὴν μεγίστην τεχνικὴν διαφορὰν, ἣτις παρατηρεῖται μεταξὺ ἀγγείων ὅλως πρωτογενῶν, ἅτινα ὀνομάζουσιν ὁ κ. Evans καὶ Mackenzie πρωτομινωϊκὰ καὶ τῶν ἄλλων, ἅτινα οἱ αὐτοὶ χαρακτηρίζουσιν ὡς μεσομινωϊκὰ α' καὶ β'. Εἰς πᾶσαν χώραν καὶ εἰς πᾶσαν ἐποχὴν ὑπάρχουσι καὶ καλοὶ καὶ κακοὶ τεχνῖται, καὶ ἐρχαστήρια καλλιτεχνικῶν ἔργων καὶ ἐργαστήρια βανασουργίας, καὶ σκευὴ διὰ τοὺς δυνατοὺς καὶ πλουσίους καὶ σκευὴ διὰ τὸν λαόν.

Ἡ χρῆσις τοῦ τροχοῦ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἶναι λίαν ἀμφίβολος. Ὡς εἶδομεν κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν ἀγγείων, ἐπ' οὐδενὸς φαίνονται σημεῖα τροχοῦ ἀναμφισβήτητα.

Διὰ τὸν ἀκριβέστερον ὁρισμὸν τῆς χρονολογίας τῶν προκειμένων τάφων χρησιμεύουσιν αἱ ἐν αὐτοῖς εὐρεθεῖσαι σφραγίδες. Οὐδεὶς πιστεύω ἀμφιβάλλει

ὅτι, αὐταὶ κατεσκευάσθησαν κατ' ἀπομίμησιν Αἰγυπτιακῶν πρωτοτύπων ἢ εἰσῆχθησαν ἐκεῖθεν. Ἡ ὕλη, τὸ σχῆμα, τοῦλάχιστον δύο ἐξ αὐτῶν τῆς ζ καὶ ι, καὶ αἱ παραστάσεις ἀκόμη μαρτυροῦσι σαφῶς τὴν ἐξ Αἰγύπτου ἐπίδρασιν.

Ὁ Flinders Petrie εὗρε σκαραβαίους ἐντὸς τάφων ἀνηκόντων ἀσφαλῶς εἰς τὴν δωδεκάτην Αἰγυπτιακὴν δυναστείαν· διότι φέρουσι τὸ ὄνομα Σεσώστριος τοῦ πρώτου. Πρὸς τοὺτους ὁμοιάζουσι πολὺ καὶ οἱ ἡμέτεροι σκαραβαῖοι καὶ πιθανώτατα εἶνε σύγχρονοι τούτοις, πάντως οὐχὶ προγενέστεροι.

Κατὰ τὴν χρονολογίαν τοῦ Ed. Meyer, ἡ δωδεκάτη Αἰγυπτιακὴ δυναστεία διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ 2000 μέχρι τοῦ 1788 πρὸ Χριστοῦ. Εἰς τὴν χρονικὴν ἄρα ταύτην περίοδον ἀνήκουσι καὶ οἱ πρωτομινωικοὶ τάφοι Γουρνῶν.

Β. ΜΕΣΟΜΙΝΩΪΚΟΙ ΤΑΦΟΙ.

Ι. Τάφος μεσομινωϊκὸς παρὰ τὸ χωρίον Πεδιάδος Ἀνωπόλεως.

Παρὰ τὴν ὁδόν, ἣτις ἄγει ἀπὸ τοῦ χωρίου Ἀνωπόλεως τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος πρὸς τὸ νοτίως κείμενον μικρὸν χωρίον Καινούριο ἐφάνησαν κατόπιν βροχῆς γαστρία πίθου Μινωικοῦ. Τὰ γαστρία διέσπειρον οἱ χωρικοὶ ὡς ἄχρηστα. Πρὸ ἡμερῶν δὲ ὁ Ἰωάν. Βασιλάκης παρετήρησεν ἐκεῖ πλησίον πίθον ἐντὸς λάκκου καὶ ἐν κύπελλον, ὅπερ καὶ ἐκόμισεν εἰς τὸ Μουσεῖον. Τὸ κύπελλον εἶναι τοῦ σχήματος τῶν λεγομένων Keftiu ἥτοι τῶν ἀγγείων, ἅτινα οἱ Keftiu (Κρητὲς ἢ Νησιῶται) εἰκονίζονται εἰς τὸν τάφον τοῦ Rekmare ὡς φέροντες δῶρα πρὸς αὐτὸν (εἰκ. 5). Τὸ χρῶμα τοῦ κυπέλλου εἶναι ἀνοικτὸν ἐρυθρόν, ἀλλ' ἔχει ἀποτριβῇ πολλαχού. Ὁ πηλὸς λεπτὸς

Εἰκ. 5. Μεσομινωϊκὸν κύπελλον.

κεκαθαυμένος καὶ ὑπέρυθρος. Αἱ παρειαὶ τοῦ ἀγγείου λεπταί, ἡ λαβὴ πλατεῖα. Σημεῖα τοῦ τροχοῦ καταφανῇ. Χρονολογικῶς κατατακτέον τὸ κύπελλον εἰς τὸ τέλος τῆς λεγομένης μεσομινωϊκῆς.

Ἐλπίσας ὅτι θὰ εὕρω τάφον τῆς ἐποχῆς ταύτης μετέβην εἰς τὸν τόπον, ὅπου εὗρέθη τὸ προειρημένον κύπελλον, καὶ διὰ μικρᾶς ἐργασίας ἀπεκάλυψα μικρὸν λάκκον ἐσκαμμένον ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ βράχου κοινῶς κούσκουρα, ἢ ἄσπρουγα λεγομένου ἐν Κρήτῃ. Ὁ λάκκος εἶναι ὠοειδὲς ἀκανόνιστος, οὗ ἡ μεῖζων διάμετρος 0,90 τὸ δὲ βάθος 0,60, στενοῦται δὲ καταφανῶς πρὸς τὰ ἄνω. Ἐντὸς τοῦ

λάκκου ευρέθη κείμενος πίθος μικρός (εἰκ. 6). Ἡ βάσις καὶ ἡ πρὸς τὴν γῆν πλευρὰ αὐτοῦ ἐστηρίζοντο διὰ λίθων ἀκανονίστων. Ἐφερε δὲ καὶ πῶμα πλακὸς ἀκανονίστου ἐκ πώρου λίθου. Ὑπὸ τὸ χεῖλος ἔχει δύο τοξοειδεῖς λαβὰς ὀριζοντίας καὶ τεινούσας ολίγον πρὸς τὰ ἄνω. Ἡ ἐξωτερικὴ τοῦ πίθου ἐπιφάνεια ἔχει βλαβὴν ἀπὸ τὰς καιρικὰς ἐπιδράσεις· δὲν ἔχει χάση τὸ ἐπίχρυσμα αὐτῆς, μὲν δὲ διακρίνονται τῶρα καταλοιβάδες διὰ μαύρου χρώματος κατερχόμεναι ἀπὸ τοῦ χείλους πρὸς τὴν κοιλίαν. Ὑψος τοῦ πίθου 0,73, διάμ. στομίου 0,43.

Εἰκ. 6. Τάφος μεσομινωικός

Εἶναι χειροποίητος ἐξ ὁλοκλήρου. Πρὸς τὸν πυθμένα ὁ πηλὸς εἶναι μεμιγμένος μετ' αἵμου, ἥτις εὐρίσκεται πλείστη εἰς τὴν βάσιν. Ἐλλείπει μικρὸν τεμάχιον ἐκ τοῦ χείλους. Ἡ miss Hall λέγει ὅτι, εἰς τοὺς τάφους τοῦ Σφουγγαροῦ παρὰ τὰ Γουρνιά ἀπῆντησε πολλοὺς ἐλλειπεῖς πίθους, χωρὶς νὰ δυνηθῇ νὰ εὑρῇ τὰ μικρὰ τεμάχια, ἐξ οὗ εἰκάζει ὅτι οἱ πίθοι ἐλαμβάνοντο ἐκ τῆς οἰκίας τοῦ νεκροῦ ὡς εὐρίσκοντο, ἥτοι ἐλλειπεῖς ενίοτε (Ἴδε The Museum of University of Pennsylvania Anthropological Publications Tom. III ἀριθ. 2).

Τὸ σχῆμα τοῦ πίθου μαρτυρεῖ ὅτι, ἀνήκει χρονολογικῶς εἰς τὸ τέλος τῆς μεσομινωικῆς ἢ τὰς ἀρχὰς τῆς ὑστερομινωικῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ταξινόμησιν τοῦ Evans. Τοῦτο δὲ συμφωνεῖ πρὸς τὸν χρονολογικὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ τάφου εὐρεθέντος κυπέλλου. Ἐντὸς τοῦ πίθου εὐρέθη σκελετὸς ἐνὸς ἀνθρώπου. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ τάφος ἐκεῖτο ὅλως ἐπιπολαίως, τὸ δὲ λίθινον πῶμα εἶχεν

ἐκπέση, αἱ βροχαὶ καὶ αἱ καιρικαὶ ἐν γένει ἐπιδράσεις εἶχον φθείρη τὰ ὀστέα. Τοῦτο δὲ μόνον δύναμαι νὰ εἰπω ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν καλύτερον ὁωζομένων ὀστέων καὶ τῶν οδόντων ὅτι, ἀνήκουσι ταῦτα εἰς παῖδα 14 περίπου ἐτῶν. Αἱ ἀποφύσεις τῶν μακρῶν ὀστέων ἐλλείπουσιν, διὸ δὲν δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν τὸ μῆκος τοῦ σκελετοῦ. Τὸ στόμιον τοῦ πίθου ἦτο ἐστραμμένον πρὸς δυσμὰς.

Τὸ κρανίον εὐρίσκετο παρὰ τὸν πυθμένα τοῦ πίθου, ἦτοι πρὸς ανατολὰς. τὰ δὲ σκέλη ἦσαν συγκεκαμμένα οὕτως, ὥστε τὰ γόνατα προέβαλλον πρὸς τὸ στόμιον τοῦ πίθου. Ἡ θέσις τῶν ὀστέων πρὸς ἀλλήλα μαρτυρεῖ ὅτι ὁ νεκρὸς ἐτέθη εἰς τὸν πίθον ὀλόκληρος μετὰ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν πυθμένα καὶ ἀποσυνετέθη ἐντὸς αὐτοῦ, καὶ οὐχὶ μετὰ προηγούμενον διαμελισμὸν ἢ ἐνταφιασμὸν. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖ καὶ ἡ Miss Hall εἰς τοὺς τάφους τῆς προειρημένης νεκροπόλεως εἰς τὴν θέσιν Σφουγγαρά (Anthropol. Publications N° 2, 1912). Κρίνουσα δὲ ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τῶν κτερισμάτων καὶ τῶν πίθων ἀποφαίνεται ὅτι, ἡ νεκρόπολις ἦτο ἐν χρήσει καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς μεσομινωϊκῆς περιόδου καὶ τὴν ὑστερομινωϊκὴν α'.

Εἰς τοὺς τάφους ἐκείνους ἡ ταφὴ ἐγίνετο ὡς ἑξῆς. Ἐσκάπτετο μικρὸς λάκκος εἰς τὴν γῆν ἢ τὴν ἄμμον, ὁ νεκρὸς ἐτοποθετεῖτο καθήμενος ἐντὸς τοῦ λάκκου καὶ ἐπεκαλύπτετο δι' ἐνὸς ἀνεστραμμένου πίθου. Τὸ ὅλον δὲ ἐσκεπάζετο διὰ χώματος. Ὅμοιους καὶ συγχρόνους τάφους ἀπεκάλυψεν ὁ κ. Seager ὀλίγας ἑκατοντάδας μέτρων πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν θέσιν *Παχυν Ἀμμον*. Ἐνταῦθα οἱ ἀδημοσίευτοι ἔτι τάφοι εἰσὶν ἐσκαμμένοι πάλιν ἐντὸς τῆς ἁμμῶν.

Εἰς τὸν τάφον τῆς Ἀνωπόλεως φαίνεται σαφῶς ὅτι ὁ νεκρὸς ἐτέθη ἐντὸς τοῦ πίθου, εἴτα ἐκλείσθη ὁ πίθος διὰ πλακὸς καὶ ἐτέθη ἐντὸς λάκκου ἀβαθοῦς. στηριχθεὶς ἐκεῖ διὰ λίθων, καὶ τέλος ἐκαλύφθη διὰ χώματος, ἀφοῦ πρότερον ἐτέθησαν δύο, τρία πῆλινα ἀγγεῖα ἐντὸς τοῦ λάκκου, ἀλλ' ἔξω τοῦ πίθου. Ὅμοιον περίπου τάφον ἀπεκάλυψεν ἐν Κνωσῶ ὁ κ. Evans τῷ 1901. Ἴδε BSA. V III σελ. 89 καὶ εἰκῶν 49.

II. Μεσομινωϊκὸς τάφος παρὰ τὸν ποταμὸν Γάζη.

Πρὸς δυσμὰς τοῦ Ἡρακλείου 6 χιλιόμετρα παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ ποταμοῦ «Γάζη» εἰς ἀμμώδη ἀγρὸν τοῦ Μεμέτ-Βαχητάκη ἀπεκαλύφθησαν πρὸ ἐτῶν μετὰ ραγδαίας βροχᾶς τεμάχια πίθων. Ἰδὼν ταῦτα καὶ πεισθεὶς ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τὴν μεσομινωϊκὴν λεγομένην ἐποχὴν, μετέβην ἐπὶ τόπου καὶ ἐνήργησα δοκιμαστικὴν σκαφὴν πρὸς ἀνακάλυψιν τάφων.

Αἱ ἐρευναί μου ἔφερον εἰς φῶς τεμάχια δεκάδος τοιούτων πίθων, συνάμα δὲ παρετήρησα εἰς τὸν ἀγρὸν διεσπαρμένα ὀλίγα τεμάχια μικρὰ ἀνθρωπίνων ὀστέων. Ἐνὰ μόνον τάφον ἐπέτυχον σῶζοντα ἀκόμη πίθον ἔχοντα σχῆμα ἀνεστραμ-

μένου κώνου καὶ ἐντὸς αὐτοῦ σκελετὸν ὠριμοῦ ἀνδρός, ὡς εἰκάζω ἐκ τῶν οδόντων καὶ τῆς ἀδρότητος τῶν σωζομένων ὀστέων τοῦ σκελετοῦ.

Δὲν ἤδυνήθη νὰ λάβω φωτογραφίαν τοῦτου, διότι ἐντὸς μεν τοῦ πίθου ἦτο δύσκολος ἡ φωτογράφησις, ἡ ἐλαχίστη δὲ ψαῦσις τῶν ὀστέων διέλυε ταῦτα εἰς θρύμματα ἢ κόνιν. Ὁ πίθος ἐκεῖτο με τὸ στόμιον πρὸς δυσμάς. Ἡ κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ ἦτο πρὸς τὸν πυθμένα, οἱ δὲ πόδες ἢ μᾶλλον τὰ γόνατα πρὸς τὸ στόμιον. Ὡστε ἡ κεφαλὴ ἦτο πρὸς ἀνατολὰς ὡς καὶ εἰς τὸν παρὰ τὴν Ἀνώπολιν τάφον. Παρὰ τὸν πίθον ἐνρέθη κύπελλον (ἀριθ. Μουσείου 6559) ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ προειρημένου τάφου, ἀλλὰ μεγαλύτερον καὶ πλατύτερον σχετικῶς. Τὰ σημεῖα τοῦ τροχοῦ καταφανῆ. Ὁ πηλὸς ὠχροέρυθρος, καλῶς κεκαθαρμένος. Χρῶμα δὲν σῴζεται. Δὲν δύναμαι ὅμως νὰ βεβαιώσω ἀν δὲν υπῆρχε τοιοῦτο ἐξ ἀρχῆς ἢ ἀν ἀπεπλήθη καὶ ἐξηφανίσθη διὰ τῶν υδάτων τῆς βροχῆς, ἅτινα εἰσέδουν διὰ τῆς ἄμμου εἰς τὸν τάφον. Οὐδὲν ἄλλο κτέρισμα ἐνρέθη.

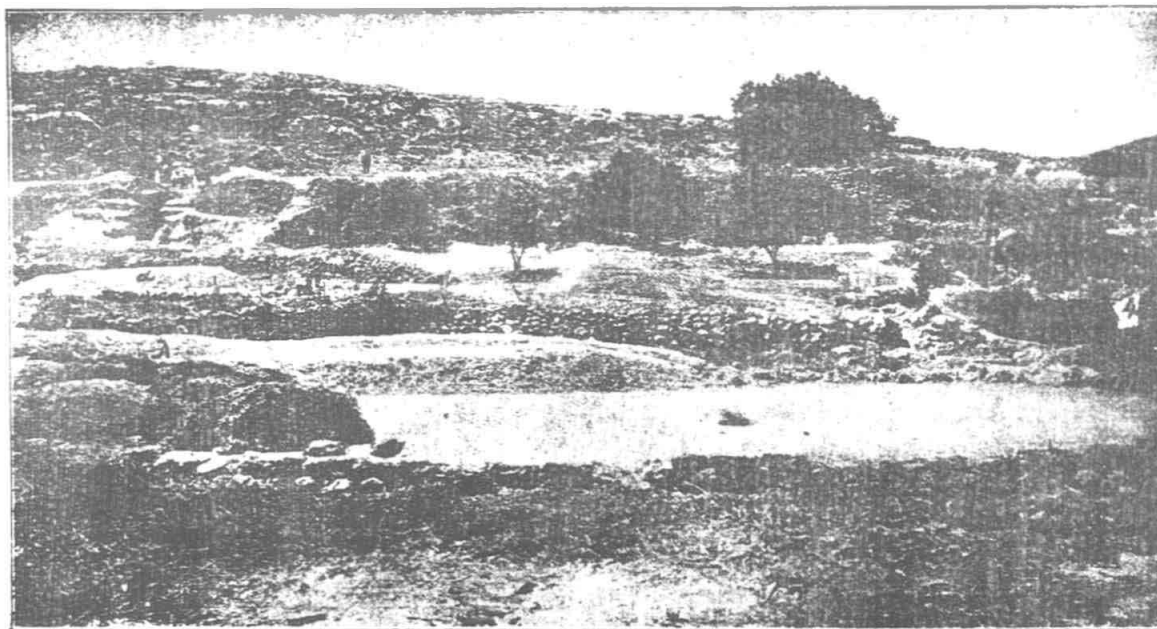
Ὁ πίθος (Πίναξ 6) εἶναι κατεσκευασμένος χωρὶς τροχὸν ἐξ ἐρυθροῦ ὠχροῦ πηλοῦ, ᾧ συνανεμίγησαν πολλὰ λιθάρια καὶ ἄμμος, πολὺ ὅμως ὀλιγώτερα σχετικῶς ἢ εἰς τὸν τῆς Ἀνωπόλεως. Ὑψος πίθου 1,04 καὶ πλάτος στομίου 0,60. Ἐχει δύο πλατείας ὀριζοντίας κοσμηματικὰς λαβὰς ἀντικρὺ ἀλλήλων, θὰ εἶχε καὶ μίαν ψευδῇ προχοήν, ὡς εἰκάζω ἐξ ἀναλογίας ἄλλων ὁμοίων πίθων, ἀντικρὺ δὲ ταύτης τρίτην λαβὴν ὁμοίαν πρὸς τὰς δύο ἄλλας, ἀλλὰ κάθετον καὶ μικροτέραν. Ἡ διακόσμησις καταλαμβάνουσα ὅλην τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν, εἶναι διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ βαθέως καστανοῦ. Παρὰ τὸν πυθμένα περιβάλλουσι τὸ ἀγγεῖον τρεῖς ζῶναι. Εἰς τὸ μέσον τῆς κοιλίας ἐξαπλοῦται ὑπὸ τὰς πλατείας λαβὰς ἀνὰ ἓν πελώριον ἐσχηματοποιημένον ἄνθος, ἡ ὀκτάκτινος ἀστήρ, ὑπὸ δὲ τὴν μικρὰν λαβὴν καὶ τὴν προχοήν εὐρίσκονται τρεῖς ἐπάλληλοι δίσκοι καὶ τέλος ἐπὶ τοῦ χεῖλους καὶ τῶν λαβῶν λοξὰ ταινίδια διὰ λευκοῦ. Ὁ πίθος οὗτος ὁμοιάζει πολὺ πρὸς ἄλλον τοιοῦτον εὐρεθέντα ἐν Κνωσῷ, κατατεθειμένον εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου ὑπ' ἀριθ. 2763, καὶ δημοσιευμένον εἰς τὸ BSA. X σελ. 9 εἰκ. 2.

Ἀμφότεροι οἱ τάφοι, ὁ τῆς Ἀνωπόλεως καὶ ὁ τοῦ Γάζη, εἰσὶ σύγχρονοι περίπου, ὡς μαρτυρεῖ ἡ εὕρεσις εἰς ἀμφοτέρους ἀνὰ ἐνὸς κυπέλλου ἐντελῶς ὁμοίων ἀλλήλοις. Ὁ πίθος τῆς Ἀνωπόλεως κατατακτέος κατὰ τὴν ταξινόμησιν τοῦ κ. Evans εἰς τὴν μεσομινωϊκὴν γ' περίοδον· διότι καὶ αἱ καταλοιβάδες, ἃς ἔχει εἰσὶ συνηθέσταται εἰς τὴν περίοδον ταύτην καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἐπίσης. Εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον κατατακτέος καὶ ὁ ἀπὸ τοῦ Γάζη πίθος διὰ τε τὸ σχῆμα τοῦ καὶ τὴν διακόσμησιν.

Ἰμεῖς εἰς τὰς περιγραφὰς μας ἐν γένει ἀκολουθοῦμεν τὴν ταξινόμησιν καὶ

τούς ὄρους οὓς καθιέρωσεν ὁ Evans διὰ τὸν Μινωϊκὸν ἐν γένει πολιτισμόν· διότι καὶ εὐρίσκομεν ἐν τοῖς πλείστοις σύμφωνον πρὸς τὰ πράγματα τὴν ταξινόμησιν καὶ ὁρολογίαν ταύτην, καὶ διότι ἡ συνεννόησις μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν τῆς ἀρχαιότητος εἶναι εὐκολωτέρα ἅμα καὶ ἀσφαλεστέρα, ὅταν μεταχειρίζονται τοὺς αὐτοὺς ὄρους. Ἐκ τῆς μελέτης ὅμως τῶν πραγμάτων εὗρομεν ὅτι ἡ διαίρεσις τῶν διαφόρων περιόδων τοῦ Μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὸν Evans ἐνίοτε δὲν συμφωνεῖ τελείως πρὸς τὰ πράγματα. Ὁρισμένως δὲ ἡ μεσομινωϊκὴ γ' περίοδος τοῦ Evans συμπίπτει χρονολογικῶς πρὸς τὴν ὑστερομινωϊκὴν α' καὶ ἀποτελοῦσι μίαν, ὅπως ἐπέσθημεν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Τυλίσου, καὶ ἐκ τῆς μελέτης καὶ τῶν ἄλλων ἐν Κρήτῃ ἀνασκαφῶν. Πλατύτερον ὅμως περὶ τούτου λόγον ἐπιφυλασσόμεθα εἰς τὴν ὀριστικὴν μελέτην ἡμῶν περὶ τῆς Μινωϊκῆς Τυλίσου, ἣτις ἐλπίζω νὰ μὴ βραδύνῃ νὰ ἐκδοθῇ.

III. Ὑστερομινωϊκοὶ τάφοι εἰς Γοῦρνες.

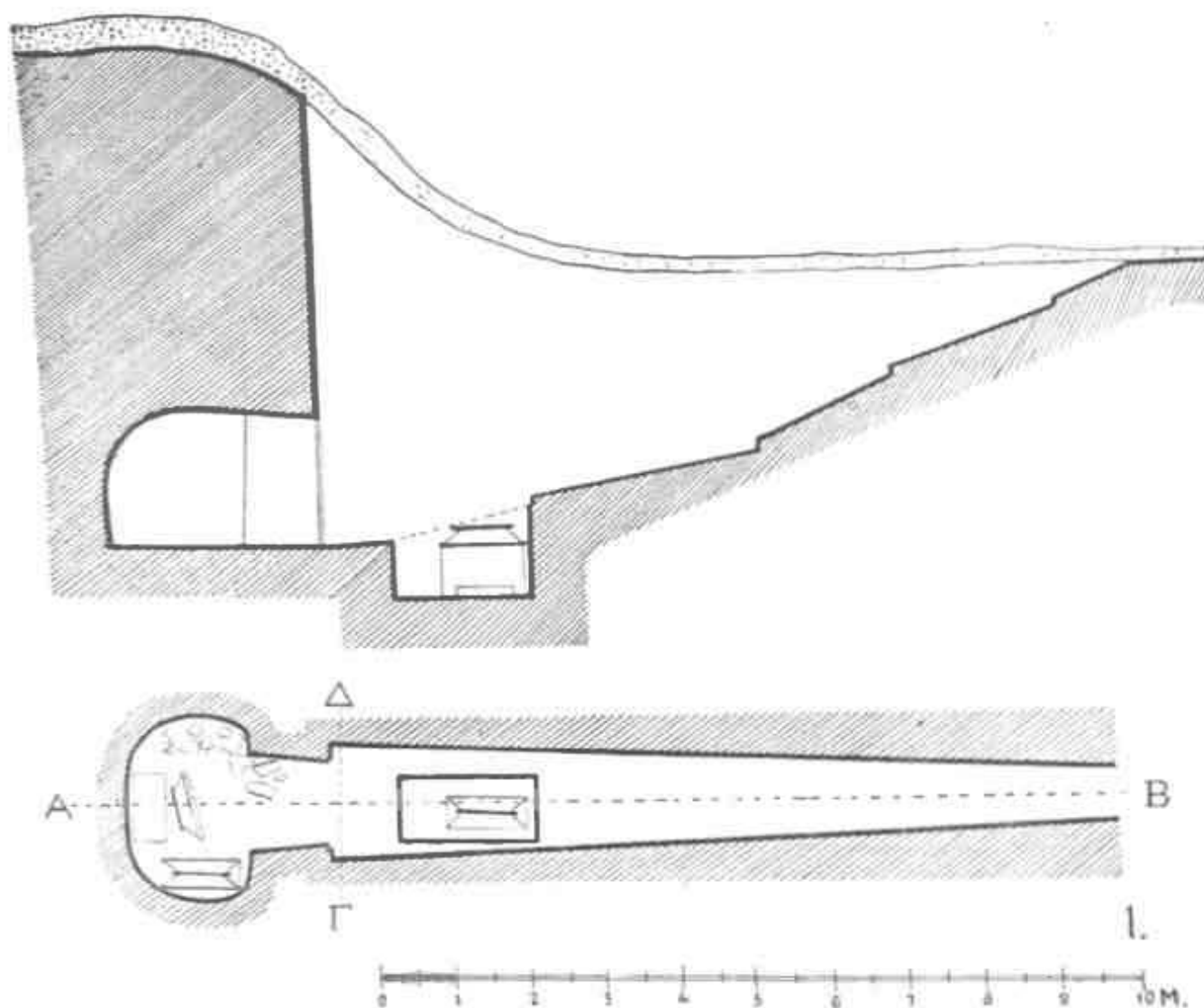
Εἰκ. 7. Θέσις τάφων ἐν χωρίῳ Γοῦρνες.

Ἀναχωροῦντες ἐξ Ἡρακλείου καὶ ἀκολουθοῦντες τὴν παραλίαν ὁδόν, ἣτις συνδέει τὴν πόλιν πρὸς τὰς ἐπαρχίας τοῦ νομοῦ Λασηθίου συναντῶμεν εἰς ἀπόστασιν δώδεκα χιλιομέτρων τὸ μικρὸν χωρίον τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος Γοῦρνες

Προς ανατολὰς τούτου χωριζόμενος διὰ μικροῦ χειμάρρου, ὑψοῦται λόφος συνιστάμενος ἐκ τριτογενῶν πετρωμάτων εὐθρύπτων. Διὰ τοῦτο ὁ λόφος εἶναι διεσχισμένος καὶ διηυλακωμένος πολλαχοῦ ἐκ τῶν καιρικῶν ἐπιδράσεων. Εἰς τοὺς πρόποδας καὶ τὰς προς βορρὰν κλιτὺς ἰσοπεδοῦνται τὸ ἔδαφος κατὰ τόπους χρησιμοποιούμενον ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς προς καλλιέργειαν σιτηρῶν ἢ ἐμφύτευσιν ἐλαιῶν ἢ ἀμπέλων. Εἰς τοὺς ἀγροὺς τούτους πλησιέστατα προς τὸ χωρίον ἔχουσιν οἱ χωρικοὶ τὰ ἀλώνια αὐτῶν. Πανταχοῦ εἰς τὰς κλιτὺς ταύτας καὶ τοὺς ἀγροὺς παρατηροῦνται κατεσπαρμένα γαστρία Μινωικῶν ἐποχῶν. Ἐνταῦθα ὁ Καθηγητὴς Taramelli τῷ 1898 (Monumenti Antichi IX σελ. 285) ὁδηγούμενος ὑπὸ χωρικῶν εὗρε λάρνακας ὑστερομινωϊκὰς καὶ γαστρία τῆς ἐποχῆς ταύτης.

Εἰς τὸ ἄκρον τῆς ἀμπέλου τῶν ἀδελφῶν Ἀνδρουλάκη κειμένης εἰς τὴν βορειαν κλιτὺν τοῦ λόφου τούτου εὗρέθη ὁ πρωτομινωϊκὸς ἱερὸς λάκκος, εἰς δὲ τὸ ἀλῶνι τοῦ Ἑμμ. Λασκαλάκι οἱ πρωτομινωϊκοὶ τάφοι, οὓς περιεγράψαμεν. (Εἰς τὴν ἄνω εἰκόνα ἢ θέσις τοῦ ἀλωνίου σημειοῦται διὰ τοῦ α, τῶν πρωτομινωϊκῶν τάφων διὰ τοῦ π καὶ ὁ ἱερὸς λάκκος διὰ τοῦ λ καὶ τῶν ὑστερομινωϊκῶν τάφων δι' ἀριθμῶν). Ἐν ᾧ ἀνεσκάπτομεν τουτοὺς ἐδοκιμάζομεν πέριξ τὸ ἔδαφος προς εὗρεσιν καὶ ἄλλων συγχρόνων τάφων καὶ τοιούτους μὲν δὲν εὗρομεν, εὗρομεν ὅμως ἄλλους ὑστερομινωϊκοὺς, ὧν τὸν μὲν ἕνα ἠγνοίσαμεν τῷ 1915, τοὺς δ' ἄλλους τῷ 1916. Τούτους πάντας περιγράφομεν ὧδε.

Τάφος 1 (εἰκ. 8 καὶ 9). Εἰς τὴν προς νότον πλευρὰν τοῦ ἀγροῦ τοῦ Ἑμμανουὴλ Λασκαλάκι ὑπάρχει ὑψηλὸς δέτης (ἐν Κρήτῃ λέγομεν δέτας τὸ σύνορον δύο ἀγρῶν ἀνισοῦψῶν. Ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι καλοῦσι τοὺς τοιούτους συνήθως στενοὺς ἀγροὺς *πεζοῦλες*, διὰ τὸ ἀποτόμως ὅμως ἐπικλινῆς ἢ καὶ κάθετον σύνορον αὐτῶν δὲν ὑπάρχει ἰδία λέξις ἐφ' ὅσον ἐγὼ γνωρίζω), καὶ μακρὰν αὐτοῦ περὶ τὰ τρία μέτρα εὗρομεν τὴν ἀρχὴν δρόμου λαξευτοῦ τάφου ὃν ἤρχισαμεν καθαρίζοντες. Ἐφ' ὅσον ὁ δρόμος προχωρεῖ προς τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου κατέρχεται βαθύτερον διὰ μεγάλης κλίσεως ἄλλ' ἢ κλίσις αὕτη, καίτοι πολὺ ἀπότομος μόνις ἐπιτρέπουσα τὸ βάδισμα, δὲν ἐφάνη ἀρκετὴ εἰς τοὺς σκάψαντας τὸν δρόμον· διότι ἤθελον πολὺ βαθύτερον τὸν τάφον, διὸ ἀπὸ διαστήματος εἰς διάστημα ἔσκαψαν εἰς τὸ πάτωμα τοῦ δρόμου πέντε ὑψηλὰς βαθμίδας (ἴδε τομὴν ἐν εἰκόνι 8). Τὸ ὅλον μῆκος τοῦ δρόμου εἶναι 10,50 μ. Τὸ εὖρος αὐτοῦ εἰς τὴν ἀρχὴν 0,75 μ. Εὐρυνόμενον δὲ ἐφ' ὅσον προχωρεῖ προς τὸν τάφον ἔχει εὖρος πρὸ τῆς θύρας τούτου 1,60. Τὸ βάθος ἀπὸ τοῦ οὐδοῦ τῆς θύρας τοῦ τάφου μέχρι τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ λόφου εἶναι 6,90 μ. Αἱ παρειαὶ τοῦ δρόμου συγκλίνουνισιν ἰσχυρῶς προς τὰ ἄνω, ἀπέχουσαι ἀλλήλων εἰς τὴν κορυφὴν μόνις 0,80, ἐνῶ πρὸ τοῦ οὐδοῦ τοῦ τάφου ἀπέχουσιν

Εικ. 8. Τάφος υστερομινωϊκός 1. Διάγραμμα και Τομή κατά την ΑΒ

αλλήλων 1,60 μ., ως είπομεν (εικών 10). Δύο περίπου μέτρα προ της θύρας τοῦ τάφου εὑρομεν εἰς τὰ χώματα, εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦ πατώματος τοῦ δρόμου ἐν μέτρον, ὁλόκληρον σχεδὸν σκελετὸν μικροῦ κυνός, ὅστις προβάτου καὶ ἴχνη πυρός. Ταῦτα εὑρεθέντα ὑψηλότερον τοῦ πατώματος, μαρτυροῦσιν ὅτι, πολὺ μετὰ τὴν διάνοξιν τοῦ τάφου καὶ τὴν σύλησιν αὐτοῦ κατέβησαν ἐνταῦθα ἄνθρωποι καὶ ὤπτησαν πρόβατον συνοδευόμενοι καὶ ἀπὸ τὸν πιστὸν αὐτῶν κῦνα, ὅστις ὁμως, ἄγνωστον πῶς, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐκφύγῃ, ἀλλ' ἐτάφη ἐκεῖ διὰ παντός.

Τὸ πρὸς τὴν τάφον ἄκρον τοῦ δρόμου ἦτο πλήρες λίθων ἀκανονίστων ἱκανῶς μεγάλων. Εἰς τούτων ἔχει μῆκος 0,80 μ. περίπου. Οἱ λίθοι προφανῶς ἀνήκον εἰς τὸν τοῖχον, ὅστις ἦτο ἐκτισμένος πρὸ τῆς θύρας, ἀπὸ τοῦ πατώματος τοῦ δρό-

μου μέχρι τῆς κορυφῆς, καὶ οὐχι μόνον εἰς τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας ὅπως εἰς ἄλλους τάφους συγχρόνους. Συμπεραίνομεν δὲ τοῦτο καὶ ἐκ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι οἱ ευρεθέντες λίθοι ἦσαν πολὺ περισσότεροι ἢ ὅσον θὰ ἤρχοντο νὰ φράζωσι τὴν θύραν, καὶ διότι πάντες ευρέθησαν προ τῆς θύρας, οὐδεὶς δὲ εἰς τὸ ἀνοιγμα αὐτῆς, οὔτε ἐντὸς τοῦ θαλάμου· καὶ τὸ σπουδαιότερον· διότι πολλοὶ τῶν λίθων ευρέθησαν πολὺ ὑψηλότερα τοῦ ἀνωφλίου τῆς θύρας.

Προ τῆς θύρας τοῦ τάφου 0,90 συνηντήσαμεν λάκκον βαθὺν (0,80-1,30), ὀρθογώνιον (1,70 × 0,90), ἐσκαμμένον εἰς τὸ πάτωμα τοῦ δρόμου καὶ περιέχοντα λάρνακα.

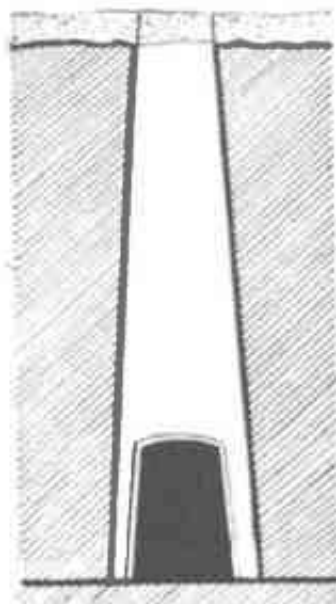
Καθαρίσαντες τόσον μακρὸν καὶ βαθὺν δρόμον προσεδοκῶμεν ὅτι, ἡθέλομεν εὖρη μεγαλοπρεπῆ λαξευτὸν τά-

φον. Ἡ προσδοκία μας ὁμως αὕτη διεψεύσθη· διότι ὁ θάλαμος ἦτο μικρότατος καὶ ταπεινότατος ἐν σχέσει πρὸς τὸν διάδρομον. Ἡ θύρα αὐτοῦ (εἰκ. 9) χωρὶς καμμίαν διακόσμησιν, ἔχει ὕψος 1,73 μ. ἀνοιγμα 1,10. Αἱ παραστάδες πλατύταται ἀλλ' οὐχὶ ἰσοπλατεῖς, ἡ δεξιὰ ἔχει πλάτος 1 μ., ἡ ἀριστερὰ 0,90. Συγκλίνουν εἰς ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω. Ὁ κυρίως τάφος εἶναι μικρὸν λαξευτὸν σπήλαιον ἔχον εὖρος εἰς τὸ πλατύτατον αὐτοῦ μέρος 2,62, ὕψος δὲ 1,90 μ. εἰς τὸ κέντρον. Αἱ διαστάσεις αὗται φαίνονται ἀκριβέστερον εἰς τὸ παρατιθέμενον διάγραμμα 1.

Εὐρήματα τοῦ τάφου 1. Εἰς τὰ χώματα τοῦ διαδρόμου ευρέθησαν θραύσματα ἀγγείων ἀσήμαντα μὲν τὰ ἄλλα, ἐν δὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 τῆς εἰκόνος 11 εἴλκυσε

Εἰκ. 9. Τάφος ὑστερομινωϊκὸς 1.

Εἰκ. 10.

Τάφου ὑστερομινωϊκοῦ 1
τομή κατὰ τὴν ΓΔ.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 1918

τὴν προσοχήν μας διὰ τε τὸ κόσμημα αὐτοῦ, ὅπερ ἡδύνατο νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ὑστερομινωϊκὴν περίοδον β' ἢ τὸν ῥυθμὸν τῶν ἀνακτόρων κατὰ τὸν κ. Evans. Οὐχ ἦττον ἢ συνέχεια τῶν ἀνασκαφῶν ἀπέδειξεν ὅτι ἀνήκει καὶ τοῦτο εἰς τὴν ἐσχάτην Μυκηναϊκὴν περίοδον, ὅπως καὶ πάντα τὰ εὐρήματα τοῦ τάφου τούτου καὶ τῶν κατόπιν περιγραφομένων. Ὁ πηλὸς εἶναι ὑπόξανθος καθαρώτατος καὶ λεπτός. Ἐπὶ τούτου νωποῦ ἀκόμη ἐτέθη ἀλοιφή, εἴτα ἐξηράνθη τὸ ἀγγεῖον εἰς τὸν ἥλιον, ἐστιλβώθη κατόπιν διὰ τριβῆς, ἐγράφη τὸ κόσμημα διὰ μέλανος στιλπνοῦ χρώματος, καὶ τέλος ἐβλήθη εἰς τὸν κλίβανον. Εἰς τὰ χρώματα τοῦ δρόμου εὗρομεν μικρὸν χαλκοῦν μαχαίριον κατιωμένον, διαλυθὲν εἰς κόνιν.

Ἐντὸς τοῦ λάκκου, ὅστις εὐρίσκεται εἰς τὸ πάτωμα τοῦ διαδρόμου πρὸ τῆς θύρας τοῦ θαλάμου ὑπῆρχε λάρναξ τῶν συνήθων χωρὶς κοσμήματα ἢ χρωματισμὸν οἰονδήποτε. Τὸ ἀμφικλινὲς κάλυμμα αὐτῆς ἐπέκειτο ἀκόμη τῆς λάρνακος μαρτυροῦν, ὅτι ἡ λάρναξ αὕτη διέφυγε τὴν προσοχήν τῶν συλησάντων τὸν τάφον καὶ ἔμεινεν ἀνέπαφος διαρραγεῖσα μόνον ἐκ τοῦ βάρους τῶν ἐπ' αὐτῆς μεγάλων λίθων, οἵτινες κατέπεσον ὅταν διελύθη ὁ πρὸ τῆς θύρας τοῦ σπηλαίου τοίχος. Ἐν τοῖτοις οὔτε εἰς τὸν λάκκον, οὔτε ἐντὸς τῆς λάρνακος εὐρέθη πῆλινον ἀγγεῖον. Εὗρομεν οὐχ ἦττον ἐντὸς τῆς λάρνακος δύο γαλόπετρας τὰς ἑξῆς.

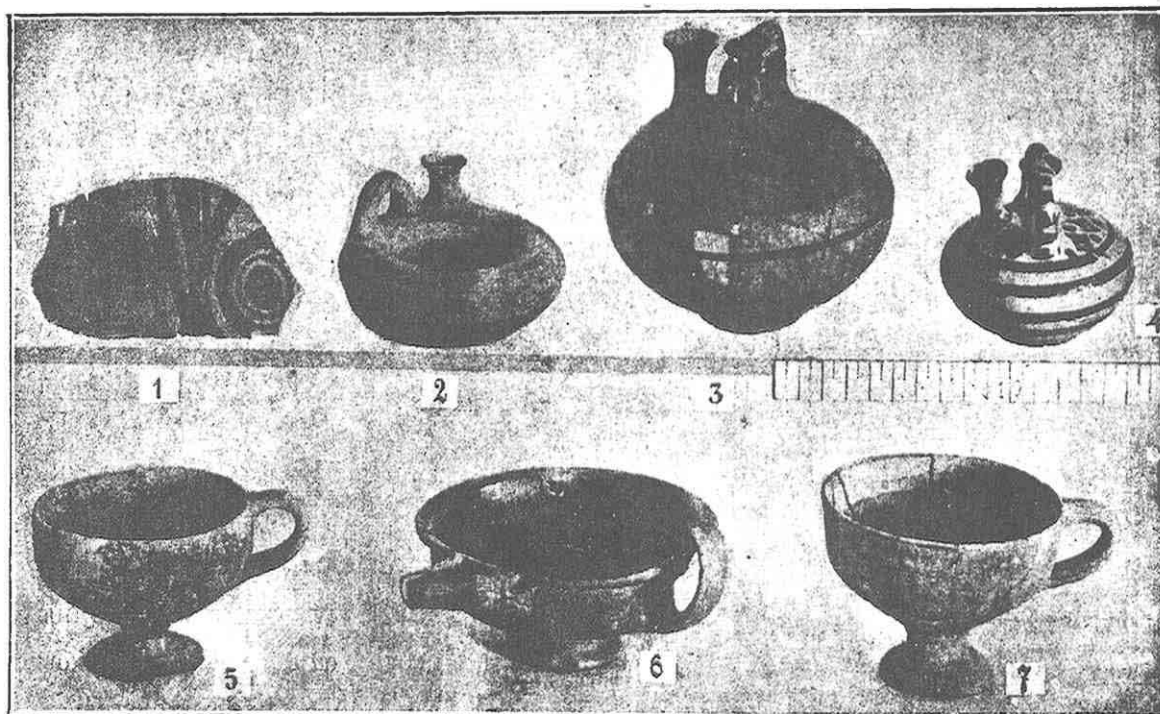
1. Φακοειδὴς γαλόπετρα ἐξ ὀφείτου λίθου (serpentine), à l'étoile (Πίν. 5, 1) διάμ. 0,20. Γλυφὴν ἔχει μόνον ἐπὶ τῆς μιᾶς ἐπιφανείας ταῦρον γονατίζοντα εἰς τοὺς δύο προσθίους πόδας, βιαζόμενον πρὸς τοῦτο ὑπὸ ἀνδρὸς ἄλλομένου ὑπὲρ τὴν ῥάχιν τοῦ θηρίου καὶ συλλαμβάνοντος αὐτὸ ἀπὸ τῶν κεράτων. Ὁ ἀνὴρ φαίνεται σχεδὸν γυμνὸς φέρων μόνον προέχουσαν ζώνην περὶ τὴν σφηκοειδῆ, τὴν συνήθη τοῖς Μινωϊκοῖς καὶ Μυκηναίοις, ὁσφὺν αὐτοῦ.

2. Φακοειδὴς γαλόπετρα ἰσομεγέθους τῇ προηγουμένῃ ἐξ ὀρείτου κρυστάλλου. Ἡ γλυφὴ (Πίν. 5, 2) παριστάνει δύο βοῦς παρ' ἀλλήλους ἔχοντας τὰ σκέλη συγκεκαμμένα καὶ τοὺς τραχήλους συνεστραμμένους πρὸς τὰς ῥάχεις μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀπολήγουσιν ἀμφοτέρωι οἱ τραχήλοι εἰς μίαν μόνον κεφαλὴν ἀντωπὴν, ἐνῶ τὰ ζῶα παριστάνονται ἐκ πλαγίου. Ἄνωθεν μεταξὺ τῶν τραχέων ἠγεωγμένον ὄστρακον.

Ἐντὸς τῆς λάρνακος ταύτης περιείχοντο τὰ ὀστᾶ ἑνὸς μόνον ἀνδρός. Μολονότι δὲ ἦσαν πολὺ ἐφθαρμένα δυνάμεθα, ὥς ἐκ τῆς σχετικῆς θέσεως, ἐν ἣ εὐρέθησαν, νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ νεκρὸς ἔκειτο ἀνακεκλιμένος. Τὰ ὀστᾶ τοῦ κρανίου εὐρέθησαν εἰς τὸ πρὸς βορρᾶν ἢ τὸ στόμιον τοῦ δρόμου ἄκρον τῆς λάρνακος ὑψηλότερα τῶν ἄλλων. Ἡ ἐπιγονατὶς καὶ τὸ ἀντίστοιχον ἄκρον τοῦ κνημιαίου ὅσπου ὀλίγω χαμηλότερα τῶν κρανιακῶν εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς λάρνα-

κος. Τοῦτο δὲ σημαίνει ὅτι, τὰ σκέλη εἶχεν ὁ νεκρὸς κεκαμμένα. Φαίνεται δὲ ὅτι ἢ μία χεὶρ τοῦλάχιστον εὐρίσκετο παρὰ τὴν κεφαλὴν διότι παρὰ τὰ κρανιακὰ ὅστᾳ εὐρέθησαν ὅστᾳ τοῦ ἀντιβραχίου. Ἐν ὅστων πτέρυγος εὐρέθη εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον τῆς λάρνακος. Τὰ λεπτότερα ὅστᾳ εἶχον διαλυθῇ τελείως.

Τὰ ἐν τῇ εἰκόνι 11 ἀγγεῖα εὐρέθησαν τεθραυσμένα κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον ἐπὶ τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας ἢ ἐντὸς τοῦ τάφου. Πλὴν τούτων δὲ καὶ ἄλλα τεμάχια, ἃ δὲν ἠδυνήθημεν νὰ συναρμολογήσωμεν, καὶ τμῆμα τι ἐκ τριποδος πηλίνης τραπέζης. Περὶ τοῦ τεμαχίου 1 εἵπομεν ἤδη.

Εἰκ. 11. Ἀγγεῖα ὑστερομινωϊκά.

2. Ἀγγεῖον ἐν σχήματι κρίκου ἢ κολλύρας ἔχον μικρὰν τοξοειδῆ λαβὴν παρὰ τὸν λαιμόν. Ὁ πηλὸς ὠχρὸς, ἀκάθαρτος περιέχων κόκκους ἄμμου. Ἐπὶ τοῦ πηλοῦ ἀλοιφή καὶ ἐπὶ ταύτης ζῶναι διὰ καστανοῦ χρώματος, μόλις διακρινόμεναι νῦν. Τοιούτου σχήματος ἀγγεῖα δὲν εἶναι σπάνια ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν ἐσχάτην Μυκην. ἐποχὴν, οὐδὲν ὅμως ὁμοίου σχήματος ἀγγεῖον εὐρίσκω εἰς τὸ Κρητικὸν Μουσεῖον ἀνήκον εἰς παλαιότεραν χρονικὴν περίοδον. Σημειοῦμεν τοῦτο· διότι πάντα σχεδὸν τὰ σχήματα τῶν ὑστερομινωϊκῶν ἀγγείων ἀπαντῶσιν ἀπὸ τῶν πρωϊμωτάτων Μινωϊκῶν χρόνων.

3. Ψευδόστομος ἀμφορεὺς. Πηλὸς λεπτὸς καθαρώτατος. Ἐπὶ τοῦ πηλοῦ ἀλοιφή ὠχρά, εἶτα στίλβωσις διὰ τριβῆς. Ἐπὶ τῆς ἀλοιφῆς ἐγράφησαν λεπτὰ ζῶναι δι' ἐρυθροῦ λαμπροῦ χρώματος περὶ τὴν χαμηλὴν βάσιν καὶ τὴν φακοειδῆ

κοιλίαν. Ἐπὶ τῶν ὤμων εγγράφησαν ἀνθέμια ἐσχηματοποιημένα, ἔχοντα τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἀπὸ κρινοειδῆ ἄνθη ἢ ἀπὸ ἄνθη παπύρου παλαιότερων μινωικῶν χρόνων, ἀλλ' οὕτως ἡλλοιωμένα ὥστε ἀσφαλῶς, ὁ ἀγγειογράφος ἡγνόμενός τις ἔγραφε. Ἐπὶ τοῦ φράσσοντος τὸ στόμιον δισκαρίου ἐλιξ διὰ τοῦ αὐτοῦ χρώματος. Εὐρέθη εἰς τεμάχια πρὸ τῆς θύρας τοῦ σπηλαίου ἐπὶ τοῦ πατώματος τοῦ δρόμου.

4. Ἀμφορίσκος ψευδόστομος. Πηλός, ἀλοιφή, καὶ στίλβωσις τῆς επιφανείας διὰ τριβῆς τὰ αὐτὰ καὶ εἰς τὸ προηγούμενον. Περὶ τὴν βάσιν καὶ τὴν κοιλίαν στεναὶ ζῶναι, διὰ χρώματος ὁμοῦ στίλβου μέν, ἀλλὰ βαθέως καστανοῦ, μᾶλλον μαύρου. Τὰ ἐπὶ τῶν ὤμων κοσμήματα εἶναι ῥόμβοι πλήρεις λοξῶν γραμμῶν καὶ πεταλοειδῆ κυρτὰ ταινίδια. Εὐρέθη ἐπὶ τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας τοῦ σπηλαίου.

5 καὶ 7. Δύο κύλικες σχήματος πολὺ μεταγενεστέρου. Δὲν διαφέρουσιν ἀλλήλων ἢ κατὰ τὸ μέγεθος ολίγον. Ὁ πηλὸς ὠχρὸς, κιτρινίζων, ἀλλ' ἀκάθαρτος. Εἶνε βεβαμμένοι ἀμφοτέρωθεν καθ' ὅλην αὐτῶν τὴν ἐπιφάνειαν ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν διὰ μέλανος χρώματος, ἐξιτήλου ἐν πολλοῖς.

6. Φιάλη μόνωτος μὲ μικρὰν ἀντακωτὴν προχοὴν καὶ χαμηλὸν δακτυλιοειδῆ πόδα. Ὁ πηλὸς ὠχρόξανθος οὐχὶ τελείως καθαρὸς. Ἀλοιφή ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ ἔσωθεν υπέρυθρος. Μηχανικὴ στίλβωσις. Καὶ εἰς τὴν εἰκόνα διακρίνονται τὰ ἔχνη τοῦ στίλβωτηρος. Οὐδεὶς χρωματισμός. Εὐρέθη ἔσωθεν τῆς θύρας.

Ψῆφοι περιδεραίου του τάφου 1 (εἰκ. 12). Εἰς τὸν πυθμένα τῆς πρὸς ἀριστερὰν τῷ εἰσερχομένῳ ἐντὸς τοῦ σπηλαίου λάρνακος εὐρέθησαν πολλοὶ ψῆφοι περιδεραίων. Ταύτας διεύραντες εἰς κλωστὰς ἀπηρτίσαμεν 10 ὄρους, ὧν ὁ βραχυτάτος (1) πρὸς τὰ ἄνω τῆς εἰκόνης 12 συνίσταται ἀπὸ τέσσαρας μόνον μικροῦς ῥόδακας ἐξ υἰαλώδους μάζης, ἥτις τώρα φαίνεται ἔχουσα φαιὸν χρῶμα· ἀρχικῶς ὁμοῦς τὸ χρῶμα θὰ ἦτο κυανοῦν ὡς φαίνεται εἰς τοὺς ῥόδακας τοῦ υποκειμένου ὄρου (2), ἀπαρτιζομένου ἐκ πέντε μεγαλυτέρων ὁμοίων ῥοδάκων. Εἰς τὸν μεσαῖον ἐκ τούτων διατηρεῖται καλῶς τὸ ἀνοικτὸν κυανοῦν χρῶμα.

Ὁ τρίτος (εἰκ. 12, 3) ὄρος ἀποτελεῖται ἐκ δέκα καρδιοσχημῶν φύλλων ἐξ υἰαλώδους μάζης, ἥτις τώρα φαίνεται εἰς τινὰ φύλλα φαιά, εἰς ἄλλα λευκή.

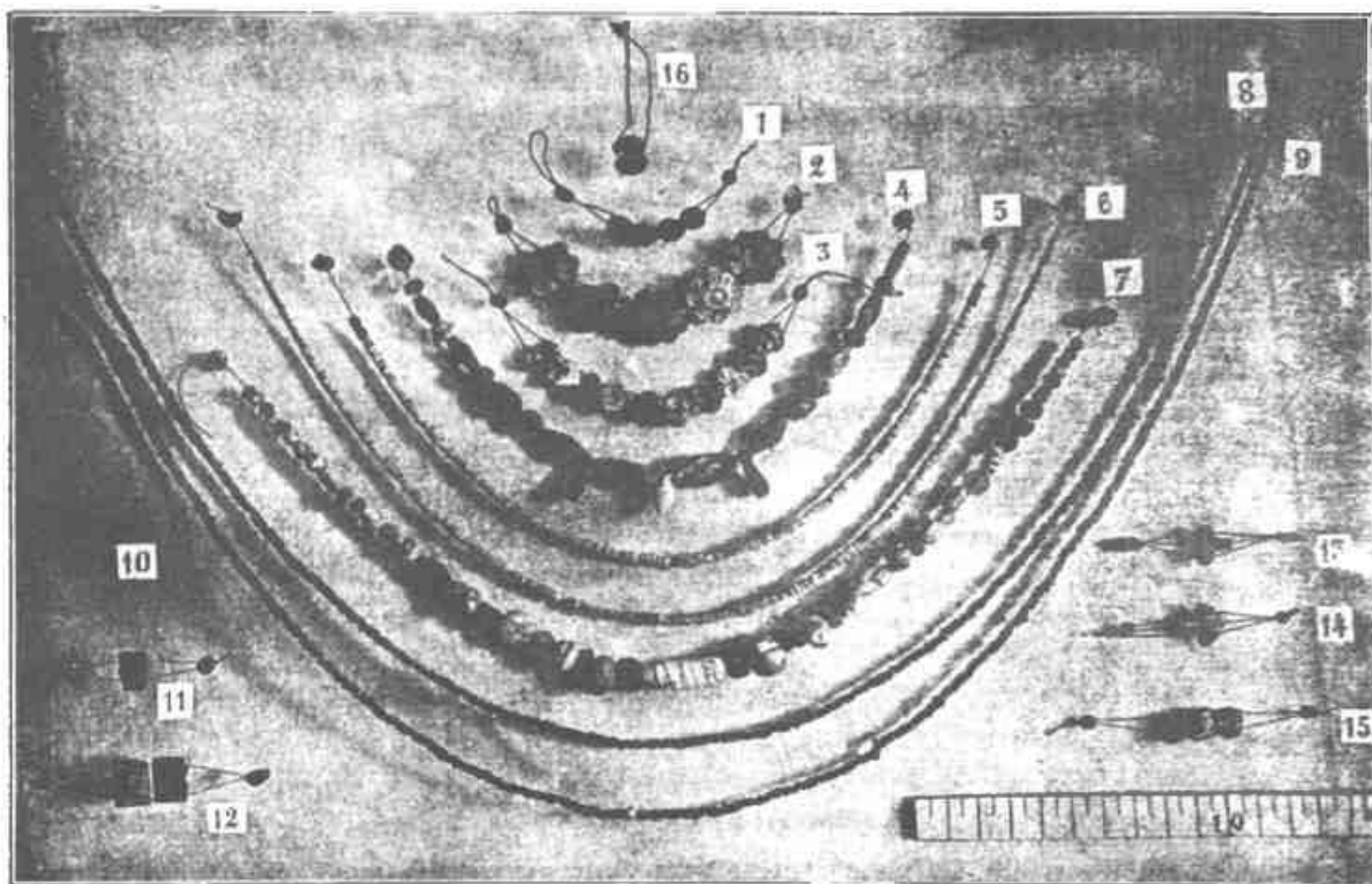
Ἐκάστη ψῆφος τῶν τριῶν τούτων ὄρων διαπερᾶται ὀριζοντίως ὑπὸ δύο παραλλήλων τρημάτων, δι' ὧν διήρθησαν ἀνὰ ἓν εἰς ἑκάστην ῥάμμη καὶ οὕτως οἱ ὄροι κρεμάμενοι παρουσιάζουσι σταθερῶς τὴν κυρίαν αὐτῶν ὄψιν πρὸς τὰ ἔμπροσθεν. Εἰς τὴν εἰκόνα νομίζω ὅτι φαίνεται τοῦτο σαφῶς.

Ὁ τέταρτος ὄρος (εἰκ. 12, 4) ἀπηρτίσθη ἐκ διαφορῶν ψήφων ἐξ υἰαλώδους μάζης, παριστανουσῶν πυρήνας καρπῶν, ἰδίως ἐλαιῶν καὶ πασχαλιάς (*Siringa Persica*) καὶ ἐκ τριῶν ἐπιμήκων κρεμαστῶν ψήφων. Ἡ υἰαλώδης μάζα ἔχει χρῶμα εἰς τινὰς ψήφους ἀνοικτὸν πράσινον, εἰς μίαν ἀνοικτὸν κυανοῦν καὶ εἰς ἄλλας λευκὰς ἡλλοιωμένον εἰς φαιόν. Πᾶσαι αἱ ψῆφοι τοῦ περιδεραίου τούτου, ὡς καὶ

τῶν επομένων, διατρυπῶνται ὑπὸ μίας ἀπλῆς ὀπῆς· διότι στρογγύλαι οὐσαι εἶναι ἀδιάφορον οἰανδήποτε ἐπιφάνειαν καὶ ἂν παρουσιάσωσιν.

Ὁ πέμπτος ὄρμος (εἰκ. 12, 5) ἀπηρτίσθη ἀπὸ λεπτὰς δισκοειδεῖς ψηφίδας ἐκ λευκῆς μάζης.

Ὁ ἕκτος (εἰκ. 12, 6) ἐξ ὁμοίων ψηφίδων πρασίνων.

Εἰκ. 12. Ὅρμοι ὑστερομινωικοί.

Ὁ ἑβδομος (εἰκ. 12, 7) ἐκ ψήφων σφαιρικῶν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥτιον, ἐκ μάζης, καὶ ἐκ τεσσάρων ψήφων διαφανοῦς σαρδίου καὶ ὀκτὼ ὀρείτου κρυστάλλου.

Ὁ 8ος καὶ 9ος (εἰκ. 12, 8-9) ἐκ λεπτῶν μικρῶν δισκοειδῶν ψηφίδων ἐκ μάζης φαιᾶς.

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 10 σωμάτιον ἔχει σχῆμα στιλβωτῆρος, ἐκ μάζης λευκοφαίου. Δὲν εἶναι ἄρα ψῆφος περιδεραίου. Δὲν εἶναι οὔτε σφραγὶς· διότι οὐδεμίαν ἔχει γλυφὴν.

Οί υπ' αριθ. 11 καὶ 12 εἶναι τρεῖς ψῆφοι ἐκ πορσελάνης παριστάνοντες ναυτίλλους ἀντωπούς, οἱ εὐρίσκονται συχνὰ εἰς Μυκηναίους τάφους χρυσοῖ ἢ ἐξ υαλώδους μάζης.

Ὁ ἀριθμὸς 13 εἶναι ψῆφος ἐκ μάζης φαιᾶς παριστάνουσα ἄνθος κρινοειδές. Ἔχει τρεῖς ὁπές.

Ἐπίσης καὶ ὁ ἀριθ. 14 παριστάνει ἀνθέμιον.

Ὁ ἀριθμὸς 15 συνίσταται ἐκ τριῶν ψήφων φαιᾶς καὶ λευκῆς πορσελάνης παριστανουσῶν ναυτίλλους ὀρωμένους ἐκ πλαγίου καὶ ἀνεστραμμένους. Ἔχει ἐκάστη δύο ὁπές. Ὁ εἰς τὴν κορυφὴν ἀριθ. 16 εἶναι ψηφίς ἐν σχήματι ἀνοικτοῦ διβάλλου οστράκου.

Εἰς τὸν πίνακα 5, 3 ἀπεικονίζεται μικρὰ δισκοειδὴς ψῆφος ἐξ ὀρειχάλκου ἔχουσα γλυφὰς γραμμικῶν κοσμημάτων, εὐρεθεῖσα ἐντὸς τῆς αὐτῆς λάρνακος.

Ἐξ ὧν εἰπομέν γίνεται δῆλον ὅτι ὁ τάφος οὗτος ἐσυλήθη ἐν μέρει εἰς ἐποχὴν πάντως προελληνικὴν διότι οὐδὲν γαστρίον ἢ ἄλλο ἀντικείμενον εὐρέθη εἰς τὰ χώματα τοῦ τάφου ἢ περὶ πλησίον ἀνῆκον εἰς ἄλλην περιόδον πλὴν τῆς Μινωικῆς.

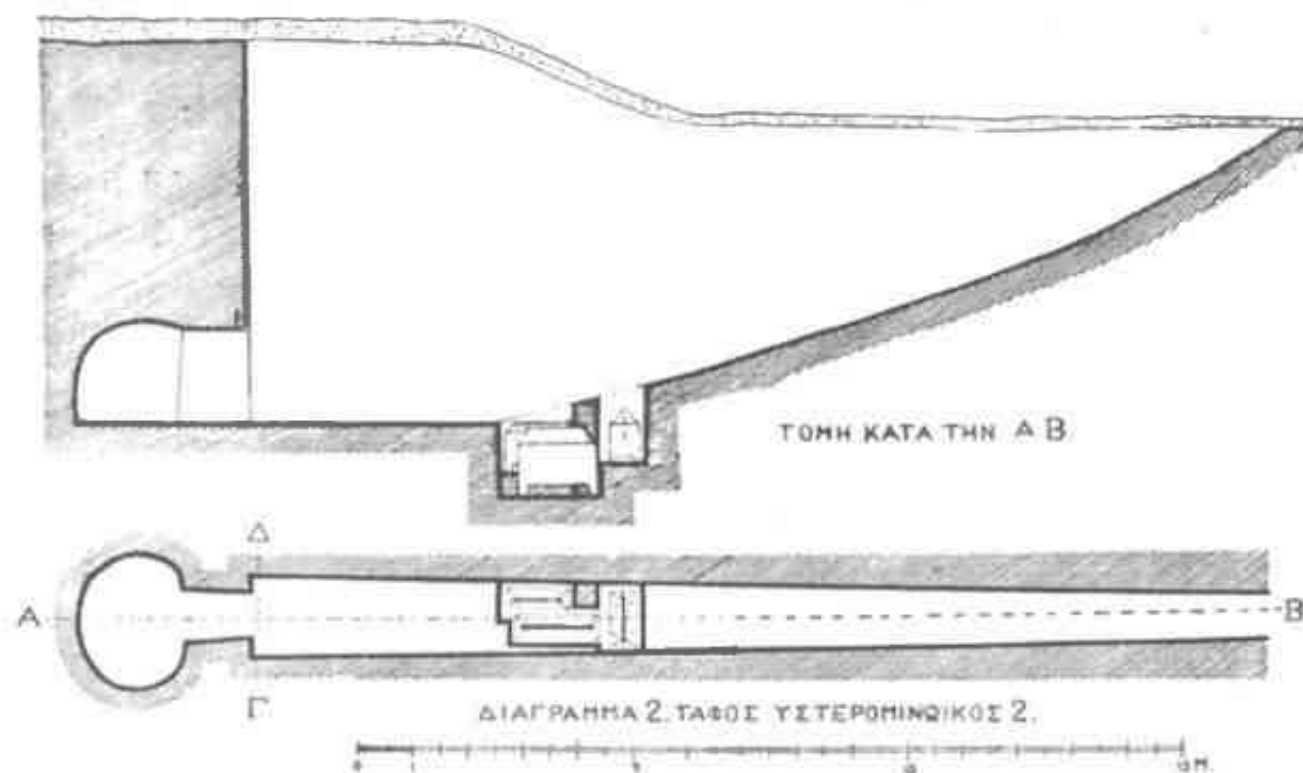
Εἶδομεν ὅτι, ὁ ἐκ τοῦ δρόμου λάκκος, περιέχων μίαν λάρνακα, διέφυγε τὴν προσοχὴν τῶν κλεπτῶν. Ἀπόδειξις τούτου, εἶναι ὅτι ἡ λάρναξ εὐρέθη εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς θέσιν φέρουσα ἀκόμη τὸ κάλυμμα. Ἐντὸς δὲ ταύτης εὐρέθη ὁ σκελετὸς ἐν διαλύσει μὲν, ἀλλ' ἀδιατάρακτος, καὶ μία γαλόπετρα (πίν. 5, 4). Ὁ λίθος εἶναι ἀχάτης· ἡ δὲ γλυφὴ παριστάνει βοῦν καὶ μόσχον ὑπὸ ταύτην θηλάζοντα, ἐνῶ ἡ μήτηρ στρέφει τὴν κεφαλὴν λείχουσα τοῦτον θωπευτικῶς.

Τὰ νομίσματα Κερκύρας ἀπὸ τοῦ 585-300 π. Χρ. καὶ τὰ τοῦ Δυρραχίου καὶ Ἀπολλωνίας τῆς Ἰλλυρίας ἔφερον ὅμοιον τύπον πολὺ κατώτερον ὁμῶς τεχνικῶς.

Οἱ κλέπται φαίνεται ὅτι δὲν ἔλαβον τὸν κόπον νὰ διαλύσωσι κανονικῶς τὸν προ τῆς θύρας τοῖχον ἐκ τῶν ἄνω, ἴσως δὲν εἶχον πρὸς τοῦτο καιρὸν, ἀλλ' ἐν βίᾳ διήνοιζαν ὅπῃ ἐν αὐτῷ, καὶ διὰ ταύτης εὐρόντες τὴν θύραν τοῦ σπηλαίου, τὴν μὲν πρὸς τὰ δεξιὰ λάρνακα ἐθρυμμάτισαν καὶ διεσκόρπισαν τὰ τεμάχια εἰς τὸ πάτωμα τοῦ τάφου. Τὴν δὲ παρὰ τὸν μυχὸν λάρνακα ἤνοιξαν μόνον μετακινήσαντες τὸ κάλυμμα αὐτῆς, καὶ ἔλαβον ὅσα κτερίσματα εὗρον ἐντὸς αὐτῆς. Τὴν τρίτην τέλος πρὸς ἀριστερὰν λάρνακα οὐδόλως ἤνοιξαν, σπεύδοντες ἴσως νὰ ἐξέλθωσι τοῦ τάφου καὶ ἀπογοητευμένοι· διότι ἡ λεία δὲν ὑπῆρξεν ἀνάλογος τῶν προσδοκιῶν.

Τάφος 2 (εἰκ. 13 καὶ 14). Εἰς τὸν αὐτὸν ἀγρὸν δυτικώτερον, 6 περίπου μέτρα, εὐρέθη ἄλλος τάφος ὁμοίος, οὗ ὁ δρόμος πολλῶ μακρότερος καὶ βαθύτερος ἔχων μῆκος 18,36 μ. Ὑψος δὲ ἀπὸ τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας μέχρι τοῦ

σημερινου εδάφους 7,35 (ιδε τομήν ἐν εἰκ. 13). Τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου συγκλίνουσιν ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ἀνω (εὖρος δρόμου πρὸς τὴν θύραν εἰς τὸ δάπεδον 1,50 μ. εἰς τὴν κορυφήν 1,10), καὶ εἰς ἀπόστασιν τινα ἀπὸ τῆς θύρας ἡ σύγκλισις εἶναι

Εἰκ. 13.

ἀκόμη ἰσχυροτέρα (εἰκ. 15). Εἰς τὴν κορυφήν τοῦ βράχου ἢ ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις τῶν τοιχωμάτων τοῦ δρόμου μόνον 0,80. Καὶ ἡ κλίσις τοῦ δαπέδου αὐτοῦ πρὸς τὴν θύραν τοῦ τάφου εἶναι πολὺ ἀπότομος, δὲν ὑπάρχουσιν ὅμως βαθμίδες. Πρὸς τῆς θύρας καὶ εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ ταύτης 4,77 μ. εὐρέθη εἰς τὸ πάτωμα τοῦ δρόμου ἐσκαμμένος λάκκος τετράγωνος καταλαμβάνων ὅλον σχεδὸν τὸ πλάτος τοῦ δρόμου. Ἐν αὐτῷ (ἴδε εἰκ. 13) εὐρέθησαν τρεῖς λάρνακες. Ἡ μία τούτων ἔχει τὸ σύνηθες σχῆμα καὶ τὸ ἀμφικλινὲς κάλυμμα, χωρὶς χρωματισμόν, ἢ κόσμημα πλαστικὸν οἷον δὲποτε, διὸ δὲν ἐρωτογραφήθη. Οὐδὲν κτέρισμα.

Λάρναξ 2. Αἱ γωνίαι αὐτῆς καὶ τοῦ καλύμματος εἰσὶ βεβαμμέναι δι' ἐρυθροῦ ἀνοιχτοῦ χρώματος, οὗ ἡ ἔκτασις ὠρίσθη ἐκ τῶν προτέρων διὰ γραμμῶν χαρὰ χθυσῶν δι' ὁξέως μεταλλικοῦ ἐργαλείου ἐπὶ τοῦ νοποῦ πηλοῦ (εἰκ. 16). Ἐκτος τῆς λάρνακος εὐρέθη ἡ γαλόπετρα (πίν. 5, 5).

Ὁ λίθος Χαλκηδόνιος γαλακτόχρους, ἡμιδιαφανὴς (Lait de vielle) ἔχων κυματοειδεῖς γραμμάς ἐναλλάξ ἀνοιχτοτέρας καὶ σκοτεινότερας. Ἡ γλυφὴ παριστάνει βοῦν ξύοντα διὰ τοῦ δεξιοῦ ὀπισθίου ποδὸς τὸν αυχένα, ἐν ᾧ καταβιβάζει

Εἰκ. 14 Τάφος ὑστερομινωϊκός 2.

ἐξηγηθῇ. καθ' ἡμᾶς, ἂν δεχθῶμεν ὅτι ὁ τεχνίτης ἀντέγραψεν ἄλλην παλαιότεραν γαλόπετραν ἢ σφραγίδα, ἐφ' ἣς υπῆρχε μόνον ὁ βοῦς. προσέθηκε δ' ἐπὶ πλέον ἐξ ἰδίας παρατηρήσεως τὸ πτηνόν, ὅπερ ἀντέγραψεν οὕτως ἀτέχνως.

Λάρναξ 3. Ὅμοια καθ' ὅλα τῇ προηγουμένῃ, ἀλλ' ἐντελῶς ἀδιακόσμητος διὸ δὲν παραθέτομεν εἰκόνα ταύτης. Περιεῖχε ὄρμον, συνιστάμενον ἐξ 78 φακοειδῶν ψηφίδων ἐκ φαιᾶς μάζης· πλὴν τούτων δὲ εὐρέθησαν 55 πολὺ μικραὶ ψηφίδες ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης ἀποτελοῦσαι πιθανώτατα ἄλλον ὄρμον.

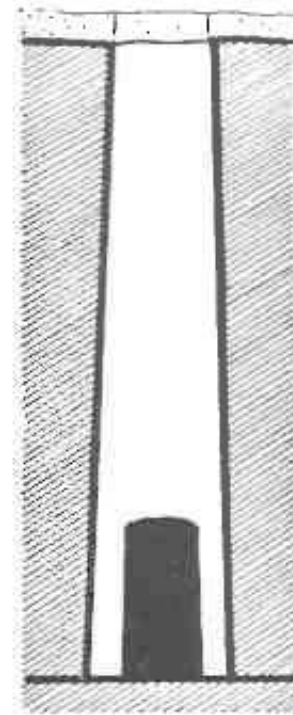
Ἐξω δὲ τῆς λάρνακος εὐρέθησαν τὰ ἐξῆς χαλκᾶ (εἰκ. 17).

1. Πρόχους κυλινδρική μειομένη ὀλίγον εἰς τὸ μέσον.

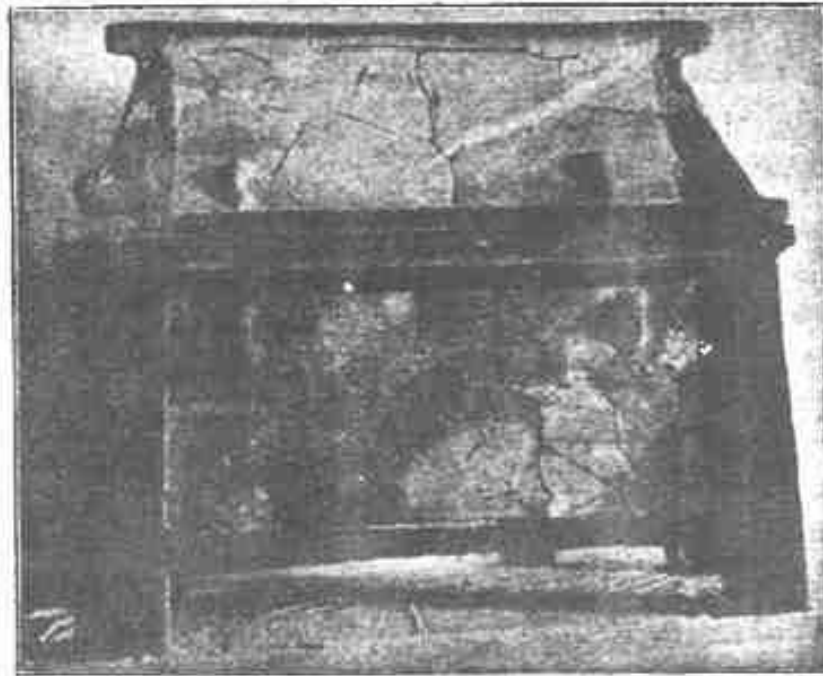
Ἡ προχοὴ πολὺ μακρά, αὐλακοειδής. Ἡ ταινιώδης λαβὴ συνηλοῦται πρὸς

ἰσχυρῶς τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω, ἵνα φθάσῃ διὰ τοῦ ποδὸς τὸ ἐπὶ τῆς ῥάχεως ζῶον, ὅπερ δάκνει αὐτὸν εἰς τὴν ρίζαν τοῦ τραχήλου. Τὸ ζῶον ἔχει κεφαλὴν μὲν ὥσεί πτηνοῦ οὐρὰν δὲ καὶ σῶμα ὥσεί ιχθύος. Εἰς τὸ μέσον τὸ σῶμα αὐτοῦ κάμπτεται σχηματίζον ὕβον ἄνωθεν, ἐν ᾧ εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον παρατηροῦνται κάτωθεν δύο γραμμαὶ οἷον εἰ πόδες. Ὁ βοῦς παριστάνεται μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν ἀντιγεγραμμένος ἐκ τοῦ φυσικοῦ. Αἱ λεπτομέρειαι τῶν μελῶν δηλοῦνται μὲ θαυμαστὴν ἀκρίβειαν εἰς οὕτω μικρὸν τεχνούργημα. Καὶ ἡ δύσκολος δὲ κάμψις τοῦ αὐχένος καὶ ἡ κίνησις τοῦ ξύοντος ποδὸς ἀπεδόθησαν σχεδὸν ἄνευ διαστρεφῆς. Τούναντίον τὸ ἐπὶ τοῦ βοδὸς ζῶον εἶναι γεγλυμμένον μὲ πολλὴν ἀοριστίαν, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν τουλάχιστον ἂν ἦναι πτηνόν, ὅπερ πιθανώτατον, ἢ ιχθύς ἢ ἄλλο ζῶον.

Ἡ μεγάλη αὕτη ἀντίθεσις δύναται νὰ

Εἰκ. 15. Τάφου υστερομινωϊκοῦ 2 τομὴ κατὰ τὴν ΓΔ.

Εἰκ. 16. Λάρναξ εἰς τὸν δρόμον τοῦ τάφου 2.

Εἰκ. 17. Χαλκα λάρνακος υστερομινωϊκου τάφου 2.

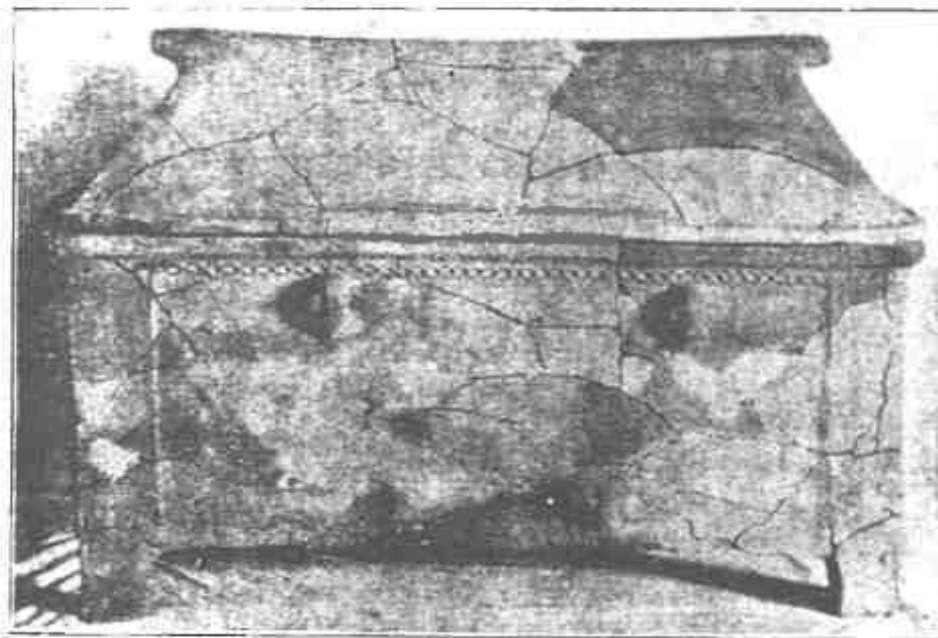
τὸ σῶμα διὰ τριῶν ἡλῶν, ἐνὸς εἰς τὸ κάτω και δυο εἰς ἄνω ἄκρον. Τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων 0,001. Ἡ λαβὴ ἔχει πάχος διπλάσιον 0,002.

2. Ξίφος ὅμοιον τὸ σχῆμα πρὸς τὸ εὑρεθὲν εἰς τοὺς τάφους τῶν Καλυβιδῶν ἀριθ. Μουσείου 690. Μον. Ant. XIV, 1904 σελ. 635. Ἡ λαβή, ἥς μόνον μικρὰ θρύμματα ἐσώθησαν, ἦτο ἐξ ἐλέφαντος.

3 και 5. Δυο ξυράφια πλατέα. Σχῆμα σύνηθες Μυκηναϊκόν. Σώζονται ἀνὰ τρεις ἡλοι εἰς τὴν πτέρναν ἐκατέρου πρὸς συνήλωσιν τῆς φθαρείσης ξυλίνης ἢ ὀστεινῆς λαβῆς. Πάχος τῆς ράχεως 0,006.

4. Ἀρυτήρ. Ἐχει σχῆμα μικρᾶς φιάλης με χαμηλὴν βάσιν. Ἡ ὑψηλὴ λαβὴ συνηλοῦται δι' ἐνὸς ἡλου.

6. Μαχαίριον ὀξύαιχμον. Εἰς τὸ σωζόμενον μέρος τῆς πτέρνας εἰς ἡλός. Ὑπῆρχον δὲ και ἄλλοι πρὸς συνήλωσιν τῆς φθαρείσης λαβῆς.

Εἰκ. 18. Λάρναξ τάφου νοτερομινωϊκοῦ 2.

Ἡ τρίτη τῶν ἐν τῷ λάκκῳ λαρνάκων (εἰκ. 18) διακρίνεται διὰ τὸ ὅλως ἀσύννηθες μέγεθος αὐτῆς. Ἐχει μῆκος 1,35 μ. ἔσωθεν. Ουδεμία ἄλλη τῶν ἐν τῷ Κρητικῷ Μουσείῳ λαρνάκων τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔχει τοσοῦτον μῆκος. Τὸ σύννηθες μῆκος τοιούτων λαρνάκων εἶναι περὶ τὰ 0,80 μ.-1,00, δύο δὲ μόνον κατ' ἐξαίρεσιν ἢ τοῦ Ἀρτσᾶ (ΑΕ. 1904) καὶ ἢ ἐκ Παλαιοκάστρου BSA. VIII πίν. XVIII καὶ XIX ἔχουσι μῆκος 1,20. Τὸ κάλυμμα ἀμφικλινές, οἷον και τῶν ἄλλων λαρνάκων. Αἱ γωνίαι δηλοῦνται πλαστικῶς προβάλλουσai ολίγον τοῦ ἐπιπέδου τῶν παρειῶν. Ἐχει εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς ὑπὸ τὸ χεῖλος πλαστικὴν προέχουσαν

ταινίαν στενήν, ἔχουσιν σειρὰν ἐντυπώσεων διὰ τοῦ δακτύλου. Τὸ κόσμημα τοῦτο ἅπαντα συχνὰ εἰς χονδρὰ πήλινα πρωτομινωικὰ ἀγγεῖα, ἰδίᾳ πίθους. Δὲν εἶναι δὲ σπάνιον κατὰ τὴν μακρὰν χρονικὴν περίοδον τῆς Μινωικῆς τέχνης ν' ἀναφαίνωνται εἰς πολὺ ὀψίμους ἐποχὰς σχήματα αγγείων καὶ διακοσμητικὰ θέματα ἀνήκοντα εἰς πρωϊμωιάτους χρόνους καὶ ἀπὸ πολλοῦ περιπεσόντα εἰς ἀχρησίαν.

Ἐντὸς τῆς λάρνακος ταύτης πλὴν τῶν εἰς θρύμματα διαλυθέντων ὀστέων, ἀλλ' ἀσφαλῶς ἐνὸς μόνον ἀνθρώπου, οὐδὲν εὗρέθη κτέρισμα πλὴν τῆς γαλό-

Εἰκ. 19. Ἀγγεῖα δρόμου νεομινωϊκοῦ τάφου Ζ.

πετρας (Πίν. 5, 6). Εἶναι αὕτη φακοειδής, ὡς καὶ ἡ πρότερον περιγραφεῖσα, ἐκ Σαρδίου λίθου. Ἐπὶ τῆς προσόψεως ἔχει ἐγγεγλυμμένην ἀγελάδα στρέφουσαν τὴν κεφαλὴν καὶ λείχουσαν θωπευτικῶς τὸν ὑπ' αὐτὴν θηλάζοντα μόσχον.

Ἡ κίνησις τοῦ αὐχένος ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὴν τῆς προηγουμένης (Πίν. 5, 4). Αἱ λεπτομέρειαι τῶν μελῶν καὶ τοῦ κορμοῦ ἐπίσης καλῶς ἀποδομέναι. Παρατηρῶν δέ τις συγχρόνως ἐν παραβολῇ τὰ γύψινα ἐκμαγεῖα τῶν γαλοπετρῶν (Πίν. 5, ἀριθ. 4 καὶ 6) καὶ παραβάλλον ταῦτα πρὸς τὴν γαλόπετραν (Πίν. 5, ἀριθ. 5) διακρίνει ἀμέσως μεθ' ὁπόσης ἀληθείας ἀριστοτεχνικῶς ἀπέδωκεν ὁ τεχνίτης τὴν δια-

φορὰν τοῦ λεπτοφυοῦς σώματος τῆς ἀγελάδος πρὸς τὰς τοῦ ἀνδρικοτέρου καὶ ῥωμαλεωτέρου σώματος τοῦ ταύρου.

Εἰς τὸ πάτωμα τοῦ δρόμου πρὸ τῆς θύρας καὶ ἐπὶ τοῦ κατωφλίου τοῦ θαλάμου εὐρέθησαν τὰ ἐξῆς κτερίσματα, πάντα εἰς τεμάχια (εἰκ. 19).

1. Μικρὸς (εἰκ. 19) ψευδόστομος ἀμφορεὺς. Πηλὸς ξανθὸς τελείως κεκαθαρμένος, ἀλοιφή ἐκ δισλύσεως ὁμοίας ἀργίλλου, ἐλαφρὰ λείανσις διὰ τριβῆς. Ἐπὶ τῆς ἀλοιφῆς ἐγράφησαν διὰ κασιτανοῦ χρώματος περὶ τὴν κοιλίαν ζῶναι ἀπλαῖ, μεταξὺ δὲ τῶν δύο ἀνωτάτων ζωνῶν σειρὰ ρόμβων, πληρουμένων διὰ λοξῶν γραμμῶν, ἐπὶ δὲ τῶν ὤμων ἄνθη παπύρου, ἐσχηματοποιημένα τελείως καὶ ἀγνώριστα. Περὶ τὰς λαθὰς ταινία, ὡς καὶ δακτύλιος παρὰ τὴν βάσιν τοῦ αὐλοειδοῦς ἀνοικτοῦ στομίου καὶ τέλος ἐλιξ ἐπὶ τοῦ σώματος τοῦ ψευδοῦς ἢ κλειστοῦ στομίου.

2. Κύλιξ (εἰκ. 19) ἄμφωτος μὲ ὑψηλὸν πόδα. Πηλὸς ὁ αὐτός. Παχὺ στρῶμα μέλανος χρώματος, ἐξιτήλου νῦν, ἐκάλυπτε ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγγείου ἔσω καὶ ἔξω.

3. Ψευδόστομος ἀμφορεὺς (εἰκ. 19). Κοιλία φακόσχημος. Πηλὸς καὶ τεχνο-

Εἰκ. 20. Ἄνω ὀψ.ς ψευδοστόμου ἀμφορέως εἰκ. 19. 3.

τροπία. οἷα καὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1. Περὶ τὴν κοιλίαν δύο ὀκτάποδες ἀντικρὺ ἀλλήλων καταλαμβάνοντες διὰ τῶν ἐσχηματοποιημένων πλοκάμων εἰς δύο σειρὰς ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τῆς κοιλίας τοῦ ἀγγείου ἀπὸ τῶν ὤμων μέχρι τῆς χαμηλῆς δακτυλοειδοῦς βάσεως. Ἐπὶ τῶν ὤμων εἰς τὸ πρόσθιον ἥμισυ ἄνθη παπύρου ἐσχηματοποιημένα, εἰς δὲ τὸ ὀπίσθιον δύο ρόδακες (εἰκ. 20).

4. Κύπελλον (εἰκ. 19) ἄωτον ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ χονδροειδοῦς ἀκαθάρτου, ὅλως ἀχρωμάτιστον. Εἰς τὴν ἔσω ἐπιφάνειαν σῶζει ἰχνη καύσεως.

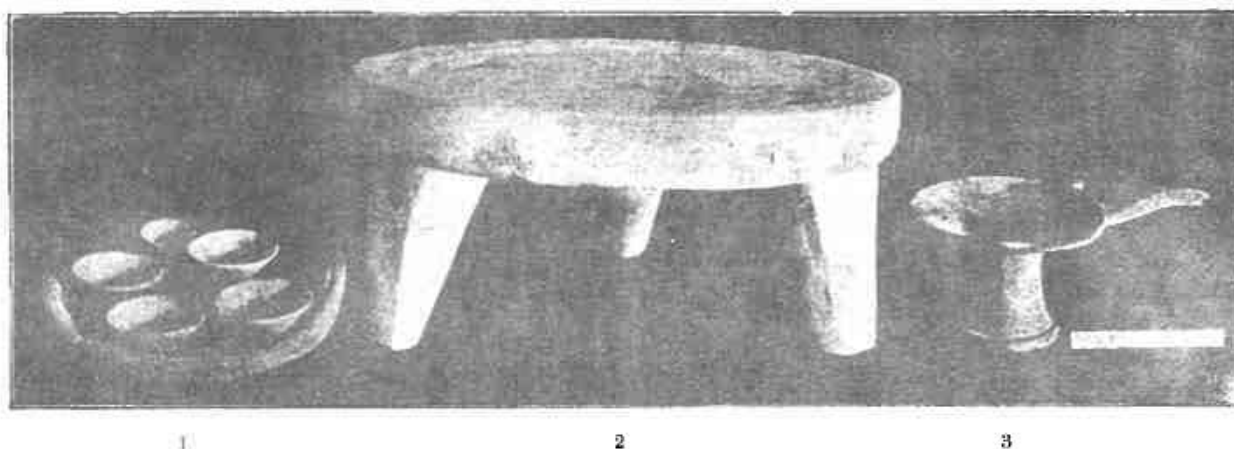
5. Φιάλη ἄμφωτος, πηλὸς (εἰκ. 19) καὶ χρωματισμὸς οἷος ὁ τῆς κύλικος ὑπ' ἀριθ. 2.

6. Κύλιξ μὲ χαμηλὸν πόδα (εἰκ. 19), μόνωτος πηλὸς καὶ βαφή τὰ αὐτά.

7. Κέρνος (εἰκ. 21, 1) ἦτοι δίσκος ἢ φιάλη ἄμφωτος. Ἐχουσα ἐντὸς αὐτῆς συμπεφυκότα τέσσαρα ἰσομεγέθη κωνικὰ κύπελλα καὶ ἐν μικρότερον ἐπὶ τοῦ χειλούς. Ὅμοιος περίπου κέρνος εὐρέθη ἐν Παλαικάστρῳ Σητείας (ἀριθ. Μουσείου

4551. BSA. X σελ. 221). Οἱ κέρνοι αναφαίνονται ἐν Κρήτῃ ἀπὸ τῆς πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς (ἴδε Ξανθουδίδην BSA. XII σελ. 9 κ.έξ.).

8 (εἰκ. 21, 2). Τράπεζα προσφορῶν ἢ μικρὸς βωμὸς τρίπους. Ὅμοιος εὐρίσκεται ἀκόμη κατὰ χώραν εἰς τὸ μικρὸν Ἱερὸν τῆς Κνωσοῦ (Evans BSA. VIII σελ. 96 εἰκ. 55). Ἡ κατασκευὴ τῶν βωμίσκων τούτων εἶναι ἐντελὼς ιδιόρρυθμος. Ὁ πυρὴν εἰς τὸ κέντρον αὐτῶν συνίσταται ἐκ κοινῆς ἀροσίμου γῆς, οὐχὶ ἐκ καθαρᾶς ἀργιλλώδους, ὥς θὰ ἐπερίμενέ τις. Ἐπὶ τοῦ πυρῆνος τούτου ὑπάρχει περιβλήμα ἐκ χρίσματος ἀσβέστου ἔχοντος πάχος 0,045.

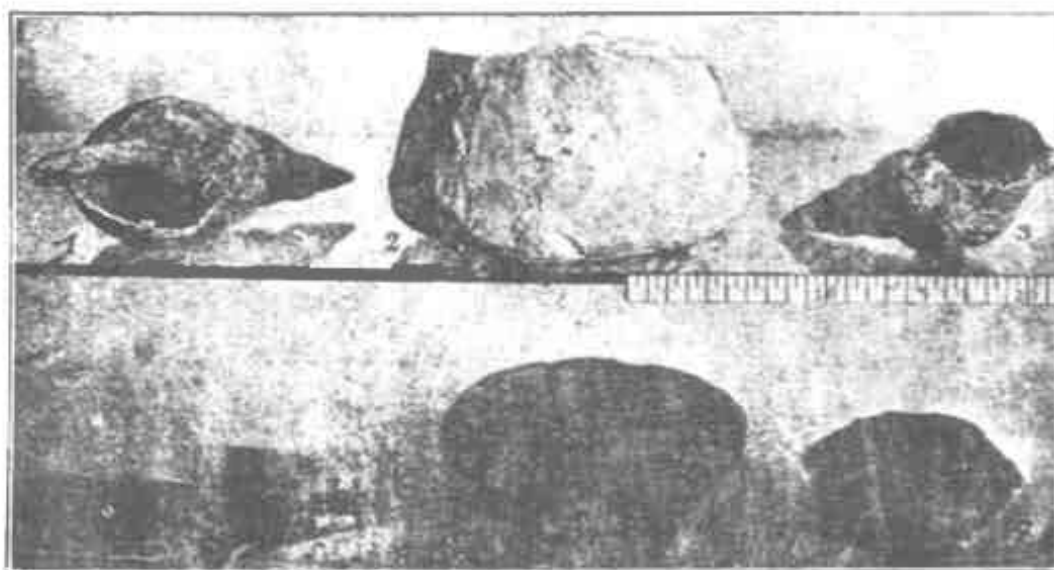
Εἰκ. 21. Χτρίσματα νεοπαλατινῆς τάφου Ζ.

Τὸ χρίσμα τοῦτο ἀπαράλλακτον πρὸς ἐκεῖνο, ὅπερ μετεχειρίζοντο οἱ Μινωικοὶ καὶ Μυκηναῖοι πρὸς ἐπίχρισιν τῶν τοίχων τῶν οἰκιῶν, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς λεπτομερεστάτας ἐρεῦνας· διότι δὲν περιέχει ἄμμον, οὔτε ἄλλην οὐσίαν πλὴν τῆς ἀσβέστου. Εἶναι ὅμως ἐξ ἄλλου γνωστὸν ὅτι χρίσμα ἐξ ἀσβέστου μόνον χωρὶς ἀνάμιξιν ἄλλης κόνεως ἢ ἄμμου δὲν διατηρεῖται. Ἐπὶ τέλους μετὰ πολλὰς χημικὰς καὶ διὰ τοῦ μικροσκοπίου ἀκριβεστάτας ἐρεῦνας παρεδέχθησαν ὅτι, εἰς τὸ χρίσμα τοῦτο ἀνέμιγνύετο μὲ τὴν ἀσβεστον καὶ λευκὸς τιτανόλιθος τετριμμένος εἰς κόνιν, ὥς γίνεται σήμερον εἰς τὰ μαρμαροκονιάματα (ἴδε Rodenwaldt Tiryns II σελ. 211).

9. Θυματήριον (εἰκ. 21, 3) ἐκ χονδρῶν πηλοῦ φαιοῦ ἀκαθάρτου, περιέχοντος πολλὴν ἄμμον καὶ λιθάρια ἄνευ ἀλοιφῆς καὶ χρώματος. Ὅμοια εὐρέθησαν ἐν Κρήτῃ εἰς τάφους καὶ εἰς τὰ ανάκτορα. Ἐν δὲ τούτων εὐρεθὲν εἰς τάφον παρὰ τὴν Κνωσὸν περιεῖχεν ἀκόμη, ὅταν εὐρέθη, ἄνθρακας, ἐφ' ὧν ἐρρίπτετο ὁ λιθανωτὸς (ἴδε Evans Tomb of the double axes σελ. 13 Archeologia vol LXV).

Εἰς τὸν δρόμον εὐρέθησαν καὶ δύο φυσικοὶ τρίτωνες (Triton Dolium) (εἰκ. 22 ἀριθ. 1 καὶ 3). Τοιοῦτοι δὲν λείπουν σχεδὸν ἐξ οὐδενὸς τάφου τῆς εποχῆς ταύτης. Εὐρίσκονται συχνότατα καὶ εἰς πρωτομινωϊκοῦς, οὐχὶ σπανίως δὲ καὶ εἰς Μινωικὰς οἰκίας. Φαίνεται ὅτι ἦτο ἀγαπητὴ τροφή καθ' ὅλας τὰς μινωϊκὰς περιόδους.

2. Ἀγγεῖον ἐξ ἀλαβάστρου (εἰκ. 22) ἢ γύψου. Συμπληρούμενον θὰ ἀπετέλει θυλακοειδὲς ἀγγεῖον ὅμοιον πρὸς τὰ εὐρεθέντα ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης εἰς τοὺς τάφους τῶν Καλυβιῶν (Μου. Antichi XIV σελ. 553) καὶ εἰς τὸν Βασιλικὸν τάφον Κνωσοῦ (Preh. tombs-Archeologia vol LIX σελ. 148 εἰκ. 25).

Εἰκ. 22 Κτερίσματα νοτερομινωϊκοῦ τάφου 2

4. Μικρὸν ἀκόνιον ἐκ τοῦ συνήθους λίθου εὐρισκομένου ἐν Κρήτῃ τοῦ λεγομένου ἀκονόπετρα (εἰκ. 22).

5. Τὸ ἥμισυ κυάθου ἐκ στεατίτου (εἰκ. 22).

6. Ἀγγεῖον ἐκ στεατίτου (εἰκ. 22). Τοιαῦτα ἀγγεῖα μὲ φυλλοειδῇ ἔξωθεν διακοσμησιν ἀπαντῶσι συνηθέστατα εἰς πάσας τὰς ἐν Κρήτῃ ἀνασκαφάς, παρουσιαζόμενα ἀπὸ τῆς πρωτομινωϊκῆς περιόδου.

7. Ἀγγεῖον (εἰκ. 22) ἐκ κροκαλοπαγοῦς πυριτικοῦ λίθου, ἔχον εἰς τὸ μέσον τῆς κοιλίας δύο ἀποφύσεις ὀριζοντίως ἀδιατρήτους ἀντὶ λαβῶν καὶ ὑπὲρ ταύτας δύο ἐπάλληλα πλαστικὰ κορδόνια. Τὸ σχῆμα, αἱ λαβαί, καὶ τὰ διακοσμητικὰ κορδόνια καὶ αὐτὸς ὁ λίθος ἀπαντῶσι συνηθῶς εἰς λίθινα ἀγγεῖα εὐρισκόμενα ἐντὸς πρωτομινωϊκῶν τάφων. Καὶ ὁ μᾶλλον ἔμπειρος τῆς Κρητικῆς ἀρχαιολογίας ἀγνοῶν τὰς περιστάσεις, ὅφ' ἃς εὐρέθη τὸ ἀγγεῖον τοῦτο, θὰ ἔλεγεν αὐτὸ πρωτομινωϊκόν.

Οἱ περιγραφέντες τάφοι ὁμοιάζουσι πρὸς ἀλλήλους οὐ μόνον κατὰ τὴν κατασκευὴν καὶ τὸ σχῆμα, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ ἀποφράτις τὸ σπήλαιον τοῖχος ἦτο ἐκτισμένος πρὸ τῆς θύρας καὶ ὑψοῦτο πολὺ ὑπὲρ τὸ ἀνώφλιον ταύτης.

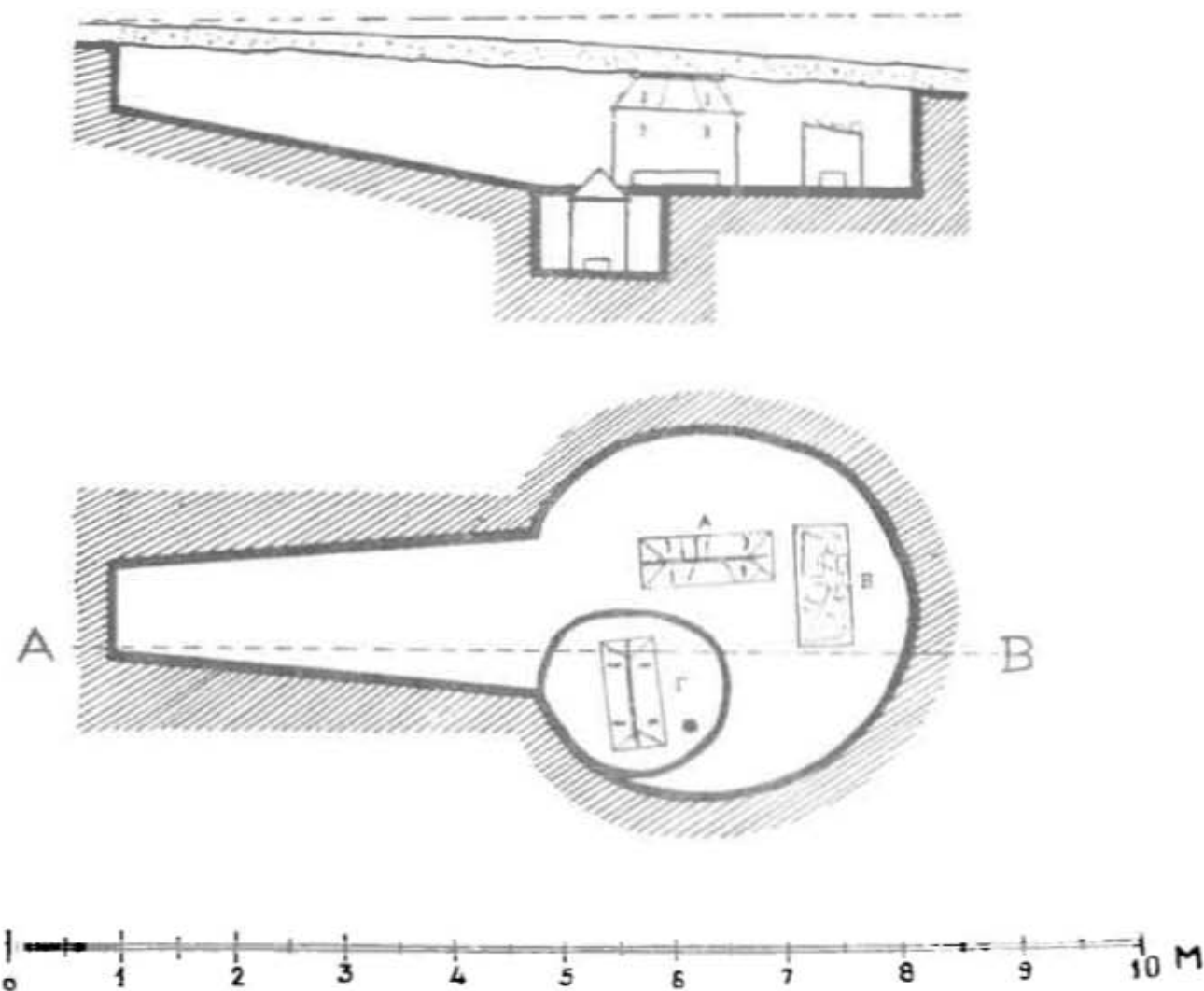
Ἀμφότεροι δὲ ἔχουσιν εἰς τὸν δρόμον τάφον ἐσκαμμένον, ἐν ᾧ ἐτάφησαν οὐχὶ δοῦλοι ἢ κατωτέρας τάξεως πρόσωπα. ὅπως ἄλλοτε ὑπετέθη δι' ἄλλους τάφους ἀλλὰ μέλη τῆς οἰκογενείας οὐχὶ ὀλιγοτερον τιμώμενα τῶν ταφέντων ἐντὸς τῶν θαλάμων, ὡς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τε τὰς λάρνακας καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς εὑρεθέντα κτερίσματα. Φαίνεται δὲ ὅτι ὑπέστησαν καὶ τὴν αὐτὴν τύχην κατόπιν. Ἐσுλήθησαν δηλ. ἀμφότεροι οἱ τάφοι καὶ τὰ μὲν πολυτιμότερα τῶν κτερισμάτων ἐλάβον οἱ κλέπται, τὰ δὲ ἀγγεῖα ἔθραυσαν καὶ δυσκόρπισαν ὡς καὶ τινες τῶν λαρνάκων. Κατὰ περιέργον δὲ σύμπτωσιν διέφυγε τὴν προσοχὴν τῶν συλητῶν ὁ εἰς τὸν δρόμον ἀμφοτέρων τῶν τάφων ἐσκαμμένος λάκκος

Εἰκ. 23. Λάρναξ τάφου 3.

Τάφος 3. Εἰς τὸν αὐτὸν ἀγρὸν ὁκτὼ περίπου μέτρα δυτικώτερον τοῦ 2^{ου} τάφου εὑρομεν δρόμον, ὃν καθαρίζοντες ἐπεριμένομεν, ὅτι θὰ συναντήσωμεν καὶ τρίτον ὅμοιον τάφον. Ταχέως ὅμως εἶδομεν ὅτι, ἐπρόκειτο περὶ ἀπλῆς τάφρου εἰς τὸ πρὸς νότον ἄκρον τῆς ὁποίας εὑρομεν μικρὰν λάρνακα ἔχουσαν ὕψος 0,16, μήκος 0,53 (εἰκ. 23) μὴ περιέχουσαν ἢ λεπτότατα χῶματα. Ἄν εἶχον θάψῃ ἐντὸς αὐτοῦ νεογνὸν δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος, διότι οὐ μόνον ἔχνος ὁστῶν δὲν ὑπῆρχεν, ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενον λεπτὸν χῶμα ἐφαίνετο καθαρῶτατον, μὴ παρουσιάζον τίποτε τὸ ὁμοιάζον πρὸς τὸ λεγόμενον σαρκόχωμα. Ὁ πηλὸς ὡχρὸς, οἷος ὁ τῶν ἄλλων ἐνταῦθα εὑρεθέντων ἀγγείων, περιέχει πολλὴν ἄμμον, πλείστην δὲ εἰς τὴν βάσιν. Ἡ ἄμμος ἐτέθη πολλὴ ἐπίτηδες, καὶ τὸ ἀγγεῖον ἐγίνε βαρύτερον. Ἡ διακόσμησις ἐγράφη διὰ καστανοῦ χρώματος.

Τάφος 4 (εἰκ. 24). Εἰς παρακείμενον ἀγρὸν, χαμηλότερα κείμενον ἀνευ-

Είκ. 24. Ύστερομινωϊκός τάφος 4. Διάγραμμα καὶ τομή κατὰ τὴν ΑΒ

ρομεν ἄλλον τάφον ἔχοντα ὡς ἑξῆς. Εἰς τον μαλακὸν βράχον (Ἄσπερουγας) ἐσκάφη. δρόμος, διήκων ἑξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς καὶ ἔχων εἰς τὴν ἀρχὴν του πλάτος 0,75. Προχωρῶν οὕτω πρὸς δυσμὰς ἐβαθύνετο καὶ ἐπλατύνετο, ὥστε εἰς τὸ τέλος ἀπέκτησε βάθος μεν 0,55 μ. πλάτος δὲ 1,45 μ.

Κατόπιν ἐσκάφη κυκλικὸς λάκκος ἔχων διάμετρον 0,40, βάθος 0,95. Εἰς τὸ πάτωμα τοῦ λάκκου τούτου, παρὰ τὴν εἰσοδὸν δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ, ἐσκαφη δεύτερος, μικρότερος καὶ βαθύτερος, ἀνωμάλως κυκλοτερής, βόθρος. Βάθος του-του ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ πρώτου 0,76 μ. διάμ. 0,15.

Ἐντὸς τοῦ μικροῦ τούτου βόθρου ἐτέθη ἡ λάρναξ Γ. Ἐντὸς δὲ τοῦ μεγαλοῦ λάκκου αἱ λάρνακες Α καὶ Β. Αἱ λάρνακες εὐρέθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν

καὶ αἱ μὲν Α καὶ Γ, διερωγυῖαι πολλαχῶς, συνεκρατοῦντο διὰ τῶν ἐν αὐταῖς χωμάτων εἰς τὸ ἀρχικὸν αὐτῶν σχῆμα διατηροῦσαι ἀκόμη καὶ τὰ καλύμματα αὐτῶν. Τουναντίον δὲ ἡ λάρναξ Β εἶχε καταρρεύσῃ εἰς σωρὸν γαστρίων ἔνεκα τῆς πίεσεως σωροῦ λίθων, ὅστις ἐπέκειτο ταύτης. Τοῦτο φαίνεται σαφῶς εἰς τὴν παρατιθεμένην φωτογραφίαν (εἰκ. 25) ἣν ἐλάβομεν ἀφοῦ ἐκαθαρίσαμεν τὸν τάφον, ἀλλὰ πρὶν ανοῖξωμεν τὰς λάρνακας.

Ἔχουσιν αἱ τρεῖς τὸ σύνηθες θηκοειδὲς σχῆμα καὶ τὰ καλύμματα ἀμφικλινῆ.

Ἀξιοσημεῖωτος εἶναι ἡ εἰς τὰς στενὰς παρειὰς τῆς λάρνακος Α λαβή, ἥτις ομοιάζει πρὸς τὰς λαβὰς τοῦ μεσομινωικοῦ πίθου ἐκ Γάζης (Πίν. 6). Εἶναι δὲ τὸ σχῆμα τοῦτο τῶν λαβῶν σύνηθες μὲν εἰς μεσομινωικούς, σπανιώτατον δὲ τουναντίον εἰς ὑστερομινωικούς χρόνους. Εἶναι καὶ τοῦτο ἐν τῶν πολλῶν παραδειγμάτων, δι' ὧν αποδεικνύεται ὅτι, ἐν Κρήτῃ θέματα, τεχνοτροπία, καὶ σχήματα παλαιωτάτων μινωικῶν χρόνων λησμονηθέντα ἐπὶ μακρὰς περιόδους ἐπαναφαίνονται εἰς ἐσχάτους χρόνους τῆς ὑστερομινωικῆς περιόδου.

Ὁ ἐν τῇ λάρνακι Α σκελετὸς διετηρεῖτο σχετικῶς καλύτερον διὸ ἐλάβομεν φωτογραφίαν (εἰκ. 26) αὐτοῦ ὡς ἔκειτο ἐν τῇ λάρνακι ἀφαιρέσαντες τὰ διερωγότα τεμάχια αὐτῆς.

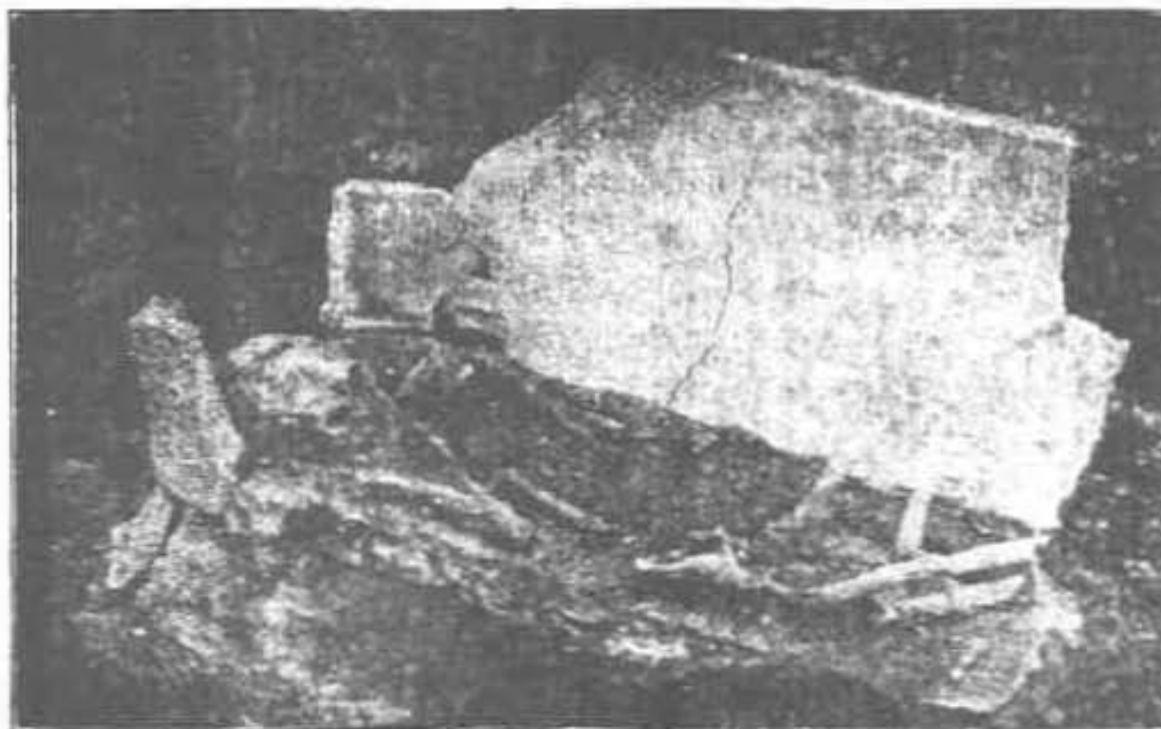
Ὁ νεκρὸς ἔκειτο ὕπτιος στρέφων τὴν κεφαλὴν ἐλαφρῶς πρὸς δεξιάν. Ἡ δεξιὰ χεὶρ ἐφέρετο πρὸς τὸ πρόσωπον, ἡ ἀριστερὰ πρὸς τὰ κάτω. Τὰ σκέλη ἦσαν κεκαμμένα, διὸ τὰ γόνατα ἐκρατοῦντο ὑψηλά. Ὁ σκελετὸς φαίνεται ἀνήκων εἰς ὄριμον ἄνδρα.

Τῶν δύο ἄλλων λαρνάκων οἱ σκελετοὶ ἦσαν πολὺ σεσαθρωμένοι.

Κτερίσματα (εἰκ. 27) εὑρέθησαν ἐκτὸς τῆς λάρνακος Α ὁ κύαθος (ἀριθ. 1) καὶ ὁ μικρὸς χαλκοῦς καθρέπτης β. Ὁ κύαθος εἶναι ἐκ ξανθοῦ καθαροῦ πηλοῦ καὶ ἦτο

Εἰκ. 25. Ὑστερομινωϊκὸς ταφος 4.

Εικ. 26. Σκελετός λαθρακιού Α τάφου 4.

Εικ. 27. Κτερίσματα υστερομινωϊκού τάφου 4.

βεβαμμένος εσωθεν καὶ ἔξωθεν διὰ μαύρου χρώματος, ἐξιτήλου νῦν. Ὁ αγγειοπλάστης ἐμιμήθη μεσομινωικοὺς ὁμοίους κυάθους, χωρὶς ὅμως νὰ δυνηθῇ νὰ πλάσῃ οὕτω λεπτὰς τὰς παρειάς.

Υπὸ τὴν λάρνακα Β εὐρέθη ἡ οἰνοχοΐσκη 4 (εἰκ. 27). Τοιαῦται οἰνοχοΐσκαι ἀπαντῶσι πλεῖσται εἰς τοὺς ὀψιμοὺς Μυκηναίκοὺς χρόνους. Τὸ εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κοιλίας κόσμημα εἶναι ἐσχηματοποιημένον ἄνθος παπύρου.

Ἐξω·δὲ τῆς λάρνακος Γ, ἐντὸς τοῦ βαθύτερου βόθρου εὐρέθησαν τὸ ἰγδιόσημον ἐκ στεατίτου ἄγγεϊον ὁ. Ἐξωθεν κατέρχονται ἀπὸ τοῦ στομίου λοξῶς πρὸς τὸν πυθμένα αἰχλαρες ἀγίνουσαι μεταξὺ τῶν παχέων κορδόνων. Τὸ θέμα ἀπαντα συχνὰ καὶ εἰς παλαιοτέραις εποχῆς ἄγγεϊα.

Πήλινον κυλινδρικὸν ἄγγεϊον εἰκ. 27, 2. Ἡ διακόσμησις αὐτοῦ πλην τοῦ φαινομένου εἰς τὴν εἰκόνα 27 τετραγώνου πλήρους τεθλασμένων ὀριζοντιῶν γραμμῶν, ἔχει ἀντικρὺ κόσμημα παριστᾶντον ἐσχηματοποιημένον διπλοῦν πέλεκυν εἰκ. 28. Ὁμοία ἄγγεϊα μετ' τὸ μικρὸν γυαλίδιον συμπευρὸς ἐπὶ τοῦ χεῖλους εὐρέθησαν καὶ εἰς ἄλλους ὀψιμοὺς Μινωικοὺς τάφους ἐν Κρήτῃ. Ἡ ἀμφοτερος φιάλη (3) εὐρέθη ὁμοίως ἔξω τῆς λάρνακος ὡς καὶ τὸ χαλκοῦν κάτοπτρον (6), καὶ τὸ μικρὸν κυλινδρικὸν ἀλαβάστρινον ἄγγεϊον (8)· καὶ τοῦ ἄγγεϊοῦ τούτου τὸ σχῆμα υπενθυμίζει ὁμοίον σχήματος πρωτομινωϊκά.

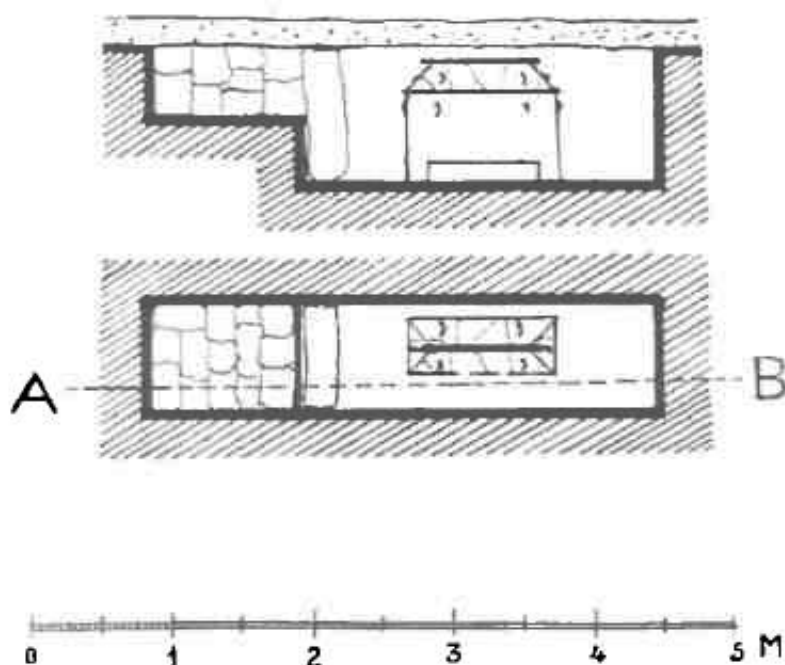
Εἰκ. 28. Κόσμησις ἄγγεϊου εἰκ. 27, 2.

Τάφος 5 (εἰκ. 29). Εἰς ἀγρὸν ὑψηλότερον κείμενον ἐπὶ τῆς αὐτῆς κλιτύος τοῦ λόφου εὐρέθησαν πλησίον ἀλλήλων οἱ δύο ἐπόμενοι τάφοι.

Ὁ υπ' ἀριθ. 5 εἶναι λάγκκος ὀρθογώνιος ἐπιμήκης ἔχων τὸ πρὸς ἀνατολὰς ἄκρον αὐτοῦ ἀβαθέστερον. Τὸ μῆκος ὅλου τοῦ λάγκκου 3,50 μ. ὡς καὶ τὸ βάθος αὐτοῦ 0,50 μ. Τοῦ δὲ βαθύτερου μέρους τοῦ λάγκκου ἢ τοῦ κυρίως τάφου τὸ μῆκος 2,50 μ. Τὸ πλάτος 0,80 μ.

Ἐντὸς τοῦ τάφου ὑπῆρχε μία λάρναξ τοῦ συνήθους τύπου (εἰκ. 30).

Ἐντὸς αὐτῆς ὑπῆρχον τὰ ὀστέα τριῶν σκελετῶν. Εἰς τὴν παρατιθεμένην φωτογραφίαν (εἰκ. 31) ἦν ἐλάβομεν ἐπὶ τόπου ἀμέσως ἅμα ἐκαθαρίσαμεν τὰ χρώματα, διακρίνονται τὰ τρία κρανία. Τὸ ἐν τούτων πρὸς τὰ κάτω παρουσιάζει σαφῶς καὶ

Εἰκ. 29. Τάφος υστερομινωϊκός Β. Διάγραμμα καὶ τομή.

Εἰκ. 30. Λάρναξ τάφου υστερομινωϊκού Β.

τὰς πυελίδας τῶν ὀφθαλμῶν, τὰ δὲ δύο ἄλλα φαίνονται παρὰ τὰς ἀνωτέρας γωνίας ὡς δύο στρογγυλοὶ ὄγκοι χώματος. Καίτοι ἡ κατάστασις τῶν ὀστέων ἦτο τοιαύτη ὥστε δὲν ἐπέτρεψεν ἀκριβεστέρας παρατηρήσεις, οὐχ ἦττον, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι, καὶ οἱ τρεῖς σκελετοὶ ἀνήκουσιν εἰς ἐνήλικας, ὧν ἡ μία γυνή. Πιθανὸν μοὶ φαίνεται ὅτι οἱ νεκροὶ δὲν ἐτάφησαν συγχρόνως, ἀλλ' ὅτι τὰ ὀστᾶ τοῦ πρώτου παρεμερίσθησαν ἵνα ταφῇ ὁ δεύτερος, τούτου δὲ πάλιν ὁ σκελετὸς ἔπαθε τὸ αὐτὸ ἵνα ἐνταφιασθῇ ὁ τρίτος νεκρὸς.

Οὐδὲν κτέρισμα εὐρέθη ἐντὸς τῆς λάρνακος. Ἐκτος αὐτῆς ὁμως ἐν τῷ λάκκῳ εὐρέθησαν τὰ ἐν τῇ εἰκόνι 32 ἀγγεῖα.

Τάφος 6. Ἐν μέτρον ἀνατολικότερον ἐν τῷ αὐτῷ ἀγρῷ εὐρέθη ἄλλος τάφος τετράγωνος τὸ σχῆμα· μῆκος καὶ πλάτος 2 μ. βάθος 1 μ. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθη μία μόνον λάρναξ (εἰκ. 33) ὅπως ἀδιακόσμητος ὡς καὶ ἡ τοῦ προηγουμένου τάφου. Ἐκτος τῆς λάρνακος οὐδὲν ἄλλο εὐρέθη ἢ 3-4 τεμάχια μερμαίων ὀστέων ἀνθρώπου.

Οἱ ἀνωτέρω περιγραφέντες τάφοι ἀνήκουσιν εἰς τὴν ὕψιμον Μινωϊκὴν περίοδον, ἀλλ' εἰς χρόνους, καθ' οὓς δὲν εἶχον ἀρχίστην σημεῖα παρακμῆς τῆς κεραμευτικῆς τέχνης μόνον δὲ τὰ γραπτὰ κοσμήματα εἶχον σχηματοποιηθῇ. Ὁ κεραμεὺς δύναται νὰ καθαρίσῃ καὶ προπαρασκευάζῃ τὸν πλαστικὸν πηλὸν τε-

λείως, ἐφ' ὅσον τοῦτο χρησιμεύει εἰς αὐτόν, δὲν ὁκνεῖ νὰ λειάνῃ καὶ δι' ἀλοιφῆς καὶ διὰ τριβῆς τὴν ἐπιφάνειαν τῶν ἀγγείων, τὰ χρώματα, ἅτινα μεταχειρίζεται εἶναι ἀριστῆς ποιότητος, ἔχοντα λάμψιν σχεδὸν μεταλλικὴν. Σημειωτέον δὲ ὅτι

Εἰκ. 31.

Εἰκ. 32. Ἀγγεῖα ὑστερομινωϊκῶν τάφου Β.

ταῦτα συνηγόμεν ἀπὸ τὰ εὐτελέστερα ἴσως τῶν ἐν τοῖς τάφοις ἀγγείων, διότι ἀμφότεροι οἱ μεγάλοι τάφοι εἶχον συληθῇ, εὔρομεν δὲ ἡμεῖς μόνον ὅσα ἀγγεῖα καταφρονήσαντες ἐγκατέλειψαν οἱ κλέπται.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν Κρήτῃ κατὰ κανόνα ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς συμπύσσοντες τὰ πτώματα, καὶ ἐναποθέτοντες ταῦτα ἐντὸς λαρνάκων ὡς πολλάκις

ἔχει παρατηρηθῇ καὶ ἐξηγηθῇ ἀπὸ ἄλλους (ἴδε ἰδίᾳ Ξανθουδίδου ΑΕ. 1894 σελ. 1 κ.ἐξ. Τάφοι Ἀρτσᾶ). Ὁ καιὼν οὗτος μέχρι σήμερον δύο μόνον παρουσίασε φαινομενικὰς ἐξαιρέσεις τας ἐξῆς. Εἰς Καλυβιανήν, οὐ μακρὰν τῆς Φαιστοῦ (Scavi e Scoperte nella necropoli di Phaistos 1905. Savignoni) ὁ καθηγητὴς Savignoni παρατήρησεν ὅτι, ἐπὶ τοῦ λόφου οἱ πλουσιώτεροι τάφοι δὲν εἶχον λάρνακας.

Εἰκ. 33. Λάρναξ τάφου 6.

Ὁ αὐτὸς ὁμῶς παρατηρεῖ ὅτι, ἐφαίνετο σαφῶς ευρεῖα κηλὶς ὑπὸ τοὺς σκελετούς, ἥτις δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προέρχηται ἢ ἐξ ἀποσυνθέσεως σανίδος ὑποκειμένης τῷ νεκρῷ. Ἡ σανὶς αὕτη κατ' ἐμὲ οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ ξυλίνη λάρναξ. Τὸ ἄλλο παράδειγμα παρατηρήθη εἰς τὸν τάφον Μουλιανῶν Σητείας ἀπὸ τὸν συνάδελφον Ξανθουδίδη (ΑΕ 1904). Ὁ τάφος εἶχε δύο νεκρούς, ὁ ἕτερος τούτων εντὸς λάρνακος πηλίνης, ὁ δεύτερος ἐπὶ τοῦ δαπέδου, εἶχεν ἐπὶ τοῦ προσώπου χρυσοὴν προσωπίδα, ἥτις πιθανῶς ἐκόσμει ξυλίνην λάρνακα ἀποσυντεθεισάν (Στάης ΑΕ 1906 Περὶ τῆς χρήσεως Μυκηναϊκῶν τινῶν κοσμημάτων).

Οἱ πτωχότεροι ἤρχοντο σκάπτοντες λάκκον, ἐν ᾧ ἀπέ-

θετον τὴν πηλίνην λάρνακα τὴν περιέχουσαν τὸν νεκρόν, ἐκάλυπτον δὲ κατόπιν τὸν τε λάκκον καὶ τὴν λάρνακα διὰ χωμάτων. Οἱ λάκκοι ἦσαν τόσον ἀβαθεῖς εἰς τοὺς τάφους, οὗς ἀνεσκάψαμεν, ὥστε τὸ κάλυμμα τῆς λάρνακος θὰ προεῖχε τοῦ ἐδάφους ἢ τοῦλάχιστον θὰ ἐφαίνετο· ἀφ' ἑτέρου οὐδὲν σημεῖον παρατηρήσαμεν μαρτυροῦν ὅτι ἐπεσώρειον τύμβον ὑπὲρ τὸν τάφον. Φαίνεται ὅτι ἤρχοντο καλύπτοντες τὸ κάλυμμα τῆς λάρνακος δι' ἐπισωρεύσεως ἐπ' αὐτῆς ὀλίγου χώματος, ὡς πράττουσι καὶ σήμερον ἐπὶ τῶν τάφων. Εἰς τὸν τάφον 5 ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ λάρνακι εὑρομεν τρεῖς σκελετούς. Οἱ νεκροὶ προφανῶς ἐτάφησαν οὐχὶ συγχρόνως· ἀλλ' ἀφοῦ ἐτάφη ὁ πρῶτος νεκρὸς καὶ μετὰ χρόνον τινα ἀπέθανε καὶ δεύ-

τερον μέλος τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, ἀνοίξαντες τὸν τάφον καὶ τὴν λάρνακα ἔθαψαν καὶ τοῦτον ἐν τῇ αὐτῇ λάρνακι χάριν οικονομίας, παραμερίσαντες τὰ ὅσα τοῦ πρώτου. Τὸ αὐτὸ δὲ ἔπραξαν ὅταν ἀπέθανεν ὁ τρίτος νεκρός. Οἱ λάκκοι πολλάκις εἶναι μεγάλοι ἵνα περιλαμβάνωσι πλείονας λάρνακας.

Οἱ πλουσιώτεροι ὀρύσσουσι βαθύτατα σπηλαία, εἰς ἃ φέρουσι δρόμοι μακροὶ καὶ επικλινεῖς. Ἐντὸς τοῦ σπηλαίου τοποθετεῖται λάρναξ, ἐν ἣ ἀποτίθεται ὁ νεκρὸς συνεσταλμένος πάντοτε καὶ κατ' ἔθιμον, ἀλλὰ καὶ κατ' ἀνάγκην. Πάντες οἱ τέως ἐρευνηθέντες τοιοῦτοι τάφοι ἐν Κρήτῃ περιελάμβανον 3-5 λάρνακας· ἐχρησίμευον ἐπομένως ὥς κοινοὶ οἰκογενειακοὶ τάφοι καὶ οὐχὶ δι' ἓνα μόνον νεκρόν. Δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν ἂν τὸ στόμιον τοῦ σπηλαίου ἐκλείετο διὰ τοῦ τοίχου καὶ ὁ δρόμος ἐπληροῦτο χωμάτων μετὰ τὴν πρώτην ταφὴν ἀμέσως καὶ ἐκενοῦτο πάλιν ὁ δρόμος καὶ ἠνοιέγεται τὸ στόμιον πρὸς ὑποδυχὴν δευτέρου νεκροῦ καὶ οὕτω καθεξῆς.

Πιθανώτερον νομίζω ὅτι μόνον ἡ θύρα τοῦ σπηλαίου ἀπεφράσσεται διὰ τοίχου μετὰ τὸν ἐνταφιασμόν. Ἄν παραδεχθῶμεν τοῦτο ἐξηγεῖται ἀβιάστως καὶ ἡ εὐρεσις γαστριῶν ἐντὸς τοῦ δρόμου, οὐ μόνον εἰς τὸ δάπεδον αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς υψηλότερα στρώματα. Ἐπίσης ἐννοοῦμεν καὶ τοὺς ἐντὸς τῶν δρόμων μετὰ λάρνακων βόθρους, οὓς ἐλάξευον, ἀφοῦ ἐκρίνεται ὅτι, ὁ κυρίως σπηλαιώδης τάφος δὲν ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ ἄλλας λάρνακας.

ΙΩ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΙΣ

ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ.

Α. ΙΧΘΥΟΦΑΓΙΑ.

Ὁ Τσουντας (*Ἀρχ. Ἐφημ.* 1891. 39 ἔξ. *Μυκῆναι* 45. 230 ἔξ.) καὶ ὁ Beloch ἔπειτα (*Gr. Gesch.*² I 1, 302), ἀναφερόμενοι εἰς τὴν γνωστὴν παρατήρησιν, ὅτι οἱ Ὀμηρικοὶ ἥρωες μόνον ἐν μεγίστῃ ἀνάγκῃ¹ ἔτρωγον ἰχθῦς, παρατηροῦσιν, ὅτι οὔτε ἐν Μυκῆναις οὔτε ἐν Τίρυνθι εὐρέθησαν ὅστ᾽ ἰχθύων οὐδὲ ἀγκιστρὸν τι, καὶ συνάγουσιν, ὅτι ἡ ἰχθυοφαγία ἦτο ἀγνωστος κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους², ὅτι δὲ οἱ ἄνθρωποι ἤρχισαν νὰ ἐθίζωνται εἰς αὐτὴν κατὰ τὸν χρόνον, ἐν ᾧ διεμορφώθη καὶ ἤκμασεν ἡ ἐπικὴ ποίησις.

Ἄλλ' ἅς ἐπαναλάβωμεν τὴν ἐξέτασιν τῶν γνωστῶν καὶ πρότερον ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων καί, προσθέτοντες ὅτι ἂν τυχὸν ἔχωμεν νεώτερον, ἅς ἴδωμεν μήπως δυνάμεθα νὰ διδαχθῶμεν διάφορόν τι.

Καὶ πρῶτον ἀνευρέθησαν εἰς τὰ ἐρείπια τῆς κεκαυμένης II πόλεως τῆς Τροίας (περίπου 2500-2000 π. Χ.) στρώματα ἔξ ὅστων ἰχθύων παχέα μέχρι μιᾶς σπιθαμῆς, ὡς ὀρίζει ὁ Virchow (*Schliemann Ilios* σ. 360 *Troja* σ. 165). Εἰς τὰς λιμναίας κατοικίας τῆς Β' Ἰταλίας (*Helbig Die Italiker in der Poebene* σ. 15) εὐρέθη ῥάχιν ἰχθύος· ὁ δὲ O. Keller (*Antike Tierwelt* σ. 328 σημ. 303) μνημονεύει καμάκων ἦτοι ἰχθυοκέντρων ἐκ κέρατος ἐλάφου εὐρεθέντων ἐν τοιούτοις λιμναίοις συνοικισμοῖς τῆς Ἑλβετίας, προσέτι δὲ καὶ ὅτι οἱ ἀρχέγονοι κάτοικοι τῆς ἄνω Αἰγύπτου ἔτρεφον τοὺς νεκροὺς αὐτῶν καὶ δι' ἰχθύων εὐρεθέντων εἰς τοὺς τάφους τοῦ Giza. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς Κυκλάδας, ὡς παρατηρεῖ ὁ Τσουντας (*Ἐφημ. Ἀρχ.* 1898. 199 ἔξ.), κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ (2500 π. Χ.) θὰ ἦσθιον οἱ ἄνθρωποι πλὴν ὀστρέων καὶ τὰ εὐκόλως ἀγρευόμενα μαλάκια κεφαλόποδα. Εὐρὼν δὲ εἶτα δύο ἀγκιστρα ἄνευ ὄγκων, σχετικῶς ἄρα πρωτόγονα (*Ἐφημ. Ἀρχ.* 1899 σ. 104 πιν. 10, 38, 39), ὁμιλεῖ περὶ ἀλιείας, ἀποδεχόμενος βεβαίως οὕτω σιωπηρῶς καὶ ἰχθυοφαγίαν ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις.

¹ Ὁδ. δ 367 ἔξ. «αἰεὶ γὰρ περὶ νῆσον ἀλώμενοι ἰχθυοφάγον γναμποί· ἀγκιστροῖσιν, ἔπειτα δὲ γαστέρα λιμός» καὶ μ 330 «καὶ δὴ ἄγρην ἐφειπεσκον ἀλητεύοντες ἀνάγκη, ἰχθῦς ὀρνίθας τε φίλας ὅ,τι χεῖρας ἔκοιτο». Ὁ Hentze συνάγει ἐκ τῶν χωρίων τούτων καὶ ἄλλων — μ 251, χ 384, τ 113, διὰ τὰ ὅστρεα Ἰλ. Π 747 — ὅτι οἱ ἥρωες ἦσθιον μόνον ἐν ἀνάγκῃ ἰχθῦς, ἀλλ' οἱ πτωχοὶ ἄνθρωποι συχνὰ ἐπρωττον τοῦτο, ἀφ' οὗ ἡ ἀλιεία ἦτο ἐνεργότατον ἐπιτήδευμα.

² Εἶχε γραφῇ καὶ ἀνακοινωθῇ δημοσίᾳ ἡ πρόχειρος αὕτη μελέτη, ὅτε μοι ἀνεκοίνωσεν ὁ Τσουντας, ὅτι μετὰ τὰ ἄνω μνημονευθέντα δημοσιεύματα αὐτοῦ ἀνασκαπτῶν ἐν Μυκῆναις εὐρε δύο ἢ τρία ὅστ᾽ ἰχθύων ἐν τοῖς ἐρειπίοις οἰκιῶν, ἀλλὰ δὲν ἐδόθη αὐτῷ εὐκαιρία νὰ γράψῃ περὶ τούτου.

Ὁ δὲ Ἰωσήφ Χατζηδάκις (*Ἀρχ. Ἐφημ.* 1912, 232-3) οὐ μόνον λέγει, ὅτι αὐτὸς εὗρεν ἐν Τυλίσῳ τῆς Κρήτης (ἀναγομένη εἰς τοὺς μεσομινωϊκοὺς καὶ ὑστερομινωϊκοὺς χρόνους δηλ. 2000-14 αἰῶνος π. Χ.) ὅστ' ἰχθύων, ἀλλὰ καὶ βεβαιοῖ, ὅτι ἐν γένει ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς ἐν Κρήτῃ εὐρίσκονται ἰχθύων ὅστ' αἰ. Εἰς τίνας ἀκριβῶς χρόνους ἀνήκουσι ταῦτα δὲν γνωρίζομεν, ἀλλ' ἂν ἀνεχωροῦμεν ἐκ τῶν γνώσεων, αἵ μέχρι τοῦδε εἶχομεν (περὶ τοῦ ζητήματος τούτου, θὰ ἐλέγομεν, ὅτι ἀνήκουσι ταῦτα εἰς τὰς παλαιότερας περιόδους τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, ἵνα συμφωνήσωμεν πρὸς τὰ ευρήματα τῆς Τροίας καὶ τῶν Κυκλάδων. Ἡντιῶς τὸ παράδειγμα τῆς Τυλίσου καταβιβάζει ἡμᾶς μέχρι τῆς 14 τοῦλάχιστον ἑκατονταετηρίδος. Ἐν τῷ μέχρι τότε λοιπὸν χρόνῳ οἱ κάτοικοι τῆς παραλίας τῆς Τροίας, τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Κρήτης ἦσθιον ἰχθῦς. Ἐνεκα δὲ τῆς συχνῆς ἐπικοινωνίας καὶ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων, μάλιστα εἰς τὰς ἀγόνους Ἑλληνικὰς νήσους καὶ παραλίας, εἶνε πιθανόν, ὅτι ἡ ἀλιεία καὶ ἡ βρώσις τῶν ἰχθύων θὰ ἐξετείνετο καὶ εἰς τὰς λοιπὰς Ἑλληνικὰς ἀκτᾶς.

Κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους, τοὺς τελευταίους ὑστερομινωϊκοὺς, δηλ. τοὺς τελευταίους κυρίως μυκηναϊκοὺς, ὧν τὰ τεχνικὰ προϊόντα εὗρηται μάλιστα ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς χώραις κατεσπαρμένα (1400-1100 π. Χ. περίπου) δὲν εὐρέθη τεκμήριόν τι δεικνύον, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἦσθιον ἰχθῦς· ἵνα δὲ ἐπανεύρωμεν τὸ ἔδυσμα τοῦτο, πρέπει νὰ κατέλθωμεν εἰς τοὺς ομηρικοὺς χρόνους. Τὸ μεταξὺ κείμενον χρονικὸν διάστημα εἶνε ἄγνωστον ἂν περιελάμβανεν εἰς τὸ ὀψολόγιον τῶν ἀνθρώπων τοὺς ἰχθῦς.

Πρέπει ὁμως νὰ ἐξάρωμεν, ὡς ἀποδεικνύουσιν αἱ ἀνασκαφαί, ὅτι καὶ κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους καὶ κατὰ τοὺς Ὀμηρικοὺς (Ἰλ. π. 747), οἱ ἄνθρωποι ἠλίευν καὶ ἔτρωγον ἀφθόνως τὰ διάφορα ὄστρεα τῆς θαλάσσης, πιθανῶς δὲ καὶ τοὺς συχνούς ἐπὶ τῶν ἀγγείων εἰκονιζομένους ὀκτώποδας καὶ τὰ ὅμοια ζῶα, τοῦτο δὲ ἦγεν, ἐννοεῖται, εἰς στενὴν τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν θάλασσαν συνάφειαν καὶ συνήθειαν καὶ θὰ ἦγετό τις νὰ πιστεύσῃ, ὅτι καὶ πρὸ τοῦ Ὀμήρου κατὰ τὸ γεφυρωτέον κενὸν ἰχθυοφαγίας χρονικὸν διάστημα θὰ ἦτο πιθανὴ ἡ γνῶσις τῆς ἀλιείας καὶ τῆς βρώσεως τῶν ἰχθύων, ἀφ' οὗ μάλιστα ὁ Ὀμηρὸς γινώσκει τοὺς κυριωτέρους τρόπους τῆς ἀλιείας καὶ τὰ ὄργανα αὐτῆς προηγμένα· διότι καὶ τὴν διὰ τοῦ καμακίου ἤτοι τῆς τριαίνης (Ὀδ. Κ. 124 πρβλ. Τσοῦνταν ἐν *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1898, 200 ἐξ. ὁ Ποσειδῶν εἶνε ὠπλισμένος διὰ τῆς *τριαίνης*, τῆς «ἰχθυόβολου μαχανᾶς» τοῦ Αἰσχύλου *Ἐπτ.* 133)¹ ἀλιεῖαν ἐγίνωσκε καὶ τὴν

¹ Ἡ τριαίνα εὗρηται ὡς σύμβολον τεκτονικῶν ἐν Φαιστῷ. ὁ δὲ Hall (*Oldest civilisation of Greece* σ. 298 καὶ *Aegean Archaeology* σ. 149) καὶ ἡ J. Harrison (αὐτ.) δέχονται, ὅτι ὁ Ποσειδῶν ἦτο προμυκηναϊκόν. *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ* 1918

διὰ δικτύων (X. 384) καὶ τὴν δι' ἀγκίστρων (Π. 408, Ω 80 ἐξ. δ 369, μ 253, 332). Ἐμφανίζεται μάλιστα ἡ ἀλιεία οὕτω τελεία εἰς ὄργανα, ὥστε προϋποθέτει μακρὰν πρότερον ἀσκησιν, ἵνα καταλήξῃ εἰς τὴν τελειότητα ἐκείνην, καθ' ἣν τὸ ἀγκίστρον καὶ μολύβδαιναν εἶχε πρὸς ταχεῖαν καταβύθισιν, καὶ κέρας βοός, τιθέμενον εἴτε ἀντὶ φελλοῦ (O. Keller ξ. ἄ. Fisch) εἴτε πρὸς προφύλαξιν τῆς ὀρμιάς ἀπὸ τῶν ὀδόντων τῶν ἰχθύων (Hentze).

Ἄφ' οὗ λοιπὸν ὅστρεα θαλάσσια ἔτρωγον πάντοτε, ἰχθὺς δὲ ἠλίευν καὶ ἔτρωγον εἰς τὰς παλαιὰς περιόδους τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ κατὰ τοὺς Ὀμηρικοὺς ἔπειτα χρόνους (πρβλ. καὶ [Ἡσιοδ.] Ἄσπ. 213 ἐξ.), διὰ τίνα λόγον θὰ ἀπείχοντο τῶν ἰχθύων μόνων ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ τῆς ὑστάτης μυκηναϊκῆς περιόδου:

Ἄλλα τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτω: Ἐν τῷ κεκαυμένῳ ἀνακτόρῳ τοῦ Κάδμου, ὃ ἀνέσκαψα ἐν μέρει ἐν Θήβαις καὶ ὅπερ ἀνάγεται εἰς τοὺς ὑστερομινωικοὺς χρόνους, οὓς ζητοῦμεν νὰ γεφυρώσωμεν ἐν τῇ γαστρονομικῇ ταύτῃ ἐρευνῇ, εὗρον πλεῖστα ὅστ' αὐτῶν ἐκ τῶν φαγητῶν τῶν ποτε ἐνοίκων τοῦ οἰκοδομήματος. Μεταξὺ δὲ αὐτῶν, ἐν τῷ ἀσφαλεστάτῳ καὶ μάλιστα ἀνοθεύτῳ τῶν στρωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς, τῷ κεκαυμένῳ, εὗρέθη μεταξὺ ὀστέων, ψηφίδων ὀστέων καὶ ἄλλων κοσμημάτων χρυσῶν καὶ σπόνδυλος ἰχθύος, κεκαυμένος καὶ οὗτος καθὼς καὶ τὰ ἐν τῷ αὐτῷ στρώματι λοιπὰ εὐρήματα. Τοιοῦτοτρόπως ποριζόμεθα τεκμήριον, ὅτι καὶ κατὰ τοὺς ἐσχάτους μυκηναϊκοὺς χρόνους ἠλίευν καὶ ἡσθιον ἰχθὺς, ἡσθιον δὲ οὐ μόνον οἱ πτωχοὶ ἀλλὰ καὶ οἱ βασιλεῖς, ἀφ' οὗ τὸ ὅστον εὗρέθη ἐν τῷ ἀνακτόρῳ.

Υπώπτευσα, ὅτι ὁ σπόνδυλος ἠδύνατο νὰ εἶνε οὐχὶ ἰχθύος θαλασσίου ἀλλ' ἐγγέλεως (πρβλ. Ἰλ. Φ 203, 353) τῶν περιωνύμων τῆς Κωπαΐδος (Παυσ. 9, 24, 2. Ἀριστοφ. Ἀχαρν. 880 ἐξ., 962. *Elq.* 1005. Ἀπ. 302, 334. *Λυσιστ.* 35 ἐξ., 702. Ἀλκίφρ. III, 7, 4. Ἀντιφ. παρ' Ἀθην. 8, 359, 58· 7, 295c Πολυδ. VI, 63. Μάτρων ἐν Parodor. epic. gr. rel. ἐκδ. Brandt. σ. 63 στ. 39 καὶ Ἀρχέστρ. ἠδυπαθ. ἀποσπ. VIII στ. 6. Kruse *Hellas* II 578. Bursian *Geogr. v. Gr.* 197 κ. ἄ.). Φαίνεται δέ, ὅτι ὁ ἐγγέλως δὲν ἐλαμβάνετο ὡς ἰχθὺς («ἐγγέλως τε ἰχθύες τε» Ὀμ. ξ. ἄ. πρβλ. καὶ Wächter *Reinigungsvorschr.* 99 i), ἀλλ' ὡς εἶδος ὄφεως, καθὼς δηλοῖ ἴσως καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ (ἐκ τοῦ *ἔχις* πρβλ. λατιν. *anguis-anquilla*). Ἦσαν δὲ κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους οἱ ἐγγέλεις πατροπαράδοτον παλαιὸν ἔδεσμα ἐν Βοιωτίᾳ καὶ ἐθύοντο καὶ τοῖς θεοῖς (Ἀθην. VII (297) 50).

Ἀπετάθην δὲ πρὸς τὸν ἐπιμελητὴν τοῦ Ζωολογικοῦ Μουσείου κ. Γ. Δ. Ἀθα-

ναϊκὸς θεὸς τοῦ Αἰγαίου πολιτισμοῦ, ταυτισθεὶς μετὰ τοῦ Διὸς τῶν Ἀρείων εἶτα. Ὁ Ἡσίοδος *ἀποσπ.* 76 (Rzach) θέτει αὐτὸν παράλληλον πρὸς τὸν Ποσειδῶνα (πρβλ. *U'sener Rhein. Mus.* 1898, 280).

νασόπουλον, ὅστις ἀπήντησε μοι τὰ ἑξῆς· «ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος σπόνδυλος ἀνήκει εἰς ἰχθὺν τελεόστεον (τύπου πέγκας *perca fluviatilis*). **Πάντως ὁμως δὲν πρόκειται περὶ ἐγγέλεως**, οὕτινος οἱ σπόνδυλοι παρουσιάζονται ὅλως διάφοροι. Ὁ καθορισμὸς τοῦ **εἴδους τοῦ ἰχθύος**, ἀποβαίνει δυσχερὴς ἔνεκα τῆς ἑλλείψεως τῶν ἀποφύσεων καὶ ἔνεκα τοῦ ὁμοιομόρφου τῆς κατασκευῆς παρὰ πολλοῖς εἶδεσι, δι' ὃ ὁ καθορισμὸς εἰδῶν μεταξὺ τῶν τελεοστέων ἰχθύων στηρίζεται ἐπὶ ἄλλων χαρακτηριστῶν. Εἰς τὰ εἰδικὰ βιβλία (Moreau κλ.) οὐδεμία διάκρισις εἰδικῇ μνημονεύεται ὥς πρὸς τὴν κατασκευὴν τῶν σπονδύλων μεταξὺ τῶν διαφόρων εἰδῶν».

Ἄλλ' ἔχομεν καὶ ἕτερον τεκμήριον, ὅτι ἠλιεύοντο ἰχθύες ἐν τοῖς χρόνοις τῆς τελευταίας ὑστερομυκηνῆς περιόδου: Ἐντὸς θαλαμοειδοῦς μυκηναϊκοῦ τάφου ἐν Θήβαις εὔρον ἐγὼ χαλκοῦν ἄγκιστρον¹ καθ' ὅλα ὅμοιον πρὸς τὰ καὶ νῦν ἐν χρήσει, ἔχον ὄγκον καὶ φέρον εἰς τὸ ὀπίσθιον ἄκρον καὶ λείψανον σύρματος, δι' οὗ, καθὼς σήμερον, ἐνίσχυνον τὴν ὀρμὴν, ἵνα μὴ κόπτεται ὑπὸ τῶν ὀδόντων τῶν ἰχθύων. Τὸ εὔρημα τοῦτο ἐν τῇ τελειότητι καὶ ἀριότητι αὐτοῦ προϋποθέτει μακρὰν ὥσπερ αὐτοῦ ἀνάπτυξιν καὶ ἄσκησιν τῆς ἀλειτουργίας. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Ὀμηρὸς προσθέτει εἰς τὸ ἄγκιστρον κέρας βοός, τὸ ὅποιον κατὰ τὸν *Hentze*, ὡς εἶπομεν, ἐχρησίμευεν ἀντὶ τοῦ σύρματος, τοιαύτη δὲ διασκευή δὲν εἶνε πρόοδος ἀλλ' ὀπισθοδρομῆσις ἀδικαιολόγητος (μάρτυς ἡ σημερινὴ χρῆσις), διακαιούμεθα δεχόμενοι τὴν γνώμην τοῦ Keller, ὅτι τὸ κέρας ἐπὶ Ὀμήρου ἦτο ἀντὶ φελλοῦ (πρβλ. **Ἀνθολ. παλατ.** 6, 23, 27 ἐξ.) εἰς τὴν ὀρμὴν μακρὰν τοῦ ἄγκιστρον.

Τοιουτοτρόπως ἔχομεν μεμαρτυρημένην συνεχῇ τὴν ἀλιεῖαν καὶ ἰχθυοφαγίαν εἰς τε τοὺς πρωῒμους κρητομυκηναϊκοὺς καὶ τοὺς ὑστερομυκηνῆς καὶ τοὺς Ὀμηρικοὺς χρόνους. Ἐξετείνεται δὲ ἡ ἰχθυοφαγία οὐχὶ μόνον εἰς τὰς ἐπιθαλασσίους χώρας ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς μακρὰν τῆς παραλίας, καθὼς αἱ Θῆβαι, κειμένας, ὃ δηλοῖ μεγάλην καὶ ἀπὸ μακροῦ χρόνου διάδοσιν, ὅταν μάλιστα ἐνθυμηθῶμεν πόσον δυσκόλως μεταδίδεται ἡ συνήθεια πρὸς νέα φαγητὰ καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν.

Οὕτω δὲ ἐννοοῦμεν, ὅτι οὐχὶ ἐξ ἀπλῆς σπουδῆς τῶν ζωγράφων ἀπεικονίζοντο ἰχθύες ἐπὶ ἔργων τέχνης καθ' ὅλους τοὺς χρόνους τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ ἐκ συνηθείας καὶ γνώσεως τοῦ πρὸς τροφὴν χρησιμεύοντος ζώου. Τοιαῦτα μνημεῖα μετ' εἰκόνων ἰχθύων εἶνε μεγάλα ἀγγεῖα ἐν τῇ Πόλει τῆς Τροίας (Schliemann *Troja* σ. 165), σκεύη τοῦ κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Σύρου (**Ἐφημ. Ἀρχ.** 1899 σ. 89 ἐξ.), τοιχογραφία τῆς Φυλακωπῆς

¹ Ὅρα τὸ συγχρόνως τυπούμενον **Ἀρχ. Δελφ.** 1917, 178 ἐξ.

της Μήλου καὶ πηλινον σκεῦος εἰκονίζον ἄνδρας, πιθανῶς ἁλιεῖς, κρατοῦντας ἰχθύς (Excavation at Phylakopi πίν. XXII), ὁ δίσκος τῆς Φαιστοῦ ἔχον ἰχθὺν ὡς γράμμα (Καθβαδία *προϊστ.* ἀρχ. 457), πηλίνη λάρναξ τοῦ Παλαικάστρου τῆς Κρήτης (αὐτ. 472), ἀγγεῖα ἀνέκδοτα τῶν Μυκηνῶν, ἅτινα μελετᾷ πρὸς ἔκδοσιν νῦν ὁ Wace, ἀγγεῖον τῆς Ἰαλυσσοῦ τῆς Ῥόδου (αὐτ. 497), μικροτέχνημα τοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ (*Ἀρχ. Ἐφημ.* 1889 πίν. 7, 5) καὶ ἄλλα (δρα π. χ. Hall *Aegean Archeol.* σ. 86, 91).

Περὶ Θηβῶν προκειμένου θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ τις, ὅτι ἡ ἁλιεία τῶν ἰχθύων ἡσκαίτο ἐν ταῖς πλησίον λίμναις Τρεφία καὶ Ὑλίκη καὶ τῇ Κωπαίδι, ὅτε αὕτη δὲν ἦτο ξηρά· ἦτο δὲ ἡ Κωπαῖς ξηρὰ ἀκμάζοντος τοῦ μινυεῖου Ὀρχομενοῦ (πρβλ. Gordon Childe *J. of Hell. St.* 1915, 199 ἐξ.), ὅστις, ὡς πιστεύεται, κατεσκεύασε τὰ ἀποξηραντικὰ αὐτῆς ἔργα (Kambanis *BCH* 1892, 121 ἐξ. 1893, 322 ἐξ.), καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν αὐτοῦ καὶ τὴν ἀνάδειξιν τῶν Θηβῶν ὡς πρώτης βοιωτικῆς πόλεως· τὸ γεγονός δὲ τοῦτο ἡ μὲν μυθολογία ἀνάγει εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Θηβαίου Ἡρακλέους, ὅστις κατέβαλε τοὺς Ὀρχομενίους φράζας τὰς καταδόθρας, δι' ὧν ἐξέρρεον τὰ ὕδατα τῆς λίμνης, καὶ κατακλύσας τὴν χώραν, ἀφ' ἧς ἤντλουν τὸν πλοῦτον καὶ τὴν δύναμιν οἱ Ὀρχομενιοὶ (Εὐριπ. Ἡρακλῆς 48, 220. Διοδ. 4, 10, 18. Πaus. 9, 38, 7 πρβλ. 25, 4 καὶ 26, 1. Ἀπολλοδ. 2, 69), ἡ δὲ ἱστορικὴ ἔρευνα εἰς τὸν Ζ' αἰῶνα π. Χ. (πρβλ. Wilamowitz εἰς Eurip. Heracl. 48 Gruppe *Mythol.* 64, 78. Beloch *Gr. Gesch.* I 1 269. Bttenwieser *Indogerm. Forsch.* 1911, σ. 2 Drerup *Homer* 104)· τὸ δὲ πυρποληθὲν ἀνάκτορον τῶν Θηβῶν ἀνήκει εἰς τοὺς ἐσχάτους μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ δὲν φαίνεται, ὅτι ὀπισθεν τοῦ χρόνου τῆς καταστροφῆς ἐξῆσε σημαντικῶς μακρὸν βίον.

Ἀλλὰ τὸ μέγα πλῆθος τῶν θαλασσίων ὀστρέων, ἅτινα εὐρίσκονται ἐν τε τῷ Καδμείῳ ἀνακτόρῳ καὶ ἐν τοῖς χώμασι τῶν μυκηναϊκῶν τάφων ἐν Θήβαις (*Ἀρχ. Ἐφημ.* 1909, σελ. 76, 104), δεικνύει, ὅτι τῶν ἀνθρώπων ἡ πρὸς τὴν θάλασσαν συνάφεια ἦτο ἰσχυρά.

Ἡ πλησιεστέρα πρὸς τὰς Θήβας θάλασσα εἶνε ἡ τῆς Ἀνθηδόνης, ἀπέχουσα περὶ τὰς 3 1/2 ὥρας. Ἡ παραλία τῆς Ἀνθηδόνης, ἐνθα τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως, εἶνε σήμερον ἀκατοίκητος· ἔχει μόνον πεντάδα κτιρίων πενιχρῶν, ἀκατοικήτων τὸ πλεῖστον τοῦ ἔτους. Τὸ πτωχὸν χωρίον Λουκίσια ἀπέχει περὶ τὴν 1/2 ὥραν ἀπὸ τῆς θαλάσσης, οἱ δὲ κάτοικοι αὐτοῦ εἶνε τὸ πλεῖστον ποιμένες καὶ ὀλίγοι γεωργοί. Ὁ κόλπος ὁμοῦ καὶ ὁ λιμὴν διὰ τὸν πλοῦτον τῶν ἰχθύων αὐλακοῦνται ἡμέρας καὶ νυκτὸς ὑπὸ πλοιαρίων ἀλιευτικῶν παντοδαπῶν. Ἐντεῦθεν κομίζονται ἰχθύες εἰς Χαλκίδα καὶ Ἀθήνας ἀλλὰ καὶ εἰς Θήβας σχεδὸν καθ' ἑκάστην ἡμέραν. Εἶνε δυνατὸν ἡ φύσις τῆς θαλάσσης νὰ ἦτο διάφορος κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους;

Ἄλλ' ἵνα μὴ εἰκάζωμεν ἀπλῶς περὶ τούτου, ἰδοὺ τι λέγει ὁ κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα π. Χ. (260 - 230) ἀκμάσας Ἡρακλείδης ὁ κριτικὸς (Geogr. gr. min I, 102 = Frgm. hist. gr. II, 258 ἐξ. Fabricius Bonner Stud. Kekule gew. σ. 64).

«Αὕτη δὲ (ἡ Ἀνθηδών) εὖοινος (πρβλ. Πλουτ. *Κεφ. Ἑλλ. καταγρ.* 19), εὖοπος, σίτων σπανίζουσα διὰ τὸ τὴν χώραν εἶναι λυπράν. Οἱ δ' ἐνοικοῦντες σχεδὸν πάντες αλιεῖς, ἀπ' ἀγκιστρῶν καὶ ἰχθύων ἔτι δὲ καὶ πορφύρας καὶ σπόγγων τὸν βίον ἔχοντες, ἐν αἰγιαλοῖς τε καὶ φύκει καὶ καλύβαις καταγεγηρακότες πυρροὶ ταῖς ὀψεσι πάντες τε λεπτοί, τὰ δ' ἄκρα τῶν ονύχων καταβεβρωμένοι, ταῖς κατὰ θάλατταν ἐργασίαις προσπεπονθότες, πορθμεῖς οἱ πλεῖστοι καὶ ναυπηγοί, τὴν δὲ χώραν οὐχ οἶον ἐργαζόμενοι ἀλλ' οὐδὲ ἔχοντες, αὐτοὺς φάσκοντες ἀπογόνους εἶναι Γλαύκου τοῦ θαλασσίου, ὅς ἀλιεὺς ἦν ὁμολογουμένως».

Ἡ κατάστασις αὕτη ἴσχυε κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα, ἀλλὰ ἡ μνεία τοῦ Γλαύκου τοῦ θαλασσίου, ἀφ' οὗ «ἤρχοντο εἶναι» οἱ Ἀνθηδόνιοι, καὶ τὸ τεκμήριον τῆς ἀναλλοιώτου φύσεως τῆς θαλάσσης δεικνύουσιν, ὅτι καὶ πρὸ τοῦ Γ' αἰῶνος παραπλήσιοι ἦσαν οἱ ὄροι τοῦ βίου ἐν τῇ παραλία ταύτῃ. Πόσον χρόνον πέραν τοῦ Γ' αἰῶνος ἐπιτρέπεται νὰ χωρήσωμεν, δεικνύει ἡ μνεία τοῦ γενάρχου τῆς πόλεως ταύτης τῶν ἀλιέων Γλαύκου (Παυσ. 6, 10, 1. 9, 22, 6 - 7. Mythogr. gr. (Festa) III 11 35 Στράβ. 4, 409. Gruppe Gr. Religionsgesch. 69, 471. Pauly - Wissowa R. - E. λ. Glaukos 8. Roschers Mythol. Lex. Glaukos. Wecklein ἐν τῇ Ζωγραφεῖᾳ Βιβλιοθ. *Αἰσχύλου δράμ.* τόμ. I σ. 69 ἐξ.) ἡ καὶ ἡ καταγωγή τοῦ ἐπωνύμου τῆς πόλεως ἦρως Ἀνθα υἱοῦ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀλκυόνης κατὰ τὴν παράδοσιν (Παυσ. 9, 22, 5. Annual of the Br. Sc. 1896/7 σ. 106 ἐξ.). Ὁ Γλαῦκος εἶνε μυθικὸν πρόσωπον. Ἀλιεὺς ὢν ἔρριψεν ἑαυτὸν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐγένετο θεὸς προστάτης τῶν ἀλιέων καὶ τῶν θαλασσοπόρων, λατρευόμενος ὡς τοιοῦτος οὐχὶ μόνον ἐν Ἀνθηδόνι ἀλλὰ καὶ πολλοῦ τῶν χωρῶν τοῦ Αἰγαίου πελάγους (ᾶρα Pauly - Wissowa Glaukos. Zingerle Archäol. - epigr. Mitt. 1894, 119 ἐξ. κ. ἄ.) τὸ ὀπισθεν μέρος τοῦ σώματος αὐτοῦ ἦτο ἰχθυόμορφον, τοιαῦται δὲ συγκράσεις φύσεων καὶ παραγωγῶν θεῶν κατωτέρου βαθμοῦ, δαιμόνων λαϊκῶν ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις, εἶνε κληρονομία τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ¹· τοῦτο δὲ δηλοῖ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ὑποστάσεων, ὑφ' ἃς ἐλατρεύετο εἰς διαφόρους τόπους ὁ Γλαῦκος². Ἀξιομνημό-

¹ Περί θηριομορφίας καὶ θηριολατρίας ἐν Ἑλλάδι ᾶρα Cook ἐν Journ. of Hell. St. XVI, 80 ἐξ. πρβλ. καὶ τὰς εἰκόνας θαλασσίων τεράτων ἀνθρωπομορφῶν ἐπὶ βουαιτικῶν ἀγγείων Perrot - Chipiez Hist. de l'art X, σ. 39 ἐξ. — Ὅρα καὶ Küster Die Schlange κλ. 1913, 29 κ. ἄ.

² Ὁ Γλαῦκος εἶνε θαλάσσιος θεός, ὁ γλαυκός Ὠκεανός, ὁ Ἄλιος γέρον ἡ Νηρεός, οὗ ἄλλα ονόματα (πρβλ. Σχ. Λυκόφρ. 376. Wilamowitz Aristoteles und Athen II, 181) δηλωτικώτερα τῆς φύσεως αὐτοῦ ἦσαν Φόρκυς ἡ Φόρκος (= ἰχθύς) ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὴν Τηθύν (= δαιμόνιον) πρβλ. Πλάτ. *Κρατ.* τὸν 402 B. Dieterich Abraxas 128. Σχόλ. εἰς Πλ. Θεαίτ. 179 E καὶ Eirem Göttl. Zwillinge 272.

νευτον δ' εἶνε ενταῦθα, ὅτι ὁ Γλαυκος ἐλατρεύετο καὶ ἐν Ποτνιαῖς, τῷ προαστίῳ τῶν Θηβῶν, ὑπὸ τύπον παρεμφερῆ πρὸς τὸν τοῦ Ἰππίου Ποσειδῶνος, ὅστις ἐλατρεύετο ἐν Θήβαις (Ἡσίοδ. *ἀσπ.* 104 ἐξ. Ἀρχ. Δελτ. 1917, 357 ἐξ.).

Δὲν εἶνε λοιπὸν παράδοξον, ἂν ἐν τόπῳ προενεγκόντι τὸν δαίμονα τῆς αλιεΐας ἢ οἰκαιοποιησαμένῳ ἀξιολογώτατα τὴν λατρείαν αὐτοῦ δεχώμεθα παλαιότητα τὴν ἀσκησιν τῆς τε αλιεΐας καὶ τῆς ἰχθυοφαγίας, οὐδ' ἂν ἐν ταῖς γείτοσι Θήβαις εὐρίσκωμεν ἐντὸς τῶν μυκηναϊκῶν τάφων τὰ τεκμήρια αὐτῆς καὶ πιστεύωμεν, ὅτι ἡ ἰχθυοφαγία, μαρτυρουμένη ἐν τοῖς παλαιοῖς χρητομυκηναϊκοῖς χρόνοις καὶ παρ' Ὀμήρῳ, δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ ἐν τοῖς μεταξὺ ὑστερομινωϊκοῖς.

Περὶ τῶν μετέπειτα χρόνων λέγει ὁ Wilamowitz (*Staat und Gesells.* 57), ὅτι οἱ Ἕλληνες (Αἰολεῖς, Δωριεῖς, Ἴωνες) ἐλθόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν ἔτρωγον ἰχθῦς, οἵτινες εἶτα ἦσαν ἡ κυρία τροφή τῶν ἀνθρώπων, γενόμενοι ἱεροὶ τῶν θεῶν μάλιστα τῶν χθονίων καὶ τῶν νεκρῶν κατ' ἀκολουθίαν· πρβλ. Wachter *Reinigungsvorschriften* 95, 99, καὶ ὅσα ὑποδεικνύει ὁ Fehrle *Kultische Keuschheit* 46).

B. ΟΡΝΙΘΩΝ ΙΣΤΟΡΙΑ.

Παρατηρήθη ἤδη, ὅτι ὁ ἀλεκτρυὼν καὶ τὸ θῆλυ αὐτοῦ, αἱ ὄρνιθες, ὡς καλοῦμεν νῦν τὰ σύντροφα ταῦτα τοῦ ἀνθρώπου ζῷα, δὲν εὐρίσκονται ἐν τοῖς παλαιοῖς Ἑλληνικοῖς μύθοις οὔτε ἔχουσι πρῶιμόν τινα θρησκευτικὴν σημασίαν. Ἐθύνοντο μὲν τῷ Ἀσκληπιῷ ἀλεκτρυόνες, ὡς γινώσκωμεν πάντες (Πλάτ. *Φαίδ.* 66 E.—Dieterich *Kl. Schr.* 40. Scheftelowitz *Das Stellvertretende Huhnopfer* σπορ. πρβλ. Πολίτην *Δασογρ.* VI, 317 ἐξ.)¹, ἀλλὰ καὶ ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ τούτου καὶ ἡ περὶ τῆς θυσίας παράδοσις εἶνε νεώτεραι καὶ κεῖνται πολὺ μακρὰν τῶν μυθοπλαστικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος ὡς καὶ πᾶν λείψανον τῆς παλαιότητας ποιήσεως ἀγνοοῦσι «τὰς ὄρνιθας».

Ἡ βατραχομουμαχία (στ. 192) γινώσκει τοὺς ἀλέκτορας, ὥστε καὶ ἂν ἄλλως δὲν ἦτο γνωστόν, ὅτι ἡ ἐπικὴ αὕτη παρωδία εἶνε νεώτερον ποίημα, θὰ ἤρυνό μεθα ἐκ ταύτης τῆς γνώσεως ἰσχυρὸν τεκμήριον κατὰ τῆς ὁμηρικῆς ἢ τούλάχιστον τῆς λίαν παλαιᾶς καταγωγῆς αὐτοῦ. Ὁ Ὅμηρος γινώσκει μόνον τὰ κύρια ἀνδρῶν ὀνόματα Ἀλέκτωρ καὶ Ἀλεκτρυών¹.

¹ Πότε δὲν ἐθύετο ὁ ἱερὸς ἀλεκτρυὼν ὅρα Wachter *Reinigungsvorschriften* 93 ἐξ.

² Περὶ τοῦ δευτέρου ὁ Εὐστάθιος (P, 602) λέγει «Ἀλεκτρυὼν κύριον κεῖται ἐνταῦθα, οὐ φυλάσσον τὸ ὦ ἐν τῇ γενικῇ ὡς ὁ Ἡλεκτρυών· τοῦ δὲ ζῴου τὸ ὄνομα, φασὶν οἱ παλαιοί, οὐδέπω ἐπὶ Ὀμήρου ἐγνώσθαι, οὐ περ ἐπίθετον ὁ ὀρθοδόξος παρὰ τοῖς ὑστερον».

Ἄν ἦτο γνωστὸν τῷ Ὀμήρῳ τὸ πτηνόν, ἡ ὑπερήφανος στάσις καὶ σκευὴ καὶ ὁ πολεμικὸς χαρακτὴρ αὐτοῦ θὰ ἠδύναντο νὰ ἀποτελέσωσι στοιχεῖα παραβολῆς τινος τοῦλάχιστον ἢ θὰ ἐμνημονεύετο ἡ ιδιότης αὐτοῦ τοῦ νὰ προαγ-

Τὰ δύο ταῦτα ὀνόματα παράγουσιν ἄλλοι ἐκ τοῦ ἀλέξω δηλοῦντα τὸν διώκοντα τὰ κακὰ πνεύματα κατὰ τὴν μεταδοθεῖσαν περσικὴν πίστιν (δρα Scheftelowitz *Das stellvertretende Huhnopfer* σποράδην καὶ δὴ καὶ σ. 52), ἣν καὶ σήμερον ἔχει ὁ ἐλληνικὸς λαός, ἄλλοι ἐκ τοῦ α καὶ λέγω, λέκτρον, ἐρμηνεύοντες τὸν ὁμολέκτορα (σχ. Λυκοφρ. 1094) ἢ τὸν ἀγρυπνον ἢ τοὶ μὴ κοιμώμενον ἢ μὴ ἐπιτρέποντα τοῖς ἄλλοις νὰ κοιμηθῶσιν, ἄλλοι ἐκ τοῦ ἡλέκτρον (εἶτε τοῦ μετάλλου, κράματος χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, ὃ ἦτο γνωστὸν ἐν Λυδίᾳ, εἶτε τοῦ ῥητινώδους προϊόντος τῆς θαλάσσης, ὃ ἐπίσης ἦτο γνωστὸν ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων) ἔχοντος τὸ λάμπον κίτρινον χρῶμα τῆς πρωΐας, τοῦ φωτὸς δηλ. καὶ τοῦ ἡλίου, τοῦ «ἡλέκτορος ὑπερίονος» (τ. 398 = ἡελίου ὑπερίονος μ. 398 κ. ἀ.).

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς (263) καλεῖ ἡλέκτορα τὸν ἥλιον ὡς ἐν τῶν τεσσάρων στοιχείων τοῦ κόσμου («ἡλέκτωρ τε θῶν τε καὶ οὐρανὸς ἡδὲ θάλασσα»). Ἡλεκτρὶς εἶνε ἐπίθετον τῆς σελήνης· ἀγαλμὰ τι τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Δελφοῖς νεώτερον ἐκράτει ἀλεκτρούνα (Πλουτ. π. τ. μὴ χρᾶν ἐμμ. τ. πυσθ. 12), ἐπὶ δὲ τῆς ἀσπίδος τοῦ Ἰδομενέως ἐγγόνου τῆς Πασιφῆς θυγατρὸς τοῦ Ἡλίου ἐν ἀγάλματι τοῦ Ὀνάτα ἐν Ὀλυμπίᾳ ἦτο ὡς ἐπίσημον ἐπίσης ἀλέκτωρ (Παυσ. 5, 25, 9 ἐξ.).

Καὶ τῆς Ἡλεκτρᾶς δὲ τὸ ὄνομα ἐρμηνεύεται ὡς ὄνομα νηρηίδος νύμφης τῶν τῷ φῶς ἀντιπεμπόντων υδάτων, εἰς δὲ τὰς Ἡλεκτρίδας νήσους μετεμορφώθησαν αἱ ἀδελφαὶ τοῦ Φαέθοντος (πρβλ. Ὑγίν. μ. 154).

Ὁ Prellwitz (*Etymol. Lex.*) διὰ τὸ ζῶον ἀλέκτορα ἢ ἀλεκτρούνα κυμαίνεται μεταξὺ τῆς ἐκ τοῦ ἀλέξω καὶ τῆς ἐκ τοῦ ἡλέκτορος παραγωγῆς. Διὰ τὰς ἄλλας σημασίας τοῦ οὐσιαστικοῦ ἀλέκτωρ δέχεται ἀνάλογον ἐτυμολογίαν.

Ὁ Leo Meyer (*Handb. d. gr. Etymol.* I, 297) τὸν ἀλέκτορα παράγει ἐπίσης ἐκ τοῦ ἀλέξω, = ἀποκρούων, ἀμυνόμενος. Ἀλλὰ τὸ ἀλεκτροῦν σχετίζει πρὸς τὸν ἡλέκτορα, τὸν λάμποντα ἥλιον.

Ὁ Fick* (*Gr. Personenn.* 379) παράγει τὰ ὀνόματα τῶν Ὀμηρικῶν ἀνδρῶν ἐκ τοῦ ἀλέγω (φροντίζω, νοιάζομαι), ἐν ᾧ εἰς τὴν πρώτην ἐκδοσιν τοῦ βιβλίου του (151) ἐκ τοῦ ἀλέξω ('Ἀλέξ-τωρ ὡς ἔκτος ἀντὶ ἐξ-τος) λέγων, ὅτι τὸ Ἀλεκτροῦν πρὸς τὸ Ἀλέκτωρ ἔχει ὡς τὸ Ἡλεκτροῦν πρὸς τὸ Ἡλέκτωρ.

Ὁ δὲ G. Curtius (*Grundz. d. gr. Etymol.* 136) τὸ Ἡλέκτωρ, ἡλεκτρον, Ἡλέκτρα, Ἡλεκτροῦν παράγει ἐκ τοῦ σανσκριτικοῦ ark-ἀκτινοβολεῖν, ark-as-ἀκτίς, ἥλιος, κρύσταλλος, χαλκός· arkis = λάμψις. Δηλοῖ ὁμοίως, ὅτι τὴν ἐτυμολογίαν στηρίζει εἰς τὸ ταυτόσημον τοῦ ark-as = ἥλιος καὶ θεὸς τοῦ ἡλίου πρὸς τὸ Ὀμηρικόν **Ἡλέκτωρ**, ὃ ὅτε μὲν μόνον ὅτε δ' ὡς ἐπίθετον τοῦ Ὑπερίων κεῖται. Ὡς ῥίζαν θέτει τὸ ἀρκ ἴσον πρὸς τὸ ark, ἐν δὲ τῷ ἀρκ ἀνεπτύχθη εἰτα τὸ ε ὡς ἐν τῷ ἀλέξω ἐκ θέματος πάλιν ἀρκ· διὰ τὴν ἑκτασιν δὲ τοῦ α εἰς η παραβάλλει τὸ τηλε-θάω τοῦτέστιν ταλθάω ἐκ ῥίζης θαλ.

Ὁ Wilamowitz (*Hermes* 1899, 78) λέγει, ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Ὀμητικοῦ ἥρωος πατρὸς τοῦ Ληϊτοῦ (Ὁμ. Ἰλ. P 601 ἐξ.) ἦτο Ἡλεκτροῦν καὶ οὐχὶ Ἀλεκτροῦν (ἢ Ἀλεκτρυόν), διότι ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ζῶου οὐδεὶς Ὀμηρικὸς ἥρωας θὰ ὀνομάζετο.

Ὁ Kretschmer (*Kuhns Zeitschr.* 33, 559 ἐξ. καὶ *Eranos Vindobonensis* 122) λέγει, ὅτι ἐκ τοῦ ἡρωϊκοῦ ὀνόματος Ἀλεκτροῦν καὶ Ἀλέκτωρ ὀνομάσθη τὸ πτηνόν ἐπειδὴ ἡ ἀγωνιστικὴ ἔννοια τοῦ ὀνόματος προσήρμοξε πρὸς τὴν πολεμικὴν φύσιν τοῦ πτηνοῦ· οὕτω ὀνομάσθη τὸ ζῶον ὁ κάστωρ κατὰ τὸν ὁμώνυμον ἥρωα, ὁ πύθιος διὰ τὴν σιμότητα Σιμίας ἢ κατ' εὐφημισμὸν τῆς ἀντιφάσεως Καλλίας, ὁ ὄνος Μέμνων (πρβλ. Κερδῶ ἢ ἀλώπηξ).

Ὁ Schrader (*Reallex.* ἀρθρ. Hahn, Huhn) ἔχων ὑπ' ὄψει καὶ τὸν Kretschmer, δέχεται, ὅτι τὰ ὀνόματα ἀλέκτωρ καὶ ἀλεκτροῦν εἶνε πιθανῶς τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ τῶν ἀνδρῶν τοῦ Ὀμήρου, αἵτινα ἀνάγονται εἰς τὸ ἀλέξω, ἀλεξήτηρ ἀλκτῆρ καὶ σημαίνουνσι τὸν ἀμυνόμενον, τὸν πολεμιστήν. Φαίνεται, λέγει, ὅτι εἰς τὸ πτηνόν ἔδωκαν τὸ κατὰ διπλοῦν τύπον ἐν τῷ ἔπει εὐρισκόμενον κύριον ὄνομα, οὗ ἡ σημασία ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸν φιλότιμον χαρακτῆρα τοῦ ζῶου. Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ πτηνοῦ ἐν ταῖς Ἰνδοευρωπαϊκαῖς γλώσσαις διακρίνει ὁ Schrader δύο τάξεις· ἡ δηλ. ὀνομάζεται τὸ πτηνόν κατὰ τὴν φυσικὴν φωνὴν αὐτοῦ, λαμβάνει δηλ. ὄνομα ὀνοματοποιημένον (πρβλ. τὸ Ἑλλ. κόκκορας) ἢ καλεῖται διὰ λέξεως σημαίνουσας

γέλλη τὸ πρῶτον φῶς, ἡ τόσον ἐπιβαλλομένη εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου, οἷοι ἦσαν οἱ τῶν ἐπῶν ἄνθρωποι.

Ὁ Hehn (*Kulturpflanzen und Haustiere*⁵ σ. 260 ἐξ.) προσέθηκεν, ὅτι οὐδ' οἱ σημιτικοὶ λαοὶ ἐγίνωσκον τὰς ὄρνιθας, διότι καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἀγνοεῖ αὐτὰς καθ' ὅλοκληρίαν. Φαίνεται δὲ βέβαιον, ὅτι καὶ τοῖς Αἰγυπτίοις ἦσαν ἄγνωστοι, διότι, ἐν ᾧ ἐπὶ τῶν Αἰγυπτιακῶν μνημείων ἀπαντῶσι παντοῖα ζῷα, ἀγέλαι δὲ χηνῶν, καὶ ἱερογλυφικαὶ δὲ ἐπιγραφαὶ καταριθμοῦσι τὸν τοιοῦτον πλοῦτον τῶν Αἰγυπτίων, οὐδὲν ὅμως ἔχνος ἐμφανίζεται πού τῶν ὀρνίθων.

Διὰ πολλῶν ἐρευνῶν εὐρέθη καὶ εἶνε ἤδη πρὸ πολλοῦ γνωστόν, ὅτι τὸ ζῷον εἶνε Ἰνδικῆς καταγωγῆς καὶ ἐξ Ἰνδιῶν εἰσήχθη εἰς Κίναν κατὰ τὸν ΙΔ' ἢ ΙΕ' αἰῶνα π. Χ., εὐρίσκεται εἰτα ἀπεικονισμένον ἐπὶ βαβυλωνιακῶν κυλίνδρων τοῦ Ζ' ἢ Γ' αἰῶνος, ἐγνώρισαν δ' ἐκεῖθεν αὐτὸ πρῶτῳ οἱ Ἰρανικοὶ λαοὶ Μῆδοι καὶ Πέρσαι, παρ' οἷς τὸ ζῷον διὰ τὴν θαυμαστὴν αὐτοῦ ιδιότητα νὰ προαγγέλλῃ τὴν πρῶταν, τὸ φῶς, προσέλαβεν ἱερότητα ἐν τῇ θρησκείᾳ τοῦ Ὁρομάζου (πρβλ. Πλουτ. π. *Ἰσ. κ. Ὀσίρ.* 46 ἐξ.), ἥτις ἠνύνησε τὴν διάδοσιν αὐτοῦ (Hehn ἔ. ἄ. Orth παρὰ Pauly-Wissowa R. E. λ. Huhn. Scheftelowitz ἔ. ἄ. 56).

Τούτου δοθέντος προῦχώρησαν οἱ ἀρχαιολόγοι εἰς πορίσματα, ὅτι ἀφ' οὗ τὸ πτηνὸν εἶχεν ἐγκλιματισθῇ εἰς τὴν Περσίαν, ἦλθεν ἐκεῖθεν εἰς τὴν ἀκτὴν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Λυδικοῦ κρά-

τὸν κράζοντα, τὸν καλοῦντα, τὸν ἄδοντα. Τὰ τῆς δευτέρας τάξεως ὀνόματα περιορίζονται ἕκαστον εἰς μίαν γλῶσσαν, πλὴν τοῦ γερμανογοθικοῦ *hana* = «ἡ-κανός· ἀλεκτρῶν» (Ἡσυχ.) πρβλ. τὸ Ἑλλην. καλέω λατ. *calare*, πρὸς δὲ ὁ Prellwitz συνδέει τὸ ὑπ' αὐτοῦ πλασθὲν Ἑλλ. «κάλλα (= ἀλεκτρῶν) ἐκ τοῦ κάλ-λαιο κ.τ.λ. Τὰ ὀνοματοποιημένα ὀνόματα εἶνε μᾶλλον διαδεδομένα καὶ παλαιότερα, ἀνήκοντα εἰς τὴν ἀρχέγονον γλῶσσαν, ὅτε τὰ ὀνομαζόμενα ζῷα ἦσαν ἀκόμη ἄγρια. Ἀλλὰ τοῦτο εἶνε ἔξω ἐντελὸς τοῦ θέματός μου.

Ὁ O. Keller (*Antike Tierwelt* II, 144) φρονεῖ, ὅτι ἐν τῷ αλ κρύπτεται τὸ συριακὸν ἐβραϊκὸν ἄρθρον, ἐν δὲ τῷ *εκτωρ* τὸ ἐβραϊκὸν περσικὸν *Keter* = στέμμα τοῦ πέρσου βασιλέως, ὥστε τὸ ἀλέκτωρ νὰ δηλοῖ τὸν ἐστεμμένον, τὸν φέροντα λόφον. Παραβάλλει δὲ τὴν θεὰν Ἀλεκτρώνα λατρευομένην ἐν Ῥόδῳ. ἔνθα εἶνε πολλὰ τὰ στοιχεῖα τῆς σημιτικῆς ἐπιδράσεως· ἴσως, λέγει, ὁ πετεινὸς ἦτο τὸ ἱερὸν πτηνὸν αὐτῆς (πρβλ. καὶ Wilamowitz *Hermes* 1879, 457 ἐξ. *Malten Archiv f. Religionsw.* XII, 1909, 304).

Ὁ Usener (*Götternamen* 17 ἐξ.) παράγει τὰ ὀνόματα Ἀλεκτρώνα, Ἠλέκτωρ, Ἠλεκτρώων ἐκ τοῦ *elector-van*, οὗ τὸ υ ἐφωνηεντοποιήθη ὡς εἰς τὸ Ἀλκυών· Ἀλκυόνη, Κερκυών, Λευκυανίας, καὶ εἰς τοὺς τύπους *vat va* ἐν τοῖς ὀνόμασι Μαρσύας, Μινύας καὶ τῷ δελφικῷ Πωλύας, Πολύας.

Ὁ δὲ Six (ὄρα Imhoof-Blumer καὶ O. Keller *Tier- und Pflanzenbilder* σ. 35 πίν. V, 40 ἐξ.) εὐρίσκειν μεγίστην ὁμοιότητα τῶν παλαιωτάτων εἰκόνων τοῦ ἀλέκτορος ἐπὶ νομισμάτων (π. χ. τῆς Ἰμέρας) πρὸς ὠρισμένον εἶδος Ἰνδικοῦ ἀλέκτορος (*gallus Sonerati*), τοῦ πολεμικωτάτου τῶν Ἰνδικῶν ἀλεκτόρων. ἐξαίρει τὸ ἰδιάζον κιτρινωπὸν χρῶμα τοῦ πτελώματος αὐτοῦ, παραπλήσιον πρὸς τὸ τοῦ ἡλεκτροῦ ἀλλὰ λάμπον μεταλλικῶς καὶ ἀποφαίνεται ὑπὲρ τῆς πρὸς τὸ ἡλεκτρον καὶ τὸν ἡλέκτορα συγγενείας τοῦ ἀλέκτορος· ὥστε τὸ ζήτημα δὲν εἶνε ὀριστικῶς λελυμένον, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ λύσωμεν αὐτὸ ἡμεῖς, εἰ καὶ προκρίνομεν τὴν γνώμην τοῦ Kretschmer καὶ τοῦ Schrader.

τους δηλ. ολίγον μετά τὰ μέσα τοῦ 7' αἰῶνος π. Χ. (546 ἄλωσις τῶν Σάρδεων). Ἀλλὰ παρατηρήθη, ὅτι ἦτο ἤδη πρότερον γνωστὸν τὸ ζῶον ἐν Ἑλλάδι καί, διὰ τὰ μὴ ἀναφέρωμεν τὸ παράδειγμα (στ. 864) τοῦ Θεόγνιδος (περὶ τὸ 500 π. Χ. πρβλ. Christ - Κώνστα *Ἱστ. τῆς Ἑλλ. Λογοτεχν.* I, 138, 238 ἐξ.), παρ' ᾧ ὑπάρχουσι στίχοι ἀνήκοντες καὶ εἰς τὸν Ζ' αἰῶνα, ἀναφέρομεν τὰ νεώτερα Κορινθιακὰ ἀγγεῖα τὰ ἀναγόμενα εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 7' π. Χ. ὡς καὶ τὰ ὄχι πολὺ νεώτερα Χαλκιδικά, ἅτινα ἔχουσιν εἰκόνας ἀλεκτρυόνων (Furtwangler *Samml. Saburoff* πίν. XLVIII)· εἶνε δὲ ταῦτα τὰ παλαιότατα μνημεῖα, ἅτινα μαρτυροῦσι περὶ τῆς διαδόσεως τοῦ ζώου τούτου ἐν Ἑλλάδι. Ὁ Weickert μάλιστα (Athen. Mitt. 1905, 209) λέγει ὅτι «κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν παλαιότερων κορινθιακῶν ἀγγείων πρέπει τὸ πτηνὸν νὰ ἦτο γνωστὸν καὶ διαδεδομένον ἤδη κατὰ τὸν Η' αἰῶνα π. Χ.». Ἀλλὰ τοῦτο εἶνε ὑπερβολικὸν καὶ ἴσως προέρχεται ἐκ λάθους τινός, διότι τὸ κορινθιακὸν ἀγγεῖον Willisch *Altkorinthische Thonindustrie* εἰκ. 47, ἐνθα ὁ ἀλεκτρυὼν εἶνε ἐπίσημον ἀσπίδος, δὲν εἶνε παλαιότερον τοῦ 600 π. Χ. (πρβλ. αὐτ. σ. 151 καὶ Kretschmer *Die Gr. Vaseninschr.* σ. 27. Ὁ δὲ Scheftelowitz *ἔ. ἄ.* ἀναφέρει καὶ γνώμην τοῦ Δαρβίνου, ὅτι τὸ πτηνὸν ἦλθεν εἰς Εὐρώπην τῷ 600 π. Χ. Ἀφ' οὗ οὕτω ἡ διάδοσις αὐτοῦ εἶνε παλαιότερα τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ Κράτους τοῦ Κύρου, δὲν ἔμεινεν ἄλλη διέξοδος ἐκ τῆς ἀπορίας ἢ νὰ δεχθῶμεν, ὅτι Λυδοὶ ἐμποροὶ διὰ τῆς μεγάλης βασιλικῆς ὁδοῦ (Ἡροδ. 5, 52), ἣν ἠρεύνησεν ὁ Radet (*La Lydie et le monde grec aux temps des Mermnades* 1892 πρβλ. Perdrizet *Revue Archeol.* 1893, σελ. 164 ἐξ. Westberg *Klio* VI 259 ἐξ.), μεταβαίνοντες πρὸς ἐμπορείαν πέραν τοῦ Ταύρου, ἐκόμισαν καὶ διέδωκαν τὸ ἱερὸν τῶν Περσῶν οἰκόσιτον ζῶον. Ἐκ Λυδίας ευκόλως διεδόθη τοῦτο εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Τὴν τοιαύτην καταγωγὴν τοῦ πτηνοῦ δεικνύουσι καὶ λαϊκὰ ὀνόματα, ἅτινα ἔσωσεν ὁ Ἀριστοφάνης ὀνομάζων αὐτὸ *Πέρσην* (ὄρν. 485, 707, 833) ἢ *Μῆδον* (277), ὡς ἡμεῖς καλοῦμεν ἰνδιάνον τὴν ἰνδικὴν ὄρνιθα, φασιανὸν τὸ ἐκ τοῦ Φάσιος πτηνόν, ὡς οἱ Λατῖνοι ἐκάλεσαν κατὰ τὸν F. Marx καὶ τὸν Wilamowitz (*Phil. Unterscuh.* I, 78 πρβλ. Pauly - Wissowa *ἔ. ἄ.* 2520) *gallus gallina* τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος πτηνόν, γνωρίσαντες αὐτὸ ἐκ Γαλατίας, ἐνθα εἶχε κομισθῇ ἴσως ὑπὸ Φοινίκων θαλασσοπόρων. Ὁ Κρατῖνος δὲ (Ἀθην. 9, 374) καλεῖ τὸ ζῶον «*περσικὸν ὄρνιν*».

Τὴν βραδεῖαν γνῶσιν τοῦ πτηνοῦ ἐν Ἑλλάδι δεικνύει καὶ ἡ ἔλλειψις ὀνόματος πρὸς δήλωσιν τοῦ θηλυκοῦ (πρβλ. τὴν πλαττομένην ἢ καταγελωμένην *ἀλεκτρυναῖαν* Ἀριστοφ. *νεφ.* 666), εἰ καὶ παρ' οὐδενὶ εἶδει τῶν πτηνῶν διαφέρει τὸ ἄρρεν τοῦ θήλεος τόσον, ὅσον εἰς τὸ εἶδος τοῦτο.

Ἡ νεωτέρα ἱστορία τῶν ορνίθων δὲν εἶνε δυσπαρακολούθητος οὐδὲ θὰ

διατρίψω πολὺ περὶ τὸ θέμα τοῦτο. Ὁ Πίνδαρος (δλ. 12, 20) γινώσκει τὸν «ἐνδομάχαν ἀλέκτορα», ὡς ὁ Σιμωνίδης (ἀπ. 123) τὸν «ἀμερόφωνον ἀλέκτορα». ἐπίσης ὁ Αἰσχύλος (Εὐμ. 813) καὶ ὁ Ἀριστοφάνης τὰ σπαρτιατικὰ ἀνάγλυφα δεικνύουσιν αὐτὸν ὡς δῶρον πρὸς τοὺς νεκροὺς (Wilamowitz ξ. ἀ.). Ἐπὶ τῶν Παναθηναϊκῶν ἀμφορέων εἶνε πιθανῶς ἀγωνιστικὸν σύμβολον ἐπὶ τῶν τάφων καὶ ἐν αὐτοῖς ὑποδύεται τὴν ψυχὴν τοῦ θανόντος ἢ εἶνε σύμβολον ἀποτρόπαιον (πρβλ. Weickert ξ. ἀ. καὶ Scheftelowitz ξ. ἀ. 52). Ὁ Αἰλιανὸς (II, 28) ἀναφέρει ἱστορίαν, καθ' ἣν ὁ Θεμιστοκλῆς ἄγων τὸν στρατὸν πρὸς μάχην ἐνεθούσiasεν αὐτὸν ἐπιδείξας μαχομένους ἀλέκτορας καὶ ζητοῦντας τὴν νίκην ἐξ ἀπλῆς φιλοδοξίας καὶ οὐχὶ ὑπὲρ πατρίδος καὶ παίδων καὶ ἱερῶν. Ὁ Πλάτων (νομ. VII, 789 B-C) δυσχεραίνει διὰ τὴν μανίαν τῶν Ἀθηναίων πρὸς διατροφὴν ἀλεκτρυόνων καὶ πρὸς ἀλεκτρυονομαχίας. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει πρῶτος τὸ ὄνομα **ἀλεκτορίς** ὡς ἐπίκοινον τοῦ εἵδους ὄνομα, ὡς ἦτο πρότερον τὸ ἀλεκτρυὼν (Ἀριστοφ. νεφ. 663, ἀπόσπ. 237), ὃ δὲ Τίμαρχος κατηγορεῖται ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου (I, 53), ὅτι διημέρευεν εἰς τὰ κυβεῖα πρὸς θέαν τῶν ἰδιωτικῶν ἀλεκτρυονομαχιῶν μὴ ἀρκούμενος εἰς τὰς κατὰ Ποσειδεῶνα μῆνα τελουμένας ὑπὸ τῆς πόλεως ἐν τῷ θεάτρῳ (Αἰλ. ξ. ἀ.) κατὰ τρόπον ἐπίσημον, ὃν μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ἀνακλίσεως ἡ τῶν παραγκωνίων μερῶν τοῦ θρόνου τοῦ ἱερέως τοῦ Διονύσου ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ γλυπτὴ ἀπεικόνισις ἀλεκτρυονομαχιῶν τελουμένων ὑπὸ τοῦ περωτοῦ δαίμονος τῶν Ἀγώνων. Ἦσαν δὲ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος π. χ. ἐν Περγάμῳ (Πλίν. 10, 50) καὶ ἐν Τανάγρα (Παυσ. 9, 22, 4) προσφιλεῖς αἱ ἀλεκτρυονομαχίαι, τοῦτο δὲ μαρτυροῦσι πλὴν τῆς γραπτῆς παραδόσεως καὶ εὐρήματα ἀρχαιολογικά, ὡς πλαγγόνες καὶ ἀγγεῖα καὶ ἀνάγλυφα παντοδαπά. Φαίνεται μάλιστα, ὅτι τὰς ἀλεκτρυονομαχίας ἐγνώρισαν καὶ ἐτέλεσαν πρῶτοι (Perdrizet ξ. ἀ.) οἱ εὐθυμοὶ Λυδοὶ εἰς οὓς ἀποδίδεται ἡ εὐρεσις καὶ ἄλλων διασκεδαστικῶν παιδιῶν, παρ' αὐτῶν δὲ πρωτίμως ἐγνώρισαν τὴν τέρψιν ταύτην οἱ Ἕλληνες καὶ διὰ τοῦτο εὐρίσκομεν ἀλεκτρυονομαχίας καὶ ἐπὶ τῶν μελανομόρφων ἀγγείων τοῦ 7' αἰῶνος π. Χ. (Kleinmeisterschalen πρβλ. Six ἐν Gaz. Archéol. 1888, 202).

Ἀλλ' ἀφ' οὗ τὸ πτηνὸν ἐγένετο γνωστὸν ἐν Ἑλλάδι περὶ τὸ 600 π. Χ., φαντάζεται πᾶς τις τὴν ἐκπληξιν, ἣν ἠσθάνθη, ὅτε ἐν τάφῳ μυκηναϊκῷ τῶν Θηβῶν ἀναγομένῳ εἰς τὸν 14' αἰῶνα περίπου π. Χ. εὗρον φλοιοὺς ὧν (Ἀρχ. Δελτ. 1917, 196).

Εἰς τοὺς τάφους κατετίθεντο τροφαὶ ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων· τὸ δὲ ἔθιμον τοῦτο, γνωστὸν μάλιστα ἐν Αἰγύπτῳ, ἠρμηνεύθη ὡς ἔχον σχέσιν πρὸς τὴν μετὰ τὸν θάνατον ζωὴν τῶν ψυχῶν ἢ ἐντάφιος δὲ ζωὴ αὕτη δὲν ἡδύνατο ἐν τῇ φαντασίᾳ τῶν ἀνθρώπων νὰ διαφέρῃ σπουδαίως ἀπὸ τῆς ἐπιγείου

καὶ διὰ τοῦτο τὰ χτερίσματα τῶν νεκρῶν εἶνε αντικείμενα ὁρμόζοντα εἰς τὰς ἐπὶ τῆς γῆς ἀνάγκας τῶν ἀνθρώπων: ὅπλα, ἀγγεῖα, ὠτογλυφίδες, κτένες, σκῆπτρα, μαχαίρια, ξυράφια, ἀκόναι, κοσμήματα κ.τ.λ. Συνηθέστατα εὐρίσκονται καὶ χύτραι μαγειρικά καὶ πολλὴν ὑποστάσαι χρῆσιν πρὶν τεθῶσιν εἰς τὸν τάφον ('*Αρχ. Δελτ.* 1917 σ. 129, 131, 160, 182, 194, 226, 233, 241). Λείψανα τροφῶν παρετηρήθησαν πολλάκις ἐν μυκηναϊκοῖς τάφοις καὶ ἐγὼ δὲ αὐτὸς εὗρον ὅστ' αὖ μικροῦ πτηνοῦ ἐντὸς ἀγγείου ἐν μυκηναϊκῷ τάφῳ τῆς Αἰγίνης ('*Αρχ. Ἐφημ.* 1910, 207). Τὸ ἔθιμον δὲ διετηρήθη μακροῦς αἰῶνας διότι, ἵνα περιορισθῇ μόνον εἰς παραδείγματα τῆς ἐμῆς πείρας, εὐρέθησαν ὅστ' αὖ μικροῦ πτηνοῦ ἐν τάφῳ τῆς Μυκαλησσοῦ, ἀναγομένῳ εἰς τοὺς περὶ τὸ 500 π. Χ. χρόνους, ὡς πολλὰ καὶ σῦκα καὶ ἀμύγδαλα ἐν τῷ πολυανδρίῳ τῶν Θεσπιέων τῶν πεσόντων εἰς τὴν περὶ τὸ Ἀήλιον μάχην τοῦ 424 π. Χ. (Πρακτικά 1911, 153 ἐξ.), ὡς πάλιν ἐν Θήβαις ἐν τάφοις τοῦ πρώτου ἡμίσεως τοῦ Δ' αἰῶνος π. Χ. ('*Αρχ. Δελτ.* ε. ἄ. 213, 217, 225) καὶ ὅστ' αὖ θαλάσσια ἐν ἀγγείῳ, κεκλεισμένῳ διὰ πώματος στεγανῶς, ἐντὸς τάφου τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ Δ' αἰῶνος π. Χ. (αὐτ. σελ. 234), ἐλαῖαι δὲ ἐν τάφοις τῆς Χαλκίδος, τῶν μακεδονικῶν πιθανῶς ἢ τι παλαιότερων χρόνων.

Τὰ ἐν τοῖς νεωτέροις τάφοις τῶν Θηβῶν ὅσα εὗρον κατὰ τὴν αὐτὴν μάλιστα ἀνασκαφὴν, καθ' ἣν καὶ τὰ ἐν τῷ μνημονευθέντι μυκηναϊκῷ τάφῳ, ὥστε ἡ ροπή τοῦ νὰ ἀποβλέπω πρὸς τοὺς οὕτω συλλεγομένους φλοιοὺς τῶν ὧν ὡς πρὸς φλοιοὺς ὧν ὄρνιθος ἦτο ἤδη δεδομένη καὶ ἐντεῦθεν ἡ ἐκπληξίς μου κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀνασκαφῆς.

Μετὰ ματαίαν περιπλάνησιν πρὸς εὑρεσιν στηρίγματός τινος ἀποδεικνύοντος, ὅτι οἱ μυκηναῖκοι χρόνοι, ἀντιθέτως πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα περὶ τῆς διαδόσεως τῶν ὄρνιθων ἐν Ἑλλάδι, ἐγνώριζον τὸ πτηνὸν τοῦτο, ἐξήτασα ἐκ δευτέρου τὸ ἄλλως εὐτελὲς εὑρημα κατὰ τὸ παρελθὸν θέρος ἐν Θήβαις καὶ εὗρον, ὅτι οἱ φλοιοὶ τοῦ ὧν ἦ τῶν ὧν, δὲν εἶνε ὄρνιθος ἀλλὰ χηνός. Καὶ τὸ πάχος τοῦ κελύφους καὶ ἡ ἀκτὶς τῆς καμπυλότητος εἶνε καθαρὰ τεκμήρια τούτου. Οὕτω τὸ εὑρημα τῶν Θηβῶν διὰ τῆς ἀρνήσεως αὐτοῦ ἐπικυροῖ τὴν κεκτημένην γνῶσιν¹.

Εἶπομεν, ὅτι οἱ χῆνες ἦσαν γνωστοὶ ἐν Αἰγύπτῳ ἐκ παλαιῶν χρόνων· γνωρίζομεν ὅτι οἱ Κεφτιοὶ, οἱ κάτοικοι τῆς Κρήτης καὶ τῶν ἄλλων νήσων, εἶχον

¹ Ἐν τάφῳ τοῦ Ε' αἰῶνος π. Χ. ἀνασκαφέντι ὑπ' ἐμοῦ ἐν Παιανίᾳ τῇ ὑπένεσθον (Καρελλῶ) τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὸ παρελθὸν θέρος εὗρον ὧν χηνός καὶ ὧν ὄρνιθος ἀμφότερα πῆλινα κοῖλα.

Οἱ μῦθοι, καθ' οὓς ὁ Ζεὺς μεταμορφοῦται εἰς κύκνον, ἡ δὲ Ῥαμνουσία Νέμεσις, ἄλλη μορφή τῆς Λήδας ('*Ἀπολλόδ.* III, 10, 6. Σχολ. Λυκοφρ. 89. Keller Thiere d. Klas. Altert. 455. Gruppe 45 ἐξ. Siecke Qditeattribution 199), εἰς χῆνα, εἶνε, νομίζω, παλαιότεροι τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ὄρνιθων εἰς τὴν Ἑλλάδα· διότι ἄλλως τὸν μυθολογιστὴν θὰ εἴλαμε μάλλον ἢ λαγνεία τοῦ ἀλέκτορος. — Ὅρα γενικῶς καὶ Πολύτην ἐν '*Ἐγκυκλοπ. Δεξ.* αρθρ. Ἀλέκτωρ, Ἀλεκτροδῶναι αγῶνες.

ἐμπορικὰς σχέσεις μετὰ τῆς Αἰγύπτου, ὡς δεικνύουσι καὶ οἱ ἐν Ἑλλάδι εὐρισκόμενοι παλαιοὶ σκαραβαῖοι καὶ αἱ Αἰγυπτιακαὶ τοιχογραφίαι αἱ εἰκονίζουσαι νησιώτας φέροντας ἀγγεῖα μυκηναϊκά.

Γνωρίζομεν προσέτι, ὅτι ὁ Ὅμηρος (Ὀδ. Ο, 174) γινώσκει τοὺς «ἐνὶ οἴκῳ ἀτιταλλομένους χῆνας». Ὄταν ἔχωμεν νῦν καὶ τοὺς φλοιοὺς αὐτῶν ἐν θηβαϊκῇ μυκηναϊκῇ τάφῳ, δυνάμεθα ἀδιστάκτως νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὸ οἰκόσιτον τοῦτο πτηνὸν συνέζη μετὰ τῶν μυκηναίων ἀνθρώπων. Πιθανῶς μάλιστα δὲν εἶνε ἐπέισακτον ἐν Ἑλλάδι ἐξ Αἰγύπτου, ἀλλ' ἐκ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, ἔνθα ἐν πλήθει ζῶν ἡδύνατο ἐκ τῆς ἀγρίας καταστάσεως νὰ περιέλθῃ εἰς τὴν ἡμερον. Δύναται μάλιστα νὰ εἶνε καὶ ἰθαγενές.

Διὰ νὰ συμπληρώσωμεν τὴν εἰκόνα τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκιακοῦ πτηνοτροφείου δυνάμεθα ἴσως νὰ προσθέσωμεν καὶ τὰς νήσας, ἃς εἰκονίζει, νομίζω, ἡμέρους καὶ ποικίλας μετὰ τῶν νεοσσῶν αὐτῶν κατὰ φυσιοκρατικόν, ὥς μοι φαίνεται, τρόπον ἀγγεῖον εὐρεθὲν ὑπὸ τοῦ Vollgraff (B. C. Hellen. 1904, 377 ἐξ.) ἐν Ἀργεῖ, εἰ καὶ ἐπιζητεῖ οὗτος ὁμοιότητος ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ πτηνοῦ πρὸς ἄλλα πτηνὰ τοῦ Νείλου· ἀλλὰ τὸ ἀγγεῖον δὲν εἶνε προῖον ξενικόν, ἐποιήθη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐν Ἑλλάδι ἢ μᾶλλον ἐν τῇ Ἀργολίδι, αἱ δὲ νῆσσαι ὡς καὶ οἱ χῆνες εἶνε, ὡς εἶπον, πτηνὰ πιθανώτατα ἰθαγενῇ ἐν Εὐρώπῃ, μεταπεσόντα διὰ τῆς ἀνθρωπίνης φροντίδος ἐκ τῆς ἀγρίας καταστάσεως εἰς τὴν ἡμερον. Πρέπει δὲ πάντως νὰ ἦσαν γνωσταὶ αἱ νῆσσαι ἐπὶ τῶν Ὀμηρικῶν καὶ τῶν προτέρων χρόνων, εἰς οὓς ἀναφέρονται τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἃν τὸ ὄνομα τῆς *Πηνελοπείας* (Πηνελόπης) ἐγένετο ἀληθῶς ἐκ τοῦ *Πηνέλοψ* (Solmsen Archiv f. Rel. Wiss. 1911, 524 = Kuhns Zeitschr. 1909, 207 ἐξ.), σημαίνῃ δὲ τοῦτο τῷ ὄντι τὴν νῆσσαν (δρα καὶ Σχ. Ἀριστοφ. *Ὀρν.* 1302 O. Keller Die antike Thierwelt II, 234 ἐξ.).

Ἐλέχθη, ὅτι δὲν πρέπει νὰ πιστεύωμεν ἀναγκαίως, ὅτι τὰ πτηνὰ ταῦτα ἡμερώθησαν καὶ ἐτρέφοντο ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τότε, ἵνα ἀπολαύωσιν οὗτοι τῶν ὤων καὶ τοῦ κρέατος αὐτῶν, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς κόσμον τοῦ οἴκου καὶ τέρψιν ἐκ τῆς θέας αὐτῶν· φέρεται δὲ ὡς ἀπόδειξις τὸ παράδειγμα τῆς Πηνελόπης, ἣτις ἔτρεφεν εἴκοσι χῆνας καὶ «ἰαίνεται εἰσορόωσα» αὐτοὺς (Ὀδ. τ. 537). Ἀλλὰ οἱ λόγοι οὗτοι δὲν ἀποκλείουσι τὴν βρῶσιν τῶν χηνῶν, διότι καὶ ἡμεῖς νῦν τρέφομεν κοττύφους καὶ πέρδικας πρὸς κόσμον τοῦ οἴκου ἡμῶν, ἀλλὰ θηρώμεθα τὰ πτηνὰ ταῦτα καὶ πρὸς τροφήν ἡμῶν αὐτῶν. Ἄν δὲ ἐπολλαπλασιάζοντο εὐκόλως κατ' οἶκον, θὰ ἐτρέφομεν αὐτὰ ἀναμφιβόλως καὶ πρὸς τροφήν, ὡς πράττομεν πρὸς τὰς ὀρνίθας καὶ τὰ λοιπὰ οἰκόσιτα πτηνὰ, ἐπίσης τέρποντα ἡμᾶς ὀρῶντας αὐτά.

Περὶ τῶν ἐν τοῖς τάφοις ὤων ὁ Rhode (*Psyche*² II 407) λέγει, ὅτι εἶχον

καθαριστικήν ἔννοιαν. Ὁ Poulsen (*Dipylongraber und Dipylonvasen* 32 ἐξ. πρβλ. 22 ἐξ.) φρονεῖ, ὅτι, ἐν ᾧ κατ' ἀρχὰς εἶχον ὡς ἡ ῥόα καὶ ὁ φαλλὸς ἀφροδισιακὴν ἔννοιαν — τοιαύτη δὲ ἔννοια θὰ ἀντεστοίχει, ἂν ορθῶς ἐννοῶ τὸν λέγοντα ταῦτα, εἰς τοὺς χρόνους, περὶ ὧν πρόκειται ἐνταῦθα — μετήλλαξεν ἔπειτα ἡ σημασία αὐτῶν, διδομένων ὡς θρεπτικῆς τροφῆς καὶ ἐπικουρήματος κατὰ τῆς ἀδυναμίας τῶν νεκρῶν. Ὁ Dieterich (*Mutter Erde* σ. 103) ἐρμηνεύει τὰς ἐν τοῖς τάφοις ῥόας, τὰ ᾧ καὶ τὰ διάφορα σπέρματα ὡς ἀποσκοποῦντα εἰς νέαν γένεσιν (*Nachzeugung*). Ὁ δὲ Nilsson (*Archiv fur Religionswiss.* 1908 σ. 530 ἐξ.), παραβάλλων τὴν προσφορὰν τῶν ὠῶν πρὸς τὸ αἷμα τῶν ἐπὶ τῶν τάφων αἱματηρῶν θυσιῶν, ὃ ἔδιδε ζωὴν τοῖς νεκροῖς (ᾧ τὴν νέκυϊαν τῆς Ὀδυσσεϊας), καὶ πρὸς τὰς αἱμακουρίας (πρβλ. Stengel *Hermes* 1906, 235 ἐξ.), ἀποφαίνεται τελευταῖος, ὅτι τὴν αὐτὴν σημασίαν εἶχον καὶ τὰ ᾧ (ᾧ καὶ J. Harrison *Prolegom. to the Gr. relig.* 629). Ἀλλὰ τοιαύτη ἐρμηνεῖα προϋποθέτει βρῶσιν τῶν ᾧ τούτο δὲ συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὴν ἔπειτα καὶ μέχρις ἡμῶν συνήθειαν.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΡΚΑΔΙΚΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΝ

Παυσ. Η, 53. 9: τὸ δὲ χωρίον τὸ ὑψηλόν, ἐφ' οὗ καὶ οἱ βωμοὶ Τεγεάταις εἰσὶν οἱ πολλοί, καλεῖται μὲν Διὸς Κλαρίου.. Ὁ τελευταῖος καὶ συστηματικῶς εἰς τὴν τεγεατικὴν τοπογραφίαν ἀσχοληθεὶς V. Berard (BCH, 1892, 522-549 pl. XIII) ταυτίζει τὸ χωρίον τοῦ Διὸς Κλαρίου μετὰ τοῦ λόφου τοῦ χωρίου Μερτσαούση, ἐνῶ τὴν ἀκρόπολιν τοποθετεῖ ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἀγίου Σώστη. Ἀλλ' ὑπὲρ τῆς ἀντιστροφῆς τάξεως συνηγοροῦν περισσότεροι λόγοι. Οὐδὲν ἱχνος λατρείας ἐσημειώθη μέχρι τοῦδε ἐπὶ τοῦ Μερτσαούση, ἐνῶ ἐπὶ ἐκείνου τοῦ Ἀγ. Σώστη πάμπολλα. Ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ περιφήμου διὰ τὴν ἀφθονίαν τῶν ἐκεῖ εὑρεθέντων πηλίνων εἰδωλίων ἱεροῦ τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης, εὑρισκομένου κατὰ τὴν ΒΔ κλιτὺν τοῦ λόφου, συνελέχθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν μου τοῦ 1910 καὶ κεραμίδες μὲ ἐντύπους ἐπιγραφάς: **Κόρας**, **Ἀοκλαπιού** καὶ **Τύχας** (Πρακτικά 1910, 275). Ἐπειδὴ διὰ τὴν τελείαν ἀπουσίαν παντὸς ἀρχιτεκτονικοῦ λειψάνου φαίνεται ἀπίθανον, ὅτι αἱ κεραμίδες ἐστὲν γὰζον τρεῖς διαφόρους ναούς, πιστεύω, ὅτι ἐντὸς τοῦ περιβόλου εἶχον ἰδρυθῆ τέσσαρες τοῦλάχιστον μετὰ τοῦ τῆς Δήμητρος βωμοί, εἰς οὓς ἀντεστοίχουν ἰσάριθμα. εὐτελῆ πάντως τὴν κατασκευὴν οἰκήματα, χρήσιμα εἰς στέγασιν ἢ διαφύλαξιν τῶν ἀναθημάτων. Εἰς τὰ οἰκήματα ταῦτα, ἅτινα εἶχον θέσιν θησαυρῶν, ἀνῆκον αἱ εὑρεθεῖσαι κεραμίδες. Ἐπειτα εἰς ἀπόστασιν 300 μ. καὶ κατὰ τὴν πρὸς βορρᾶν βλέπουσαν κατωφέρειαν τοῦ λόφου παρατήρησα εἰς μεγάλην ἔκτασιν ὑπὸ τὰς οἰκίας τοῦ μικροῦ χωρίου πολυάριθμα συντρίμματα ἀγγείων καὶ πηλίνων εἰδωλίων, βεβαιοῦντα τὴν ὑπαρξιν καὶ ἄλλου παρομοίου ἱεροῦ. Ταῦτα πάντα ἐνθυμίζουσιν βεβαίως τοὺς πολλοὺς βωμοὺς τοῦ Πausanίου, ὃχι δὲ ἀτόπως ὀνομάζεται τὸ χωρίον ὑψηλόν, ἀφοῦ ὁ λόφος τοῦ Ἀγ. Σώστη εἶναι ὁ ὑψηλότερος ὅλων (706 μ. ἐνῶ ὁ τοῦ Μερτσαούση 679 μ. καὶ ὁ μετὰ 693. Ἴδὲ χάρτην BCH ἔ. ἀ.).

Ὁ λόφος ἄρα ἦτο ἱερὸς εἰς τὸν Δία Κλάριον, οὗ τὸ ἀληθινὸν ὄνομα ἦτο κατὰ τὴν παλαιὰν ἐποχὴν **Κράριος**, δηλ. Ἀκραῖος, Ὑψιστος (παρὰ τὸ κέρασ = ἄκρα, κορυφή, Κ(ε)ρᾶ(σ)ριος), ὡς δηλοῦσι τοῦτο οἱ Κραριῶται τῶν ἐπιγραφῶν. Κλάριος μετωνομάσθη ὁ θεὸς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πausanίου κατὰ παρατυμολογίαν (τοῦ κλήρου τῶν παίδων ἕνεκα τῶν Ἀρκάδος Παυσ. ἔ. ἀ.). Ἀφ' ἐτέρου εἰς τὴν τοποθέτησιν τῆς ἀκροπόλεως ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Μερτσαούνη συντρέχει πρῶτον μὲν ἡ μεγαλυτέρα γειννίασις πρὸς τὰ τεῖχη τῆς πόλεως. Ὁ Ἀγ. Σώστης ὑψοῦται εἰς τριπλασίαν σχεδὸν πρὸς Β ἀπόστασιν, περὶ τὰ 1500 μ. Ἐπειτα ἂν, ὅπως φαίνεται πιθανώτατον, ἡ ὑπὸ τοῦ Πολυβίου μόνου ἀναφερομένη (V, 17, 1-2) ὠχυρωμένη ἄκρα τῆς πόλεως συμπίπτῃ πρὸς τὸν λόφον

τὸν ὀνομαζόμενον Φυλακτρίδα ὑπὸ τοῦ Πausανίου (H, 48, 4), οὐδεμία ἄλλη θέσις ἀνταποκρίνεται πληρέστερον εἰς τὴν ἐπωνυμίαν. Ἀπὸ τοῦ εἰρημένου λόφου, ὡς ἀπὸ φυλακείου, ἠδύναντο οἱ Τεγεᾶται νὰ κατοπτεύωσι ἐπίσης καλῶς τὰ πρὸς τὴν Λακεδαίμονα σύνορα, τὴν ὁδὸν τοῦ Ἄργους καὶ τὴν ἐκ Μαντινείας ἔξοδον.

Ἐρείπια τοῦ ναοῦ Ἀρτέμιδος Κνακεάτιδος. Ἐν BCH, XXXVI, 378 καθώρισα τὴν θέσιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Πausανίου αναφερομένου ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος Λιμνάτιδος, ὁδηγηθεὶς ἐξ ἐπιγραφῆς καὶ ἄλλων εὐρημάτων. Σήμερον ἡ θέσις λέγεται Ἀσπέλα καὶ ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ περιηγητοῦ, σημειοῦντος 9 στάδια ἐκ Τεγέας κατὰ τὴν πρὸς τὴν Λακωνικὴν ὁδόν. Μετὰ τοῦτο μνημονεύονται ὡς 10 περίπου στάδια ἀπέχοντα περαιτέρω τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος Κνακεάτιδος (Πaus. H, 53, 11). Πράγματι μετὰ ημισείας ὥρας πορείαν ἀπὸ τῆς Ἀσπέλας φθάνομεν εἰς τὴν θέσιν Περφόρι, ὅπου ἀναγνωρίζομεν εἰς τὰ ἐπὶ τοῦ βράχου αὐλάκια τὰ ἴχνη τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ καὶ καταβαίνοντες εἰς τὸν Σαρανταπόταμον ἐννοοῦμεν καλῶς τὴν ἀκολουθοῦσαν περὶ τοῦ Ἀλφειοῦ ἀγῆγησιν τοῦ Πausανίου. Ἄλλ' οὔτε λείψανον ἀρχαίου ναοῦ παρατηρεῖται εἰς τὰ πέριξ οὔτε τὸ ἐλάχιστον ὄστρακον. Μόνον εἰς 1 1/2 ὥρας πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀπόστασιν καὶ ὑψηλὰ ἐπὶ τῆς λεγομένης Ψηλῆς Κορφῆς εὐρίσκονται τὰ ἐρείπια τοῦ ὑπ' ἐμοῦ τὸ 1907 ἀνασκαφέντος ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος (Πρακτικά, 1907, 120 κέ.). Φαίνεται πολὺ τολμηρὸν νὰ ταυτίσωμεν τὰ ἐρείπια ταῦτα πρὸς τὰ τῆς Κνακεάτιδος τοῦ Πausανίου. Ἄλλ' ὅταν ἀναλογισθῶμεν, ὅτι πρὸς τὴν ἡμετέραν Ἀρτέμιδα θὰ ὠδήγει παρέκθασις τῆς εἰς Λακωνικὴν ὁδοῦ, ἀρχομένη περίπου ἐκ σημείου ἀπέχοντος ἐκ Λιμνάτιδος περὶ τὰ 10 στάδια, πρὸς δὲ τούτοις ὅτι περὶ τῶν ἐρειπίων τῆς Κνακεάτιδος φυσικὸν εἶναι μόνον νὰ ἴκοντο οἱ Πausανίας, εὐκόλον εἶναι νὰ ἐννοήσωμεν τὴν περὶ τὰς ἀποστάσεις ἀνακρίβειαν. Διὰ τοῦτο θὰ ἐπεθύμουν νὰ μὴ εἶμαι διστακτικὸς εἰς τὴν ἀνωτέρω ταύτισιν.

Τὸ καλούμενον Χῶμα. Ἦδη ὑπὸ τῶν λογίων τῆς μεγάλης Expedition de la Morée (Puillon Boblaye 143) ἐταυτίσθη ἐπιτυχῶς τὸ καλούμενον Χῶμα τοῦ Πausανίου (H, 44, 1, 5, 7), ὅπερ ἐχρησίμευεν ὡς σύνορον τῶν Μεγαλοπολιτῶν, Παλλαντιέων καὶ Τεγεατῶν, πρὸς τὴν κατὰ τὸ χωρίον Μπερμπάτι ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ τῆς πεδιάδος παρατηρουμένην διπλὴν σειρὰν λίθων, ἐκτεινομένην ἐπὶ 1000 μ. περίπου καὶ ἐνώνουσαν τὸ βουνὸν Γκράβαρη πρὸς τοὺς ἀπέναντι πετρώδεις λόφους. Οἱ λίθοι ἀνείχον τὸ ἐπισωρευθὲν χῶμα, ὅπερ ἠμπόδιζε τὰ ἐκ τῆς πεδιάδος τοῦ Παλλαντίου νερὰ νὰ συρρέουν εἰς τὸ καὶ ἄλλως δεινῶς κατακλυζόμενον Μανθουρικὸν πεδῖον. Ὡς πελώριος σκελετὸς ἐκλιπόντος μεγαθηρίου διατηρεῖται σήμερον τὸ ὑδραυλικὸν τοῦτο ἔργον τῶν παλαιῶν καὶ ὀνομάζεται ὑπὸ τῶν περιοίκων Χτήρι τῆς Λίμνας ἢ ἀπλῶς Χτήρι. Εἶναι πιθανόν, ὅτι τὰ

χώματα θὰ εἶχον ἤδη παρασυρθῇ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πausανίου καὶ ἐντεῦθεν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ὁ προσδιορισμός: τὸ καλούμενον Χῶμα. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη ἀσύστατος εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Loring (JHS, 1895, 35) ὅτι ἄλλη τις θέσις ἀνταποκρίνεται καλύτερον πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ περιγητοῦ περὶ τῶν συνόρων. Ὁ γνωστὸς διὰ τὰς σημαντικὰς τοπογραφικὰς ἐργασίας του Ἄγγλος ἀρχαιολόγος ἐπρότεινε ὡς καλύτερον ἀρμόζοντα τὸν ἡμίσειαν ὥραν πρὸς ΒΔ ἀπέχοντα πετρώδη λόφον τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, ὅπου φαίνεται μακρόθεν μεσαιωνικὸς πύργος ἐξ ὕλικου ἀρχαίου κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκτισμένος. Ἄλλ' ἐκτὸς ἄλλων δυσκολιῶν οἱ Τεγεᾶται ἤθελον ἐκτείνει τότε τὴν κυριότητά των μέχρι περιήτου τῶν τειχῶν τοῦ Παλλαντίου. Τὸ τοιοῦτον δὲν ἤθελεν εὐκόλως ἐπιτρέψει εἰς τοὺς γείτονas ἢ πόλιν τῶν Παλλαντιέων εἰς ἐποχὴν μάλιστα καθ' ἣν ἔστω καὶ διὰ τὰς παρερμηνείας τῶν λογίων τῆς Ἀρχαιότητος εἶχε καταλάβει τὴν θέσιν μητροπόλεως τῆς Ῥώμης. Ἀληθῶς δὲν ὑπάρχει φυσικώτερον ὄριον μετὰ Τεγέας καὶ Παλλαντίου τοῦ πρὸς νότον στενοῦ λαιμοῦ τῆς πεδιάδος, ὅπου τὸ Χτήρι, ὅστις ὡς οἶονεῖ ἰσθμὸς χωρίζει καὶ συνδέει τὸ τῶν Παλλαντιέων πρὸς τὸ Μανθουρικὸν πεδίον. Καὶ ἐν γένει μάλιστα μετὰ τὴν διὰ τῆς ἀνασκαφῆς μου βεβαίωσιν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Σωτεείρας καὶ τοῦ Ποσειδῶνος ὡς κειμένου ἐπὶ τῆς Βίγλας (Πρακτικά 1910, 275) ἡ τοπογραφία μετὰ τὴν Ἀσέας καὶ Τεγέας ἢ σχετικὴ πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ Πausανίου δὲν εἶναι οὐδαμοῦ σκοτεινὴ ἢ ἀμφίβολος. Γνωρίζομεν ἀσφαλῶς ὅτι ἡ ἐξ Ἀσέας (Φραγκόβρυσο) ὁδὸς ἀνέβαινε εἰς Βίγλαν, ὅπου τὰ εἰσέλματα τοῦ ναοῦ, ὅτι τὸ Γκράβαρη εἶναι τὸ Βόρειον, ὅτι ἡ ὁδὸς διέσχιζεν εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Παλλαντίου, ὅπερ ἄφηνεν ἀριστερά, καὶ ὅτι τέλος ἔφθανεν εἰς τὸ καλούμενον Χῶμα. Ἐκεῖθεν διὰ τοῦ Μανθουρικοῦ πεδίου, δηλ. τῆς σημερινῆς Τάκας, ὁ περιγητὴς ἔφθανεν εἰς Τεγέαν.

Τὸ ὄρος Κρήσιον. Εἰς τὸ ζήτημα ἂν τὸ ὄρος Κρήσιον μετὰ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἄρεως Ἀφνειοῦ πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν πετρώδη λόφον τοῦ Βουνοῦ ἢ νὰ ζητηθῇ πρὸς τὸ Καμάρι θὰ ὀδηγηθῶμεν βεβαίως ἐκ τῆς διευθύνσεως, ἣν εἶχεν ἡ ὁδὸς ἢ ἄγουσα ἐκ τοῦ Χώματος διὰ τοῦ Μανθουρικοῦ πεδίου εἰς Τεγέαν (Fraser, Paus. VIII, 44, 7). Ὅτι ἡ ὁδὸς διήρχετο κατὰ μῆκος τὴν πεδιάδα, διὰ μέσου τῆς σημερινῆς Τάκας πρὸς τὴν Κερασίτσαν, καὶ δὲν ἐξετρέπετο πρὸς βορρᾶν, ἵνα ἀφήσῃ τὸ Βουνὸ πρὸς τὰ δεξιὰ, νομίζω, ὅτι ἐξάγεται ἐμμέσως ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Πausανίου, μνημονεύοντος, ὅτι τὸ Μανθουρικὸν πεδίον εἶχε μῆκος ἐξήκοντα σταδίων. Φαίνεται εὐλογον νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι τὴν ἀπόστασιν ταύτην ὁ περιγητὴς ἔμαθεν ἐκ τοῦ σταδιασμοῦ τῆς ὁδοῦ. Τὸ μῆκος ἄρα ταύτης συνέπιπτε πρὸς τὸ τῆς πεδιάδος καὶ πρὸς τὸ Καμάρι πρέπει νὰ ζητηθῇ τὸ ἱερόν. Ἐπὶ τοῦ Βουνοῦ δὲν παρατηρήθησαν ἱχνυ ἀρχαῖα.

Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ

ΑΝΑ ΤΗΝ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΝ.

Ἀφότου προ 60 ἐτῶν ὁ Leon Heuzey διὰ τοῦ μνημειώδους βιβλίου του, *Le mont Olympe et l'Akarnanie*, παρέσχε γενικῶς τελείαν εἰκόνα τῆς ὀρεινῆς καὶ ἀποκέντρου χώρας μετὰ τὰ ἐκπληκτικῶς πολυάριθμα καὶ ἐξαιρετικῶς διατηρούμενα τεῖχη, οὐδὲν ἄλλο ἐδημοσιεύθη ἔργον, ἄξιον νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν καθ' ὅλας τὰς ἀπόψεις ἀπεστρογγυλωμένην ἐκείνην πραγματείαν. Τοῦ Bursian αἱ ἐπικρίσεις ἦσαν ἀνάξιαι λόγου, τοῦ Oberhammer τὸ βιβλίον κυρίως ιστορικόν, τὰ δὲ διπλᾶ ταξείδια τοῦ Noack δὲν ἀπέδωκαν εἰσέτι τὰ προ πολλοῦ ἀναμενόμενα αποτελέσματα.

Περιορισμένα ἦσαν καὶ τὰ κέρδη τῶν γενομένων ἀνασκαφῶν, ἐξ ὧν προέχουν ἡ ἀνασκαφή τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς ἐν Στράτῳ ὑπὸ τῶν Γάλλων (1893), τοῦ ἐπιφανεστάτου μνημείου τῆς Ἀκαρνανίας, καὶ ἡ τῶν Ἀμερικανῶν κατὰ τὴν πόλιν τῶν Οἰνιάδων (1904). Μικρότεραι ἐργασίαι ἐγιναν ὑπὸ τοῦ κ. Σωτηριάδου κατὰ τὴν Στράτον καὶ τὰ Κόροντα (1908) καὶ ὑπ' ἐμοῦ εἰς νεκρόπολιν τοῦ Ἀνακτορίου (1915). Τούναντίον λυσσαλέα ἦτο καὶ ἐφάμιλλος τῆς βοιωτικῆς ἡ λαθραία τυμβωρυχία τῶν χωρικῶν, ἐμπνεομένων ἀτυχῶς ἐνίοτε καὶ ὑπὸ ἰσχυρῶν ἐντοπίων χωροδεσποτῶν.

Ἄλλ' ἂν αἱ νεκροπόλεις ἔπαθον μεγάλας ζημίας καὶ τὸ λυπηρὸν θέαμα τῶν ἑκατοντάδων ἀνοιχτῶν τάφων ἀποκαρδιώνει τὸν περιηγητὴν, ὅμως τὰ ὑπερήφανα ἐρημικὰ παλαιόκαστρα μένουν ἐκεῖ εἰς τὸ πείσμα τοῦ χρόνου ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ ὄρθια καὶ παρέχουν μέγα ὕλικὸν εἰς τὴν σπουδὴν τῆς τοπογραφίας καὶ ἱστορίας τῶν Ἀκαρνάνων. Δὲν εἶχον τειχισθῇ μόνον αἱ καθ' αὐτὸ πόλεις, ἀλλ' ἐκάστη τούτων εἶχε καὶ ἄλλα πέριξ μικρότερα τειχίσματα, τούτων δὲ πάντων ἡ διατήρησις εἶναι ἐξαιρετικῶς καλὴ, ἐπεὶ κατὰ μέγα μέρος ἐκτίσθησαν ἐπὶ βουνῶν ἀποκέντρων, ὅπου οὔτε προσχώσεις οὔτε νεώτεροι συνοικισμοὶ ἦτο δυνατόν νὰ τὰ ἐξαφανίσουν. Τὸ πλῆθος καὶ ἡ σπουδαιότης τῶν ὀχυρώσεων παρετηρήθη ἤδη κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα. «*Εἰσὶ δὲ που πολλοὶ καὶ τῆς Ἀκαρνάνων τουτο μὲν χερσαῖοι, τουτο δ' ἐναλοὶ τόποι θαυμαστὰς ὀχυρότητας ἔχοντες*», λέγει ὁ Πλούταρχος (Ἀρατ. 50). Ἐπεὶ δὲ φυσικὰ τὰ τεῖχη δὲν ἀποτελοῦν τὸ ὅλον τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ καὶ ἐν Ἀκαρνανίᾳ, εἶναι φανερόν, ὅτι εἰς τὸ ἄλλως λαμπρὸν βιβλίον τοῦ Heuzey πολλὰ εἰσέτι δύνανται νὰ προστεθοῦν ἢ διορθωθοῦν.

Τούτου πείραν ἔλαβον κατὰ τὴν πέρυσι γενομένην περιήγησίν μου ἀνὰ τὴν Ἀκαρνανίαν, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν Δεκεμβρίου 1917 μέχρι τέλους Ἰανουαρίου

τοῦ ἐπομένου ἔτους. Ἄν καὶ οὔτε χρόνον εἶχον ἀρκετὸν εἰς συντέλεσιν σχεδίων ἀξίων δημοσιεύσεως, οὔτε τὸ στοιχειῶδες ἐφόδιον τῆς φωτογραφικῆς μηχανῆς ἔφερον μαζί μου, ὅμως διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐρειπίων ὅχι μόνον πολλὰ ἐδιδάχθην — ἐπεσκέφθην ἐν ὅλῳ 29 μεγάλα καὶ μικρὰ τεῖχη, ἐξ ὧν 4 ἀπαράληκτα μέχρι τοῦδε — ἀλλὰ καὶ ἠδυνήθην νὰ καταλήξω εἰς συμπεράσματα χρονολογικά, χρήσιμα, ὡς θὰ ἐκτεθῇ κατωτέρω. Ἐπειτα τὰ τοπογραφικὰ κέρδη δὲν ἦσαν μὲν μεγάλα, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀσήμαντα. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἐκτὸς τῆς ἀκριβεστερας ἐξετάσεως μερικῶν τόπων καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῆς γνωστῆς μεγάλης χαλκῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Θέρμου. Τέλος ἄλλα προσκλήματα τῆς ἐρεῦνης, ὡς ἡ βεβαίωσις ναοῦ τοῦ *Διὸς Καραοῦ* ἐν Ἀστακῷ με σχετικὴν ἐπιγραφὴν καὶ ἐρείπια, ἄλλου ναοῦ ἐν Ὀλπαις, δύο ἱερῶν παρὰ τὸ Θύρρειον καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς ἐπιταφίων ἐπιγραφῶν δὲν ἦσαν ἀμοιβὴ μικροῦ λόγου ἀξία.

Τ Α Τ Ε Ι Χ Η

Μεγάλοι εἶναι αἱ ἐκ τῶν ἀκαρνανικῶν τειχῶν ἐντυπώσεις, ποικίλοι καὶ ἀκατάπαυστοι. Σχεδὸν καθ' ἐκάστην ὁ ταξειδιώτης ἔχει νὰ ἀπολαύσῃ τὴν θεάν ἑνὸς πάντοτε ἐνδιαφέροντος ἀρχαίου φρουρίου. Διότι δὲν ἀπέχουν κατὰ μέσον ὄρον πλέον τῶν 3-4 ὥρῶν τὸ ἐν τοῦ ἄλλου. Ἄν ἐπικρατῇ ἡ αὐτὴ παντοῦ τοιχοδομία, ἡ πολυγωνικὴ, ὅμως ἡ διάφορος φύσις τοῦ ὠχυρωμένου τόπου πρῶτον, ἔπειτα ἡ ποικιλία τοῦ σχεδίου καὶ αἱ λεπτομέρειαι ἀποτελοῦν σειρὰν μέχρι τέλους γοητευτικὴν. Ἀλλ' ὑπὲρ πάσας τὰς ἐπιστημονικὰς παρατηρήσεις ἔξέχει τὸ θεαματικὸν μέρος. Ἐδῶ τὸ τεῖχος διέρχεται ὑψηλὸν καὶ ἐπιβλητικὸν διὰ μέσου ὑψικόμων δρυῶν, ἐκεῖ περισσότερον ἐρειπωμένον καλύπτεται καὶ στολίζεται ὑπὸ θάμνων, περαιτέρω ἀναρριχᾶται εἰς βράχους, πρὸς οὓς συγγέεται πρὸς στιγμὴν ὡς ἄλλο ἔργον τῆς δημιουργίας. Τώρα ὁ ὑψηλὸς πύργος μέσα εἰς ἀπόλυτον ἐρημίαν, ἐνῶ ὁ ἥλιος λάμπει καὶ οὐδεὶς ἀκούεται ψιθυρὸς ζωῆς, διηγεῖται ἀφῶνως καὶ ἀδρομερῶς εἰς τὸν μικρὸν κάτω ἐπισκέπτην τὴν μεγάλην ἱστορίαν του. Μετ' ὀλίγον ἡ γειτονικὴ πύλη με τοὺς λιθίνους ὄγκους νομίζεις ὅτι προσλαμβάνει ζωὴν εἰς τὸ σάλευμα τῶν σκιῶν, ποῦ ῥίπτουν ἐπάνω οἱ σειόμενοι ὑπὸ τοῦ ἀνέμου κλάδοι. Ἡ ζωὴ κατόπιν γίνεται ἐντονωτέρα μετὰ τὴν προσέγγισιν τοῦ ποιμνίου. Ἡ σημαντικὴ μορφή τοῦ βοσκοῦ μετὰ *τὴν ἀγκλίτσαν* ἐπὶ ὑψηλοῦ μέρους τοῦ τεύχους, αἱ πάσας τὰς ἀναβάσεις τολμῶσαι αἶγες καὶ οἱ ἀπειλητικοὶ σκύλοι παρέχουν τόσας ἄλλας ἀπόψεις. Ὅταν δὲ μετὰ τόσα θεάματα καὶ συνθέτους ἐντυπώσεις μέλλῃ νὰ ἀποχαιρετίσῃ τις τὸ μαγευτικὸν παλαιόκαstron, σκέπτεται βέβαια, πόσον ἀπιστεύτως ὀλίγα παρέχουν αἱ φωτογραφίαι, καὶ πόσον προτιμότερα εἶναι τὰ ἐλεύθερα σχεδιάσματα, ὡς ἐκεῖνα τοῦ παλαιοῦ Henzey.

Ἐγράφη δικαίως, ὅτι καὶ ὑπὲρ τὰ περίφημα τείχη τῆς Μεσσηνίας ἐξέχουν διὰ τὴν ἐπιβλητικότητα καὶ διατήρησιν τὰ ἀκαρνανικὰ τείχη, μάλιστα ἐκεῖνα τῶν Οἰνιαδῶν, τῆς Παλαίρου (Κεχροπούλας) καὶ τῆς Λιμναίας (Καρβασαρά). Ἀλλ' οἱ ἀρχαιολόγοι σπανιώτατα ἐπισκέπτονται διὰ τὸ ἀπόκεντρον τοὺς θαυμασίους τόπους καὶ οἱ φιλότεχνοι ἢ ζωγράφοι τοὺς ἀγνοοῦν. Διὰ τοῦτο ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ παραθέσω ἐδῶ τὰς γνώμας ἐκείνων, ὅσοι συχνότατα ἐπισκέπτονται τὰ μεγαλειώδη ἐρεῖπια. Εἶναι γινώμαι χωρικῶν ἢ ποιμένων ἐκ τῶν παρακειμένων χωρίων, αἵτινες σημαίνουν, ὅτι ἡ ἔμφυτος εὐαισθησία δύναται νὰ ἐκδηλωθῇ ἄνευ σχολικῆς πολυμαθείας καὶ μόνον ἐκ τῆς συχνῆς θέας. Ἴδου πῶς ἀπήντησε χωρικὸς ἐκ Κατοχῆς, ὅταν τὸν ἠρώτησα, ἂν τοῦ ἀρέσουν τὰ ἀρχαῖα τοῦ Τρικαρδοκάστρου (τῶν Οἰνιαδῶν). «Ἄκουσε νὰ σοῦ εἰπῶ, κύριε. Τριάντα χρόνια γυρίζω ἐκεῖ κάτω στὸν Τρίκαρδο μὲ τὰ πράματα. Μὰ κάθε φορὰ ποῦ θὰ περάσω ἀπὸ τὴν Πόρτα — τὴ βδομάδα δὲ θὰ λείψῃ νὰ μὴν περάσω — θὰ σταθῶ καὶ θὰ δώκω ἔτσι μινὰ σημασία σ' αὐτὰ τὰ χτίρια». Ὁ θαυμασμὸς γέροντος βοσκοῦ ὑπὸ τὰ τείχη τῆς Παλαίρου δὲν εἶχεν ὅρια, διὰ τοῦτο ἐξέσπασε εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι «οἱ πέτρες αὐτὲς θὰ εἶναι ἔτσι ἀπὸ τὸ Θεὸ βαλμένες». Τὸ πρόσωπον ἄλλου νεαροῦ βοσκοῦ, ὅστις μὲ ὠδήγησε εἰς τὸ ὑπὲρ τὴν Πλαγιὰν τεῖχος τοῦ ἀρχαίου Σολλίου, ἠκτινοβόλησε μὲ τόσον ὠραίαν λάμψιν πρὸ καλῶς διατηρουμένου τμήματος τοῦ πολυγωνικοῦ τείχους, ὥστε νὰ βεβαιωθῶ, ὅτι ὁ συνοδός μου ἠγνώνει ἄριστα αἰσθητικῶς τὸ ἀρχαῖον ἐρεῖπιον.

Εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἀκαρνανικῶν τειχῶν καὶ τὴν κατανόησιν συνετέλεσεν, ὡς προπαρασκευή, ἡ προηγηθεῖσα ἐπίσκεψις καὶ μελέτη τοῦ τείχους τῆς αἰτωλικῆς Πλευρῶνος (Κάστρο τῆς Κυραρήνης). Τὸ τεῖχος τοῦτο διατηρεῖται θαυμασίως καὶ εἶναι γνωστῆς χρονολογίας, εὐθὺς μετὰ τὸ 234 π. Χ., ὅτε Δημήτριος ὁ Μακεδὼν κατέστρεψε τὴν παλαιὰν Πλευρῶνα. Ἡ τοιχοδομία εἶναι, ὡς καὶ ἡ τῶν λοιπῶν αἰτωλικῶν τειχῶν τοῦ Γ' αἰῶνος, κατὰ τὸ ψευδοδομικὸν λεγόμενον σύστημα, καθ' ὃ οἱ λίθοι εἶναι τετράπλευροι, ἔχουν τὰς στρώσεις ὀριζοντίας καὶ τοὺς ἐκατέρωθεν ἄρμους συνήθως καθέτους καὶ ἐνίοτε πλαγίους. Τὸ ὕψος τῶν δόμων δὲν εἶναι πάντοτε τὸ αὐτό, οὐδὲ συμπίπτουν οἱ ἄρμοι εἰς τὸ μέσον τῶν ὑπερκειμένων ἢ ὑποκειμένων λίθων, ἐνίοτε δὲ συμβαίνει ὑψηλὸς δόμος νὰ συνεχίζεται διὰ δύο μικροτέρου ὕψους σειρῶν, γομφουμένων εἰς ἀλλήλους τῶν λίθων (*empiétement*).

Τὸ πλευρώνιον, ἃς εἴπωμεν οὕτω, σύστημα τῆς τοιχοδομίας, καθ' ὃ συνήθεις εἶναι προσέτι οἱ ὀρθογώνιοι πύργοι, ἀπαντᾷ ἐπὶ πλείστων ἀκαρνανικῶν τειχῶν. Ἀλλ' ἂν ἐξαιρέσωμεν τὰ τείχη τῆς Στράτου, τοῦ Ἀμφιλοχικοῦ Ἄργους καὶ τοῦ Πραντὸς οὐδὲν τεῖχος ἄλλο εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἐκτισμένον κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο. Τούναντίον πάντα τὰ ἀκαρνανικὰ τείχη ἐκτίσθησαν ἀρχικῶς

κατὰ τὸν πολυγωνικὸν τρόπον, αἱ δὲ ἐπακολουθήσασαι εἰς ὑστέρους χρόνους ἐπισκευαὶ ἢ προσθήκαι ἔγιναν μόνον κατὰ τὸ ψευδισοδομικὸν σύστημα. Ἐχει γραφῇ ὅτι ἐκ τῶν τεχνῶν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι ἡ ὀλιγώτερον ὑπομονητικὴ. Τὰ παλαιὰ κτίσματα ἐξαφανίζονται χάριν τῶν νέων. Ἀλλ' ὅταν πρόκειται περὶ τόσον ἐκτεταμένων τεχνικῶν ἔργων, οἷα τὰ τεῖχη, τὰ ὁποῖα οὔτε συνήθως καταστρέφονται καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν κατὰ τὴν ἄλωσιν οὔτε εὐκολον εἶναι νὰ ἀνακαινίζονται ἐκάστοτε ἐκ βάθρων, φυσικὸν εἶναι νὰ περιμένῃ τις καὶ ὑπὸ τὴν ῥιζικωτέραν ἐπισκευὴν μερικὰ λείψανα ἐκ τοῦ παλαιότερου τείχους. Οὕτω τὸ παρὰ τὴν *Σκορτσῦν* τεῖχος, ἐνῶ κατὰ τὸ φαινόμενον παρουσιάζει παντοῦ τὸ νεώτερον ψευδισοδομικὸν σύστημα, εἰς τρία διάφορα σημεῖα διατηρεῖ κατὰ τὴν βάσιν τὸ παλαιότερον πολυγωνικόν. Καὶ τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ ὑπὲρ τὸν Καρθασαρᾶν φρουρίου διασφύζει τμήματα τοῦ πολυγωνικοῦ τρόπου, ἐνῶ ὁλόκληρον τὸ λοιπὸν τεῖχος κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν εἶναι διαφορετικόν.

Ἀνέφερα τὰ δύο παραδείγματα, ἐπειδὴ μέχρι τοῦδε δὲν παρατηρήθησαν. Ἐκ τούτων καὶ πολλῶν ἄλλων βέβαιον ἀποβαίνει, ὅτι ἐν Ἀκαρνανίᾳ δὲν ἔκτιζον κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους ἰσοδομικῶς. Ἀλλὰ πῶς τότε θὰ ἐξηγηθῇ τὸ παράδοξον φαινόμενον τῶν τειχῶν τῆς Στράτου καὶ τοῦ Ἀργούς; Ταῦτα εἶναι μόνον ψευδισοδομικά καὶ δὲν παρουσιάζουν οὐδαμοῦ οὐδὲ κατὰ τὴν βάσιν λείψανον πολυγωνικοῦ τρόπου, ὁφείλουν δὲ νὰ εἶναι παλαιά, τοῦλάχιστον τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος. Ἐκ τοῦ Θουκυδίδου γνωρίζομεν, ὅτι ἡ Στράτος ἤδη κατὰ τὸ γ' ἔτος τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ἦτο ὠχυρωμένη καὶ ἡ μεγίστη πόλις τῶν Ἀκαρνάνων (Β, 79) καὶ ὅτι τὸ Ἀργος καὶ εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν εἶχε τεῖχος (Β, 68). Τὸ παράδοξον ἐξηγεῖται ἀναμφισβητήτως ἐκ τοῦ διαφόρου ὕλικου. Οἱ ἀργιλικοὶ σχιστόλιθοι ἢ ἀμμόλιθοι τῶν πέριξ μόνον εἰς ὀρθογώνια ἢ τὸ πολὺ εἰς τραπέζια δύνανται νὰ κοποῦν. Στρώματα τοιούτων λίθων ἐπάλληλα καὶ μὲ συχνὰς καθέτους τομὰς παρατηροῦνται παρὰ τὴν Στράτον ἐπὶ τῶν λόφων, παρουσιάζοντα καταπληκτικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰ τεῖχη τῆς πόλεως. Τὸ αὐτὸ ὕλικόν καθορίζει καὶ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ Ἀργούς ὡς καὶ τοῦ γειτονικοῦ Πραντός, τὸ κάστρο τῆς *Μπελεχρινιάσας*, ὡς θὰ ἴδωμεν. Ἦτο ἄρα γνωστὴ ἡ τοιχοδομία τῆς Πλευρῶνος καὶ κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους, ἀλλὰ δὲν ἐγένετο ταύτης χρῆσις εἰμὴ κατ' ἀνάγκην. Τοιαύτη ἀνάγκη δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὸ *Ἐηρόμερον*, ὅπου ὁ ἀσβεστόλιθος ἠνύνει τοῦναντίον τὴν χρῆσιν τοῦ πολυγωνικοῦ τρόπου. Πραγματικῶς ὁ ἀσβεστόλιθος κόπτεται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς σχήματα χονδροειδῶς πολυγωνικά καὶ ὅχι ἅπαξ μοῦ συνέβη νὰ ἐκλάβω ὡς ἐρείπια πολυγωνικοῦ τείχους λίθους φυσικῶς ἀποκεκομμένους ἀπὸ τοῦ ὑπερχειμένου βράχου.

Ὡς ἐδείχθη, ὅτι τὸ κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους προτιμώμενον ψευδισο-

δομικὸν σύστημα εἶναι παλαιὸν ἐν Ἀκαρνανίᾳ, οὕτω δύναται νὰ ἀποδειχθῇ, ὅτι καὶ τὸ πολυγωνικὸν δὲν ἐλησμονήθη ἐντελῶς καὶ εἰς τὴν νεωτέραν περίοδον. Τὸ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πάροδον ἀνάλημμα τοῦ θεάτρου τῶν Οἰνιαδῶν εἶναι ἀμελὲς πολυγωνικόν, ἐνῶ τὸ κατὰ τὴν δυτικὴν εἶναι πλευρώνιον. Ἡ παρὰ τὴν **Κομπωτὴν** ἀνώνυμος μέχρι τοῦδε ἀρχαία πόλις παρουσιάζει παντοῦ, ἐπὶ τῶν τειχῶν, τῶν δημοσίων κατασκευῶν τῆς ἀγορᾶς (Heuzey, pl. IX, 2) καὶ τῶν ιδιωτικῶν οἰκιῶν, ἀποκλειστικῶς τὸν πολυγωνικὸν τρόπον, ἂν καὶ μερικὰ ἐκ τῶν πολυπληθῶν τούτων οἰκημάτων θὰ ἐκτίσθησαν βραδύτερον, ἐπειδὴ ἀσφαλῶς ἢ πόλις κατωκεῖτο καὶ εἰς νεωτέρους χρόνους. Καὶ ἐκ Παλαίρου ἐσημείωσα ἐπισκευὴν πολυγωνικὴν γενομένην ἐξάπαντος ἀργότερα. Ἡ καὶ ἄλλοθεν βεβαιουμένη ἀλήθεια, ὅτι τὰ πολυγωνικὰ τεῖχη δὲν ἐγκατελείφθησαν — ἐνθυμίζομεν, ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κ. Κουρουνιώτου ἀπέδωκεν πιθανῶς εἰς τὸν Β΄ μ. Χ. αἰῶνα τὸ γνωστὸν ἀνάλημμα τῆς Πυλῆς — μέλλει νὰ χρησιμεύσῃ κατωτέρω εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ ὀνόματος τοῦ τεῖχους ὑπὲρ τὸν Καρθασαράν.

Αὐτονόητον εἶναι, ὅτι πάντα τὰ πολυγωνικὰ τεῖχη δὲν εἶναι τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Ἀλλ' ἡ διάκρισις δὲν εἶναι πάντοτε εὐχερής. Τὸ τεῖχος τῶν Οἰνιαδῶν ἀναφέρεται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰῶνος κατὰ τὴν πολιορκίαν καὶ ἄλλωσιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν ἐκ Ναυπάκτου Μεσσηνίων (Παισ. IV, 25). Πραγματικῶς θὰ εἶναι παλαιότερον, καὶ ὥς ἐκ γενικῶν λόγων δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὁ τειχισμὸς τῶν ἀκαρνανικῶν πόλεων, τοῦλάχιστον τῶν παρὰ τὴν θάλασσαν, δὲν θὰ ἔγινε πολὺ βραδύτερον τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ' αἰῶνος, ὅτε ἀπωκίσθησαν ὑπὸ τῶν Κορινθίων ἡ Λευκὰς καὶ τὸ Ἀνακτόριον. Τὸ σφζόμενον τεῖχος, ἂν ἐξαιρέσωμεν τὰς εὐδιαγνώστους προσθήκας τῶν ὀρθογωνίων πύργων, τὰς ὑπὸ Φιλίππου τοῦ Ε' γενομένας, εἶναι βεβαίως αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀρχαῖον τεῖχος. Χαρακτηριστικὰ τῆς παλαιότητος εἶναι, ὅτι τὸ τεῖχος προχωρεῖ εἰς συνεχῇ γραμμὴν ἄνευ γωνιωδῶν προεξοχῶν (redans) καὶ ὅτι μόνον δύο πύργοι ὑπάρχουν καθ' ὅλην τὴν μεγάλην ἔκτασιν καὶ οὗτοι πολυγωνικοὶ (πρβλ. Heuzey, 440, 442). Ἰσως παλαιότερον ἀκόμη εἶναι τὸ παρὰ τὴν **Ῥίγανην** τεῖχος τῆς Μητροπόλεως, ὅπου οἱ λίθοι εἶναι τραχύτεροι μὲ ἀρμούςς ὀλιγώτερον εἰργασμένους, ἐλλείπουν ἐντελῶς οἱ πύργοι καὶ ἀντὶ τούτων χρησιμεύουν ὀλίγαι γωνιώδεις παρεκβάσεις. Ἐδῶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν δύναται νὰ ἴδῃ τις τὴν διαφορὰν νεωτέρας ἐργασίας. Τὸ κρημνισθὲν τεῖχος ἐπεσκευάσθη κατὰ πολυγωνικὸν μὲν τρόπον, ἀλλ' ὅλως διαφορετικά. Οἱ λίθοι ἐπελεκήθησαν καλῶς, μὲ προσαρμογὴν τελείαν καὶ τὸ ὅλον εἶναι ἐπιμελὲς ἀλλὰ μικρότεχνον, ἐπειδὴ ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ λίθοι μικροὶ καὶ τετράπλευροι ἐπιμήκεις. Ἀλλὰ τεῖχη μὲ τραχύτερους ἐτι λίθους δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι παλαιότερα τοῦ τῆς Μητροπόλεως, ἐπειδὴ τὴν τραχύτητά των δυνατὸν νὰ ὀφείλουν εἰς τὴν σπουδὴν καὶ τὴν προχειρό-

τητα ἢ εἰς οἰκονομικὸν λόγον. Ἀλλὰ βεβαίως πολὺ παλαιὸν τεῖχος εἶναι τὸ κατὰ τὴν Παλαιομάνιναν εἰς μικρὰ ἴχνη διατηρούμενον, μνημονευθὲν δι' ὀλίγων λέξεων ὑπὸ τοῦ Heuzey (σελ. 429). Ἡ τοιχοδομία δὲν εἶναι ἐκπεφρασμένως πολυγωνική, ἐπειδὴ οἱ λίθοι εἶναι τραχεῖς καὶ ἐφθαρμένοι, διατηροῦνται δὲ τούτων τὸ πολὺ δύο σειραί. Ἀλλ' ἡ παλαιότης εἶναι φανερά, ἐπειδὴ τὸ τεῖχος εἶχε κατερειπωθῇ καὶ περιπέσει εἰς ἀχρησίαν, οὗτε ἠγέρθη τὸ ἔτι λαμπρῶς σφζόμενον μέγα πολυγωνικὸν τεῖχος. Ἰσως διὰ μικρᾶς σκαφῆς γίνῃ δυνατόν νὰ ὁρισθῇ ὁ χρόνος τοῦ παλαιότερου τειχίσματος, διότι παρὰ τι τμήμα αὐτοῦ υπάρχουν ὀστρακα γεωμετρικὰ προεργόμενα ἐκ τάρων.

Συμφώνως πρὸς τὰ τεῖχη τῆς Μητροπόλεως καὶ τῶν Οἰνιαδῶν πρέπει νὰ χωρίσωμεν τὰ παλαιότερα μέρη καὶ τῶν λοιπῶν φρουρίων ἀπὸ τῶν προσθηκῶν, αἵτινες συνίστανται εἰς πύργους ορθογωνίους καὶ ὁλόκληρα μέρη, ἐκτισμένα κατὰ τὸ ψευδισοδομικὸν σύστημα. Τοῦτο ἔπραξεν επιτυχῶς ὁ Heuzey ὡς πρὸς τὰ Κόροντα, τὸ Θύρρειον καὶ τὰς Φοιτίας. Ἀλλὰ παρέλειψε νὰ γενικεύσῃ τὴν παρατήρησιν, ὅτι οἱ ψευδισοδομικοὶ πύργοι προσετέθησαν παντοῦ εἰς τὰ πολυγωνικά τεῖχη, ὡς ἐνίσχυσις τοῦ ὀχυρώματος γενομένη εἰς νεωτέραν ἐποχὴν (*apres coup*). Οὕτω παρεδέχθη, σχετικῶς πρὸς τὸ τεῖχος τῆς Ἀλυζίας, ὅπου οἱ μὲν πύργοι εἶναι ἰσοδομικοί, τὰ δὲ μεταπύργια πολυγωνικά, ὅτι τοῦτο ὁφείλεται μόνον εἰς τὰς ἰδιοτροπίας τῶν λιθοκόπων (σελ. 409). (Ὁδισμοῦ ὁμῶς εἶναι δυνατόν νὰ δειχθῇ, ὅτι συγγρόνως ἔκτισαν κατὰ τοὺς δύο τρόπους. Τούναντίον, ὅταν ὁλόκληρον τμήμα τεῖχους ὑψώνεται εἰς ἐποχὴν νεωτέραν, πύργοι καὶ μεταπύργια εἶναι ἐπίσης ψευδισοδομικά. Οὕτω ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τεῖχους τῆς Παλαίρου εἶναι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐκτισμένη μὲ δύο καλῶς σφζομένους πύργους κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ λοιπὸν πολυγωνικὸν τεῖχος. Ἡ αὕτη διδακτικὴ ἀντίθεσις παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ τεῖχη τοῦ Θυρρείου, τῆς Σαυρίας (κάστρο τοῦ Παλαιομάνινας), τῶν Κορόντων. Ἀφ' ἑτέρου καὶ ἄλλα πολυγωνικά τεῖχη, ὡς ἐκεῖνα τῶν Οἰνιαδῶν καὶ τῆς Μητροπόλεως, στηρίζουν τὴν παρατήρησιν, ὅτι τὰ παλαιὰ ταῦτα ὀχυρωματικὰ ἔργα εἶχον ἐλαχίστους πύργους ἢ ἀντὶ τούτων παρεκβάσεις, παντοῦ δ' ἐκυριάρχει ἐπ' αὐτῶν καὶ κατὰ τὰς γωνίας ἡ πολυγωνικὴ τοιχοδομία. Οὕτω τὸ νότιον πολυγωνικὸν τεῖχος τοῦ Θυρρείου ἔχει κατὰ τὴν θέσιν Πυργούλια τρεῖς πολυγωνικοὺς πύργους, τὸ παρὰ τὴν Κομπωτὴν τεῖχος ἔχει καὶ τὰς δύο πυργοειδεῖς ἑξοχὰς τῆς βορείας πύλης ἐπίσης πολυγωνικάς, μέγας πολυγωνικὸς πύργος ὑπάρχει καὶ ἐπὶ τοῦ τεῖχους τῆς Φοιτίας. Ἔπεται ἐκ τούτων, ὅτι ὁσάκις ἔχομεν πύργους ψευδισοδομικοὺς καὶ μεταπύργια πολυγωνικά, ὅπως εἰς τὰ Κόροντα, Ἀλυζίαν, Φοιτίας, Σαυρίαν καὶ ἄλλαχού, οἱ πύργοι οὗτοι εἶναι παρέμβλητοι ἐπιπροσθεθέντες κατόπιν εἰς τὰ παλαιὰ πολυγωνικά τεῖχη.

Τὰ ἀκαρνανικὰ τεῖχη εἶναι οὕτω ἐξόχως διδακτικὰ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν δυο συστημάτων τοιχοδομίας. Ἀκόμη διδάσκουν καὶ περὶ τῆς ἀληθινῆς καμάρας, ὅτι παρὰ τὴν ἀπουσίαν τῶν μνημείων ἢ κατασκευῇ ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ εἰς τοὺς παλαιότερους ἱστορικοὺς χρόνους. Καὶ ἂν μὴ ἀποδώσωμεν εἰς τὸν Γ' ἀλλ' εἰς τὸν Ε' αἰῶνα τὰ τεῖχη τῶν Οἰνιάδων καὶ τὴν ἀναπόσπαστον χρονικῶς περύρημον καμαρωτὴν πύλην, ὅμως τὸ γεγονός, ὅτι αὕτη ἀνοίγεται εἰς πλάτος 3.44 μ., ὕψ. 2.85 (AJA, 1904, 161) καὶ προ πάντων ὅτι εἶναι λοξὴ κατὰ τὴν ὀριζοντίαν τομὴν, ἀποδεικνύει, ὅτι δὲν πρόκειται ἐδῶ περὶ προσφάτου ἐφευρέσεως. Αἱ λοξαὶ καμάραι εἶναι θαῦμα τῆς νεωτέρας μηχανικῆς, λέγει ὁ Henzey (σελ. 450). Λέν εἶναι δὲ τόσον παράδοξον, ὅσον συνήθως φαίνεται, ὅτι ἐν τῇ ἀποκέντρῳ χώρᾳ ἔχομεν τρεῖς καμαρωτάς πύλας (Οἰνιάδαι, Πάλαιρος) καὶ πολλὰς ψευδοκαμαρωτάς, ὧν τὸ τοξοειδὲς ὑπέρθυρον προϋποθέτει γνῶσιν τῆς πραγματικῆς καμάρας. Πρέπει νὰ μὴ παραβλέπωμεν τὴν ἐξαιρετικὴν διατήρησιν καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀκαρνανικῶν τειχῶν. Ἐπειτα εἶδομεν ἀνωτέρω τὴν ἐπιμονωτάτην χρῆσιν τῆς πολυγωνικῆς τοιχοδομίας. Ἄν λοιπὸν ἐπὶ τῶν μεγάλων πυλῶν ἀντὶ τῆς καμάρας μετεχειρίζοντο ὑπέρθυρον ὀριζόντιον θά ἠκολούθουν δύο ἀτοπία. Πρῶτον θά κατεστρέφετο ἡ ἐκ τῆς εἰκόνης τῶν πολυγώνων ἐντύπωσις, ὑπὲρ τῆς ὁποίας οἱ λιθουργοὶ εἶναι πολὺ ζηλότυποι. Δυσκολώτατα θά εὔρη τις τετράπλευρον λίθον, καὶ τοῦτον μικρόν, παρεμβαλλόμενον μεταξὺ τῶν πολυγωνικῶν. Ἐπειτα ἦτο κίνδυνος νὰ θραυσθῇ τὸ τοιοῦτον ὑπέρθυρον, διότι θά ἐδέχετο τὸ ἐκ τῶν χονδρῶν πολυγωνικῶν λίθων μέγα βάρος, ὅπερ ἀδύνατον εἶναι νὰ μετατοπισθῇ ἐπὶ τῶν καθέτων σταθμῶν, ὥς τοῦτο εἶναι εὐκόλον κατὰ τὸ σύστημα τῆς δι' ἐπιμήκων λεπτῶν πλακῶν κατασκευῆς.

Τ Ο Π Ο Γ Ρ Α Φ Ι Κ Α

ΑΠΑΡΑΤΗΡΗΤΟΝ ΤΕΙΧΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΧΕΛΩΤΙΔΟΣ

Λύο ὄρας νοτίως τοῦ Νεοχωρίου κατὰ τὴν ἀριστερὰν ὁχθὴν τοῦ Ἀχελφου καὶ ΒΑ τοῦ βουνοῦ Κοτσιλάρη (τοῦ γραφομένου κακῶς ἐπὶ τοῦ γαλλικοῦ χάρτου καὶ τῶν λοιπῶν Kourtzolari) εὐρίσκονται τὰ ὑψώματα τοῦ Σκοπᾶ. Ἐπὶ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν ὑπάρχει τεῖχος ἀρχαῖον, ὅπερ κατὰ τύχην δὲν παρατηρήθη ὑπ' οὐδενός, οὐδὲ ὑπὸ τῶν ἐν Οἰνιάδαις ἐργασθέντων Ἀμερικανῶν. Ἡ τοπωνυμία, τοῦ Σκοπᾶ, εἶναι δυνατόν νὰ προέρχεται ἀπὸ τινος ἀρχαίας Σκοπᾶς, ἐπειδὴ ἀπὸ τῶν λόφων τούτων ἄριστα δύναται τις νὰ κατοπτρεύῃ τὴν εἰσοδὸν τοῦ κορινθιακοῦ κόλπου. Εἰδικώτερον ἢ θέσις, ὅπου τὸ ἀρχαῖον ὑπόγειον, καλεῖται *Πόρτες* διὰ τὴν μεγάλην ἐκεῖ διατηρουμένην λαξευτὴν ἐπὶ τοῦ βράχου νύμ-

φην (niche) ή και άλλας έκλειπούσας. Ὁ περίβολος τοῦ τείχους δὲν εἶναι μέγας, περὶ τὰ 1500 μ., καὶ δὲν διατηρεῖται καλῶς. Οἱ λίθοι, τραχεῖς καὶ ὀλίγον πελεκημένοι, παρέχουν ὄψιν πελασγικοῦ τείχους. Ὅμως ἔξ, διαγραφόμενοι εἰς μίαν ἢ τὸ πολὺ δύο σειρὰς λίθων, ἡμικυκλικοὶ πύργοι, σπανιώτατοι ἄλλως ἐν Ἀκαρνανίᾳ, φανερώουν τὴν νεωτέραν ἐποχὴν, ἥτις ἀκριβέστερον εἶναι δυσόριστος. Εἰς 500 μ. ἀπόστασιν πρὸς τὴν θάλασσαν ὑψοῦται πύργος μονήρης καλῶς διατηρούμενος, καλούμενος **Ἑλληνικό**, τοιχοδομίας παραπλησίας πρὸς τὴν τῆς Πλευρώνας. Εἰς εὗρεσιν τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀρχαίου χωρίου δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἐπιμείνωμεν. Ἴσως δὲν εἶναι ἄτοπον νὰ συνάψωμεν τὰ ἐρεῖπια πρὸς τὰς Ἀθήνας τῆς Ἀκαρνανίας, μνημονευομένας ὑπὸ τοῦ Δημητρίου τοῦ ἐκ Σκήψιος παρ' Ἡρωδ. 1, 330 καὶ Στεφ. Βυζ.: **ἐβδόμη Ἀκαρνανίας, ὡς Δημήτριος, Ἀθηναίους ἐν τῇ Κουρήτιδι κτίσαντας πόλιν Ἀθήνας προσαγορεύσαι.**

ΜΗΛΟΣ

Ὁ Στέφανος δ Β. μνημονεύει κώμην τῆς Ἀκαρνανίας Μῆλον, πρὸς τὴν εἰδησιν δὲ ταύτην συνῆψεν ὁ παλαιὸς Μελέτιος (Γεωγρ. τόμ. Β', 292) τὸ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ σφζόμενον χωρίον **Μῆλα**. Ἐν τούτοις ἡ εἰκασία τοῦ Μελετίου πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ ἐντελῶς, ἐπειδὴ τὸ ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐγκαταλειφθὲν χωρίον μεταξὺ Ποδολοβίτσας καὶ Παλαιομάνινας οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς τὴν καὶ ἄλλως προβληματικὴν ταύτην Μῆλον. Ἡ τοπωνυμία, **τοῦ Μίλα** ἢ καὶ **ἡ Μίλα** προέρχεται ἐξ ὀνόματος προσώπου. Μίλας, ὄνομα οἰκογενειακὸν ὑπάρχει ἔτι εἰς τὴν γειτονικὴν Παλαιομάνιναν, χωρίον, ὅπερ ἀπὸ τοῦ **τσέλιγκα** ὀνομάζεται καὶ Κουτσουμπίνα (ἢ καὶ τοῦ, ὡς καὶ ἄλλο γειτονικὸν τοῦ Ζόγα καὶ ἡ Ζόγα).

ΤΟ ΔΙΑΤΕΙΧΙΣΜΑ

Ἐπὶ τῆς μεγάλης χαλκῆς στήλης ἐκ Θέρμου, ὅπου ἡ συνθήκη τῶν Αἰτωλῶν καὶ Ἀκαρνάνων, ἀναγράφεται καὶ ὀροθετικὴ κρίσις (γαῖκὸν κρῖμα) μεταξὺ τῆς χώρας τῶν Οἰνιαδῶν καὶ Μητροπολιτῶν: **ὄρια... τὸ διατείχισμα καὶ ἀπὸ τοῦ διατειχίσματος εὐθυωρία διὰ τοῦ ἔλεος εἰς θάλασσαν.** (ΑΕ, 1905, 57 κέ). Ὁ Β. Powell (AJA, 1904, 143, 2) ἐζήτησεν ἀτόπως τὸ διατείχισμα τοῦτο βορείως τῆς Παλαιομάνινας καὶ νοτίως τῆς Ῥίγανης, ὅπου ἡ Μητροπολις, διότι τότε ἡ χώρα τῶν Μητροπολιτῶν θὰ ἐξετείνετο πρὸς νότον μόνον περὶ τὴν ἡμίσειαν ὥραν, ἐνῶ ἡ τῶν Οἰνιαδῶν βορείως τῆς πόλεως περὶ τὰς πέντε. Εἰς τὴν ἄτοπον γνώμην προῆλθεν ἐκ τῆς ἐσφαλμένης ἀντιλήψεως, ὅτι ἡ Σαυρία ἀνῆκεν εἰς τοὺς Οἰνιάδας, ὅπερ οὐδαμοῦ στηρίζεται. Τὸ μέγα τεῖχος

τῆς Παλαιομάνινας ἀνήκεν ὠρισμένως εἰς τήν σημαντικὴν πόλιν τῶν Μητροπολιτῶν, εἰς τοῦτο δὲ δὲν ἀντιτίθεται ἡ σχετικὴ εἵδησις τοῦ Διοδώρου (XIX, 67, 3) περὶ ἧς κατωτέρω. Ἐπειδὴ τὸ διατείσγμα θὰ ἦγετο ἀπὸ τῆς δεξιᾶς ὁχθῆς τοῦ Ἀγελῶφου πρὸς τὸ ἐλος, τὸ συνεχὲς πρὸς τὴν Μελίτην τῶν ἀρχαίων (τὸ σημερινὸν Λοσίγι), ἀνεξήγητα νὰ εὐρω τοῦτο βορείως τῆς Ποδολοβίτσας. Ἀλλ' αἱ ἐρευναί μου δὲν ἐπέτυχον. Μόνον περὶ τὴν ὥραν νοτίως τοῦ βορείου πέρατος τοῦ ἐλους ἐπὶ ὑπερκείμενου λόφου ἐπεσκέφθην τὸ *παλαιόκαστρο του Ἀἰδημήτρη*. Τοῦτο μνημονεύεται ἀπλῶς ὑπὸ τοῦ Heuzey (σελ. 457). Εἶναι μικρὸν φρούριον μόλις 1000 μ. περιφερείας ἐκ λίθων σχεδὸν ἀργῶν καὶ ἐν διαλύσει. Τὸ νὰ ταυτίσωμεν τοῦτο πρὸς τὸ διατείσγμα τῆς ὁροθεσίας δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν καλῶς γνωστὴν σημασίαν τῆς λέξεως. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἦτο βέβαια ἐπιφανὴς (θέσις τὸ ὑπερκείμενον τοῦ ἐλους τοῦτο φρούριον, δὲν εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος τοιῶτάχιστον ἀτοπον νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ ἐπὶ τῶν συνόρων ὑπάρχον καὶ τὰς δύο χώρας ὅπωςδῆποτε χωρίζον ὄχυρόν ἐκαλεῖτο κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα, Διατείσγμα.

ΔΗΡΙΕΙΣ

Περὶ τοῦ τόπου τῆς ἀκαρνανικῆς ταύτης κοινότητος ἔχομεν δύο κείμενα τώρα. Πρῶτον τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν χωρίον τοῦ Διοδώρου (XIX, 67, 4) *Συναγαγὼν δὲ (ὁ Κάσσανδρος) τοὺς Ἀκαρνᾶνας εἰς κοινὴν ἐκκλησίαν... συνεβούλευεν ἐκ τῶν ἀνωχῶρων (ὄχυρῶν τὰ χειρογῶν) καὶ μικρῶν χωρίων εἰς ὀλίγας πόλεις συνοικῆσαι... πεισθέντων δὲ τῶν Ἀκαρνάνων οἱ πλεῖστοι μὲν εἰς Στράτον πόλιν συνώκησαν, ὄχυρωτάτην οὖσαν καὶ μεγίστην, Οἰνιάδαι δὲ καὶ τινες ἄλλοι συνῆλθον ἐπὶ Σαυρίαν, Δεριεῖς δὲ μεθ' ἐτέρων εἰς Ἀγρίνιον*. Κατὰ ταῦτα ἡ συμβουλὴ τοῦ Κάσσανδρου τὸ 314 π. Χ. συνίσταται εἰς τὸ νὰ συγκεντρωθῶσι οἱ τὰ παραμεθόρια κατὰ τὸν Ἀγελῶφον κατοικοῦντες Ἀκαρνᾶνες εἰς ὀλίγα μεγάλα φρούρια. Οὕτω πλεῖστοι συνωκίσθησαν εἰς Στράτον, οἱ Οἰνιάδαι ὡς στερηθέντες ἀπὸ τοῦ 330 τῆς πόλεως τῶν καταληφθείσης ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν μετ' ἄλλων (φυσικὰ Μητροπολιτῶν) εἰς τὸ μέγα τεῖχος τῆς Σαυρίας καὶ οἱ Δεριεῖς εἰς τὸ ἀπὸ τοῦ 321 ἀκαρνανικὸν Ἀγρίνιον. Τὸ δεύτερον σχετικὸν κείμενον εἶναι ἡ συνθήκη τοῦ Θέρμου. Ἀναφέρεται ἐκεῖ ὁ Δηριεύς Ἐπίλαος ὡς εἰς ἐκ τῶν στρατηγῶν τῶν Ἀκαρνάνων. Ἐντεῦθεν μαθηάνομεν, ὅτι Δηριεῖς εἶναι τὸ ἀληθὲς ὄνομα ἀντὶ τῆς παρὰ Διοδώρου γραφῆς καὶ ὅτι οὗτοι ἀπετέλουν αὐτόνομον κοινότητα ἀκαρνανικὴν, ἃν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν συνήθειαν, καθ' ἣν μάλιστα οἱ τιτλοῦχοι ὠνομάζοντο συμφῶνως πρὸς τὸ ὄνομα τῆς ἑαυτῶν πόλεως. Πρὸς τοῦτοις, ἐπειδὴ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τῆς συνθήκης οἱ στρατηγοὶ ἀναφέρονται κατ' αὐστηρῶς τηρουμένην τοπογραφ-

φικὴν σειρὰν (. . Οἰνιάδα, Δηριέος, Στρατίου, Φοιτιᾶνος, Θυρρείου, Ἀνακτοριέος, Λευκαδίου) ἀσφαλῶς ὀδηγούμεθα. νὰ ζητήσωμεν τοὺς Δηριεῖς μεταξὺ τῆς Μητροπόλεως τῆς Στράτου καὶ τῶν Φοιτιῶν (σημ. Μπαμπίνη) καὶ φυσικὰ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὁχθῆς τοῦ Ἀγελῶν. Λοιπὸν ἐξάπαντος μεταξὺ τῶν τόπων, οὓς κατῶκουν οἱ Δηριεῖς, δὲν διστάζω νὰ καταλέξω τὴν ὠχυρωμένην περιφανῇ ἄκρην τὴν ὀνομαζομένην σήμερον Λυκοβίτσι καὶ τὸ δυτικώτερον κείμενον μικρὸν φρούριον παρὰ τὴν Σκορτοῦν. Οἱ κατοικοῦντες διεσπαρμένοι τοὺς πέριξ τόπους θὰ ἦτο φρόνιμον νὰ ἐνισχύσωσι τὴν φρουρὰν τοῦ πλησιοχώρου Ἀγρινίου. (Ἡ θέσις τῆς πόλεως ἀνατολικῶς ἀπέναντι τῆς Στράτου σημειοῦται ὀρθῶς μόνον ἐπὶ τοῦ χάρτου τοῦ Woodhouse, Aetolia καὶ ὄχι ἐπὶ ἐκείνου τοῦ Oberhammer, Akarnanien).

Σ Ο Λ Λ Ι Ο Ν

Εἰς τὸν κατ' ἐξοχὴν ἐρευνητὴν τῆς Ἀκαρνανίας ὀφείλομεν καὶ τὴν ταύτισιν τῆς ἀποικίας τῶν Κορινθίων, τοῦ Σόλλιου, μὲ τὰ ὑπὲρ τὸ χωρίον τῆς **Πλαγιάς** ὑπάρχοντα ἐρείπια τείχους (Heuzey, 397 κέ.). Ματαίως οἱ Γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι προσεπάθησαν νὰ μεταθέσουν τὸ ἀρχαῖον ὄνομα παρὰ τὸν ὁρμίσκον τῆς **Πογωνιάς**. Οὗτος παρουσιάζει μικρὰ λείψανα λιμενικῶν ἔργων, ἐπειδὴ ἐχρησίμευεν ὡς λιμὴν τῆς Παλαίρου, ἀλλ' οὐδαμοῦ φαίνονται πλησίον ἐρείπια τείχους. Τοῦναντίον ἐπὶ τῶν ὑψηλῶν ὄρεων ὑπὲρ τὴν Πλαγίαν, τῶν κατερχομένων πρὸς τὸ στενὸν τῆς Λευκάδος ἐκτὸς τοῦ τείχους τοῦ παρατηρηθέντος ὑπὸ τοῦ Heuzey ὑπάρχουν καὶ δύο ἄλλα μικρότερα, τὸ ἓν ἐπὶ τῶν **Τρικόρφων** καὶ τὸ ἄλλο ἐπὶ τοῦ **Φαγιά**. Τὸ τελευταῖον πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὴν θάλασσαν, ὅπου οἱ ὁρμίσκοι τῆς **Βαθιαβάλης** καὶ τοῦ **Βαρικοῦ** καὶ ὁ μέγας ἀκανόνιστος τὸ σῆμα πύργος, ὅστις λέγεται Καστρί. Εἶναι εὐνόητον ἐντεῦθεν τὸ «παρέπλευσεν ἐς Σόλλιον» τοῦ Θουκυδίδου. Αἱ κατοικίαι ἦσαν παρὰ τὴν θάλασσαν, ἀλλὰ τὰ φρούρια ἐπὶ τῶν ἀποτόμων ὄρεων ἦσαν ἀσφαλέστερα καὶ ἐπροστάτεον καλύτερον πᾶσαν τὴν πέριξ χώραν.

ΛΙΜΝΑΙΑ, ΠΙΡΑΚΛΕΙΑ, ΕΧΙΝΟΣ

Ὅτι τὰ ὑπὲρ τὸν Καρβασαράν μεγαλοπρεπῆ ἐρείπια τείχους ἀνήκουν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου (B, 80, 8 καὶ Γ, 106, 2) καὶ Πολυβίου (V, 5, 14, 6, 5, 14, 2) μνημονευομένην Λιμναίαν εἶναι ἐκ τῶν βεβαιωτάτων σημείων τῆς ἀκαρνανικῆς τοπογραφίας. Οἱ τοποθετοῦντες ἐδῶ τὴν Πιράκλειαν Bursian (Geogr., I, 111) καὶ Oberhammer (Akarnanien, 37 κέ.) ἤχθησαν μόνον ὑπὸ τοῦ πόθου νὰ προσθέσωσι κατὰ δι' ὑπερχοιτικῆς εἰς τὰς ἀσαφέστερας γνώμας τοῦ Leake καὶ τοῦ Heuzey. Ἄν ὁ Θουκυδίδης ὀμιλεῖ περὶ τῆς Λιμναίας ὡς κόμης ἀτει-

χίστου, ἄριστα εἶναι δυνατόν νὰ τεθῇ, ὅτι τὸ παλαιότερον τεῖχος τῆς Λιμναίας, ὅπερ ἦτο πολυγωνικόν, εἶναι νεώτερον τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τὴν ὑπὸ τοῦ Πλινίου (N. H. IV, 2) μνημονευομένην Ἡράκλειαν (πρὸς βλ. καὶ Στεφ. Β.) ὁ Heuzey τοποθετεῖ (σελ. 381) ἐπὶ τοῦ ὑπὲρ τὸν Ἀμαδερὸν τεύχους καὶ ἀποδίδει εἰς τὴν αὐτὴν τὸ μικρὸν φρούριον τῆς Μαγούλας μετὰ λειψάνων ναοῦ, τὸ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς πεδιάδος τῆς Βονίτης κείμενον. Τὸν δὲ συγχρόνως ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Πλινίου ἀναφερόμενον Ἐχίνον ἀποδίδει εἰς τὸ φρούριον τῆς *Ρούγας* (σελ. 378 κέ.). Νομίζω, ὅτι ἡ ἀντίστροφος τάξις εἶναι ἡ ὀρθή. Διότι τὸ ἔδαφος τῆς νησιζούσης Ρούγας μόλις ἐξέρχεται ὑπὲρ τὴν θάλασσαν 1 ἢ 2 μέτρα, δυσκολώτατον δὲ εἶναι νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἀλιτρενῇ ἔκτασιν τὸ ὄνομα τοῦ Ἐχίνου, ὅπερ ἱεράπαντος προῆλθεν ἐκ παρομοιώσεως πρὸς τὸν θαλάσσιον ἢ χειρσαῖον ἔχινον. Αἱ Ἐχινάδες νῆσοι εἶναι ὑψηλαί, διὰ τοῦτο καὶ μερικαὶ ἐκ τούτων ὠνομάζοντο Ὀξεῖαι, ὃ δὲ παρὰ τὸν Μαλιακὸν κόλπον Ἐχίνος, σήμερον Ἀχινός, εὗρίσκετο ἐπὶ 40 μέτρα ὑψηλοῦ κωνοειδοῦς λόφου (Philippson, Thessalien 54). Ἀριστα τούναντίον δύναται νὰ ἀποδοθῇ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐχίνου εἰς τὴν ἐτήριαν θέσιν, ἐπειδὴ πρὸς τῆς παραλίας ὑπάρχει ἐκεῖ ἡ μικρὰ νησίς *Κουκουμίτσα* (ἐσφαλμένως Κουκουβίτσα ἐπὶ τῶν χαρτῶν) ὄνομα παρεμφερὲς πρὸς τὸ τοῦ Ἐχίνου. Κουκουμίτσα εἶναι ἡ μικρὰ κουκούμα σημαίνει τὴν κούπαν εἰς τὰ πέριξ, προέρχεται δὲ ἡ λέξις ἀπὸ τοῦ ἰταλικοῦ cucumia, ὅπως καὶ τὸ κουκουμάρι, κουμάρι καὶ ἡ αἰτωλικὴ κουκουμέλα ἡ σημαίνουσα τὸν μύκητα. Ὡς οἱ νεώτεροι ἐχαρακτήρισαν τὸ νησιδίον ὡς μικρὸν κύπελλον, οὕτω οἱ παλαιοὶ ἦτο δυνατόν νὰ παραβάλλουν πρὸς ἔχινον. Ἀπὸ τοῦ νησιδίου εἰτα εὐκόλον ἦτο νὰ ἐπέκταθῇ τὸ ὄνομα εἰς τὸν ἐγγὺς παραλιακὸν συνοικισμόν, περὶ οὗ ἔγραψα ὀλίγα ἐν ΑΔ, 1916, Παραρτ. 50, ὅπως καὶ εἰς τοὺς πλησιοχώρους κατοικημένους τόπους. Ἐκτὸς τούτων συμφωνεῖ πρὸς τὴν τοιαύτην τοποθέτησιν καὶ ἡ παρὰ Πλινίῳ σειρά, ὅστις ἐξερχόμενος τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου καὶ περιγράφων τὴν νοτίαν παραλίαν ἀναφέρει πρῶτον τὴν Ἡράκλειαν εἰτα τὸν Ἐχίνον καὶ τέλος τὸ Ἄκτιον. Τὸ νὰ ὀνομασθῇ Ἡράκλεια τὸ ἐπίνειον τοῦ Θυρρείου οὐδαμοῦ προσκρούει, διότι τὰ πρότερον ἀκαρνανικὰ θεωρούμενα νομίσματα μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς ΗΡΑΚΛΕΩΤΑΝ ἀποδίδονται ἀλλαχοῦ (Gardner, Catalog. of Gr. c. VI 137).

Ο Λ Π Α Ι

Οὕτως ἐκαλεῖτο ὠρισμένως τὸ λεγόμενον σήμερον Ἀγριλοβούνι. Τὴν γνῶμην ταύτην ὑπεστήριξαν μετὰ τὸν μέγαν Leake καὶ ἄλλοι. Μόνον προσέχρουν οἱ διάφοροι ἐρευνῆται εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ λόφου τούτου ἀπουσίαν τοῦ ἀναμενο-

μένου τείχους (πρβλ. Θουκυδ. Γ, 105: *τείχος ἐπὶ λόφου ἰσχυρὸν πρὸς τῇ θαλάσῃ . . ὃ ποτε Ἀκαρνᾶνες τειχισάμενοι κοινῷ δικαστηρίῳ ἐχρῶντο*). Ἀλλὰ τὴν δυσκολίαν εἶδον αἰρομένην, ὅταν κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ λόφου ἔρευνά μου ἠδυνήθην νὰ πεισθῶ περὶ τῆς ὑπάρξεως τείχους ἐγκλείοντος ναόν, περιβάλλοντος τὴν ἀνατολικὴν ὑψηλοτέραν ἄκρην τοῦ ἐπιμήκους βουνοῦ. Τὸ τεῖχος διέφυγε τὴν προσοχὴν τοῦ Heuzey (σελ. 209) καὶ τῶν ἄλλων ἐπειδὴ διατηρεῖται κακῶς. Σωροὶ πετρῶν ἐν διαλύσει ἀλλὰ συνεχεῖς καὶ φανεροὶ ὑπὸ τὰ πρηνάρια σημειῶνουν τὸ διάγραμμα τοῦ περιβόλου, ὅστις δὲν ἦτο μέγας. Εἰς δύο σημεία διέκρινα μάλιστα δύο σειρὰς λίθων τραχέων κατὰ χώραν εὐρισκομένας. Ὁ ναὸς εἶναι εὐμεγέθης, 32×14 . 70 μ. περίπου, ὡς δυσκόλως διὰ τοὺς θάμνους ἠδυνήθην νὰ μετρήσω. Εἶχε πτερόν, πρόναον καὶ ὀπισθόδομον. Βάθος ὁ πρόναος καὶ ὀπισθόδομος εἶχον ἀνὰ 3 μ., ὁ δὲ σηκὸς ἐσωτερικὸν μῆκος 12 μ. Διατηροῦνται 1 - 2 σειραὶ λίθων τοῦ κρηπιδώματος. Ἔργασία καλὴ. Συνδέσμους παρήρησα ζητοειδεῖς καὶ μὲ σχῆμα διπλοῦ ταῦ. Τὸ ὑλικὸν εἶναι λευκὸς ὠραῖος ἀσβεστόλιθος. Μεταξὺ τῶν σωρῶν λίθων συνέλεξα ἀσήμαντον τεμάχιον μικροῦ πωρίνου δωρικοῦ κιονοκράνου καὶ θραῦσμα ἐπιστυλίου μὲ σταγόναν τοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ, ἐξ οὗ μετρεῖται πλάτος τριγλύφου 0,44. Ἡ διὰ τῆς σκαπάνης ἔρευνα βεβαίως δὲν θὰ ἀποδώσῃ πολλὰ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ πάντως ἀξίζει διὰ τὴν ἐπιστημότητα τοῦ τόπου.

Π Ρ Α Σ

Ἡ πόλις ἢ κώμη αὕτη τῶν Ἀγραίων μετὰ τῆς Δεμφίδος ἔγινε γνωστὴ ἐκ τῆς μνημονευθείσης συνθήκης ἐκ Θέρμου. Ἦσαν καὶ οἱ δύο οὗτοι συνοικισμοὶ δυτικῶς τοῦ Ἀχελώου καὶ ὡς φαίνεται τὸν Πρᾶντα ὡς δυτικώτερον κείμενον ἄλλοτε ἀντεποιοῦντο οἱ Ἀκαρνᾶνες κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν Δεμφίδα. Προσέτι οἱ Ἀγραῖοι τοῦ Πραντὸς εἶχον, μανθάνομεν ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς, συνοριακὰς διαφορὰς πρὸς τοὺς Στρατίους. Καὶ ἄλλοθεν, ἐκ τοῦ Θουκυδίδου δηλ. Γ, 106, 2, γνωρίζομεν, ὅτι τὸ βορείως τῆς Στράτου ὄρος Θύαμος, ὁ σημερινὸς Πεταλᾶς, ἀνῆκεν εἰς τοὺς Ἀγραίους. Πρὸς τὰ ἐκεῖ λοιπὸν πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ὁ Πρᾶς. Ἐπειδὴ δὲ βορείως τῆς Στράτου μέχρι τῆς πεδιάδος τοῦ Ἀμφιλοχικοῦ Ἄργους οὐδὲν ἄλλο τεῖχος ὑπάρχει ἐκτὸς τοῦ παρὰ τὴν *Κεχρινιὰν* κάστρου τῆς *Μπελεχρινιάσας* μὲ τὴν ὠραίαν δεξαμενὴν (Heuzey pl. VII), εἶναι θετικόν, ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Πραντὸς ἐνταῦθα πρέπει νὰ ἀποδοθῇ.

ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΑΣΤΑΚΟΣ

Τὰ λείψανα τῆς πόλεως ταύτης ἔχουν προ πολλοῦ ἀναγνωρισθῇ ἐπὶ θέσεως ἀπεχούσης $\frac{3}{4}$ τῆς ὥρας ἀπὸ τοῦ παραλιακοῦ νεωτέρου συνοικισμοῦ, ὅστις ονομάζεται καὶ πάλιν ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως διὰ τοῦ ἀρχαίου ὀνόματος. Ἐνταῦθα ἔσχον τὰ σημαντικώτερα ευρήματα τῆς ὅλης περιηγήσεως ὅχι ἄνευ τῆς συνδρομῆς τοῦ φιλαρχαίου κ. Χρ. Τζούρου, πρὸς ὃν ἐκφράζω καὶ ἐδῶ τὰς εὐχαριστίας μου.

Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 1 ἀποδίδει τὸν τύπον σφραγίδος ἐπὶ τεμαχίου κεραμίδος, τὸ ὅποιον εὗρον 200 μ. βορείως τοῦ τείχους. Ἡ ἐπιγραφή δὲν εἶναι πλήρης καὶ ἡ ἀνάγνωσις ἀβεβαία. Ἀλλ' εἶναι πιθανόν, ὅτι ἔχομεν ἐδῶ τὴ ἐθνικὸν τῆς πόλεως, ἥς οἱ πολῖται ἐλέγοντο Ἀστακηνοὶ καὶ Ἀστακοί, ὡς Ἀστακοὶ ἐλέγετο ἄλλως καὶ ἡ πόλις (Oberhummer, 35, 265, 289). Ἀναγινώσκω λοιπὸν Ἀσ/τα-
κῶν ωχ. Τὰ δύο τελευταῖα γράμματα εἶναι φανερόν, ὅτι ἀπετέλεσαν νεωτέραν προσθήκην εἰς τὴν σφραγίδα καὶ σημαίνουν μονογράφημα ἄγνωστον ποῖον. Τὴν κεραμίδα κατέθηκα εἰς τὸ Ἑλληνικὸν σχολεῖον.

Εἰκ. 1.

Ὁ τόπος τῆς εὐρέσεως τοῦ ἀνωτέρω ὀστράκου εἶναι πλήρης ἀρχαίων λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχουν οἱ ἀνήκοντες εἰς ναὸν ἀξιόλογον τοῦ Δ' αἰῶνος, μέχρι τοῦδε ἀμνημόνευτον ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ. Ὁ χώρος ἀνήκει εἰς τὸν κ. Χρ. Τζούρου, ὅστις ἀνεῦρε κατὰ τὴν καλλιέργειαν βάθρον ἐνεπίγραφον πρὸ τινων ἐτῶν καὶ ἔστησεν ἐπὶ τοίχου τοῦ κτήματος περὶ τὰ 50 μ. ἀνατολικῶς τοῦ ναοῦ. Τὸ βάθρον ἐξ ἀσβεστολίθου, ὕψ. 0,62, πλ. 0,87, πάχ. 0,37 φέρει ἐγγλυφὴν ἄνω, μήκ. 0,43, πλ. 0,13, βάθ. 0,07 εἰς ἐνθεσιν ἀναγλύφου. Ἐπὶ τῆς προσόψεως ἐντὸς πλαισίου ἀναγινώσκονται τὰ ἐξῆς:

Ἱεραπόλοι Διὸς Καραοῦ
Ἡρακλείδας Λύκωνος
Λύκων Ἡρακλείδα
Κράτιππος Ἀθαναίου
Ἀντίγονος Πτολεμαίου
Νέαρχος Σιμῖα
Λεξιθεὸς Καλλικράτεος
Καλλιγένης Λεσφίνα

Συνέσται

Λύκιος Πολυμνάστου

Σωτίων Ἑσπερίωνος

Σωτίων Λέοντος

Διοκλῆς Νικοδίκου

Ἄνδρων Φιλήμονος

Παῖδες

Λέων Σωτίωνος

Νικόδικος Διοκλέος

Μάγιστος

Βάβος Δελμάτι

Παῖδες. Σωτηρίδας. Λυσίστρατος

Ἀμύντας. Δαναός. Ἀζάμιος

Χρήπαμος. Ὠφελίων.

Ἡ ἐπιγραφή ἀνήκει εἰς τὸν Β' πιθανῶς π. Χ. αἰῶνα, ὡς ἐκ τῶν χαρακτῆρων φαίνεται (εἰκ. 2). Εἶναι δὲ ἡ ἀνάγνωσις παντοῦ βεβαία, ἐπειδὴ τὰ χαραγ-

Εἰκ. 2.

ματα παντοῦ διετηρήθησαν. Μόνον τὴν καμπύλην τοῦ Ρ τῆς σημαντικωτάτης λέξεως Καραοῦ δὲν ἠδυνήθη προὐ τοῦ λίθου νὰ διακρίνω. Ἄλλ' ἡ ἀνάγνωσις εἶναι ἀσφαλής, ἐπειδὴ διάφορος ἐκδοχὴ φαίνεται ἀδύνατος.

Ἐπὶ τοῦ βάθρου ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν ἀναθεσάντων τὴν λιθίνην εἰκόνα, οἵτινες προηγουμένως συνέθυσαν καὶ συνευωχήθησαν κατὰ τὴν εὐκαιρίαν ἑορτῆς. Δὲν ἀπετέλουν θίασον κανονικὸν καὶ διαρκῆ, ἀλλὰ κοινωνίαν ἐξ ἐκείνων, αἵτινες γίνονται κατ' Ἀριστοτέλη (Ἡθ. Νικ. 1160^α) «θυσίας ἕνεκα καὶ συνουσίας». Τοιαύτας ἀναγραφὰς συνθυτῶν ἔχομεν πλείστας ἀλλαχόθεν καὶ μερικὰς ἐξ Ἀκαρνανίας, ὡς ἐκ Θυρρείου, Παλαίρου καὶ Λευκάδος. Φανερόν εἶναι, ὅτι ὁ τιμηθεὶς θεὸς εἶναι ὁ Ζεὺς Καραός. Περὶ τοῦ Καραοῦ τούτου γνωρίζομεν, ὅτι ἐτιμᾶτο ἐν Βοιωτίᾳ (Ἡσυχ., IG. VII 3208 ἐξ Ὁρχομενοῦ: [Διὶ] Καραιοῖ.

Πρὸς ὄνόματα Βοιωτῶν Καραιογένης, Καραῖχος, Καραίων κ.τ.λ. Πιθανότατα καὶ ὁ Κεραῖος τῆς βοιωτ. ἐπιγρ. ἐν BSA, 1897, 106 εἶναι ὁ αὐτὸς παρετυμολογηθεὶς πρὸς τὸν γνωστὸν ἐν Θήβαις Δία Ἄμμωνα καὶ Θεσσαλίᾳ (Φωτ. λεξ. ἐσφαλμένως Κάριος). Ἡ ἐπίκλησις εἶναι ἢ αὐτὴ πρὸς τὴν τοῦ Ὑψίστου, Ὑπάτου, Κορυφαίου, Ἀκραίου, Λοφείτου, Ἐπακρίου, διότι προέρχεται ἀπὸ τοῦ κάρα ὡς ἤδη οἱ συγγραφεῖς τοῦ Ἰσυχίου ἡρμήνευσαν. Πρὸς καὶ Ν. Παππαδάκην ἐν ΑΛ, 1916, 233 περὶ τῶν Ἀκραίων τῆς Χαιρωνείας. Ὁ Solmsen (Rh. M. 1898, 157) ἀπέδειξε λαμπρῶς, ὅτι καὶ ὁ τεγεατικός Ζεὺς Κράριος (παρὰ τὸ κέρας = κορυφὴ κεφαλῇ Κ(ε)ρα(σ)ριος) ἐνταῦθα ἀνέκει. Ἡ ἐν Ἀκαρνάνιᾳ λατρεία τοῦ Διὸς Καραίου ἐνισχύει ὅχι μόνον τὴν ἀνωτέρω ἐρμηνείαν τῆς ἐπικλήσεως ἀλλὰ καὶ ἐνθυμίζει, ὅτι ἡ ἐτυμολογία τῶν Ἀκαρνάνων, παρὰ τὸ κάρα (πρὸς Κάρνος, Ἀλίκυρνα), ὡς ὀρεινῶν εἶναι τοῦλάχιστον πολὺ πιθανή. Εἶναι περιέργον, ὅτι ἀναγράφονται ἔξ ἱεραπόλοι, ἐνῶ ἔξ ἐπιγραφῶν τοῦ Ἀκτίου γνωρίζομεν, ὅτι εἰς ἡτο ὁ ἱεραπόλος τοῦ Ἀπόλλωνος ὁ καὶ ἐπώνυμος τοῦ ἔτους. Βέβαια οἱ ἱεραπόλοι οὗτοι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοὺς ἀλλαχοῦ ἱεροποιούς, ἐπιμηνίους, ἱεροουργοὺς ἢ ἱερομνήμονας. Ἐξ εἶναι καὶ οἱ ὑποπρυτάνεις τῆς παρομοίας ἀναγραφῆς ἐκ Θυρρείου (IG, IX, 1, 486). Μήπως ἕκαστος τῶν ὑποπρυτάνων καὶ τῶν ἱεραπόλων *ἐπιμηνιεύει* εἰς τὴν διοίκησιν τῶν ἱερῶν, εἶναι δὲ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἔξ ἀνάλογος πρὸς τὸ γνωστὸν ἐξαμήνον ἔτος τῶν Ἀκαρνάνων; (Περὶ τοῦ ἐξαμήνου ἔτους πρὸς Oberhummer, Akarn. 55). Τὸ πρῶτον ἀπαντᾷ ἡ λέξις *συνέσται*. Ἀντιστοιχεῖ πρὸς τοὺς συμβιωτάς τοῦ Θυρρείου (IG, IX, 1, 487). Ἄλλ' εἶναι προβληματικὴ ἡ καταγωγὴ τοῦ ὀνόματος. Προέρχεται ἐκ τοῦ σύνειμι (πρὸς εὐεστόν) ἢ ἐκ τοῦ συνεσθίω; Ἡ τελευταία ἐτυμολογία θὰ φανῇ ἢ πιθανώτερα, ὅταν ἐνθυμηθῇ τις *τοὺς σιτηθέντας* τῶν σπαρτιατικῶν στηλῶν καὶ τοὺς ἄλλοθεν συσσίτους καὶ συμποσιαστάς ἐκ παρομοίων ἀναγραφῶν. Ἀκολουθοῦν δύο παῖδες, οἵτινες εἶναι υἱοὶ δύο προμνημονευθέντων συνεστών, ὅπως συμβαίνει καὶ ἐν τῇ ἀνωτέρω ἐπιγραφῇ τοῦ Θυρρείου. Μετὰ τὸν μάγειρον δημοσιεύονται καὶ τὰ ὀνόματα ἑπτὰ ἄλλων παιδῶν, οἵτινες εἶναι δούλοι καὶ στεροῦνται τοῦ πατρωνυμικοῦ, ὡς καὶ ἐν τῇ ἐκ Τροιζήνης ἐπιγραφῇ, BCH, 17, 120. Ἄξια σημειώσεως ὀνόματα ὡς πρωτοφανῇ, καθόσον γνωρίζω, εἶναι ὁ Λεσφίνας, ὁ Λελμάτας καὶ ὁ δούλος Χρήπαμος.

Εἰς τὸν Λία Καραὸν ἀνέκει πιθανότατα ἐκτὸς τοῦ ἀναθήματος τοῦτου καὶ αὐτὸς ὁ πλησίον ναός. Αἱ διαστάσεις τοῦ μόλις διαφανομένου κρητιδίου εἶναι περίπου 20 × 12 μ. Ἐκ βαθμίδων μὲ δύο ἢ τρεῖς κάτω ταινίας διακρίνονται πέραξ ἱκανὰ τεμάχια, πρὸ πολλοῦ ἐκτοπισθέντα ἐκ τῆς ἀρχικῆς θέσεως. Σημαντικοὶ λίθοι εἶναι τέσσαρες, σχηματιζόμενοι εἰς τοῖχον παραστάδος ὀπισθεν, πᾶς 0,64, καὶ ἐμπρὸς καταλήγοντες εἰς ἡμικίονα, διαμ. 0,79. Διαφέ-

ρουν τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων τῆς Φιγαλείας, καθόσον αἱ παραστάδες δὲν εἶναι ἰσοπαχεῖς πρὸς τοὺς ἡμικίονας. Διέκριναν προσέτι μεταξὺ ὧροῦ λίθων τεμάχιον φατνώματος ἐξ ἀσβεστολίθου μὲ λέσθιον κυμάτιον τῆς αὐτῆς λαμπρᾶς ἐργασίας, ὡς τὰ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος καὶ μικρὰ ἀδιάγνωστα συντρίμματα μαρμάρινα. Αἱ ἐλπίδες τοῦ μέλλοντος ἐρευνητοῦ δὲν θὰ ματαιωθοῦν ἐντελῶς, διότι πολλοὶ λίθοι ἔχουν κυλισθῇ καὶ κρύπτονται κατὰ τὴν νοτίως τοῦ ναοῦ κατωφέρειαν.

Εἰς τὴν ὑπόδειξιν τοῦ κ. Χρ. Τζούρου ὀφείλω καὶ ἄλλην ἐνεπίγραφον πλάκα, φυλάσσομένην ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τοῦ Λαγαμέστου. Ἡ πλάξ μετεφέρθη ἀσφαλῶς ἐκ τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ψ. 0,64, πλ. 0,57, πάχ. 0,15.

Ἀρτέμ[ι]τι Ἀγροτ[έρ]α
 Θεογένης Πεισιθέου
 Καλλιφῶν Θεογένεος
 Σώτων Φαιδρία
 Φόξος Σωτίωνος
 Φύλων Σωτίωνος
 Πραῦχος Πεισιθέου
 Λάμιος Σωτύλου
 Σωτίων Ταύρωνος
 Σώτων Σώτωνος
 Σωτίων Σωτίωνος
 Ἡράκλειτος Λεοντίσχου
 Νίκων Ἰππάρχου
 Σωτίων Κλέωνος.
 Συγκυναγοὶ
 Σώτων Ἀγισάρχου
 Δημῶναξ Αἰσχύλου
 Σωτίων Λευκίου
 Νικόμαχος Ἀνδρωνος
 Ν]εοπτόλεμος Πανσανία
 Λυσί]στρατος Φαλακρίωνος.

Οἱ χαρακτῆρες τῶν γραμμάτων δὲν εἶναι παλαιότεροι τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος. Τὰ γράμματα εἶναι μεγάλα, τὰ χαράγματα σαφῆ καὶ ἡ ἀνάγνωσις βεβαία. Ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν ἀφιερωσάντων καὶ εἰς τὴν Ἀρτέμιδα Ἀγροτέραν κυνηγῶν καὶ συγκυνηγῶν. Ἐπιγραφὴ ἀναθηματικὴ *κυνναγῶν* εἶναι γνωστὴ καὶ ἐκ Στείριος (IG, IX, 1, 44) καὶ ἐκ Μυλάσων τῆς Καρίας (BCH, 15,

541). Οἱ συγκυναγοὶ ἀπαντῶσι τὸ πρῶτον ἐνταῦθα. Ὁ τύπος Ἀρτέμιτι ἀντὶ τοῦ παρὰ Λωριεῦσι καὶ Βοιωτοῖς συνήθους Ἀρτάμιτι ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἐξ Ἀμβρακίας ἐπιγραφὴν ΑΕ, 1906, 397 καὶ ἀλλαχοῦ σπανίως. Ἐκ τῶν ονομάτων ὁ Πραῦχος εἶναι γνωστὸς καὶ ἐκ Στράτου (IG, IX, 1, 531) καὶ ὁ Λάμιος ἐξ Ἀμβρακίας (πρεσβευτὴς ἐν Ῥώμῃ. Πολ. 18, 10, 10). Καινοφανὲς ὄνομα εἶναι ὁ Φόξος.

Ἐν τέλει σημειῶνω ἐξ Ἀστακοῦ καὶ δύο ἀσημάντους ἄλλως ἐπιταφίας ἐπιγραφάς. 1) *Χαλιδέα*. 2) *Πολέμωνος*.

ΠΑΛΑΙΡΟΣ

Ὁ φύλαξ τῶν Ἀρχαιοτήτων Δ. Γαρίδας ἀνεῦρεν τρεῖς νέας ἐπιταφίας στήλας, ἐξ ὧν ἑκάστη παρέχει ἀνὰ ἐν ὄνομα μὲ ὠραῖα ἀνάγλυπτα γράμματα τοῦ Γ' τοῦ πολὺ αἰῶνος. 1) *Καλλικράτεος*. 2) *Δεξικρατείας*. 3) *Τιμοθέας*. Ἀλλὰ τὴν σημαντικωτέραν στήλην εὑρομεν ἐν τῇ ἐν Ζαβέρδῃ οἰκίᾳ τοῦ Ι. Χασακῆ, προερχομένην πάντως ἐκ Κεχροπούλας. Ὡς καὶ ἐκ τῆς *εἰκόνος* 3 φαίνεται τὸ πρῶτον ὄνομα εἶναι ἀνάγλυπτον, τὸ δὲ ἀκόλουθον ἐγγράφακτον. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ δύο ἄλλων ἀκαρνανικῶν στηλῶν, τῆς ὑπὸ Heuzey δημοσιευθείσης ἐκ Λεπενούς (σελ. 490): Δικτῶ Λάμπωνος καὶ τῆς ὑπὸ Preuner ἐν ΑΜ, 1902, 330: Ξενίας Ἐπιτέλεος, ἐξ Οἰνιαδῶν. Διὰ τοῦτο οὐδεμία ἐπιτρέπεται ἀμφιβολία, ὅτι ἐδῶ πρόκειται περὶ τοῦ ὀνόματος ἐνὸς προσώπου μετὰ τοῦ ἐθνικοῦ αὐτοῦ, ὥστε θὰ ἀναγνώσωμεν:

Φίλλομα
Βουχέτιος.

Εἰκ. 3.

Τὸ πρῶτον ἄρα ὄνομα εἶναι ἀρσενικόν. Ὁ Φίλλομα οὗτος κατήγετο ἐκ Βουχέτιων τῆς Ἠπείρου. Καὶ εἶναι ἡ πρώτη περίπτωσις, καθ' ἧς οὐδεμία εἶναι δυνατόν νὰ ἀντιταχθῇ ἀντίρρησης, ὥς ἡ εὐκολος ἐκείνη, ὅτι ὁ χαράκτης παρέλειψε τὸ τελικὸν *ς* δι' ἀμέλειαν. Τὰ Βούχετα ἐνθυμίζουσιν πρὸ πάντων, ὅτι ὁ Εὐστάθιος λέγει περὶ τοῦ Ἀράτου μνημονεύοντος ἐν ἐπιγράμματι Ἰλλυρικὸν ὄνομα *Κόπαινα* (πατὴρ δὲ μ' ἔφυσε Κόπαινα. Εὐστ. 1457, 19). Ἀλλὰ τὰ εἰς -α λήγοντα ἀρσενικά κύρια δὲν εἶναι παρὰ πολὺ σπάνια καὶ ἀλλαχοῦ. Ὁ συνάδελφος Παππαδάκης δημοσιεύει προ-

σεχῶς ἀρχαϊκὴν λοκρικὴν ἐπιγραφὴν μὲ τοιοῦτον ὄνομα. Ὁ Φίλομμα οὗτος εἶναι βέβαια ὑποκοριστικὸν παρὰ τὸ Φιλόμελος ἢ τι ἄλλο. Ἐντεῦθεν ὁ διπλασιασμός τοῦ συμφώνου.

ΜΟΝΑΣΤΗΡΑΚΙ

Νοτιώτερον τοῦ χωρίου περὶ τὸ τέταρτον τῆς ὥρας συναντᾷ τις τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Παντοκράτορος. Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ φυλάσσεται καὶ χρησιμοποιεῖται ὅπωςδήποτε παρὰ τὴν ἀγίαν τράπεζαν τὸ κάτω μέρος μεγάλου λιθίνου περιελισσομένου δράκοντος. Διάμ. κάτω 0,60, ἄνω 0,47, ὕψος 0,53. Περὶ τὴν ἐκκλησίαν ὑπάρχουν κίονες μαρμάρου τῆς Καρύστου καὶ ἄλλο ἀρχαῖον ὕλικόν. Ὡστε οὐδόλως ἀπίθανον εἶναι ἐνταῦθα νὰ ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Περὶ τὴν ὥραν δυτικῶς ἐπὶ τῆς θέσεως Λυκονίου ὑπάρχουν δύο γειτονικά φρούρια, περὶ ὧν ἔγραψεν ὁ Heuzey (σελ. 404 κέ.). Ἐνταῦθα ἐσημείωσα τὰ ἔχνη τριῶν διαφόρων ἀγροτικῶν ἱερῶν, περὶ ὧν ἄνευ σκαφῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γραφῇ τι ἀξιόλογον.

ΘΥΡΡΕΙΟΝ

Ἐξωθεν τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως εὐρίσκεται κιονίσκος ἐπιτάφιος μὲ ὠραῖον γλυπτὸν στέφανον μύρτου. Κάτω ἀναγινώσκονται μὲ χαρακτηρισ τοῦ Γ' ἢ Β' αἰῶνος: *Σωσθέν[ης] Σωστρά[του]*. Ἐκ τῆς θέσεως Στάθης Λάκκος ἐσημείωσα τὴν ἐπιγραφὴν: *Μνασικράτη χαῖρε*. Θέσις Παπαροΐδου 1) *Λυσικλῆς Ε[ένωνος]*. 2) *Ἀριστόνικ[ε χαῖρε]*. 3) *Φιλίσκε χαῖρε*. Περὶ τοῦ χρόνου τῶν τεσσάρων τελευταίων ἐπιγραφῶν δὲν ἔχω ἢ νὰ ἐπαναλάβω τὸ καὶ περὶ τῆς πρώτης λεχθέν.

ΗΡΑΚΛΕΙΑ

Ἐκ τῶν νεκροταφείων τῆς Ρούγας, ὅπου ἐτοποθετήσαμεν ἀνωτέρω τὴν ἀρχαίαν Ἡράκλειαν, οὐδεμία ἐδημοσιεύθη μέχρι τοῦδε ἐπιγραφὴ. Μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ φύλακος Θυρρείου Λ. Τσανάκα κατέγραψα πέντε μὲν ἐπιταφίας ἐπιγραφὰς εὐρισκομένας κατὰ χώραν, ὅπου ἐξετάφησαν ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων ἢ καλλιεργητῶν, ἄλλας δὲ πέντε ἐσημείωσα μετενεχθείσας εἰς τὸ πλησίον χωρίον Παλιάμπελο.

Ρούγα. 1) στήλη ἀκεραία μὲ ἀέτωμα. *Σάτυρα χαῖρε*. Χαρακτηρὲς Β' αἰῶνος π. Χ. 2) μεγάλης στήλης τὸ ἄνω μέρος μὲ ἀέτωμα. Ζωοφόρος κοσμουμένη μὲ κλάδους δρυὸς συμπλεκομένους. *Λύκε χαῖρε*. Γράμματα ἀνάγλυπτα ὠραία

τοῦ Β' ἢ Α' αἰῶνος π. Χ. 3) στήλη ὑψηλὴ 0,95 τεθραυσμένη εἰς τεμάχια. Ἄνω ἀναγινώσκεται: Ηρα . . . , κάτω δέ:

Μῆαῖα Παλαιραία
Ἑρακλεῖδαι δῶρον.

Ἐν τῷ α' στίχῳ μόνον ἓν γράμμα λείπει τὸ ἀρχικόν. Εἶναι φανερόν, ὅτι ἡ ὑπεράνω ἐπιγραφὴ θὰ συμπληρωθῇ: Ἑρακλεῖδα ἢ Ἑρακλεῖδα χαῖρε. Ἀξιωματικόν ὅτι μεταξὺ τῶν δύο ἐπιγραφῶν ἐπεφυλάχθη μέγας κενὸς χώρος. Πρὸς ὑποδοχὴν γραφῆς τίνος; Εὐνόητον εἶναι τὸ ὄνομα ἐκ τῆς Ἑρακλείας. Τὸ ἐθνικὸν Παλαιραία πρώτην φορὰν ἐμφανίζεται. Ὁ Στέφανος ἔχει Παλαίρευς. 4) *Δαμόξενε χαῖρε* καὶ 5) *Μυρτὶ χαῖρε*. Ἀμφότεραι αἱ στήλαι ἐντειχισμέναι εἰς παρακειμένην καλύβην. Παλιάμπελο. 1) *Γλαυκῖνος*, τεμάχιον στήλης. 2) *Σωτη[ρῶ] ἐτῶ[ν] ξγ χα[ρε]*. 3) Οἰκία Μιτ. Δράκου. *Σίμα, Ἀρίστων, χαίρετε*. 4) Οἰκία τοῦ αὐτοῦ. . . *μναιστρα, Δακράτη, χαίρετε*. Τὸ πρῶτον ὄνομα δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀναγνῶσω. Σημειῶ ὅτι τὸ Σ τὸ Τ καὶ τὸ Ρ ἐχαράχθησαν ἐν τῷ αὐτῷ χώρῳ ὥς ἀποτελοῦντα σύμπλεγμα, εἶναι δὲ ἄδηλον ἂν τὸ σύμπλεγμα τοῦτο ἔγινε ἐπίτηδες ἢ ἂν προέρχεται ἐκ διορθώσεως. 5) Οἰκία τοῦ αὐτοῦ. *Ἀναξίπολι χαῖρε*.

ΑΝΑΚΤΟΡΙΟΝ

Τὰς ἐξ ἐπιταφίας ἐπιγραφίας συνελέξαμεν μετὰ τὸν φύλακα Μιχαλᾶτον ἐκ τίνος νεωτέρου τοίχου παρὰ τὸ τεῖχος τῆς πόλεως. 1) *Καλλίφρων Κορκυραῖος*. 2) ἀπλὴ μικρὰ στήλη. *Μαστακίς*. 3) Συντρίμματα μεγάλης ὥραίας στήλης μετὰ ὥραϊα ἀνάγλυπτα γράμματα τοῦ Γ' ἢ καὶ Δ' αἰῶνος. . . *ος Θε[ογε]ίτον[ος]*. 4) Ἀπλὴ στήλη. Γράμματα Δ' αἰῶνος. *Α(Ι)σχιρίωνος*. 5) Στήλης μέρος. *Ἑρακλείας*. Γράμματα Β' αἰῶνος. 6) Μικρὰ στήλη. *Κλέωνος*.

ΠΡΑΣ

Τὸ νεκροταφεῖον τῆς πόλεως ταύτης τῶν Ἀγραίων πρὸ πολλοῦ ἔγινε γνωστὸν εἰς τοὺς ἐγγὺς Κεχροινιώτας, οἱ ὅποιοι πολλοὺς τάφους ἐσύλησαν. Δι' ἡμᾶς ἀφῆκαν μόνον μεγάλην ἐπιταφίαν στήλην ἐκ λίθου μελανοφαίου, φέρουσαν τὴν ἐπιγραφὴν:

Ἀντίγονος Πυρράνδας.

Οἱ χαρακτῆρες δὲν εἶναι παλαιότεροι τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος. Ἀλλὰ παράξενον εἶναι τὸ ὄνομα Πυρράνδας. Γνωστὰ εἶναι τὰ βοιωτικὰ Ἑπαμεινώνδας.

Παγώνδας, Φρυγώνδας κ.τ.λ. 'Αλλ' οὐδὲν ἐκ τῶν πατρωνυμικῶν τούτων καὶ τῶν μακεδονικῶν Σημῶνδαι, Κλεῶνδαι εἶναι ὅμοιον. Μεγαλυτέρα εἶναι ἡ δυσκολία τῶν τριῶν συνεχῶν συμφώνων. Δυσκολία, ἥτις ὁδηγεῖ εἰς τὴν λύσιν, ἂν δεχθῶμεν ὅτι ὁ 'Αγραῖος χαράκτης παρέλειψεν ἓν γράμμα. Πυρρανόνδας ἀναγινώσκεται ἐξ ἐπιγραφῆς τοῦ παρὰ τὴν Ναύπακτον 'Ασκληπιείου (ΑΜ, 1907, 10, 3, 17) καὶ οὕτω θὰ ἤκουεν ὁ πατὴρ τοῦ 'Αντιγόνου.

Ἀθῆναι. Ἰανουάριος 1919.

Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ

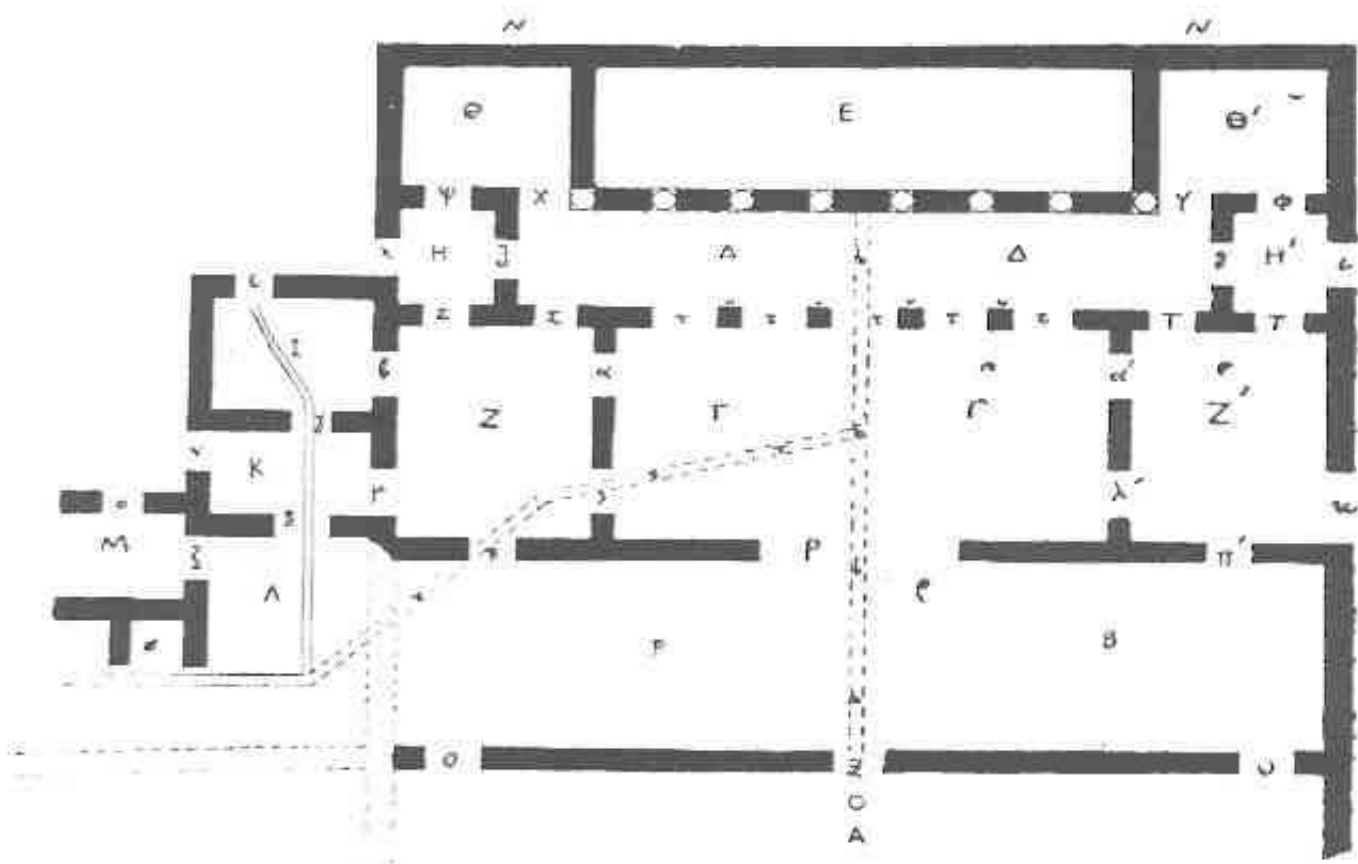
ΑΡΧΑΙΑ ΕΠΑΥΛΙΣ ΜΕΤΑ ΝΥΜΦΑΙΟΥ ΕΝ ΛΕΧΑΙΩ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Προς τάριστερά (ΝΑ) της δημοσίας οδοῦ τῆς ἀγοῦσης ἐκ Νέας Κορίνθου εἰς Πάτρας καὶ σχεδὸν ἑναντι τοῦ ἀρχαίου λιμένος τῆς Κορίνθου, Λεχαίου, ἐν θέσει «Διαβατίκι», εὐρηται ἀρχαῖόν τι κτίριον ρωμαϊκῶν χρόνων, ὃπερ προεῖκοσι καὶ τεσσάρων εἰσὼν (τῷ 1894) εἶχεν ἀνασκάψει ἰδίαις δαπάναις ὁ ιδιοκτήτης τοῦ χώρου τούτου **Θεοφάνης Ρέντης**, Κορίνθιος μεγαλοκτηματίας. Ἄλλ' ἢ ἀνασκαφὴ ἐκείνη ἐγένετο ὅλως ἐρασιτεχνικῶς καὶ ἀνεπισημόνως, διότι οὐ μόνον οὐδὲν περὶ ταύτης ἐδημοσιεύθη, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀνασκαφεὶς χώρος ἀφέθη εἰς παντάπασιν ἀνεπιτήρητος, τὰ δ' εὐρήματα εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχεν, ἀλλὰ μετεκομίσθησαν εἰς τὴν ἐν Ν. Κορίνθῳ ἰδιόκτητον οἰκίαν τοῦ ἀνασκαφέως. Ἀλλὰ εἰς τὴν ἐν τῷ χωρίῳ «Μελίσσι» ἐπαυλὶν αὐτοῦ καὶ τινα τέλος ἐγκατελείφθησαν ἐν τῷ ἀνασκαφέντι χώρῳ.

Τούτου ἕνεκα ἄμα ὡς ἀνέλαβον τὴν ἐφορείαν τῆς Ζ' ἀρχαιολογικῆς περιφερείας ἐπελήφθη τῆς ἐρεῦνης τῶν ἐρειπίων τούτων καὶ τῆς περισυλλογῆς τῶν μνημονευθέντων καὶ τῇδε κακείσε διεσκορπισμένων εὐρημάτων. Ἐκ τούτων ὅσα ἀπέκειντο εἰσέτι ἐν τοῖς κτήμασι Θ. Ρέντη ἐπεισα τὴν ἐπιζῶσαν χήραν αὐτοῦ, Κυρίαν Σοφίαν Ρέντη, ὅπως δωρήσεται τῷ Δημοσίῳ, ὃπερ ἀσμένως αὕτη ἐποίησεν, ὡς καὶ ὁ υἱὸς αὐτῆς κ. Χρ. Ρέντης, πρὸς οὓς εὐθὺς τότε ἐξέφρασα τὰς θερμὰς τῆς Κυβερνήσεως εὐχαριστίας. Συγχρόνως μάλιστα ἡ εὐγενὴς χήρα ἐδωρήσατο ἡμῖν καὶ πάντα τὰ ἐν τῷ ἐξοχικῷ αὐτῆς ἐν Μελίσσι κτήματι ἀρχαῖα, πολυάριθμα δηλ. γλυπτά, προερχόμενα ἐξ ἐτέρων ἀνασκαφῶν ἐν Βασιλικῷ (Σικυῶνι) καὶ ἀλλαχοῦ. Ταῦτα πάντα μετακομίσας πρὸς διετίαν κατέθηκα ἐν τῷ ἐν Παλ. Κορίνθῳ Μουσείῳ.

Ἄλλ' ἵνα συμπληρωθῇ ἡ ἐργασία αὕτη ἔπρεπε νὰ ἐκκαθαρισθῇ καὶ ὁ πρὸ εἰκοσιτετραετίας ἀνασκαφεὶς ἐν Λεχαίῳ χώρος, ὅστις ἐκ τῆς τελείας ἐγκαταλείψεως καὶ ἕνεκα τῆς περὶ καλλιεργείας εἶχεν ἀπὸ πολλοῦ σχεδὸν τελείως πάλιν ἐπιχωσθῇ. Εἰς τὴν ταχεῖαν δὲ ταύτην ἐπίχωσιν συνετέλεσε λίαν καὶ ἡ θέσις, ἐν ᾗ τὸ ἐρεῖπιον, διότι τοῦτο κεῖται ἐν κοιλύτῃ, ἣν σχηματίζει ἡ ἀνωθεν εἰς ὑψὺς ἱκανῶν μέτρων ἐκτεινομένη καὶ προέχουσα βραχέως τοῦ ἐδάφους στεφάνη. Τοιαύτας στεφάνας ἢ ἐξέχοντα ἀλλεπάλληλα ὑψίπεδα (terrasses) σχηματίζει δύο ἢ τρεῖς τὸ ἀπὸ τῶν υπορείων τοῦ Ἀκροκορίνθου μέχρι τῆς θαλάσσης

(τοῦ Λεχαίου) κορινθιακὸν ἔδαφος, οὕτω δὲ κάτωθεν ἐκάστου τούτων εὗρηνται κοιλότητες, λίαν πρόσφοροι πρὸς συνοικισμὸν ἢ καλλιέργειαν¹. Πρὸς πλήρη λοιπὸν ἐκκαθάρισιν τοῦ χώρου τούτου ἐζήτησα παρὰ τοῦ Σ. Ὑπουργείου τὴν ἄδειαν ἀνασκαφῆς, ἥτις καὶ εὐθὺς μοι ἐχορηγήθη μετὰ σχετικῆς μικρᾶς πιστώσεως. οὕτω δὲ κατὰ τὸν μῆνα Ἰούλιον τοῦ ἔτους 1916 ἐπελήφθη τῆς ἀνα-

Εἰκ. 1. Γενικὸν διάγραμμα ἐπαύλεως Λεχαίου.

σκαφῆς καὶ ἐκκαθάρισεως τοῦ ἐρείπιου, ἥτις καὶ συνετελέσθη ἐντὸς ἐνὸς περι-
που μηνός.

Τὸ ἐκ νέου ἀποκαλυφθὲν ἐρείπιον (Εἰκ. 1, 2 καὶ 3) ἔχει σχῆμα ὀρθο-
γωνίου παραλληλογράμμου² μήκους 31 μ. 50 καὶ πλάτ. 22 μ. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ

¹ Περὶ τούτων ἴδε ἐκθέσιν ἀνασκαφῆς ἐν Π. Κορίνθω ὑπὸ Α. Σκια ἐν Π Α Ε, 1892, 113 κ. ἐ. Πίν. Β'.

² Τὴν ἐν εἰκόνι 1 κάτωσιν ἐξετέλεσε λίαν ευγενῶς προσενεχθεὶς ὁ ἐν Κορίνθω τότε διαμένων ἀνθυπο-
λοχαγὸς τοῦ Μηχανικοῦ κ. Καπετανάκης, πρὸς ὃν ἐκφράζω τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας.

κυρίως κτιρίου υπάρχει καὶ ἐξωτερικὸς πρὸς Β. περίβολος ἢ κήπος Α, οὗ σώζονται ἔχνη τινά τοῦ περιβόλου τούτου τὸ μὲν μῆκος εἶνε 26 μ. τὸ δὲ πλάτος 10.

Ἀπὸ τοῦ κήπου τούτου, οὗ δὲν σφύζεται ἡ εἰσοδος, ἀλλ' ἥτις θὰ ἦτο βεβαίως ἐν τῷ κέντρῳ τῆς βορείου πλευρᾶς, τῆς πρὸς τὴν σημερινὴν δημοσίαν ὁδόν· εἰσέρχεται τις εἰς τὸ ἀρχαῖον κτίριον διὰ τριῶν εισόδων (ο ο), ἐξ ὧν βεβαίως ἡ κεντρικὴ ἦν καὶ ἡ κυρία τοῦ οἰκήματος εἰσοδος, ὡς κειμένη ἐν τῷ ἄξονι τούτου, οὕσα δὲ καὶ πολλῶ τῶν λοιπῶν δύο εὐρυτέρα. Ἀλλὰ καὶ αἱ τρεῖς αὗται

Εἰκ. 2. Ἀπομνημονεύματα ἑπαύλεως Λεχαίου ἐκ τῆς ΝΔ γωνίας.

εἰσοδοὶ, ὧν σώζονται οἱ θεμέλιοι μόνον τῶν παραστάδων λίθοι, ἄγουσιν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ μέγα καὶ ἐπίμηκες δωμάτιον ΒΒ, ὅπερ θὰ ἦτο οἶονεὶ τὸ **πρόθυρον** ἢ ὁ **προδόμος** τοῦ κτιρίου. Τὸ δωμάτιον τοῦτο ἔχει μῆκος μὲν 25, πλάτος δὲ 6 μ. διὰ μέσου δ' αὐτοῦ διέρχεται ὑπογείως, ἀκολουθῶν ἀκριβῶς τὸν ἄξονα τοῦ οἰκήματος, **υδραγωγὸς οχετὸς** (66 Ξ), ὅστις διὰ τῆς κεντρικῆς εἰσόδου ἐκβάλλει πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν περίβολον. Τὸ ἔδαφος τοῦ προδόμου τούτου ἦν ποτε πλουσίως ὑπὸ ποικίλων τῶν σχῆμα καὶ πολυχρῶμων μαρμαρίνων πλακιδίων κεκαλυμμένον, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ ἐνιαχοῦ, ιδίως πρὸς τὴν μεσημβρινὴν πλευράν, παρὰ τὴν πύλιν Ι', διασωθέντα μέχρι τῆς σήμερον ἔχνη τῆς ὡραίας ταύτης διακοσμήσεως. Ταῦτα ἔχουσι σχήματα ἰδίως γεωμετρικά, οἷον ἀλληλοτεταγμένων κύκλων (δμ. 0,75) κλπ. (εἰκ. 4 καὶ 5) ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ τοῖ-

χοι ἔσωθεν τοῦ προδόμου ἦσαν ἐπεστρωμένοι διὰ μαρμαρίνων πλακῶν ἐν εἵδει ὀρθομαρμαρώσεως, ἐξ ὧν σῶζονται ἐλάχιστοι κατὰ χώραν.

Αὕτῃ δ' ἡ τοιχοδομία τοῦ δωματίου τούτου, ὡς καὶ πάντων τῶν λοιπῶν τοῦ ἐρειπίου τούτου, ἀποτελεῖται ἐξ ἀργῶν λίθων, ἐκ πλίνθων καὶ ἀσβέστου κατὰ τὸ κατώτερον μέρος, μέχρι ὕψους περίπου 0,80 ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, κατὰ δὲ τὸ ἀνώτερον μέρος ἐκ σειρᾶς πλίνθων, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ περισσοτέρων, κατὰ τὸν ρωμαϊκὸν καὶ βραδύτερον βυζαντιανὸν τρόπον, καὶ ἐκ τῆς συνήθους ὡς ἐν τῷ.

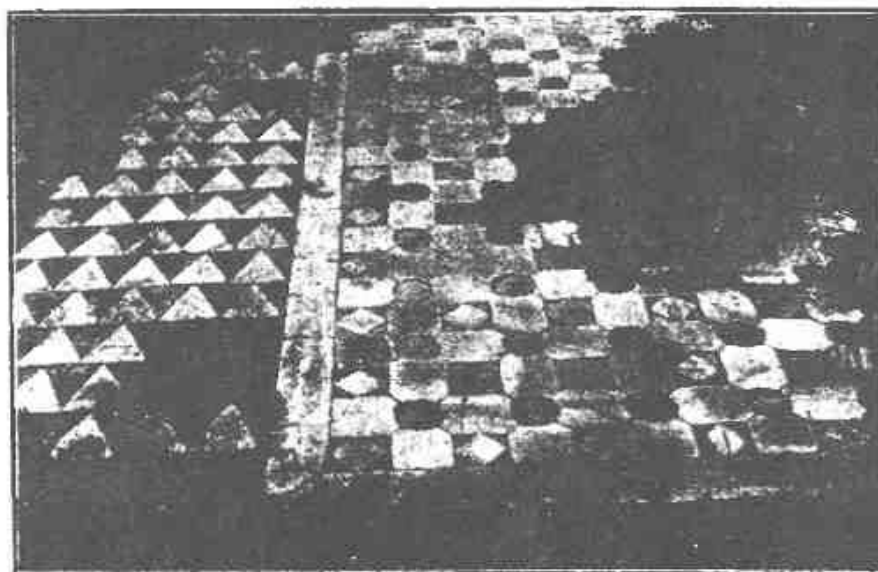
Εἰκ. 3. Ἐκ τῆς ΝΑ γωνίας ἐπαύλεως Λεχαίου. Α ἐξωτερικὸς περίβολος. Β προπύλον ΓΓ κεντρικὴ αὐλὴ (αἶθριον). Δ διάδρομος. Ε νυμφαῖον (δεξαμενὴ). Ζ ἀρχαῖος λιμὴν Λεχαίου. ΗΗ δημοσίᾳ ὁδὸς Κορίνθου Πατρῶν.

κατωτέρω μέρει ἐναλλάξ πρὸς τὰς ζώνας τοιχοδομίας. Ἐν τῷ προπύλῳ ἢ προδόμῳ τούτῳ σῶζονται καὶ **ἑπτὰ ἡκρωτηριασμένοι ὀλόλιθοι κίονες**, ἐξ ὧν τρεῖς λευκοὶ μικρᾶς διαμέτρου 0,38 - 0,26, μήκους δὲ 2,28 - 1,52 καὶ τέσσαρες πράσινοι (**δφίτον**, verde antico) ὀγκωδέστεροι, διότι εἰς τούτων ἀκέραιος ἔχει μῆκος μὲν 2,90, διάμετρος δὲ 0,46. Οἱ λοιποὶ εἰσι τεθραυσμένοι, τοῦ ἐλάχιστου τούτων ἔχοντος μῆκος 1,00 καὶ διάμετρον 0,42.

Ἐννοεῖται ὅτι οἱ κίονες οὗτοι δὲν εὗρίσκονται κατὰ χώραν, διότι οὐδαμοῦ πλησίον τούτων ἀπεκαλύφθησαν αἱ βάσεις, ἀλλ' ἐτοποθετήθησαν ἐκεῖ κατὰ τὴν πρώτην ἀνασκαφὴν ἐκ τοῦ ἐνδοτέρου οἰκήματος, ὅπου ὡς θὰ ἴδωμεν, ὑπάρχουσι πολλαὶ βάσεις κιόνων.

Ἐκ τοῦ πρώτου τούτου δώματος εἰσερχόμεθα διὰ μεγάλης μὲν κεντρικῆς εισόδου Ρ εἰς τὸ κεντρικὸν τοῦ κτιρίου διαμέρισμα ΓΓ, διὰ δὲ στενωτέρων ἐκατέρωθεν θυρῶν ΠΠ' εἰς τὰ μικρὰ πλευρικὰ δωμάτια ΖΖ'. Ἡ κεντρικὴ εἰσόδος Ρ ἔχει εὖρος 5 μ. 30, σφίζονται δ' ἐκατέρωθεν ταύτης τὰ θεμέλια τῶν παραστάδων καὶ δύο βάσεις ἰονικῶν κίωνων, ἃν καὶ αἱ τελευταῖαι αὗται δεν εἶνε βέβαιον ἐὰν εὗρέθησαν κατὰ χώραν, οὐδὲ εἰσι καν τῶν αὐτῶν διαστάσεων (δμ. 0,69 - 0,60).

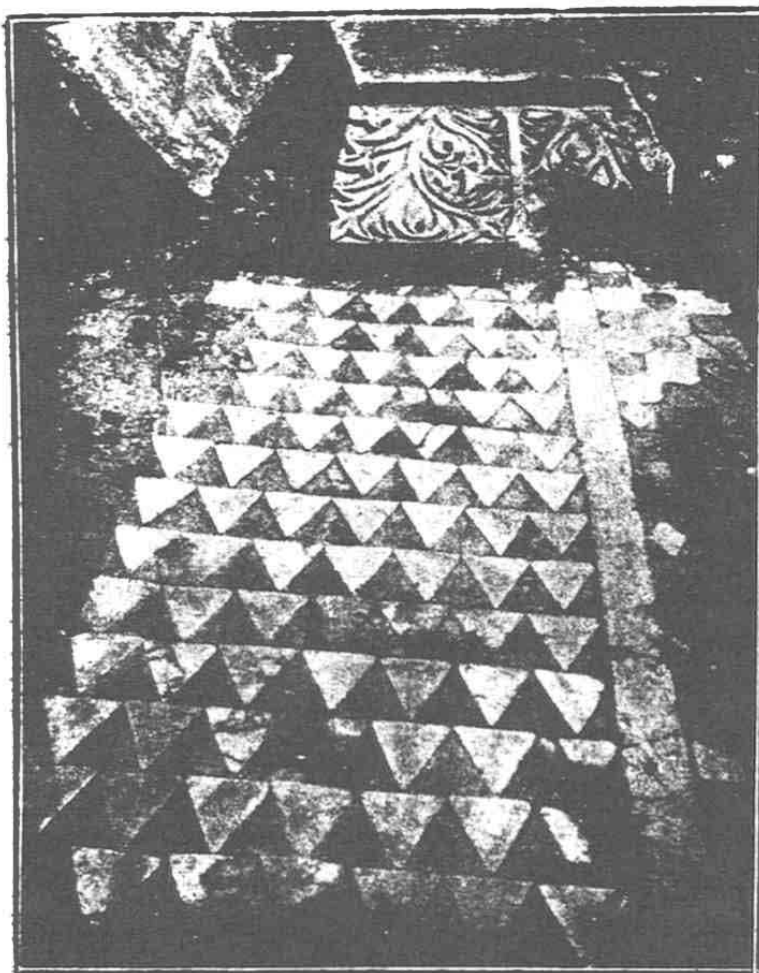
Τὸ κεντρικὸν δωμάτιον ἢ μᾶλλον *αἴθουσα* ἔχει μῆκος μὲν 13 καὶ πλάτος 6 μ. 25· ἔχει δὲ καὶ αὕτη τὸ δάπεδον ἐπεστρωμένον διὰ τοῦ αὐτοῦ τρόπου ὡς

Εἰκ. 4. Δάπεδον πολυχρώμων ἀβακίσκων.

καὶ τὸ τοῦ προηγουμένου δωματίου, ἥτοι διὰ μαρμαρίνων πολυχρώμων ποικίλων σχημάτων ἀβακίσκων ἢ πλακιδίων, ἅτινα ἀποτελοῦσι θαυμάσιον ψηφιδωτόν. Τὰ διὰ τούτων ἀπαρτιζόμενα γεωμετρικὰ σχήματα εἰσὶ τρίγωνα, σταυροὶ μετὰ κύκλων ἐν τῷ κέντρῳ κλπ. ὡς βλέπει τις ἐν εἰκόνι 4 καὶ 5. Τὸ δὲ μέγεθος τούτων ποικίλλει ἀπὸ 0,06 μέχρι 0,22· οὕτω π. χ. τὰ τρίγωνα ἔχουσι πλάτος 0,09 καὶ ὕψος 0,105, τὰ τετραγωνικά, ἀποτελοῦντα τοὺς σταυροὺς 0,085 καὶ 0,06, τὰ ρομβοειδῆ $0,22 \times 0,085$, οἱ κύκλοι 0,075 κλπ. τὸ δὲ πάχος τούτων εἶνε περίπου 0,02. Εἰσὶ δὲ ταῦτα προσκεκολλημένα ἐπὶ παχέος ὑποστρώματος ἐξ ἀσθεστοκονιάματος μετὰ λεπτῆς ἄμμου, ὅπερ διατηρεῖται εἰσέτι πολλαχού, ἃν καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ ἀβάκια κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξηφανίσθησαν.

Ἀλλὰ καὶ οἱ τοῖχοι περίξ τῆς αἰθούσης ταύτης ἦσαν ὁμοίως ἐπενδεδυμένοι διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ὡς μαρτυροῦσι τὰ ὀλίγα διασωθέντα ἔτι τμήματα τούτων. Ὡς δ' ἐν τῷ προηγουμένῳ δωματίῳ καὶ ἐνταῦθα διέρχεται ὑπογείως ὁ αὐτὸς μέγας ὄχετος (σ σ), ὅστις διήκει ἀπὸ Ν. πρὸς Β., ἀκριβῶς κατὰ τὸ μέσον τῆς αἰθούσης, ὑπάρχουσι μάλιστα δύο μεγάλοι τετράγωνοι ὅπαι ἐξ ἀφαιρεθει-

Εἰκ. 5. Δάπεδον ἐκ πολυχρῶμων ἀβακίσκων καὶ βυζαντιὰ ἐπίκρανα μετὰ σταυροῦ.

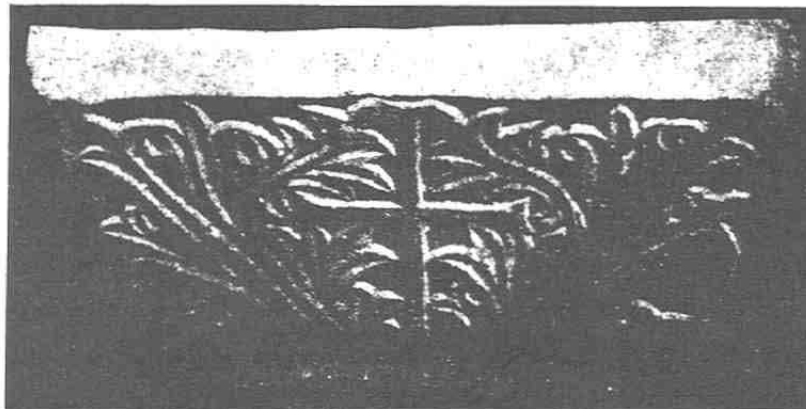
σῶν πλακῶν, δι' ὧν βλέπει τις κάλλιστα τὸν ὄχετον τοῦτον λίαν ἐπιμελῶς καὶ μετὰ πολλῆς τέχνης εἰς ἱκανὸν ὕψος καὶ πλάτος κατεσκευασμένον. Περὶ τὸ κέντρον δ' ἀκριβῶς τοῦ δωματίου τούτου ἀπὸ τοῦ ὄχετος τούτου ἐκφύεται βραχίων τις αὐτοῦ (τ τ), ὅστις διαγωνίως βαίνει ἀπὸ τοῦ κέντρου πρὸς τὸ παρακείμενον πρὸς ἀνατολὰς δωμάτιον Ζ.

Συγκοινωνοὶ δ' ἡ κεντρικὴ αὕτη αἴθουσα διὰ πολλῶν θυρῶν καὶ διόδων πρὸς πάντα τὰ παρακείμενα δωμάτια. Καὶ ἐν πρώτοις πρὸς τὸ βάθος, πρὸς Νότον δηλ. ὑπάρχει μέγα ἄνοιγμα (Τ-Τ) πλάτους 11,25, ἐν τῷ ὁποίῳ εὐρηγνται κατὰ χώραν τέσσαρες τετράγωνοι λίθιναι βάσεις (υ υ υ υ) πλάτους 0,55-0,60 καὶ ἀφισταμένοι ἀπ' ἀλλήλων κατὰ 1,80. Ἐπὶ τῶν βάσεων τούτων ἐστηρίζοντο κίονες μαρμαρίνοι, ὧν τρεῖς σῶζονται ἐρριμμένοι κατὰ

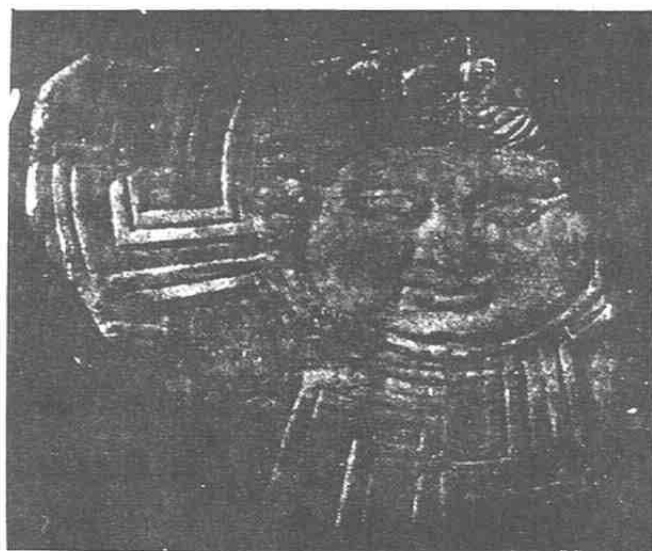
γῆς παρὰ τὰς βάσεις των. Τούτων οἱ δύο εἶνε λευκοί, ὁ δὲ τρίτος πρασινόχρους (Εἰκ. 2 καὶ 3 ΘΘΘ) τῶν κιόνων τούτων αἱ διαστάσεις ἔχουσιν ὡς ἑξῆς: τοῦ πρώτου λευκοῦ κίονος μῆκος 2,70 διάμετρος 0,35, τοῦ δευτέρου λευκοῦ μῆκος 2,80 διάμετρος 0,35, τοῦ τρίτου (πρασίνου) μέτρα 2,96 καὶ διάμετρος 0,41· ὁ τελευταῖος οὗτος διατηρεῖται ἀκέραιος. Θύραι δὲν ὑπῆρχον βεβαίως μεταξὺ τῶν κιόνων, διότι οὔτε ἐν τῷ δαπέδῳ, οὔτε ἐπὶ τῶν κιόνων σῶζονται ἱχνυ τοιούτων, πιθανώτατα δὲ θὰ ἐκλείετο τὸ ἄνοιγμα τοῦτο διὰ παραπετα-

σμάτων (βήλων). Πρὸς δὲ τὰ πλευρικὰ δωμάτια (ΖΖ') συνεκοινώνει ἡ κεντρικὴ αἴθουσα διὰ τῶν τεσσάρων θυρῶν αα' λλ' ὧν τινων σώζονται οἱ μαρμαρίνοι οὐδοί· τὸ πλάτος τούτων εἶνε 1,27.

Τέλος ἐν τῷ αὐτῷ κεντρικῷ χώρῳ ἀπεκαλύφθησαν **τρία ἐπίκρανα βυζαντινὰ** κορινθιακοῦ ρυθμοῦ μετὰ σταυρῶν ἐν τῷ μέσῳ (Εἰκ. 5 καὶ 6). Ταῦτα ἔχουσι σχῆμα κολούρου κώνου ἀνεστραμμένου ὕψους 0,40 πλάτους 0,715 καὶ μήκους 0,94. Τὰ ἐπίκρανα ταῦτα φέρουσιν ἐν τῇ προσθίᾳ ὄψει ἀκανθωτὸν κόσμημα μετὰ σταυροῦ ἐν τῷ κέντρῳ, ὡς εἴπομεν, λίαν ἐπιμεμελημένης ἐργασίας, ἐκ δὲ τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς τεχνοτροπίας δέον νάναχθῶσιν εἰς τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους ἤτοι περὶ τὸν Ε' αἰῶνα.

Εἰκ. 6. Ἐπίκρανον βυζαντιακῆς παραστάδος.

Εἰκ. 7.

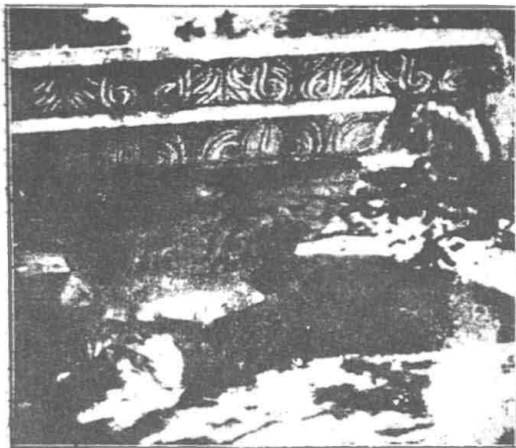
Ἡ παρουσία τῶν χριστιανικῶν τούτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἐν μέσῳ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἐρειπίου εἶνε ὄντως ἀνεξήγητος, ἀλλ' ἔτι μᾶλλον ἐκπληκτικὴ εἶνε ἡ πληροφορία, ἣν μοι ἔδωκεν ἡ οἰκογένεια Θ. Ρέντη καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐκ τῶν παλαιότερων Κορινθίων ὅτι ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου προέρχονται πάντα τὰ χριστιανικὰ κιονόκρανα, ἐπίκρανα, ὡς καὶ ἀνάγλυφόν τι παριστῶν **κεφαλὴν Μεδούσης** μετὰ σταυροῦ ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὀψεως (Εἰκ. 7), ἅτινα συγκαταλέγοντο μεταξὺ τῶν πρὸς τὸ Δημόσιον δωρηθέντων, ὑπὸ τῆς γήρας Θ. Ρέντη ἀρχαίων (Εἰκ. 8 καὶ 9).

Πάντων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν τούτων παρέχω ἀκριβῆ ἀναγρα-

φὴν ἐν τῷ Παραρτήματι τοῦδε τοῦ Τεύχους.

Ἀλλὰ γεννᾶται ἤδη τὸ σοβαρὸν πρόβλημα πῶς πάντα ταῦτα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη χριστιανικοῦ ναοῦ εὐρέθησαν ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἐρειπίῳ, ὅπερ οὐδένα οὐδὲ πόρρωθεν παρουσιάζει χριστιανικὸν καὶ δὴ ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα;

Διότι καὶ ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε περιγραφῆς τούτου πᾶς τις ἀντιλαμβάνεται ὅτι τὸ παρὰ τὸ Λέχαιον ἀρχαῖον κτίριον πᾶν ἄλλο ἢ το ἡ χριστιανικὸς ναός, ἀλλ' οὐδὲ μετεποιήθη ἢ μετεσχηματίσθη ποτὲ βραδύτερον εἰς τοιοῦτον, διότι οὐδὲν ἴχνος τοιαύτης μετασκευῆς παρατηρήσαμεν ἐν αὐτῷ. Ὅτι δὲ τὰ προμνημονευθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀνῆκον εἰς ἀρχαῖον χριστιανικὸν ναὸν τοῦ Ε' ἢ Γ' αἰῶνος εἶνε ἀναμφισβήτητον ἕνεκα τῆς τεχνοτροπίας, τοῦ ὄγκου καὶ τῆς ὁμοιότητος τούτων πρὸς πολυαριθμώτατα ὅμοια ἐκ διαφόρων ναῶν τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως.

Εἰκ. 8.

Μαρμαρινὴ κορωνίς καὶ ἐπίκρανον τοῦ Ε' μ. Χ. αἰῶνος.

Ἐκ τοῦ κεντρικοῦ τούτου δωματίου (ΓΓ), ὅπερ ἀπέχει θέσιν ἀρχαίου *ἀτρίου* ἐν τῷ ρωμαϊκῷ οἴκῳ, διὰ τῶν ἀνοιγμάτων τῶν εἰσερχόμεθα εἰς ἐπίμηκες διαμέρισμα ἢ μᾶλλον διάδρομον (ΔΔ) ἔχοντα μῆκος μὲν 19, πλάτος δὲ 3 μ. Καὶ τούτου τό τε ἔδαφος καὶ οἱ τοῖχοι ἦσαν ὁμοίως ἐπεστρωμένοι διὰ μαρμαρίνων πολυχρόμων ἀθρακίων, ὡς τῶν προηγουμένων δωματίων. Ἐν αὐτῷ εὑρηται ἐπίσης ἐπὶ τοῦ ἔδαφους ἐρριμμένος κίων λευκὸς ἀκέραιος, ὅμοιος πρὸς τοὺς ἤδη ἀνευρεθέντας, ἔχων μῆκος μὲν 2,48 πλάτος δὲ 0,36.

Καὶ πρὸς μὲν τὰ ἐκατέρωθεν πρὸς Α. καὶ Δ. μικρὰ τετράγωνα δωμάτια ΙΗ' ὁ διάδρομος οὗτος συνεκoinώνει διὰ τῶν θυρῶν ζθ εὗρους 1,27, ἀλλὰ αὗται βραδύτερον ἐκτίσθησαν καὶ μετεσχηματίσθησαν εἰς παράθυρα, πρὸς μεσημβρίαν δὲ ὁλόκληρος ἡ πλευρὰ τοῦ διαδρόμου τούτου, ἐκτὸς δύο ἐκατέρωθεν ἀνοιγμάτων ἢ θυρῶν ΧΥ, πλάτους 1,50, ἀπεκλείετο ὑπὸ τοῦ στηθαίου *δεξαμενῆς* Ε. ἣς ἡ ὀπισθία πλευρὰ ἀπετέλει συγχρόνως καὶ τὸν *ἀναλημματικὸν τοῖχον* ΝΝ. ὅστις συνεκράτει καὶ ἐστήριζε τὰ χῶματα τῆς προεξεχούσης στεφάνης, τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης, ὕψους περίπου 3 μ.

Ἡ δεξαμενὴ αὕτη ἔχει μῆκος μὲν 16 μ. πλάτος 3,50, βάθος δὲ 0,70. ἡ δ' ἐκσκαφὴ ταύτης παρέσχεεν οὐκ ὀλίγα πράγματα ἡμῖν, διότι καὶ σήμερον ἀκόμη, ὡς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἐκρέει ἐκ τῶν ὑπωρειῶν τοῦ ἀνωθεν ὑψιπέδου ὕδωρ.

ὅπερ εἶχε μεταβάλλει εἰς βόρβορον καὶ πηλὸν τὰ ἐν αὐτῇ χώματα, ὥστε λίαν δυσχερὲς ἀπέβη ἡ ἐκκαθάρισις τῆς. Ἀπεφράσσετο δὲ ἡ δεξαμενὴ ἐκ τῶν λοιπῶν τριῶν πλευρῶν ὑπὸ στηθαίου, ὑπὸ τοίχου δηλ. μικροῦ ὕψους (0,60) ὡς «πεζουλίου», ἐφ' οὗ ἐστηρίζοντο κατὰ διαστήματα, ἀνά 2,35 μ. **κίονες**, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ διασωθεῖσαι κατὰ χώραν τρεῖς βάσεις ΛΛ (Εἰκ. 2 καὶ 3) καὶ δύο λευκοὶ μαρμαρίνοι κίονες, ὅμοιοι πρὸς τοὺς ἀνωτέρω περιγραφέντες καὶ οἵτινες ἀνευρέθησαν ἐντὸς αὐτῆς ταύτης τῆς δεξαμενῆς, ὅπου καὶ νῦν εὑρηνται (II), ὡς καὶ τινὰ τεμάχια ἐξ ἄλλων ὁμοίων. Ὁ ἕτερος τῶν ἐν τῇ δεξαμενῇ κιόνων διεσώθη ἀκέραιος.

Ἡ δεξαμενὴ λοιπὸν αὕτη ἦν ἐστεγασμένη πιθανὸν διὰ θολωτοῦ οὐρόφου, ὡς εἰθιστο κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὑπεστηρίζετο δ' ἡ στέγη αὕτη ὑπὸ ὀκτώ κατὰ τὴν πρόσοψιν αὐτῆς κιόνων, ὡς βλέπει τις ἐν εἰκόνι I. Ὁπισθεν δ' ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος σχηματίζει τετραγωνικῶς **κόγχας** κατὰ διαστήματα ἀντιστοιχοῦντα περίπου πρὸς τὰ μεσοκίονια τῆς προσθίας ὀψεως, ἐντὸς τῶν ὁποίων θὰ ἦσαν ἀνιδρυμένα ἀγάλματα.

Τὸ ἔδαφος τῆς δεξαμενῆς ἦν ἐπεστρωμένον δι' ἀσθεπτοκονιάματος μετ' ἄμμου, περὶ τὸ μέσον δ' ἀκριβῶς ὀλίγον τι ὑπὲρ τὸ ἔδαφος ἐπὶ τοῦ προσθίου στηθαίου ὑπάρχει ὀπή, ἐξ ἧς ἐξέρρεε τὸ ἐν τῇ δεξαμενῇ ὕδωρ, πρὸς τὸν ὀχετὸν 66, ὅστις ἄρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου, διασχίζων δλόκληρον, ὡς εἰδομεν, κατὰ τὸν ἄξονα τὸ ἀρχαῖον κτίριον. Ὑπάρχει μάλιστα ἐξωθεν εἰς ὀπῆς, ἐν τῷ διαδρόμῳ, τετράγωνον μικρὸν **πυελον**, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔρρεε τὸ ὕδωρ, προτοῦ μεταχτευθῇ εἰς τὸν ὀχετόν. Τὸ δὲ στηθαῖον τοῦτο ἐκτὸς τῶν κιόνων ἦν καὶ ἄλλως διακεκοσμημένον, διότι ἐπὶ τῆς ἀνω ἐπιφανείας αὐτοῦ ἔφερε θαυμαστήν ἐκ πολυχρῶμων ἀβακίσκων, πολλῶ μικροτέρων τῶν προμνημονευθέντων, ἐπίστρωσιν.

Ἐκατέρωθεν τῆς δεξαμενῆς ὑπάρχουσι δύο τετράγωνα δωμάτια ΘΘ, διαστάσεων $4,60 \times 3,75$. ὧν τὸ δάπεδον καὶ οἱ τοῖχοι ἔφερον τὴν αὐτὴν μαρμαρίνην ἐπίστρωσιν καὶ ἐπένδυσιν, οἷαν καὶ τὰ προηγούμενα, μετὰ μικρῶν τινων παραλλαγῶν περὶ τὰ σχήματα. Ἐκ τῶν δωματίων τούτων διὰ τῶν θυρῶν ΦΨ εἰσέρχεται τις εἰς δύο μικρότερα ΗΗ' ($2,85 \times 3,10$), ἐξ ὧν πάλιν εἰσέρχεται

Εἰκ. Θ.

Κιονόκρατον τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων.

ταί τις διὰ τῶν θυρῶν Σ'Τ εἰς τὰ δύο ἕτερα μεγάλα δωμάτια ΖΖ (6,50 × 5,25), τὰ κείμενα, ὡς εἴρηται ἤδη, παραπλεύρως τῆς κεντρικῆς αἰθούσης Γ. Καὶ το μὲν δυτικὸν δωμάτιον (Ζ') ἔχει ἔξοδον (κ) πρὸς τὰ ἔκτος τῆς ἀρχαίας επαύλεως, πλάτους 2,20 περίπου, ἐκ δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ (Ζ) διὰ δύο θυρῶν (6 μ.) εἰσέρχεται τις ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὸ τετράγωνον δωμάτιον Ι (4,35 × 3,30). ἀφ' ἑτέρου δε εἰς τὸ δωμάτιον Κ. τοῦ αὐτοῦ μήκους, ἀλλὰ στενώτερον ἐκείνου κατὰ ἓν περίπου μέτρον. Τὰ δύο ταῦτα ἀνατολικά δωμάτια συνέχονται καὶ ἐπικοινωνοῦσι διὰ τῆς θύρας γ. δι' αὐτῆς δὲ διέρχεται καὶ υπόγειος τις ὁχετός, ὅστις χύνεται εἰς τὸν διαγώνιον βραχίονα τ.τ.τ. ὃν συνηντήσαμεν ἐκφυόμενον ἐκ τοῦ κεντρικοῦ ὁχετοῦ ἐν τῇ αἰθούσῃ Γ.

Ἄλλ' ἐκτος τῶν δωματίων ΙΚ πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα μικρότερα, ὃν παραλείπω τὴν περιγραφὴν, διότι τὸ μέρος τοῦτο εἶνε λίαν κατηρειπωμένον καὶ ἐν μέρει ὑστερωτέρων χρόνων προσθήκη. Πάντως τὸ διαμέρισμα τοῦτο περιελάμβανε τὸ μαγειρεῖον, τὸ ἀποχωρητήριον καὶ δωμάτιον ὑπηρεσίας, ἐὰν τὸ κτίριον τοῦτο ἦν ἰδιωτικὴ ἔπαυλις.

★

Τοιαύτη ἐν πάσῃ ἀκριθείᾳ ἡ περιγραφὴ τοῦ ἀρχαίου τούτου φρεσίου, ὅπερ ἔάν ἀρχῇθεν ἀνεσκάπτετο μετὰ τῆς δεούσης ἐπιστημονικῆς ἐπιμελείας θὰ ἦτο σήμερον ἐκ τῶν ὠραιότερων καὶ σπουδαιοτέρων τοῦ εἴδους τούτου ἀρχαίων ἐν Ἑλλάδι μνημείων, θάπῃ ἔλασσε δ' ἡμᾶς πολλῶν προβλημάτων σχεδὸν ἀλύτων ἅτινα προκύπτουσι νῦν ἕνεκα τῆς ἀτελοῦς καὶ ἀμφετήτου ἀφ' ἐνὸς τότε ἀνασκαφῆς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἕνεκα τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως πάσης ἐκθέσεως, ἡμερολογίου ἢ οἵαςδήποτε σχετικῆς περὶ τούτου δημοσιεύσεως. Ἐκ τῶν προβλημάτων τούτων τὸ μᾶλλον προέχον εἶνε ὁποῖόν τι ἦν τὸ κτίριον τοῦτο καὶ τίνα σκοπὸν ἐξυπηρέτει ἡ οἰκοδόμησις του. Κατὰ τὴν πρώτην ἀνασκαφὴν ἐξακριβώθη τοῦτο ὡς «*ρωμαϊκὸν λουτρόν*», ἔκτοτε δὲ ὡς τοιοῦτον φέρεται ἀνὰ τὰ στόματα πάντων ἐν Κορίνθῳ. Τὴν πρὸς τοῦτο ὀνομασίαν βεβαίως παρέσχεν ἡ ὑπαρξίς τῆς δεξαμενῆς καὶ τοῦ πολυσχιδοῦς ὁχετοῦ. ἀλλ' ἀρκοῦσι ταῦτα ὅπως βαπτισθῇ ὡς λουτρόν τὸ κτίριον τοῦτο; Ἡμεῖς τοῦλάχιστον κατ' οὐδένα τρόπον πειθόμεθα περὶ τούτου, διότι καὶ ἀμυδράν τις ἰδέαν ἔάν ἔχη τοῦ σχεδίου καὶ τοῦ ὅλου διαγράμματος τῶν ἀρχαίων λουτρῶν. τῶν τε ἐλληνικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν, εὐθὺς ἀντιλαμβάνεται ὅτι τὸ παρὰ τὸ Λεχαιὸν φρεῖσιον πόρρω ἀπέχει τοῦ νὰ ὁμοιάζῃ πρὸς τοιαῦτα καὶ νὰ πληροῖ τοὺς πολλαπλοὺς ὄρους τῶν δημοσίων ἐκείνων ἰδρυμάτων. Μᾶλλον λοιπὸν πρόκειται περὶ ἰδιωτικοῦ οἴκου καὶ δὴ ἐπαύλεως θερινῆς, ἅτε τόσον πλησίον τῆς θαλάσσης ζειμένον. Βεβαίως

δὲν ὁμοιάζει πρὸς τὰς κατόψεις τῶν ἀρχαίων ἐπαύλεων, οὐδαμοῦ δὲ ἀνεύρομεν ὁμοίαν τοιαύτην, καίπερ ἐρευνήσαντες καὶ μελετήσαντες τὰ διασωθέντα ἐν Πομπηΐ, Ἡρακλείᾳ, Ρώμῃ, Δήλῳ καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ ἀρχαίου κόσμου παραπλήσια μνημεῖα, ἀλλὰ τοῦτο δὲν αποκλείει ὅτι τοιαύτη τις θερινὴ ἔπαυλις ἦν καὶ τὸ ἡμέτερον ἐρείπιον. Τὸ μόνον σκοτεινὸν σημεῖον εἶνε ἡ δεξαμενὴ. Ἀλλὰ τοιαῦται δεξαμεναὶ ἀπαντῶσιν ἔστιν ὅτε ἐν ἀρχαίαις οἰκίαις καὶ μάλιστα ὁμοῦ μετὰ κηπαρίου εἰς τὸ βάθος αὐτῶν. Αἱ δεξαμεναι μάλιστα αὗται δὲν εἶνε συνήθεις τινὲς «στέρναι» πρὸς ἀπλὴν περισυλλογὴν ὕδατος, ἀλλὰ τόποι ἀναψυχῆς καὶ δρόσου, τεχνουργήματα πολλάκις καλλιτεχνικὰ μετὰ ἀγαλμάτων, γραφῶν κλπ. «**Νυμφαῖα**» καλούμενα.

Τοιαῦτα Νυμφαῖα ὑπῆρχον πλείστα ἀνὰ τὸν ἀρχαῖον κόσμον, διεσώθησαν δὲ πολλῶν τοιούτων τὰ ἐρείπια ἐν Ρώμῃ (ἐπὶ τοῦ Παλατινοῦ λόφου), ἐν τῇ ἐπαύλει τοῦ Ἀδριανοῦ ἐν Τιβούρῳ (Τίβολι), ὅπου ὑπῆρχον πέντε, ἐν Πομπηΐ, ἐν τῇ Βορ. Ἀφρικῇ κλπ. κλπ. Καὶ ἐνταῦθα ἐν Ἑλλάδι διεσώθησαν παρόμοια Νυμφαῖα, ὅσον τὸ πρὸ τῆς Πειρήνης Κρήνης ἐν Κορίνθῳ, εἶτα ἐν Νικοπόλει, Ὀλυμπίᾳ, Κρήτῃ κλπ. (Περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ πρὸς Annuario della R. Scuola archeol. di Atene Vol. I. Un ninfeo presso il pretorio di Gortina σελ. 119-148 καὶ un ninfeo presso le grandi terme σελ. 149-159).

Ἐπίσης ὁ Στράβων καὶ ὁ Πausanias μνημονεύουσι πολλῶν τοιούτων. Τῶν Νυμφαίων τούτων ὁ τύπος ἀνεπτύχθη καὶ καθορίσθη ἰδίως κατὰ τοὺς μακεδονικοὺς χρόνους, οἱ δὲ Ρωμαῖοι, οἵτινες ἰδιαζόντως ἠρέσκοντο εἰς τοιαῦτα ἀναψυχῆς καλλιτεχνικὰ ἱδρύματα ἀπειροπληθῇ τοιαῦτα ἀνίδρυσαν. Κατὰ ταῦτα ἡ ἡμετέρα μετὰ νυμφαίου ἔπαυλις ἀνάγεται πιθανώτατα εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, δηλ. εἰς τὸν Α' π. Χ. αἰῶνα, ὅποτε ὡς γνωστὸν ὁ Καῖσαρ, εἶτα δὲ ὁ Αὐγουστος ἀνήγειρον ἐκ θεμελίων τὴν τελείως ὑπὸ τοῦ Μομμίου κατασκαφείσαν θαυμαστὴν καὶ ἐπαφροδιτοτάτην τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ Σαρωνικοῦ κόλπου μεγαλόπολιν, νέα δὲ καὶ ἀνθηρὰ ἀνεφύη αὕτη πάλιν ἐκ τῆς τέφρας τῆς.

Ἐν Κορίνθῳ 1918.

ΑΛΕΞ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ

ΜΕΓΑΣ ΠΡΩΤΟΜΙΝΩΪΚΟΣ ΤΑΦΟΣ ΠΥΡΓΟΥ

(Πίν. 1 καὶ 2).

Κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1918 οἱ λατόμοι καὶ ἐργάται τῆς κατασκευαζομένης ἀμαξιοῦ ὁδοῦ Ἡρακλείου Χερσονήσου κόπτοντες λίθους εἰς θέσιν Πύργον¹ πέραν τοῦ Κακοῦ Ὀρους καὶ τῆς Παχείας Ἀμμου μετὰ τὸ 14 χιλιόμετρον ἀπὸ Ἡρακλείου παρὰ τὴν παραλίαν τῆς περιφερείας τοῦ χωρίου Ἀνωπόλεως Πεδιάδος ἀπὴντησαν κάτωθι τοῦ βράχου, ὃν ὑπέσκαπτον καὶ διὰ φουρνέλλων ἔκοπτον πηλίνας λάρνακας καὶ τεμάχια πηλίνων ἀγγείων καὶ ὅσῃ ἀνθρώπινα. Μαθὼν τὸ πρᾶγμα ἐξῆλθον καὶ ἐξήτασα τὸν χώρον καὶ τὰ φανέντα ἀρχαῖα λείψανα ἐπιφυλαχθεὶς νὰ ἐνεργήσω τὴν σκαφὴν καὶ τὸν καθαρισμὸν τοῦ τάφου (διότι περὶ τοιούτου ἐπρόκειτο) μετὰ τὴν παρέλευσιν τοῦ χειμῶνος.

Ἀτυχῶς οἱ λατόμοι καὶ οἱ βοηθοὶ ἐργάται ἐλπίζοντες νὰ εὕρωσι θησαυροὺς εἶχον προξενήσει ἀρκετὴν βλάβην οὐχὶ μόνον διὰ τῆς διὰ φουρνέλλων θραύσεως τοῦ βράχου καὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ σχήματος αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἀνασκαλέυσεως τῆς ὑπὸ τὸ βραχῶδες στρώμα νεκρικῆς ἐπιχώσεως, ἐξ ἧς ἔθραυσαν καὶ λάρνακας τινὰς καὶ πολλὰ τῶν πηλίνων ἀγγείων, εἰς δὲ τούτων εἶχε παραλάβει καὶ τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 24 τριπλοῦν σκεῦος, προσαγαγὼν αὐτὸ κατόπιν εἰς τὸ γραφεῖον τῆς ἀνακρίσεως μετὰ τὴν ἐπιδοθεῖσαν κατ' αὐτῶν μήνυσιν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου ἔχων παρὰ τοῦ Σ. Ὑπουργείου τὴν ἄδειαν καὶ τὴν ἀναγκαίαν πίστιωσιν ἐνήργησα τὸν καθαρισμὸν τοῦ τάφου ἐντὸς ὁκτὼ ἡμερῶν δι' ἐργατῶν 6-8 καθ' ἑκάστην.

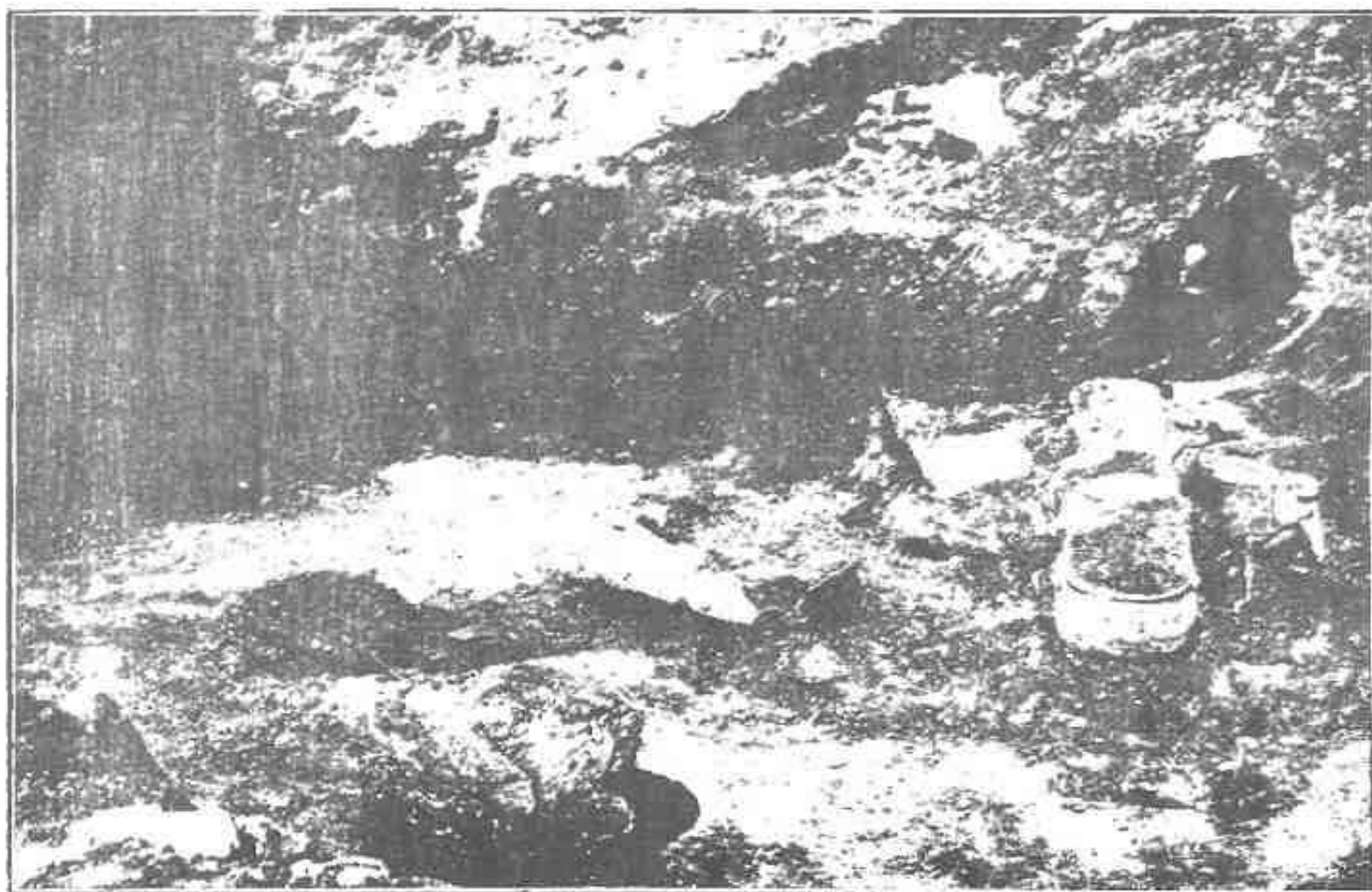
Κατὰ πρῶτον ἔκαμα τὴν διαλογὴν καὶ τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων, τὰ ὁποῖα εἶχον ἐξαγάγει ἐκ τοῦ τάφου οἱ λατόμοι καὶ ἀπεμάκρυνα τὰ τμήματα τῶν βράχων καὶ τὴν πολλὴν λατύπην τὰ ἀφεθέντα ὑπ' αὐτῶν καὶ καλύπτοντα κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν νεκρικὴν ἐπίχωσιν. Ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας ἐπείσθην ἐκ μὲν τοῦ πλήθους τῶν ὁστῶν ὅτι ἔχομεν κοινοτάφιον, ἐκ δὲ τοῦ εἴδους τῶν πηλίνων θραυσμάτων καὶ τῶν ἀγγείων ὅτι τὸ πολυάνδριον εἶναι πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς.

Ἐκ τῆς ἐπιτοπίου ἐξετάσεως τῶν λατόμων καὶ ἐκ τῆς μετὰ ταῦτα σκαφῆς αὐτοῦ ἠκρίβωσα ὅτι ὁ τάφος ἦτο σπηλαιώδης ἔχων τὴν εἴσοδον αὐτοῦ κατὰ τὴν πρὸς νότον ἐλαφρὰν κατωφέρειαν, καὶ ὅτι τὸ στόμιον αὐτοῦ θὰ ἐφράσσετο διὰ μεγάλων μαύρων τιτανολίθων κομισθέντων ἀλλαχόθεν, οὓς ἀφῆρεσαν

¹ Τὸ ὄνομα *Πύργος* ἐδόθη εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἐκ πύργου κειμένου ἐνταῦθα ἐπὶ Τουρκοκρατίας, οὗ τὰ ἱχνη ἐφαίνοντο ἀκόμη πρὸ ἐτῶν ἐχρησίμευε δὲ ἵνα οἱ κάτοικοι τῶν πλησιοχώρων χωρίων φρουρῶσιν ἐνταῦθα νυκτὸς καὶ ἡμέρας καὶ εἰδοποιῶσι τὰς ἀρχὰς κατὰ τὴν ἐμφάνισιν ὑπόπτων πλοίων.

οί λατόμοι, ειδον δὲ καὶ ἐγὼ τινὰς ἐξ αὐτῶν παρερριμένους πέριξ, διότι τὸ ἐπιτόπιον βραχῶδες στρώμα εἶναι ἄλλης συστάσεως, ἥτοι πῶρος λίθος μαλακός, λευκοκίτρινος.

Ὡς εἶπον, τὸ σχῆμα τοῦ σπηλαίου δὲν δύναται νὰ ὁρισθῇ μετὰ τὴν γενομένην καταστροφὴν ὁλοκλήρου τοῦ κουφώματος, τὸ δάπεδον ὅμως αὐτοῦ ἦτο

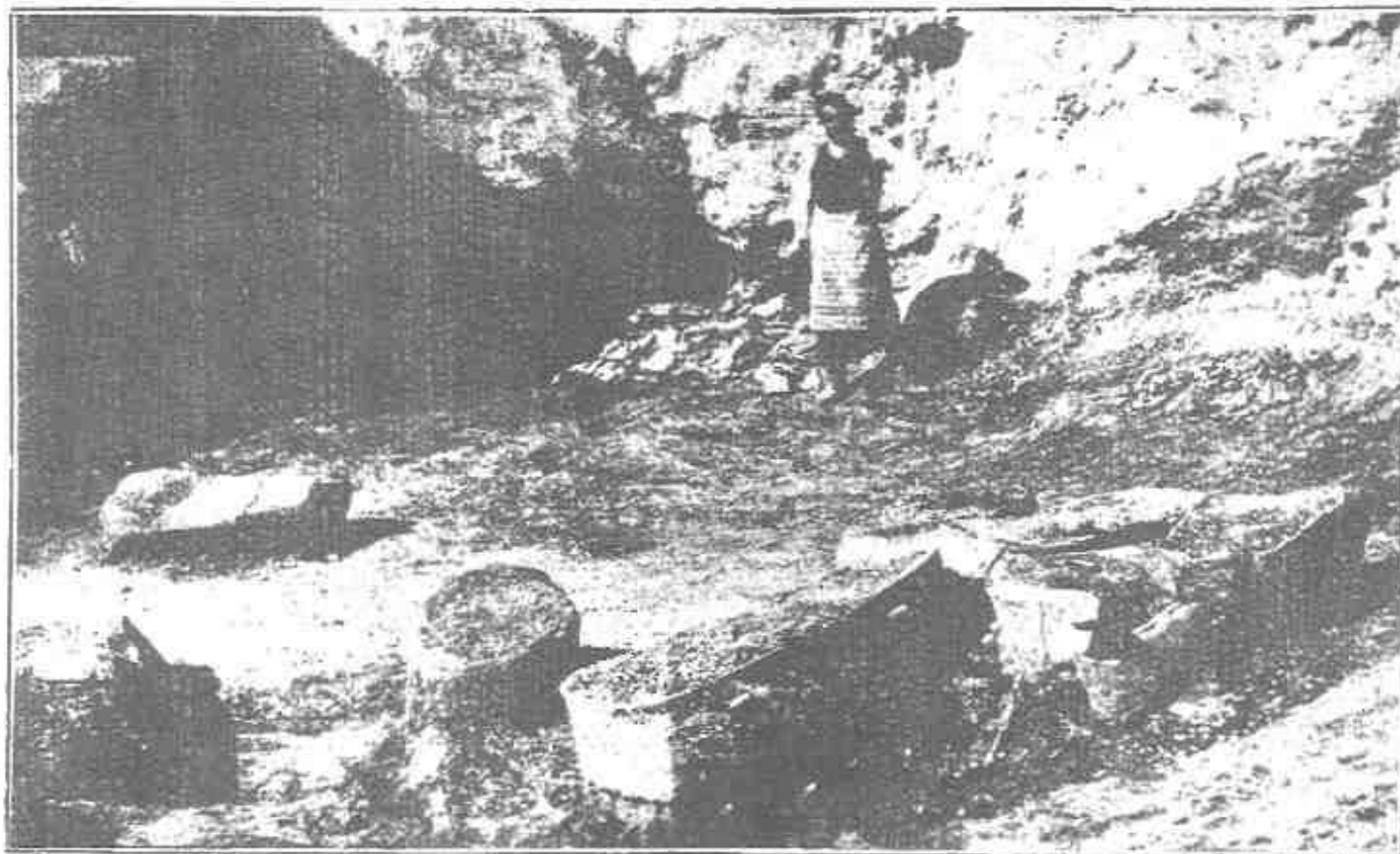
Εἰκ. 1. Τάφος Πύργου μετὰ τὴν σκαφὴν

τὸ φυσικὸν χῶμα τὸ εὗρισκόμενον ὑπὸ τὸ βραχῶδες στρώμα, οἷον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν παρακείμενον ἀγρόν· μένει ἀμφίβολον ἂν ἦτο φυσικὸν τὸ σπηλαιον ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ἢ ἂν ἐλαξεύθη, ὅπως ἀποτελεσθῇ ὁ σπηλαιώδης τάφος.

Μετὰ τὸν ἐντελῆ καθαρισμὸν τοῦ τάφου καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν παλαιόθεν ἢ διὰ τῆς ἐργασίας τῶν λατόμων καταπεσόντων βράχων καὶ τῆς λατύπης ἐφάνη τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου· ἦτο περίπου κυκλικὸν ἔχον διάμετρον περὶ τὰ 7,50 μέτρα (εἰκ. 1).

Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τούτου ἐπέκειτο τὸ νεκρικὸν στρώμα, οὗ τὸ πάχος μετὰ τὴν γενομένην μάλιστα διατάραξιν πρὸ τῆς ἐμῆς σκαφῆς δὲν ἦτο πανταχοῦ τὸ αὐτό, ἀλλ' ἐποίκιλλε μεταξὺ 30-60 ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου.

Ἐντὸς τοῦ στρώματος τούτου εὐρέθησαν καὶ αἱ λάρνακες, ὑπὲρ τὰς εἰκοσι, ἀλλαι μὲν τεθραυσμέναι καὶ ἐλλειπεῖς, αἱ δὲ λοιπαὶ βεβλαμμέναι καὶ ραγισμέναι ἔνεκα τῆς ἀτελοῦς τῶν ἐξ ἀρχῆς ὀπτήσεως καὶ τῆς πιέσεως τῶν ἐντὸς αὐτῶν

Εἰκ. 2. Τμήμα τάφου Πυργου.

καὶ ἐπ' αὐτῶν χωμάτων καὶ λίθων, καὶ τὰ πολυάριθμα πήλινα ἀγγεῖα καὶ σκεύη καὶ τὰ ἄλλα κτερίσματα τὰ κατωτέρω περιγραφόμενα (εἰκ. 2).

Ὅσα παρατηρήθησαν ἄφθονα ἐντὸς τῶν χωμάτων σεσηπότα κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ τεθραυσμένα ἀπὸ πολλοῦ, ὥστε οὔτε σκελετὸς οὔτε κρανίον κατωρθώθη νὰ ἐξαχθῇ ὅπως οὐν ἀκέραιον.

Καύσεως τῶν ὀστέων οὐδὲν ἵχνος παρατηρήθη· μόνον πήλινά τινα ἀγγεῖα παρουσιάζουσι σημεῖα ἰσχυροῦ πυρός, ἀλλ' ἄδηλον ἂν ἐντὸς τοῦ τάφου, καὶ πῶς ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν αὐτήν.

Τὰ ὁστὰ ὥς καὶ τὰ κτερίσματα ἐφαίνοντο μετακινημένα καὶ ἐν ἀταξίᾳ καὶ εἰς τὰ μέρη τοῦ τάφου τὰ μὴ θιγθέντα ὑπὸ τῶν λατόμων ἀπὸ παλαιᾶς ἐποχῆς καὶ διὰ τοῦτο οὔτε ὁ τρόπος τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν ἦτο δυνατόν νὰ ὀρισθῇ. Συνέβη δηλ. καὶ εἰς τὸ κοινοτάφιον τοῦτο ὅ,τι παρατήρησα καὶ εἰς τοὺς πολυαριθμούς πρωτομινωικούς θολωτοὺς τάφους τῆς Μεσαρᾶς. Ἐπειδὴ δηλ. ἦσαν οἱ τάφοι αὐτοὶ πολυάνδρια συνοικισμῶν χρησιμοποιοιθέντα ἐπὶ πολλοὺς ἴσως αἰῶνας, εἰς τὰ ὁποῖα ἐκάστοτε εἰσῆρχοντο ἄνθρωποι, ἵνα θάψωσι νέους νεκροὺς ἢ καὶ ἐπιτελέσωσι τὰ εἰς τοὺς θανόντας νομιζόμενα, ἠναγκάζοντο νὰ μετακινῶσι τοὺς προτεθαμμένους σκελετοὺς καὶ τὰ κτερίσματα αὐτῶν καὶ ἐξοικονομῶσι χώρον διὰ τὰς νέας ταφάς· ἐντεῦθεν ἡ ταραχὴ καὶ ἀνάμειξις ὁστῶν καὶ κτερισμάτων, καὶ πιθανώτατα καὶ ἡ ἀφαίρεσις τῶν χρησιμωτέρων καὶ τιμιωτέρων κτερισμάτων λ. χ. τῶν μεταλλικῶν. Δὲν ἀποκλείεται ὁμως καὶ ἡ ὑπόθεσις ὅτι καὶ ἀφ' οὗ ἔπαυσεν ἡ χρησιμοποίησις αὐτῶν πρὸς ταφήν, ἄλλοι ἄνθρωποι νεωτέρας ἐποχῆς εἰσῆρχοντο εἰς τοὺς μεγάλους τούτους καὶ καταφανεῖς ἴσως τάφους καὶ ἀνασκαλεύοντες τὴν νεκρικὴν ἐπίχωσιν ἀφήρουν τὰ χρήσιμα αὐτοῖς κτερίσματα.

Αἱ λάρνακες δὲν εὐρίσκοντο ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ δαπέδου, ἀλλ' ὥς τὰ πολλὰ ἐπὶ λίθων καὶ δὴ οὐχὶ εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην τῆς ἐπιχώσεως, ἀλλ' ἄλλαι χαμηλότερα καὶ ἄλλαι ὑψηλότερα, ἀρκεταὶ δὲ καὶ ἐπὶ νεκρικῆς ἐπιχώσεως προγενεστεράς, δι' ὃ ὑπὸ τινος τούτων καὶ ὁστὰ καὶ κτερίσματα εὐρέθησαν· ἐκ τούτου ἐξάγομεν τὸ συμπέρασμα ὅτι οὔτε ἐξ ἀρχῆς ἐτέθησαν αἱ λάρνακες πᾶσαι, οὔτε κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, ἀλλ' εἰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς χρήσεως τοῦ κοινοταφίου.

Πάντα τὰ κατωτέρω περιγραφόμενα κτερίσματα τοῦ τάφου εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν χωμάτων παρὰ τὰς λάρνακας καὶ ὑπ' αὐτάς οὐδὲν δὲ σχεδὸν ἐντὸς λάρνακος. Αἱ λάρνακες ἦσαν πλήρεις χωμάτων καὶ λίθων (εἰκ. 1, 2) καὶ ἀραιῶν ὀστράκων καὶ ὁστῶν, οὐδὲν δὲ ἀξιόλογον εὔρημα ἐντὸς λάρνακος οὐδὲ σκελετὸς νεκροῦ. Προφανῶς αἱ λάρνακες εἶχον κενωθῇ εἰς παλαιὰν ἐποχὴν πρὸς διαλογὴν τῶν ἐν αὐταῖς χρησίμων πραγμάτων, ἔπειτα δὲ ἐπληροῦντο πάλιν ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τάφου ἵνα ἔχωσιν εὐκολίαν πρὸς ἐξερεύνησιν καὶ τῆς ἄλλης ἐπιχώσεως· δι' αὐτὸν τὸν λόγον εὐρέθησαν πλήρεις ἀναγεμισμάτων οὐδὲν ἄξιον λόγου περιεχόντων.

Παρὰ τὸ νότιον μέρος, ὅπου μόνον ὥς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους ἡδύνατο νὰ κεῖται ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου, παρατήρησα πλὴν τῶν μαύρων τιτανολίθων, οὓς ἐμνημόνευσα προηγουμένως, καὶ μέγαν λίθον σχεδὸν σφαιρικὸν διαμέτρου ὑπὲρ τὸ ἐν μέτρον· πιθανῶς ὁ λίθος οὗτος ἐχρησίμευεν ἵνα ἀποφράσῃ τὴν ὁπὴν τῆς εἰσόδου· ἂν οὕτως ἔχῃ, εἰσῆρχοντο ἐκάστοτε εἰς τὸν τάφον ἀπο-

κυλίνδρους αὐτόν· ὁ λίθος οὗτος εἶναι τῆς αὐτῆς συστάσεως μὲ τὸ βραχῶδες στρώμα τοῦ σπηλαιώδους τάφου καὶ φαίνεται σκοπίμως ἀποστρογγυλωθεῖς.

Τὰ ἐν τῷ τάφῳ εὑρεθέντα ἀρχαῖα εἶναι 1) αἱ πήλιναι λάρνακες, 2) πήλινα ἀγγεῖα καὶ σκεύη ὑπὲρ τὰ 150 ἀκέραια ἢ ἀσφαλῶς συμπληρωθέντα, καὶ πληθὺς τεμαχίων ἄλλων ἀγγείων ὁμοίων, 3) τὰ λίθινα εἶδωλα, 4) τὰ χαλκᾶ ἐγχειρίδια καὶ ὀλίγα χρυσᾶ κοσμήματα, 5) λεπίδια ὀψιδιανοῦ. Περὶ ἐκάστης τῶν ἀνωτέρω τάξεων πραγματευόμεθα ἀμέσως.

Α' ΑΙ ΛΑΡΝΑΚΕΣ

Ἐντὸς τοῦ τάφου ὑπῆρχον, ὡς εἶπον, πήλιναι λάρνακες ὑπὲρ τὰς εἰκοσιν, διότι πλὴν τῶν φαινομένων 10 εἰς τὰς εἰκόνας 1, 2 εὑρέθησαν καὶ τμήματα καὶ τεμάχια ἄλλων παλαιόθεν τεθραυμένων. Ἐκ τούτων ἐξήγαγον δύο καὶ τὸ ἥμισυ τρίτης καὶ μετεκόμισα εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου, ὅπου συνεδέθησαν καὶ συνεκολλήθησαν καὶ ἀπετέλεσαν τὰς φαινομένας εἰς τὰς εἰκόνας 3, 4.

Τὸ ἰδιάζον σχῆμα τῶν λαρνάκων τοῦ τάφου Πύργου εἶναι ὅτι δὲν εἶναι οὔτε αἱ συνήθεις ὀρθογώνιοι κιβωτοειδεῖς οὔτε ἄλλιν ἀκριβῶς λουτροειδεῖς, ἀλλ' εἶναι ἐλλειψοειδεῖς καὶ πολὺ χαμηλαί, καὶ στεροῦνται ποδῶν. Πώματα τῶν λαρνάκων δὲν εὑρέθησαν, εἶναι ὁμῶς σχεδὸν βέβαιον ὅτι εἶχον τοιαῦτα παλαιόθεν τοῦτο ὑποδεικνύει ἡ ὑπαρξὶς τῶν τετρημένων ἀποφύσεων, αἱ ὁποῖαι οὐδένα θὰ εἶχον σκοπόν, ἂν δὲν ὑπῆρχον πώματα, ἀκόμη δὲ βεβαιότερον μαρτυρεῖται τοῦτο ἐκ τῆς ἡμισείας λάρνακος τῆς εἰκόνης 4, ἥτις ἔχει περὶ τὸ χεῖλος αὐλακωτὴν κατασκευὴν (πατούραν) διὰ τὴν νὰ δέχεται τὸ σκέπεσμα. Τὰ πώματα τῶν λαρνάκων φαίνεται ὅτι παλαιόθεν μετεκινήθησαν καὶ ἐθραύσθησαν εὑρισκόμενα εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῆς ἐπιχώσεως.

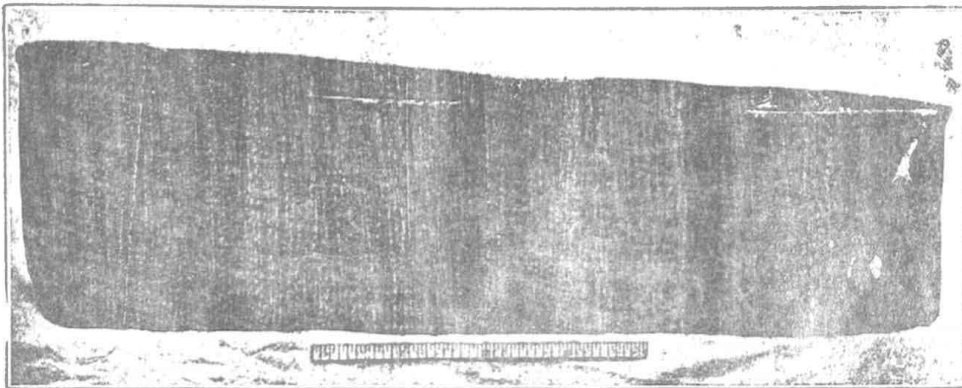
Ὁ πηλὸς τῶν λαρνάκων ἔχει εἰς πάσας τὴν αὐτὴν σύστασιν· ἐγένετο ἐξ ἀργίλλου κυανωπῆς χονδροκοπανισθείσης καὶ χονδροκοσκινισθείσης· ἡ ὀπτήσις ἔμεινεν ἀτελής, διὰ τοῦτο δὲ τὸ ἐσωτερικὸν ἥμισυ τοῦ πάχους ὡς ἐκ τῆς ἀτελοῦς ὀπτήσεως ἔμεινε κυανωπόν, ἐν ᾧ ἐξωτερικῶς παρουσιάζουσι τὸ σύνηθες κεραμεὺς χρῶμα. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν λαρνάκων εἶναι ὁμαλὴ καὶ σχεδὸν λεία, διότι ἠλείφθη διὰ διαλύσεως ἀργιλλώδους λεπτοτέρας.

Ἡ λάρναξ 1 (εἰκ. 3) ἔχει μῆκος ἐξωτερικὸν 1,18, πλάτος 0,37 καὶ ὕψος 0,24-0,25. Εἶναι μικρὸν στενωτέρα κατὰ τὸ ἐν ἄκρον καὶ ἔχει ὕψος ἐκροῆς εἰς τὸ ἐν ἄκρον παρὰ τὸν πυθμένα. Φέρει ἐντὸς καὶ ἐκτὸς ἀλοιφὴν ἐρυθροκαστανόχρουν διατηρουμένην πολλαχού. Ἀντὶ ὧτων ἔχει τέσσαρας ἀποφύσεις καθέτους εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς δύο εἰς ἐκάτεραν, ἐκάστη δὲ ἀπόφυσις φέρει τριῖνα στενὸν τόσον, ὥστε μόνον μῆρινθος πάχους συνήθους τηλεγραφικοῦ σύρ-

ματος δύναται νὰ περάσῃ τὸ χεῖλος τῆς λάρνακος ἐπιπεδοῦται ἄνω πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ πώματος.

Ἡ λάρναξ 2 (εἰκὼν 4 κάτω) εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν προηγουμένην κατὰ τὸ σχῆμα· ἔχει μῆκος ἐξωτερικὸν 1,20, πλάτος 0,38 καὶ ὕψος 0,28. Ἡ ἀλοιφή αὐτῆς ἔξωθεν μὲν εἶναι ἐρυθρωπῆ, ἔσωθεν δὲ λευκοκίτρινος· φέρει δύο ἀποφύσεις ὀριζοντίας εἰς ἑκατέραν τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἐκάστη δὲ ἀπόφυσις ζευγὸς στενῶν τρημάτων· ἔχει καὶ αὐτὴ ὀπὴν ἐκροῆς εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον παρὰ τὸν πυθμένα.

Τῆς λάρνακος 3 (εἰκὼν 4 ἄνω) ἐσώθη μόνον τὸ ἥμισυ κατὰ μῆκος· εἶναι

Εἰκ. 3. Πηλινὴ λάρναξ τάφου Πύργου.

ὁμοία ταῖς δύο προηγουμέναις μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἔχει περὶ τὸ χεῖλος πλαστικῶς δεδηλωμένην αὐλακα πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ σκεπάσματος.

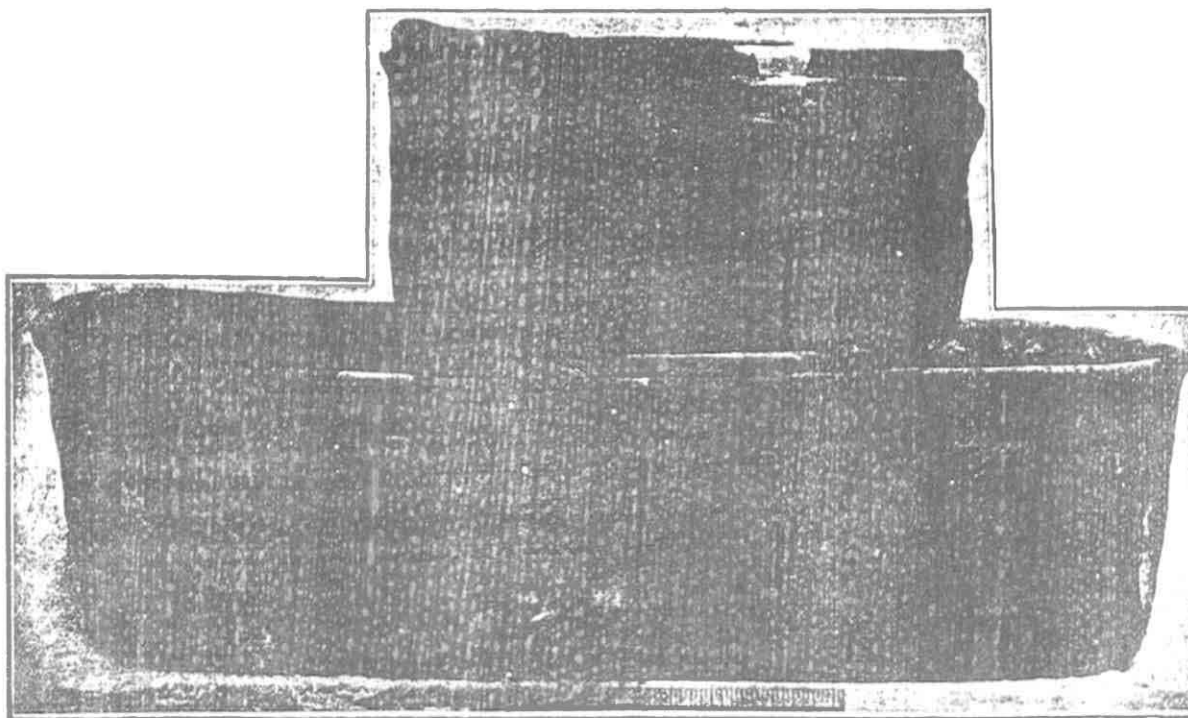
Καὶ αἱ λοιπαὶ τοῦ τάφου λάρνακες εἶχον τὸ αὐτὸ περίπου σχῆμα καὶ τὰς αὐτὰς περίπου διαστάσεις· τινὲς τούτων στεροῦνται τρημάτων εἰς τὰς ἀποφύσεις.

Τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων τῶν λαρνάκων εἶναι κατὰ μὲν τὸ χεῖλος $2\frac{1}{2}$ ἕως 3 ἑκατ. εἰς δὲ τὰ λοιπὰ μέρη καὶ τὸν πυθμένα περὶ τὰ 2 ἑκατ. Τὸ μένον ἄρα κούφωμα (τουλάχιστον εἰς τὰς δύο ἀνωτέρω περιγραφείσας ἀκεραίας λάρνακας) εἶχε μῆκος μὲν περὶ τὸ 1,12, πλάτος δὲ 0,32 περίπου.

Αἱ λάρνακες εἶναι βεβαίως πρωτομινωικῆς ἐποχῆς· τὸ ἰδιάζον σχῆμά των, αἱ ἀποφύσεις μετὰ τῶν τρημάτων καὶ ἡ συνένυσις αὐτῶν μετὰ τῶν ἄλλων πρωτομινωικῶν κτερισμάτων οὐδεμίαν καταλείπουσι περὶ τούτου ἀμφιβολίαν. Πρώτην φορὰν εὐρίσκονται πρωτομινωικῆς ἐποχῆς λάρνακες· μέχρι τοῦδε αἱ πῆλιναι λάρνακες μόνον εἰς ὑστερομινωικοὺς τάφους εἶχον εὑρεθῇ, καὶ μόνον μία εὑρεθεῖσα εἰς θέσιν Σταυρωμένον παρὰ τὸ Ἡράκλειον καὶ περιγραφείσα

ὑπὸ τοῦ συναδέλφου μου κ. Ἰωσήφ Χατζιδάκι ἀνάγεται εἰς μεσομινωϊκὴν ἐποχὴν¹. Ἡ λάρναξ αὕτη ὁμοιάζει κατὰ τὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα της πρὸς τὰς ἡμετέρας ἀλλ' εἶναι πολλῶ βαθυτέρα καὶ ἔχει καὶ τοξοειδεῖς λαβὰς καὶ οὐχὶ ἀποφύσεις.

Περὶ τοῦ τρόπου τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν ἐντὸς τῶν πληνίων λαρνάκων εἶπον ἄλλοτε² εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ τάφου Ἀρτσᾶ (οὐχὶ μακρὰν τοῦ Πύργου).

Εἰκ. 4. Πήλινα λάρνακες τάφου Πύργου.

γου), δὲν ἀμφιβάλλω δὲ ὅτι καὶ εἰς τὰς πρωτομινωϊκὰς ταύτας λάρνακας οἱ νεκροὶ ἐθάπτοντο ἄκαυτοι καὶ καθ' ὅμοιον τρόπον καμπτομένων τῶν κάτω ἱκρῶν.

Β' ΤΑ ΠΗΛΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΚΑΙ ΣΚΕΥΗ

Τὰ πήλινα ἀγγεῖα καὶ σκεύη ἀποτελοῦσι τὴν ἀξιολογωτέραν καὶ σημαντικωτέραν τάξιν τῶν εὐρημάτων τοῦ τάφου Πύργου. Ἐκ τῶν ὑπὲρ 150 ἀκεραίων ἢ συμπληρωθέντων ἀσφαλῶς εἰκονίζονται εἰς τὰς εἰκόνας 5 - 12 καὶ Πίν.

¹ Ath. Mitteilungen 1913 σελ. 43-45. Τρεῖς ἄλλαι ὅμοιαι μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς λάρνακες εὐρέθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Seager εἰς τὸ νεκροταφεῖον Παχείας Ἀμμου Ἱεραπέτρου (R. Seager, The Cemetery of Pachyammos, Philadelphia 1916 σελ. 16 Πίν. III, σελ. 28 καὶ Πίν. XII καὶ XX).

² Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1904 σελ. 1 ἐξῆς, εἰκ. 1.

1, 2 τὰ κάλλιον διατηρούμενα καὶ ἀντιπροσωπεύοντα ὅλους τοὺς τύπους 108 ἀριθμούμενα κατὰ συνέχειαν εἰς τὰς εἰκόνας.

Δύο μεγάλοι τάξεις παρατηροῦνται εἰς τὰ ἀγγεῖα ταῦτα, ἂν ἀποβλέψωμεν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῶν ἐμφάνισιν, ἥτοι πρῶτον τὰ **κεραμόχροα καὶ κυτρινωπά** ἀπὸ τοῦ ἀριθ. 1-40 (εἰκ. 5, 6, 7) καὶ τὸ 63 (τῆς εἰκόνης 9), καὶ δεύτερον τὰ **μαῦρα ἢ καπνιστὰ** ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ 41-108 (εἰκ. 8, 9, 10, 11, 12). Ἡ χάριν εὐκολίας μόνον γενομένη διαίρεσις αὕτη δὲν βασίζεται ἐπὶ χρονολογικῆς διαφορᾶς· τὰ ἀγγεῖα ἀμφοτέρων τῶν τάξεων ἐρυθρὰ καὶ μαῦρα εὐρέθθησαν ἀνάμεικτα καὶ διεσταυρωμένα ἐν τῇ ἐπιχώσει, καὶ θεωρῶ βέβαιον ἐξ ὧσων γνωρίζομεν καὶ ἐξ ἄλλων Κρητικῶν καὶ Κυκλαδικῶν ἀνασκαφῶν ὅτι καὶ συνυπῆρχον κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς χρονικῆς περιόδου τὰ τε ἐρυθρὰ καὶ τὰ μαῦρα. Ἡ χρονολογικὴ σειρά καὶ κατὰτάξις τῶν ἀγγείων τούτων πρέπει νὰ στηριχθῇ ἐπὶ ἄλλων οὐσιωδεστέρων γνωρισμάτων, ἥτοι τῆς συστάσεως τοῦ πηλοῦ, τῆς κατασκευῆς καὶ τοῦ σχήματος ἐκάστου, καὶ τῆς διακοσμήσεως αὐτῶν, περὶ ὧν καὶ ὁμιλοῦμεν ἐν τῇ κατωτέρῳ περιγραφῇ.

Γ' ΤΑ ΚΕΡΑΜΟΧΡΟΑ ΑΓΓΕΙΑ (Εἰκ. 5-7).

1) **Πυξίδες ἢ χυτρίδια.** Ἐκ τῶν κεραμοχρόων ἀγγείων πρωτογενέστερα φαίνονται τὰ ὑπ' ἀριθ. 9 (εἰκ. 5), 30, 31, 32, 33, 34, 35 (εἰκ. 7) καὶ 73 (εἰκ. 9). Εἶναι πυξίδες ἢ χυτρίδια ἔχοντα σχῆμα ἄλλα μὲν σφαιρικὸν ἄλλα δὲ κυλινδρικὸν στενόμενον ἄνω καὶ φέροντα πώματα θολωτά, ὧν ἐσώθη μόνον τοῦ ὑπ' ἀριθ. 73. Ὁ πηλὸς τῶν φέρει ἀναμειγμένην ἄμμον πολλήν, τὰ τοιχώματά τῶν εἶναι παχέα καὶ διὰ ταῦτα ἔχουσι καὶ βάρος ἐξαιρετικόν. Φέρει ἕκαστον δύο ἀποφύσεις τετρημένας καθέτως καὶ ἀνταποκρινόμενας πρὸς ἄλλας τετρημένας ἀποφύσεις τοῦ πώματος, ἵνα διαπερῶνται δοχεῖα καὶ πώματα διὰ μηρίνου καὶ ἀναρτῶνται. Περὶ τὸ στόμιον ἔχουσι περιχειλῶμα οὐχὶ κανονικόν πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ πώματος· ἵνα ἡ ἐφαρμογὴ αὕτη γίνηται τελεία ὁ κεραμεὺς εἰργάζετο ὡς ἐξῆς· ἀφ' οὗ κατεσκεύαζε τὸ δοχεῖον καὶ τὸ ἄφινεν ὀλίγον νὰ στερεοποιηθῇ, ἠυλάκωνε διὰ τοῦ δακτύλου περίξ τὸ χεῖλος, ἔπλασσεν ἰδιαιτέρως τὸ θολωτὸν πῶμα, τὸ ἐπέθετεν ἐπὶ τοῦ δοχείου καὶ τὸ ἐπίεζεν ἀρχετὰ ὥστε τὸ χεῖλος τοῦ πώματος νὰ προσαρμοσθῇ τελείως εἰς τὸ περιχειλῶμα τοῦ δοχείου, ἔπειτα τὸ ἀπέσπα, καὶ ἀφ' οὗ ἐξηραίνοντο καὶ τὰ δύο ἐγίνετο ἡ ὀπτησις· οὕτως ἐπετυγχάνετο τελεία καὶ σχεδὸν στεγανὴ ἐφαρμογὴ τοῦ πώματος πρὸς τὸ δοχεῖον, ὥσει

ἐγίνετο διὰ μήτρας. Πρώτην φοράν παρατήρησα τὴν ἀπλὴν αὐτὴν καὶ λίαν πρακτικὴν μέθοδον τῆς τελείας ἐφαρμογῆς τοῦ πώματος πρὸς τὸ δοχεῖον, ἡ ὁποία ἦτο καὶ ἀναγκαία διὰ τὰ τοιοῦτου εἶδους σκεύη τὰ ἀπὸ μηρίνου μετὰ τοῦ πώματος ἀναρτώμενα καὶ φερόμενα, ὅπως τὰ σημερινὰ ξύλινα **πινάκια** τῶν χωρικῶν τὰ χρησιμεύοντα πρὸς μεταφορὰν φαγητοῦ μακρὰν τῆς οἰκίας. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ἀγγείων τούτων φέρει ἀλοιφὴν ἐρυθροτέραν τοῦ πηλοῦ

Εἰκ. 5. Πήλινα ἀγγεῖα τάφου Πύργου ἐρυθρά.

σωζομένην εἰς ἄλλα περισσότερον καὶ εἰς ἄλλα ὀλιγώτερον, ἔχει δὲ καὶ διακοσμητικὴν στίλβωσιν συνεχῇ ἢ γραμμικὴν εἰς τὰ δύο ἀγγεῖα 9 καὶ 35 γενομένην διὰ μικροῦ στιλβωτήρος (brunissoir), ὅπως θὰ ἴδωμεν καὶ κατωτέρω εἰς τὰ μαῦρα ὑψίποδα κύπελλα, μὴ φαινομένην δυστυχῶς εἰς τὰς εἰκόνας διὰ τὸ ἀμυδρὸν αὐτῆς. Τὸ ὕψος τῶν ἀγγείων τούτων εἶναι ἀπὸ 4 - 10 ἐκατ. Οὐδὲν ἴχνος τροχοῦ παρατήρησα εἰς αὐτὰ μολονότι τὰ σχήματά των εἶναι πολὺ κανονικά.

2) **Κότυλοι καὶ ποτήριον.** Ἐξ ὁμοίου χονδροῦ καὶ βαρέος πηλοῦ εἶναι κατεσκευασμένοι καὶ οἱ δύο κότυλοι ἀριθ. 36 καὶ 37 (εἰκ. 7) καὶ τὸ ποτήριον

ἀριθ. 20 (εἰκ. 6). Οἱ κότυλοι ἡμισφαιρικοῦ σχεδὸν σχήματος ἔχουσιν αὐλακωτὴν προχοὴν καὶ ἀντικρὺ ἀπόφυσιν ὀριζοντίως τετρημένην. Ὁ πρῶτος φέρει λευκοκιτρίνην γάνωσιν ἐντὸς καὶ ἐκτός λίαν ἐστιλβωμένην καὶ ταινίαν γραπτὴν μέλαιναν περὶ τὸ χεῖλος, ὁ δεύτερος ἐρυθρὰν γάνωσιν ἐκτός ἐστιλβωμένην. Τὸ ποτήριον 20 (εἰκ. 6) ἔχει πόδα κωδωνοειδῆ καὶ εἰς τὸ δοχεῖον προχοὴν αὐλα-

Εἰκ. 6. Πήλινα ἀγγεῖα τάφου Πύργου ἐρυθρά.

κωτὴν καὶ ἀντικρὺ ἀπόφυσιν ὀριζοντίως τετρημένην καὶ τοῦτο ἔχει γάνωσιν ἐρυθρὰν ἐστιλβωμένην.

Τὰ λοιπὰ κεραμόχροα ἀγγεῖα καὶ σκεύη ἔχουσι τὸν πηλὸν καθαρὸν ἄνευ ἄμμου ἢ λιθαρίων, τὰ τοιχώματα αὐτῶν οὐχὶ παχέα, δι' ὃ καὶ δὲν ἔχουσι τὸ βάρος τῶν προηγουμένων. Πάντα σχεδὸν φέρουσιν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν ἀλοιφήν ἢ γάνωσιν λεπτὴν χρώματος κιτρινολεύκου, καὶ ἐπὶ τῆς ἀνοιχτῆς ταύτης γανώσεως γραπτὴν γραμμικὴν διακόσμησιν ἐρυθρὰν ἢ ἀποκλίνου-

σαν πρὸς τὸ καστανόχρουν γενομένην διὰ σιδηρούχου ἀργίλλου· ἡ τάξις αὕτη τῶν γραπτῶν ἀγγείων εἶναι γνωστὴ καὶ ἐξ ἄλλων πρωτομινωϊκῶν τάφων¹, καὶ ἐκ κυκλαδικῶν μάλιστα τῆς Σύρου². Τὰ πλεῖστα τούτων εἶναι καὶ ἐστιλβωμένα κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν, οὐχὶ ὅμως μὲ τὴν λαμπρὰν στίλβωσιν ἣν ἔχουσι τὰ χυτρίδια καὶ τὰ κατωτέρω περιγραφησόμενα μαῦρα ὑψίποδα κύπελλα. Ἵνα λάβῃ τις σαφὴν ἰδέαν τοῦ χρωματισμοῦ τῶν ἀγγείων τούτων ὥς ἴδῃ τὸν ἐγχρωμον πίνακα I καὶ II εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ Α. Mosso περὶ τῆς νεολιθικῆς καὶ πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς τῆς Κρήτης³.

3) *Κρατρηοειδὲς ἀγγεῖον*. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 (εἰκ. 5) ἀγγεῖον ὕψους 0,225 καὶ πλάτους κατὰ τὸ στόμιον 0,18 εἶναι ἐκ τῶν ὥραιότερων τῆς τάξεως ταύτης· ἔχει πόδα εὐρύν κωδωνοειδῆ συναπτόμενον διὰ πλαστικῆς ταινίας πρὸς γάστραν σφαιροειδῆ κεκομμένην ἄνω· ἐκατέρωθεν ἀντὶ ὧτων ἔχει ζεύγος τετρημένων ἀποφύσεων. Ἡ γάνωσις ἐξω μὲν εἶναι ἐρυθρωπὴ ἐντὸς δὲ λευκοκιτρίνη. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν ἔχει διακόσμησιν ἐξ ἐρυθρῶν γραμμῶν διασταυρουμένων καὶ σχηματίζουσῶν πυκνὸν δίκτυον καλύπτον ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν ἐπιφάνειαν· καὶ ὁ ποὺς ἔχει πλατεῖαν ἐρυθρὰν ζώνην καὶ εἰς τὸ κατώτατον μέρος τρίγωνον· πλήρη ἡ δικτυωτά.

4) *Οἰνοχοῖαι*. Αἱ ὑπ' ἀριθ. 5, 8 (εἰκ. 5), 10 (εἰκ. 6), 26, 27, 38, 39 (εἰκ. 7) οἰνοχοῖαι ἢ πρόχοι ἔχουσι πᾶσαι τοξεοειδῆ λαβὴν καὶ στόμα ραμφωτὸν διευθυνομένον πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἀποτελοῦν ἀύλακωπὴν προχοὴν (Schnabelkannen) διαφέρουσι κατὰ τι ἀλλήλων κατὰ τὸ σχῆμα τῆς γάστρας. Αἱ τρεῖς τελευταῖαι φέρουσι μόνον ἐρυθρωπὴν γάνωσιν ἄνευ ἄλλης διακοσμῆσεως, ἐν ᾧ αἱ τέσσαρες πρῶται ἔχουσι γάνωσιν κιτρινωπὴν καὶ ἐπ' αὐτῆς τὴν γραπτὴν ἐρυθρὰν διακόσμησιν. Τὰ ὕψη αὐτῶν εἶναι μεταξὺ τῶν 13-20 ἑκατοστῶν. Ἡ μικρὰ οἰνοχόη ἀριθ. 63 (εἰκ. 9) διακρίνεται τῶν προηγουμένων διὰ τὴν ἐπιμέλειαν τῆς κατασκευῆς καὶ τὴν χαρακτὴρ διακόσμησιν· ἔχει τὴν γάστραν χαμηλὴν, φακόσχημον,

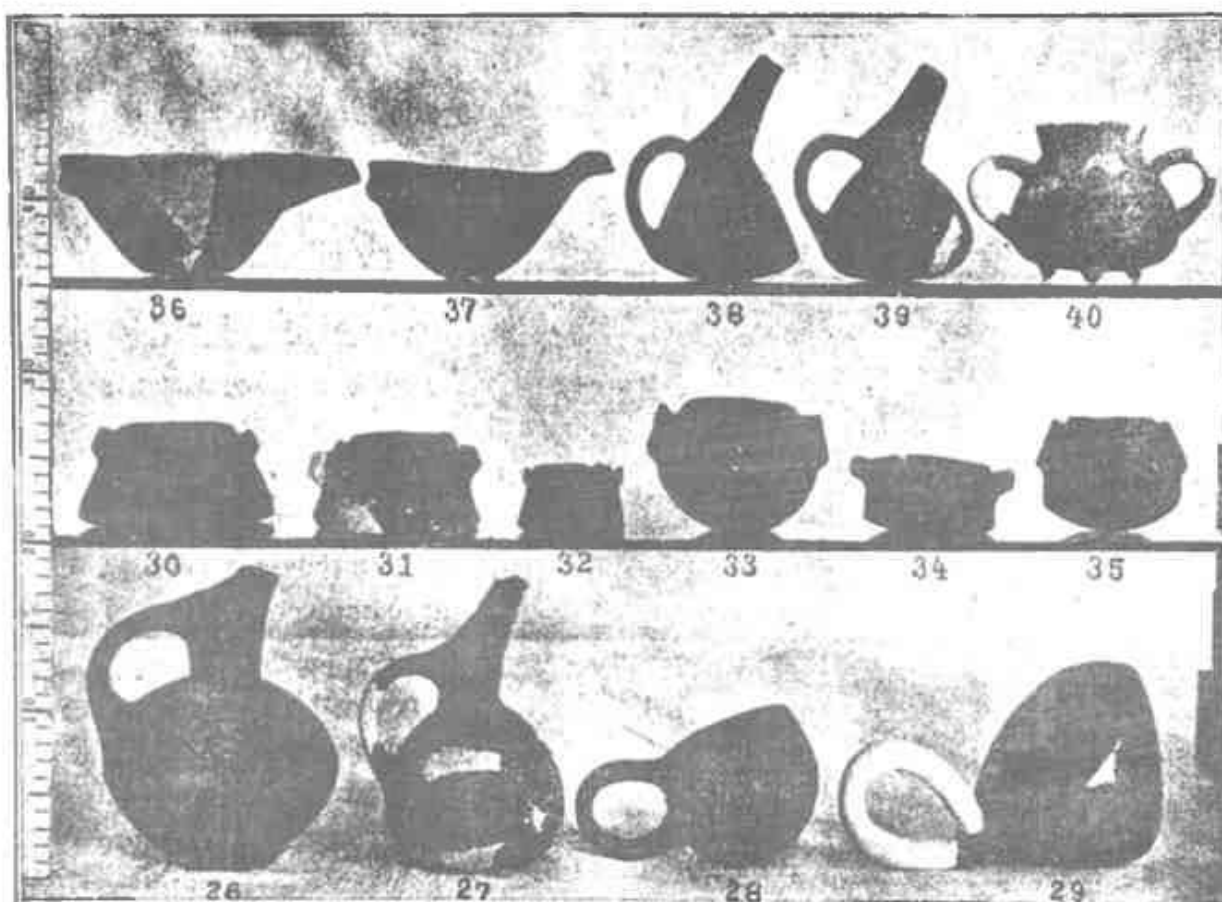
¹ Κουμάσας, 'Αγ. Όνουφρίου, Μόχλου.

² Τσοῦντα, Κυκλαδικὰ ἐν 'Αρχαιολ. Ἐφημ. 1899 σελ. 78 ἔξ. Πίν. 8.

³ Α. Mosso, *Ceramica neolitica di Phaestos e vasi dell'epoca minoica primitiva* εἰς τὸ *Monum. antichi dei Lincei* τόμ. XIX, 1908 σελ. 142-216 Πίναξ II. Οὐχὶ ὀρθῶς ὁ Mosso νομίζει νεολιθικὰ 14 τεμάχια τοιοῦτων ἀγγείων εὐρεθέντα εἰς δοκιμαστικὸν λάκκον τοῦ ἀνακτόρου Φαιστοῦ τὰ εἰκονιζόμενα ἐν τῷ Πίνακι I. Καὶ ἐν Χαιρωνεῖ εὐρέθησαν ἀμύπολλα τοιαῦτα ἀγγεῖα ὑπὸ τοῦ κ. Σωτηριάδου ('Αρχαιολ. Ἐφημ. 1908 σελ. 88-89) τὰ ὅποια καὶ ἀπεκάλεσεν αὐτὸς *Χαιρωνεῖα*, παραπλανηθεὶς ὅμως ὑπὸ τῆς μνημονευθείσης πραγματείας τοῦ Mosso λέγει (*Revue des Études Grecques* XXV, 1912 σελ. 289-290) ὅτι τὰ 14 τεμάχια τοῦ Mosso τὰ ἐκ Φαιστοῦ οὐδεμίαν ἔχουσι σχέσιν μὲ τὴν Κρητικὴν κεραμεῖαν καὶ ὅτι ἀσφαλῶς εἰσῆχθησαν εἰς Κρήτην ἐκ τῆς βορείου Ἑλλάδος. Ὁ κ. Σωτηριάδης δὲν εἶδεν ὅτι εἰς ὅλους τοὺς πρωτομινωϊκοὺς τάφους τῆς Κρήτης 'Αγίου Όνουφρίου, Ἀγίας Τριάδος, Κουμάσας κλπ. τὰ ἀγγεῖα τοῦ εἶδους τούτου εὐρίσκονται καὶ πολλὰ καὶ καλά, δὲν ἐνεθυμήθη δὲ οὐτε τὰ ὅμοια Κυκλαδικὰ.

τὸν λαιμὸν καὶ τὴν προχοὴν κομψότερα καὶ πᾶσαν τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν καὶ τὴν βάσιν ἀκόμη καὶ τὸν λαιμὸν καὶ τὴν λαβὴν κεκοσμημένα διὰ χαρακτῶν κανονικῶν γραμμῶν κατὰ συστήματα ἰχθυοακανθοειδῆ· τὸ ὕψος αὐτῆς εἶναι 0,11.

5) *Ἀμφορεῖς, σκύφοι.* Ὁ υπ' ἀριθ. 4 (εἰκ. 5) ἀμφορεὺς ἢ ὑδρίσκη ἔχει γάστραν ὠοειδῆ, λαιμὸν ὑψηλὸν κυλινδρικὸν μὲ χεῖλος ἀναστρεφόμενον πρὸς τὰ

Εἰκ. 7. Πηλῖνα ἀγγεῖα τάφου Πύργου ἐρυθρά.

ἔξω καὶ δυο τοξοειδεῖς λαβὰς ὀριζοντίας. Ἔχει κιτρινωπὴν ἀλοιφήν καὶ ἐπ' αὐτῆς δυο πλατεῖας ταινίας μελαινὰς διασταυρουμέναις χιαστί εἰς τὴν γάστραν, εἰς τὸν λαιμὸν δυο ἄλλας ταινίας παραλλήλους καὶ περίξ τοῦ ἐσωτερικοῦ χείλους δώδεκα τμήματα ὁμοίων μαύρων ταινιῶν. Οἱ ἀμφόρισκοι ἢ σκύφοι 2 (εἰκ. 5), 13, 17, 18, 19 (εἰκ. 5), 40 (εἰκ. 7) ἔχουσι γάστραν ἀπιοειδῆ, λαιμὸν κυλινδρικὸν εὐρυνόμενον πρὸς τὰ ἄνω καὶ δύο λαβὰς τοξοειδεῖς καθεύτους πάντες φέρουσι γάνωσιν κιτρινωπὴν, καὶ ἐπ' αὐτῆς τὴν ἐρυθρῶπὴν ἐκ ζωνῶν, ταινιῶν καὶ γραμμῶν

γραπτήν διακόσμῃσιν. Ὁ ὑπ' ἀριθ. 40 πατεῖ ἐπὶ τριῶν ποδίσκων. Τὰ ὕψη αὐτῶν εἶναι ἀπὸ 8 - 18 ἑκατ.

Τὰ υπολειπόμενα δέκα τρία ἐρυθρὰ ἀγγεῖα καὶ σκευὴ ἔχουσιν ἴδιον ἑκαστον σχῆμα. Τὸ σκεῦος 12 (εἰκ. 6) ἀποτελεῖται ἀπὸ πόδα ὑψηλὸν κοῖλον ἔχοντα κάτω σχῆμα κωδωνοειδὲς καὶ ἀπὸ δύο ἀνώτους κύαθους κωνικοσχήμους προσκεκολλημένους κατὰ τὴν βάσιν των εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ στελέχους τοῦ ποδὸς καὶ μεταξὺ των κατὰ τὸ χεῖλος. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἔχει ἀλοιφήν ἐρυθρὰν ἐστρωμένην, φέρει δὲ καὶ ὁ εἰς κύαθος (ὁ ἕτερος λείπει ἀποκρουσθεὶς) παραλλήλους ἀβαθεῖς αὐλακας.

Ἄγνωστος εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ σκεύους· ἑκάτερος κύαθος φέρει κάτω δύο τρήματα, τρίτον δὲ τρήμα συγκοινωνεῖ μὲ τὸ στέλεχος, τὸ ὅποιον ἔχει καὶ τοῦτο τρήμα διαμπερές. Τὸ ὅλκον ὕψος τοῦ παραδόξου σκεύους εἶναι 0,185.

Τὸ σκεῦος 24 (εἰκ. 5, Πίναξ 1) ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μηλόσχημα δοχεῖα συγκεκολλημένα καὶ συγκοινωνοῦντα πρὸς ἀλλήλα καὶ πρὸς τὸν κοινὸν λαίμον τὸν ἀπολήγοντα ἄνω εἰς ραμφωτὴν προχοὴν αὐλακωτὴν. Τοξοειδὴς λαβὴ συνδέει τὸν λαίμον πρὸς τὸ ἐν τῶν δοχείων. Τὸ σκεῦος πατεῖ ἐπὶ τριῶν ραβδωτῶν ποδίσκων ἐνὸς ἐξ ἑκάστου δοχείου φέρει ἀλοιφήν κιτρινωπὴν, καὶ ἐπ' αὐτῆς διακόσμῃσιν ἐξ ἐρυθρῶν ζωνῶν τὸ ὕψος τοῦ σκεύους εἶναι 0,125.

Τὸ ἀγγεῖον 6 (εἰκ. 5) ἔχει τρεῖς μεγάλας λαβὰς, κρουνὸν σωληνωτὸν διὰ τοῦ τοιχώματος καὶ πατεῖ ἐπὶ τριῶν ποδίσκων ἐπὶ τῆς κιτρινωπῆς ἀλοιφῆς φέρει εἰς τὸ ἄνω ἡμισυ τῆς γάστρας ἐρυθρὰς δέσμας διασταυρουμένας κατὰ τὰ ἄκρα ὕψος 0,10.

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 14 (εἰκ. 6) σκεῦος ἔχει χαμηλὸν κωδωνόσχημον πόδα καὶ γάστραν ἡμιωοειδῆ ἔχουσαν ἐννέα ἀνοίγματα παραθυρόσχημα. Τὸ σκεῦος εἰρήθη ἑλλειπες καὶ βεβλαμμένον ἐξ ἰσχυρᾶς καύσεως, δι' ἣν ἀπώλεσε τὴν ἀλοιφήν του, καὶ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ἐσηματίσθησαν μικραὶ ὀπαὶ ἐκ τῆς ἀπασβεστώσεως καὶ ἀφανισμοῦ τῶν λιθαρῶν τοῦ πηλοῦ πιθανῶς τὸ σκεῦος ἐδέχετο ἄνθρακος (θιμιατήριον ἦ τι ἀνάλογον). Τὸ ὕψος του 0,125.

Τὸ δοχεῖον 7 (εἰκ. 5) ἔχει γάστραν ἀπίόσχημον, λαίμον χαμηλὸν καὶ τρεῖς λαβὰς τοξοειδεῖς· ἔφερον ἀλοιφήν ἐρυθράν, καὶ ἐπ' αὐτῆς διὰ στιλβωτήρος ζώνης ἀμυδρὰς νῦν. Εἰς τὸ ἄνω ἡμισυ τῆς γάστρας φέρει δύο σειρὰς μαυροειδῶν ἐξογκωμάτων διακοσμητικῶν δώδεκα εἰς ἑκατέραν ζώνην ὕψος 0,12.

Τὸ μικρὸν ἀσκοειδὲς δοχεῖον 23 (εἰκ. 6) ἐκ χονδροῦ καὶ βαρέως πηλοῦ ἔχει τοξοειδῆ λαβὴν ἐνοῦσαν τὴν γάστραν πρὸς τὸν λοξὸν πλατὺν λαίμον καὶ πατεῖ ἐπὶ τριῶν ποδίσκων ἐπὶ κιτρινωπῆς ἀλοιφῆς ἔχει ἐρυθρὰν γραμμικὴν διακόσμῃσιν ὕψος 0,09.

Τὸ μικρὸν κομψὸν δοχεῖον 15 (εἰκ. 6) ἐξ ἐλαφροῦ κιτρινωποῦ πηλοῦ ἔχει

σφαιρικήν γάστραν, λαιμόν στενόν κυλινδρικήν καὶ τέσσαρας ἀποφύσεις καμπτομένας πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἐχούσας τὸ τρῆμα κατὰ τὴν βάσιν των, καὶ πατεῖ ἐπὶ τριῶν ποδίσκων· σώζει ἐν μέρει γραπτὴν ἐρυθρὰν ἐκ λεπτῶν δικτυωτῶν γραμμῶν καὶ ἐκ ζωνῶν διακόσμησιν· ὕψος 0,08.

Ὁ δίωτος σκύφος 16 (εἰκ. 6) ἔχει τὴν κιτρινωπὴν ἀλοιφήν καὶ ἐπ' αὐτῆς ἐρυθρὰν γραπτὴν διακόσμησιν ἐκ γραμμῶν κατὰ δέσμας· ὕψος 0,08, διάμετρος στομίου 0,06.

Τὸ δοχεῖον 25 (εἰκ. 6) εἶναι τῶν συνήθων εἰς τὴν πρωτομινωϊκὴν ἐποχὴν φέρει δύο ἀποφύσεις μὲ ζεῦς ὡπῶν ἐκατέραν· σώζει ἐρυθρὰν γάνωσιν ἐστιλβωμένην· ὕψος 0,06.

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 21 (εἰκ. 6) εἶναι ποτήριον ὑψηλὸν εὐρυνόμενον πρὸς τὰ ἄνω· ἔχει δύο ἀποφύσεις τετρημένας κάτω καὶ δύο ἄλλας ἀντιστοιχοῦς ἄνω· ἔχει γάνωσιν ἐρυθρὰν ἐντὸς καὶ ἔξω· ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἔφερε καὶ διακόσμησιν γραμμικὴν γενομένην διὰ στιλβωτῆρος ἀμυδρῶς φαινομένην σήμερον· ὕψος 0,10.

Οἱ ἀριθ. 28, 29 (εἰκ. 7) εἶναι δύο ἀρύταιναι ἐκ χονδροῦ καὶ βαρέος πηλοῦ· ἔχουσι λαβὰς ὑπερμεγέθεις καὶ παχείας· ἡ ἀλοιφή των (ἂν εἶχόν ποτε) ἐξηφανίσθη, δὲν ἔχουσι δὲ καὶ οὐδεμίαν ἄλλην διακόσμησιν.

Καὶ τὸ σκεῦος 11 (εἰκ. 6) εἶναι ἐκ χονδροῦ πηλοῦ· ἔχει σχῆμα χελωνοειδές, δύο λαβὰς χονδρὰς ὀριζοντίους, καὶ εἰς τὸ ἄνω θολωτὸν μέρος φέρει τρήματα πολλὰ· δὲν εἶχεν ἢ δὲν ἔσωσεν ἀλοιφήν. Πιθανῶς ἦτο θυμιατήριον ἢ ἀνάλογόν τι οἰκιακὸν ἢ λατρευτικὸν σκεῦος.

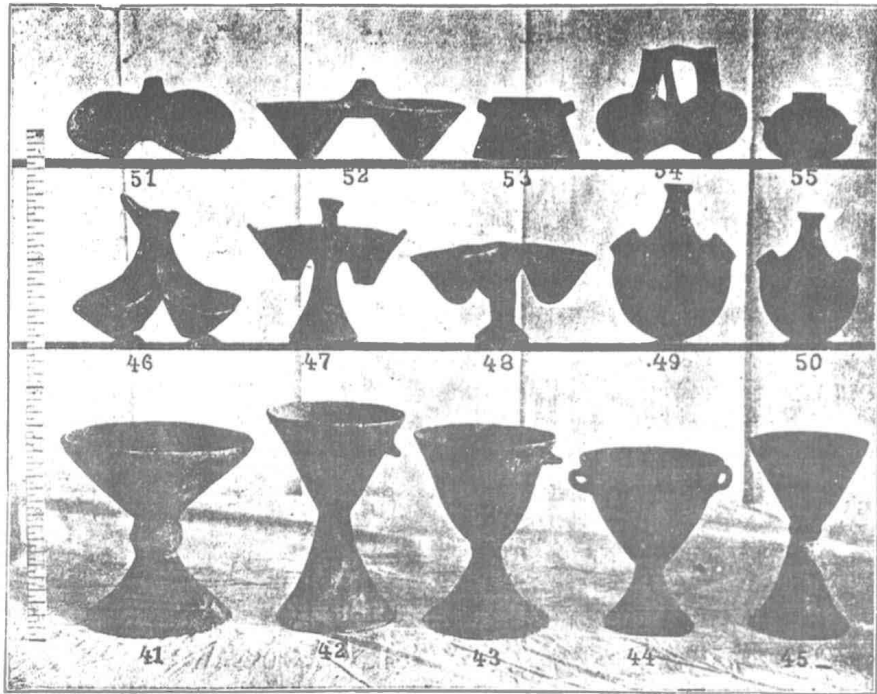
Εἰς οὐδὲν ἐκ τῶν προηγουμένων κεραμόχρων ἀγγείων παρατήρησα σημεῖα τῆς χρήσεως τροχοῦ, μολονότι τινὰ τῶν ἀγγείων τούτων ἔχουσι σχήματα κανονικά καὶ μαρτυροῦσι πρόοδον τῆς κεραμευτικῆς σημαντικὴν.

Δ' ΤΑ ΜΑΥΡΑ ΚΑΠΝΙΣΤΑ ΑΓΓΕΙΑ ΚΑΙ ΣΚΕΥΗ

Τὰ μαῦρα καπνιστὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη (εἰκ. 8-12 Πίν. 1, 2) ἀποτελοῦσι τὴν πολυαριθμοτέραν καὶ σημαντικωτέραν τάξιν τῶν εὐρεθέντων ἐν τῷ τάφῳ. Ὡς πρὸς τὴν σύστασιν τοῦ πηλοῦ αὐτῶν λέγομεν ἐκ τῶν προτέρων ὅτι πλὴν δύο ἢ τριῶν, ὧν ὁ πηλὸς εἶναι καθ' ὅλον τὸ πάχος τεφρὸς ἢ μελανωπὸς (*bucchero*), τὰ λοιπὰ ἔχουσι πηλὸν κεραμόχρουν, τοῦ ὁποίου ὅμως αἱ ἐπιφάνειαι εἶναι καπνισμέναι, ὥστε παρουσιάζονται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον καὶ ταῦτα τεφρώχρα ἢ μελανωπὰ (*impasto*).

Καὶ ἡ ποιότης τοῦ πηλοῦ, καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν ἀγγείων τούτων καὶ τὰ σχήματα καὶ ἡ χρονολογικὴ κατὰταξις αὐτῶν δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ εἰς πάντα δι' ὃ προβαίνομεν κατωτέρω εἰς τὴν περιγραφὴν ἐκάστων κατὰ σειράς.

1) **Σκύφοι πρωτόγονοι.** Οί ύπ' αριθ. 102, 108 (εικ. 12) σκύφοι φαίνονται οί μᾶλλον πρωτόγονοι τῆς δλης τάξεως· ἂν δὲν εὐρίσκοντο μετὰ τῶν ἄλλων ἀγγείων ἀλλὰ κατὰ μόνας, ἡδύνατο κάλλιστα νὰ τοὺς θεωρήσῃ τις ὡς νεολιθικῆς ἐποχῆς· τόσῃν ἔχει ὁμοιότητα καὶ ἡ σύστασις τοῦ πηλοῦ καὶ τὸ σχῆμά των καὶ ἡ τεχνικὴ των πρὸς τὰ νεολιθικὰ τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Φαιστοῦ. Ὁ πηλὸς των

Εἰκ. 8. Πήλινα ἀγγεῖα τάφου Πύργου καπνιστά.

βαρὺς ἀνάμεικτος μετ' ἄμμου καὶ λιθαρίων οὐχὶ καλῶς ὥπτημένος· ἔχουσιν ἀπόχρωσιν καστανόχρουν προελθοῦσαν ἐξ ἀτελοῦς καπνίσματος (*impasto* ἢ *bucchero italico*)· ἔχουσι σχῆμα σφαιρικὸν κεκομμένον ἄνω πρὸς ἀποτελέσειν τοῦ στομίου καὶ ἰσοπεδούμενον κάτω πρὸς σχηματισμὸν μικρᾶς ἐπιπέδου βάσεως. Ὁ πρῶτος φέρει δύο ραβδωτὰς ἀποφύσεις καθέτως τετρημένας, ὁ δεύτερος δύο ζεύγη ὁμοίων τετρημένων ἀποφύσεων. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνειά των εἶναι ἐπιμελῶς ἐστιλβωμένη. Ὑψος τοῦ πρώτου 10 ἑκατ. τοῦ δευτέρου 9. Πιθανῶς τὸ σχῆμα

τῶν σκύφων εἶναι μίμησις σκύφου ἐκ κολοκύνθης λαγηνοφόρου, ὅπως τὰ ἐξ αὐτῆς καὶ σήμερον ἐν χρήσει μεταξὺ ἀγροτῶν καὶ ποιμένων ποτήρια τὰ λεγόμενα **καυκιά**.

2) **Δύο μικρὰ δοχεῖα.** Τὰ μικρὰ δοχεῖα 55 (εἰκ. 8) καὶ 104 (εἰκ. 12) εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ πηλοῦ τεφροῦ καθ' ὅλον τὸ πάχος· τὸ πρῶτον ἔχει σχῆμα φακοειδές, λαιμὸν χαμηλὸν κυλινδρικὸν πρὸς ὑποδοχὴν πώματος, δύο ἀποφύ-

Εἰκ. 9. Πήλινα ἀγγεῖα τάφου Πύργου καπνιστά.

σεις μὲ ζευγὸς τρημάτων ἑκατέραν ἢ ἐπιφάνειά του εἶναι ἐπιμελέστατα ἐστίλβωμένη, καπνισμένη μέλαινα τὸ ἄνω ἥμισυ ἔχει χαρακτηριστὴν διακόσμησιν ἐκ ζωνῶν καὶ τόξων ἐπαλλήλων· τὸ ὕψος του εἶναι 5 ἐκατ. Τὸ δεύτερον δοχεῖον 104 εἶναι μᾶλλον σφαιρικὸν πλὴν τῆς μικρᾶς ἐπιπέδου βάσεως, ἔχει στόμιον στενὸν μὲ αὐλακα (πατούραν) διὰ τὸ πῶμα καὶ δύο ζεύγη στενῶν ὀπῶν εἰς τὸ χεῖλος· ἡ ἐπιφάνειά του δὲν ἔχει ἢ δὲν διετήρησε στίλβωσιν, ἀλλὰ πληροῦται κατὰ τὰ ἄνω $\frac{2}{3}$ τοῦ ἀγγείου ὑπὸ χαρακτηριστῆς ἀφθόνου διακοσμήσεως ἐκ ζωνῶν, σπειρῶν κατὰ δέσμας, λοξῶν γραμμῶν καὶ στιγμῶν κατὰ ζώνας· τὸ ὕψος του εἶναι 0,065.

3) *Μικρά φακοειδῆ δοχεῖα*. Οἱ ἀριθ. 96, 97, 98 (εἰκ. 12) εἶναι χαμηλά φακοειδῆ δοχεῖα ἔχοντα στόμιον εὐρύ, ζεύγος τετρημένων ἀποφύσεων ἑκατέρωθεν καὶ χεῖλος μικρὸν προέχον. Ὁ ἐρυθρωπὸς τῶν πηλὸς εἶναι ἐπιπολαίως καπνισμένος καὶ σήμερον φαίνονται βαθέα τεφρά· οὐδεμίαν διακόσμησιν φέρουσιν· τὰ ὕψη τῶν εἶναι 4-5 ἑκατοστά.

4) *Πώματα χυτρῶν*. Τὰ ὑπ' ἀριθ. 86, 87, 88 (εἰκ. 12) θεωρῶ ὡς πώματα χυτρῶν ὁ πηλὸς τῶν εἶναι χονδρὸς καὶ βαρὺς, καπνισμένος δὲ ἐπιπολαίως. Τὸ σχῆμα τοῦ μὲν πρώτου εἶναι μᾶλλον δισκοειδές, τῶν δὲ ἄλλων δύο εἶναι ἐλαφρῶς κυρτὸν ἄνω· εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω ἐπιφανείας φέρουσι λαβὴν δακτυλοειδῆ· τὸ πρῶτον φέρει καὶ σχοινοειδῆ πλαστικὴν διακόσμησιν, ἡ δὲ δευτέρου καὶ τρεῖς ἀποφύσεις ἀτρήτους. Ἡ διάμετρος αὐτῶν κατὰ σειρὰν εἶναι 0,23, 0,195, 0,15. Ὅμοια σκεύη ἔχουσιν εὐρεθῆ εἰς πρωτομινωϊκοὺς τάφους Μεσαρῆς (Κουμάσα, Πορτί, Ἀγ. Τριάδα¹, Μόχλον², Σφουγγαρά³· παρὰ τὰ Γουρνιά⁴)· εἶναι πώματα χυτρῶν εἶναι βέβαιος καὶ ἐκ τοῦ σχήματος καὶ τῆς ἐπιμελεστεράς ἀνωθεν διακοσμήσεως καὶ τῆς κυρτότητος, καὶ οὐχὶ τρυβλία οὐδὲ ὠροδοῖα πινάκια (Fruit-stands), ὡς ὑπέθεσάν τινες. Ὅμοια κατὰ τὸ σχῆμα ἐγγώρια σκεπάσματα χυτρῶν πῆλινα εἶδον πολλάκις εἰς ὄρεινά χωρία πρὶν εἰσαχθῶσι καὶ γενικευθῶσι τὰ νέα ἐκ Γαλλίας καὶ ἀλλαχόθεν εἰσαγόμενα πῆλινα τσουκάλια, τὰ ὅποια κατήγγειλαν τὰ ἐγγώρια Θρακιστῶν καὶ μετ' αὐτῶν καὶ τὰ σκεπάσματά των. Τὸ περίεργον μόνον εἶναι ὅτι εἰς τοὺς τάφους αὐτοὺς δὲν εὐρέθησαν καὶ αἱ σχετικά χύτραι· ἀλλ' ἴσως ὁ λόγος εἶναι ὅτι αὐταὶ ἤδη ἐθραύσθησαν καὶ τὰ τεμάχιά των ἀγροῖκα καὶ ἀδιακόσμητα ὄντα δὲν ἐπέσυραν τὴν προσοχὴν τῶν ἀρχαιολόγων· πόδες τοῦλάχιστον χυτρῶν πηλίνων εὐρίσκονται συχνά· εἰς τὰς ἀνασκαφάς, ἀλλ' οὐδεὶς προσέχει εἰς αὐτοὺς.

5) *Σφαιρικὰ ἀγγεῖα*. Τὰ πέντε πρωτοφανῆ ἀγγεῖα 49, 50 (εἰκ. 8), 67, 68, 69 (εἰκ. 9) ἔχουσι σφαιρικὴν σχεδὸν γάστραν, λαμὸν κωνοειδῆ ἀπολήγοντα εἰς στόμιον στενόν, οὗ περίξ χεῖλος λεπτόν. Ὁ πηλὸς τῶν ἀρκετὰ χονδρὸς καὶ βαρὺς εἶναι ἐρυθρωπὸς, ἀλλ' εἶναι καπνισμένος καὶ μελανωπὸς καὶ ἀστίλβωτος· μόνον τὸ ὑπ' ἀριθ. 67 δὲν ἔχει ἢ δὲν διετήρησε τὸ κάπνισμα, δι' ὃ εἶναι κεραμόχρουν. Πάντα ἔχουσιν ἀνὰ δύο ραβδωσχήμους ἀποφύσεις κατὰ τοὺς ὤμους τετρημένες πρὸς ἀνάρτησιν ἀπὸ μνηρίνου. Καθ' ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν φέρουσι χαρακτηριστὴν γραμμικὴν διακόσμησιν κατὰ συστήματα χωριζόμενα διὰ βαθυτέρων δια-

¹ F. Hallberr, Rapporto sugli scavi della Missione arch. Italiana ad Haglia Triada ed a Festo nell'anno 1901 in *Memor. R. Istituto Lombardo* τόμ. XXI σελ. 236 εἰκ.

² R. B. Seager, *Excavation in the island of Mochlos*, 1912 σελ. 8 εἰκ. 4.

³ Edith Hall, *Excavation in Eastern Crete. Sphoungaras*, Philadelphia 1902 σελ. 50 ἀριθ. 8 σημ. 2 εἰκ. 22 P καὶ Harriet Boyd, *Gournia*, Philadelphia σελ. 56 εἰκ. 37. α.

χωριστικῶν γραμμῶν εἰς τὸν λαιμὸν ἔχουσι χαρακτὰς ἐπαλλήλους ζώνας. Τὰ ὕψη αὐτῶν εἶναι ἀπὸ 8 - 12 ἑκατοστά.

6) *Δίδυμον οκεῦος*. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 54 (εἰκ. 8) διπλοῦν σκεῦος ἀποτελεῖται ἐκ δύο μικρῶν ἀγγείων ἐχόντων σχῆμα πεπιεσμένης σφαίρας, συγκοινωνούντων ἀλλήλοις διὰ τῆς κοιλίας καὶ ἐχόντων λαιμούς κρουνοειδεῖς λοξούς· τοξοειδῆς λαβὴ κοινὴ ἐκφύεται ἐκ τῆς συναρμογῆς τῶν δύο ἀγγείων καὶ προσκολλᾶται

Εἰκ. 10. Πήλινα ἀγγεῖα τάφου Πύργου καπνιστά

ἄνω εἰς ἀπόφυσιν ραβδωτὴν ἐνοῦσαν τοὺς δύο λαιμούς. Ἐκάτερον δοχεῖον πατεῖ ἐπὶ δυο ποδίσκων· ὁ πηλὸς εἶναι καπνισμένος ἔχων σήμερον ἀπόχρωσιν τεφρόχρουν· φαίνονται καὶ ἴχνη ἀμυδρᾶς γραμμικῆς διακοσμήσεως διὰ στιλβωτῆρος· τὸ ὕψος εἶναι 0,115.

7) *Κύαθοι ἀπλοῖ καὶ πολλαπλοῖ*. Οἱ ἀριθμοὶ 46, 47, 48, 51, 52 (εἰκ. 8), 71, 72 (εἰκ. 10), 107 (εἰκ. 12) εἶναι κύαθοι κατὰ μόνας ἢ κατὰ συμπλέγματα ὁμοιάζοντες ἀλλήλοις κατὰ τὸ σχῆμα, τὸν πηλὸν καὶ τὴν χαρακτὴν διακόσμησιν· ἴδὲ ἀριθ. 47, 48 εἰς τὸν Πίν. 1. Ὁ πηλὸς τῶν εἶναι ἀρκετὰ χονδρὸς καὶ

βαρὺς καὶ μαυρισμένος διὰ καπνίσματος καὶ ἐστλβωμένος· ἡ χαρακὴ των διακόσμησις σύγκειται ἐκ βαθειῶν ἀπλῶν ἢ ζητοειδῶν καὶ τεθλασμένων γραμμῶν κατὰ συστήματα κυκλικά περιθέοντα τοὺς κυάθους καὶ τὰ στελέχη αὐτῶν. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 47 εἶναι τὸ μᾶλλον ἀξιοπερίεργον· ὁμοιάζει πρὸς γυναικεῖον εἰδῶλιον κωδωνοειδὲς κάτω καὶ ἔχον ἀντὶ χειρῶν τοὺς δύο κωνικούς κυάθους· ἄνω ἔχει ἀπόφυσιν πλακωτὴν φαινομένην ὡς κεφαλὴν τοῦ εἰδωλίου· ἐπὶ τοῦ στῆθους καὶ τοῦ νώτου ἀνέρεπει πλαστικὸν ζῳδιον κερασφόρον· τὸ ὕψος του εἶναι 0,11. Τὸ 46 ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσαρας κυάθους συνηνωμένους εἰς στέλεχος τετράπλευρον πυραμοειδῶς ὑψόμενον καὶ ἀπολήγον ἄνω εἰς κοίλωμα μετ' ἀποφύσεως· ὕψος 0,11. Τὸ 48 ἔχει τρεῖς κυάθους συνηνωμένους ὑπεράνω ραβδωτοῦ στελέχους ἔχοντος πόδα ἐπιπεδόκυρτον· ὕψος 0,07. Τὰ 51, 52 ἀποτελοῦνται ἐκ δύο κυάθων ἑκάτερον συνηνωμένων κατὰ τρόπον σημερινῆς κοινῆς ἀλατοδόχης· ἑκάτερον σκευὸς ἔχει πλακωτὴν ἀπόφυσιν ἐπέχουσαν θέσιν λαβῆς. Ἐκ τῶν τριῶν ἄλλων ἀπλῶν κυάθων ὁ ὑπ' ἀριθ. 71 διαφέρει τῶν λοιπῶν κατὰ τοῦτο ὅτι ἔχει πόδα, λαβὴν κρικοειδῆ καὶ ἀντικρὺ δύο διακοσμητικὰς ἀποφύσεις.

8) **Πυξίδες.** Οἱ ἀριθ. 53 (εἰκ. 8), 62 (εἰκ. 9) εἶναι πυξίδες· ὁ χονδρὸς κεραμόχρους πηλὸς των εἶναι ἐστλβωμένος καὶ καπνισμένος· εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν φέρουσι χαρακτὴν γραμμικὴν διακόσμησιν μεταξὺ χαρακτῶν βαθυτέρων γραμμῶν. Ἡ πρώτη ἔχουσα ὕψος 5 ἑκατ. ἔχει σχῆμα κολούρου κώνου μετ' ἀποφύσεις τετρημένας καὶ χεῖλος ἔνθα προσηρμόζετο τὸ πῶμα καθ' ὃν τρόπον εἴπομεν προηγουμένως εἰς τὰ χυτρίδια 9, 30 κλπ. Ἡ δευτέρα (Πίν. 1) ἔχει σχῆμα σκαφοειδὲς ἢ ἑλλειψοειδὲς καὶ διατηρεῖ καὶ τὸ πῶμα, τὸ ὁποῖον καλύπτει ὀλόκληρον πλὴν τοῦ προέχοντος πυθμένος τὸ σκαφοειδὲς δοχεῖον· δύο ζεύγη τρημάτων ἀντιστοιχῶν εἰς τὸ πῶμα καὶ τὸν πυθμένα τοῦ δοχείου ἐρηγισίμευσον πρὸς σύνδεσιν αὐτῶν διὰ νήματος. Τὸ ὕψος τῆς πυξίδος εἶναι 0,04, τὸ μήκος 0,15 καὶ τὸ πλάτος κατὰ τὸ μέσον 0,095.

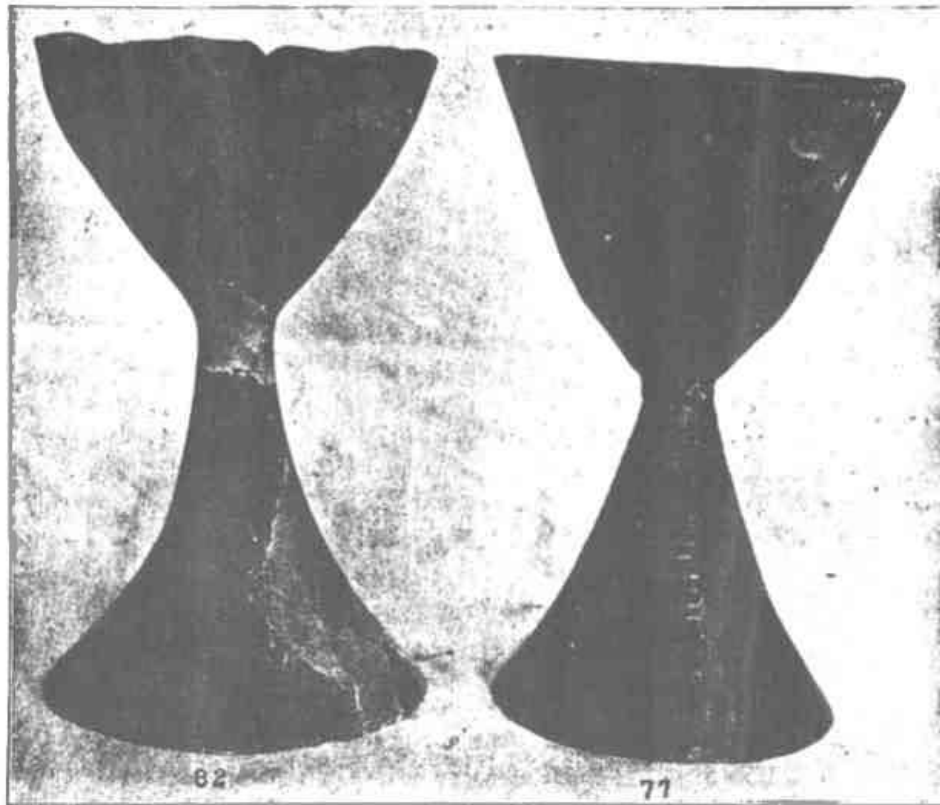
9) **Πῶματα πυξίδων.** Οἱ ἀριθ. 61, 64, 65, 66 (εἰκ. 9) εἶναι πῶματα ἄλλων πυξίδων· καὶ τούτων ὁ πηλὸς εἶναι διὰ καπνίσματος μαυρισμένος ἐντὸς καὶ ἐκτὸς εἰς τὴν ἐπιφάνειαν· οἱ τρεῖς τελευταῖοι φέρουσι καὶ χαρακτὴν διακόσμησιν ἄνω καὶ εἰς τὰ πλάγια τοιχώματα ἐκ ζωνῶν, ζητοειδῶν γραμμῶν καὶ κύκλων τὸ ὑπ' ἀριθ. 61 ὑψηλότερον καὶ κυρτὸν ἄνω καταλήγει εἰς κρικοειδῆ λαβὴν, καὶ ἀντὶ χαρακτῆς διακοσμήσεως φέρει διακόσμησιν διὰ στλβωτῆρος, ἧς ἀμυδρὰ μόνον ἔχνη φαίνονται, ὅταν τις παρατηρήσῃ ἀπὸ πλησίον τὸ ἀγγεῖον.

Καὶ οἱ ἀριθ. 100, 101 (εἰκ. 12) εἶναι μικρὰ πῶματα δοχείων ἐκ καπνισμένου πηλοῦ ἐστλβωμένα ἄνω. Τὸ 101 εἶναι πῶμα στρογγύλης πυξίδος ἢ χυτρίδιου κυρτὸν ἄνω μετ' ἀποφύσεις τετρημένας, τὸ δὲ ἄλλο εἶναι πῶμα σκευὸς ἐκ δύο κυαθίσκων· καὶ τοῦτο ἀπολήγει εἰς δύο ἀποφύσεις τετρημένας. Καὶ ὁ

αριθμός 99 (είκ. 12) είναι μικρόν πῶμα ἡμισφαιρικὸν καπνισμένον ἀμελῶς· φέρει κόμβον εἰς τὴν κορυφὴν καὶ πέριξ τέσσαρας τετρημένας ἀποφύσεις.

Τὸ 70 (είκ. 9) εἶναι μικρὸν φακόσχημον δοχεῖον καπνιστόν· ἔχει λαιμὸν κυλινδρικὸν στενόν, καὶ κατὰ τὸ μέσον τῆς γάστρας τέσσαρας συμμετρικὰς ἀποφύσεις τετρημένας.

10) **Σκύφοι δίσωτοι.** Τὰ 81, 84 (είκ. 10), 85 (είκ. 12) εἶναι σκύφοι δίσω-

Εἰκ. 11. Δύο πήλινα κύπελλα τάφου Πύργου καπνιστά.

τοι ἐκ πηλοῦ ἐστιλβωμένου καὶ καπνισμένου. Ὁ πρῶτος (ὑψος 0,095) φέρει εἰς μὲν τὸν κυρτὸν πυθμένα διακόσμησιν ἐκ ζωνῶν γενομένην διὰ στιλβωτῆρος, εἰς δὲ τὸ ἄλλο τοίχωμα παραλλήλους χαρακτὰς αὐλακας· ὁ δεύτερος (ὑψος 0,09) ἔχει μικρὰ ὦτα καὶ δύο ραγοειδεῖς ἀποφύσεις παρὰ τὸ στόμιον, σῶζει δ' ἐξωτερικῶς καὶ ἴχνη γραμμικῆς διὰ στιλβωτῆρος διακοσμήσεως· ὁ τρίτος ἐκ βαρυτέρου πηλοῦ οὐδεμίαν ἄλλην διακόσμησιν φέρει πλὴν τῆς ἰσχυρᾶς στιλβώσεως.

ἔξωθεν ὕψος 0,065. Τὰ ὀτὰ του λῖαν ἀνεπτυγμένα ὡσεὶ κανθάρου ἑλληνικοῦ.

11) **Ποτήρια.** Τὸ 83 (εἰκ. 10) εἶναι ποτήριον ὁμοιον κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν διάταξιν τῶν τεσσάρων ἀποφύσεων πρὸς τὸ 21, ἀλλ' ἔχει τοιχώματα παχέα καὶ εἶναι ἐξαιρετικῶς βαρὺ· εἶναι ἰσχυρῶς ἐστιλβωμένον ἐντὸς καὶ ἐκτὸς καὶ φέρει καὶ αὐλακώσεις διακοσμητικὰς εἰς τὸ κάτω μέρος· καπνισμένον τεφρόχρουν ὕψος 0,08.

Τὸ 79 (εἰκ. 10) εἶναι ποτήριον μόνωτον ἔχον καλῶς ἐστιλβωμένην τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν καὶ καπνισμένον μελανωπὸν ἢ ταινωδὴς λαβὴ του, ἢ κομπότης τοῦ σχήματος καὶ ὁ σχηματισμὸς τοῦ χεῖλους δι' ἀναδιπλώσεως μαρτυρεῖ μίμησιν μεταλλικοῦ προτύπου· ἔχει ὕψος ἐννέα ἑκατ. καὶ διάμετρον στομίου 15 ἑκατοστῶν.

Οἱ ἀριθ. 91, 92, 93, 94 (εἰκ. 12) εἶναι τέσσαρα ὁμοια κατὰ τὸ σχῆμα ἄνωτα ποτήρια ἢ κύαθοι ἔχοντες προέχουσαν αὐλακωτὴν προχοήν. Εἶναι ἐστιλβωμένα καὶ καπνιστὰ ἄνευ ἄλλης διακοσμήσεως. Τὸ πρῶτον ἔχει εἰς τὸ χεῖλος μικρὰν τετρημένην ἀπόφυσιν, τὰ ἄλλα τρία ἔχουσιν εἰς τὰ τοιχώματα ἄνω παρὰ τὸ στόμιον δύο ζεύγη τρημάτων ἀντιστοίχων ἑακστὸν τὰ ὕψη αὐτῶν εἶναι μεταξὺ 3-6 ἑκατοστῶν.

Ὁ ἀριθ. 95 (εἰκ. 12) εἶναι χαμηλὸν δοχεῖον μετ' αὐλακωτῆς προχοῆς προεχούσης ἐκ τοῦ χεῖλους· εἶναι ἐστιλβωμένον καὶ καπνισμένον· τὸ ὕψος του εἶναι 0,035 καὶ ἡ διάμετρος τοῦ στομίου 0,10.

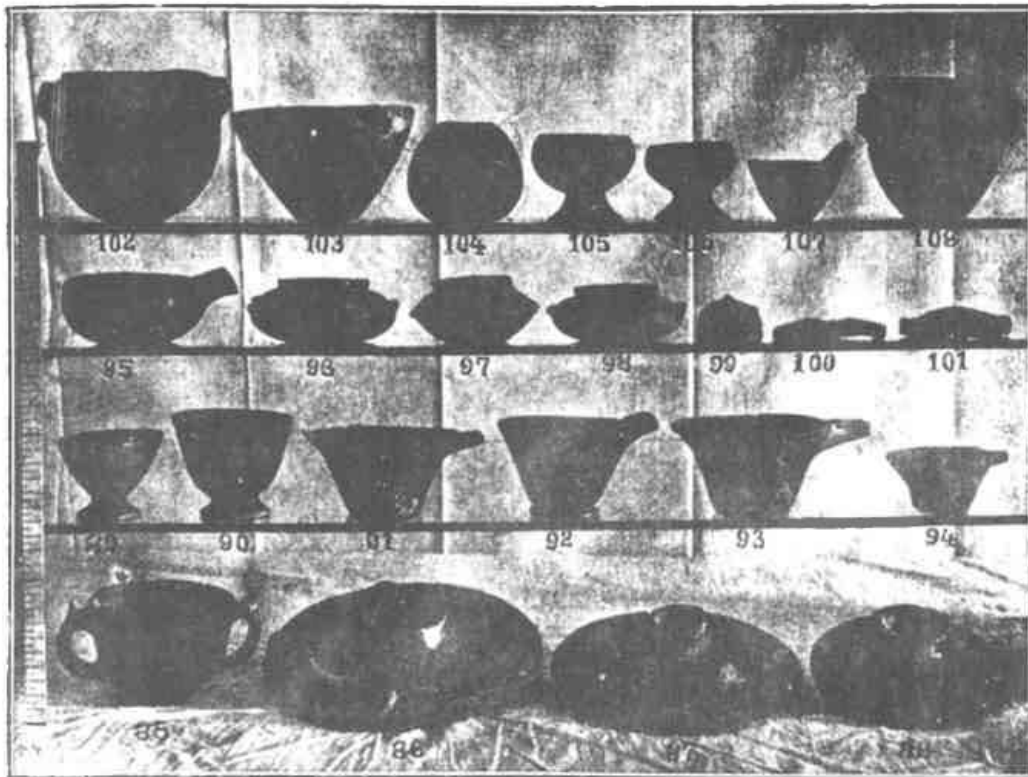
Ε' ΤΑ ΥΨΙΠΟΔΑ ΣΚΕΥΗ

Ἡ χαρακτηριστικωτέρα τάξις τῶν πηλίνων τοῦ τάφου Πύργου εἶναι τὰ ὑψίποδα σκεύη, ἃ περιγράφομεν κατωτέρω.

α'. **Ὀπωροδόχαι.** Τὰ ὑπ' ἀριθ. 3 (εἰκ. 5), 41 (εἰκ. 8), 59 (εἰκ. 9), 74, 78, 80 (εἰκ. 10) δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν ὀπωροδόχαι· ἔχουσι περίπου τὸ αὐτὸ σχῆμα, ἥτοι ἄνω δοχεῖον τρυβλιόσχημον βαθύτερον ἢ ἀβαθέστερον καὶ κάτω πόδα κοῖλον ἀνοιγόμενον καὶ συνδεόμενον πρὸς τὸ δοχεῖον διὰ σφαιρουμένου ἐξογκώματος πρὸς λαβήν. Μόνον τὸ πρῶτον (ἀριθ. 3) ἔχει ἀλοιφὴν ζωηρὰν ἐρυθρὰν ἐστιλβωμένην ἐντὸς καὶ ἐκτὸς. Τὰ λοιπὰ ἔχουσιν ἐπίσης ἐστιλβωμένας τὰς ἐπιφανείας καὶ εἶναι καπνισμένα καὶ μαυρισμένα ἐπιπολαιῶς. Τὰ ὕψη αὐτῶν εἶναι ἀπὸ 15-20 ἑκατ. Φέρουσιν εἰς τὴν μίαν πλευρὰν τοῦ δοχείου ἀπόφυσιν ἐπιμήκη ὀριζοντίαν τετρημένην κατὰ μῆκος, τὸ δὲ 80 ἀντὶ ἀποφύσεως ἔχει κεκομμένον τὸ χεῖλος εἰς πρόχυσιν.

β'. **Τὰ κύπελλα.** Οἱ ἀριθ. 22 (εἰκ. 6), 42, 43, 44, 45 (εἰκ. 8), 56, 57, 58 (εἰκ. 9), 75, 76, 77, 82 (εἰκ. 10) εἶναι κύπελλα ὑψίποδα ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ

σημερινὰ *δισκοπότηρα* της ελληνικής εκκλησίας. Είναι τὰ ἐπιμελέστερον καὶ τεχνικώτερον κατεσκευασμένα ἀγγεία τοῦ τάφου. Τὸ λαγαρόν καὶ κομψὸν αὐτῶν σχῆμα, τὰ λεπτὰ τοιχώματά των καὶ ἡ ἐν γένει ἐμφάνισίς των μαρτυροῦσι μίμησιν μεταλλικῶν προτύπων. Μόνον τὸ πρῶτον (ἀριθ. 22) τὸ καὶ μικρότερον εἶναι κεραμόχρουν ἔχον γραπτὴν μέλαιναν δικτυωτὴν διακόσμησιν εἰς τὴν γάστραν

Εἰκ. 12. Πηλῖνα ἀγγεία ταφῆς Πύργου καπνιστά.

καὶ μελαινας γραμμάς εἰς τὸν πόδα. Πάντα τὰ ἄλλα εἶναι μέλανα ἢ βαθέως τεγρὰ ἐντὺς καὶ ἐκτὸς διὰ καπνίσματος. Ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς καὶ διακοσμήσεως τῶν κυπέλλων τούτων εἶναι περίπου ὁ ἐξῆς· ἀφ' οὗ ἐπλάσθησαν τὰ ἀγγεία ἐκ πηλοῦ καλῶς καθαρισμένου, ὠπτήθησαν εἰς ἰσχυρὰν πυρὰν ὀξειδοῦσαν (cuisson oxydante), ὕστερον δὲ χαμηλωθείσης τῆς θερμοκρασίας τῆς καμίνου ἐκαπνίσθησαν ἐπὶ ὥρας, καὶ οὕτως προσέλαβον τὴν μέλαιναν ἢ τεφρόχρουν ἐπιφάνειαν, ἣτις ἀναλόγως τῆς μείζονος ἢ ελάσσονος διαρκείας καὶ ἐντάσεως τοῦ καπνίσματος εἶναι παχυτέρα ἢ λεπτοτέρα καὶ ἔχει ἔντονον ἢ ἄτονον τὸ μαύρισμα

Ἰδιάζον τῶν κυπέλλων αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ διὰ στιλβωτῆρος διακόσμησης τῆς ἐξωτερικῆς των ἐπιφανείας, ὅλα φαίνεται μάλιστα εἰς τὰ ἀγγεῖα 77 καὶ 82 τῆς εἰκόνης 11, καὶ εἰς τὰ 44 καὶ 77 τοῦ Πίν. 2^ο φέροντες δηλ. τὸν λεπτὸν στιλβωτῆρα (*brunissoir*)² ἐπὶ τῆς λείας ἀλλ' ἀμαυρᾶς ἐπιφανείας καὶ πιέζοντες αὐτὸν ἰσχυρότερον παρῆγον συνεχῇ ἢ γραμμικὴν διακόσμησιν στιλπνοτέραν καὶ μελαντέραν τῆς ἄλλης ἐπιφανείας, καὶ οὕτως ἡ στιλβωτὴ διακόσμησις παρουσιάζεται ὥσεί ἐγένετο διὰ μέλανος χρώματος· ἡ ἰσχυροτέρα αὕτη πίεσις τοῦ στιλβωτῆρος ἀφίνει ἀβαθεῖς αὐλακας φαινομένας διὰ φακοῦ καὶ ἐνίοτε καὶ διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ.

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 42 κύπελλον ἔχει εἰς τὸ τοίχωμα τοῦ δοχείου μικρὰν κερατοειδῆ ἀπόφυσιν τετρημένην· ἡ καπνιστὴ τοῦ ἐπιφάνεια εἶναι ἐν μέρει ἀποχρωματισμένη, ἀλλ' ἐν τούτοις διακρίνεται ἡ λεπτοτάτη διὰ στιλβωτῆρος γραμμικὴ τοῦ διακόσμησις· τὸ ὕψος του εἶναι 0,165· εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἀρμογῆς τοῦ ποδὸς μὲ τὸ δοχεῖον φέρι διακοσμητικὰς αὐλακωτὰς ζώνας ἀφανεῖς σχεδὸν διὰ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀλλ' αἰσθητὰς διὰ τῆς ἀφῆς.

Τὸ 43 εἶναι ἐκ τῶν κομψοτέρων τῆς τάξεώς του· ὁ ποὺς του εἶναι χαμηλότερος καὶ ἀνοικτότερος ἔχων καὶ τὰς αὐλακώσεις· ἔχει τὸ τε δοχεῖον καὶ ὁ ποὺς τὴν διὰ στιλβωτῆρος διακόσμησιν ἔχει καὶ τὴν μικρὰν κερατοειδῆ τετρημένην ἀπόφυσιν· τὸ ὕψος του εἶναι 0,15.

Τὸ 44 (ἰδὲ καὶ Πίν. 2) ἔχει μικρότερον τὸν πόδα ἐν σχέσει πρὸς τὸ δοχεῖον ἀντὶ ἀποφύσεως ἔχει δύο ἀκομψα ἐν σχήματι θηλειᾶς ὥτια· σώζει καλῶς τὴν διὰ στιλβωτῆρος διακόσμησιν τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ δοχείου ἐκ ζωνῶν καὶ γραμμῶν κατὰ δέσμας συναντωμένων καὶ συνεχῇ στίλβωσιν εἰς τὸ κατώτερον μέρος τοῦ δοχείου· ὕψος 0,14.

Τὸ 45 ἔχει ἀποβάλει καὶ τὴν στίλβωσιν καὶ τὴν ἄλλην διὰ στιλβωτῆρος διακόσμησιν, ἥς ἔχην μόνον φαίνονται κατὰ τὴν βάσιν, ἔχει καὶ τὸν πλαστικὸν δακτύλιον κατὰ τὴν συναρμογὴν καὶ κατωτέρω αὐλακώσεις ἀβαθεῖς· εἰς τὴν κωδωνοειδῆ βάσιν ἔχει πέντε τρήματα ἐπιμήκη· ὕψος 0,155.

Τὸ 56 εἶναι τὸ μικρότερον τῆς σειρᾶς· σώζει καὶ τὴν συνεχῇ καὶ τὴν γραμμικὴν ἐκ καθέτων στίλβωσιν παραλλήλων γραμμῶν καὶ εἰς τὸ δοχεῖον καὶ εἰς τὸν πόδα· ἔχει καὶ τὰς αὐλακωτὰς ζώνας· ὕψος 0,11.

Τὸ 57 ἔχει μικρὸν τὸν πόδα καὶ μέγα τὸ δοχεῖον φέρι ὥτιον ἐν σχήματι θηλειᾶς· διατηρεῖ τὴν στιλβωτὴν διακόσμησιν ἐκ ζωνῶν καὶ γραμμῶν· ὕψος 0,15.

² Περί τῆς τεχνικῆς ταύτης τῶν προϊστορικῶν ἀγγείων ἴδε τὸ βιβλίον τοῦ L. Franchet, *Rapport sur une mission en Crète et en Egypte, Recherches techniques* Paris 1916 (Extrait des Nouvelles archives des missions scientifiques fasc. 15) σελ. 14 καὶ 18.

³ Αὐτόθι σελ. 16.

Τὸ 58 ἔχει ἰσομεγέθη καὶ κωνόσχημα τὸν πόδα καὶ τὸ δοχεῖον καὶ ἔχει καὶ τὸν πλαστικὸν δακτύλιον τῆς συναρμογῆς καὶ τὰς διακοσμητικὰς αὐλακώσεις ὑπὸ τοῦτον· ἡ καπνιστὴ ἐπιφάνεια ἔχει ἀποχρωματισθῇ καὶ λάβει ἀπόχρωσιν ανοικτοῦ τεφροῦ· ἔχει τὴν μικρὰν τετρημένην ἀπόφυσιν ὕψος 0,175.

Τὸ 75 εἶναι τὸ μέγιστον τῆς τάξεώς του· ὁ πούς καὶ τὸ δοχεῖον κωνοειδῆ καὶ μάλιστα ὁ πούς εἶναι μεγαλύτερος τοῦ δοχείου καὶ ἔχει καὶ τὰς διακοσμητικὰς αὐλακωτὰς ζώνας· διατηρεῖ καλῶς τὴν ἐστλβωμένην συνεχῇ διακόσμησιν καὶ ἀμυδρὰν τὴν γραμμικὴν ἐξ εὐθειῶν καὶ τεθλασμένων γραμμῶν λεπτοτάτων· ἔχει καὶ τὴν τετρημένην μικρὰν κερατοειδῇ ἀπόφυσιν ὕψος 0,27.

Τὸ 76 ἔχει ἰδίᾳ τινα γνωρίσματα, ἦτοι δοχεῖον σχεδὸν ἡμισφαιρικόν, ἀπόφυσιν πλακωτὴν κάθετον τετρημένην, φέρει δὲ καὶ τὰς διακοσμητικὰς αὐλακωτὰς ζώνας οὐχὶ εἰς τὸν πόδα ἀλλὰ κάτωθι τοῦ χεῖλους· διατηρεῖ ἐν μέρει τὴν συνεχῇ εἰς τὸ δοχεῖον στίλβωσιν καὶ τὴν γραμμικὴν εἰς τὸν πόδα διακόσμησιν καὶ ἔχει ὕψος 0,22.

Τὸ 77 ἐκ τῶν κομψοτέρων τῆς τάξεως (ἰδὲ εἰκ. 11 καὶ Πίν. 2)· ὁ πούς του κωνόσχημος, τὸ δὲ δοχεῖον κωδωνόσχημον· ὁ πούς του φέρει πολλὰς αὐλακωτὰς ζώνας· διατηρεῖ τὴν μέλαιναν καπνιστὴν ἐπιφάνειαν καὶ τὴν στίλβωσιν εἰς λαμπρὰν κατάστασιν, ὥς καὶ τὴν γραμμικὴν στίλβωτὴν διακόσμησιν ἐκ γραμμῶν λοξῶν κατὰ δέσμας καὶ ἐκ τεθλασμένων· ἔχει καὶ τὴν συνήθη μικρὰν ὀξυκόρυφον ἀπόφυσιν τετρημένην· τὸ ὕψος 0,21.

Τὸ 82 (εἰκ. 11) εἶναι ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων· ὁ πούς κωδωνόσχημος κάτω ἀνατείνεται εἰς στέλεχος λαγαρόν, τὸ δὲ δοχεῖον πτυχοῦται κατὰ τὸ στόμιον ἐν εἶδει μεταλλικοῦ ἀγγείου καὶ ἀποτελεῖ πέντε στόματα ἢ ἐκροάς· ἡ καπνιστὴ του ἐπιφάνεια ἔχει λάβει ἀπόχρωσιν βαθέος τεφροῦ, ἐφ' ἧς ἡ διὰ στίλβωτῆρος γενομένη μελαντέρα διακόσμησις ἐκ ζωνῶν γραμμικῶν ἢ ταινιωδῶν στερεῖται ὠτίου ἢ ἀποφύσεως. Εἰς τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εἶναι καταφανεστάτη ἡ ἀντιγραφὴ μεταλλικοῦ προτύπου· ὕψος 0,205.

γ'. **Μικρὰ ποτήρια.** Ὑπολείπονται πέντε ἄνωτα μικρὰ ποτήρια ἢ κύαθοι τὰ ὑπ' ἀριθ. 60 (εἰκ. 9), 89, 90, 105, 106 (εἰκ. 12). Ἐχουσι πόδα κυρτόν, κοῖλον δοχεῖον κωδωνόσχημον καὶ εἶναι καὶ ταῦτα μαῦρα ἢ τεφρὰ καπνιστά· τὰ ὕψη αὐτῶν εἶναι 5-8 ἑκατ. Οὐδεμίαν ἔχουσιν διακόσμησιν πλὴν τῆς στίλβωσεως συνεχοῦς μάλιστα εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν.

Τὰ ἀγγεῖα τῶν ἀνωτέρω τριῶν τάξεων α, β, γ ἦτοι αἱ ὀπωροδόχαι, τὰ κύπελλα καὶ τὰ ποτήρια ἔχουσι πολλὰς ὁμοιότητας καὶ ἀναλογίας κατὰ τὴν κατασκευὴν τὰ σχήματα καὶ τὴν ἐν γένει ἐμφάνισίν των πρὸς τὰ συνήθως λεγόμενα **Μινύεια** (ὑπὸ τινων Λύδια) ἀγγεῖα¹ εὑρεθέντα εἰς Ὁρχομενὸν τῆς Βοιωτίας ὑπὸ τοῦ Σλείμαν καὶ τῆς Βαυαρικῆς ἀποστολῆς², εἰς Φυλακωπὴν³, εἰς Ἀσπίδα

τοῦ Ἄργους⁴, εἰς τὴν VI πόλιν τῆς Τροίας⁵, εἰς διάφορα σημεῖα τῆς Στερεᾶς ἀπὸ Ὀρχομενοῦ μέχρι Θεσσαλίας καὶ μάλιστα εἰς Λιανοκλάδι⁶, εἰς πολλὰ μέρη τῆς νοτίου Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων⁷, ἤτοι Ἀττικὴν, Ἐλευσίνα, Μεγαρίδα, τάφον Ἀκροπόλεως Μυκηνῶν, Κάμπον Λακωνίας, Λευκάδα καὶ Πάρον.

Ἐν Κρῆτῃ ἔχομεν ὅμοιον ὑψίπουν κύπελλον καὶ τεμάχια ἄλλων ἐξ ἀνασκαφῆς τοῦ συναδέλφου Χατζιδάκι εἰς τὸ Σπήλαιον Ἀρκαλοχωρίου⁸, εὔρε δὲ καὶ ὁ κ. Seager ὅμοιον κύπελλον καὶ ποτήρια μικρότερα εἰς τὴν Βασιλικὴν⁹.

Ἡ διαφορὰ τῶν Κρητικῶν ἀπὸ τὰ Μινύεια τῆς ἄλλης Ἑλλάδος εἶναι ὅτι τὰ Κρητικὰ ἔχουσιν (οὐχὶ πάντα) καὶ τὴν διὰ στιλβωτῆρος διακόσμησιν, ἐν ᾧ τὰ τῶν ἄλλων μερῶν δὲν ἔχουσι τοιαύτην. Σημαντικώτερα ὅμως εἶναι ἡ χρονολογικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν Κρητικῶν καὶ τῶν ἐκ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος Μινυείων τὰ Κρητικὰ δηλ. καὶ τοῦ Πύργου καὶ τῆς Βασιλικῆς καὶ τοῦ Ἀρκαλοχωρίου ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς εἰς τὴν πρωτομινωϊκὴν ἐποχὴν (ὁ κ. Seager εὔρε τὰ τῆς Βασιλικῆς εἰς στρώμα παλαιότερον τῶν λεγομένων *παρδαλωτῶν* (*mottled ware*), ἐν ᾧ τὰ Μινύεια τῆς Ἑλλάδος τίθενται ὑπὸ τῶν εὑρετῶν καὶ τῶν πραγματευθέντων περὶ αὐτῶν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς δηλ. εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν θηκοειδῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ἢ μικρόν τι παλαιότερον· μόνον τὰ τῆς Φυλακωπῆς ἀνάγει ὁ κ. Dawkins εἰς τὴν μεσομινωϊκὴν, παρατηρῶν ὅτι συνευρίσκοντο μὲ Κρητικὰ Καμαραϊκὰ ἀγγεῖα. Ἡ σπουδαία αὕτη χρονολογικὴ διαφορὰ τῶν Κρητικῶν ἀπὸ τὰ λοιπά, καὶ ἡ παρατήρησις ὅτι τὰ Κρητικὰ, ἐν ᾧ εἶναι παλαιότερα, εἶναι τεχνικώτερα καὶ φέρουσι καὶ τὴν ἰδιάζουσαν διὰ στιλβωτῆρος διακόσμησιν, μᾶς κάμνει νὰ ὑποθέσω-

⁴ Περὶ τούτων διὰ μακρῶν ἐπραγματεύθη καὶ λεπτομερῶς περιέγραψεν αὐτὰ ὁ Forsdyke εἰς τὸ *Journal of Hell. Studies* XXXIV (1914) σελ. 126 - 156 εἰς ἄρθρον ἐπιγραφόμενον *The Pottery called Minyan ware*, καὶ κατόπιν συμπληρωτικῶς ὁ V. Gordon Childe εἰς τὸ αὐτὸ *J. H. St.* XXXV, 1915 σελ. 196 - 207 ἔχων ὑπ' ὄψιν τοῦ μάλιστα τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Σωτηριάδου εὑρεθέντα παρὰ τὸ Δραχμάνι εἰς θέσεις Πιπέρη, Γιαννακοπούλου καὶ Ἀγ. Μαρίναν.

⁵ Bulle, Orchomenos εἰς τὸ *Abhandl. der philos.-philol. Klasse der Bayer. Akademi. der Wissensch.* XXIV Band, München 1907 σελ. 9, 15, 93.

⁶ Dawkins and Droop, *Excavations at Phylakopi* εἰς *B. S. A.* XVII (1910 - 1911) σελ. 16 - 18.

⁷ W. Vollgraff, *Fouilles d'Argos* εἰς τὸ *B. Corr. Hell.* XXX (1906) σελ. 1 - 45.

⁸ Schliemann, *Ilios* σελ. 538, 587 *Troja und Ilion* 246, 265, 290.

⁹ Wace and Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912 σελ. 135 καὶ 186 - 187 καὶ Τσοῦντα, Προϊστορ. Ἀκροπόλεις Σέσκλου καὶ Διμηνίου Ἀθην. 1908 σελ. 260 εἰκ. 40, 42, 46.

⁷ Περὶ τούτων ἰδὲ τὴν πραγματείαν τοῦ Forsdyke σελ. 126 - 129 καὶ τῆς *Prehis. Thessaly* σελ. 159, 186, 194, 222, 226, 229.

⁸ Ἐδημοσιεύθησαν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ *B. S. A.* XIX (1912 - 1913) σελ. 35 - 47 εἰκ. 3, 4.

⁹ R. B. Seager, *Excavations at Vassiliki* σελ. 211 - 212 εἰκ. 2. Ἀφθονα τεμάχια τοιούτων ἀμυρῶν καὶ μὲ στιλβωτὰ γραμμικὰ θέματα ἀγγείων εὔρεν ὁ κ. Evans εἰς πρωτομινωϊκὰ στρώματα τῆς δυτικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ (*B. S. A.* X σελ. 21 ἐξ. καὶ εἰκ. 8) καὶ ὁ Fl. Pertie ἐν Ἀβύδῳ εἰς στρώμα I. Δυναστείας (Ἀβυδος II σελ. 38), τὰ ὁποῖα θεωρεῖ Κρητικά.

μεν ἐπὶ τῇ βάσει τουλάχιστον τῶν μέχρι τοῦδε ἐγνωσμένων ὅτι τὰ Κρητικά εἶναι πιθανῶς καὶ τὰ πρότυπα τῶν λοιπῶν, καὶ ὅτι τὰ ἐκτὸς τῆς Κρήτης

Εἰκ. 13. Τὸ τροχί.

εὑρεθέντα θὰ εἶναι απομιμήσεις ἐπαρχιωτικαὶ τῶν Κρητικῶν ὑστερογενεῖς¹.

¹ Τὴν θεωρίαν τοῦ Forsdyke ὅτι τὰ Μινύεια τῆς Ἑλλάδος κατάγονται ἐκ τῆς Τροίας VI ἐπαρκῶς ἀνέτρεψεν ὁ Childe εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθέν ἄρθρον.

Ἡ κομψότης καὶ τελειότης τῶν Κρητικῶν αὐτῶν ἀγγείων μάλιστα τῶν κυπέλλων φαίνεται σχεδὸν ἀνεξήγητος ἀνευ τῆς χρήσεως τοῦ κεραμικοῦ τροχοῦ. Εἰς τὴν ἐξακριβῶσιν τοῦ πράγματος πολὺ ἐπροσέξαμεν καὶ ἐγὼ καὶ ὁ συνάδελφος κ. Χατζιδάκις καὶ δὴ ὁ εἰδικώτατος καὶ ἐμπειρότατος περὶ τὴν τεχνικὴν τῶν πηλίνων ἀγγείων κ. Franchet, ὅστις καὶ τὰ τοῦ Ἀρχαλοχωρίου ἐξήτασεν ἐν τῷ Μουσεῖῳ, ὅτε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εὐρίσκετο ἐνταῦθα, καὶ τεμάχια ἐκ τοῦ τάφου Πύργου, ἃ ὑπέβαλον αὐτῷ τελευταῖον πρὸς ἐξέτασιν. Κατελήξαμεν δὲ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι κυρίως μὲν τροχοῦ (tour), ὅλον μετεχειρίζοντο οἱ Κρήτες ἀπὸ τῆς μεσομινωικῆς ἐποχῆς, δὲν ἐγένετο χρήσις κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἀγγείων τούτων, ἐπειδὴ ὁμως καὶ εἰς τὰ τοῦ Ἀρχαλοχωρίου φαίνονται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν κυπέλλων τροχιαὶ τινες¹ οὐχὶ κανονικαὶ οὐδὲ παράλληλοι πάντοτε οὐδ' ὀριζόντιοι πᾶσαι οὐδὲ συνεχεῖς καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν, ὁμοίαι δὲ παρατηροῦνται καὶ εἰς τινὰ τῶν κυπέλλων Πύργου, εἶναι πιθανώτατον ὅτι ἔκαμαν χρήσιν ἀτελεστέρου τινὸς καὶ στοιχειώδους **τροχίου**, tournette, ὡς τὸ ὀνομάζει ὁ κ. Franchet², καὶ δὴ ἀνευ στελέχους περιστροφῆς καὶ χειροκινήτου. Τοιοῦτου τινὸς τροχίου κάμνουσι χρήσιν καὶ σήμερον ἐν Κρήτῃ οἱ κεραμεῖς **Θραψανοὶ ἢ Θραψανιώτες** (ἐκ τοῦ χωρίου Θραψανῶ τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος) κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν πίθων οἱ μεταβαίνοντες καθ' ἕκαστον βέρος εἰς διάφορα μέρη τῆς νήσου καθ' ὁμάδας καὶ ἐγκαθιστώντες τὰ κεραμευτικὰ τῶν ἐργοστάσια· τὸ καλοῦσι **τροχι**³ (κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν κυρίως ποδοκίνητον **τροχόν**, δι' οὗ κατασκευάζουσι τὰ πολλαπλᾶ ἄλλα πηλῖνα ἀγγεία)· τὸ τροχι αὐτὸ θέτει εἰς κίνησιν διὰ τῆς χειρὸς βοηθὸς ἐργάτης καλούμενος **τροχάρις**, καθ' ὃν χρόνον ὁ πιθαράς (ὁ μαστοράς) κατασκευάζει τὸν πίθον, ὡς φαίνεται τὸ πρᾶγμα εἰς τὴν εἰκόνα 13. Πιθανώτατα τὸ τροχίον τοῦ πρωτομινωικοῦ κεραμέως τοῦ κατασκευάσαντος τὰ κύπελλα Πύργου ἦτο ἀκόμῃ ἀτελέστερον, στερούμενον καὶ στελέχους τῆς περιστροφῆς (τὸ **ἀρδάκι** ὡς λέγεται ἐν Κρήτῃ), καὶ διὰ τοῦτο καὶ αἱ φαινόμεναι τροχιαὶ εἶναι τόσον ἀκανόνιστοι καὶ οὐχὶ συνεχεῖς.

ΣΤ' ΤΑ ΕΙΔΩΛΑ

Ἄξια προσοχῆς εἶναι καὶ τὰ λίθινα εἰδῶλα τοῦ τάφου Πύργου. Εὐρέθησαν ἐν τῇ νεκρικῇ ἐπιχώσει μεταξὺ τῶν λαρνάκων καὶ παρ' αὐτάς. Συνέλεξα τὸ ὅλον ὁκτώ τὰ ἐν τῇ εἰκόνι 14, ἀλλ' ὑπῆρχον καὶ τινὰ ἄλλα κατακερματισθέντα

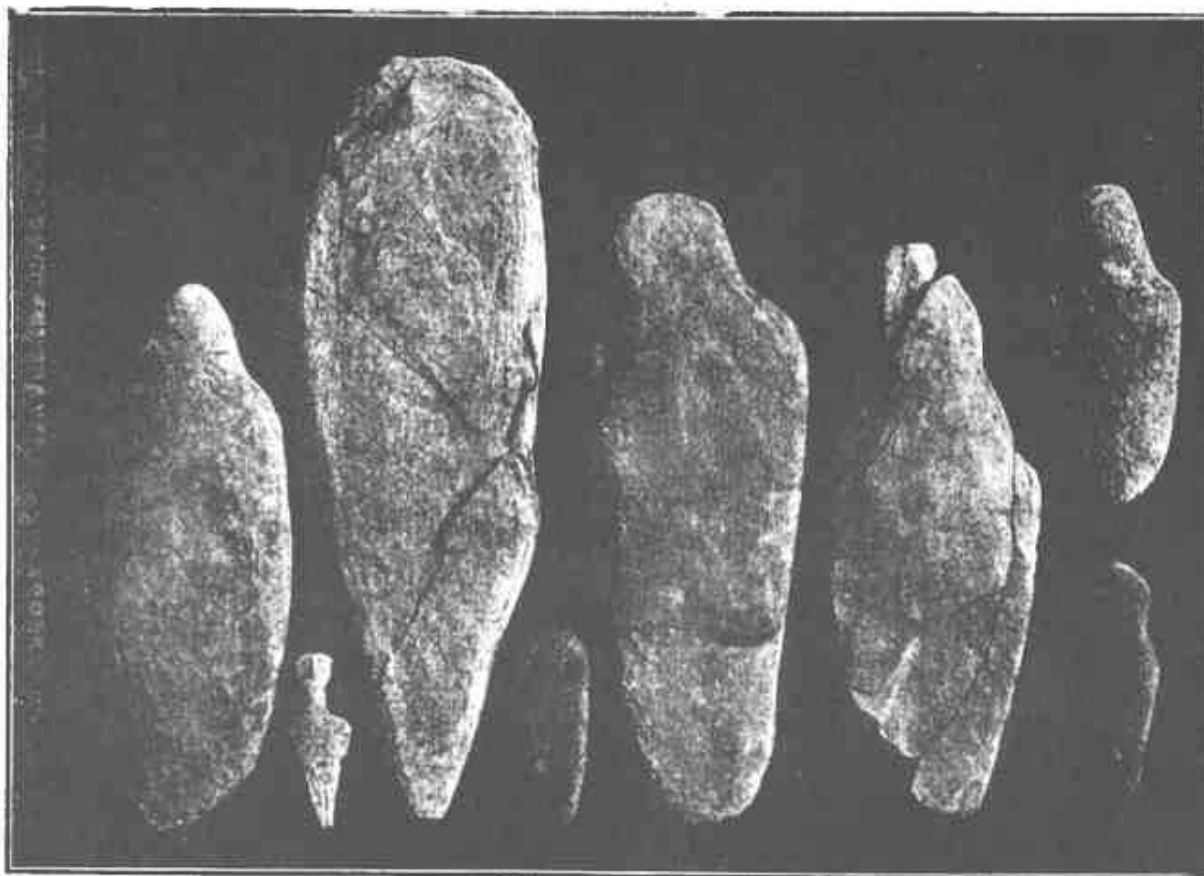
¹ Ἴδε τὰς τροχιάς αὐτάς εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἄρθρον τοῦ κ. Χατζιδάκις σελ. 40 εἰκ. 5.

² Rapport etc. σελ. 18 καὶ μετὰ στελέχους σελ. 50 εἰκ. 3.

³ Ἴδε εἰκόνα τροχίου Κρητικοῦ εἰς τὸ Rapport τοῦ Franchet σελ. 50 εἰκ. 30 καὶ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν τροχίων σελ. 52 εἰκ. 4.

κατὰ τὰς προηγουμένας ἀναμεΐξεις καὶ ἀνασκαλεύσεις τοῦ νεκρικοῦ στρώματος, διότι παρετήρησα καὶ μερικά τεμάχια ἐκ τοῦ αὐτοῦ πρασινωποῦ ευθραύστου σχιστολίθου, ἐξ οὗ εἶναι κατεσκευασμένα τὰ τέσσαρα μεγάλα τῆς εἰκόνης.

Τὰ εἰδῶλα ταῦτα τελοῦσιν ἐν τοῖς τάφοις τῆς Κρήτης τὸν αὐτὸν σκοπὸν, ὃν καὶ τὰ γνωστότατα μαρμάρινα εἰδῶλα τὰ ευρισκόμενα τόσον συχνὰ εἰς τοὺς τάφους τῶν Κυκλάδων καὶ διὰ τοῦτο Κυκλαδικὰ εἰδῶλα λεγόμενα. Τοιαῦτα

Εἰκ. 14. Τὰ λίθινα εἰδῶλα τάφου Πύργου.

εἰδῶλα εἴτε ἐκ Κυκλάδων εἰσαχθέντα, ὡς δεικνύει τὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου καὶ τὸ σχῆμα αὐτῶν, εἴτε καὶ ἐν Κρήτῃ κατασκευασθέντα ἐκ λευκοῦ συνήθως ἀσβεστολίθου ποιηθέντα εὐρέθησαν ἀρκετὰ καὶ ἐν Κρήτῃ εἰς πρωτομινωικοὺς τάφους, ἥτοι εἰς Ἁγίον Ὀνούφριον καὶ Σητεῖαν¹, εἰς Κουμάσαν², Πλάτανον, Πορτὶ

¹ A. Evans, *Cretan Pictographs*, London 1895 σελ. 125 - 128 εἰκ. 124 - 134.

² Ἐν τοιοῦτον ἀπεικονίσθη ὑπὸ Α. Mosso, *Excursioni nel Mediterraneo* Milano 1907 εἰκ. 120 καὶ τοῦ αὐτοῦ *Preistoria I*. Milano 1910 εἰκ. 118.

κλπ. Ἡ εἰς τοὺς τάφους τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Κρήτης κατάθεσις τῶν εἰδώλων αὐτῶν θὰ εἶχε θρησκευτικὸν λόγον, καὶ πιθανῶς θὰ εἰκονίζωσι θεότητα προστατεύουσαν τοὺς νεκρούς¹.

Ἐκ τῶν εἰδώλων τοῦ τάφου Πύργου τὸ μᾶλλον ἀνεπτυγμένον καὶ ἀνθρωπόμορφον καὶ τοῖς Κυκλαδικοῖς ὅμοιον εἶναι τὸ μικρὸν τὸ δεύτερον ἐξ ἀριστερῶν εἶναι ἐκ λευκοῦ τιτανολίθου πλακωτὸν καὶ ἔχει δεδηλωμένα σαφῶς διάφορα τοῦ σώματος μέλη, ἥτοι τὴν κεφαλὴν μετὰ τῆς προεχούσης ρινός, μακρὸν λαιμόν, πλατὺ στέρνον μετὰ χειρῶν μόλις ὑποφαινομένων διὰ λεπτῆς αὐλακος καὶ διασταυρουμένων κατὰ τὸν συνήθη εἰς τὰ Κυκλαδικὰ τρόπον ὑπὲρ τὴν κοιλίαν, καὶ τὰ κάτω ἄκρα σχεδὸν ἀτροφικὰ καὶ συμπεφυκότες· τὸ ὕψος του εἶναι 0,10. Ὅμοιον ἐντελῶς πρὸς τοῦτο εὔρον εἰς Κουμάσαν καὶ ἄλλο εἰς Πλάτανον (ἀριθ. εὔρετ. Μουσείου 125, 224).

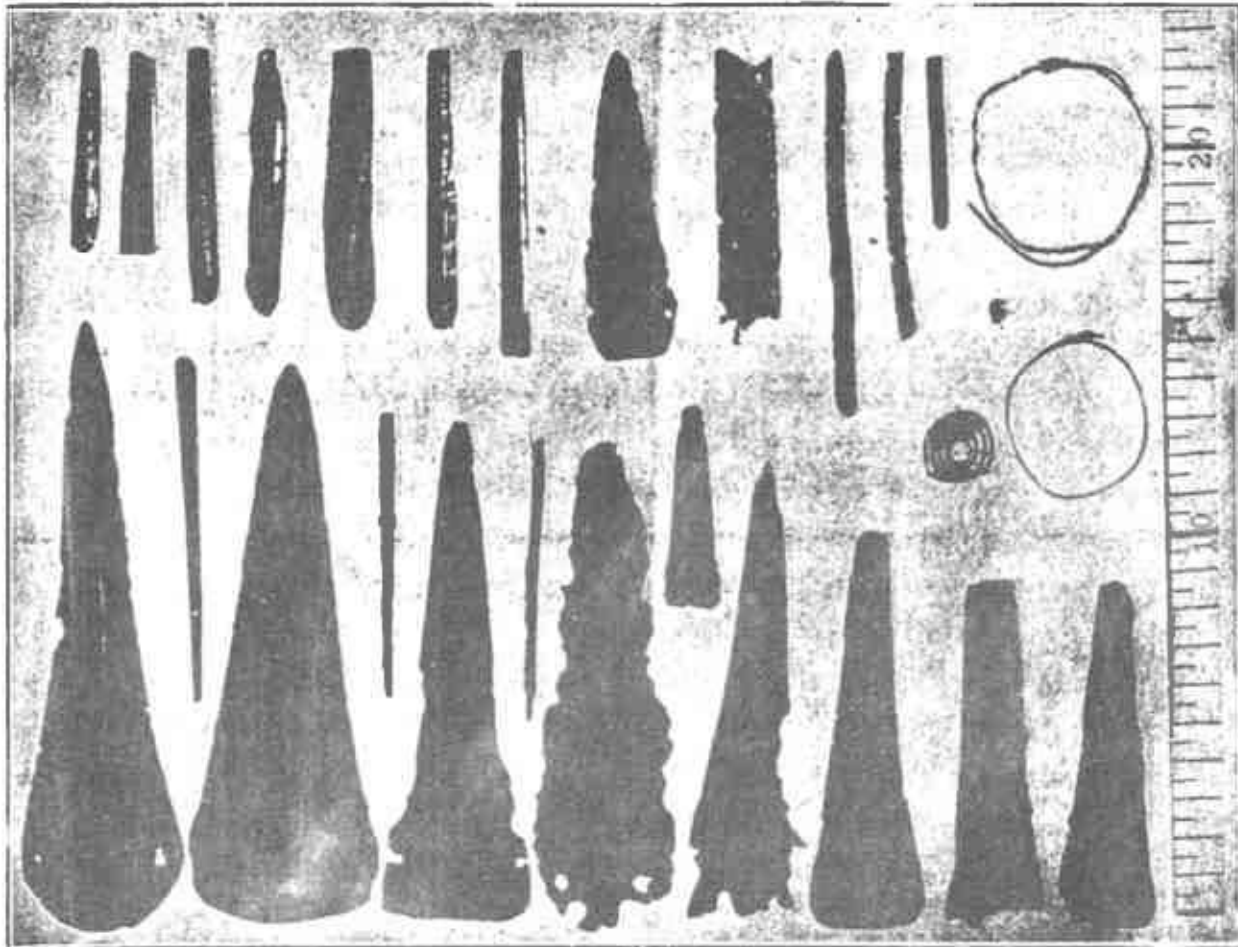
Τὰ τέσσαρα μεγάλα τῆς εἰκόνος εἶναι ἐκ σχιστολίθου πρασινωποῦ εὐθραύστου κατὰ πλάτος ἀποσχίζομενον· εἶναι σχεδὸν ἄμορφα ἄνω ἔχουσι προεξοχὴν πρὸς δῆλωσιν τῆς κεφαλῆς, κάτω δὲ ἀπολήγουσιν εἰς ὀξύ. Τὸ πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν εἶναι κυρτὸν ἐμπροσθεν καὶ ὀπισθεν, λείπει ἀποκρουσθὲν τὸ κάτω ὀξύτερον ἄκρον· τὸ ὕψος του εἶναι 0,30 καὶ τὸ μείζον πλάτος 0,14. Τὰ ἄλλα τρία μεγάλα εἶναι σανιδόσχημα πλακωτά. Τὸ δεύτερον (ἐξ ἀριστερῶν) εἶναι ἐλλiptές τὴν κεφαλὴν ἀποκρουσθεῖσαν καὶ σώζει ὕψος 0,42. Τὸ τρίτον σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρον πλὴν μικροῦ τεμαχίου κατὰ τὸ ὀξύ ἄκρον, καὶ ἔχει φυσικωτέραν πῶς τὴν δῆλωσιν τῆς κεφαλῆς· ὕψος 0,36. Τὸ τέταρτον εἶναι ἐλλiptές κατὰ πολλὰς σχίδας· εἶχε μακροτέραν τὴν προεξοχὴν τῆς κεφαλῆς καὶ σώζει ὕψος 0,33. Τὸ πρὸς δεξιὰν τῆς εἰκόνος ἄνω εἶναι ἐξ ἁδρου λευκοῦ τιτανολίθου, σώζεται ἀκέραιον ἔχει τὸ σῶμα ἐλλειψοειδές πλακωτὸν καὶ στρογγυλούμενον κάτω, καὶ μεγάλην προεξοχὴν τῆς κεφαλῆς· ὕψος 0,18, πλάτος 0,08. Τὰ δύο ἄλλα μικρὰ εἶναι πλακωτά ἄμορφα, τὸ μὲν πρῶτον ἐκ ψαμμολίθου, τὸ δὲ δεύτερον ἐκ σχιστολίθου καὶ ἔχουσιν ὕψος τὸ πρῶτον 0,11. καὶ τὸ δεύτερον 0,14.

Ζ ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ

Κτερίσματα μεταλλικὰ εὐρέθησαν ὀλίγα ἐν τῷ τάφῳ σχετικῶς πρὸς τὸ πλῆθος τῶν τεθαμμένων ἐν αὐτῷ νεκρῶν καὶ τὸν μέγαν ἀριθμὸν τῶν πηλίνων ἀγγείων (εἰκ. 15). Πιστεύω ὅτι τὰ πολλὰ μεταλλικὰ τοῦ τάφου θὰ ἀφημύθησαν καθ' ὃν τρόπον εἶπον προηγουμένως. Εἰκονίζονται πάντα εἰς τὴν εἰκόνα 15, καὶ εἶναι.

¹ Χ. Τσοῦντα, *Κυκλαδικὰ ἐν Ἀρχαιολ. Ἐφημ.* 1898 σελ. 133-194 Πιν. 10, 11.

1) *έγχειρίδια*¹· εύρέθησαν τὸ ὅλον ἐπτά, ὅσα βλέπομεν ἐν τῇ εἰκόνι κάτω ἀρχόμενοι ἐξ ἀριστερῶν καὶ ἐν μικρὸν εἰς τὸ μέσον τῆς εἰκόνης. Εἶναι πιθανώτατα ἐκ χαλκοῦ καὶ οὐχὶ βροντησίου (bronze)², λέγω δὲ πιθανώτατα διότι δὲν ἐγένετο μὲν ἀκόμῃ ἡ χημικὴ ἀνάλυσις, ἀλλ' ἐπειδὴ αἱ ἄλλαι ἀναλύσεις πρωτομινωικῶν ἐγχειριδίων αἱ γενόμεναι μέχρι τοῦδε ὑπὸ τοῦ Mosso ἐν Ἰταλίᾳ καὶ

Εἰκ. 15. Τὰ μεταλλικὰ καὶ τὰ λεπίδια ἀψιδιανου τάφου Πύργου.

τοῦ κ. Χατζιδάκι καὶ ἐμοῦ ἐν τῷ δημοσίῳ χημείῳ Χανίων ἐδειξαν ὅτι τὰ ἐγχειρίδια ταῦτα δὲν εἶχον κασσίτερον, πλὴν ἐλαχίστων περιπτώσεων καὶ εἰς σμικροτάτην ἀναλογίαν³, πιστεύω ὅτι καὶ τὰ τοῦ Πύργου εἶναι ἐκ χαλκοῦ μόνον, καὶ

¹ Τελευταῖον ὁ κ. Franchet εἰς ὃν εἶχον στείλει τεμάχια πρὸς ἀνάλυσιν, μοι ἔγραψεν ὅτι ποιήσας τὴν χημικὴν ἀνάλυσιν οὐδὲν ἔχνος κασσιτέρου εὔρεν.

² Ἴδε τοιαύτας πολυαριθμοὺς ἀναλύσεις ἐγχειριδίων παρὰ Mosso, *Li Armi più antiche di rame e di bronzo*, Roma 1908 (Reale Accademia dei Lincei anno CCCIV, 1907), ἀναλυτικὸς Πίν. I, II καὶ εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ κ. Χατζιδάκι περὶ τοῦ Ἀρχαλοχωρίου εἰς τὸ B. S. A. XIX σελ. 47. Εἰς τὸ αὐτὸ συμ-

δτι ἀνήκουσιν εἰς τὴν λεγομένην χαλκολιθικὴν ἐποχὴν. Τὰ ἡμέτερα ἐγχειρίδια εἶναι σχετικῶς μικρά, καὶ χρονολογικῶς τάσσονται εἰς τὴν μεσαίαν ἐποχὴν τῆς πρωτομινωϊκῆς περιόδου, ἐρχόμενα ἀμέσως μετὰ τὰ ἀρχαιότατα πάντων βραχέα τριγωνικά, προηγούμενα δὲ τῶν μεγαλυτέρων ἐπιμήκων τοῦ τέλους τῆς πρωτομινωϊκῆς περιόδου. Τὰ σχήματα καὶ τὰ μεγέθη φαίνονται ἐπαρκῶς ἐν τῇ εἰκόνι. Κατὰ τὴν πτέρναν φέρουσι τὰς ὁπὰς, δι' ὧν συνηλοῦντο πρὸς τὴν ξυλίνην ἢ ὀστεινὴν λαβὴν· τὸ δεύτερον καὶ τὸ ἕκτον ἐξ ἀριστερῶν σώζουσι καὶ τοὺς λεπτοὺς χαλκοὺς ἤλους. Τὸ μᾶλλον ἀνεπτυγμένον καὶ πιθανῶς νεώτερον τῶν λοιπῶν εἶναι τὸ πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν ὃν λαγαρώτερον καὶ ἔχον ῥάχιν λίαν δεδηλωμένην πλαστικῶς πάχους χονδροῦ σύρματος.

Τὰ δύο τελευταῖα εἶναι ἀμβλέα ἐργαλεῖα πιθανῶς σμιλία. Τὸ μεταξὺ τῶν δύο πρῶτων ἐγχειριδίων εἶναι χαλκοῦς ὀπεύς ἢ περόνη τετραγώνου τομῆς.

2) *Χρυσά*. Τὰ ὀλίγα χρυσὰ κτερίσματα τοῦ τάφου φαίνονται εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος τῆς εἰκόνος· εἶναι κατὰ πρῶτον δύο ψέλια ἐκ σύρματος στερεοῦ (*massif*), τὸ μὲν μεγαλύτερον ἐκ σύρματος συνεστραμμένου, τὸ δὲ μικρότερον ἐκ λείου. Ἐπειτα εἶναι τέσσαρα ἐλασμάτια διοκοσμητικὰ φέροντα σειρὰς μικρῶν ὀπῶν, δι' ὧν συνηλοῦντο ἢ ἐρράπτοντό που. Δισκάριον ἐξ ἐλάσματος ἔχον αὐλακώσεις διακοσμητικὰς καὶ τρῆμα ἐν τῷ μέσῳ, καὶ δύο μικρὰς ὁπὰς εἰς τὰ ἄκρα ἀντιστοιχοῦς· πιθανῶς ἐκόσμει τὸ στόμιον μικροῦ δοχείου. Καὶ μικρὰ χρυσῇ στρογγύλῃ ψήφος.

Η ΛΕΠΙΔΙΑ ΟΨΙΔΙΑΝΟΥ

Τελευταῖον ἀναφέρομεν τὰ ἐκ Μηλίου ὀψιδιανοῦ λεπίδια τὰ συλλεγμένα ἐν τῷ τάφῳ. Τινὰ τούτων φαίνονται εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄνω ἡμισυ τῆς εἰκόνος 14. Τὰ δύο μεγαλύτερα ἔχουσι μῆκος 7-8 ἑκατοστῶν. Κλάσματα ὁμοίων λεπιδίων καὶ σχιδάκων εὐρέθησαν ἀρκετὰ, οὐχὶ ὅμως καὶ πυρῆνες ἢ κορμίσκοι ὀψιδιανοῦ.

ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

α'. *Ἑλλειψεις λιθίνων ἀγγείων*. Φαίνεται παράδοξος ἐν τῷ μεγάλῳ τούτῳ πρωτομινωϊκῷ τάφῳ ἡ ἑλλειψὶς λιθίνων ἀγγείων οὐδὲ ἐν τεμάχιον τοιούτου εὐρέθῃ· δύσκολον θεωρῶ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπῆρχον ἀλλ' ἀφῆρέθησαν εἰς προγενεστέρως ἐποχὰς πάντα χωρὶς νὰ ἀφήσωσιν ἶχνος. Λέγω δὲ παράδοξον τὴν

πέρασμα κατέληξαν καὶ αἱ τῇ παρακλῆσει μου γενόμεναι χημικαὶ ἀναλύσεις ὑπο τοῦ διευθυντοῦ τῶν ἰσχυροῦ Χημείου Χανίων κ. Γεωργίου. Βαμπακὰ ἐγχειριδίων τριγωνικῶν καὶ ἐπιμήκων ἐκ τῶν θολωτῶν τάφῳ Μισοαράς· καὶ αὐτὰ ἐμαρτυροῦσαν τὴν παντελὴ ἑλλειψιν κακοτεροῦ.

ἔλλειψιν ταύτην, διότι εἰς πάντας τοὺς ἄλλους πρωτομινωϊκοὺς τάφους τῆς Κρήτης καὶ εἰς τοὺς πτωχοτέρους εὐρέθησαν πολυάριθμα τὰ λίθινα ἀγγεῖα καὶ σκεύη, ἀποτελοῦντα μάλιστα εἰς τινὰς ἐξ αὐτῶν λ. χ. τοὺς τοῦ Πλατάνου, τοῦ Μόχλου καὶ τῆς Κουμάσας τὰ ἀξιολογώτατα τῶν κτερισμάτων.

δ'. **Ἑλλειψες σφραγίδων καὶ ὀστέων.** Οὐχὶ ὀλιγώτερον ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ παντελὴς ἀπουσία σφραγίδων καὶ ὀστέων ἐκ τοῦ τάφου Πύργου κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἄλλους πρωτομινωϊκοὺς τάφους, ἐν οἷς εὐρέθησαν πολυάριθμοι μάλιστα εἰς τοὺς θόλους τῆς Μεσαρᾶς, ἥτοι Κουμάσαν, Πορτί, Ἀγία Τριάδα, Πλάτανον, Μαραθοκέφαλον¹, ὅπου καὶ πολλὰ καὶ καλὰ μάλιστα μεγάλα ἐξ ἐλέφαντος σφραγίδες συνελέγησαν. Καὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν ταύτην ἀκόμη ὀλιγώτερον δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὡς αἰτίαν τὴν παλαιόθεν σύλησιν τοῦ τάφου, διότι διὰ τὰ μικρὰ ταῦτα πράγματα ἡ τελεία σύλησις εἶναι ὅλως ἀπίθανος. Ἐπίσης οὔτε λίθιναι οὔτε μεταλλικαὶ ψῆφοι ὀστέων εὐρέθησαν ἐν τῷ τάφῳ πλὴν μίας μικρᾶς χρυσῆς. Οὔτε σφραγίδας ἄρα οὔτε ὀστέα ἐφεύρον οἱ ἐν τῷ τάφῳ Πύργου ταφέντες νεκροί.

γ'. **Αἱ λάρνακες καὶ τὰ πήλινα ἀγγεῖα.** Ὡς ἀντιστάθμισμα τρόπον τινὰ τῶν ἀνωτέρω ἐλλείψεων ἔρχεται ἡ πληθὺς τῶν πηλίνων λαρνάκων, καὶ τῶν πηλίνων ἀγγείων καὶ σκευῶν. Εἴπομεν προηγουμένως ὅτι νῦν τὸ πρῶτον παρουσιάζονται αἱ πηλινὲς λάρνακες εἰς πρωτομιν. ἐποχῆς τάφον, πηλινὰ δὲ ἀγγεῖα εὐρέθησαν μὲν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους πρωτομινωϊκοὺς τάφους ἀλλ' οὐχὶ εἰς τόσον πλῆθος καὶ ποικιλίαν καὶ σημαντικότητα ὅλα εἰς τὸν τάφον Πύργου. Ἐπεὶ δὲ δεόν νὰ σημειωθῇ καὶ ἡ ἐξῆς διαφορὰ τὰ πηλινὰ ἀγγεῖα τῶν ἄλλων μεγάλων τάφων π. χ. τῆς Ἀγ. Τριάδος καὶ τῆς Κουμάσας εὐρέθησαν πρὸ πάντων εἰς τάφους ἢ μικρὰ κτίσματα ἐκτὸς τοῦ κυρίου θολωτοῦ τάφου κείμενα, ἐν ᾧ εἰς τὸν Πύργον εὐρίσκοντο ἐντὸς τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου. Ἀκόμη παρατηρητέον ὅτι πρῶτην φορὰν εὐρίσκονται ἐντὸς τάφου τὰ μαῦρα καπνιστὰ ὑψίποδα ἀγγεῖα τὰ ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ λεγόμενα Μινύεια, ἃ περιεγράψαμεν προηγουμένως, φέροντα καὶ τὴν διὰ στιλβωτῆρος διακόσμησιν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι κατὰ τὴν πρωτομινωϊκὴν ἐποχὴν δὲν ἐπεκράτουν πανταχοῦ τῆς νήσου αἱ αὗται συνήθειαι ἐν πᾶσι κατὰ τὰς ταφὰς τῶν νεκρῶν. Παραλείποντες τὰς διαφορὰς ὅσον ἀφορᾷ τὸ σχῆμα καὶ τὸν τρόπον τῆς κατασκευῆς τοῦ τάφου, βλέπομεν ὅτι ἀλλαχοῦ μὲν ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς ἄνευ λαρνάκων πηλίνων (ἴσως μετεχειρίζοντο ξυλίνας), ἀλλὰ φέροντας ὀστέα καὶ περιδέραια καὶ σφραγίδας, ἐπέρριπτον δὲ κατὰ τὴν ταφὴν ἢ καὶ κατόπιν κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν χοῶν ἢ ἄλλων

¹ Ἀρχαιολ. Δελτίον τόμ. Δ'. Παράρτημα σελ. 18 εἰκ. 4, 5.

νομιζομένων τὰ λίθινα ἀγγεῖα καὶ σκευάρια, ἀλλαχού δὲ ὡς ἐν Πύργῳ ἔθαιπον αὐτοὺς ἐντὸς πηλίνων λαρνάκων, ἄνευ ὀρυζανῶν καὶ σφραγίδων καὶ ἄνευ λιθίνων ἀγγείων, ἀλλ' ἔθετον ἀφθονὰ τὰ πήλινα ἀγγεῖα καὶ σκεύη. Μόνον ἡ χρῆσις τῶν θρησκευτικῶν εἰδώλων φαίνεται κοινή.

Ἦσως τινὲς ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐλλείψεων τοῦ τάφου Πύργου προέρχονται καὶ ἐκ τῆς μείζονος πενιχρότητος τῶν κατοίκων τοῦ συνοικισμού, εἰς ὃν ἀνήκεν ὁ τάφος Πύργου· ἀλλὰ δὲν συμβιβάζεται πάλιν πρὸς τὴν πενιχρότητα ἡ πληθὺς τῶν καλῶν πηλίνων ἀγγείων καὶ σκευῶν. Τοπικὰς μᾶλλον συνηθείας διαφόρους φρονῶ ὅτι πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς αἰτίαν τῶν διαφορῶν αὐτῶν, ἐπικουρικῶς δὲ μόνον καὶ τὴν μείζονα ἢ ἐλάσσονα εὐπορίαν τῶν κατοίκων τῶν πρωτομινωϊκῶν συνοικισμῶν. Οἱ εὐπορώτεροι λ. χ. κάτοικοι τῆς εὐφόρου καὶ πλουσίας πεδιάδος τῆς Μεσαρᾶς θὰ εἶχον μεγαλυτέραν εὐκολίαν καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν μεγαλοπρεπεστέρων τάφων καὶ εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν νεκρῶν αὐτῶν διὰ χρυσῶν κτερισμάτων καὶ λιθίνων δαπανηρῶν ἀγγείων καὶ ἐλεφαντίνων σφραγίδων καὶ χαλκῶν καὶ ἀργυρῶν ἐγχειριδίων, ἐπίσης δὲ οἱ κάτοικοι τοῦ ναυτικοῦ καὶ ἐμπορικοῦ συνοικισμού τοῦ Μόχλου θὰ εἶχον ἀφθονώτερα τὰ μέσα νὰ ἀποκτινίσωσι τὰ ὠραῖα καὶ πολύτιμα λίθινα ἀγγεῖα καὶ τὰ χρυσὰ κτερίσματα, ἐν ᾧ οἱ κάτοικοι τοῦ πετρώδους καὶ λυτροῦ ἐδάφους τοῦ συνοικισμού Πύργου δὲν θὰ εἶχον τὴν δύναμιν νὰ πορίζονται τοιαῦτα εἶδη πολυτελείας καὶ περιωρίζοντο εἰς τὰ ἐπιτοπίου πιθανῶς βιομηχανίας πήλινα σκεύη καὶ τὰ ἄκομψα καὶ ἄμορφα εἶδωλα.

Ο ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΥΡΓΟΥ

Οἱ ἐν τῷ τάφῳ Πύργου τεθαμμένοι ἀριθμούμενοι εἰς ἑκατοντάδας θὰ ἀνήκον εἰς συνοικισμόν, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ ἔθιμα τῆς ἐποχῆς του πρέπει νὰ κεῖται πολὺ πλησίον τοῦ κοινοταφίου. Διὰ τοῦτο καθ' ὃν χρόνον ἐξετέλουν τὴν σκαφὴν τοῦ τάφου, ἐξήταζον ἐπιμελῶς καὶ τὰ πέριξ πρὸς εὗρεσιν καὶ τοῦ συνοικισμού· παρατήρησα πράγματι ὅτι ἀμέσως βορείως καὶ ἀνατολικώτερον τοῦ τάφου ὅπου εὕρηται μικρὸν βραχῶδες ἔδαφος (*Χαλέπα* ὡς λέγεται ἐν Κρήτῃ) φαίνονται ἱγνη ἀρχαίου συνοικισμού, ἥτοι λείψανα κατοικιῶν εἰς τὸ βραχῶδες ἔδαφος, τοιχία καὶ λίθοι ἐκ διαλύσεως τοίχων καὶ ὀλιγοστὰ τεμάχια πρωτομινωϊκῶν ἀγγείων, ἰδίως δ' ἐσημείωσα κανονικὰ λακκώματα μετὰ τέχνης καὶ ἐπιμελείας λαξευμένα εἰς τὸ βραχῶδες ἔδαφος, ὅμοια πρὸς τὰς φυσικὰς κοιλότητας τῶν βράχων τὰς λεγομένας ἐν Κρήτῃ *ἀρολίθους*, εἰς τοὺς ὁποίους συλλέγεται τὸ βρόχινον ὕδωρ, καὶ διατηρεῖται ἐπὶ ἡμέρας χρησιμοποιοῦμενον ὑπὸ τῶν ποιμένων καὶ γεωργῶν πρὸς πόσιν καὶ πότι-

σμα τῶν ζῶων των. Τοιαυτά λαξευτά κοιλώματα ἡρίθμησα εἰς τὴν Χαλέπαν τοῦ Πύργου περὶ τὰ 50 εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ υποτιθεμένου συνοικισμοῦ, ἴσως ὅμως ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα κεκαλυμμένα ὑπὸ χωμάτων. Τὸ σχῆμα τῶν πλείστων εἶναι ὠοειδὲς ἢ κυλινδρικὸν στενούμενον πρὸς τὸ βάθος ἢ κωνικόν, καὶ τὸ μὲν βάθος αὐτῶν εἶναι ἀπὸ 20-40 ἑκατ., τὸ δὲ πλάτος ἄνω 20-30. Ἡ ἐπιμέλεια τῆς ἐργασίας καὶ ἡ κανονικότης τοῦ σχήματος εἰς πολλὰ ἀποκλείουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι εἶναι νεώτερα κατασκευάσματα ἀγροτῶν ἢ ποιμένων, καὶ οἱ χωρικοὶ δὲ οἱ ἐξετασθέντες ὑπ' ἐμοῦ ἐπὶ τόπου μὲ ἐβεβαίωσαν ὅτι οὔτε κάμνουν οὔτε δύνανται νὰ κάμουν σήμερον τοιοῦτους ἀρολίθους. Ποία ὅμως ἦτο ἡ χρῆσις αὐτῶν εἰς τὸν ἀρχαῖον συνοικισμόν; Ἄν πολλοὶ ἐξ αὐτῶν δὲν ἦσαν πολὺ βαθεῖς θὰ ἠδυνάμην νὰ υποθέσω ὅτι ἦσαν χρήσιμοι εἰς τὴν οἰκιακὴν οἰκονομίαν τοῦ συνοικισμοῦ, ἵνα δηλ. θέτωσι τροφὴν καὶ ὕδωρ τῶν κατοικιδίων ζῶων χοίρων κλπ. θὰ ἐτέλουν δηλ. τὸν σκοπὸν, ὃν καὶ τὰ λίθινα *γουργινιά* ἢ *γουργινίδια* (ὡς λέγονται σήμερον) τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν παρὰ τὴν θύραν ἐκάστης οἰκίας εἰς τὸν μινωϊκὸν συνοικισμόν τῶν Γουργινῶν¹. Καὶ σήμερον εἰς τὰ χωρία τῆς Κρήτης μάλιστα τὰ ὀρεινότερα εἶναι σχεδὸν ἀπαραίτητον οἰκιακὸν σκεῦος τὸ λίθινον γουργινίδι, εὐρισκόμενον ἐν τῇ αὐλῇ τῆς οἰκίας ἢ πρὸ τῆς θύρας, ἵνα σιτίζωνται καὶ ποτίζωνται ἐν αὐτῷ οἱ χοῖροι, αἱ ὄρνιθες καὶ ἄλλα μικρὰ ζῷα οἰκόσιτα.

Ἄν, ὡς πιστεύω, αὐτὸς εἶναι ὁ συνοικισμὸς εἰς ὃν ἀνῆκεν ὁ τάφος Πύργου, τότε ἔχομεν τὰς μὲν κατοικίας τῶν ζώντων πρὸς ἀνατολὰς, τὸ δὲ κοινοτάφιον πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ. Τὸ τοιοῦτον παρετήρησα μέχρι τοῦδε εἰς Κουμάσαν, Πορτί, Πλάτανον, Μαραθοκέφαλον, ἴσως δὲ τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι τυχαῖον ἴσως ἀπὸ τότε ὑπήρχεν ἡ ἰδέα, ἣν καὶ παρ' Ὀμήρῳ εὐρίσκομεν, ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν θανόντων μετέβαινον πρὸς ζόφον ἡερόεντα πρὸς δυσμὰς κείμενον. Ἐκ τῆς τοιαύτης τάξεως τῆς κατοικίας τῶν ζώντων καὶ τῆς τῶν νεκρῶν ἐξηγεῖται καὶ τὸ ἄλλο φαινόμενον εἰς τοὺς κρητικὸς πρωτομινωϊκοὺς τάφους τὸ νὰ κεῖται ἡ πύλη τοῦ τάφου κατὰ κανόνα πρὸς ἀνατολὰς, ἥτοι νὰ βλέπῃ πρὸς τὴν κατοικίαν τῶν ζώντων.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΑΦΟΥ ΠΥΡΓΟΥ

Ὑπολείπεται νὰ εἰπωμεν ὀλίγας λέξεις καὶ διὰ τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τοῦ τάφου Πύργου. Ὅτι πάντα τὰ ἐν τῷ τάφῳ εὐρεθέντα ἀρχαῖα ἀντικείμενα ἀνήκουσιν εἰς τὴν λεγομένην πρωτομινωϊκὴν ἐποχὴν οὐδεμίαν ἔχω ἀμφι-

¹ Ἐκ τῶν λίθινων αὐτῶν δοχείων εὐρισκόμενων καὶ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Miss Boyd εἶλετο τὸ ὄνομα *Γουργινιά* ὁ μινωϊκὸς συνοικισμὸς. Ἐπίσης αἱ πολλαὶ τοπωνυμίαι *Γουργινες* ἐν τῇ νήσῳ προήλθον ἐκ τῆς ἐμφανίσεως καὶ εὐρέσεως ἀρχαίων λαρνακῶν λίθινων ἢ πηλίνων εἰς τὰ μέρη ταῦτα.

βολίαν μετὰ τὰ μέχρι τοῦδε ἐγνωσμένα περὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης. Ὅτι ἐπίσης ἀρκετὴ χρονικὴ διαφορὰ ὑπάρχει μεταξὺ τῶν διαφόρων κτερισμάτων τοῦ τάφου παρατηρήσαμεν ἀνωτέρω ἰδίως εἰς τὰ πηλίνα ἀγγεῖα καὶ σκεύη. Εἶδομεν προηγουμένως ὅτι τὰ χονδρότερα καὶ βαρύτερα τῶν πηλίνων ἀγγείων ἐφάπτονται σχεδὸν τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῶσι διὰ τοῦτο ὅτι προέρχονται ἐκ τῶν πρώτων χρόνων τῆς περιόδου αὐτῆς ἥτοι τῆς πρωτομινωικῆς I. Ἄλλα πάλιν ὄντα προϊόντα τέχνης μᾶλλον προηγμένης ὥς λ. χ. τὰ κομψὰ καὶ λαγαρὰ ὑψίποδα κύπελλα καὶ τὰ ἐπιμήκη χαλκὰ ἐγχειρίδια εἶναι νεώτερα καὶ πιθανῶς ἀνακτέα εἰς τὴν πρωτομινωϊκὴν II.

Ἀμφίβολον μόνον θεωρῶ ἂν καὶ τὸ τελευταῖον μέρος τῆς ἐποχῆς ἢ πρωτομινωϊκῆς III ἀντιπροσωπεύεται ἐν τῷ τάφῳ τοῦλάχιστον δὲν εὐρέθησαν ἀσφαλεῖς τούτου ἐνδείξεις οἱ εἰς τοὺς τάφους Κουμάσας καὶ Πλατάνου, ὥς λ. χ. τὰ λίαν ἐπιμήκη ἐγχειρίδια καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς πολυχρωμικῆς διακοσμήσεως τῶν πηλίνων, δι' ὧν γίνεται ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς πρωτομινωϊκῆς εἰς τὴν μεσομινωϊκὴν ἐποχὴν. Ἄν θελήσωμεν νὰ ὀρίσωμεν καὶ δι' ἀριθμῶν συμφώνως πρὸς τὰς πιθανώτερας καὶ ἐπικρατεστέρας χρονολογικὰς κατατάξεις τὴν ἐποχὴν τοῦ τάφου Πύργου ἴσως ὁ περὶ τὸ 2500 π. Χ. χρόνος εἶναι τὸ πλησιέστερον καὶ πιθανώτερον μέσον ὄριον.

Ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης 16 Μαΐου 1919.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ

— 000000 —

ΨΗΦΙΔΩΤΟΝ ΕΝ ΣΠΑΡΤῃ

Ἐν τῷ κήπῳ τῆς ἐν Μαγούλα τῆς Σπάρτης οἰκίας τοῦ κ. Νικολάου Ψυχογυιοῦ εὐρέθη κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1915 ψηφιδωτόν, τοῦ ὁποῖου παρέχω ἐνταῦθα βραχεῖαν περιγραφὴν καὶ πρόχειρον ἀπεικόνισιν κατὰ σημειώσεις καὶ φωτογραφίας ληφθείσας ἐν προσφάτῳ ἐν Σπάρτῃ διαμονῇ μου.

Τὸ ψηφιδωτόν ἔχει σχῆμα περίπου τετραγώνον διαστάσεων μ. 7×6.50 .

Εἰκ. 1. Ψηφιδωτόν ἐν Σπάρτῃ.

Αἱ ψηφίδες εἶναι εὐμεγέθεις, μέχρι 0.03 μεγίστης διαμέτρου, τὰ δὲ χρώματα αὐτῶν λευκόν, ἐρυθρόν, ἐρυθροφαῖον καὶ πράσινον. Αἱ παραστάσεις εἶναι κατὰ ζώνας διατεταγμέναι περὶ τετραγώνον κεντρικὴν εἰκόνα.

Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὅλου ψηφιδωτοῦ ἐντὸς τετραγώνου (1.065×1.065) πλαισιουμένου ὑπὸ ζώνης μαιάνδρου (πλάτους 0.23) ἐρυθροφαῖον ἐπὶ λευκοῦ, ἔδα-

φος πράσινον βαθύ και ἐν αὐτῷ Τρίτων λευκός, ἀντωπὸς τὸ σῶμα, βλέπων δὲ κατὰ $\frac{3}{4}$ πρὸς δεξιὰ, μετὰ διπλῆς οὐρᾶς ἐκατέρωθεν ἀνελικοσμένης, ἀνέχει ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν κόπην ἐρυθράν. Ἡ κόμη, καὶ αὐτὴ λευκὴ, παρίσταται φρίσσουσα δι' ὀφθαλμῶν βοστρύχων. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι πράσινοι ἐν τῷ συνόλῳ διὰ μιᾶς μόνης δεδηλωμένοι ψηφίδος, τὰ δὲ χεῖλη ἐρυθρά. Αἱ θηλαὶ τῶν μαστῶν εἶναι ὡσαύτως ἐρυθραί, γραμμαὶ δὲ ἐρυθρόφαιοι χωρίζουσι μαστοὺς καὶ κοιλίαν μέχρι τῆς ὀσφύος. Πτερύγια, ἥμισυ ἐρυθρὸν καὶ ἥμισυ ἐρυθρόφαιον, χωριζόμενα διὰ λευκῆς γραμμῆς, περὶ τοὺς γλουτοὺς καὶ ἔμπροσθεν. Ἡ ὅλη εἰκὼν ἀδρὰ καὶ χαρακτηριστικὴ ἄνευ περιτέχνου λεπτολογίας.

Περὶ τὸ τετράγωνον τοῦ Τρίτωνος ἔχομεν τέσσαρας κεχωρισμένας παραστάσεις κατὰ ζώνας.

Ὑπὸ τὸν Τρίωνα δύο λευκοὶ θαλάσσιοι ταῦροι ἀντιμέτωποι ἀλλήλοις, ἐκατέρωθεν δὲ αὐτῶν καὶ ἐν τῇ αὐτῇ κατευθύνσει δύο ζωηρῶς καλπάζοντες ἱππόκαμποι.

Δεξιὰ τοῦ τετραγώνου τοῦ Τρίτωνος σκιρτῶσιν ἀντιμέτωποι θαλάσσιος γρῦψ καὶ θαλασσία αἶψ λευκοί.

Ἐν τῇ ζώνῃ ἀριστερὰ δύο δελφίνες ἀντιμέτωποι ἐκατέρωθεν κοσιμήματος.

Ἡ ἄνωθεν τοῦ Τρίτωνος ζώνη ἔχει ἐν τῷ μέσῳ δύο θαλασσίους τράγους ἀντιμετώπους ἀλλήλοις, ἐκατέρωθεν δ' αὐτῶν ὁμορρόπως σκιρτῶντας δεξιόθεν μὲν θαλάσιον γρῦπα, ἀριστερόθεν δὲ ἱππόκαμπον πάντα λευκὰ ἐν ἐρυθρογαίῳ ἐδάφει, ἔχοντα δὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐρυθροὺς.

Κατὰ ταῦτα ἅπανα ἢ περὶ τὸ τετράγωνον τοῦ Τρίτωνος διακόσμησις ἐκτὸς τῶν δελφίνων περιλαμβάνει μόνον θαλάσσια τέρατα. Ἡ εἰς τέσσαρα μέρη διηρημένη ζωφὸρος αὕτη πλαισιοῦται ὑπὸ ζώνης, πλάτους 0.25, φερούσης ἐν λευκῷ ἐδάφει εὐθὺν καὶ ἐσχηματοποιημένον κλάδον κισσοῦ, ἐξ οὗ κατὰ συμμετρικὰς ἀποστάσεις ἐκφύονται ἀνὰ τρία φύλλα ὁμορρόπως καὶ ἐν μικρᾷ ἀπ' ἀλλήλων ἀποκλίσει. Ὁ κορμὸς εἶναι ἐρυθρόφαιος, τὰ δὲ φύλλα πράσινα. Μετὰ ταῦτα ὑπάρχει τὸ τρίτον τετραγωνικὸν διακοσμητικὸν πεδίου, καὶ τοῦτο χωριστὰς φέρον παραστάσεις καθ' ἑκάστην πλευρὰν τοῦ τετραγώνου καὶ πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσας. Πλάτος τῆς ζώνης ταύτης εἶναι 0.82 μ. Τὸ ἔδαφος τῶν εἰκόνων ἐρυθρόφαιον, αὐταὶ δὲ λευκαί.

Ἡ κάτωθεν τοῦ Τρίτωνος παράστασις ἔχει ἐν τῷ μέσῳ μέγαν πλατύστομον ἀμφορέα, τοῦ ὁποίου αἱ κατὰ τὴν κοιλίαν ῥαβδώσεις δηλοῦνται διὰ τῆς ἐναλλαγῆς λευκῶν καὶ ἐρυθρῶν κατακορύφων ταινιῶν, αἵτινες ἀπεκλίνουσι κάτω εἰς ὅξυ καὶ συγκλίνουσιν ἀλλήλαις, προοπτικῶς δηλοῦσαι τὸν ὄγκον. Ὁ λαμὸς ἐρυθρὸς μετὰ λευκοῦ πλαισίου, κατὰ δὲ τὰς ἀρμονίας τῶν λαβῶν δισκία τὴν ἀπὸ μεταλλίνων προτύπων μίμησιν δεικνύοντα. Ὅπισθεν τοῦ κρατήρος διακρί-

νονται δύο χιαστί διατεθειμένοι πράσινοι θύρσοι, συνδεόμενοι δι' ἐρυθρᾶς στενης ταινίας, ἥς τὰ ἄκρα κρατοῦσι, πιθανώτερον δὲ ἔλκουσι, δύο ἐκατέρωθεν τοῦ κρατήρος ἱστάμενοι σάτυροι, φέροντες καλαύροπα, ὁ μὲν δεξιῶς ἐρυθρὸν ἐν τῇ ἀριστερᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου στηριζόμενον, ὁ δὲ ἀπέναντι πράσινον τάνάπαλιν. Τὰ σώματα καὶ αἱ κεφαλαὶ εἶναι ὅλα λευκά, εἰκονιζόμενα ἀδρομερῶς κατὰ περιγράμμα, ἀνευ ἐσωτερικῶν λεπτομερειῶν, οὐδὲ διακρινομένης δι' ἄλλου χρώματος τῆς κόμης ἢ τοῦ σφηνοειδοῦς πώγωνος εἰμὴ μόνον τῶν ὀφθαλμῶν.

Δεξιὰ τοῦ μεσαίου συμπλέγματος Σάτυρος βαίνων πρὸς δεξιὰ, ἔχων δὲ ἐν τῇ δεξιᾷ πράσινον θύρσον, οὗ ὁ κόρυμβος δηλοῦται δι' ἑξ ψηφιδῶν (μίας ἐν κέντρῳ, πέντε δὲ κύκλω περὶ αὐτήν). Προτείνει τὴν ἀριστεράν χεῖρα, ἐν ᾗ κρατεῖ βρόχον ἐρυθρὸν, δι' οὗ ζητεῖ πιθανῶς νὰ περιβάλῃ τὸν ἀντίπαλον. Εἶναι ἐξωσμένος περὶ τὴν γλουταίαν χώραν ζώνην ἐρυθράν, ἀπὸ δὲ τοῦ λαιμοῦ ἀνεμοῦται ἐρυθρὸν γλαμύδιον. Ἐναντίον αὐτοῦ ἐφορμᾷ Κένταυρος πράσινον ἐχων γλαμύδιον, ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ ἀνεμούμενον, ἐν δὲ τῇ προτεταμένῃ δεξιᾷ ῥάβδον, ἐν ᾗ ἐναλλάσσονται λευκαὶ καὶ ἐρυθραὶ ψηφίδες πρὸς δήλωσιν ἴσως κόμβων τοῦ ξύλου. Ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ Κενταύρου ἀνατετραμμένος ὀξυπύθμενος ἀμφορεύς. Ἀριστερὰ τοῦ μεσαίου συμπλέγματος ἐπαναλαμβάνεται ἡ αὕτῃ Κενταύρου καὶ Σατύρου σκηνὴ κατὰ συμμετρικὴν πρὸς τὴν πρώτην ἀντιστροφὴν.

Ἡ δεξιὰ τοῦ τετραγώνου ζώνη περιλαμβάνει δύο συμπλέγματα, ἐλλείπει δὲ κατὰ τὸ ἀριστερὸν αὐτῆς ἄκρον ἰκανὸν μέρος τοῦ ψηφιδωτοῦ.

Ἀριστερὰ παρίσταται Σάτυρος γυμνός, οὗ ἐκ τοῦ νώτου ἐκκύπτει μικρὰ οὐρά, ὀρχούμενος πρὸς ἀριστερά. Ὅπισθεν αὐτοῦ ἵππεὺς πρὸς ἀριστερά, ἀνέχων διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν ἐρυθρὸν χαλινὸν τοῦ ἵππου, ἐν δὲ τῇ ἀριστερᾷ φέρων κλάδον πράσινον ἀπολήγοντα εἰς δίκρανον.

Ὅπισθεν τοῦ ἵππεως ἐν τῷ δεξιῷ συμπλέγματι τῆς ζώνης ἵσταται ἀνὴρ (;) ἢ Σάτυρος γυμνός πρὸς δεξιὰ, οὗ δὲν εἶναι σαφὴς ἡ δρᾶσις. Κάτω ἐν τῷ ἐδάφει κατὰκειται καλαῦροψ. Ἀπέναντι ἵσταται ἀντιμέτωπος ἄλλος ἀνὴρ ἢ Σάτυρος τείνων πρόσω τὰς χεῖρας ὥσεί εἰς πάλιν τινὰ προζαλῶν. Ὅπισθεν κλείει τὴν παράστασιν κλάδος κισσοῦ ὀρθός. Εἰς τὸν κλάδον τοῦτον ἴσως ἤντεστοίχει ἀριστερὰ ἄλλος ἀπολεσθεὶς μετὰ τοῦ ἀγανισθέντος τεμαχίου τοῦ ψηφιδωτοῦ.

Ἐν τῇ ἀριστερᾷ ζώνῃ τοῦ τετραγώνου παρίσταται ἐν τῷ μέσῳ γελωτοποιός τις πρὸς ἀριστερά ἀνάσιμος τὴν ῥίνα καὶ ὀπισθεν ἐκ τῆς κεφαλῆς ἔχων ἐκφυεμένους δύο βραχεῖς βοστρυγούς, ἀναρρίπτων δὲ ὑπτιάν τὴν κεφαλὴν ὥσεί ἐκ μέθης. Φέρει ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ὀριζοντίως πράσινον θύρσον, ἐφ' οὗ στηριζεῖ τὴν ἀριστεράν, προτείνει δὲ κατὰ παράλληλον σχεδὸν κατεύθυνσιν τὴν δεξιάν, ἥς παρίστανται οἱ δάκτυλοι προτεταμένοι κατὰ τομὴν. Μεταξὺ τῶν ποδῶν ὑπάρχει μικρὰ ἐρυθρὰ ἀσπίς ἔχουσα ὡς ἐπίσημον ἀστέρα λευκὸν ἐξ ἐπτά ἀκτί-

νων. Ὅπισθεν ἐν τῷ ἐδάφει στέφανος ἐρυθρὸς μετὰ λευκῶν ἀνθέων τριφυλίων. Ἐκατέρωθεν τοῦ γελωτοποιοῦ σατύρου ἱππεὺς πρὸς αὐτὸν βαίνων.

Ἐν τῇ ἄνω ζώνῃ τοῦ τετραγώνου δύο τράγοι ἀντιμετωποῦν, ἑκατέρωθεν ὑψηλοῦ λυχνούχου σκιρτῶντες.

Ἀριστερὰ σύμπλεγμα ἀνδρὸς ὁρμῶντος δεξιὰ πρὸς πτηνὸν γρυπόμορφον, οὗ προσπαθεῖ νὰ συλλάβῃ τὴν κεφαλὴν διὰ τῆς ἐν τῇ ἀριστερᾷ ἐρυθρᾷ στεφάνης.

Δεξιὰ ὅμοιον σύμπλεγμα γρυπὸς ὁρμῶντος πρὸς ἀριστερὰ καὶ ἀνδρὸς ἀντεφορμῶντος ἐπ' αὐτὸν καὶ ἀρπάσαντος ἤδη διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸν ἀριστερὸν πόδα τοῦ πτηνοῦ, ἀπειλοῦντος δὲ διὰ τοῦ ἐν τῇ δεξιᾷ ἀκοντίου.

Ἐν τῷ ἐδάφει ὑπὸ τὸν γρύπα κατὰκειται δῶς, αὐτὴ μὲν λευκὴ, τὴν δὲ ρλόγα ἐρυθρὰν ἔχουσα.

Τὸ τετράγωνον πλαισιοῖ ζώνη κοσμήματος συνεχοῦς σπείρας πλάτους 0.265 - 0.285.

Περὶ τὸ κόσμημα τοῦτο ἀκολουθεῖ ἀκόσμητος λευκὴ ζώνη ἐκ μεγάλων ψηφίδων ἔχουσα πλάτος 0.55, ἀποκεκαλυμμένη δὲ μόνον πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Βορρᾶν. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν εἶναι ὁρατὴ τελευταία τις πιθανῶς ζώνη ἐκ μικρῶν ὀπτοπλίνθων (0.07×0.02 περίπου) κατεσκευασμένη καὶ κλείουσα τὸ ὅλον ψηφοθέτημα.

Ἄν τὸ δάπεδον τοῦτο εἶναι μονηρεὺς ἢ ἂν εἶναι μέρος λιθοστρώτου διακοσμήσεως μεγάλου οἰκοδομήματος ἐκ πλειόνων τοιούτων διαμερισμάτων ἀποτελουμένου, δύναται νὰ δείξῃ σκαφικὴ ἔρευνα τοῦ πέριξ χώρου.

Παρ' ὅλην τὴν ἀπλότητα τῆς τεχνικῆς ἐκτελέσεως τοῦ ψηφιδωτοῦ, εἶναι ἀξία προσοχῆς ἡ ἀδρότης τῆς ἐκφράσεως καὶ ἡ ζωηρότης τῆς εἰκόνης, ἥτις μετὰ τῆς λιτότητος τοῦ χρωματικοῦ πλούτου ἀναμνησκει τὴν ἀφέλειαν τῶν κλασσικῶν ἀγγειογραφῶν.

Τὰ παριστάμενα ὄντα ἐκ τοῦ κόσμου τῶν μυθολογικῶν τεράτων τὸ πλεῖστον εἰλημμένα εἶναι ἐν μὲν τῇ περὶ τὸν Τρίτωνα ζώνῃ ἐκ τοῦ βασιλείου τῆς θαλάσσης, περιέχοντα δὲ σχεδὸν πάντας τοὺς ἐκ θαλασσιῶν καὶ ἐπιγείων ὄντων μυγᾶδας, ἐν δὲ τῇ ἐξωτερικῇ ζώνῃ ἐκ τῶν ἐπιγείων μυθολογουμένων τεράτων τῶν κυριωτάτων, σατύρων καὶ κενταύρων, ἴσως συμφυρομένων μετ' ἀνθρώπων.

Ἐκ τῶν παραστάσεων τὸ περὶ τὸν κρατῆρα τῆς ἐξωτερικῆς ζώνης σύμπλεγμα φαίνεται ὅτι παριστᾷ παιδιὰν συγγενὴ πρὸς τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα *σκαπέρδα* γνωστὴν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις παιδιάν. Ὁ Πολυδεύκης IX 116 λέγει: ἡ δὲ σκαπέρδα, δοκὸν ἐν μέσῳ τρυπήσαντες καταπηγνύουσιν διὰ δὲ τοῦ τρυπήματος διεῖρται σχοινίον, οὗ ἑκατέρωθεν εἰς ἐκδέδεται, οὗ πρὸς τὴν δοκὸν βλέπων ἄλλ' ἀπεστραμμένος ὁ δὲ τὸν ἕτερον πρὸς βίαν ἐλκύσας ὡς τὰ νῶτα αὐτοῦ τῇ δοκῷ προσαγαγεῖν νικᾷν οὗτος δοκεῖ καὶ τοῦτο σκαπέρδαν ἔλκειν λέγουσιν.

εσθ' ὅτε μέντοι καὶ τὰ νῶτ' αἱ τινες προσθέντες ἀλλήλοις ἀνθέλκουσιν ἐνὶ δεσμῷ δεθέντες. Ὅμοια παραδίδει καὶ ὁ Εὐστάθιος ἐν Παρεκβ. εἰς Ἰλιάδ. XVII στ. 389 (σελ. 1111,22) ὁ δὲ Ἡσύχιος πρὸς τοῖς ἄλλοις δτι *σκαπέρδα ἐν τοῖς Διονυσίοις ἀγομένη* κλπ.

Ἡ ἐν τῷ ψηφιδωτῷ παράστασις ἄρα εἶναι τις παιδιὰ μεταξὺ σκαπέρδας καὶ διελκυστίνδας. Ὅμοιαν δὲ τινα παράστασιν περιγράφει ὁ Krause Gymnastik u. Agonistik I σελ. 323 σημ. 3 ἐκ σφραγιδολίου (πίν. VI εἰκ. 1, α) δημοσιευθέντος ἐν τῇ Galerie de Florence vol. IV livr. 40,2. Δύο ἔφηβοι ἔλκουσι πρὸς εαυτούς, δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν κρατοῦντες, βραχείας ῥάβδους συνδεδεμένας ἀλλήλαις διὰ σχοινίου. (Ὁ Roulez πρῶτος ἡρμήνευσεν ὡς εἰς τοιαῦτα παίγνια ἀναφερόμενα καὶ τὰ ἐπὶ ἀγγείων ὑπὸ ἐφήβων καὶ κρατούμενα λωρία. Ἄλλοι πιθανῶς ἀναφέρουσι ταῦτα εἰς τοὺς ἱμάντας τῶν πυκτῶν Gardiner Greek athletic sports and festivals 405. Το βέβαιον εἶναι δτι τὰ λωρία ταῦτα εἶναι δυναμει πᾶν εἰς δτι ἐσκόπει ὁ κάτοχος αὐτῶν νὰ χρησιμοποιήσῃ! ἔνθα δὲν εἶναι ἐμφανὲς δτι περὶ παρασκευῆς πρὸς πάλην πρόκειται).

Ἄλλ' ἐντελῶς ὁμοίαν πρὸς τὴν ἐν Σπάρτῃ παράστασιν δὲν ἡδυνήθη νὰ εὗρω ἄλλην. Τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ τούτου παιγνίου συμπλέγματα παριστάνουσι σκηνὴν θηρευτικὴν, ἐν ἣ ὁ μὲν κένταυρος εἶναι τὸ θήραμα, ὁ δὲ σάτυρος ὁ κυνηγός. Ὁ σάτυρος κρατεῖ βρόχον, τὸν ὅποιον προσπαθεῖ νὰ ῥίψῃ περὶ τὸν τράχηλον τοῦ Κενταύρου, ὅπως ἐν ἀρχαίαις παραστάσεσι θήρας οἱ κυνηγοὶ προσπαθοῦσι νὰ συλλάβωσι θηράματα. Εἶναι ὁ laqueus, (ὁ βρόχος) τῶν Ῥωμαίων, ὁ lasso τῶν νεωτέρων Ἰταλῶν (Blümner Römische Privataltert. 520 κέ.). Ἄν εἶναι ὁρθή ἡ εἰκασία τοῦ Petersen Jahrb. 1896, 207 προκειμένου περὶ τῆς ἐν Πετροπολὶς κύλικος (Hartwig Meisterschalen Taf. LXI), ἐφ' ἧς δύο νεανίαι ἰστανται ἀπέναντι ἀλλήλων κρατοῦντες ἑκάτερος σχοινίον, ὑπῆρχε καὶ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἡ παιδιὰ αὕτη, κυνηγητὸν καὶ σύλληψις διὰ τοῦ βρόχου. Ἐπὶ τοῦ κρατῆρος τοῦ Κλιτίου καὶ Ἐργοτίμου ἔχομεν παρομοίαν παράστασι θήρας γερανῶν ὑπὸ νάνων πυγμαίων, ἔνθα ἀντὶ βρόχου οἱ νάνοι μεταχειρίζονται βραχὺν καλαύροπα, Furtwangler-Reichhold Griech. Vasenmal. Text Taf. II.

Σημειωτέον δτι ὁμοίως προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ ὁ Petersen καὶ τὸ γνωστὸν ἐκ Subiaco ἀγαλμα, τὸ ὅποιον ἄλλοι ἄλλως ἡρμήνευσαν, τελευταῖον δ' ὁ Brizio Ausonia I 1906 ὡς Νιοβίδην· πρβλ. Bulle Der schone Mensch² (1912) σελ. 676.

Μεθ' ὅσα ἀνωτέρω εἶπον νομίζω δτι θὰ ἡδύνατό τις ἄνευ πολλοῦ δισταγμοῦ νὰ θεωρήσῃ τὸ ψηφιδωτὸν ὡς ἀνήκον εἰς Ἑλληνικοὺς ἀκόμη χρόνους ἢ εἰς τοὺς πρώτους Ῥωμαίους, τοὺς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης

καὶ τῆς ἐλληνικῆς παραδόσεως, ἐν ἐλληνικῷ πνεύματι καί, ὅπερ κατὰ σειράν, οὐχὶ δὲ καὶ κατὰ σημασίαν τελευταῖον, ἐπὶ ἐλληνικοῦ ἐδάφους ἐργαζομένους. Τὰ ἄλλα ἐν Σπάρτῃ ψηφιδωτά, ἤδη ἀπὸ πολλοῦ γνωστά, ἀλλὰ μέχρι τοῦδε μὴ τυχόντα ἀξίας δημοσιεύσεως, εἶναι κατὰ τε τὸν χρωματικὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἄλλην αὐτῶν σύνθεσιν τοῦ ἡμετέρου πολὺν διάφορα, διὰ τοῦτο δέ, νομίζω, καὶ κατὰ χρόνον κεχωρισμένα καὶ δὴ εἰς νεωτέραν ἀνήκοντα περίοδον. "Όταν ποτὲ ἀποφασισθῇ νὰ ἀπεικονισθῶσι πάντα χρωματογραφικῶς, θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ καταφανὴς ὁ χαρακτήρ ἐκάστου τῶν ἔργων τούτων τῆς τέχνης, τὰ ὅποια καὶ διὰ τὸν τόπον, ἔνθα εὐρίσκονται, καὶ καθ' ἑαυτά, ἔχουσιν οὐχὶ μικρὰν σημασίαν.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ

ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΧΘΟΝΙΟΥ ΕΡΜΟΥ

(Πίναξ Γ).

Πρὸ πολλοῦ εὐρίσκεται ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ συλλογῇ τοῦ Λιμένος Βαθῆος τῆς Σάμου ἀνάγλυφον ἀξιοσημεῖωτον διὰ τὴν ἑλληνικὴν θεησκείαν. Κατὰ σημεῖωσιν ἔν τινι παλαιῷ εὐρετηρίῳ τῆς συλλογῆς, τὸ ἀνάγλυφον κατετέθη ὑπὸ τοῦ L. Curtius (τῷ 1906) εἰς αὐτὴν παραληφθὲν παρὰ τοῦ ἐκ Μυτιληνῶν Γ. Μοσχονᾶ. Κατὰ πληροφροῦς μου τοῦτο εὐρέθη ἐν Τηγανίῳ ἐν τῷ κτήματι τοῦ μνημονευθέντος ιδιώτου, ὅπερ κεῖται κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς πόλεως ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγοῦσης ἐκ Τηγανίου εἰς Χώραν.

Μὴ ἰδόντες δημοσιευόμενον τὸ ἀξιόλογον μνημεῖον ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον παρέχον ἐνταῦθα εἰκόνα καὶ σύντομον περιγραφὴν αὐτοῦ.

*

Ἀριθ. Εὐρ. 88. Μάρμαρον. Ὑψ. 0,37, πλάτ. 0,23, πάχ. 0,065.

Ὁρθογώνιος στήλη λήγουσα ἄνω εἰς γωνίαν οἰοῖται αἰτώματος, τῆς ὁποίας ἡ δεξιὰ πλευρὰ εἶναι ἐν μέρει ἀποκεκρουμένη, ἡ δὲ ἀριστερὰ βεβλαμμένη καὶ ἀπολεπισμένη κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν. Κάτω λήγει εἰς ὀρθογώνιον ἔμβολον, ὅπερ εἶναι χονδρικῶς κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν ἐπεξεργασμένον, ὥστε ἐνιαχοῦ νομίζει τις ὅτι ὑπάρχουσι λείψανα γραμμάτων. Ἐμπρὸς εἰκονίζονται ἐν ἀναγλύφῳ τὰ ἑξῆς: Ἐπὶ τῆς κορυφῆς βράχου ἀριστερὰ ὑψουμένου ἀνελίσσεται τεράστιος ὄφις γενεῶν προτείνων τὸ διφυῆς κέντρον καὶ σχηματίζων διὰ τοῦ σώματος δύο σπείρας ἐπαλλήλους, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξερχομένη πρὸς τὰ ἄνω διὰ καμπύλης πρὸς ἀριστερὰ ἢ κεφαλῇ διευθύνεται ὀριζοντίως πρὸς δεξιὰ, ἡ δὲ οὐρὰ ἀντιθέτως πρὸς τὰ κάτω καθήκει κυματιστὴ ἐπὶ τοῦ βράχου. Ὑπὸ τὸν ὄφιν καὶ ὀλίγον δεξιὰ ὑπάρχει λοξῶς ἀναγεγλυμμένον κηρύκειον. Δεξιόθεν προσέρχονται τρεῖς ἄνδρες περιβεβλημένοι ἱμάτιον καλύπτον ὁλόκληρον τὸ σῶμα καὶ καταπίπτον εἰς ἐλαφρὰς πτυχὰς ἐκ τῆς συγκρατούσης τὴν μίαν αὐτοῦ ἄκραν ἀριστερᾶς χειρὸς. Ἐν προστύπῳ ἀναγλύφῳ οἱ πιστοὶ βαίνουνσιν ὁ εἰς παραπλευρῶς τοῦ ἄλλου καὶ μετὰ κατανυκτικῆς εὐλαθείας καὶ προσοχῆς προσβλέποντες τὸν ἔναντι ἀνορθούμενον ὄφιν ὑποῦσιν ἐπισήμως τὴν δεξιάν. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου εἶναι δι' ὁδοντωτῆς σμίλης γραφικῶς ἀποδεδομένη, ὡς καὶ ἡ ἄνω τῶν κεφαλῶν ἐπιφάνεια, οὐχὶ ἐπαρκῶς λελεασμένη.

Εὐθὺς ἀμέσως ἔννοεῖ τις ἐνταῦθα ὅτι οἱ τρεῖς ἄνδρες ἀπονέμουσι λατρείαν

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 1918

23

μὲ τὴν γνωστὴν χαρακτηριστικὴν τῶν χειρονομίαν καὶ ὅτι ὁ ὄφης εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς λατρείας ταύτης. Ὡστε τὸ φοβερόν ἐρπετόν δὲν εἶναι ἀπλῶς ὄφης καὶ μόνον, παριστάνει κάτι ἀνώτερον τῆς ζωικῆς αὐτοῦ ὑποστάσεως, κάτι ἄξιον σεβασμοῦ, κάτι περισσότερον ἀκόμη — εἶναι ἄξιον λατρείας. Ὁ φόβος τῶν προσκυνούντων ἀνδρῶν, ὅστις ἐνέχει προσευχήν, ἢ κατάνυξις αὐτῶν ἢ ὁποία ἐκφράζει παράκλησιν, ἢ βαθεῖα προσήλωσις ἢ μαρτυροῦσα ἀγάπην ἐξάγει τὸ μυστηριῶδες ζῶον τῆς ταπεινῆς φυσικῆς του ὑπάρξεως, μεταθέτει αὐτὸ εἰς πεδῖον εὐρύτερας σημασίας καὶ τῷ ἀποδίδει ἐξαιρετικὴν τινα ιδιότητα, θεῖαν δύναμιν.

Δὲν εἶναι δὲ παράδοξον ὅτι τοιαύτη δύναμις ἀπεδόθη εἰς τὸν ὄφιν. Αὕτῃ ἢ κατασκευῇ καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ σώματός του ἔχουσι τι τὸ ἐξαιρετικόν καὶ ἀσύνηθες. Ἀνεπαισθήτως καὶ ἀθορύβως συρόμενος καὶ ἐμφανιζόμενος ἐκ ῥωγμῶν καὶ ὁπῶν τῆς γῆς μυστηριωδῶς πάλιν διολισθαίνει καὶ ἐξαφανίζεται εἰς τὰ ἔγκατα αὐτῆς. Ἄλλοτε ἐξαίφνης ἐπιφαινόμενος καὶ ὥσει ἀπειλητικὸς ἀνορθούμενος ἐμποιεῖ τὸν φρικιαστικὸν ἐκείνον φόβον, ὅστις καθηλώνει πάντα βλέποντα αὐτόν. Τὸ δὲ ἐπικίνδυνον δῆγμα καθιστᾷ αὐτόν ἔτι μᾶλλον ἐπιφοβὸν καὶ κεκτημένον δύναμιν, καθ' ἣς ἀδυνατεῖ τις ν' ἀμυνθῇ (Πρβλ. Πολίτου Παραδόσεις II σ. 1081 καὶ Küster, *Die Schlange in der griech. Kunst und Religion* σ. 57 ἔξ.). Ἐντὸς δὲ τῆς γῆς κατοικῶν, ἐξ αὐτῆς ἐξερχόμενος καὶ εἰς αὐτὴν πάλιν κρυπτόμενος ἐθεωρεῖτο τῆς γῆς γέννημα καὶ θρέμμα καὶ οὕτω τὸ κατ' ἐξοχὴν ζῶον αὐτῆς, μετ' αὐτῆς δὲ στενώτατα συνδεδεμένος ἦτο κύριος παντός, ὅτι αὕτη γεννᾷ καὶ παράγει καὶ διὰ τὴν πολυγονίαν του ὁ ἐκπροσωπῶν καὶ ἐπομένως προστατεύων τὴν εὐφορίαν καὶ βλάστησιν καὶ ἐν γένει ἐνσάρκωνων πάσας τὰς ιδιότητας τῆς γῆς εἴτε ἀγαθὰς εἴτε κακὰς, ὁ δαίμων τῆς γῆς, ὁ κατ' ἐξοχὴν χθόνιος θεὸς (Πρβλ. καὶ Rohde, *Psyche* I³, 244, 4). Ὅθεν ἐν Ἑλλάδι ὄχι μόνον ἐν τῇ λατρείᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ τέχνῃ ὁ ὄφης ἦτο αὕτῃ ἢ ἐκπροσωπησις τοῦ χθονίου θεοῦ ὑπὸ τὰς ποικίλας αὐτοῦ ἐκφάνσεις. Ὅχι δὲ ὀλίγον συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς δαιμονικῆς αὐτοῦ φύσεως καὶ τὸ γένειον, ὅπερ συνήθως προσέδωκεν εἰς αὐτόν οἱ Ἕλληνες τεχνῖται ἐν τοῖς μνημείοις, διότι τὸ μὲν δι' αὐτοῦ ἐπιτείνεται τὸ φοβερόν (Πρβλ. Küster, *Die Schlange* κτλ. σ. 76). τὸ δὲ διὰ τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ἐπλησίαζε μᾶλλον πρὸς τὸ θεῖον (Πρβλ. Harrison, *Prolegomena*² σ. 327) καὶ ἐξ ἐπιδράσεως τῆς ἀνθρωπομορφικῆς μεγάλης τέχνης.

Ἀλλὰ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐπιστεύθη ὑπὸ τῶν νεωτέρων ὅτι καὶ οἱ νεκροὶ ἦσαν ὄφεις καὶ οὕτω εἰκονίζονται ἐν τῇ τέχνῃ. Ἄλλ' ὅτι οὐχὶ πάντες οἱ νεκροί, ἀλλ' οἱ ἀνώτεροι δειχθέντες ἐν τῷ βίῳ μεγάλοι ἄνδρες, οἱ «κρεῖττονες τὴν φύσιν», ἐκεῖνοι δηλαδὴ οἵτινες δι' ἐξαιρετικὰς ιδιότητας ἐθεωρήθησαν συγγενεῖς πρὸς τὸ θεῖον καὶ μετεῖχον δαιμονικῆς οὕτως εἰπεῖν φύσεως, ἐνομίζοντο ὑπὸ

τῶν ἀρχαίων ὅτι μετεβάλλοντο εἰς ὄφεις, ἀριστα ἀπέδειξεν ὁ συνάδελφος κ. Ρωμαῖος ἐν *Ath. Mitt.* XXXIX (1914) σ. 213 ἐξ. Οὕτω δὲ καὶ οἱ ἐπὶ τῶν τάφων ἢ νεκρικῶν ἀγγείων (γεωμετρικῶν ἰδίᾳ) καὶ βωμῶν εἰκονιζόμενοι ὄφεις δὲν εἶναι οἱ νεκροὶ ἢ αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν κτλ., ἀλλ' οἱ δαίμονες τοῦ θανάτου, οἱ τῶν νεκρῶν προστάται, εἰς οὓς προσφέρουσιν ἐναγισμοὺς καὶ οἷτινες μετέχουσι τῶν ἱερῶν δείπνων («ἡρωϊκῶν ἀναγλύφων») Πρβλ. Ρωμαῖον ἐνθ' ἀν. σ. 217 ἐξ.

Ἄλλ' ἐνταῦθα πρόκειται μόνον περὶ τῶν καθαρῶς χθονίων θεῶν. Εἰς πολλὰ μνημεῖα τῆς τέχνης ἔχομεν εἰκονισμένους τοὺς θεοὺς τούτους. Θὰ ἀναφέρωμὲν τινα ἀνάλογα πρὸς τὸ ἡμέτερον ἀνάγλυφον. Ἐκ τοῦ ἐν Πειραιεῖ ἱεροῦ τοῦ Μειλίου Διὸς προέρχονται ἱκανὰ χαρακτηριστικὰ ἀνάγλυφα: Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*² εἰκ. 1, 2, 4. Σβορώνου, *Το ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον* Πίν. LXXI ἀριθ. 1441, Πίν. CCXXXI ἀριθ. 1), II, 1445 (=v. Sybel, *Katalog der Sculpturen zu Athen*, ἀριθ. 4094, ἀριθ. 3), II, 1578 (Διὶ Μιλιχίῳ), v. Sybel ἐνθ' ἀν. ἀριθ. 3034-3036, 4043 κτλ. Ἐκ Βοιωτίας ὡσαύτως ἔχομεν ἀνάγλυφα ὁμοία: Harrison, *Themis* εἰκ. 73, Nilsson, *Ath. Mitt.* XXXIII (1908) σ. 279 (Διὸς Κτησίου), ἐν τῷ Μουσεῖῳ Χαιρωνείας εἶδε δύο παραπλήσια ἀνάγλυφα ὁ συνάδελφος Ρωμαῖος (*Ath. Mitt.* XXXIX (1914) σ. 216 σημ. 2), ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἕτερον εἶναι ἴσως τὸ ὑπὸ τοῦ κ. Κεραμοπούλλου ἀναφερόμενον ἐν *Ἀρχ. Δελτ.* 1917 (Θηβαϊκὰ) σ. 422 σημ. 2. Ἐπίσης εἰς χθόνιον θεὸν θὰ ἀναφέρονται καὶ τὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 793 καὶ 927, ὡς καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ κ. Ρωμαίου ἐν Παλαίῳ τῆς Ἀκαρνανίας παρατηρηθὲν ἐπὶ βράχου ἀνάγλυφον ὄφως *Ἀρχ. Δελτ.* 1916 Παράρτ. σ. 49. Πρβλ. καὶ Kuster, *Die Schlange* σ. 106 σημ. 1. Μνημονευτέον καὶ τὸ ἐν τῷ Ἡρώῳ τῆς Σπάρτης εὑρεθὲν μεταξὺ ἄλλων ἀναθηματικῶν πῆλινον ἀνάγλυφον μετὰ ὄφως, ὃν σεβίζει θνητός τις (Wace, *Annual of Brit. School* XII (1905/6) σ. 290 εἰκ. 6).

Ἐκ τούτων καὶ πλείστων ἄλλων παραδειγμάτων ἀσφαλῶς συνάγομεν ὅτι οἱ ὄφεις οὗτοι εἶναι αὐτοὶ οἱ χθόνιοι θεοί, ὑπὸ διάφορα ὀνόματα λατρευόμενοι (Μειλίκιος, Κτήσιος), οἱ κατοικοῦντες ἐν τῇ γῇ καὶ ἐκπροσωποῦντες τὰς διαφόρους αὐτῆς ἐκφάνσεις, οἱ παρέχοντες τὴν εὐφορίαν καὶ γονιμότητα, οἱ κύριοι τῆς βλαστήσεως καὶ αὐξήσεως καὶ ἐν γένει οἱ προστάται τῶν ἀγαθῶν τῆς γῆς, τῆς μητρὸς πάντων (Πρβλ. Rohde, *Psyche*² I σ. 205). Οὗτοι ἐλατρεύοντο εἰς χάσματα γῆς, εἰς σπήλαια καὶ εἰς ῥωγμὰς βράχων ἀκόμη, ἐνθα ἐτοποθετοῦντο ἱερά. Τοιοῦτον ἱερὸν ἔχομεν ἐπὶ τοῦ ἐξ Ἐτεωνοῦ τῆς Βοιωτίας ἀναγλύφου (Harrison, *Themis* εἰκ. 73), ἐπὶ τοῦ βράχου τῆς Παλαίρου τῆς Ἀκαρνανίας (ἐνθ' ἀν.) καὶ τοῦ ἡμετέρου. Ἄλλ' ἐνταῦθα παρέχεται καὶ ἴδιον γινώρισμα ὁρίζον ἴσως ἀκριβέστερον τὴν λατρευομένην θεότητα, τὸ πλαγίως καὶ κατωτέρω τοῦ ὄφως ἀναγεγλυμμένον κηρύκειον. Τοῦτο πάντοτε συνιστά-

μενον ἐκ ράβδου λυ-
 ανέκαθεν συνδεδεμέ-
 γανον καὶ σύμβολο
 στὸν ὅτι ἀρχαιότατο
 ρου), τὴν «ὄλβου κα-
 εἶτα καὶ ὁ ὄφις, τὸ
 στοιχεῖον. "Αν καὶ υ-
 τερα, καὶ τὴν ράβδον
 Prolegomena² σ. 43
 γνῶρισμα καὶ τοῦτ

σ. 172 ἐξ., Harrison, Themis σ. 266). Καὶ *ἐριούνιος* δὲ συνήθως λέγεται διὰ τὸν πλοῦτον, ὃν παρέχει. Ἄλλ' ἀξιοσημεῖωτα εἶναι νομίσματα τῆς πόλεως Ἑρέσου τῆς Λέσβου διὰ τὴν πρὸς τὴν εὐφορίαν σχέσιν τοῦ Ἑρμοῦ. Ὡς κύριος τύπος τῶν νομισμάτων τῆς πόλεως ταύτης τῶν κοπέντων περὶ τὸ 300-200 π. Χ. (Πρβλ. Head, *Historia numorum*² σ. 560) εἶναι ἔμπροσθεν μὲν κεφαλὴ Ἑρμοῦ, ὀπισθεν δὲ στάχυς. Εἶναι καθαρά, νομίζω, ἡ σημασία τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ στάχους μετὰ τοῦ Ἑρμοῦ, ὡς ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἀλεξανδρεωτικῶν νομισμάτων μετὰ τοῦ κηρυκείου, διότι δι' αὐτοῦ σαφῶς δηλοῦται ἡ πρὸς τὴν εὐφορίαν τῶν ἀγρῶν σχέσις τοῦ Ἑρμοῦ τοῦ παρέχοντος πάντα ὄλβον. Τὸ δὲ ὑπὸ Ἀρχεστράτου παρ' Ἀθηναίῳ λεγόμενον (Ἀθῆν. 111 f.) «θεοὶ εἴπερ ἔδουσιν ἄλφιτ', ἐκεῖθεν (ἐξ Ἑρέσου δηλαδὴ) ἰὼν Ἑρμῆς αὐτοῖς ἀγοράζει» πρέπει νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον ὡς ποιητικὴ μεταφορικὴ εἰκὼν περὶ τῆς ἀγαθότητος τοῦ παραγομένου ἐν Ἑφέσῳ σίτου, ἴσως δὲ καὶ ὡς ἀπόπειρα αἰτιολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τούτων εἰκονιζομένου μετὰ τοῦ στάχους Ἑρμοῦ.

Ἀλλὰ περὶ τῆς σημασίας τοῦ χθονίου Ἑρμοῦ ἐν τῇ λατρείᾳ πλήρως ἐπραγματεύθη ἡ Harrison ἐν Themis σ. 294-298, ἥτις περαινούσα αὐτόθι τὸν περὶ χθονίου Ἑρμοῦ λόγον προσθέτει: «ὁ Ἑρμῆς ὡς Ἀγαθὸς Δαίμων ἦτό ποτε ἀπλῶς φαλλός· ὅτι ἦτό ποτε καὶ ἀπλῶς ὄφρις, εἶναι, νομίζω, ἀσφαλὴς εἰκασία, ἀλλ' εἶναι ἀπλὴ εἰκασία: δὲν δύναμαι νὰ παράσχω σωζόμενον μνημεῖον, ἐν ᾧ ὁ Ἑρμῆς εἰκονίζεται ὡς ὄφρις». Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἐνταῦθα δημοσιευόμενον ἀνάγλυφον εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωσις τῆς εἰκασίας ταύτης.

Πολλαχοῦ δὲ ἐλατρεύετο ὁ χθόνιος Ἑρμῆς καὶ ἱερὰ αὐτοῦ ἀναφέρονται (τὰς μαρτυρίας βλέπε παρὰ Farnell, *Cults of Greek States* V σ. 65 σημ. 19 ἐξ.). Ἀλλὰ χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἱερὸν τῆς Λακωνικῆς, ἐνθα εὐρέθῃ τὸ ἐν Βερολίῳ γνωστὸν ἀρχαῖκόν μετὰ τοῦ ὄφους ἀνάγλυφον *Ath. Mitt.* II (1877) σ. 303 ἀριθ. 7 Πίν. XX, διότι αὐτόθεν προέρχεται καὶ ἡ ἐπιγραφή *Ἑρμᾶνος* (*Ath. Mitt.* II (1877) σ. 434 ἀριθ. 4. Πρβλ. καὶ Ρωμαῖον *Ath. Mitt.* XXXIX (1914) σ. 225), ἐξ ἧς ἐμφαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ ἱεροῦ τοῦ Ἑρμοῦ. Καὶ ἐν τῇ νήσῳ Ἰμβρῷ ὑπῆρχε πιθανῶς ἱερὸν τοῦ Ἑρμοῦ. Ἡ Ἰμβρος ἄλλως ἔχει καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ τοῦ Ἑρμοῦ, ὡς ἀναφέρει Στέφανος ὁ Βυζ. ἐν λ.: «Ἰμβρος, νησὸς ἐστὶ Θράκης, ἱερὰ Καβεῖρων καὶ Ἑρμοῦ, ὃν Ἰμβραμον λέγουσιν οἱ Κᾶρες». Ἐν Ἰμβρῷ δὲ ἡ μορφή τοῦ Ἑρμοῦ ἦτο φαλλός, ὡς ἐπὶ νομισμάτων εἰκονίζεται, τὸ δὲ σημαντικὸν δι' ἡμᾶς εἶναι ὅτι καὶ ὡς ἀπλοῦς ὄφρις ἐμφανίζεται. Διότι μόνον οὕτω δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ὁ ἐπὶ τινος χαλκοῦ νομίσματος τῆς νήσου εἰκονιζόμενος ὄφρις, ἀφ' οὗ καὶ ὡς φαλλός ὁ αὐτὸς Ἑρμῆς δηλοῦται εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι φαλλός καὶ ὄφρις ἐκφράζουσι τὸ αὐτὸ ἐν τῇ λατρείᾳ. Τὸ νόμισμα

τοῦτο ἀναφέρει, ἀλλ' οὐχὶ μετὰ βεβαιότητος, ὁ Regling καὶ ἀνευ εἰκόνης δυστυχῶς (Πρβλ. Friedrich, Ath. Mitt. XXXIII (1908) σ. 110).

Ἄλλ' ἡ καρικὴ αὕτη ὀνομασία τῆς Ἰμβρου ἢ δηλωτικὴ τοῦ Ἑρμοῦ μας διευκρινίζει καὶ τὴν σημασίαν τοῦ ἐν Σάμῳ ποταμοῦ Ἰμβράσου, ὅστις ἔλαβε τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ παρ' αὐτὸν ἱεροῦ τοῦ Ἑρμοῦ (Πρβλ. Gruppe ἐνθ' ἀν. I σ. 290). Οὕτω ἔχομεν καὶ ἐν Σάμῳ ἱερὸν χθονίου Ἑρμοῦ. Δὲν εἶναι ἀπίθανον ὁ χθόνιος οὗτος Ἑρμῆς νὰ εἶναι αὐτὸς ἐκεῖνος, ὁ ὀνομαζόμενος Χαριδότης, ὃν ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος Ἑλλήν. 55: Διατί τοὺς Σαμίους, διὰ τὴν Ἑρμῆ τῷ Χαριδότη θύωσι, κλέπτειν ἐφεῖται τῷ βουλομένῳ καὶ λωποδυτεῖν;

Ὁ Ἑρμῆς ὁ Χαριδότης εἶναι ὁ παρέχων τὰς χάριτας, τὸν πλοῦτον, τὴν εὐφορίαν, ὁ δώτωρ ἐάων καὶ Χαριδώτης καθ' Ὁμηρον. Ἄξιον προσοχῆς εἶναι τὸ κατὰ τὴν ἑορτὴν αὐτοῦ ἔθιμον τῆς κλοπῆς. Ταύτην οἱ μὲν ἐσχέτισαν πρὸς τὸν Ἑρμῆν κλέπτην (Πρβλ. Nillsson, Griechische Feste σ. 393), οἱ δὲ ἐθεώρησαν ὡς ἐλευθερίαν ἐπιτρεπομένην κατὰ τινὰ ἀγροτικὴν ἑορτὴν τελουμένην πρὸς τιμὴν τοῦ Χαριδότου Ἑρμοῦ (Πρβλ. Farnell, Cults V σ. 25). Ἄλλ' ὑποθέτομεν μᾶλλον ὅτι τὸ ἔθιμον τοῦτο, ἐξ οὗ πιθανῶς προήλθεν καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἑρμοῦ κλέπτου, δὲν εἶναι ἀπλῆ ἐλευθερία, ἀλλ' ἐνέχει θρησκευτικὴν τινα ἔννοιαν σχετικὴν πρὸς τὴν φύσιν τῶν χθονίων φοβερῶν θεῶν. Ἴσως εἰς τὸν αὐτὸν κύκλον θρησκευτικῶν νομίμων ἀνάγονται καὶ τινὰ ἔθιμα τοῦ συγχρόνου ἐλληνικοῦ λαοῦ, ἅτινα μὲν υπέμνησε καὶ ἠρμήνευσεν ὁ συνάδελφος κ. Ρωμαῖος: ἡ κλοπὴ τοῦ μακαρονιοῦ τῶν ἀπόκρεων καὶ ἡ κλοπὴ ἀλεύρου πρὸς κατασκευὴν τῆς ἀρμυροκουλλούρας κατὰ τὸν *κλήδονα*, καὶ τὸ ἀκριτό ἢ ἀμίλητο νερό. Ταῦτα εἶναι λείψανα λατρείας χθονίας, καθ' ἣν ἀπαραίτητον στοιχεῖον εἶναι ἡ μυστικότης, μεθ' ἧς πρέπει νὰ τελεῖται ἡ προσφορὰ, διότι ὁ χθόνιος θεὸς εἶναι φοβερός καὶ μὲ φόβον καὶ προσοχὴν προβαίνουν εἰς τὴν ἐξιλέωσιν αὐτοῦ, διότι, κατὰ τὴν φράσιν τῆς Harrison Prolegomena² σ. 7, ἡ λατρεία γίνεται κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ «do ut abeas». Τὸ λάθρα περισυλλεγόμενον μακαρόνι, ὅπερ τοποθετεῖται ὑπὸ τὸ προσκεφάλαιον κατὰ τὸν ὕπνον πρὸς μαντείαν (Πρβλ. Πολίτην Λαογραφ. Γ' σ. 10) εἶναι προσφορὰ πρὸς τὸν χθόνιον θεὸν τελουμένη οἶονεῖ λάθρα καὶ ἐν σιγῇ καὶ εὐφημίᾳ (Πρβλ. τὴν μεταστροφὴν τῶν ἀρχαίων κατὰ θυσίας εἰς χθονίους θεούς, τὴν ἐν σιγῇ θυσίαν πρὸς αὐτοὺς καὶ τὴν πρὸς τὸν Ἥσυχον, τὸν δαίμονα τῆς σιγῆς, θυσίαν ἐν Ἀθήναις ὅτε ἔθουον εἰς τὰς Εὐμενίδας (Stengel, Griech. Kultusaltertümer² σ. 111) ἢ τὴν νύκτωρ συνήθως γινομένην πρὸς τοὺς χθονίους λατρείαν κτλ.). Τὸ αὐτὸ ῥητέον καὶ περὶ τῆς κλοπῆς ἀλεύρου πρὸς κατασκευὴν τῆς ἀρμυροκουλλούρας (Πρβλ. Πολίτην Λαογραφ. Γ' σ. 10 καὶ αὐτ. σ. 511). Τὸ δὲ ἀμίλητο νερὸ ἔχει ἐπίσης τὸ αὐτὸ στοιχεῖον τῆς εὐφημίας καὶ μυστικότητος τὸ ἰδιάζον παρὰ τοῖς φοβεροῖς τούτοις θεοῖς. Ἐκ

τῶν ἀρχικῶν τούτων λατρευτικῶν ἐθίμων ἦτο δυνατόν νὰ προέλθῃ εἴτα ὡς ὕστερογενὲς στοιχεῖον ἡ κλοπὴ καὶ ἐλησμονήθη ἐντελῶς ἡ πρώτη αἰτία καὶ γενεσιουργὸς ἀφορμὴ. Οὕτω τὸ ἔθιμον τῆς κλοπῆς δύναται νὰ εἶναι ἐπιβίωσις ἀρχαιοτέρου λατρευτικοῦ ἐθίμου σχετικοῦ πρὸς τὰς χθονίας θεότητας. Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα χρήζει μετριοφάνους μελέτης καὶ διευκρινήσεως δι' εὐρυτέρων ἐρευνῶν, ἐνταῦθα δὲ μόνον νύξιν τινὰ περὶ τοῦ σημαντικοῦ τούτου θέματος ἐποίησαμεν. Ταῦτα περὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἀναγλύφου.

Ἐξετάζοντες δὲ τὴν τέχνην αὐτοῦ παρατηροῦμεν καθόλου ὅτι τὸ θρησκευτικὸν δέος, ὅπερ πληροῖ τὰς ψυχὰς τῶν εὐλαβῶν προσκυνητῶν, ἐμψυχώνει τὴν ἔκφρασιν αὐτῶν μὲ τὴν βαθεῖαν ἐνατένισιν πρὸς τὸν λατρευόμενον θεόν, μὲ τὴν κατανυκτικὴν στάσιν καὶ τὴν πανηγυρικὴν χειρονομίαν, ἥτις αἰσθητοποιεῖ ἐντονώτερον τὴν ψυχικὴν αὐτῶν διάθεσιν. Ἡ ὁμοιόμορφος κίνησις καὶ ἀδιάταρακτος διάταξις τῶν σχημάτων καὶ σωμάτων συντονίζει ἐτι μᾶλλον τὴν ἀναπνευομένην λατρείαν καὶ ἐνισχύει τὸ αἶσθημα τῆς μυστικῆς ἀνατάσεως, ἥτις ἀπλοῦται ἐπὶ τῆς ὅλης σκηνῆς. Ἄν καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἐργασίας δὲν εἶναι τελεία, ἐν τούτοις ἡ γενικὴ εἰκὼν τῶν μορφῶν εἶναι καλῶς ἐσχεδιασμένη. Οἱ ἄνδρες εἶναι κατὰ διαδοχικὰ ἐπίπεδα διατεταγμένοι οὕτως ὥστε ἡ βαθυτέρα μορφή εἶναι σχεδὸν προσκεκολλημένη ἐπὶ τοῦ βάθους τοῦ ἀναγλύφου καὶ οἰοῦνται γραμμικῶς δεδηλωμένη. Ἡ πορεία αὕτη τῆς ἐργασίας τοῦ τεχνίτου, ὅστις πλάττει τὰς μορφὰς ἔβαινεν ἐκ τῆς ἐπιφανείας πρὸς τὸ βάθος, ἡ τόσον χαρακτηριστικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ ἐν γένει ἀναγλύφου, ἐνταῦθα εἶναι λίαν ἐκδηλός, διότι διακρίνει τις εὐκόλως τὰ ἀλλεπάλληλα ἐπίπεδα, ἅτινα κατὰ στρώματα ἀκολουθοῦσιν ἄλληλα. Τοῦτο δὲ προσδίδει τι τὸ ἀρχαϊκὸν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν καὶ ξηρότητα τινὰ εἰς τὴν ἐμφάνισιν. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖ τις καὶ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν καθ' ἑκάστα. Αἱ κεφαλαὶ εἶναι αὐστηραὶ καὶ ὀστεώδεις ἄνευ τῆς μαλακῆς ἐκείνης ἀποστρωγγυλώσεως καὶ μεστότητος τοῦ βαθύτερου μάλιστα κειμένου ἀνδρὸς ἡ κεφαλὴ ἔχει πολὺν τὸ συνεσφιγμένον ἐν τῇ ἐκφράσει καὶ τὸ ἀκίνητον καὶ λειὸν ἐν τῇ πλαστικότητι ὥστε τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς φαίνονται πως χονδρὰ καὶ βεβιασμένα. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὰ μέλη. Αἱ χεῖρες καὶ πόδες εἶναι ὅχι μόνον ἀμελῶς, ἀλλὰ καὶ ἄνευ τῆς ἀπαιτουμένης φυσικότητος εἰκονισμένα, οἱ δάκτυλοι μάλιστα τῶν χειρῶν συγκεκολλημένοι καὶ γενικῶς μᾶλλον σχηματικῶς καὶ ἄδρομερῶς πεπλασμένοι. Οὕτω ἡ αὐστηρὰ ἐργασία καταντᾷ ἐνίοτε ξηρὰ καὶ δὲν ἔχει τὴν ἐλευθερίαν καὶ εὐκινήσιαν τῆς δοκίμου καὶ κυριάρχου τοῦ μαρμάρου σμίλης. Ἐντεῦθεν τὸ ἀνάγλυφον παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ἐπαρχιακῆς ἐκτελέσεως. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ κεφαλὴ τοῦ πρώτου κατὰ τὴν ἄκρην ἀνδρὸς μὲ τὴν ἰσχυρὰν σιαγόνα, τὴν εὐγενῆ κατατομὴν καὶ τὸ ἀκριβῶς διαγεγραμμένον σχέδιον, ὅπερ διαφαίνεται καὶ εἰς τὸν μεσαῖον, ἂν καὶ ολίγον ἐφθαρμένον.

Αἱ δὲ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων φυσικαὶ καὶ ὁμαλαί, ἀπλῶς καὶ σαφῶς διατεθειμέναι χαρακτηρίζουσι τὴν κίνησιν καὶ λειτουργίαν τῶν μελῶν, ἀλλὰ στερούνται τῆς πλουσίας καὶ λεπτομεροῦς ἐκείνης παρατηρήσεως, ἥτις ἐν τῇ ποικιλίᾳ καὶ τῷ συνδυασμῷ τῆς κινήσεως τῶν πτυχῶν καὶ τῆς διαφοροτρόπου διαθέσεως τῶν κυμαινομένων ἢ θλωμένων αὐτῶν γραμμῶν εὐρίσκει ἄριστον καλλιτεχνικὸν μέσον ἐκφράσεως καὶ ἐπιτυγχάνει τόσον εὐτυχῇ πλαστικὰ ἀποτελέσματα. Ἐνταῦθα κυριαρχεῖ ἡ λιτότης καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς ἀπλῆς μόνον ἐκφράσεως τοῦ σχήματος καὶ τῆς ιδέας τῆς κινήσεως μὲ τὰς μεγάλας κυρίας γραμμάς.

Ἀλλὰ καὶ ὁ ὄφρις εἶναι καλῶς εἰκονισμένος. Αἱ δύο σχηματιζόμεναι ἐπάλληλοι σπεῖραι αἱ γραφικῶς ἀνελισσόμεναι ἐδηλώθησαν σαφῶς καὶ ἀποτελεῖσαι διὰ τοῦ σχήματος αὐτῶν ζῶν καὶ παλλόμενον ἀντίτροπον πρὸς τὸ κατωτέρω κηρύκειον. Ἐκ τοῦ μέσου αὐτῶν προβάλλει υψηλὰ κυματώδης ἡ κεφαλὴ μὲ τὸ γένειον καὶ τὸ προτεινόμενον διφυῆς κέντρον προκαλοῦσα καὶ ἐμβάλλουσα τὸν φόβον τῆς καταχθονίου αὐτοῦ ιδιότητος εἰς τὰς ψυχὰς τῶν πιστῶν.

Καὶ ἡ ὅλη σύνθεσις εἶναι καλῶς υπολογισμένη, διότι ὁ τεχνίτης κατῴρθωσε τὰς τρεῖς μορφὰς τῶν ἀνδρῶν νὰ διευθύνῃ εἰς ἓν ὅλον πρὸς τὸν ἔναντι ἐπὶ τοῦ βραχύδους ἐξάρματος ὄφιν ἐξωτερικῶς μὲν διὰ τῆς κατευθύνσεως καὶ τῆς χειρονομίας, εσωτερικῶς δὲ διὰ τῆς ψυχικῆς προσηλώσεως.

Ἡ ἐγκρατής καὶ λιτὴ αὕτη ἐργασία, ἡ αὐστηρὰ καὶ χαρακτηριστικὴ ἀπόδοσις τῶν μορφῶν, ἡ ἐσωτερικότης ἀλλὰ καὶ ἡ δύναμις τῆς ἐκφράσεως τῶν κυριαρχούντων τὴν ψυχὴν τῶν προσώπων συνᾶισθημάτων καὶ ἡ ἐντεταμένη ἐξωτερικεύσις αὐτῶν μαρτυροῦσιν ὅτι τὸ ἔργον ἔχει στοιχεῖα τῆς ἀκμῆς τῆς τέχνης, ἀλλ' ἡ ἱξυρότης καὶ τὴς πτωχείας τῆς ἐκτελέσεως ἀποδεικνύουσιν ὅτι πρόκειται περὶ τεχνίτου μικροῦ, ὅστις ἐν τῷ ταπεινῷ αὐτοῦ ἐπαρχιακῷ ἐργαστηρίῳ ἔχει ἀκόμη ὅλην τὴν συντηρητικότητά, ἥτις χαρακτηρίζει τὰς μορφὰς τοῦ ἀλλ' αἰσθάνεται ἐν ἑαυτῷ τὸν ἀντίπαλον τῶν μεγάλων δημιουργημάτων, ἅτινα εἶναι τὸ ἀπαύγασμα τῆς ἰσχυρᾶς ψυχικῆς συγκινήσεως ἐν τῇ καλλιτεχνικῇ ἐκδηλώσει.

Ὅθεν χρονολογικῶς τὸ ἀνάγλυφον δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὰ μέσα τὸ πολὺ τοῦ τετάρτου π. Χρ. αἰῶνος.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΤΟΥ 1918

ΕΥΠΡΕΠΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

Κατὰ τὸ τρέχον ἔτος ἐπελήφθη τῆς συντάξεως *εὐρετηρίου* τοῦ Μουσείου Κορίνθου, ἀρξάμενος δὲ ἀπὸ τῶν γλυπτῶν κατέγραψα πλέον τῶν *ὀκτακοσίων* ἔχων ὡς βάσιν ἐν μέρει καὶ τὸ εὐρετήριο τῆς Ἀμερικ. Σχολῆς.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ τῆς ἐργασίας ταύτης προέβην καὶ εἰς πλήρη ἐσωτερικὴν διαρρύθμισιν τοῦ Μουσείου τούτου, καὶ τακτοποίησιν τῶν ἀρχαίων αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον ἐπέτρεπε τὸ καθ' ὅλα ἀκατάλληλον τοῦ χώρου τούτου.

Ἐκ τοῦ Διμαρχείου Ν. Κορίνθου παρέλαβον καὶ κατέθηκα εἰς τὸ Μουσεῖον Π. Κορίνθου τὰ ἐξῆς ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐν αὐτῷ ἀποκείμενα ἀρχαῖα γλυπτά:

1 (εἰκ. 1). Ἀπότμημα ἀρχαίου ἀναγλύφου ἐκ τοῦ εἶδους τῶν καλουμένων «*Νεκροδείπνων*». Σφίζεται τὸ δεξιὸν ἥμισυ περίπου, παρίσταται δ' ἐν αὐτῷ ὡς συνήθως θεὸς πωγωνοφόρος ὁ Πλούτων ἢ (ὁ Ἀγαθὸς Δαίμων) κεκλιμένος ἐπὶ κλίνης, μὲ τὸ πρόσωπον τέλει ἀποκεκρουσμένον, ἔχων δὲ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος γυμνὸν καὶ ἐρειδόμενος ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, ἐνῶ διὰ τῆς δεξιᾶς ἴσως θὰ ἐκράτει κύλικα ἢ φιάλην. Τὸ κάτω ἥμισυ ἐλλείπει, ὡς ἀνῆκον εἰς τὸ ἀπολεσθὲν ἕτερον ἥμισυ τοῦ ἀναγλύφου. Πρὸ αὐτοῦ ὑπάρχει τράπεζα, ἐφ' ἧς πυραμοῖς καὶ πόπανα ἢ τοιοῦτος τις πλακοῦς, παραπλευρῶς δὲ τῆς τραπέζης ἀμφορεὺς οἴνου καὶ παῖς γυμνός, οὗ ἡ ἀποκεκρουσμένη δεξιὰ θὰ ἦντλει βεβαίως, ὡς εἴθιστο, οἶνον ἐκ τοῦ ἀμφορέως. Ἔλος πρὸς ἀριστερὰ πάντων τούτων καὶ λίαν περιτέχνως κλείων τὴν ὅλην σύνθεσιν ἀνὴρ μέγας εἰς τὸ ὕψος σχεδὸν τοῦ ἀναγλύφου, γυμνός δὲ ἐκτὸς τῆς χλαμύδος, ἣν κρατεῖ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος. Καὶ ὁ ἀνὴρ οὗτος εἶνε θεὸς τις καὶ δὴ ὁ Ἑρμῆς, καθὰ ἀριδῆλως δηλοῦται ἐκ τοῦ *κηρυκείου*, ὅπερ ἐκράτει μετὰ τῆς χλαμύδος ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς καὶ οὗ σώζεται τὸ ἄνω ἄκρον. Ὁ νεαρὸς οὗτος θεὸς ἴσεται δρῆτις, ἔχων προτεταμένην τὴν δεξιὰν χεῖρα, ἣν ὑποὶ πρὸς τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ κεφαλὴν,

καὶ τὸν δεξιὸν πόδα. Ὁ ἀριστερὸς ποὺς εἶνε ἀποκεκρουσμένος ἀπὸ τοῦ ἄνω ἡμίσεος τοῦ μηροῦ, σώζεται δὲ μόνον τὸ κάτω ἄκρον ἀπὸ τοῦ σφυροῦ μέχρι τῶν δακτύλων. Τὸ ἀνάγλυ-

Εἰκ. 1. Δεξιὸν τμήμα «νεκροδείπνων».

φον τοῦτο εἶνε τῶν καλῶν ἐλληνικῶν χρόνων, πλὴν δυστυχῶς λίαν κατεστραμμένον· αἱ διαστάσεις αὐτοῦ ἔχουσιν ὧδε: ὕψος 0,55, πλάτος 0,39 καὶ πάχος 0,12.

2 (εἰκ. 2). *Κεφαλή εἰκονιστικῆς* γυναικὸς ῥωμαίας, ὡς ἐμφαίνει ἡ συνήθης ταῖς Ῥωμαίαις τῶν αυτοκρατορικῶν χρόνων κόμμωσις. Αἴτιη ἀποτελεῖται ἀπὸ μακροτάτους βοστρυχούς (πλεξίδες), αἱτινες επανειλημμένως δια πολλῶν περιστροφῶν περιθέουσι τὴν κεφαλὴν, ἐκτὸς τοῦ ἔμπροσθεν μέρους αὐτῆς, ἐφ' οὗ ἡ κόμη πρὸ τοῦ μετώπου διχαζομένη σχηματίζει ἐκατέρω-

Εἰκ. 2. *Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ Ῥωμαίας.*

θεν κυματοειδεῖς πλοκάμους. Τῆς κεφαλῆς ταύτης εἰσὶν ἀποκεκρουσμένα: ἡ ρίς, αἱ ὀφρύες, τὸ ἄνω καὶ μέρος τοῦ κάτω χεῖλους, ἡ γένυς (πηγουνί), τὸ ἥμισυ τοῦ λαιμοῦ καὶ μέρος τοῦ δεξιοῦ βρεγματικοῦ. Ἡ ἐργασία καλὴ καὶ ἐπιμελεμένη, ἡ δὲ ὄψις λίαν συμπαθής. Τὴν ῥωμαϊκὴν ταύτην κεφαλὴν, ὡς ἦκουσα, ἐδωρήσατο εἰς τὸ Δημαρχεῖον Ν. Κορίνθου ὁ διαλυθεὶς Συλλογὸς «Ἀποστόλου Παύλου», πιθανώτατα δ' ἀνευρέθη τὸ πρῶτον ἐν Κεγχρεαῖς ὕψος κεφαλῆς 0,285.

3 καὶ 4 (εἰκ. 3). *Δυο ἀποτμήματα ἐπιτυμ-*

βίου ἀναγλύφου (πρὸς ἄλληλα προσαρμοζόμενα). Ἐπὶ τοῦ μεγαλητέρου τοιούτων παρίσταται ἀνὴρ γενειῶν ἐν κατατομῇ καὶ εἰς φυσικὸν μέγεθος, ἐστραμμένος δὲ πρὸς τὰριστερά· ἔμπροσθεν τοῦ στόματος καὶ τοῦ πώγωνος αὐτοῦ ἐκτείνονται οἱ δύο δάκτυλοι (δείκτης καὶ λιγανός) τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρὸς, ἡς ἀπότμημα, ἡ παλάμη ἀνεν τῶν λοιπῶν δακτύλων εἴρηται ἐπὶ τοῦ ἐτέρου μικροτέρου τεμαχίου τοῦ ἀναγλύφου. Ἡ χεὶρ αὕτη διὰ τοῦ ἀγκῶνος θὰ ἐστηρίζετο, ὡς ἐν πλείστοις ἐπιτυμβίοις παρίσταται, ἐπὶ ράβδῳ. Τῆς κεφαλῆς ἐστὶν ἀποκεκρουσμένον ὁλόκληρον τὸ ἄνωθεν τοῦ ὀφθαλμοῦ τμήμα μετὰ τῆς ρινός. Ἡ ἐργασία τοῦ ἀναγλύφου εἶνε ἀρίστη, ἀληθὲς καλλιτέχνημα τῆς τῶν χρόνων τῆς μεγίστης ακμῆς ἐλληνικῆς τέχνης, εἶνε δ' ὄντως θλιβερόν ὅτι τοῦτο οὕτω οὐκ ἐκτελέσθη. Αἱ διαστάσεις τούτου ἔχουσιν ὧδε: τῶν δυο τεμαχίων ὁμοῦ μήκος 0,45, ὕψος 0,18, πάχος 0,16.

5. *Ἀγαλμάτιον μαρμαρίνου γυναικὸς* (Ἀφροδίτης), οὗ ἐλλείπει τὸ ἄνω μέρος μέχρι σχεδὸν τοῦ ὀμφαλοῦ, κάτωθεν δ' ἀμφότεροι οἱ πόδες. Αἴτιη παρίσταται γυμνή, ὡς καὶ τῆς Μήλων, μέχρι τῆς ἀρχῆς τῶν μηρῶν, οἵτινες περιβάλλονται ὑπὸ χονδρῶν ἱματίων. Ἐκ τῶν σκελῶν τὸ μὲν δεξιὸν στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους εὐθέως, τὸ δ' ἀριστερόν καμπτόμενον χιαστί ἐρείδεται ἐν μέρει μὲν ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ, ἐν μέρει δὲ διὰ τῶν δακτύλων ἐπὶ τῆς βάσεως, ἥτις μετὰ τῶν ἄκρων ποδῶν ἀπώλετο. Τὸ ὕψος αὐτοῦ 0,27.

Τὸ ἀγαλμάτιον τοῦτο ἐδωρήσατο πρὸς τὸ Μουσεῖον ὁ ἐνταῦθα ἐξ Ἀμοργου ἔμπορος κ Σερμιδαῆς.

Κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη 1916 καὶ 1917 περισυνέλεξα πρὸς τούτοις καὶ κατέθηκα εἰς τὸ Μουσεῖον Παλ. Κορίνθου τὰ κάτωθι ἀρχαῖα:

Ἐκ τῆς ἐν χωρίῳ τῆς Κορινθίας Μελίσσι οικίας τῆς χήρας Θεοφ. Ρέντη τὰ ἐξῆς γλυπτά, δωρηθέντα πάντα εἰς τὸ Δημόσιον ὑπὸ τῆς εὐγενοῦς ιδιοκτητείας. Ταῦτα προέρχονται ἄλλα μὲν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Θεοφάν. Ρέντη ἐν τῷ κτήματι αὐτοῦ ἐν θέσει «Διαβατικί» τῆς Ν. Κορίνθου, ἄλλα ἐκ Βασιλικῆς (Σικινῶνος) καὶ τινα ἀλλαχόθεν.

1 (εἰκ. 4). *Ἀπότμημα μαρμαρίνου ἀναγλύφου* μήκους 0,80, ὕψους 0,37, καὶ πάχους πλάκας 0,085, παριστῶντος ἀμαζόνα ἑφιππὸν ἐν καλπασμῷ. Ἡ πλάξ τοῦ ἀναγλύφου εἶνε πανταχόθεν ἀποκεκρουσμένη, ἐκ δὲ τοῦ ἀναγλύφου ἐλλείπονται τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος τῆς ἀμαζόνος καὶ μέρος τοῦ δεξιοῦ αὐτῆς ποδός, ἐκ δὲ τοῦ ἵππου ἡ κεφαλὴ μετὰ τοῦ τρα-

χηλου, ἔκτος ελαχίστου αὐτοῦ μέρους, ὃ δεξιὸς ἦτοι αἱ ἀγκιστροειδεῖς αὐτῆς ἄνωθεν ἀποφύ-
πους, οἱ δὲ οὐκ ἐπισθιοὶ ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ ἡ σεις, ὥς καὶ παρ' αὐτὴν λαβὴ ξίφους. Ὁμοια

Εἰκ. 3. Τμήματα ἐπιτυμβίου ἀναγλυφου.

ουρά. Πρὸ τῆς ἀμαζόνος φαίνονται ἵχνη ποδὸς ἀνάγλυφα ἀνευρέθησαν ἐν τῷ θεάτρῳ Ἀρχ.
ἵππων, ἐξ οὗ εἰκάζεται ὅτι αὕτη κατεδίδωκεν Κορίνθου, ἀπόκεινται δὲ νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ

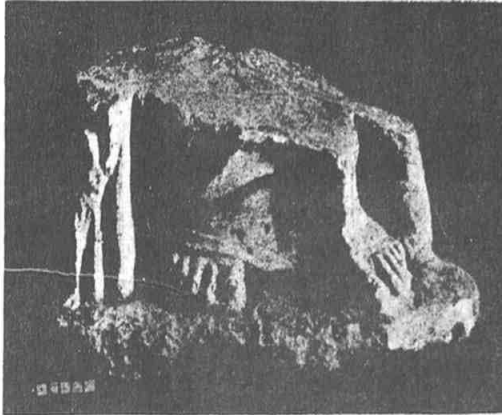

Εἰκ. 4. Ἀμαζὼν καλπάζουσα.

ἱππέα Ἑλληνα, ὥς ἄλλως τε δεικνυεὶ καὶ ἡ αὐτῆς, ἀλλὰ δὲν ἡδυνήθη νὰ πεισθῶ ἐὰν καὶ
ἐπιθετικὴ τοῦ σώματος αὐτῆς κίνησις, κάτωθεν τὸ ἡμέτερον ἐνταῦθα ἐκ τῆς δωρεᾶς Θ. Ρέντη
δε παρίσταται ἀπότμημα ἀσπίδος ἀμαζονικῆς, ἀνήκει εἰς τὸ αὐτὸ συμπλεγμα τῆς ἀμαζονομα-

χίας. 'Ομοιάζει ἐν τούτοις λίαν κατὰ τὴν τεχντροπίαν (τέχνη ὑστέρων ῥωμαϊκῶν χρόνων) πρὸς τὰ γλυπτὰ ἐκεῖνα. Πρόκειται ἄραγε περὶ ἀναγλύφων σαρκοφάγων;

2. *Ἀπότμημα ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους*, πάντως ἐξ ἀρχαίας μαρμαρίνης λάρνακος. Ὑψους

Εἰκ. 5. Βάσις μετὰ τῶν ποδῶν ἀνδριάντος.

0,40, μήκους 0,20, πάχους 0,15. Τοῦτο φέρει σειρὰν ἀλλεπαλλήλων γλυφῶν ὅλον λέσβιον κῦμα, εἴτα ὡὰ καὶ μετ' αὐτὰ ἀστράγαλον μετὰ κανόνων. Τὸ ἀπότμημα τοῦτο προέρχεται ἐκ γωνίας.

3. *Ἀπότμημα* ὅμοιον πρὸς τὸ προηγούμενον, ἀλλ' οὐχὶ ἐκ γωνίας, φέρει δὲ τὰς αὐτὰς γλυφάς. Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν γλυφῶν ἐπὶ τῆς διασωθείσης ἐλαχίστης ἐπιπέδου ἐπιφανείας παρίσταται ἀνδρική μορφή μέχρι τοῦ στήθους. Ὁ ἀνὴρ οὗτος, οὗ τὸ πρόσωπον εἶνε τέλειον ἀποκεκρουσμένον, ἀνέχει διὰ τῆς δεξιᾶς ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ πέλεκυν, ὃν ἐτοιμάζει νὰ καταφέρει κατὰ πλησίον που εὐρισκομένου ἀντιπάλου. Τὸ περίεργον εἶνε ὅτι ἡ τε κεφαλὴ καὶ ἡ χεὶρ τοῦ ἀνδρὸς ἐξέρχονται ὑπὲρ τὸ ἐπίπεδον τοῦ ἀναγλύφου καὶ εἰσχωροῦσαι ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρω ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου. Διακόπτουσι τὰς διακοσμητικὰς ταύτας γλυφάς. Αἱ διαστάσεις αὐτοῦ εἰσὶν: ὕψους 0,33, μήκους 0,39 καὶ πάχους 0,18.

4. *Λεοντοκεφαλὴ* κολοσσισαίων διαστάσεων προωρισμένη ὡς ὑδρορροή παμμεγίστου τινὸς ναοῦ. Αὕτη ἔχει ἀποκεκρουσμένον τὸ κάτωθεν μέρος. Ὑψος 0,30, μήκος 0,53, πλάτος 0,57.

5 (εἰκ. 5). *Βάσις μαρμαρίνη*, ἐφ' ἧς σώζονται οἱ πόδες μικρᾶς μορφῆς μετὰ πτυχῶν τοῦ

ἱματίου δεξιόθεν καὶ ἀποτμήματα κορμοῦ δένδρου ἢ ὀζώδους ῥάβδου ἀριστερόθεν. Ὑψος 0,20, μήκος 0,38 καὶ πλάτος 0,23.

6 (εἰκ. 6). *Ἀπότμημα ἀνδριάντος*, παριστῶν τὸ στήθος ἀνδρὸς μετὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἐπ' αὐτοῦ, πρὸς τούτοις δὲ καὶ μέρος τοῦ ἱματίου. Οὐδὲν ἄλλο τεμάχιον τοῦ ἀνδριάντος ὑπάρχει.

7 (εἰκ. 7). *Ἀνὴρ πωγωνοφόρος*, ἀναπαύμενος, κεκλιμένος διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἐπὶ κλίνης. Τὸ γλυπτὸν τοῦτο εἶνε σφόδρα ἐφθαρμένον, ἀποτελεῖται δ' ἐκ 5 τεμαχίων μήπω συγκολληθέντων. Εἰσὶ δὲ ταῦτα τὰ ἐξῆς: 1) ἡ κεφαλὴ μετὰ τοῦ λαιμοῦ, 2) ὁ κορμὸς ἀπὸ τῆς κλειδὸς μέχρι τοῦ ὑπογαστρίου, 3) τὸ ἀπὸ τοῦ ὑπογαστρίου μέχρι τῶν γονάτων περίπου, 4) ἡ δεξιὰ χεὶρ ἀπὸ τοῦ καρποῦ καὶ 5) ἀπότμημα ἐκ τοῦ μηροῦ. Ἄλλ' ἐκτὸς τούτου εἰσὶν ἀποκεκρουσμένα τέλειον ἢ ἀριστερὰ χεὶρ ἀπὸ τοῦ καρποῦ, ὁ πῆχυς τῆς δεξιᾶς χειρὸς, μέρος τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, ἀμφότεροι οἱ πόδες ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ τι πλέον καὶ ἐκ τῆς κεφαλῆς ἢ ῥίς καὶ τὸ στόμα. Φέρει δ' οὗτος ἱμάτιον, ὅπερ διὰ τοῦ ἐνὸς ἄκρου πίπτον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, καλύπτει εἴτα τὸ κάτωθεν μέρος τοῦ σώματος, ἀφίνον ὅλως γυμνὸν τὸν κορμὸν μετὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς, ἣτις καθεμμένη παραλλήλως τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς στη-

Εἰκ. 6. Ἀπότμημα ἀνδριάντος.

ρίζεται ἐπὶ τοῦ κύλπου, κρατοῦσαι τὰς πτυχὰς τοῦ ἱματίου. Ἡ δ' ἀριστερά, ἣτις στηρίζει ὁλοκληρὸν τὸν κορμὸν ἐρείδεται ἐπὶ τοῦ ἀγκῶνος κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἐπὶ τῆς κλίνης καὶ ἐπὶ κινδρικοῦ προσκεφαλαίου. Ὁ ἀνδριάς εἶνε εἰκονιστικὸς καὶ δὴ ἐπιτύμβιος, διότι θάπετέλει βε-

θαίως τὸ ἄνω τμήμα σαρκοφάγου. Αἱ διαστάσεις αὐτοῦ ἔχουσιν ὡς ἑπεται: Κεφαλῆς ὕψος 0,24. Κορμοῦ ὕψος 0,65, μήκος 0,83. Κάτω μέρους σώματος ὕψος 0,40, μήκος 0,50. Χειρὸς μήκος 0,41, πλάτος 0,25.

Ἡ τέχνη εἶνε μετρία τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων. 8 (εἰκ. 8 καὶ 9). **Πύελος** μαρμαρινή κυκλικὴ ἢ μᾶλλον πεταλοειδὴς τὸ σχῆμα, ἐκτὸς μιᾶς ἐπιπέδου πλευρᾶς. Ἡ ἡμισφαιρικὴ αὕτη λεκάνη στηρίζεται ἐπὶ συμφυοῦς τετραγωνικῆς βάσεως, διακοσμεῖται δὲ κατὰ μὲν τὸ χεῖλος ἄνωθεν ἐκ τριῶν προεξοχῶν, ὧν δύο ἔχουσι σχῆμα κογχύ-

0,67, ἀντιθέτως δὲ 0,60, βάθος ἐσωτερικὸν τῆς πυέλου 0,20-0,22, πλάτος τῆς ἐπιπέδου πλακὸς 0,61, ὕψος 0,57, πλάτος τῆς ἄνωθεν κορωνίδος 0,72, μέγεθος ψηφίων ἐπιγραφῆς 0,025 περίπου. Τὰ ψηφία ταῦτα δὲν ἔχουσι μεγάλην κανονικότητα, πολλὰ δ' ἀφίστανται τῆς εὐρυθμίας καὶ κομψότητος τῶν ἀρχαίων γραμμάτων, ὁμοιάζουσι δὲ μᾶλλον πρὸς τὰ βυζαντινά. Φαίνεται ὡς ἐκ τούτου ὅτι ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἀνάγεται εἰς τοὺς πρώτους μ. Χ. αἰῶνας, ἴσως δ' εἰς τὸν Γ' ἢ Δ'. Ἰδού δὲ καὶ τὸ ἀκριβὲς τῆς ἐπιγραφῆς κείμενον: (εἰκ. 5).

Εἰκ. 7. Ρωμαϊκὸς ἐπιτύμβιος ἀνδριάς.

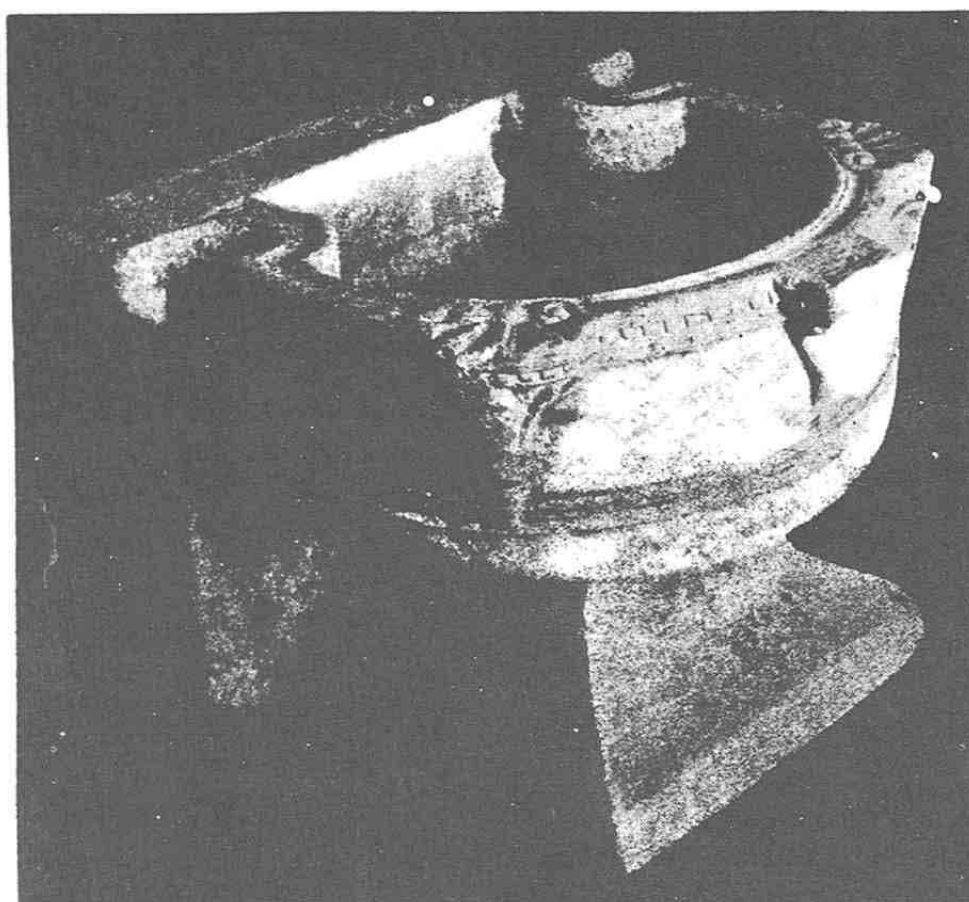
λης, ἡ δὲ τρίτη τετραγωνικὴ, κατὰ δὲ τὴν γαστέρα ἐξωθεν ὑπὸ γείσου καὶ κανόνων, κάτωθεν δὲ τῶν τριῶν εἰρημένων προεξοχῶν ἐκ γεισιπόδων σχήματος λειριοειδοῦς. Ἡ κυκλικὴ αὕτη πύελος σχηματίζει πρὸς τὴν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν δύο ἡμικυκλικὰς ἑσοχάς, αἵτινες προσδίδουσιν αὐτῇ σχῆμα πεταλοειδές. Ἐπὶ δὲ τῆς ἐπιπέδου καθέτου ἐπιφανείας, ἣτις ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ χεῖλους μετὰ γείσου ἄνωθεν διήκει μέχρι τοῦ κατωτάτου μέρους τῆς βάσεως, ὑπάρχει **ἐγχάρακτος ἑλληνικὴ ἐπιγραφή.**

Αἱ διαστάσεις τῆς πυέλου ἔχουσιν ὡς ἑξῆς: ὕψος ὀλικόν 0,57, ἄνω τῆς κορωνίδος ἡ γείσου 0,48, διάμετρος χεῖλους ἀπὸ τῆς ἐπιπέδου πλακὸς μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς τετραγώνου προεξοχῆς

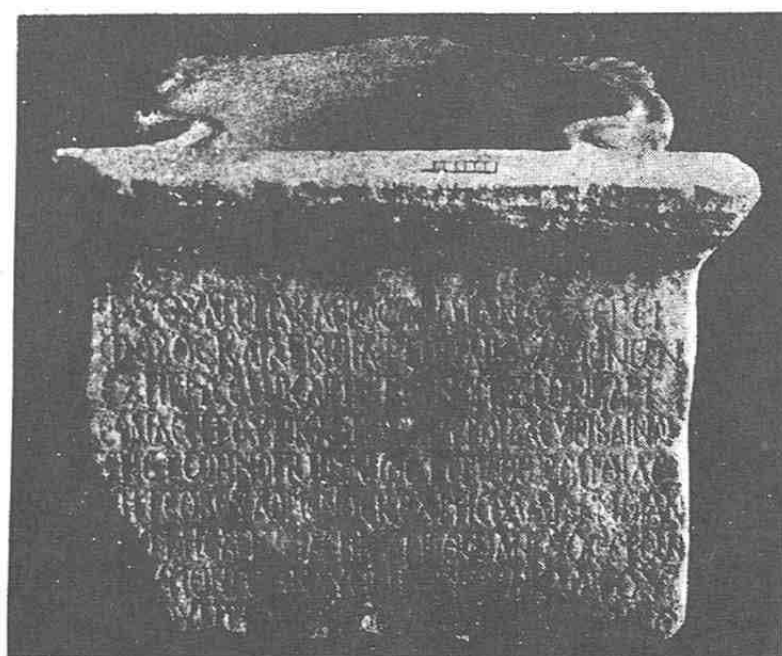
Φλ((άβιος)) Οὐλπ((ιανός)) Μακάριος Ὀλλπ Ἀνθ((ύπατος [λέγει:

Φόβος καὶ ἀγνοία τῶν δικαζομένων
Ἐξηρήσθω καὶ μήτε ὁ νομίζων βαρὶ
σθαι δέει τοῦ δικαστοῦ, ὅπερ οἶδα συμβαίνειν,
τῆς τῶν νόμων ἀποστερίσθω βοηθείας,
Μήτε ὁ βουλόμενος κεχρησθαι δι' ἀγνοίαν
Ἐπὶ τῆς ἀπειρίας πιεζείσθω, ἀμφοτέρων
δὲ ὑμῖν ἐστὶν λύσις ἢτε τοῦ δικαστοῦ
Ἐφ' οἵοντι περὶ θέματος γνώμη, ἢτε τοῦ νό.

Ἡ πλάξ εἶνε κατὰ τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν ἀποκεκρουσμένη, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀσάφεια ἐν τισὶ τοῦ κειμένου, ὅπερ γέμει ἀνορθογραφῶν. Ἀλλ' ἐκτὸς τούτου ἐλλείπει καὶ τὸ τέλος, ὅπερ ἀκατάληπτον, διότι ἡ πλάξ δὲν ἰδύνατο νὰ ἦτο μεγαλύτερα, καθύσον εἶνε ἴση τὸ ὕψος πρὸς τὸ

Εἰκ. 8. Πύελος μαρμαρίνη.

Εἰκ. 9. Πυέλου ὀψις ὀπισθία ἐπιγεγραμμένη.

ὅλον μαρμάρινον τοῦτο κατασκευασμα. Που λοιπὸν ἦτο ἡ συνέχεια; Ἐπειτα τίνα σχέσιν ἔχει τὸ νομοθετικὸν τοῦτο ψήφισμα πρὸς τὴν μαρμαρίνην κομψὴν ταύτην πύelon;

Ἡ μόνη εἰκασία, ἣν αποτολμῶ νὰ κάμω, εἶνε μῆτι πρόκειται περὶ **Κλεψύδρας** ευρισκομένης ἐν δικαστηρίῳ. Ἄλλ' εἶχον τοιοῦτο σχῆμα αὗται;

ἀριστερὰς χειρὸς ἐπὶ τοῦ ἄνω ερείσματος τῆς κλίνης καὶ ἐπὶ προσκεφαλαίῳ, ἐνῶ τὴν δεξιὰν στηρίζει κατὰ μῆκος ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ μηροῦ. Ἡ κεφαλὴ αὐτῆς στρέφεται κατὰ μέτωπον ὥς καὶ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος. Κάτωθεν τῆς κλίνης διακρίνεται ζεύγος ἐμβάδων, προ αὐτῆς δ' ὑπάρχει τράπεζα τορνευτὴ τρίπους, ὡς σιντή-

Εἰκ. 10. Ἀνάγλυπτος ἐπιτυμβία στήλη.

9 (εἰκ. 10). **Στήλη ἐπιτυμβία μαρμαρίνη**, ἐφ' ἧς παρίσταται τὸ ἔνδον ἀρχαίας οἰκίας ἐν τῷ βάθει τοῦ περιστυλίου καὶ πιθανὸν ἐν τῇ γυναικωνίτιδι, ἔνθα ἐπὶ κλίνης γυνὴ μεσήλις καὶ εὐσαρκος, φέρουσα ποδῆρη χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ σανδάλια εἶνε ἐξηπλωμένη ἐπὶ κλίνης ἐρειδομένη διὰ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς καὶ τῆς

θωρᾶς, ἐφ' ἧς εἰσι παρατεθειμένα ἐδέσματα πιθωνὸν ἐντὸς πινακίου καὶ κυάθου, παραπλείρως δὲ τούτων μικρὰ οἰνοχόη. Παρὰ τὴν τράπεζαν ταύτην ἀριστερόθεν κεῖται ἐπὶ ὀκλαδίῳ δίφρῳ, ἐτέρα γυνὴ ἐπίσης εὐσαρκος, φέρουσα χιτῶνα ἐξωσμένον καὶ ἱμάτιον καὶ ἐκτείνουσα ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας μὲ ἀνεωγμένας τὰς παλάμιας οἷχί

πρὸς τὰ ἐδέσματα, ὡς ἤθελε τις τὸ πρῶτον εικάσει, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς τὸν ἐναντι αὐτῆς καὶ ολίγον ἀριστερόθεν τῆς τραπέζης ἐπὶ τῶν οπισθίων ποδῶν ὀκλαζόντα κύνα, ἵνα ἴσως παίξῃ μετ' αὐτοῦ, διότι ἡ κίνησις τῶν χειρῶν δὲν εἶνε αποκρουστικὴ διὰ τὸν κύνα.

Τέλος ἄνωθεν τῆς κλίνης εἶνε ἐξηρημένα ἀπὸ ταινιῶν στέφανος, κλωβίον καὶ κάνιστρον, ὑπὲρ ταῦτα δὲ καὶ μεταξὺ τῶν ἐκατέρωθεν ἡμιρ-

12 (εἰκ. 11). Τὸ *δπιοθεν* τῆς ὁσφύος καὶ οἱ γλουτοὶ *ἀγάλματος ἐφηβου* καλῆς τέχνης, ἀλλ' οὐ τὸ ἔμπροσθεν εἶνε τελείως ἀποκεκρουσμένον καὶ ἐπίπεδον· ὕψος 0,40, πλάτ. 0,34, πᾶχ. 0,23.

ΓΛΥΠΤΑ BYZANTINA

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο περισυνέλεξα καὶ τὰ ἐξῆς βυζαντινὰ γλυπτὰ:

1 (εἰκ. 12). *Διπλοῦν κιονόκρανον βυζαν-*

8

Εἰκ. 11. Γλουτοὶ ἐφηβικοῦ ἀγάλματος.

ραβδωτῶν ἰωνικοῦ ρυθμοῦ κιόνων καὶ κάτωθεν ἀκριβῶς τοῦ ἐπιστυλίου ἡ ἐπιγραφή:

Α Π Ω Λ Λ Ω Ν Ι Α
Ε Ο Υ Π Ω Ρ Ι Α

Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο διατηρεῖται εἰς καλὴν σχεδὸν ἐπιεῖν κατάστασιν, διότι μόνον τὰς δυο ἄνωθεν καὶ κάτωθεν πρὸς τὰριστερὰ γωνίας ἔχει ἀποκεκρουσμένας, ἀνήκει δ' εἰς τοὺς υστέρους ρωμαϊκοὺς χρόνους, εἰς τὸν Γ' ἢ Δ' μ. Χ. αἰῶνα. Αἱ διαστάσεις αὐτοῦ εἰσὶν αἱ ἑξῆς: ὕψος 0,56, πλάτος 0,45 καὶ πᾶχος 0,08.

11. *Πέντε ἀποτιμήματα πηλίνης κωρονίδος* φέροντα γραπτὰ κοσμήματα οἷον ἀνθέμια καὶ μαϊάνδρους. Ὅμοια τοῦτοις εὐρέθησαν πλείστα ὅσα ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς Π. Κορίνθου ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς ἀπόκεινται δ' ἐν τῷ Μουσείῳ, εἰκάσεται δὲ μετὰ πλείστης πιθανότητος ὅτι ταῦτα προέρχονται ἐκ τοῦ θριγκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Πολλὰ τοιαῦτα ἀνεῦρεν καὶ ὁ κ. Σκιάς κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ ἐν Π. Κορίνθῳ δοκιμαστικὴν σκαφὴν.

Εἰκ. 12. Βυζαντινὸν κιονόκρανον.

τινὸν μονολίθον (ὕψος 0,80, πλάτος καὶ μήκος τῆς ἄνω πλίνθου 28×39).

Τοῦτο ευρον ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ ἐν Π. Κορίνθῳ προὔχοντος χωρικοῦ Ι. Σοφοῦ μετεχόμισα δὲ εἰς τὸ Μουσεῖον.

Τὸ κιονόκρανον τοῦτο εἶνε ἀρχαιότατον, ἴσως τοῦ Ε' αἰῶνος μοναδικὸν δὲ καθὼ διπλοῦν.

2. Ἐκ τῆς οἰκίας τοῦ αὐτοῦ χωρικοῦ παρέλαβον ἐπίσης καὶ ἑτοποθέτησα ἐν τῷ Μουσείῳ μαρμάρινον *γεῖσον βυζαντινὸν* ἀρίστου τύπου τοῦ Ε' αἰῶνος.

3 (εἰκ. 13). *Διάστυλον βυζαντινὸν μαρμαρίνον*. Ἐπίσης ἀρχαιότατον ἐν σχήματι τετραγωνίου πλακόσ, ἐφ' ἧς παρίσταται ἐν ἀναγλύπτῳ πρόσοψις ναοῦ ἢ ἱεροῦ. Δύο παραστάδες ἐκατέρωθεν, ἃς ἐνοῖ ἄνωθεν ἀψίς, ἐντὸς δὲ τούτων μέγας σταυρός, οὗ αἱ μὲν κάτω πλευραὶ ἐκατέ-

ρωθεν πληροῦνται ὑπὸ φύλλων ἀκάνθης, τεχνικώτατα προσηρμοσμένων, αἱ δὲ ἄνωθεν διὰ κύκλων ἐντὸς τῶν ὁποίων τὰ μονογράμματα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$. Διαστάσεις: ὕψος 0,90, πλάτος 0,78, πάχος 0,10.

Εἰκ. 13. Βυζαντινὸν διαστύλιον.

Τὸ διάστυλον τοῦτο παρέλαβον ἐκ τῆς ἐν Ν. Κορίνθῳ οἰκίας τοῦ αὐτόθι κτηματίου κ. Γυφτοδασίη.

4 (εἰκ. 14). Γεῖσον βυζαντινὸν μαρμάρινον

χριστιανικοῦς χρόνους. Παρίσταται δ' ἐπ' αὐτοῦ ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰριστερά: ταῶς μεγαλοπρεπῆς κύπτων καὶ λείγων τὸν ἕτερον τῶν ποδῶν του, εἶτα πλέγμα σχηματίζον κύκλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου διαγράφεται φύλλον, μετὰ τοῦτο ἔπεται ψυχὴ (πεταλοῦδα) μετὰ κατὰστικτα πτερὰ, εἶτα κύκλος, σταυροειδὲς πλέγμα καὶ τέλος κύκλος ἐντὸς ἐτέρου πλέγματος.

Κάτωθεν τὸ γεῖσον τελευτᾷ εἰς ὄρμον ἢ ἀστράγαλον. Ὑπὸ τοῦτον ἀπαντᾷ ἀόπτημημα ἐτέρου πλοχοῦ ἐκ τῶν συνήθων τοῖς Βυζαντινοῖς. Ἡ ἐργασία λίαν ἐπιμελεημένη.

Τὸ ἀρχαῖον τοῦτο εὑρον ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς χήρας Γ. Καραβοκίρη ἐν Π. Κορίνθῳ.

ΑΛΕΞ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ

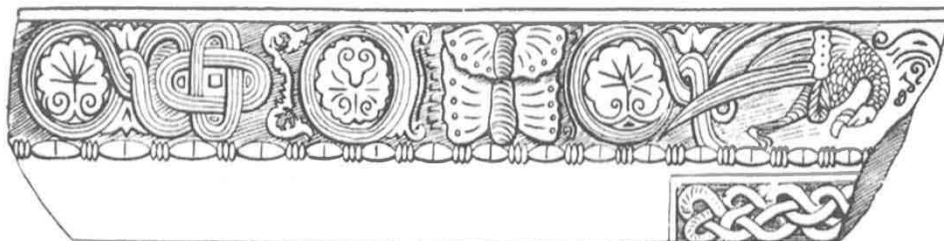
Ἐφορος τῆς Ζ' ἀρχαιολ. περιφερείας.

Ι' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ (ΚΡΗΤΗΣ)

Περιοδεῖαι, περισυλλογὴ ἀρχαίων, ἔρευναι ἀρχαιολογικαί, Μουσεῖα καὶ συλλογαὶ κατὰ τὸ 1916.

ΓΟΡΤΥΣ, ΦΑΙΣΤΟΣ, ΑΓ. ΤΡΙΑΔΑ ΚΛΠ.

Κατὰ τὸν Ἰούνιον ἦλθον εἰς Γόρτυνα, ὅπου ἐπεθεώρησα τὴν ἐν τῷ φυλακείῳ Ἀγίων Δέκα ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν ἀγαλμάτων καὶ ἐπιγραφῶν καὶ τὰ ἀνεσκαμμένα ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν ἀρχαῖα μνημεῖα, καὶ ἐφρόντισα περὶ τῆς καλῆς αὐτῶν συντηρήσεως καὶ περὶ ἐπισκευῆς τῶν καταπεσόντων ξηροτοιχῶν. Ἡ στοὰ ἡ οἰκοδομηθεῖσα κατὰ τὸ 1915 δαπάναις τῆς τότε Διοικήσεως Κρήτης ὑπὲρ τὴν Μεγάλην Ἐπιγραφὴν πρὸς προστα-

Εἰκ. 14. Βυζαντινὸν ἐπιστύλιον.

φέρων γλυπτικὸν διάκοσμον πλούσιον καὶ ποιικιλώτατον. Τοῦτο ἔχει μῆκος μὲν 1,04, ὕψος 0,32 καὶ πάχος 0,15 διατηρεῖται δὲ κάλλιστα. Τὰ κοσμήματα εἶνε γνησιωτάτου βυζαντινοῦ τύπου, ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων δέ, διότι καὶ τὸ γλυπτὸν τοῦτο δέον νὰ ἀναχθῇ εἰς τοὺς πρώτους

σίαν αὐτῆς ἐπερατώθη τελῶς καὶ παρεδόθη ὑπὸ τοῦ ἐργολάβου εἰς τὸν νομομηχανικὸν κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ ἐτους τούτου. Ἡ ἐργασία ἐγένετο μετὰ τῆς δεούσης ἐπιμελείας, καὶ νῦν τὸ σπουδαῖον τοῦτο μνημεῖον τῆς Κρητικῆς νομοθεσίας θεωρεῖται ἐξησφαλισμένον ἀπὸ τῶν

καιρικῶν ἐπιδράσεων· μόνον ὅπισθεν ὑπολείπονται νὰ γίνωσιν ὑδραυλικαί τινες ἐργασίαι, ἵνα μὴ ἐμποδιζῶνται τὰ θεμέλια τοῦ περιφερικοῦ τοίχου ἐκ τοῦ παραρρέοντος ἀγωγοῦ τοῦ ἐκεῖ ὑδρομύλου, ἐκτελεσθησόμεναι ἐν εὐθέτω χρόνῳ.

Ἐκείθεν μετέβην εἰς Φαιστόν καὶ Ἀγίαν Τριάδα, ὅπου εὗρον τὰς ἀνασκαφὰς εἰς καλὴν καὶ καθάρειον κατάστασιν διατηρουμένας ὑπὸ τῶν ἐκεῖ φυλάκων ἐκτελεσάντων ἀκριβῶς τῇ βοήθειᾳ καὶ ἐκτάκτων ἐργατῶν τοὺς καθαρισμούς, οὓς εἶχον παραγγεῖλει εἰς αὐτοὺς.

Εἰδοποιηθεὶς παρὰ τοῦ ἐκ τοῦ χωρίου Μιαμοῦ Ἀναγνώστη Μανιδάκι περὶ εὐρέσεως ἀρχαίων εἰς θέσιν **Μακρὸν Δειβάδι** μεταξὺ τῶν χωρίων Βασιλικῆς καὶ Μιαμοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ὁροσειρᾶς τῶν Ἀστερουσίων μετέβην ἐκεῖ μετ' αὐτοῦ καὶ ἐξήτασα τὰ ἀναφανέντα διὰ τῆς καλλιεργίας λείψανα, εἶδον δ' ὅτι πρόκειται περὶ τοίχων ρωμαϊκῶν χρόνων· τὰ εὐρεθέντα ὅστρακα εἶναι τμήματα κεραμίδων στέγης καὶ κοινῶν ἀδιακοσμήτων πηλίνων ἀγγείων, πιστεύω δὲ ὅτι πρόκειται περὶ ἀγροικίας ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἢ μικροῦ συνοικισμού, οἷα ἔχω ἀπαντήσῃ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς νήσου μάλιστα ἐν Μεσαρᾷ, δι' ὃ καὶ δὲν ἐθεώρησα σκόπιμον περαιτέρω ἐρευναν.

Δαμάνια, Τέμενος. Κατὰ τὸν μῆνα Ἰουλίου μετέβην εἰς Δαμάνια, ὅπου ἀνέσκαψα πέρυσιν τὸν μυκηναϊκὸν τάφον καὶ ἐπληθήθυσα τὸ σχέδιον αὐτοῦ, ὡς ἐδημοσιεύθη ἤδη εἰς προηγούμενον τόμον τοῦ ΑΔ (τόμ. II 171-178). Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν μου ἀνῆλθον εἰς τὸ φρούριον **Τέμενος** (σήμερον Ρόκκα) τὸ οἰκοδομηθὲν μὲν ὑπὸ Νικηφόρου Φωκά κατὰ τὸ 961 μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἐπὶ τῶν θεμελίων ἀρχαίου ἑλληνικοῦ φρουρίου, ἐπισκευασθὲν δὲ καὶ χρησιμοποιηθὲν ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν (Castel Temene, Rocca) μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατόπιν αἱματηροτάτων ἐφόδων ἀλώσεως αὐτοῦ, ἐφ' οὗ ἔλαβε καὶ τὴν σημερινὴν κλῆσιν τὸ ὑποκείμενον χωρίον **Κανλὶ Καστέλλι** (= φρούριον τοῦ αἵματος). Σήμερον τὸ φρούριον καὶ αἱ ἐπ' αὐτοῦ 4-5 Βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι εἶναι ἡρειπωμένα, ὃ δὲ νεώτερος ὁμώνυμος συνοικισμὸς εὑρεταὶ κάτω εἰς τοὺς ΒΔ πρόποδας τοῦ ὑψηλοῦ λόφου. Πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς θέσιν **Ρίζαν** ἀπέχουσιν περὶ τὸ 1 χιλιόμετρον πρὸς βορρᾶν τοῦ χωρίου εὐρέθη τάφος γεωμετρικῶν χρόνων περιέχων πολλὰ κοινὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα εἰρισκόμενα νῦν ἐν τῇ ἀποθήκῃ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

ΤΥΛΙΣΟΣ, ΙΔΑΙΟΝ ΑΝΤΡΟΝ

Κρουσῶνας, Κοῦπος. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἦλθον εἰς Τύλισον, ὅπου ἐπεθεώ-

ρησα τὴν ἐκεῖ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν γενομένην ἀνασκαφὴν τριῶν μεγάλων μινωικῶν οἰκοδομημάτων ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Χατζιδάκι· ἐκεῖθεν ἀνῆλθον εἰς Ἀνώγεια Μυλοποτάμου καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸ ὄροπέδιον τῆς Ἰδης, ὅπου τὸ πρὸ 33 ἐτῶν ἀνακαλυφθὲν καὶ ἀνασκαφὴν δαπάναις τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ ἀρχαιολογικοῦ Συλλόγου ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ ἀρχαιολόγου Halbherr Ἰδαῖον Ἀντρον ἢ Ἀρκέσιον· ἐξήτασα τὰ κατὰ τὸ σπήλαιον καὶ παρετήρησα καὶ ἔμαθον καὶ παρ' ἐπιζώντων ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς ὅτι τὸ κατώτερον καὶ σκοτεινότερον μέρος τοῦ σπηλαίου καὶ οἱ διάφοροι αὐτοῦ μυχοὶ δὲν ἀνεσκάφησαν τότε, ἀλλ' ἐξακολουθοῦσιν οἱ ποιμένες ἀνασκαλεύοντες ταῦτα ἐπιπολαίως καὶ εὗρισκοντες ψήγματα τινὰ χρυσοῦ, τεμάχια χαλκῶν ἐλασμάτων καὶ ἀπειρίαν πηλίνων θραυσμάτων λύχνων ρωμαϊκῶν χρόνων· ἔξωθι τοῦ σπηλαίου περὶ τὰ 100 μέτρα φαίνονται πελώρια πλάκες τιτανολίθου σκληροῦ πελεκηταὶ μετακινημένα ἐκ τῆς ἀρχικῆς τῶν θέσεως καὶ ἡμιεχλωμένα εἰς τὴν γῆν φέρουσαι τὰ ἔχνη ποδῶν μεγάλων χαλκῶν ἀγαλμάτων καὶ ἄλλων ἀναθημάτων, οὐδενίᾳ δ' ἐργασία ἐγένετο ποτε ἵνα ἐξακριβωθῇ μὴ τυχὸν εὑρεταὶ κεκαλυμμένον καὶ τι ἄλλο πλὴν τῶν βάσεων. Καὶ τὸ μὴ ἀνασκαφὴν ἐσωτερικὸν μέρος τοῦ σπηλαίου, καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πλατεῖα αὐτοῦ, καὶ ὁ περὶ τὰς βάσεις χώρος εἶναι βεβαίως ἀνάγκη ν' ἀνασκαφῶσιν, θ' ἀπαιτηθῇ ὅμως δαπάνη χιλιάδων τινῶν δραχμῶν, ἡ δὲ ἀνασκαφὴ ἔνεκα λόγων κλιματολογικῶν εἶναι δυνατὴ μόνον ἀπὸ τοῦ Μαΐου μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου.

Ἐν τῇ Ἰδῇ εὗρισκόμενος ἐμελέτησα καὶ ἐφωτογράφησα καὶ τινὰ ἐκ τῶν κατὰ τὸν πρωτόγονον τρόπον ἐκτισμένων διὰ μεγάλων λίθων καὶ πλακῶν θολωτῶν τυροκομείων καὶ τυραποθηκῶν (**γυριστὰ μιτᾶτα** καὶ **τυροκέλλια** λεγόμενα) τῶν ποιμένων τῆς Ἰδης, τὰ ὅποια τόσον ὁμοιάζουσι κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸν τρόπον τῆς οἰκοδομίας πρὸς τοὺς πρωτομινωικοὺς θολωτοὺς τάφους τῆς Μεσαρᾶς (Κονμάσας, Πλατάνου κλπ.).

Κατερχόμενος ἐκ τῆς Ἰδης διὰ Κρουσῶνας ἐπληροφόρηθην τὴν νεωστὶ εὑρεσιν ἀρχαίων ἄνω τοῦ χωρίου εἰς θέσιν **Χοιρόμαντρες** ἢ **Πρινόρι**· πράγματι ἐντὸς καλλιεργούμενου ἀγροῦ εὐρέθησαν εἰς λάκκον ἐπιπόλαιον ὑπὸ βονκόλου παιδὸς κάλπη τεφροδόχος (κουροῦπα μὲ κάρβουνα, ὡς ἔλεγον), καὶ ἄλλα τινὰ μικρὰ ἀγγεῖα· ὁ παῖς κατέθραυσε ταῦτα, εἶδον δ' ἐγὼ τὰ θραύσματα ὄντα ἐκ γεωμετρικῶν ἀγγείων τῶν συνήθων· πρόκειται περὶ τάφου πενιχροῦ γεωμετρικῆς ἐποχῆς· ὁ σταθμάρχης Κρουσῶνας

παρέλαβε καὶ διέσωσε χονδρὴν καὶ βαθεῖαν λοπάδα ἀδιακόσμητον, ἣν καὶ ἀπέστειλε κατὰ παραγγελίαν μου εἰς τὸ Μουσεῖον. Ὁ τάφος θ' ἀνήκει εἰς τὸν μυκηναϊκὸν καὶ γεωμετρικὸν συνοικισμὸν τὸν εὐρισκόμενον εἰς τὸν ὑπερκείμενον ὑψηλὸν λόφον **Κοῦπον**¹, ὅπου φαίνονται λείψανα τοίχων, λαξευτὴ κλίμαξ καὶ εὐρίσκονται ἄφθονα τὰ ὕστρακα μυκηναϊκῆς καὶ γεωμετρικῆς ἐποχῆς.

ΜΙΛΑΤΟΣ

Κατὰ τὸν Σεπτέμβριον μετέβην εἰς Μίλατον Μιραμπέλλου, ὅπου παρέμεινα διήμερον μελετῶν τὰ ἀρχαῖα λείψανα τῆς ὁμωνύμου ἀρχαίας πόλεως. Ἄνω τοῦ σημερινοῦ χωρίου εἰς θέσιν Ἁγ. Φανούριον ἔχουσιν εὐρεθῆ κατὰ διαφόρους χρόνους τῆς τελευταίας τριακονταετίας τρεῖς μυκηναϊκοὶ λαξευτοὶ ἐν τῷ μαλακῷ βράχῳ θαλαμοειδεῖς τάφοι περιέχοντες πηλίνας λάρνακας ἐκ τῶν καλλίστων καὶ ἄλλα μυκηναϊκὰ πηλῖνα ἀγγεῖα εὐρισκόμενα σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου².

Πλὴν ὅμως τῶν μινωικῶν τούτων λειψάνων σώζονται ἀρκετὰ ἴχνη καὶ τῆς κατόπιν Δωρικῆς πόλεως Μιλάτου τῆς μητροπόλεως τῆς ὁμωνύμου ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ μεγάλης πόλεως (Μίλητος) εἶναι δὲ ταῦτα τοῖχοι πολλοὶ ὡς τὰ πολλὰ ἀναλημματικοὶ εἰς τὸν λόφον **Κάστελλον**, ὅπου ἔκειτο ἡ ἀκρόπολις, καὶ εἰς τὰς θέσεις **Καστριά** καὶ **Χαλαοές**, ὅπου ἐξετείνετο ἡ πόλις.

Εἰς τὴν θέσιν **Παλαιμαγατζές** περὶ τὰ 300 μέτρα ἀπὸ τῆς παραλίας καὶ 600 ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ χωρίου ἐξῆγάγε χωρικὸς τὰ μέλη δύο δωρικῶν πωρίων κίωνων, ἥτοι ἐπτὰ σπονδύλους καὶ δύο κιονόκρανα. Θὰ ὑπῆρχε κατὰ χώραν ἡ πλησίον δωρικὸς ναός, ἡ θὰ μετεκομίσθησαν οἱ κίονες ἐξ ἄλλης θέσεως ὡς ὑλικὸν οἰκοδομίας εἰς παρακείμενον κτίσμα, δὲ κατὰ τὴν ἐγγύριον παράδοσιν ἦτο ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης· οἱ σπόνδυλοι εἶναι χονδροξεσμένοι καὶ ἀρράβδωτοι, ἥσαν δὲ ἀηλιμμένοι πηλῶ οὐ

σῶζονται τεμάχια· ἡ διάμετρος αὐτῶν εἶναι 0,40-0,50, τοῦ δὲ ἄβακος τοῦ κιονοκράνου 0,60. Μικρὰ σκαφή θὰ διεφώτιζε τὸ ζήτημα τῆς εὐρέσεως τῶν κίωνων αὐτῶν.

Εἰς θέσεις **Δρακόν** καὶ **Κούντουρο** τοῦ αὐτοῦ χωρίου εὗρον οἱ χωρικοὶ καὶ μοὶ ἐπέδειξαν δεκάδα πηλίνων εἰδωλίων ἑλληνικῶν χρόνων, ὧν τὰ πλεῖστα εἰκονίζουσι **θεὰν κουροτρόφον**, τὰ ὅποια καὶ παρέλαβον διὰ τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου. Πρὸς τούτοις ἐξησφάλισα διὰ τὸ αὐτὸ Μουσεῖον καὶ πέντε λιθίνους πελέκεις εὐρεθέντας εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἀρχαίας πόλεως.

Ἀπὸ τὴν θέσιν **Ἀρμί** τοῦ αὐτοῦ χωρίου προέρχεται καὶ ἡ κατωτέρω ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή ρωμαϊκῶν χρόνων εὐρεθεῖσα τελευταῖον ὑπὸ Ἰωάν. Κ. Μπουνιαλέτου καὶ ἀποκειμένη ἐν τῇ οἰκίᾳ του. Εἶναι στήλη ὀρθογώνιος ἐκ μελανοῦ ἑλαφροῦ ἐγγχωρίου λίθου, ἥς τὸ μὲν ὕψος εἶναι 0,35, τὸ πλάτος 0,29 καὶ τὸ πάχος 0,13. Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι 0,03-0,025.

ΕΥΦΡΟΥ
ΝΑΘΝΑ
ΜΩΤΩΙ
ΔΙΩΑΝΔ
ΡΙΜΝΗΜΗ
ΧΑΡΙΝ

Εὐφροσύνα Ὀνασίμῳ τῷ ἰδῷ ἀνδρὶ μνήμης χάριν.

Τὸ πρῶτον γράμμα τοῦ δευτέρου ὀνόματος εἶναι κεχαραγμένον ὡς Θ, καὶ τότε ἔχομεν ὄνομα **Θνάσιμος**, ἀλλὰ πιστεύω ὅτι εἶναι λάθος τοῦ χαρακτοῦ ἢ κεραία, ἢ τοῦ λίθου τυχαία βλάβη, καὶ ὅτι τὸ ὄνομα εἶναι τὸ γνωστὸν καὶ ἄλλοθεν Ὀνάσιμος.

ΔΡΗΡΟΣ

Τὰ ἐρεῖπια τῆς πόλεως ταύτης κεῖνται ἐπὶ συνεχομένων ὑψηλῶν λόφων μεταξὺ τῆς Νεαπόλεως Μιραμπέλλου καὶ τοῦ χωρίου Φουρνῆς καὶ ἀκούονται σήμερον **Χῶρες** καὶ **Ἀγ. Ἀντωνίος**. Δις μετέβην κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1916 καὶ ἐξήτασα τὰ λείψανα τῆς πόλεως ταύτης, ἥς ἡ θέσις καὶ τὸ ὄνομα ὡς ἐγνώσθη διὰ τῆς κατὰ τὸ 1854 εὐρέσεως τῆς περιφύμου ἐπιγραφῆς τῆς περιεχομένης τὸν δρκὸν τῶν ἐφῆβων τῆς πόλεως **«τάδε ὤμοσαν ἀγέλαοι πανάξωστοι ἐκατὸν ὀγδοήκοντα»** κτέ. Ἡ ἐπιγραφή μετεκομίσθη ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου καὶ εὐρίσκειται σήμερον¹.

¹ Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Κρητὸς ἱατροῦ Βελονάκη καὶ τοῦ Παπασωλῶτη εἰς τὴν «Ἀθηνα» τῆς 14 Μαρτίου 1855, κατόπιν ὑπὸ πολλῶν ἄλλων· νέαν παραβολὴν ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου ἔκαμεν ὁ καθηγητὴς τῆς ἐπιγραφικῆς κ. Halbherr καὶ ὁρθότερον ἐδημο-

¹ Ἴδε περιγραφὴν Α. Taramelli εἰς τὸ Monumenti antichi dei Lincei τόμ. IX (1899) σελ. 824-826, ὅπου ἰσχυαλμένως ὁ λόφος γράφεται **Κοῦφο** καὶ **Κύφο** ἀντὶ τοῦ πραγματικοῦ **Κοῦπος**.

² Αἱ λάρνακες τοῦ πρώτου τάφου ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Orsi εἰς τὸ ἀρθρον Urne funebri Cretesi ἐν Monumenti antichi dell'Accademia dei Lincei τόμ. I, 1890 σελ. 208-209 πίν. II. Πρβλ. καὶ Perrot Histoire de l'art τόμ. VI σελ. 456. Αἱ τοῦ δευτέρου τάφου ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Evans εἰς τὸ βιβλίον Prehistoric Tombs of Cnosos (Archeologia τόμος LIX) σελ. 98-100 εἰκ. 104a-107. Ἡ τοῦ τρίτου τάφου λουτροειδὴς γραπτὴ εὐρεθεῖσα πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἶναι ἀδημοσιεύτως.

Ὁ ἀνατολικώτερος τῶν δύο συνεχομένων λόφων ὁ ἰσθμὸς τὸ ἐκκλησίδιον τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου εἶχε τὴν κορυφὴν περιβαλλομένην ὑπὸ τείχους ὀχυρωματικοῦ, οὐ σώζεται ἀρκετὸν μέρος καὶ πύργος στρογγύλος, εἰς δὲ τὸ δυτικώτερον καὶ τὸ μεταξὺ διάσειλλον καὶ τὴν πρὸς Β καὶ Α τῶν λόφων πεδιάδα. (Ἀγ. Γεώργιος) ἐξετείνετο ἡ πόλις σώζουσα καταφανῆ ἐρείπια ἥτοι ἀναλήμματα οἰκίων καὶ ὁδῶν, τοίχους οἰκημάτων καὶ θύρας, δεξαμενὰς ὑδάτων καταφανεῖς τρεῖς καὶ σωροὺς λίθων ἀπείρους ἀποτελεσθέντας διὰ τῆς καλλιεργείας τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας πόλεως. Κατὰ τὴν δευτέραν ἐπίσκεψίν μου εἶχον μετ' ἐμοῦ τὸν υἱὸν τοῦ ἐτέρου τῶν πρὸ 63 ἐτῶν εἰρητῶν τῆς ἐπιγραφῆς, ὅστις γνωρίζων πατρόθεν μοι ὥρισε τὴν θέσιν, ἐν ᾗ εὐρέθη ἡ ἐπιγραφὴ ἐξετάσας καλῶς τὸ περίξ ἔδαφος παρετήρησα εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ καλλιεργημένου ἀγροῦ ἐξηγμένα ὑπὸ τοῦ ἀρότρου τεμάχια μικρὰ χαλκῶν ἐλασμάτων, ὧν ἐν φέρει συγκεντρίκους ἐντύπους κύκλους προφανῶς ταῦτα προέρχονται ἐκ χαλκῶν ἀναθημάτων (ὀπλων ἢ σκευῶν), καὶ πιθανῶς ἔχομεν ἐνταῦθα πού τὸ Πρυτανεῖον ἢ Ἱερὸν τῆς Ἑστίας ἢ ἄλλης θεότητος ἐκ τῶν ἀναφερομένων ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ ὅρκου, δι' ὃ θεωρῶ σκοπιμώτατον νὰ γίνῃ δοκιμαστικὴ σκαφή μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἀποκαλυφθῇ τὸ Πρυτανεῖον ἢ Ἱερὸν καὶ ἀναθήματα χαλκὰ καὶ ἴσως καὶ ἄλλαι ἐπιγραφαί.

ΛΑΤΩ ΠΡΟΣ ΚΑΜΑΡΑ,

Ἐκ τῆς Δρῆρου ἦλθον εἰς Ἅγιον Νικόλαον Μιραμπέλλου, ὅπου, ὡς γνωστὸν, ἔκειτο ἡ Λατὴ πρὸς Καμάρα, ἣς ἔχομεν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀρκετὰς ἐπιγραφὰς εὐρισκομένας ἔνεκα τῶν οἰκοδομικῶν καὶ ρυμοτομικῶν ἐργασιῶν τῶν γινομένων εἰς τὸν νεώτερον τοῦτον ἐμπορικὸν συνοικισμὸν¹. Τμῆμα ἐπιτυμβίου μαρμαρίνου ἀναγλύφου ἀπερριμμένον ἐν τῇ ὁδῷ ἔξωθι τοῦ πρώην νομαρχιακοῦ καταστήματος περισυλλέξας παρέδωκα εἰς τὸν τελώνην Ἀγ. Νικολάου, ἵνα τὸ ἀποστείλῃ εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου.

ΟΛΟΥΣ

Ἡ ἀρχαία αὕτη πόλις, ἣς τὸ ὄνομα ἔσωσαν τὰ παρακείμενα σημερινὰ χωρία *Ἑλοῦντα* (ἡ), ἔκειτο εἰς τὴν σημερινὴν θέσιν *Πόρον*, ἥτοι ἐν

σίουσεν αὐτὴν εἰς τὸ Museo Italiano III σελ. 657 ἐξ. καὶ κατὰ τοῦτον ὁ Dittenberger, εἰς τὴν Sylloge² 453 καὶ ὁ F. Blass εἰς Sammlung der griech. Dialektinschriften III 4952.

¹ Ἴδε Ἀρχαιολ. Δελτίον τόμ. Β' σελ. 3 καὶ Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1908 σελ. 209.

τῷ ἰσθμῷ τῷ συνδέοντι τὴν στερεὰν πρὸς τὴν νησίδα, καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ καὶ κατὰ τὰς σημερινὰς ἀλυκὰς, μέρος δὲ τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων φαίνονται σήμερον καὶ ἐντὸς τῆς θαλάσσης ἔνεκα καθιζήσεως τῶν παραλίων τῆς παρατηρουμένης καθ' ὅλην τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην. Κατὰ τὸ 1897-8 οἱ Γάλλοι ναῦται οἱ κατέχοντες τὸ μέρος τοῦτο καὶ τὸ παρακείμενον ἐνετικὸν φρούριον Σπιναλόγγαν ἔκοψαν τὸν στενὸν καὶ χαμηλὸν ἰσθμὸν καὶ κατεσκεύασαν μικρὰν διώρυχα, ἵνα διέρχονται αἱ λέμβοι των, καὶ εὖρον κατὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην ἐκ τῆς μετακινήσεως καὶ χρησιμοποίησεως ἀρχαίου ὑλικοῦ οἰκοδομίας ἐξ ἀρχαίας ἐπιγραφῆς ἐλληνικῆς, ἣς ἀπέστειλαν εἰς Γαλλίαν¹. Ἐκατὸν μέτρα ἀνατολικώτερον τῆς διώρυχος καὶ ἐπὶ τῆς νησίδος ἀπεκάλυψαν τὸ δάπεδον βυζαντιακῆς ἐκκλησίας φέρον ψηφιδωτὴν διακόσμησιν ἐκ κύκλων, τετραγώνων καὶ ἄλλων γεωμετρικῶν θεμάτων καὶ ἰχθύων μεταξὺ τούτων ἔχει καὶ ψηφιδωτὰς ἐπιγραφὰς ἀναγραφούσας δωρητὰς τοῦ ναοῦ οὕτως ἀναγινώσκεται εἰς δύο γραμμὰς ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ

ΗΛΙΟΔΩΡΟΣ ΥΠΕΡ ΣΩΤΗ
ΡΙΑΣ ΕΑΥΤΟΥ ΕΔΩΚΕΝ ΣΙΜΙCΙΟΝ ΕΝ

Ἄλλαι ὅμοιαι ἐπιγραφαὶ ἀναγινώσκονται κατωτέρω ἐντὸς δύο ἡμικυκλίων συνεχῶν χωριζομένων διὰ καθέτου γραμμῆς αἱ ἐξῆς εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἡμικύκλιον καὶ εἰς 12 γραμμὰς

ΘΕΟΔΟΥΛΟΣ ΥΠΕΡ ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΕΑΥΤΟΥ
ΕΔΩΚΕΝ CΙΜΙCΙΟΝ ΕΝ
ΧΡΙCΤΕ ΒΟΗΘΙ ΤΩ ΔΟΥΛῳ ΣΟΥ ΕΠΙΦΑΝΙ

εἰς δὲ τὸ ἄλλο καὶ εἰς δώδεκα πάλιν γραμμὰς ἡμιεμφαρμέναις ἡ ἐξῆς

ΑΝΤΙ(ΩΝΙΟC) ΥΠΕΡ ΣΩΤΗΡΙΑC ΕΑΥΤΟΥ Κ. ΠΑΝΤΟC
ΤΟΥ [ΟΙΚΟΥ] ΑΥ[ΤΟΥ] ΕΔΩΚ[ΕΝ] CΙΜΙCΙΟΝ ΕΝ

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ σιμίσιον (semissis) εἶναι τὸ ἡμισιὸν τοῦ βυζαντινοῦ χρυσοῦ νομίσματος.

Ἡ πόλις Ὀλοῦς διετηρεῖτο καὶ κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας καὶ τὴν πρώτην βυζαντιακὴν ἐποχὴν τῆς Κρήτης ἔχονσα καὶ ἰδίαν ἐπισκοπὴν ἀναγραφομένην ἐν τῷ Συνεδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους καὶ εἰς τὰς Notitias episcopatuuum ὑπὸ τὸν τίτλον ὁ *Ἀλύγγου*.

Παρὰ τὰς ἀλυκὰς εἰς τὴν γωνίαν τῆς οἰκίας Κ. Ἀμαριώτη εἶδον ἐπιτύμβιον πλάκα ἐξ ἐγγω-

¹ Εἶναι αὗται αἱ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τοῦ τότε ἐταίρου τῆς ἐν Ἀθήναις Γαλλικῆς Σχολῆς J. Demargne εἰς τὸ Bulletin de Correspond. Hellénique XXIV, 1900 σελ. 222 ἐξ.

ρίου σκληροῦ τιτανολίθου ὕψους 0,51, πλάτους 0,43 καὶ πλάτους 0,33 φέρουσιν εἰς δύο γραμμὰς

Φ Ι Λ Ι . . .
Κ Η Κ Η Ν Ο Σ

Γουρνιά. Τὴν ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἀνασκαφείσαν μινωικὴν ταύτην πόλιν εὗρον διατηρουμένην εἰς καλὴν καὶ καθάρειον κατάστασιν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ φύλακος· βλάβαι τινὲς ἔχουσιν ἐπέλθει εἰς τινὰς τοίχους ἐκ τῶν βροχῶν. Μετὰ τοῦ φύλακος καθώρισαν τὰ περίεξ ὄρια τῆς ἀνασκαφῆς, ἥδη ἰδιοκτησίας τοῦ δημοσίου, διότι ἀπὸ τινῶν ἐτῶν εἰς τῶν ὁμῶρων τῇ ἀνασκαφῇ ἰδιοκτητῶν μολονότι κατ' ἐπανάληψιν δι' ἡμῶν ἐμποδισθεὶς καὶ κατοδιωχθεὶς καταπατεῖ τὰ ὄρια καὶ προσπαθεῖ νὰ καταλάβῃ μέρος πληρωμένον ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἀνασκαφῶν, ὑπάρχει δὲ καὶ δίκῃ ἐκκρεμῆς ἐπὶ τοῦτου κινήσει αὐτοῦ.

ΗΤΕΙΑ, ΣΗΤΑΙΑ¹

Ἡ ἀρχαία αὕτη πόλις ἡ δοῦσα τὸ ὄνομα εἰς τὴν σημερινὴν ἐμπορικὴν πόλιν **Λιμένα Σητείας** καὶ εἰς τὴν ἐπαρχίαν, τοποθετεῖται συνήθως ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ σημερινοῦ μικροῦ χωρίου **Πετρά** ἀπέχοντος 1 1/2 περίπου χιλιομέτρων ἀνατολικῶς τῆς σημερινῆς πόλεως· ἀλλ' ἡ γενομένη ἐνταῦθα κατὰ τὸ 1901 μικρὰ σκαφή ὑπὸ τοῦ κ. Bosanquet διευθυντοῦ τότε τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀγγλικῆς Σχολῆς μόνον μινωικὰς ἀρχαιοτάτας ἀπεκάλυψεν²· καὶ ἡ ἐρευνα δὲ ἦν ὁ ἴδιος κατὰ χώραν ἕκαστα, μὲ ἐπίσειεν ὁριστικῶς, ὅτι εἰς Πετρά μόνον μινωικῶν ἀρχαίων λείψανα ἔχομεν, ἀφ' οὗ καὶ τὰ σφζόμενα ἐρείπια τειχῶν καὶ πύργων καὶ μάλιστα τὰ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας εὐρισκόμενα ἀφθονα κεράμια μάλιστα πολυχρωμικὰ μαρτυροῦσι τοῦτο. Ἡ νεωτέρα ὅθεν ἑλληνικὴ πόλις Ἡτεία πρέπει νὰ τεθῇ ἐν τῇ μεταξὺ Πετρά καὶ Λιμένος πεδιάδι, ὅπου πράγματι κατὰ τὰς γεωγραφικὰς ἐργασίας ἀποκαλύπτονται συχνὰ λείψανα κτισμάτων καὶ ἄλλων ἀρχαίων.

Εὐρισκόμενος εἰς Λιμένα Σητείας παρέλαβον ἐκ τοῦ Εἰρηνοδικείου 11 πύλιναν ἀγγεῖαν γεωμετρικῆς ἐποχῆς, τὰ ὅποια εὗρων ὁ ἐκ τοῦ χωρίου Τουρτούλλων Ἑμμ. Τζαβλάκης ἐδήλωσεν ἐγκαίρως καὶ κατέθηκεν παρὰ τῷ εἰρηνοδίκῃ

ἐπὶ ἀποδείξει. Εἶναι δὲ ταῦτα τέσσαρες ἀμφορεῖς μέσου μεγέθους, μία ὕδρια μεγάλη, μία ὕδρῖσκη, μία οἰνοχόη καὶ τέσσαρα μικρότερα ἀγγεῖα· φέρουσι πάντα ἀπλὴν γεωμετρικὴν διακόσμησιν ἐπαρχιωτικοῦ ἐργαστηρίου ἐρυθροκαστανόχρουν καὶ προφανῶς προέρχονται ἐκ τάφου γεωμετρικῶν χρόνων· συσκευάσας πάντα ἀπέστειλα εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου, ὅπου καὶ εὐρίσκονται νῦν.

Παλαιόαστρον. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπὶ συνεχῇ ἔτη ἀπὸ τοῦ 1900 γενομένη ἀνασκαφή τῆς μεγάλης ταύτης μινωικῆς πόλεως ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀγγλικῆς Σχολῆς³. Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τὸ πλεῖστον τοῦ συνοικισμοῦ ἐκαλύφθη ἐκ νέου πλὴν τριῶν ἢ τεσσάρων οἰκιῶν καὶ μιᾶς κεντρικῆς ὁδοῦ. Παρὰ τὴν παραλίαν χωρικός ἀνεῦρε καὶ μοῖ παρέδωκε μικρὸν τεμάχιον λίθου φέρον ὀλίγα γράμματα ἐκ τοῦ γνωστοῦ ὕμνου τῶν Κουρήτων εἰς Δία τὸν Δικταῖον⁴.

ΙΤΑΝΟΣ

Εἰς τὴν ἑλληνικὴν ταύτην πόλιν τὴν ἀνατολικωτάτην τῆς Κρήτης κειμένην μεταξὺ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας Ἀκρωτηριανῆς (κοινῶς Τοπλοῦ) καὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Σιδέρον ἐξετέλεσεν ἀνασκαφὰς κατὰ τὸ 1900 ἡ Γαλλικὴ Σχολὴ διὰ τοῦ ἐταίρου αὐτῆς J. Demargne. Δυστυχῶς ἡ μετὰ ταῦτα πολυχρόνιος ἀσθένεια αὐτοῦ καὶ ὁ κατόπιν θάνατος ἐγένοντο αἰτία νὰ μὴ δημοσιευθῶσι τὰ πορίσματα τῆς ἐργασίας ταύτης καὶ δι' αἷ ἐν αὐτῇ εὐρεθεῖσαι ἐπιγραφαί. Πλὴν ἄλλων ἀπεκαλύφθησαν καὶ τρεῖς βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τῆς πόλεως ταύτης ἀρχαιοτάται, ἥτοι δύο βασιλικαὶ τρίκλιτοι καὶ μία μικρὰ κυκλικὴ σχεδίου (ἴσως βαπτιστήριον). Κάτοικος τις Παλαιόαστρον ἐβλαψε τὰς ἐκ μέλανος μαρμάρου πλάκας τοῦ δαπέδου τῶν βασιλικῶν καταθραύσας τινὰς καὶ μετακομίσας διὰ τὸ ἐλαιοτριβεῖόν του, δι' ὃ καὶ κατηγγέλθη ἀρμοδιῶς.

Ἀσπρὴ Πέτρα, Μαραθονέφαλο, Μονοδένδρι. Κατὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἐτους μαθὼν ὅτι εἶχον ἀναφανῆ σημεῖα τάφων ἐν Μεσαρᾷ μετέβην ἐκεῖ πρὸς ἐξέτασιν.

Εἰς θέσιν **Ἀσπρὴν Πέτραν** μεταξὺ τῶν χωρίων Πλατάνου καὶ Πλώρας εἰς ἐκ τῶν ἐργατῶν μου τῆς ἀνασκαφῆς Πλατάνου παρετήρησεν ἐντὸς ἀγροῦ καλλιεργημένου ἀφθονα ὅσα

¹ Τὸ δεύτερον τοῦτο ὄνομα ἐγνώσθη ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς Πραισοῦ τῆς δημοσιευθείσης ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ ἀρχαιολόγου L. Mariani εἰς τὸ ἄρθρον *Antichità Cretesi* σελ. 151-160 (*Monumenti antichi dei Lincei* vol. VI, 1896 σελ. 299 ἐξ.), ὅπου οἱ κάτοικοι καλοῦνται **Σηταῖται**.

² Ἦδε περιγραφὴν εἰς τὸ *Annual of the Brit. School at Athens* τὸμ. VIII (1901-1902) σελ. 282-285.

³ Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς ἐδημοσιεύοντο κατ' ἔτος εἰς τὸ *Annual Br. Sch.* εἰς τόμους VIII, IX, X, XI, XII, παρασκευάζεται δὲ ἀπὸ ἐτῶν καὶ ἰδιαίτερον βιβλίον ὑπὸ τῶν Ἀγγλῶν ἀνασκαφῶν.

⁴ *Annual Br. Sch.* XV (1908-1909) σελ. 339-365 πίν. XX.

καὶ ὅστρακα ἐσκορπισμένα· ἐξετάσας ταῦτα ἐπίσθην ὅτι προέρχονται ἐκ τάφου πρωτομινωικοῦ, τὸν ὁποῖον πρὸ πολλῶν ἐτῶν θὰ εἶχον ἀναμοχλεύσει καὶ διαλύσει οἱ χωρικοὶ παραλαβόντες καὶ τοὺς λίθους σπανίζοντας· κατὰ τὰ μέρη ταῦτα κατὰ τὴν ἐξέτασιν εὐρέθισαν δύο ψήφοι ὅρου μία ἐκ σαρδίου καὶ ἄλλη ἐκ στεατίτου· ὑπολείπεται γίνῃ ἡ μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου σκαφὴ καὶ ἡ διαλογὴ καὶ τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων.

Εἰς θέσιν **Καμπελιτούρια** ἐπὶ μικροῦ λοφίσκου κλιονμένου εἰδικώτερον **Μαραθοκέφαλο** ἄνωθεν τοῦ χωρίου Παναγιάς παρατηρήθησαν ὅσα πολλὰ ἐντὸς μάνδρας καὶ πέρας αὐτῆς. Καὶ ἐδῶ ὁ ἰδιοκτήτης πρὸ εἰκοσαετίας κατέστρεψε θολωτὸν τάφον καὶ ἐκ τῶν λίθων αὐτοῦ ἔκτισε τὴν μάνδραν καὶ τὸν συνεχόμενον οἰκίσκον. Εὐτυχῶς ἡ καταστροφὴ περιορίσθη μόνον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς σωροῦ τῶν ἔρειπών· τὸ δυτικὸν ἥμισυ ἔμεινεν ἀνέπαφον, πιστεύω δὲ ὅτι ὑπάρχει ὑπ' αὐτὸ δευτέρως τάφος, οὗ θεωρῶ ἐπείγουσαν τὴν σκαφὴν.

Ἐν χιλιόμετρον ἀνατολικώτερον τῶν τάφων τούτων ἐπὶ λόφου καλουμένου **Μονοδένδρι** παρατήρησα καὶ ἐξήτασα τὰ λείψανα συνοικισμού μινωικοῦ, οὗ τὰ κτίσματα ἔχουσι κατὰ τὸ πλεῖστον διαλύσει οἱ χωρικοί, ἵνα σχηματίσωσι καλλιεργήσιμους ἀγρούς καὶ οὕτως ἀπετέλεσαν πολλοὺς σωροὺς λίθων μακρόθεν ὁρατοὺς (τροχάλους), φαίνονται ὅμως κατὰ χώραν ἀρκετοὶ ἀκόμη τοῖχοι ἐκ μεγάλων λίθων, καὶ ἄφθονα εὐρίσκονται καὶ ὅστρακα τῶν μινωϊκῶν ἀγγείων. Πιθανῶς εἰς τὸν συνοικισμόν τούτον ἀνήκουσιν οἱ δύο τάφοι τοῦ Μαραθοκεφάλου. Ἐν χιλιόμετρον ἀκόμη ἀνατολικώτερον εὐρίσκονται οἱ ἄλλοι **Τροχάλοι** τοῦ μινωικοῦ συνοικισμού τῶν Καλαθιανῶν, καὶ ὁ πλούσιός ποτε θολωτὸς αὐτοῦ πρωτομινωϊκὸς τάφος, οὗ τὰ ὀλίγα λείψανα τὰ ἀπομείναντα μετὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1855 εὕρεσιν καὶ διαρπαγὴν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν περιοίκων εὗρον κατὰ τὴν σκαφὴν τοῦ 1908.

Χανία. Κατὰ τὸ τέλος Δεκεμβρίου μετέβην εἰς Χανία, ὅπου παρέδωκα τὸ μικρὸν Μουσεῖον εἰς τὸν νέον ἐπιμελητὴν Κων. Λάσκαριν γυμνασιάρχην. Οἱ ἐν τῷ Μεγάλῳ τῶν Δικαστηρίων ἔστρωτισμένοι τότε στρατιῶται, ἐν ᾧ εὐρίσκεται καὶ τὸ Μουσεῖον ἀπ' ἀρχῆς τῆς συστάσεώς του, κατέρριψαν ἐξ ἀπροσεξίας τὸ ἐν τῷ διαδρόμῳ ἔστημένον ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος τὸ ἐκ τοῦ Δικτυναίου καὶ οὕτως ἀπεκολλήθησαν μέρη τινα καὶ ἐν μέρει συντριβήσαν, ἠναγκάσθημεν δὲ νὰ τὸ μεταφέρωμεν ἐντὸς καὶ τὸ προφυλάξωμεν, ἕως ἵτου σταλῇ ὁ κατάλληλος τεχνίτης ἐξ Ἑρακλείου πρὸς συγκόλλησιν καὶ τοποθέτησιν αὐτοῦ.

Ἐν Ἑρακλείῳ μηνί Ἰανουαρίῳ 1917.

Ἐρευναι ἀρχαιολογικαὶ καὶ τοπογραφικαί, σκαφικαὶ ἐργασίαι κατὰ τὸ 1917.

Ρέθυμνον. Κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰανουαρίου 1917 εὐρισκόμενος ἐν Ρεθύμνῳ πρὸς ἐπιθεώρησιν τοῦ ἐκεῖ μικροῦ Μουσείου τοῦ ὑπὸ τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ καθηγητοῦ κ. Πετρουλάκι ἐξήτασα τὰ ἀμέσως ἔξωθι τῆς σημερινῆς πόλεως πρὸς νότον ἀναφανέντα οἰκοδομικὰ λείψανα ἐν τῷ ἀγρῷ Μιχ. Σταυρουλάκι. Καλλιεργῶν οὗτος τὸν ἀγρὸν πέρυσι προσέκοιπεν εἰς ἔρειπιον εὐρισκόμενον εἰς βάθος ὀλίγων ἑκατοστῶν τοῦ μέτρον ὑπὸ τὸ σημερινὸν ἔδαφος ἐκτισμένον διὰ μεγάλων ξεστῶν λίθων, ὧν ἀφήρεσέ τινας· ὁ ἐπιμελητὴς μᾶθὼν τὸ πρᾶγμα τὸν ἠμπόδισεν ἀπὸ περαιτέρω βλάβης· τὸ ἀναφανὲν ἐν τῇ ἀνοιχθείσῃ τάφῳ κτίσμα συνίσταται ἐκ δύο ἐπαλλήλων δόμων ἐξ ὀρθογωνίων ὀγκολίθων κογχυλιάτου λίθου προερχομένοι ἐκ τῆς δυτικῆς παραλίας Ρεθύμνης, τὸ δὲ φανὲν κτίσμα ἀποτελεῖ ὡσεὶ τοῖχον μήκους ὑπὲρ τὰ 10 μέτρα καὶ πλάτους εἰς ἓν σημεῖον 1,25. Τελευταῖον κατὰ τὸν Νοέμβριον ἀνέθηκα εἰς τὸν ἐπιμελητὴν νὰ ἀνοίξῃ καὶ ἄλλας τάφους, ἵνα ἐξακριβώσῃ ἂν ὑπάρχῃ συνέχεια τοῦ κτίσματος· ἐργάσθη ἐπὶ δύο ἡμέρας μόνον, διότι ἔνεκα τῶν βροχῶν ἠναγκάσθη νὰ διακόψῃ τὴν ἐργασίαν, καὶ μοὶ ἀνεκοίνωσεν ὅτι καὶ ὁ πρῶτος τοῖχος προεκτείνεται εἰς μῆκος 19 μέτρων, καὶ δευτέρως ἀνεφάνη κάθετος πρὸς τὸν πρῶτον μήκους 15 μέτρων, καὶ ἕτερος μεταξὺ τούτων μήκους 3 μέτρων. Εἶναι πιθανῶς τοῖχοι θεμελίων ἢ μέρη χρητιδώματος ἀγνώστου οἰκοδομήματος, διότι οὐδὲν κινητὸν εὑρημα ἢ ἄλλο σημεῖον ἐνδεικτικὸν παρουσιάσθη κατὰ τὴν μικρὰν ταύτην ἔρευναν. Τὰ λείψανα ταῦτα ἐσκεπάσθησαν ἐκ νέου, ἐπείγουμένου τοῦ ἰδιοκτήτου νὰ καλλιεργήσῃ τὸν ἀγρὸν του, καὶ οὕτως ἀνεβλήθη ἀκριβεστέρᾳ ἔρεινα εἰς εὐθετώτερον χρόνον. Διότι βεβαίως εἶναι ἄξιον τοῦ κόπου νὰ ἐξετασθῇ τὸ μοναδικὸν μέχρι τοῦδε λείψανον τῆς ἀρχαίας αὐτονόμου, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν νομισμάτων της, πόλεως Ρεθύμνης ἢ Ριθυμνίας¹.

Σταυρωμένος, Ἀγρίον. Ἐκ Ρεθύμνης μετέβην εἰς τὴν δύο ὥρας ἀνατολικώτερον κειμένην θέσιν **Σταυρωμένον** παρὰ τὴν βορείαν παραλίαν τῆς νήσου· εἰς τὴν θέσιν ταύτην τοποθετοῦσιν τινες² ἀρχαίαν πολίχνην καλουμένην **Ἀγρίον**. Πρὸ πολλῶν ἐτῶν οἱ παροικοῦντες χωρικοὶ εὗρον πολλὰ καὶ σημαντικὰ ἑλληνικὰ

¹ Πρὸς. Svoronos Numismatique de la Crète ancienne, Macon 1890 σελ. 309-12 πίν. XXX.

² Β. Ψιλάκι, Τοπογραφία Κρήτης Ἀθῆναι 1899 σ. 135.

νομίσματα ἀργυρᾶ, ὧν μέρος μὲν περιῆλθεν εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ ἐν Ρεθύμνῃ Συλλόγου (νῦν Μουσεῖον Ρεθύμνης), τὰ δὲ πλεῖστα περιῆλθον εἰς ἀρχαιοπώλας καὶ μετεπωλήθησαν ἔκτος τῆς νήσου. Σήμερον φαίνονται εἰς διάφορα σημεῖα ἱχνη κτισμάτων ρωμαϊκῆς καὶ βυζαντιακῆς ἐποχῆς, παρὰ δὲ τὸν αἰγιαλόν, ὅπου ἡ τρικυμιώδης θάλασσα κατατρώγει τὴν ἐπίχωσιν φαίνονται λείψανα τοίχων καὶ ψηφιδωτῶν δαπέδων ἀπλῶν. Πρόκειται προφανῶς περὶ πολισματος ἐμπορικῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, οἷα ἀνεπτύχθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἰς πολλὰς παραλίαις τῆς νήσου σφζομένου δὲ ἴσως καὶ κατὰ τοὺς μετὰ ταῦτα βυζαντινοὺς χρόνους· ἴσως δ' ἔφερε τὸ ὄνομα Ἀγρίον, τὸ ὁποῖον εὐρίσκομεν ὡς ὄνομα Ἐπισκοπῆς τῶν μερῶν τούτων κατὰ τὴν 6' βυζαντιανὴν ἐποχὴν τῆς νήσου, διατηρηθείσης καὶ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας¹ μετὰ τὸν ἀφανισμόν τοῦ παραθαλασίου συνοικισμού, ἢ Ἐπισκοπὴ μετετοπίσθη διὰ τὸ ἀσφαλέστερον ὀλίγα χιλιόμετρα μεσογειότερον εἰς τὴν θέσιν τὴν καλουμένην σήμερον **Βεράν Ἐπισκοπὴ**². Μεγαλύτεραν σημασίαν ἔχει ἡ εὑρεσις λεπίδων καὶ σχιδάκων ὀψιδιανοῦ, μαρτυρούντων τὴν ὑπαρξίν κατὰ τὰ μέρη ταῦτα προϊστορικοῦ συνοικισμού. Εὐρυτέρα ἐρευνα κατὰ τὴν θέσιν ταύτην θὰ διεφώτιζεν ἡμᾶς περὶ τούτου.

Πρωτομινωικοὶ τάφοι Μεσαρᾶς.

Ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους 1916 εἶχον πληροφορηθῇ τὴν ὑπαρξίν πρωτομινωικῶν τάφων εἰς τὰς θέσεις Ἀσπρην Πέτραν μεταξὺ τῶν χωρίων Πλατάνου καὶ Πλώρας, καὶ εἰς Καμπελιτούρια ἢ Μαραθοκέφαλον μεταξὺ τῶν χωρίων Μορώνη καὶ Παναγιᾶς. Κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ παρόντος ἔτους λαβὼν μικρὰν πίστωσιν παρὰ τῆς ἐν Θεσσαλονικῇ Προσωρινῆς Κυβερνήσεως μετέβην καὶ ἐξετέλεσα τὴν σκαφὴν καὶ τὸν καθαρισμὸν τῶν τάφων τούτων, ἐκθέτω δὲ κατωτέρω περιληπτικῶς τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἀνασκαφῶν ἐπιφυλαττόμενος νὰ ὁμιλήσω λεπτομερέστερον κατὰ τὴν ὀριστικὴν δημοσίευσιν τῶν θολωτῶν πρωτομινωικῶν τάφων τῶν μέχρι τοῦδε ὑπ' ἐμοῦ ἀνεσκαμμένων³.

Α' Ἀσπρη Πέτρα. Ἐντὸς ἀγροῦ καλλιερ-
γουμένου τοῦ Ἀποστόλου Μετοχιανάκι εἰς ἐλα-

φρὰν τοῦ ἐδάφους ἔξαρσιν ἐφαίνοντο ὁστᾷ ἀνθρώπινα εἰς μικρὰ τεμάχια καὶ κεράμια πρωτομινωικῶν ἀγγείων, εὐρέθησαν δὲ καὶ τινες ψῆφοι περιδεραιῶν λίθιναι γνωσταὶ ἐκ τῶν ἄλλων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς τάφων τῆς Μεσαρᾶς. Τὸν τάφον εἶχον καταστρέψει μέχρι θεμελίων οἱ περίοικοι χωρικοὶ εἰς ἄγνωστον ἐποχὴν καὶ εἶχον ἀποκομίσει τοὺς λίθους πλὴν ὀλίγων ἀφελθέντων εἰς τὸ βάθος, καὶ τούτων ἐν ἀταξίᾳ, ὥστε νὰ μὴ δυνηθῶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν νὰ πεισθῶ ἂν ἐπρόκειτο περὶ μικροῦ θολωτοῦ τάφου ἢ περὶ τετραγώνου κτιστοῦ κοινοταφίου (enclosure). Ἐντὸς δύο ἡμερῶν διὰ δεκάδος ἐργατῶν ἔσκαψα τὴν ἀπομείναν ἐπίχωσιν καὶ ἐκοσκίνισα ἐπιμελῶς τὰ χώματα. Τὰ κτερίσματα τοῦ μικροῦ τάφου δὲν θὰ ἦσαν ἐξ ἀρχῆς, φαίνεται, πολλὰ οὐδὲ πλούσια, δι' ὃ καὶ εὐλόγηται εὐρέθησαν κατὰ τὴν διαλογὴν τῶν χωμάτων, εἶναι δὲ ταῦτα 1) **Πήλινα** μικρὸν φακόσχημον δοχεῖον ἔχον ἀντὶ ὧτων δύο ἀποφύσεις καθέτως τετυπημένας καὶ σῶζον μέρος τοῦ ἐρυθροῦ γανώματος· οἰνοχοΐσκη δίωτος ἔχουσα κοιλίαν σφαιρικὴν καὶ λαμὸν ὑψηλὸν κυλινδρικόν· θραύσματα μικρῶν πρωτομινωικῶν ἀγγείων, ὧν τὰ πλεῖστα φέρουσι διακόσμησιν ἐρυθροκαστανόχρουν ἐκ γραμμῶν παραλλήλων καὶ διασταυρουμένων δικτυοειδῶς, τοῦ γνωστοῦ δηλ. Κυκλαδικοῦ τύπου (Σύρου) καὶ τῶν ἄλλων πρωτομινωικῶν θολωτῶν τάφων Μεσαρᾶς. 2) **Λίθινον** εὐρέθη ἐν μικρὸν ἄωτον φιαλίδιον ἐκ τιτανολίθου. 3) **Μεταλλικὸν** λεπίς μαχαίριου λεπτῇ γλωσσοειδῆς. Εὐρέθη πρὸς τούτοις 4) **Σκαρβαῖος** ἐκ λευκοῦ στεατίτου καλλίστης ἐργασίας ἔχων εἰς τὴν βάσιν σύμπλεγμα ἐναλλήλων τριγωνικῶν θεμάτων⁴. Ψῆφοι περιδεραιῶν ἐπίσης εὐρέθησαν μεταξὺ τῶν χωμάτων καὶ λεπίδιόν τινα ὀψιδιανοῦ.

Ὁ τάφος τῆς Ἀσπρης Πέτρας ἀνήκει ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν εὐρημάτων του εἰς τὴν πρωτομινωικὴν II ἐποχὴν, καὶ ἴτο κοινοτάφιον μικροῦ καὶ πενιχοῦ συνοικισμού κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς μεγάλους καὶ πλουσίους τάφους τοὺς 1/4 τῆς ὥρας βορειότερον κειμένους τοὺς τοῦ Πλατάνου.

Ἐκ τῆς εὐρέσεως τοῦ τάφου τούτου τόσον πλησίον τοῦ μεγαλύτερου καὶ πλουσιωτέρου συνοικισμού Πλατάνου συμπεραίνομεν, ὡς παρετηρήσαμεν καὶ διὰ τοὺς ἄλλους τάφους Μεσαρᾶς, τὸ πικνὸν τοῦ πληθυσμοῦ ἐν τῇ πεδιάδι ταύτῃ κατὰ τὴν πρωτομινωικὴν ἐποχὴν.

Β' Μαραθοκέφαλον. Μεταξὺ τῶν χωρίων

¹ Giuseppe Gerola, Monum. Veneti nell'Isola di Creta, Venezia 1908 vol. II, σελ. 60-63.

² Ἐκ τοῦ Τουρκικοῦ *βιεράν* = ἐρεῖπιον, ἔρημος.

³ Ἡ ἐπιστημονικὴ δημοσίευσιν τῶν θολωτῶν τάφων Μεσαρᾶς (Κουμάσας, Πορτί, Πλατάνου κ.λ.π.) απαιτοῦσα τεχνικὰ μέσα καὶ ὑλικά μὴ εὐρισκόμενα εἰς τὰς περιστάσεις ἀναβάλλεται δι' εὐθετώτερον χρόνον.

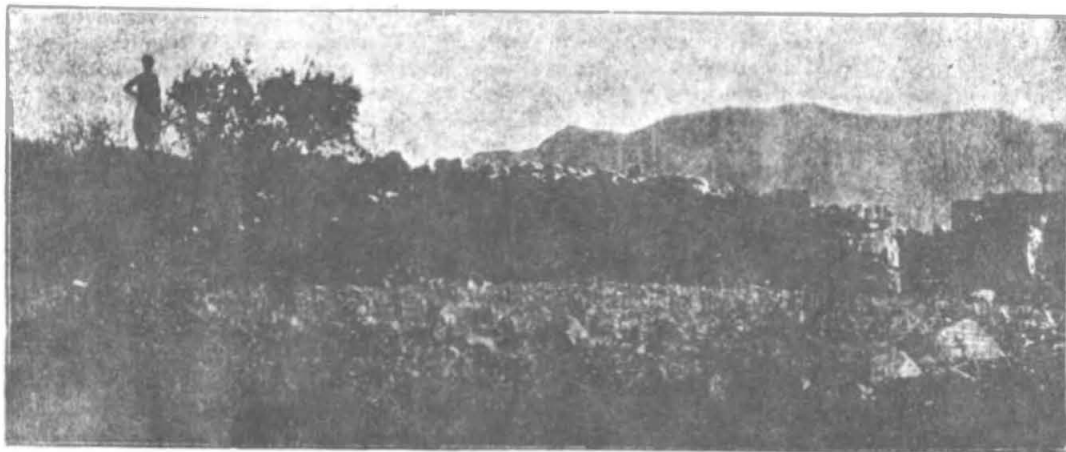
⁴ Ἴδε αὐτὸν εἰς εἰκόνα 7 δεύτερον ἐξ ἀριστερῶν εἰς τὴν κάτω σειράν.

Μορώνη καὶ Παναγιᾶς εἰς θέσιν καλουμένην Καμπελιτούρια ἐπὶ τῆς κορυφῆς γηλόφου καλουμένης εἰδικώτερον *Μαραθοκέφαλον* παρετηρήθησαν κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1916 ὅσα ἀνθρώπινα καὶ τεμάχια πηλίνων ἀγγείων. Μεταβὰς ἐπὶ τόπου ἐξηκρίβωσα ὅτι ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ἀγροῦ ἀγοράσας αὐτὸν πρὸ εἰκοσαετίας παρ' Ὀθωμανοῦ μεταναστεύσαντος ἐθεώρησε καλὸν τότε νὰ διαλύσῃ ἐπιμήκη σωρὸν χωμάτων καὶ λίθων εὐρισκόμενον εἰς τὴν κορυφήν, ἵνα καταστήσῃ καὶ τὸ μέρος τοῦτο χρησίμον πρὸς καλλιέργειαν, καὶ πράγματι ἔσκαψε καὶ διέλυσε τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ αὐτοῦ, ἔξαγα-

κὸν ἑξάρτημα, λεπίδιᾱ τινὰ ἡψιδιανοῦ καὶ ἐν μικρὸν πηλινὸν δίσκον ἀγγείου. Ἐκ τούτων καὶ τοῦ σωθέντος τμήματος τοῦ κυκλικοῦ τοίχου ἐπέισθην περὶ τε τοῦ θολωτοῦ τάφου καὶ τῆς ἐποχῆς του.

Εὐτυχῶς ὁ χωρικός μὴ ἱκανοποιηθεὶς ἐκ τῆς σκαφῆς του εἶχεν ἀφήσει ἀνέπαφον τὸ δυτικὸν ἡμισυ τοῦ σωροῦ, τὸ ὁποῖον ἐκ τοῦ σχηματισμοῦ του ὑπεδήλου τὴν ὑπαρξιν καὶ δευτέρου θολωτοῦ τάφου, ὡς φαίνεται ἐν τῇ εἰκόνι 1 (εἰκ. 1).

Πράγματι ἐργασθεὶς ἐπὶ μίαν ἑβδομάδα διὰ 4-8 ἐργατῶν καθ' ἑκάστην ἀπεκάλυψεν καὶ ἐκαθάρισα δευτέρου τάφον θολωτὸν τῆς αὐτῆς ἐπο-

Εἰκ. 1. *Μαραθοκέφαλον*. Δειψανα θολωτοῦ τάφου.

γῶν πολλοὺς λίθους πλακωτοὺς ἀκατεργάστους, δι' ὧν ἔκτισεν ἐπὶ τόπου μάνδραν καὶ οἰκίσκον τυροκομίας (μιτάτον) διὰ τὸ ποίμνιόν του· κατὰ τὴν ἐργασίαν αὐτήν παρετήρησε πολὺ πλῆθος ἀνθρωπίνων ὀστέων, καὶ πολλὰ πηλῖνα ποτήρια καὶ δοχεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐφύλαξεν μόνον ἓνα φλιτζάνι *πέτρινο* ἐκράτησεν, ὡς μοὶ εἶπεν, καὶ τὸ ἐπώλησε κατόπιν ἀντὶ ὀλίγων κερματίων· ἐκ τῶν πληροφοριῶν τούτων καὶ ἐκ μικροῦ τμήματος κυκλικοῦ τοίχου ὑπολειφθέντος εἰς τὸ δάπεδον τῆς μάνδρας ἐπέισθην ὅτι διέλυσεν θολωτὸν πρωτομινωικὸν τάφον καταπεπτωκότα παλαιόθεν διαμέτρου 5-6 μέτρων.

Κατὰ πρῶτον προσέθην εἰς τὴν διαλυγὴν καὶ τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων τοῦ κατεστραμμένου τούτου τάφου καὶ συνέλεξα δύο χαλκᾶς περὶνας κόμης καμπτομένης ἀνω ἀγκιστροειδῶς, ψήφους τινὰς περιδεραιῶν ἐκ στεατίτου καὶ ἑλῶδους μάζης, καὶ ἐν μικρὸν κρυσταλλι-

χῆς σφύζοντα τὰ $\frac{2}{3}$ περίπου τοῦ περιφερικοῦ τοῦ τοίχου· εἰς ὕψος ἑνὸς μέτρου μέχρι 1,20.

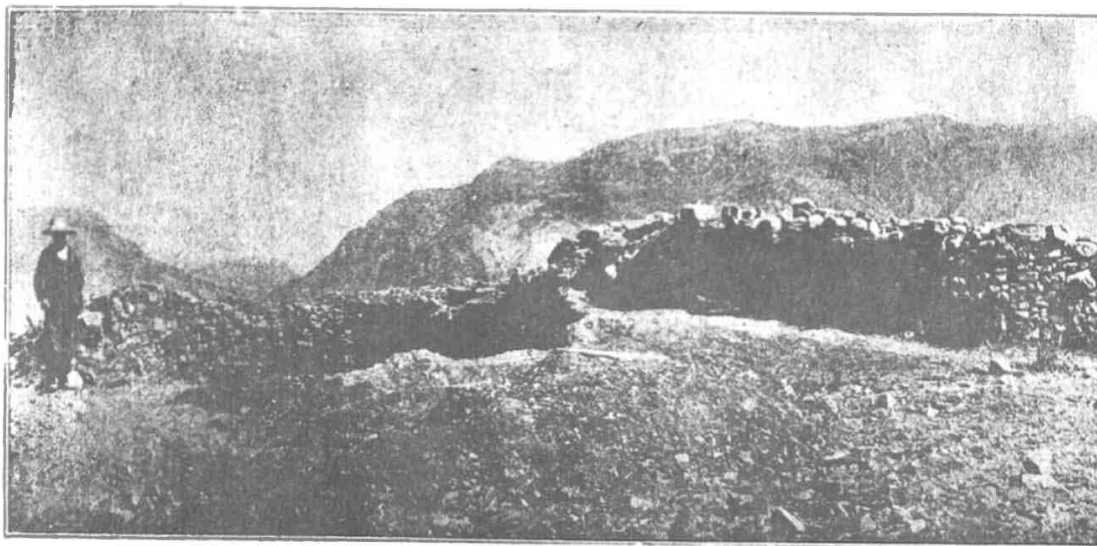
Ὁ τάφος εἶναι ἐκτισμένος, ὅπως καὶ οἱ λοιποὶ πρωτομινωικοὶ θολωτοὶ τάφοι τῆς Μεσαρᾶς, ὧν ἔχω ἀνασκάψει ἀπὸ τοῦ 1884 μέχρι σήμερον ὑπὲρ τοὺς 20 μὲν ἐγώ, τέσσαρες δὲ ἡ Ἰταλικὴ ἀρχαιολ. Ἀποστολή. Ἡ μόνη παραλλαγή τοῦ παρόντος τάφου ἀπὸ τῶν λοιπῶν εἶναι ὅτι ἡ εἰσοδὸς του δὲν εἰρρίσκετο πρὸς ἀνατολὰς ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς νότον, ἥτοι εἰς τὸ ἑλλεῖπον σήμερον ἰμῖμα τοῦ τάφου, τοῦτο δὲ διότι ἐκτίσθη κατόπιν τοῦ πρώτου τάφου, ὅτε ἡμποδιζέτο ὁ προσανατολισμὸς τῆς πύλης του πρὸς τὸ μέρος τοῦτο.

Ἐχει ἐσωτερικὴν διάμετρον καὶ 5 μέτρα 5,50 καὶ πᾶχος τοῦ περιφερικοῦ τοίχου δύο μέτρων· εἶναι ἀκοδομημένος διὰ λίθων ἀκατεργάστων πλακωτῶν ἐπὶ τόπου ἐξορυσσομένων καὶ μικροτέρων λίθων μετ' ἀφθονοῦ πηλοῦ συνδεδεμέ-

νων ἦτο θόλος ἐκτισμένη κατὰ τὸν γνωστὸν πρωτόγονον τρόπον, ἥτοι διὰ τῆς πρὸς τὰ ἔσω βαθμιαίας συγκλίσεως τῶν ἀεὶ ὑπερκειμένων λίθων, ἡ κλίσις δὲ αὕτη φαίνεται καὶ εἰς τὸν διασωθέντα τοῖχον, ὅστις εἰς ὕψος 1,20 ἔχει ἀπόκλινιν πρὸς τὰ ἐντὸς 0,17. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ κυκλικοῦ τοίχου σφύζονται τρεῖς ἐπιμήκεις πλάκες προέχουσαι τοῦ τοίχου, οἷαι παρετηρήθησαν καὶ εἰς ἄλλους ὁμοίους θολωτοὺς τάφους καὶ ἡρμηνεύθησαν ὡς *σκαλωσιές*, ἵνα δηλ. πατῶσιν οἱ κτίσται καὶ οἰκοδομῶσι τὰ ὑψηλότερα μέρη τῆς θόλου, εἴτε

τοίχου καὶ τῶν χωμάτων τῶν ἐκ τῆς διαλύσεως τοῦ πηλοῦ προελθόντων (εἰκ. 3).

Ὁ τάφος δὲν εἶχε συληθῇ μετὰ τὴν κατάπτωσιν αὐτοῦ γενομένην πιθανώτατα ἀπὸ παλαιᾶς ἐποχῆς, εἶχεν ὅμως πάθει ὅ,τι παρετήρησα καὶ εἰς ἄλλους πρωτομινωικοὺς θολωτοὺς τάφους τῆς Μεσαρᾶς· ἐπειδὴ δηλ. ἐχρησίμευεν ὡς κοινοτάφιον τοῦ συνοικισμοῦ ἐπὶ αἰῶνας, ὡς θὰ εἴπωμεν κατωτέρω, καθ' ἐκάστην δὲ ταφὴν εἰσέρχοντο ἄνθρωποι καὶ συχνὰ θὰ μετεκίνουν τὰ ὅσα τῶν προτεθαμμένων, ἵνα οἰκονομῶσι χώρον διὰ τοὺς νέους νεκρούς, εἶναι

Εἰκ. 2. Μαραθοκέφαλον. Λείψανα θολωτοῦ τάφου.

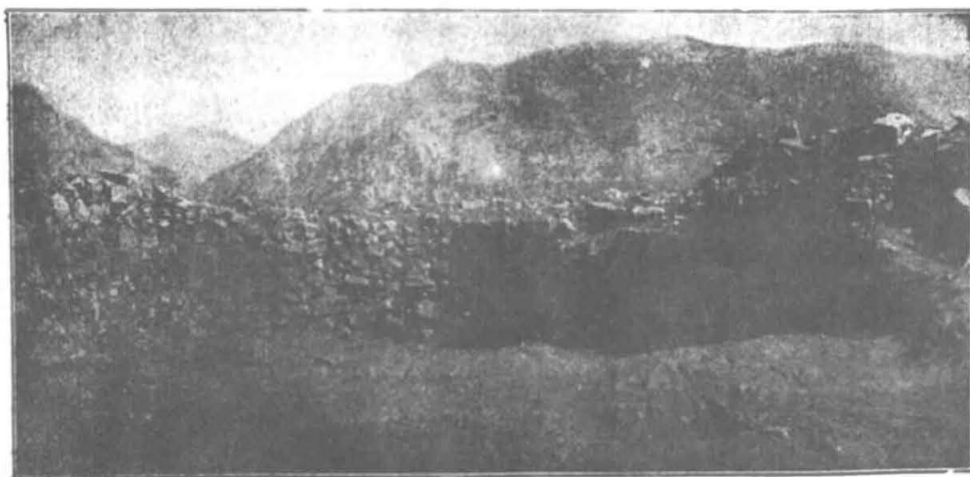
ἐχρησίμευον διὰ νὰ συνδέσωσι τὸν κυκλικὸν τοῖχον πρὸς τὰ καλύπτοντα αὐτὸν ἐξωτερικῶς χώματα πρὸς πλείονα στερεότητα. Σφύζονται πρὸς τούτοις κατὰ τὸ βόρειον τμήμα τοῦ τάφου ἐξωτερικοὶ προσερειστικοὶ τοῖχοι (ἀντηρίδες) πρὸς μεγαλύτεραν ἀσφάλειαν τοῦ περιφερικοῦ τοίχου (εἰκ. 2).

Ὅτι ἦτο θόλος πλήρης καὶ οὐχὶ ἀπλῶς περιβολὸς κυκλικὸς πρὸς ταφὴν, ὡς ὑπέθεσαν ἄλλοτε τινες, ἐπείστην ὄχι μόνον ἐκ τῆς πρὸς τὰ ἔσω καταφανοῦς κλίσεως τοῦ περιφερικοῦ τοίχου, τοιαύτη δὲ παρετηρήθη καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ὁμοίους τάφους Μεσαρᾶς, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ποσότητος τῶν ἐκ τοῦ τάφου ἐξαχθέντων λίθων, οὓς καταμετρήσας εὗρον περὶ τὰ 19 κυβικὰ μέτρα μὴ ὑπολογιζομένου τοῦ εἰσέτι ἰσταμένου

πιθανὸν ὅτι οἱ νεώτεροι κατὰ μικρὸν ἀνελάμβανον τὰ κτερίσματα τῶν προγενεστέρων μάλιστα τὰ ἔχοντα ὕλικήν ἀξίαν, οἷα τὰ μεταλλικά, καὶ κατὰ τὴν ἐσπευσμένην ταύτην μετακίνησιν τῶν ὁστῶν ἐθραύοντο καὶ τὰ μᾶλλον εὐθραυστα ἀντικείμενα ἥτοι τὰ πήλινα καὶ τὰ ὀστεῖνα. Τὴν γνώμην ταύτην ἐσχημάτισα ἐκ τῆς παρατηρήσεως, ἣν ἔκαμα καὶ εἰς ἄλλους τάφους καὶ μάλιστα εἰς τοὺς τοῦ Πλατάνου καὶ εἰς τὸν παρόντα· τὰ κτερίσματα δηλ. εὐρίσκονται πρὸ πάντων παρὰ τοὺς σκελετοὺς τῆς ἐπιφανείας τοῦ νεκρικοῦ στρώματος, σπάνια δὲ εἶναι εἰς τὰ κατώτερα μέρη τοῦ στρώματος· οὐχὶ ἄρα σύλησις τοῦ τάφου ὑπὸ νεωτέρων τυμβωρύχων ἐγένετο, ἀλλὰ ἀφαίρεσις τῶν κτερισμάτων σύγχρονος ταῖς ταφαῖς, διότι ἄλλως θὰ συνέβαινε

τὸ ἐναντίον, τὰ κτερίσματα θὰ ἐλείπον ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα, καὶ θὰ εὐρίσκοντο ἀφθονώτερα εἰς τὰ βαθύτερα. Τὸ νεκρικὸν στρώμα τοῦ τάφου τούτου τὸ περιέχον δηλ. τὰ ὁστὰ ἀνάμεικτα μετὰ χωμάτων εἰσδυσάντων μετὰ τοῦ ὕδατος τῶν βροχῶν καὶ ἐκ τῆς πτώσεως τῆς θόλου καὶ ἐκ τῆς διαλύσεως τῶν σαρκῶν καὶ ἄλλων φθαρτῶν πραγμάτων (τὸ *σαρκόχωμα* ὡς λέγεται) εἶχε πάχος ποικίλλον ἀπὸ 50-80 ἐκατ. τοῦ μέτρου. Τὰ ὁστὰ ἦσαν ἀφθονώτατα καθ' ὅλον τὸ στρώμα ἡμισεσηπτότα καὶ θραυσμένα εἰς τὴν ἐλαχίστην ἐπαφὴν ἑκατοντάδες δὲ πολλοὶ νεκρῶν θὰ εἶχον ταφῇ εἰς τὴν θόλον.

χρουν, ἄλλα δὲ ἔχουσιν ἐπὶ τοῦ ἀνοικτοῦ ἐδάφους τὴν γνωστὴν Κυκλαδικὴν διακόσμησιν, καὶ τινα ἔχουσι καὶ ἀρχὴν τοῦ πολυχρωμοῦ ἢ Καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ, ἥτοι ἐπὶ τοῦ μέλανος ἢ καστανόχρου χρίσματος λευκὴν γεωμετρικὴν διακόσμησιν. Πάντα τὰ ἀγγεῖα ταῦτα (εἰκ. 4 καὶ ἡ τελευταία σειρὰ τῆς εἰκότος 5) εἶναι χειροποίητα, πλην ἐνὸς ἢ δυο κωνικῶν κυάθων, ἐν οἷς παρατηρεῖται ἀρχὴ περιστροφικῆς κινήσεως διὰ πρωτογόνου τινὸς τροχοῦ ἢ ἀναλόγου μηχανικοῦ μέσου. Ἐν (εἰκ. 4 τὸ δεύτερον ἐξ αριστερῶν τῆς κάτω σειρᾶς) μιμεῖται τὸ κάτω ἥμισυ ἀνθρωπίνου σώματος¹.

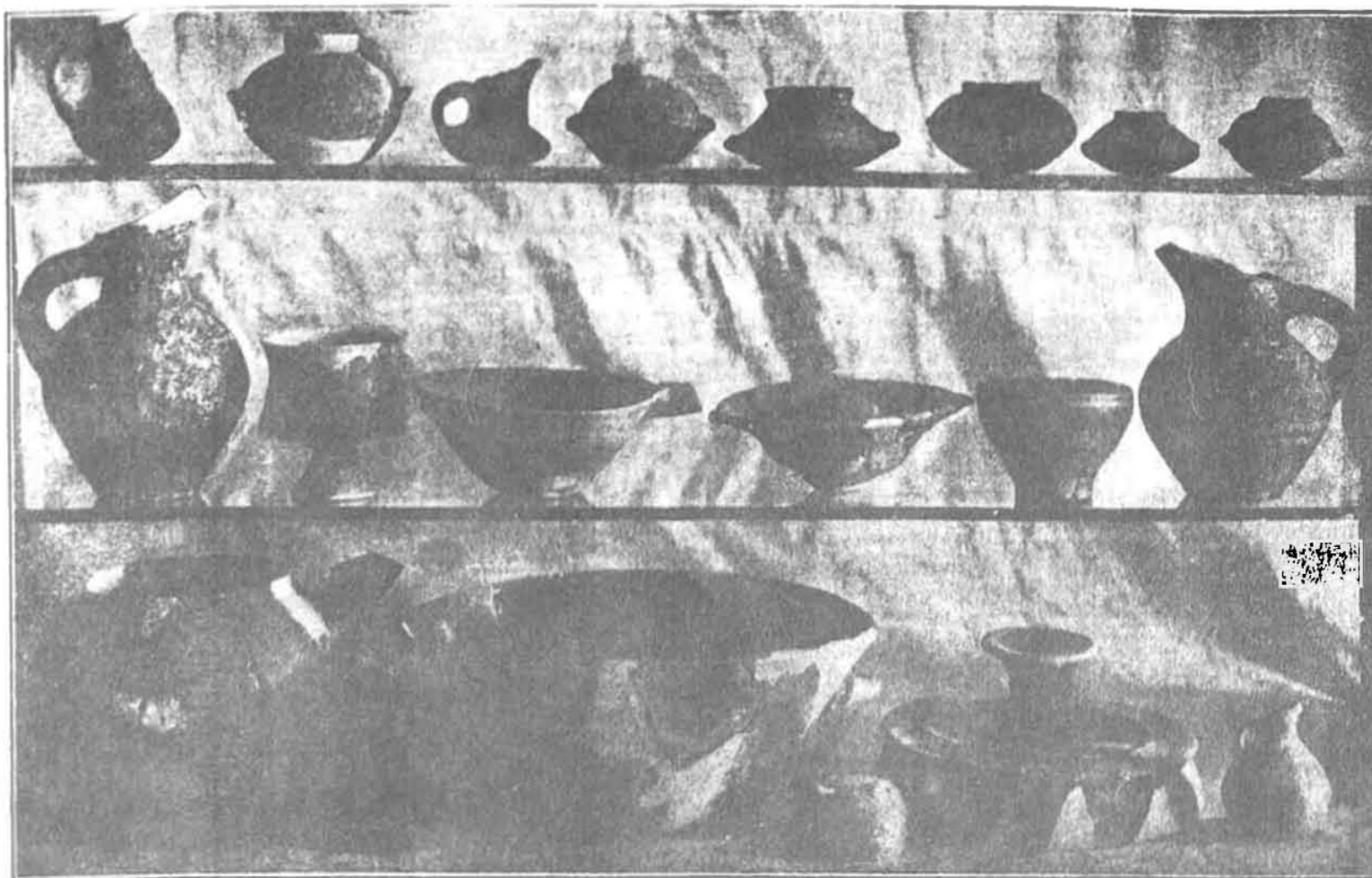
Εἰκ. 3. Μαραθοκεφάλον. Λεῖψανα θολωτοῦ λόφου.

Οὐδὲν σημεῖον καύσεως οὔτε εἰς τοὺς τάφους Μαραθοκεφάλου οὔτε τὸν τῆς Ἀσπρης Πέτρας ἐπαφῇ.

α') *Πήλινα* (εἰκ. 4). Πλὴν τῶν πολυαρίθμων θραυσμάτων συνελέγησαν ἀγγεῖα περὶ τὰ τεσσαράκοντα ἀκέραια ἢ συμπληρωθέντα. Ἐκ τούτων πέντε εἶναι μικρὰ δοχεῖα φακόσχημα (γραμμὴ ἀνωτέρα ἐκ δεξιῶν) μετ' ἀποφύσεων καθέτως τετυπημένων πρὸς ἐξάρτησιν διὰ σχοινίου· ὁ πηλὸς τῶν εἶναι μέλας ἢ φαυλὸς ἀνθρωπομιγῆς ἢ καπνιστὸς (buccherio)· ἐν τούτων κοσμητὰ καὶ δι' ἐγγράκτων γεωμετρικῶν θεμάτων. Τὰ λοιπὰ ἔχουσι πηλὸν κεραμεῦν ἢ κιτρινωπὸν, καὶ εἶναι κύαθοι ἄνωτοι, οἰνοχοαί, φιάλαι, λοπάδες, ποτήρια, ἀμφορεῖς, πῶμα μέλαν χυτράς μετὰ λαβῆς ἄνω, καὶ ἄλλα μὲν τούτων ἔχουσι μόνον χρίσμα ἐρυθρὸν ἢ καστανό-

β') *Δίθινα* εὐρέθησαν 1) 1,5 μικρὰ ἀγγεῖα ἐκ μέλανος, στεατίτου, λίανθαστρον καὶ κροκαλοπαγῶν λίθων, ποικίλων σχημάτων γνωστῶν καὶ ἐκ τῶν ἄλλων πρωτομινωικῶν θολωτῶν τάφων Μεσαρᾶς, καὶ ἐν μικρὸν πῶμα δισκοειδὲς (εἰκ. 5 αἱ δύο ἀνώτεροι σειραὶ). Εἶναι εἰργασμένα μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας καὶ διακρίνονται διὰ τὴν κομψότητά των, ἰδίᾳ ἐν μικρὸν ἐκ στιλπνοτάτου μέλανος στεατίτου ληκυθόσχημοι (τὸ τρίτον ἐκ δεξιῶν εἰς τὴν ἄνω σειρὰν). 2) Δύο τετράγωνοι ἀπλᾶι πλακῶται πινακίδες (zalettes). 3) Πολλὰ λεπίδια καὶ κορυμίσκοι ὀψιδίου συνευρεθέντες μετὰ τῶν λεπιδίων ἐντὸς τοῦ νεκρικοῦ στρώματος· τοῦτο δίδει τὸ ἐνδόσιμον

¹ Ὅμοια μεγαλύτερα καὶ τεχνικώτερα εὑρον εἰς τῶν Κουμάσας καὶ εἰς Καλαθιανᾶ.

Εἰκ. 4. Μαραθοκέφαλον. Κτερίσματα θολωτοῦ τάφου.

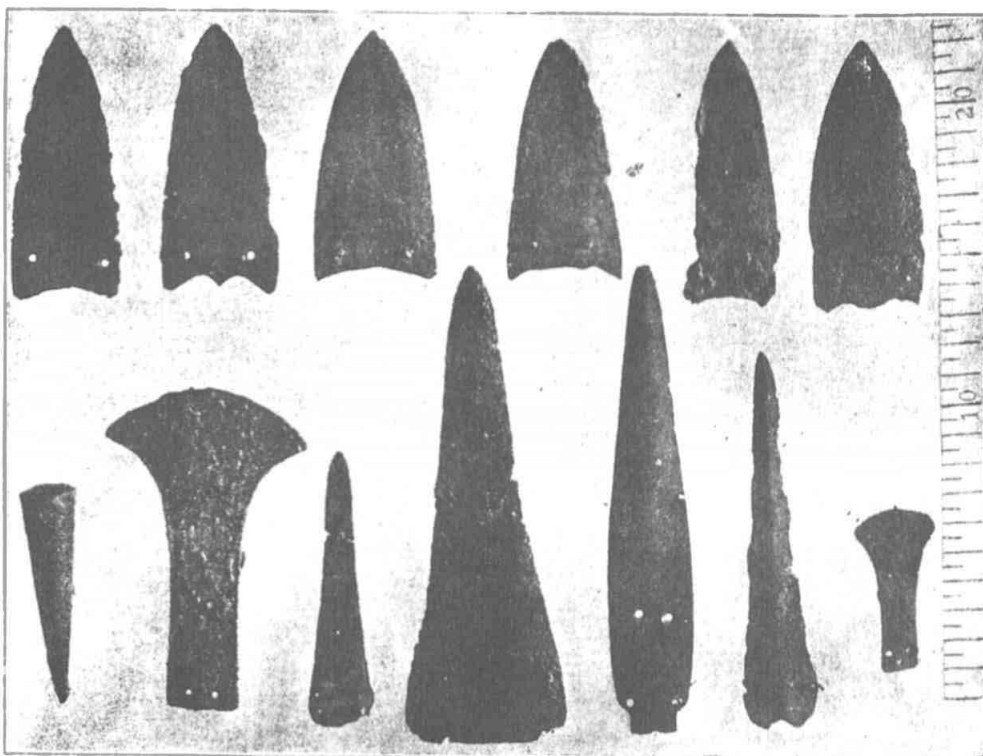

Εἰκ. 5. Μαραθοκέφαλον. Κτερίσματα θολωτοῦ τάφου.

νά πιστεύσωμεν ὅτι ἡ ἐκ τῶν κορμίσκων τοῦ ὀψιδιανοῦ ἐξαγωγή τῶν λεπίδων ἦτο κοινὸν κτῆμα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, καὶ ὅτι ἕκαστος ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ τὸν κορμίσκον του, ἵνα ἀποσπᾷ ἐκάστοτε τὸ χρήσιμόν του λεπίδιον.

γ') **Μεταλλικά** (εἰκ. 6). 1) ἐξ μικραὶ τριγωνικαὶ λεπίδες χαλκαὶ ἐγχειριδίων οἷαι αἱ εὐρεθεῖσαι καὶ εἰς τοὺς ἄλλους πρωτομινωικοὺς τά-

ρας, ἥτοι ἔχοντες κόψιν πλατεῖαν μηνοειδῆ· 4) ἐργαλεῖον χαλκοῦν ὡσεὶ στινράκιον ἀκοντίου (τὸ πρῶτον τῆς κάτω σειρᾶς ἐξ ἀριστερῶν) αὐλοειδὲς ἄνω καὶ αἰχμηρὸν καὶ πλήρες κάτω πρῶτην φορὰν ἀπαντῶν εἰς τοιαύτης ἐποχῆς στρώμα. Εἶπον ὅτι τὰ ἀντικείμενα ταῦτα εἶναι χαλκᾶ καὶ δὲν ἔγινε μὲν εἰσέτι χημικὴ ἀνάλυσις τούτων, ἀλλ' αἱ ἄλλαι ἀναλύσεις ὁμοίων

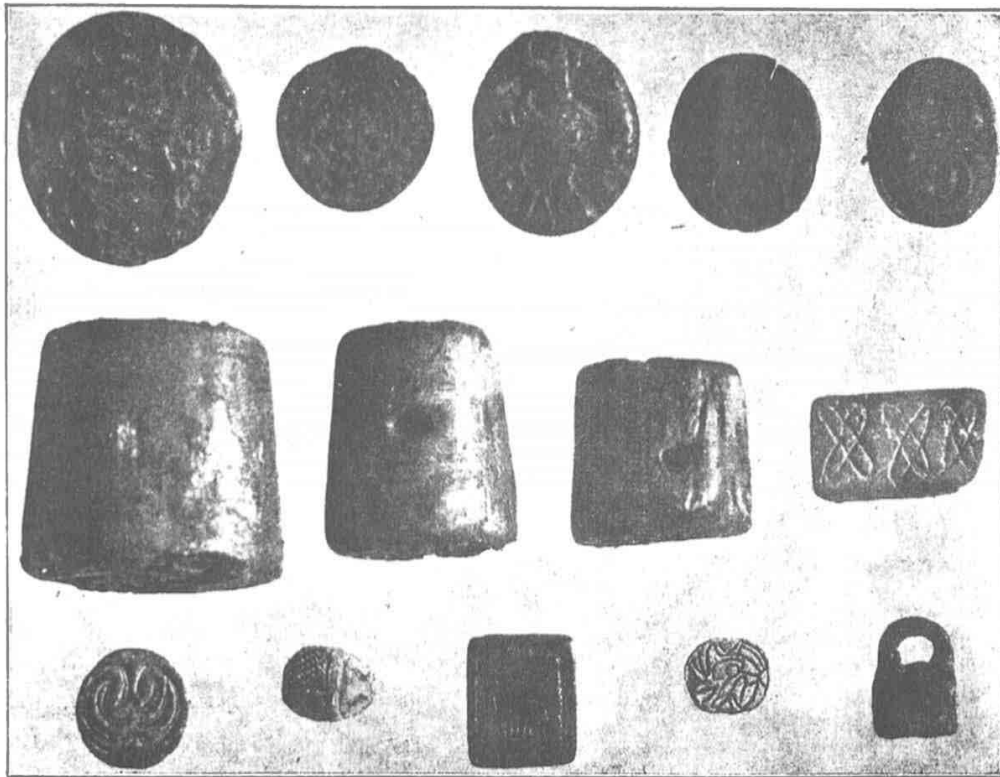
Εἰκ. 6. Μαραθονέφαλον. Κτερίσματα θολωτοῦ λόφου.

φους Μεσαράς· ἐκάστη λεπίς ἔφερε κατὰ τὴν πτέρην δύο μικροὺς ἦλους, δι' ὧν προσηλοῦτο ἡ λαβὴ ξυλίνη ἢ ὀστεῖνη· εἰς ἓν ἐκ τούτων (τὸ τρίτον ἐκ δεξιῶν τῆς ἄνω σειρᾶς) οἱ σφῶζόμενοι ἡλίσκοι εἶναι ἀργυροὶ (ὅπως καὶ εἰς ἄλλα τῶν τάφων Πλατάνου). 2) τέσσαρα χαλκᾶ ἐγχειρίδια τοῦ ἐπιμήκους τύπου· ἐν τούτων φέρει πλὴν τῶν ἐν τῇ πτέρνῃ δύο ὁπῶν καὶ ἄλλας δύο κατὰ τὸ τέταρτον τοῦ ὕψους του, ἐξ οὗ εἰκάζομεν ὅτι τοῦτο θὰ ἦτο μῦλλον λόγχῃ δόρατος· 3) δύο χαλκοὶ λεπτοὶ κοπεῖς γνωστοῦ ἤδη σχήματος καὶ ἐκ τῶν ἄλλων ὁμοίων τάφων Μεσα-

καὶ ὁμοιοχρόνων ἀντικειμένων αἱ γενόμεναι ἐν Ἰταλίᾳ ὑπὸ τοῦ Mosso καὶ ἐν Χανίοις κατ' ἐπανάληψιν ὑπὸ τοῦ δημοσίου χημικοῦ κ. Ἰωάννου Βαμπακᾶ ἐβεβαίωσαν ἀναμφισβητήτως ὅτι στεροῦνται κασσιτέρου μάλιστα τὰ τριγωνικὰ ἐγχειρίδια, καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ταχθῶσιν εἰς τὴν λεγομένην **χαλκολιθικὴν** ἐποχὴν, τὴν προσηγθεῖσαν τῆς ἐποχῆς τοῦ βροντησίου (bronze), ἡ ὁποία ἐν Κρήτῃ παρουσιάζεται κυρίως κατὰ τὴν μεσομινωικὴν ἐποχὴν. Χρυσοῦ οὐδὲν ἔχνος εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ τούτῳ, πιθανῶς διὰ τὴν γενομένην παλαιότητα στήλῃσιν τῶν τάφων.

δ') *Σφραγίδες, ἐξαρτήματα, ψῆφοι περιδεραίων*. Τα σημαντικώτερα τῶν κτερισμάτων τοῦ τάφου εἶναι αἱ σφραγίδες, αἱ ὁποῖαι εἶναι (εἰκὼν 7) 1) πέντε μεγάλοι ἐλεφάντινοι κυλινδρικοῦ σχήματος φέρουσαι τὰς ἐγγεγλυμμένας παραστάσεις εἰς τὰς δύο ἀνίσους βάσεις· μία τούτων (πρώτη ἐξ ἀριστερῶν τῆς ἄνω σειρᾶς) φέρει ἐκατέρωθεν φνιτικοῦ θέματος ἐσχηματο-

ρῶν, μαιάνδρων, ροδάκων καὶ κλαδίσκων· 3) τρεῖς ἡμιτομικαὶ σχήματος δηλ. γνωστοῦ καὶ ἐξ ἄλλων τάφων καὶ μάλιστα τοῦ Πλατάνου· καλῶ αὐτὰς ἡμιτομικάς, διότι ἀπετελέσθησαν ἐξ ἡμιτόμου αὐλοειδοῦς ὁστοῦ διχασθέντος κατὰ μῆκος καὶ ἐπιπεδωθέντος διὰ χάραξιν τῆς παραστάσεως, ἥτις συνήθως εἶναι γραμμικὴ δικτυωτή· 4) δύο ἄλλαι μικρότεραι σφραγίδες, ὧν ἡ μία

Εἰκ. 7. Μαγαθοκέφαλον. Κτερίσματα θολωτοῦ τάφου.

ποιουμένου κιονηδὸν παράσταισιν ἀνδρὸς ἐκ τοῦ ἐνὸς μέρους καὶ ἐτέρωθεν λέοντα σπαράσσοντα τετράπουν· ἴσως ὁ τεχνίτης ἠθέλε νὰ εἰκονίσῃ θηρευτὴν μέλλοντα νὰ φονεύσῃ τὸν λέοντα· αἱ ἄλλαι φέρουσιν εἰς μὲν τὰς κυρίας βάσεις (τὰς πλατυτέρας) λέοντας καὶ σκορπίους κατὰ διάφωρον τρόπον ἐκάστη, εἰς δὲ τὰς δευτερευούσας συμπλέγματα ἐκ θεμάτων σπειροειδῶν καὶ ἐλικοειδῶν τεχνικώτατα· 2) πέντε μικρότεραι ἐλεφάντιναι σφραγίδες, ὧν δύο κυλινδρिकाί, δύο κωνοειδεῖς, καὶ μία πλακωτή· καὶ τούτων αἱ πυραστάσεις εἶναι τεχνικὰ συμπλέγματα ἐκ σπει-

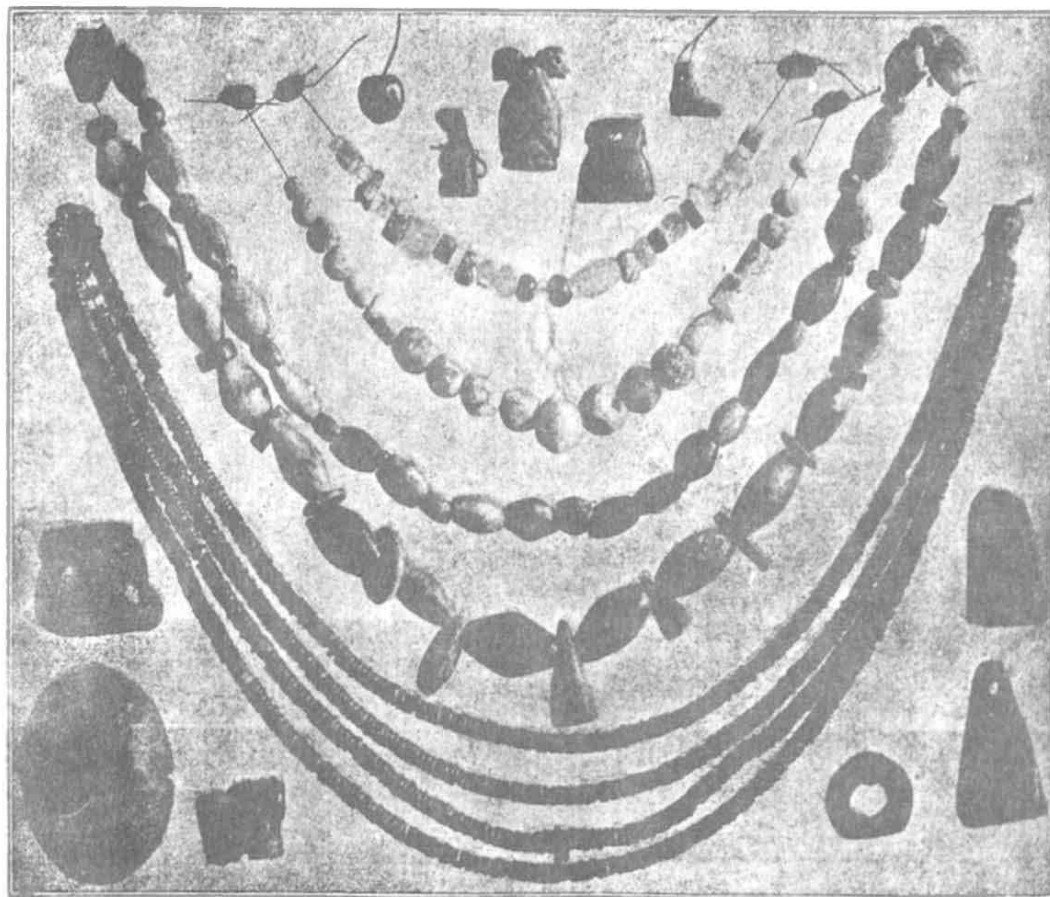
κυλινδρική μετὰ δακτυλίου ἐξαρτήσεως, ἡ δὲ ἑτέρα ἑλλειπτής οὐσα εἶχε σχῆμα καθημένου βοῦς (εἰκὼν 8 κάτω ἀριστερά)· 5) σφραγὶς ἐκ πρασινωποῦ λίθου σχήματος κολούρου κώνου με συμπλέγμα σπειροειδές· 6) μικρὰ σκαρaboειδὴς σφραγὶς ἐκ λευκοῦ στεατίτου μετὰ παραστάσεως δυσδιορίστου (εἰκὼν 7 κάτω δευτέρα ἐκ δεξιῶν).

Ἀξιόλογα εἶναι καὶ τὰ ἐξαρτήματα καὶ περίεργα τοῦ τάφου (εἰκ. 8), τὰ ὁποῖα εἶναι 1) ἐξάρτημα περίεργον ἐλεφάντινον ἐκ δύο συναφῶν ἀντινότητων πιθήκων (:), ὧν αἱ κεφαλαὶ περίο-

πτοι (ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς εἰκό-
νος)· 2) ἄλλο ἐλεφάντινον ἐν σχήματι πιθήκου
καθημένου (ἀριστερὰ τοῦ ἀνωτέρω)· 3) 15 ἑξα-
τήματα ἄλλα καὶ περιάπτα ἐλεφάντινα διαφό-
ρων σχημάτων καὶ μεγεθῶν· τινὰ ἔχουσι τὸ
σχῆμα κυλινδρικών σφραγίδων ἀλλὰ στεροῦν-
ται παριστάσεων, ὁ δὲ ὅτι μεταξὺ σφραγι-
δος καὶ περιάπτου ἡ διαφορὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν

ἐγχειριδίου ἔχων τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος τοῦ
πεπιεσμένου φέρων ἐντομὰς καὶ ὅπας, δι' ὧν
συνηλοῦτο εἰς τὸ ἄκρον τῆς λαβῆς (εἰκ. 8 κατὰ
ἀριστερά).

Ψῆφοι περιδεραίων συνελέγησαν εἰς τὴν
ἐπίχωσιν τοῦ τάφου πάμπολλαι· τούτων τινὲς
μὲν εἶναι ἐκ κρυστάλλου, σαρδίου, ὑαλώδους
μάξης, αἱ πλεῖσται δ' ἐκ κυανωποῦ στεατίτου.

Εἰκ. 8. Μαραθοκεφάλων. Κτερίσματα θολωτοῦ τάφου.

ταύτην δὲν ἦτο σπουδαία, καὶ ἴσως πολλαὶ τῶν
λεγομένων καὶ νομιζομένων σφραγίδων εἶναι
περιάπτα μαγικά, ἢ ἀπλῶς κοσμητικὰ ἑξα-
τήματα μετὰ θεμάτων διακοσμητικῶν· 4) μικρὸν
περιάπτου ἐκ κυανωποῦ στεατίτου ἔχον σχῆμα
ἀνθρωπίνου ποδός, ὅλα εὗρέθησαν καὶ εἰς τὴν
θόλον Ἀγ. Τριάδος, καὶ εἰς τοὺς ἄλλους θολω-
τοὺς τάφους τῆς Μεσαρᾶς· 5) κεφαλὴ ἀποσπα-
σθεῖσα ἐκ μικροῦ ἐλεφάντινου εἰδωλίου φέ-
ρουσα καὶ ὁπὴν ἑξα-
Κόμβος ἐλεφάντινος κοῦφος λαβῆς πιθανῶς

τὰ σχήματα αὐτῶν εἶναι τὰ συνήθη τῆς ἐποχῆς
ἦτοι σφαιρικά, ἀμυγδαλόσχημα, πυρηνοειδῆ·
ἑκατοντάδες εἶναι μικραὶ δισκοειδεῖς ἐκ στεατί-
του (εἰκ. 8).

Τὰ ἀνωτέρω κτερίσματα τοῦ τάφου Μαρα-
θοκεφάλου καὶ μάλιστα τὰ πῆλινα καὶ λίθινα
ἀγγεῖα, τὰ χαλκὰ ἐγχειρίδια καὶ αἱ σφραγίδες
παραβαλλόμενα πρὸς τὰ ἀνάλογα ἀντικείμενα
τῶν ἄλλων θολωτῶν τάφων Μεσαρᾶς μαρτυ-
ροῦσιν ἀσφαλῶς περὶ τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ τά-
φου τούτου· πάντα δηλ. ἀνήκουσιν εἰς τὴν πρω-

τομινωϊκὴν ἐποχὴν καὶ δὴ τὰ πλεῖστα τῶν ευρημάτων ἀνάγονται εἰς τὴν δευτέραν ταύτης περίοδον (πρωτομιν. II), ὑπάρχουσιν ὁμῶς καὶ τινα ὅπως λ. χ. τὰ φακοειδῆ μέλανα ἀγγεῖδια, τὰ ὁποῖα ἀνήκουσι μᾶλλον εἰς τὴν πρωτομινωϊκὴν I, καὶ ἐξ ἀντιθέτου ἄλλα ὡς τὰ ἔχοντα ἀρχὴν πολυχρωμικὴν πηλῖνα ἀγγεῖα, καὶ αἱ μικρότεροι λίθιναι σφραγίδες δυνάμενα νὰ ταχθῶσιν εἰς τὴν πρωτομινωϊκὴν III καὶ ἴσως καὶ τὸ μεταίχμιον αὐτῆς πρὸς τὴν μεσομινωϊκὴν. Ὁ τάφος ἄρα τοῦ Μαραθοκεφάλου ἦτο ἐν χρήσει καθ' ὅλην τὴν πρωτομινωϊκὴν ἐποχὴν ἤτοι ἐπὶ αἰῶνας, οὕτω δ' ἐξηγεῖται καὶ τὸ πλῆθος τῶν ὁσίων καὶ τὸ πάχος τοῦ νεκρικοῦ στρώματος. Ἔτερον συμπέρασμα, ἂν ἡ ἀνωτέρω παρατήρησίς μου καὶ ἐν τούτῳ τῷ τάφῳ καὶ ἐν ἄλλοις ὁμοίους θολωτοῖς τάφοις τῆς Μεσαρᾶς εἶναι κατὰ πάντα ἀκριβής, ἔχομεν ὅτι ἡ ὅλη διάρκεια τῆς πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς δὲν θὰ εἶναι μακρότερα τῶν δύο ἢ τριῶν αἰώνων.

ΙΔΑΙΘΝ ΑΝΤΡΟΝ

Μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς προηγουμένης σκαφῆς ἀνῆλθον κατὰ τὰ τέλη Ἰουλίου ἐκ Μεσαρᾶς εἰς τὸ ὁροπέδιον τῆς Ἰδης (κάμπος τῆς Νίδας) 1500 περίπου μέτρα ὑπὲρ τὴν ἐπιφανείαν τῆς θαλάσσης, εἰς τὸ δυτικὸν κράσπεδον τοῦ ὁποίου καὶ περὶ τὰ 160 μέτρα ὑψηλότερον εὐρεται τὸ περίπυστον ἐν τῇ ἀρχαιότητι **Ἰδαῖον Ἀντρον** ἢ **Ἀρκέσιον**. Ἐκ Μεσαρᾶς παρέλαβον δύο μόνον ἐργάτας ἐλπίζων νὰ εὕρω ἄλλους ἐκεῖ, ἡ τυροκομικὴ ὁμῶς ἐποχὴ, καθ' ἣν μένουσιν ἐκεῖ οἱ πολυάριθμοι ποιμένες καὶ τυροκόμοι τῆς Ἰδης εἶχε παρέλθει, αὐτοὶ δὲ εἶχον ἀποχωρήσει μετὰ τῶν ποιμνίων των καὶ διασπαρῇ εἰς τὰ διάφορα μέρη καὶ τὰς κορυφὰς τῆς Ἰδης, δι' ὃ μόνις διὰ 3-4 ἐργατῶν ἡδυνήθησαν νὰ ἐργασθῶ ἐπὶ 3 ἡμέρας. Ἐσκαψα πρῶτον ἔξωθι τοῦ Ἀντροῦ περὶ τὰ 100 μέτρα εἰς θέσιν ὅπου ἐφαίνοντο κατακεχωσμένα ξεστὰ μεγάλα πλάκες τιτανολίθου φέρονσαι λάκκους καὶ λαξεύματα ἐν σχήματι πέλματος ποδῶν ἡλπίζον νὰ εἴρω ἴχνη τῶν χαλκῶν ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα προφανῶς ἔβαινον ἐπὶ τῶν πλακῶν αὐτῶν ἢ ἀναθηματικὰς ἐπιγραφάς ἢ γενομένη δοκιμαστικὴ ἐργασία ἀπεκάλυψε τὰς βάσεις ταύτας τῶν ἀγαλμάτων, ἀλλ' οὐδὲν ἕτερον τὰ ἀγάλματα χιλικά ὄντα καὶ καταφανῇ θὰ διηρπάγησαν ἀπὸ παλαιότερας ἐποχῆς. Πρὸς τοῦτοις ἡγοῖσα δοκιμαστικὴν τάφρον εἰς τὸ ἐσώτερον καὶ σκοτεινότερον μέρος τοῦ Ἀντροῦ, τὸ ὅποιον δὲν εἶχε ἀνασκαφῇ κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Συλλόγου Ἡρακλείου διὰ τοῦ κ. Hall-

herr πρὸ 33 ἐτῶν γενομένην ἀνασκαφῇ. Ἐν τῇ τάφρῳ ταύτῃ προχωρήσας μέχρι βάθους δύο μέτρων ἠύρισκον τὸ αὐτὸ μαῦρον στρώμα ἐπιχώσεως ἀποτελεσθὲν ἐκ τέφρας καὶ κόπρου τῶν αὐτόθι σταβλιζομένων ἐν καιρῷ κακοκαιρίας ζώων καὶ τῶν ἀγρίων περιστερῶν μεταξὺ τοῦ στρώματος τούτου εὕρισκονται ἅπειρα θραύσματα καὶ τμήματα ρωμαϊκῶν λύχνων πηλίνων τὸ στρώμα τοῦτο ἔχει ἀνακινήθῃ καὶ ἐξακολουθεῖ ἀνακινούμενον ὑπὸ τῶν ποιμένων πρὸς εὔρεσιν μικρῶν ψηγμύτων χρυσοῦ καὶ νομισμάτων ἐνωρὶς κατεῖδον ὅτι μὲ τὸ μικρὸν προσωπικὸν καὶ τὴν ἔλλειψιν τῶν χειρῶν ἐν τόπῳ τόσον ἐρήμῳ καὶ μεμακρυσμένῳ δὲν ἡδυνάμην νὰ κατορθώσω τι καὶ διέκοψα τὴν ἐργασίαν. Ἵνα γίνῃ σοβαρὰ ἐρευνα καὶ ἀνασκαφὴ τῶν μὴ ἐξευρεθέντων μερῶν τοῦ μεγάλου Ἀντροῦ ἐντὸς καὶ ἐκτός, ἀπαιτεῖται δαπάνη χιλιάδων τινῶν δραχμῶν καὶ προηγουμένη ἐγκατάστασις καὶ παρασκευὴ τῶν ἐργαλείων καὶ τῶν ἄλλων μέσων ἐν τόπῳ ἀπέχοντι πέντε ὥρων ἐπίπονον ἀνάβασιν ἀπὸ τοῦ πλησιέστερου χωρίου. Χρόνος δὲ κατάλληλος πρὸς τοιαύτην ἐργασίαν εἶνε ὁ ἀπὸ τοῦ Μαΐου μέχρι τοῦ Αἰγίουστου.

ΔΗΡΟΣ (ιδε ἀνωτ. σελ. 11-12)

Ἐπισκεφθεὶς πέρυσιν δις τὰ ερεῖπια τῆς ἀρχαίας δωρικῆς πόλεως Δρήρου εἰς τὴν θέσιν **Ἀγ. Ἀντώνιος** καὶ **Χῶρες** μεταξὺ Νεαπόλεως καὶ Φουρνῆς τῆς ἐπαρχίας Μεραμπέλλου ἐξηκριβώσα βοηθούμενος ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν υἱῶν τοῦ εὐρόντος κατὰ τὸ 1854 τὴν μοναδικὴν γνωστὴν ἐπιγραφὴν τὴν περιέχουσαν τὸν ὄρκον τῶν **ἐκατὸν ὀγδοήκοντα ἀγελῶν** τῆς Δρήρου, τὴν θέσιν, ἐν ἣ ἀκριβῶς ἀνευρέθη αὕτη ἐξετάσας τὸν χρόνον παρετήρησα ὅτι ἀμέσως ἀνωτέρω τοῦ σημείου, ἐν ᾧ εὐρέθη ἡ ἐπιγραφὴ, πέντε ἢ ἑξ μέτρα εἰς ἀγρὸν καλλιεργούμενον εὕρισκοντο ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἐξαγόμενα ὑπὸ τοῦ ἀρότρου πολλὰ μικρὰ τεμάχια χαλκῶν ἐλασμάτων φέροντα γραμμάς τινας καὶ ζώνας διακοσμητικὰς ἐκ τούτων συνεπέρανα

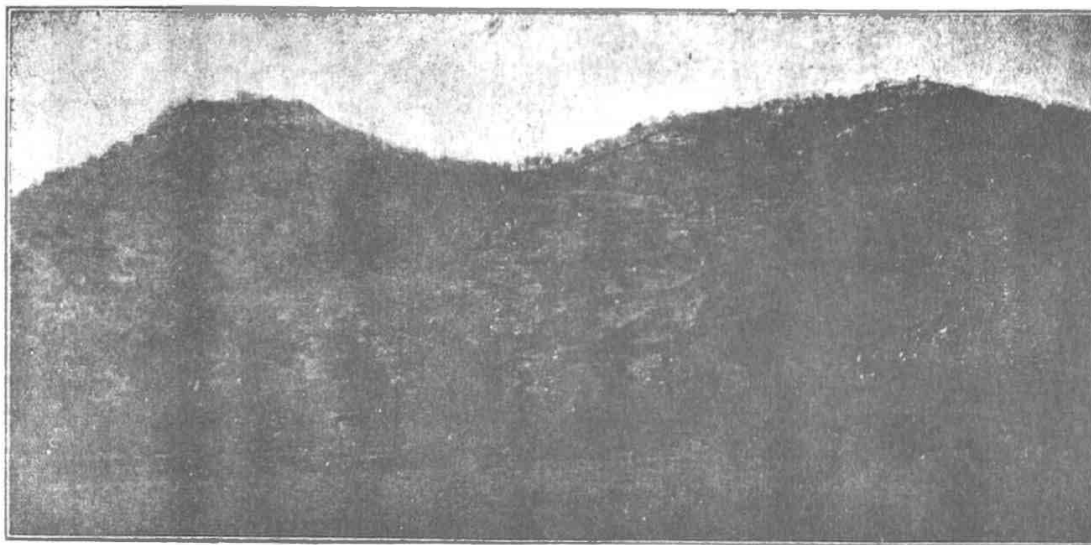
¹ Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Βελονάκη καὶ Παπασιώτη εἰς τὴν Ἀθηνᾶν 14 Μαρτίου 1855, καὶ ἔπειτα ὑπὸ Α. Παγκαδῆ εἰς *Antiquités Helleniques* II σελ. 1028-1035 Athènes 1855. Κατόπιν ὑπὸ Dethier, Deros in *Wiener Sitzungsber.* 1859 vol. XXX 431 ἔξ., παρὰ Dittenberger *Sylloge* 453. Μετὰ νεωτέραν ἀντιβολὴν πρὸς τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρωτότυπον ὑπὸ Hallherr εἰς *Museo Italiano* III 675 ἔξ. καὶ ὑπὸ Blass εἰς τὴν συλλογὴν τῶν διαλεκτικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ *Colitz Band* III, 2 Hälfte, 3 Heft 1904 μετὰ τῆς προηγουμένης βιβλιογραφίας.

ὅτι θὰ ἔχωμεν ἐνταῦθα ἱερόν, ἐξ οὗ προέρχον-
ται τὰ τεμάχια ταῦτα ἀναθηματικῶν ὄπλων καὶ
σκευῶν.

Κατὰ τὸν Σεπτέμβριον ὅθεν τοῦ 1917 δια-
θέτων πίστωσιν τινα καὶ λαβὼν τὴν πρὸς τοῦτο
ἄδειαν τοῦ Ὑπουργείου καὶ τὴν πρόθυμον τῶν
ἰδιοκτητῶν συγκατάθεσιν ἐνήργησα ἐπὶ ὀκτὼ
ἡμέρας δι' ὀκτὼ ἔργατῶν τὴν σκαφὴν τοῦ ἀγροῦ
τούτου καὶ ἄλλων τινῶν σημείων τῶν ἐρειπίων
τῆς πόλεως.

Ἡ πόλις ἔκειτο ἐπὶ δύο συνεχομένων λόφων
(εἰκ. 9) φερόντων τὸ ὄνομα Ἀγ. Ἀντωνίου ἐκ

καὶ πύργος στρογγύλος. Κάτωθι τῶν λόφων
πρὸς τὴν Φουρνὴν σχηματίζεται μικρὰ πεδιάς
φέρουσα τὸ ὄνομα Χῶρες ἀπὸ τῆς ἐνετικῆς
ἐποχῆς¹. Καὶ ἐνταῦθα φαίνονται ἐρείπια παρὰ
τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου καὶ δεξαμενὴ
πρὸς ὑποδοχὴν τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Καὶ ἐπὶ
τῶν λόφων καὶ εἰς τὰς κλιτύας φαίνονται ἀκόμη
καὶ ἄλλαι δεξαμεναί², διότι τὸ μέρος στερεῖται
πηγαίων ὑδάτων, ἡ δὲ πόλις ὑδρεύετο ἀποκλει-
στικῶς ἐκ τοιούτων δεξαμενῶν, ὅπως δηλ. καὶ
σήμερον ὁ παρακείμενος δῆμος Φουρνῆς. Ὅλη
ἡ τοποθεσία τῆς ἀρχαίας πόλεως πληροῦται

Εἰκ. 9. Γενικὴ ἀποψὶς τῆς ἀρχαίας Δελφοῦ.

τοῦ ἐκκλησιδίου τοῦ εὐρισκομένου ἐπὶ τῆς κο-
ρυφῆς τοῦ ἀνατολικοῦ λόφου. Τὸ ἕψος τῶν
λόφων κατὰ τριγωνομετρικὴν καταμέτρησιν γε-
νομένην τῇ παρακλήσει μου ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ
Διονυσίου Κοκκίνου εἶναι ἀπὸ μὲν τῆς ἐπιφα-
νείας τῆς θαλάσσης μέτρα 470 ἀπὸ δὲ τῆς
κάτωθι κοιλάδος (σκάφης τοῦ Μεραμπέλλου)
220-250. Καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τῶν δύο λό-
φων καὶ εἰς τὸ μεταξὺ αὐτῶν διάσελλον φαί-
νονται καταφανῆ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ
ἐρείπια τῆς πόλεως. Εἰς ἑκατοντάδας ἀριθμοῦν-
ται ἰδίως τὰ ἀναλήμματα τὰ ἐκτισμένα ἐκ μεγά-
λων ἔγχωριων σκληρῶν τιτανολίθων τὰ ὑπο-
στηρίζοντα τὰ χῶματα καὶ σχηματίζοντα ἐπάλ-
ηλα ἰσόπεδα διὰ τὰς οἰκίας καὶ τὰς ὁδοὺς.
Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ λόφου σφύζονται καὶ τμή-
ματα ὀχυρωματικοῦ τείχους ἐλληνικῶν χρόνων

ἐρειπίων, μολονότι οἱ περίοικοι ἀπὸ πολλῶν
αἰώνων ἀπὸ τῆς Ἑνετοκρατίας καὶ πιθανῶς
καὶ παλαιότερον ἐπήνεγκον μεγάλας καταστρο-
φὰς κατεδαφίζοντες καὶ ἀναμοχλεύοντες αὐτά,
σωρεύοντες τοὺς λίθους εἰς μεγάλους τροχάλους
καὶ ἀποτελοῦντες ἀγροὺς ἀροσίμους λίαν γονί-
μους γέμει δὲ καὶ δένδρων ἡμέρων ἀμυγδα-
λεῶν, ἐλαιῶν καὶ κερατεῶν καὶ ἀγρίων θάμνων
καὶ πρίνων.

Ἡ θέσις ἐν ἡ εὐρέθῃ ἡ ἐπιγραφὴ, καὶ ὅπου

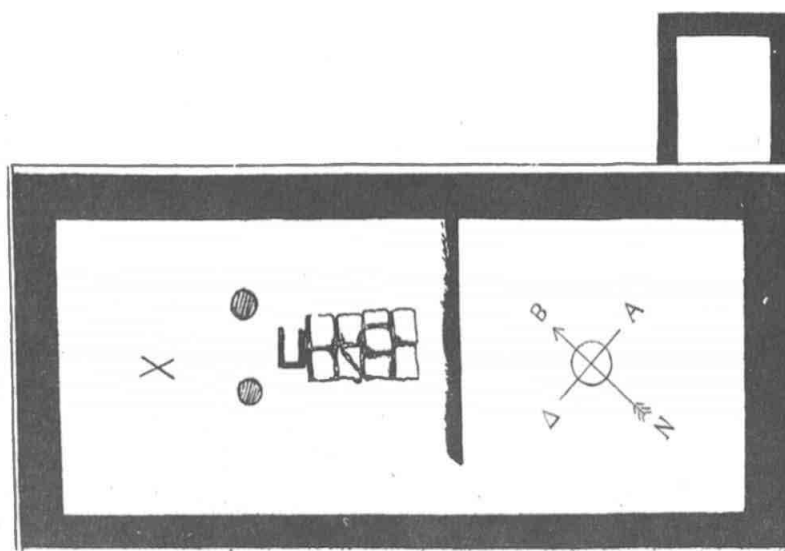
¹ Χριστιανικὴ Κρήτη, τόμ. Α' (Ἡράκλειον 1912)
σελ. 3, 49, 207, 208, 375.

² Μίαν τούτων ἀπεικόνισεν ὁ κ. Mariani εἰς τὴν
σύντομον περιγραφὴν τῶν ἐρειπίων τῆς πόλεως τὴν
δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ ἄρθρον του Antichità Cretesi
ἐν Monumenti antichi dei Lincei VI Roma 1896
σελ. 247-248.

ὁ ἀγρὸς ὃ περιέχων τὰ χαλκὰ εἰσάσματα εὑρίσκειται ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ δυτικοῦ λόφου κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς βορείας κατωφερείας. Ἀπεκίνησα πρῶτον τοὺς τροχίλους ἐκ τοῦ μέρους τούτου, καὶ διὰ τῆς ἀνορύξεως τριῶν τάφρων ἐπέτυχον τοὺς τοίχους καὶ τὸ δάπεδον μεγάλου οἰκοδομήματος, τὸ ὅποιον ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας κατεφάνη ὅτι ἦτο τὸ ὑποτεθὲν ἱερόν. Δι' ἐργασίας μίας ἐβδομάδος ἀπεκάλυψα πάντα τὰ σωζόμενα λείψανα τοῦ ναοῦ, τὰ ὅποια εἶναι μόνον τὸ κρηπίδωμα τῶν τοίχων ἐκ μεγάλων

σιν ἀποκομισθῇ ὑπὸ τῶν περιοίκων καὶ τῶν κατὰ καιροὺς ἰδιοκτητῶν ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν, οἱ δὲ λοιποὶ ἀπετέλεσαν τοὺς ἐπιτοπίους σωροὺς (τροχίλους) καὶ σκαφικαὶ δὲ τινες λαθραῖαι ἐργασίαι ἔμαθον ὅτι εἶχον γίνεαι πρὸ πολλῶν ἐτῶν, καθ' ὅς ἐκτὸς ἄλλων χαλκῶν ἀγγείων ἡμιεφθαρμένων εὑρέθη καὶ ἐλάσμα δισκοειδὲς φέρον κατὰ τὴν πληροφορίαν τῶν ἰδόντων αὐτὸ ἄνθρωπον πτερωτὸν (Ἰκαρον;) πωληθὲν ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων ἐν Ἀθήναις τότε.

Μόνον ὁ βόρειος μακρὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ ὃ

Εἰκ. 10. Δεῖγμα. Κάτοψις ναοῦ.

βραχυδῶν λίθων χονδρικῶς μόνον πελεκημένων, καὶ ἐνιαχοῦ αὐτὸς ὁ φυσικὸς βράχος, ὅστις πολλαχοῦ ἐπιπολάζει καὶ ἐνταῦθα καὶ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς πόλεως, καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ ναοῦ σχεδὸν πλήρες.

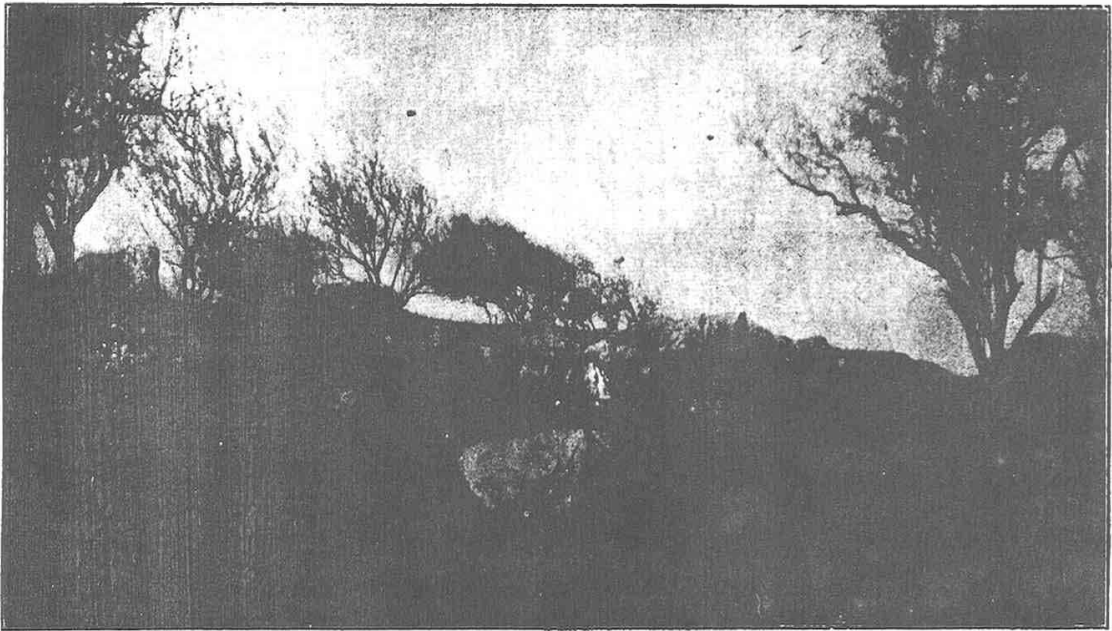
Τὸ μήκος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 10) εἶναι μέτρα 24, τὸ δὲ πλάτος κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, ὅπου καλλίον διατηρεῖται 10,70, καὶ τὸ πάχος τῶν τοίχων οἷον φαίνεται κατὰ τὴν πρόσοψιν καὶ τὸν βόρειον τοῖχον 1,25 - 1,35. Ἀτυχῶς καὶ ὁ ναὸς οὗτος ὡς καὶ τὰ ἄλλα κτίσματα τῆς πόλεως ἔχει ὑποστῇ μεγάλην καταστροφὴν, μεταβληθέντος τοῦ χώρου εἰς ἀγρὸν καλλιεργούμενον· οἱ τοῖχοι ἔχουσι διαλυθῇ μέχρι σχεδὸν τοῦ ἀρχαίου δαπέδου, καὶ αὐτὸ δὲ τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἀναμοχλευθῇ, καὶ οἱ μὲν ξεστοὶ λίθοι ἔχου-

χρησιμεύων καὶ ὡς ἀνάλημμα τοῦ ἰσοπέδου ἐφ' οὗ κεῖται, διατηρεῖται μέχρι ἱψους ἑνὸς μέτρου ἐνιαχοῦ, οἱ λοιποὶ σφῶνσι μόνον τὸ θεμέλιον καὶ μικρὰ τμήματα τοῦ κατωτέρου δόμου κατὰ χώραν.

Ὁ ναὸς ἔχων διεύθυνσιν (εἰκ. 11) οὐχὶ ἀκριβῶς ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς ἀλλὰ ΝΑ πρὸς ΒΑ ἔνεκα τοῦ τοιοῦτου προσανατολισμοῦ τῶν δύο λόφων, διηρεῖτο εἰς πρόναον καὶ σηκὸν χωριζόμενα δι' ἐγκαρσίου τοίχου ἱψους σήμερον 0,70 καὶ μήκους 7 μέτρων (εἰς τὸ λοιπὸν ἐπιπολάζει ὁ βράχος καὶ δὲν ὑπῆρχε τοῖχος). Ὁ σημερινὸς σωζόμενος ἐγκάρσιος οἶκος μεσότοιχος ἔχει πρόσωπον μόνον πρὸς τὸν πρόναον οἷχι δὲ καὶ πρὸς τὸν σηκόν· διὰ τοῦτο πιστεύω ὅτι ὁ πρόναος ἐκεῖτο χαμηλότερον τοῦ σηκοῦ κατὰ τὰ 0,70.

Ἐντὸς τοῦ σηκοῦ εὐρέθη μικρὸν τμήμα πλακώστρωτον καὶ παρ' αὐτὸ κατασκευάσμα ὁμοιάζον πρὸς Γ, παρετηρήθησαν δὲ παρ' αὐτὸ ἴχνη πυρὸς καὶ λείψανα ἀνθρώπων· ἐκ τούτου εἰκάζω ὅτι ὁ ναὸς θὰ εἶχε βωμὸν ἢ ἐστίαν ἐντὸς τοῦ σηκοῦ, ὅπως οἱ δύο ἀρχαῖοι δωρικοὶ ναοὶ τοῦ Πριναῖ οἱ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀνασκαφέντες ὑπὸ τῆς Ἱταλικῆς ἀρχαιολογικῆς Ἀποστολῆς¹. Ἐντὸς τοῦ σηκοῦ παρὰ τὸ πλακώστρωτον καὶ τὴν ἐσχάραν εὐρέθησαν οὐχὶ κατὰ χώραν ἀλλὰ μετακι-

εῖς τὸ δάπεδον μάλιστα κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ σηκοῦ ἀνάμεικτος μετὰ τοῦ χώματος ἄργιλλος κινανωπὴ σχιστολιθικὴ (ἢ κοινῶς καλουμένη *λεπίδα*) προερχομένη πιθανώτατα ἐκ τῆς στέγης τοῦ ναοῦ, διότι δύναται μὲν τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἡ λεπίδα θὰ προέρχεται καὶ ἐκ τῆς στέγης νεωτέρου οἰκίσκου ἢ μετοχίου τὸ ὅποιον θὰ ὑπῆρχεν ἴσως ἐδῶ, ἀλλὰ τὸ πρῶτον θεωρῶ πιθανώτερον διότι ἡ ἄργιλλος δὲν εὐρίσκεται μόνον ἐπιπολῆς ἀλλὰ καὶ βαθύτερον εἰς τὸ

Εἰκ. 11. Δεῦρος. Βόρειος τοῖχος τοῦ ναοῦ.

νημέναι δύο χονδρικοὶ λίθιναι βάσεις σκληροῦ τιτανολίθου ἔχουσαι ὕψος μὲν περὶ τὰ 0,30, διάμετρον δὲ εἰς τὴν ἄνω ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν περὶ τὰ 0,40· αἱ βάσεις αὗται βυθισμέναι κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὸ δάπεδον θὰ ἀνεῖχον στύλους ξυλίνους ὑποβαστάζοντας τὴν στέγην ἢ τὸ περὶ τὸ ὑπαιθρον τῆς ἐσχάρας μέρος τοῦ σηκοῦ, ὅπως δηλ. εἰς τοὺς μνημονευθέντας ναοὺς τοῦ Πριναῖ². Ἡ στέγη θὰ ἦτο ἐπίπεδος καὶ ξυλίνη μετὰ χώματος κτυπητοῦ, διότι ἐν ᾧ οὐδὲν ἴχνος κεράμου ἢ πλακὸς εὐρέθη, ὃ νὰ ὑποτεθῇ ὅτι προέρχεται ἐκ τῆς στέγης, παρετηρήθη ἔξ ἄλλου

στρώμα τῶν χαλκῶν ἀναθημάτων κατὰ τὸ σημείον Χ τῆς εἰκόνος 10, καὶ ἐγένετο μάλιστα αἰτία νὰ συσφιχθῇ περισσότερον ἡ ἐπίχωσις καὶ νὰ θραυσθῶσι τὰ λεπτά ταῦτα χαλκᾶ ἀντικείμενα.

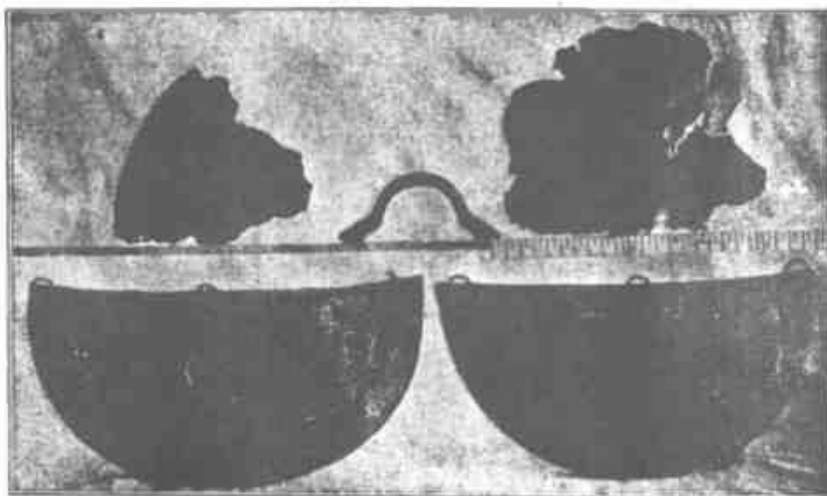
Πλὴν τοῦ κυρίου τούτου οἰκοδομήματος ἀπεκάλυψα κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου τοίχου δεξιὰ δηλ. τῷ ἐρχομένῳ εἰς τὸν ναὸν κτίσμα μικρὸν τετράγωνον ὠκοδομημένον διὰ μικρῶν πλακωτῶν λίθων καὶ προσκεκολλημένον εἰς τὸν βορείον τοῖχον τοῦ ναοῦ πλάτους καὶ μήκους περίπου 4×4 μέτρων, καὶ διατηροῦν τοὺς τρεῖς αὐτοῦ τοίχους (ὁ τέταρτος εἶναι αὐτὸς ὁ βορείος τοῖχος τοῦ ναοῦ) εἰς ὕψος 0,50 καὶ πᾶχος 0,52. Πιθανώτατα ἐκ τοῦ μικροῦ τούτου παραρτήματος τοῦ ναοῦ προέρχεται ἡ περίφη-

¹ Annuario della reg. Scuola archeolog. di Atene, Bergamo 1914 σελ. 23-46 εἰκ. 6-17.

² Ἐνθα ἀνωτέρω σελ. 23 εἰκ. 6, 7, 9, 10, 11, 12.

μος της Δρήρου ἐπιγραφῇ, διότι εὗρέθη τρία περίπου μέτρα κατωτέρω εἰς τὸ σημεῖον τὸ δηλουμένον ἐν τῷ σχεδίῳ διὰ σταυρου κατακυλίσασα ἐκ τοῦ μικροῦ κτίσματος μετὰ την ἐρείπωσιν αὐτοῦ. Ἄν ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι ἀκριβής, τὸ μικρὸν δῶμα θὰ ἐχρησίμευεν ὡς ἀρχεῖον τῆς πόλεως, καὶ τότε ὁ ναὸς θὰ εἶναι τὸ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενον Δελφίνιον¹. Ἰσως ἔχει τότε σχέσιν πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Δελφίνιου Ἀπόλλωνος καὶ μικρὸν φυσικὸν σπηλαιον ἀδαθης μὲν ἀλλ' ἔχον ἀνοιγμα ἀψιδωτὸν καὶ ευρισκόμενον

φέρουσιν εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τρεῖς ὁπᾶς δι' ὧν ἐξηρτῶντο διὰ χαλκῶν δακτυλίων, ὧν ἀνεῦρον κατὰ την διαλογὴν τῶν χωμάτων περὶ τοὺς 15 (εἰκ. 12). Αἱ μίτραι καὶ τὰ ἄλλα χαλκᾶ ἀντικείμενα εὗρέθησαν εἰς ἐλάχιστον βάθος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας, δι' ὃ καὶ ἦσαν σφόδρα κατωμένα καὶ ἑλλιπεῖς, στεροῦνται δὲ καὶ παραστάσεων, φέρουσι δὲ μόνον ἐκκρούστους γραμμάς κατὰ τὴν περιφέρειαν, δι' ὧν σχηματίζονται ταινίαι διακοσμητικαί. Ὅμοια μίτρα εὗρίσκεται εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου δωρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ κ.

Εἰκ. 12. Χαλκαὶ μίτραι ἐκ Δρήρου.

κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ναοῦ 3 περίπου μέτρα κατωτέρω τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ.

Ἔνεκα τῆς οἰκτρᾶς καταστάσεως, εἰς ἣν εὗρέθη ὁ ναὸς ἐλάχιστα εἶναι καὶ τὰ κινητὰ ἀρχαῖα τὰ εὗρεθέντα κατὰ τὴν σκαφὴν καὶ τὴν ἐπιμελῇ διαλογὴν τῶν χωμάτων. Εἶναι δὲ ταῦτα

1) Δυο μίτραι χαλκαὶ ἡμικυκλικαὶ τὸ σχῆμα οἷαι αἱ εὗρεθείσαι πρὸ εἰκοσαετίας ὑπὸ τῆς Ἱταλικῆς Ἀποστολῆς ἐν ναῷ ἀρχαίῳ τῆς Ἀξου² καὶ μὴ δημοσιευθεῖσαι εἰσέτι καὶ εὗρισκόμεναι σήμερον ἐν τῷ μικρῷ Μουσείῳ Χανίων. Αἱ μίτραι τῆς Δρήρου ἔχουσιν μῆκος ἄνω 0,28 (μῆκος χορδῆς) καὶ ὕψος κατὰ τὸ μέσον 0,155.

Θεοδ. Τριφυλλῇ ἀγορασθεῖσα ἐν Ρεθυμνῇ μετ' ἀξιολόγων ἐκκρούστων ἀρχαίων παραστάσεων³. Μικραὶ ἀναθηματικαὶ μίτραι εὗρέθησαν ἐν Παλαικαστρῷ Σητείας ὑπὸ τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν⁴. εὗρέθησαν δὲ καὶ εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ὀλυμπίας⁵.

2) Τμήμα χαλκοῦ κράνου (εἰκ. 12 ἄνω δεξιὰ) ἐκ τῆς δεξιᾶς παρεῖδς λίαν ἐπίσης ὀξειδωμένον καὶ ἑλλιπές μετὰ τὸν ἐν τῷ Μουσείῳ καθαρισμὸν ἀνεφάνη ἀδαθῆς ἐκκρούστος παράστασις λέοντος βαδίζοντος πρὸς δεξιὰ, ἀρχαίῃς τεχνοτροπίας τοῦ 7^{ου} π. Χ. αἰῶνος⁶.

¹ Πρὸ πολλοῦ ὁ Burriam Geographie von Griechenland II 572 υπέθεσεν ὅτι τὸ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ Δελφίνιον ἦτο καὶ τὸ ἀρχεῖον τῆς Δρήρου.

² Rendiconti della R. Accadem. dei Lincei vol. VIII (1899) Roma (estratto) σελ. 17.

³ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Fr. Poulsen ἐν Athen. Mitteil. XXXI (1906) σελ. 873 πινάξ XXIII.

⁴ Annual of Brit. School VII (1901-1902) πιν. X.

⁵ Olympia, Tafelband IV πιν. LX ἀριθ. 988.

⁶ Ὑπεδελώσαμεν τὸ περίγραμμα διὰ λεπτῆς γραμμῆς λευκῆς, ἵνα φανῇ κατὰ τὴν φωτογράφησιν.

3) Πολλὰ ἄλλα ἐλάσματα χαλκᾶ, θραύσματα ἐξ ὅπλων ἀναθηματικῶν ἤτοι ἀσπίδων (εἰκ. 12 ἄνω ἀριστερά), μιτρῶν, θωράκων, κνημίδων καὶ κρανῶν, πιθανῶς δὲ καὶ ἐξ ἀγγείων ἢ ἄλλων χαλκῶν ἀναθημάτων. Δύο τεμάχια προσαρμοζόμενα φέρουσιν ἐκκρούστως καὶ χαρακτῶς δεδλωμένον τρίχωμα ζῶον πιθανῶς βωδίου. Ἐν γένει τὰ χαλκᾶ ταῦτα ἀντικείμενα συμφωνοῦσι κατὰ τε τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐποχὴν καὶ τὸν προορισμὸν πρὸς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα τῆς

νόχρουν ἐκ ζωναρίων στενῶν καὶ μιᾶς ταινίας πλατείας κατὰ τὸ μέσον τῆς γάστρας εἰς τὸν ὦμον φαίνονται διὰ τοῦ αὐτοῦ χρώματος δεδλωμένα τρία ὑδρόβια πτηνὰ (νῆσαι;)· ἀνήκει εἰς τὴν νεωτέραν γεωμετρικὴν ἐποχὴν. Εὐρέθησαν καὶ τεμάχια τινὰ ἀναθηματικῶν πηλίνων βωδίων καὶ τινὰ πήλινα σφονδύλια. Τὰ λοιπὰ πήλινα θραύσματα ἢ προέρχονται ἐκ πίθων μὲ ἀραιοτάτην διακόσμησιν, ἢ εἶναι θραύσματα κοινῶν ἀγγείων ἀδιακόσμητα.

Εἰκ. 13. Ἀρχαῖον οἶκημα Δεήρου.

Ἀξοῦ ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀσάρτης - Ἀφροδίτης καὶ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Πρωισοῦ.

4) Τοξοειδὴς χυτὴ λαβὴ ἐκ βροντησίου καταλήγουσα ἐκατέρωθεν εἰς ἀνθρωπίνην χεῖρα, δι' ἧς προσεκολλᾶτο εἰς χαλκὴν ὑδρίαν ἢ λέβητα μὴ διασωθέντα (εἰκ. 12 ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἄνω σειρᾶς).

5) Πήλινα εὐρέθησαν ἐλάχιστα· τὸ ἄνω ἥμισυ εἰδωλίου ἀρχαῖκῆς τέχνης ἵψος σωζόμενον 0,07 εἰκονίζον Ἀφροδίτην - Ἀσάρτην γυμνὴν καὶ φέρουσαν τὴν σφριζμένην ἀριστερὰν χεῖρα εἰς τὴν κοιλίαν, ὁμοιότυπον διηλ. πρὸς τὰ πολυάριθμα τῆς Ἀξοῦ· εὐρέθησαν κατωτέρω τοῦ ναοῦ μεταξὺ τῶν χωμάτων τῶν ἐξ αὐτοῦ προερχομένων· εἰς μόνωτος κύαθος τροχήλατος ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ οὐδεμίαν σῶζων ἀλοιφήν ἢ διακόσμησιν· οἰνοχοῦσκη ἢ προχοῆς μόνωτος ἐλλιπὴς ἵψους 0,09· ἔχουσα διακόσμησιν καστα-

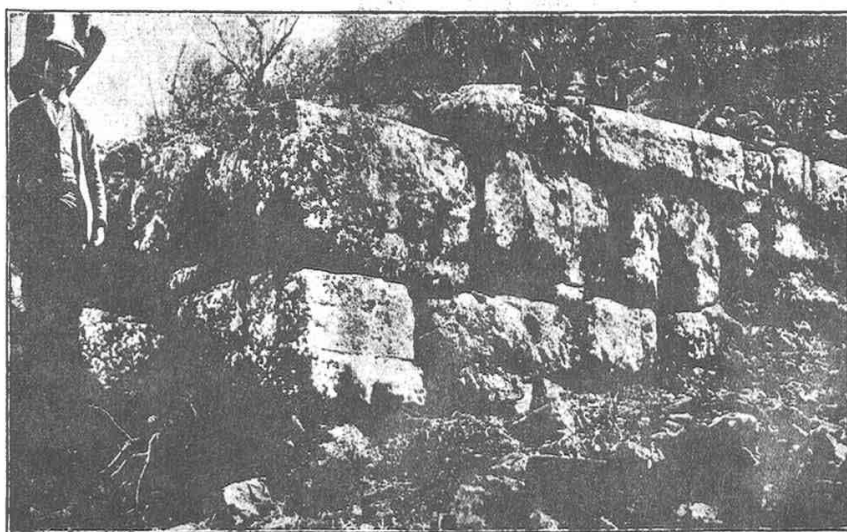
Εὐρέθησαν μεταξὺ τῶν χωμάτων τοῦ ναοῦ καὶ δύο μικροὶ κρίκοι ἐλευάντινοι ἢ ὀστέεινοι ἀποσπασθέντες ἐξ ἀναθημάτων ὁμοίου ὕλικου.

Τὰ ἀνωτέρω μικρὰ εὐρήματα, ὁ τρόπος τῆς οἰκοδομίας τοῦ ναοῦ καὶ τὸ σχέδιον αὐτοῦ καὶ ἡ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου θέσις πείθουσιν ἀδιστακτῶς ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ἐλάχιστα λείψανα ἱεροῦ ἐπισήμου τῆς πόλεως χρόνων ἀρχαίων τοῦ 7^{ου} τουλάχιστον π. Χ. αἰῶνος, καὶ ὅτι ὅπως καὶ εἰς ἄλλους Δωρικοὺς ναοὺς τῆς Κρήτης τῆς ἐποχῆς ταύτης ὑπῆρχε συνήθεια νὰ ἀναθέτωσι πλὴν τῶν ἄλλων καὶ χαλκᾶ ὅπλα μάλιστα ἀμυντικά, οὕτω καὶ ἐν τῷ παρόντι τῆς Δεήρου.

Οἰκίαι Δεήρου. Μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς σκαφῆς τοῦ ναοῦ ἐνήργησα καὶ εἰς ἄλλα τινὰ σημεῖα δοκιμαστικὰς σκαφάς, εἰς τρία διηλεκτίσματα κάλλιον τῶν ἄλλων φαινόμενα. Τὸ ἐν

τούτων κείμενον κατὰ τὴν νοτίαν κλιτὸν τοῦ δυτικοῦ λόφου εἰς ἀπόστασιν 100 μέτρων ἀπὸ τοῦ ναοῦ, εἶναι οἰκία διακρινομένη διὰ τὴν καλὴν διατήρησιν τοῦ νοτίου αὐτῆς τοίχου τοῦ χρησιμεύοντος καὶ ὡς ἀναλήμματος τοῦ ἰσοπέδου· εἶναι τὸ *σπίτι τῆς ἐλαίας* ὅπως ἀπεκλήθη ὑπὸ τῶν ἐργατῶν ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ μεγάλης ἐλαίας (εἰκ. 13). Ὁ σφζόμενος τοίχος ἔχων μῆκος 13 μέτρων καὶ ὕψος 2,20 εἶναι ἐκτισμένος διὰ μεγάλων ξεστῶν λίθων κατὰ δόμους σχεδὸν κανονικούς· οἱ δύο κατώτεροι δόμοι προέχουσιν

Ἡ ἄλλη οἰκία (εἰκ. 14) κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν δύο λόφων διάσελλον εἶναι ἐκτισμένη, ὡς φαίνεται καὶ ἐν τῇ εἰκόνι διὰ μεγίστων χονδροειδῶς πελεκημένων ὀγκολίθων μάλιστα κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν· οὐδεμίαν ὅμως ἐπύχωσιν εἶχεν ἡ οἰκία αὕτη κρημνισμένη οὕσα μέχρι τοῦ δαπέδου, τὰ δὲ σφζόμενα μέρη τῶν τοίχων εἶναι τὰ ἀπὸ τοῦ δαπέδου καὶ κάτω χρησιμεύοντα ὡς θεμέλια καὶ ἀναλήμματα. Τὸ αὐτὸ παρατήρησα καὶ εἰς τρίτην ἄλλην οἰκίαν, ἣν ἐξήτασα εἰς τὴν δυτικὴν κλιτὸν τοῦ ἀνατολικοῦ λόφου,

Εἰκ. 14. Ἀρχαία οἰκία ἐν Δελφῶ.

ἀλλήλων καὶ τοῦ ἄλλου τοίχου ἕκαστος κατὰ 15 - 20 ἑκατοστά. Ὡς συνέχεια τοῦ τοίχου τούτου τῆς οἰκίας σώζεται ἄλλος τοίχος ἀναλημματικός μῆκος 17 μέτρων ὑποβαστάζων καὶ σχηματίζων τὴν ὁδὸν τὴν ἀγούσαν εἰς τὴν οἰκίαν ἐξ ἀνατολῶν. Ἡ οἰκία εἶχε καὶ μικρὰν τινὰ ἐπύχωσιν 30 - 40 ἑκατοστ. εὖρον δ' ἐντὸς αὐτῆς πολλὰ τεμάχια πίθων καὶ ἄλλων χονδρῶν οἰκιστικῆς χρήσεως ἀγγείων· τὰ πλεῖστα τούτων εἶναι διακόσμητα, ἔνια δὲ φέρουσι καὶ ἐλικοειδῆ ἐντυπα κοσμήματα κατὰ ζώνας. Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως εὐρέθη καὶ μεγάλη ἀβαθὴς λεκάνη ἐξ ἐγχωρίου τιτανολίθου (εἰκ. 13 εἰς τὴν ἄνω γωνίαν τῆς οἰκίας) κανονικοῦ μὲν σχήματος ἀλλ' εἰργασμένη μὲ χονδρὴν κτένα ἔχουσα διάμετρον 0,70 καὶ βάθος 0,12· ὁμοιάζει πρὸς τὰς σημερινὰς ξυλῖνας λεκάνας ἢ πίνακας, οὓς καλοῦσι *βεργεγάδους* σήμερον κατὰ τὰ μέρη ταῦτα.

καὶ αὕτη δηλ. ἦτο κρημνισμένη μέχρι τοῦ δαπέδου, καὶ οὐδεμίαν εἶχεν ἐπύχωσιν οὐδὲ εὐρημα.

Τὸ *Γοργόνειον Δελφῶν* (εἰκὼν 15). Τελευταῖον ἀναφέρω καὶ τὸ ἐκ πάγου λίθου Γοργόνειον, τὸ ὁποῖον ἰδὼν ὁ Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος Mariani κατὰ τὸ 1893 τοποθετημένον ὡς ἀκροτήριον εἰς τὸ ἐκκλησιδῖον Ἀγ. Ἀντωνίου παρέλαβεν ἐκεῖθεν καὶ τὸ παρέδωκεν εἰς τὸν Ἐπίσκοπον Πέτρας κ. Τίτον πρὸς διάσωσιν, καὶ οὗτος τὸ ἀπέστειλεν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου, ὅπου εὐρίσκεται σήμερον καταγεγραμμένον ὑπ' ἀριθ. γλυπτῶν 229. Τὸ γοργόνειον ἔχει ὑποστῇ πολλὴν φθορὰν ἐκ τῆς πτώσεως ἐκ τοῦ ναοῦ καὶ τῶν διαφόρων μεταφορῶν ἕως οὗτο φθάσῃ εἰς τὸ Μουσεῖον. Προέρχεται βεβαίως ἐξ ἀρχαίου ναοῦ τῆς Δελφῶν, ἀδελφὸν ὅμως ἂν προέρχεται ἐκ τοῦ ἀνωτέρω περιγραφέντος ἢ ἄλλου τινός· εἶναι ἀποκεκρουσμένα ἢ

ρίς, ὁ δεξιὸς ὀφθαλμός, ἡ κρεμαμένη γλῶσσα, τὸ ἄνω μέρος τοῦ μετώπου μετὰ τῆς κόμης καὶ τὸ ἀριστερόν οὖς. Ἐχει ἕψος μὲν σφζόμενον τοῦ προσώπου 0,26, πλάτος δὲ ἀπὸ ὠτὸς εἰς οὖς 0,27, καὶ μήκος πρὸς τὰ ὀπίσω ἦτοι τὴν οὐρὰν δι' ἧς ἐστερεοῦτο εἰς τὸ οἰκοδόμημα 0,35. Διὰ τῆς ουρᾶς ταύτης ἐπάτει ἡ ἐνεσφηνούτο εἰς τὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ οὐ ἀπετέλει ἀκρωτήριον. Τὸ κυρίως Γοργόνειον ἦτοι ἡ κεφαλὴ τῆς Γοργόνος ἀπεχωρίζετο δι' ἐντομῆς ἀπὸ τῆς

Γοργόνειον, ἀληθὲς *τέρας ἀποτρόπαιον*. Στερεῖται γενείου καὶ ὄφρων, ὅλα φέρουσιν ἄλλα τινὰ Γοργόνεια.

ΧΕΡΣΙΟΝΗΣΟΣ

Ἐπιστρέφων ἐκ Δρήρου εἰς Ἡράκλειον παρέμεινα ἐν Χερσονήσῳ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας μελετῶν τὰ ἔρειπια τῆς πόλεως ταύτης καὶ ἐκτελῶν μικρὰν δοκιμαστικὴν σκάφην εἰς τὴν πρώτην ἐπισκοπικὴν ἐκκλησίαν αὐτῆς.

Τὰ σημαντικώτερα τῶν ἀρχαίων ἔρειπίων τῆς ἀρχαίας πόλεως Χερσονήσου εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

Α' Τὸ μικρὸν θέατρον, ὃ περιεγράφη μὲν καὶ ἐσχεδιαγραφῆθη περὶ τὸ 1583 ὑπὸ τοῦ Ἑνετοῦ λατροῦ λογίου καὶ ἀρχιτέκτονος Onorio Belli¹, διετηρεῖτο δὲ ὅπως οὖν μέχρι τῆς τελευταίας ἐν Κρήτῃ ἐπαναστάσεως τοῦ 1897, ὅτε οἱ χωρικοὶ εὐρόντες ἄδειαν κατέστρεψαν τὸ κοῖλον τοῦ λιθινοῦ θεάτρου καὶ παρέλαβον τὰ σφζόμενα λίθινα ἐδῶλια ὡς ὑλικὸν οἰκοδομίας διὰ τὸν νέον ἐμπορικὸν συνοικισμόν τὸ *Διμάνι τῆς Χερσονήσου* τὸν Ἰδρυθέντα κατὰ τὴν τελευταίαν ἔτη ἐπὶ τῶν ἔρειπίων τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ παρὰ τὸν ἀρχαῖον λιμένα αὐτῆς, διατηροῦντα ἀκόμη καὶ τὰ ἀρχαῖα κρηπιδώματα τῶν λιμενοβραχιόνων. Σήμερον ἐκ τοῦ θεάτρου σφίζεται ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν ὁ ἰσχυρὸς ἀντερείστικος τοῦ κοῖλου τοῖχος ρωμαϊκῶν χρόνων

ἐκτισμένος κατὰ τὸν συνήθη ρωμαϊκὸν τρόπον διὰ μικρῶν λίθων συμπεπηγόντων δι' ἀφθονοῦ ἀμμοκονίας (opus caementicium), καὶ τμήματα ἐκ τοῦ κρηπιδώματος τῆς σκηνῆς.

Β' Ἡ πελωρία δεξαμενὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ ὕδραγωγείου τῆς πόλεως εἰς μεγάλους ὄγκους ὁμοίας ρωμαϊκῆς τοιχοδομίας καταπεπτωκότας. Ἡ δεξαμενὴ εὐρίσκεται ἐπὶ γηλόφου ὑπερκειμένου τῆς πόλεως καὶ τοῦ σημερινοῦ συνοικισμοῦ καὶ φέρει σήμερον τὸ ὄνομα *Παλάτια* παρεξηγηθέντος τοῦ προπορισμοῦ τῆς ὑπὸ τῆς λαϊκῆς δοξασίας. Ἡ δεξαμενὴ ἐτροφοδοτεῖτο ὑπὸ ὕδραγωγείου ρωμαϊκῶν χρόνων, ὃ δύναται τις νὰ παρακολουθήσῃ ἐπὶ ἄρκετὰ χιλιόμετρα, καὶ σφίζει εἰς θέσιν *Σεροκαμάρες* πολλὰ λείψανα τῆς πελωρίας καμάρας, δι' ἧς διήρχετο ὁ ἀγωγὸς ὑπὲρ τὸν ποταμὸν Ἀποσελέμην.

Εἰκ. 15. Γοργόνειον ἐκ Δρήρου.

ὀπισθίας προεκτάσεως, ὥστε νὰ προέχῃ τοῦ οἰκοδομήματος.

Τὸ Γοργόνειον ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν πρῶτον τύπον, τὸν ἀρχαῖόν, ὅλος διεμορφώθη κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα καὶ διετηρήθη καὶ κατὰ τὸν Σ', ὅπως ἔχουσιν ἤδη καθορίσει τὸν τύπον τοῦτον ὁ Furtwängler¹ καὶ ὁ Glotz², ἦτοι ἔχει πρόσωπον πλατὺ κυκλικόν, ρῖνα μεγάλην πλακωτήν, ὀφθαλμοὺς μεγάλους βλοσυροὺς, σιαγόνας ἰσχυράς, στόμα πελώριον ἀνοικτόν, ἐξ οὗ κρέμαται πρὸς τὰ κάτω ἡ γλῶσσα καὶ φαίνονται οἱ ὀδόντες, ρυτίδας πλατείας αὐλακωτάς, ὡς μεγάλα καὶ ὑψηλὰ τοποθετημένα. Πάντα ταῦτα μετὰ τῶν ἄλλων γνωρισμάτων τοῦ ἀρχαικοῦ τρόπου τῆς ἐργασίας φέρει καὶ τὸ ἡμέτερον

¹ Roscher, Mytholog. Lexicon ἐν λέξει Gorgonen-Gorgoneion σελ. 1709-1718.

² Darnberg et Saglio, Diction. des antiquités gr. et rom. tome II (1896) σελ. 1622 ἐξ.

¹ Falkener, Description of some important Theatres and other remains in Crete, London 1856 σ. 15-17 μετὰ σχεδίου.

Γ' Βυζαντιακὴ Βασιλική. ΝΔ τοῦ σημερινοῦ συνοικισμοῦ περὶ τὰ 200 μέτρα φαίνεται ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ καὶ ὁ πρὸς νότον τοῖχος εἰς μικρὸν ὕψος, ὠκοδομημένα κατὰ τὸν βυζαντιανὸν τρόπον ἐκ πωρῖνων ξεισίων λίθων ἐναλλασσομένων μετὰ ὀπτοπλίνθων.

Δ' Μικρὸν χαμηλὸν κτίσμα παρὰ τὸν λιμένα καλούμενον ὑπὸ τοῦ λαοῦ *Σαρακηνός*¹· ἔχει σχῆμα χαμηλῆς κολούρου πιναμίδος, ἥς αἱ τέσσαρες πλευραὶ φέρουσι ψηφιδωτὴν διακόσμησιν ἐκ θαλασσιῶν παραστάσεων ἥτοι ἰχθύων διαφόρων, υδροβίων πτηνῶν, ὀκτωπόδων, σπηγιῶν καὶ αλιέων ἀλιευόντων ἐκ λέμβου· ἀπετέλει ἴσως πίδακα κρήνης ἢ μᾶλλον βαλανεῖον, διότι πέριξ φαίνονται λείψανα καὶ ἄλλων δαπέδων μὲ ἀπλὴν ψηφιδωτὴν διακόσμησιν. Πρὸ δεκαῖδων τινῶν ἐτῶν ἐσφύζει καὶ τοῦτο καλύτερον, ἀλλ' ἔκτοτε ὑπέστη βλάβας κείμενον ἐν μέσῃ ὁδῷ τοῦ ἐμπορικοῦ συνοικισμοῦ· δια τοῦτο πρὸ τινῶν ἐτῶν ἡ ἀρχαιολογικὴ υπηρεσία Κρήτης περιέφραξεν αὐτὸ διὰ σιδηροῦ κιγκλιδώματος καὶ ἐξησφάλισεν ἀπὸ περαιτέρω φθοράς. Οἱ ἰδόντες αὐτὸ μέχρι τοῦδε περιηγῆται καὶ ἀρχαιολόγοι τὸ ἐθεώρουν ἔργον ρωμαϊκῶν χρόνων, μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν ὅμως τῶν πλουσιῶν ψηφιδωτῶν τῆς Βασιλικῆς Νικοπόλεως² καὶ τῆς ἐν Κρήτῃ Λάππας³ (σήμερον Ἀργυροῦπολις), ὁμοίας τεχνουργίας καὶ ἀναλόγων παραστάσεων, δὲν εἶναι ἀπίθανον καὶ τὸ τῆς Χερσονήσου νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν βυζαντιανὴν μᾶλλον ἢ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν.

Ε' Εἰς θέσιν *Καστρί* ἐπὶ τῆς μικρᾶς Χερσονήσου (ἐξ ἧς καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίως πόλεως) τῆς εἰσδυοῦσης εἰς τὴν θάλασσαν καὶ σχηματιζούσης καὶ προστατευούσης τὸν μικρὸν φυσικὸν καὶ τεχνητὸν λιμένα τὸν καλούμενον *Τηγάνι* σήμερον⁴, μεγάλη Βυζαντιακὴ Βασιλική, ἥτις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπῆρξε καὶ ἡ πρώτη ἐπισκοπικὴ ἐκκλησία τῆς πόλεως (Ἐπισκοπὴ Χερσονήσου). Τῆς Βασιλικῆς ἐφαίνοντο ἀρκετὰ λείψανα πρὸ ἐτῶν, ἥτοι οἱ τοῖχοι τοῦ περιγύρματος, κίονες μονόλιθοι καὶ διάφορα τεμάχια μαρμάρου· τὰ πλεῖστα ὅμως ἠφανίσθησαν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας, ὅτε

ἰδρῆθη ὁ νέος ἐμπορικὸς συνοικισμὸς (τὸ Λιμάνι τῆς Χερσονήσου), καὶ διὰ τῆς καλλιέργειας τοῦ χώρου ὅστις σήμερον εἶναι μεταβλημένος εἰς ἀγρὸν ἀρούσιμον.

Ἐντὸς τῆς Βασιλικῆς ἤνοιξα τρεῖς τάφρους δοκιμαστικὰς διὰ τούτων ἠκρίβωσα τὸ περίγραμμα τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ διαίρεσιν. Ὁ ναὸς ἔχει μῆκος μὲν ἐξωτερικὸν μέτρα 39,50, πλάτος δὲ 22,10, καὶ διηρεῖτο διὰ κίονοστοιχιῶν εἰς τέσσαρα κλίτη (πρᾶγμα σπάνιον ὡς νομίζω), ἥτοι δύο μὲν πλατύτερα, τὰ μεσαῖα, πλάτους περὶ τὰ πέντε μέτρα ἕκαστον, δύο δὲ στενότερα εἰς τὰ ἄκρα 3,60 ἕκαστον. Ἐκ τῶν ἀνατολικῶν ἀψίδων σώζεται σήμερον μόνον ἡ ἑτέρα τῶν δύο μεσαίων ἢ νοτιὰ κατὰ τὸ κάτω μέρος. Τὸ ἑδάφος τοῦ ναοῦ ἦτο ψηφιδωτὸν ἀλλ' ἀπλῆς διακοσμήσεως ἐκ τῶν καὶ ζωνῶν διὰ ψηφιδῶν χονδρῶν λευκῶν καὶ μαύρων, ἦτο δὲ καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένον καὶ συμπληρωμένον διὰ στρώσεως ἐκ κεράμων· ἡ φθορὰ καὶ πρόχειρος αὕτη ἐπισκευὴ μαρτυρεῖ πολυχρόνιον τοῦ ναοῦ χρῆσιν καὶ προῖοσαν πενιχρότητα. Ἐκ τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων μονολίθων κίωνων τοῦ ναοῦ μόνον ὀλίγα τμήματα ἀπῆντησα κατὰ τὴν δοκιμαστικὴν ταύτην σκαφήν. Ἡ Βασιλικὴ φαίνεται ἀρχαιότερη κτισθεῖσα πιθανῶς κατὰ τὸν Ε' ἢ Γ' αἰῶνα, ὅτε θὰ ἐσφύζετο εἰσέτι καὶ ἡ πόλις εἰς τοὺς κατόπιν χρόνους ἐρημωθείσης τῆς πόλεως λιθὰν διὰ πειρατικὰς ἐπιδρομὰς, ἡ Ἐπισκοπὴ μετετοπίσθη μεσογειότερον καὶ ὑψηλότερον εἰς τὸ 20' λεπτὰ τῆς ὥρας κείμενον χωρίον *Πισκοπιανός*, ὅπου φαίνονται ἀκόμη τὰ λείψανα τοῦ ἐπισκοπικοῦ ναοῦ, ἐξ οὗ ἔλαβε τὸ χωρίον καὶ τὸ ὄνομα. Ἡ μετατόπισις αὕτη θὰ ἐγένετο πρὸ τῆς Ἀραβικῆς κατακτήσεως τῆς νήσου κατὰ τὸ 824, διότι κατόπιν μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ Νικηφόρου Φωκά κατὰ τὸ 961 ἡ ἐπισκοπὴ Χερσονήσου ἐγκατέστη τρεῖς περίπου ὥρας μακρὰν ἀπὸ τοῦ μέρους τούτου εἰς τὸ χωρίον *Ἐπισκοπήν*, ὅπου ἐσφύζετο ὁ ἐπισκοπικὸς ναὸς πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν.

Κινητὰ πράγματα ἐντὸς τῆς Βασιλικῆς ἡ ἀκριβέστερον εἰς τὰς τρεῖς τάφρους ελάχιστα ἐφάνησαν ἀπῆντησα τμήμα μονολίθου πρᾶσι-νωποῦ κίονος ἔχον ὕψος σφζόμενον 1,20 καὶ διάμετρον 0,42; ἐπίσης δύο βάσεις ἄλλων κίωνων τροχαλιοειδεῖς, τεμάχια μαρμαρίνων πλακῶν ἐξ ὀρθομαρμαρώσεως ἴσως τοῦ ναοῦ προερχομένων, καὶ πολλὴ πλῆθος κεραμίδων τῆς στέγης τοῦ ναοῦ ἐπιπέδων μετὰ περιχειλώματος υπερέχοντος ἐκατέρωθεν. Εἰς τὸ δάπεδον πρὸ τῆς Ἀγ. Θύρας τῆς σωζομένης κόγχης ἀνεφάνη μεγάλη πλᾶξ μαρμαρίνη ἔχουσα κοίλωμα τετρά-

¹ Ἀρχαιολ. Ἐφημερ. 1917 σελ. 48-71 μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς εἰκόνων.

² Τὸ ψηφιδωτὸν Λάππας ἐκ τοῦ δαπέδου βυζαντιανοῦ πιθανώτατα ναοῦ ἀπεσπάσθη κατὰ μεγάλην τμήμα ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου καὶ μετεκομίσθη εἰς Ρέθυμνον, εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ ὁποίου φυλάσσεται σήμερον.

³ Ὡραῖαν εἰκόνα τῆς Χερσονήσου καὶ τοῦ λιμένος ἰδὲ παρὰ Spratt, Travels and Researches in Crete, London 1865 vol. I σελ. 106.

γωνον καὶ φέρουσα εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν ὡραίαν γλυπτὴν διακόσμησιν ἐκ ροδάκων καὶ τετραγώνων θεμάτων, καὶ πλακόστρωσις ἐκ μικρῶν πλακιδίων λευκῶν καὶ κυανωπῶν.

Ἡ Βασιλική, ὡς κατεδείχθη ἐκ τῆς δοκιμαστικῆς ταύτης σκαφῆς, διετηρήθη ἐπὶ αἰῶνας καὶ ἐπεσκευάσθη εἰς διαφόρους ἐποχάς κατόπιν φαίνεται ἐγκαταλειφθεῖσα, καὶ τὰ ὑλικά αὐτῆς μετεκομίσθησαν ἀλλαχοῦ· καὶ εἰς νεωτέρους δὲ χρόνους ἐνθυμοῦνται οἱ περίοικοι ὅτι ἐξήχθησαν ἐξ αὐτῆς ὑλικά οἰκοδομίας μάρμαρα καὶ κέραμοι. Καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν ὅμως ταύτην θὰ ἦτο ἄξιον τοῦ κόπου νὰ γίνῃ πλήρης ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ὁ καθαρισμὸς τῆς ἀρχαίας ταύτης Βασιλικῆς ὑπὸ εἰδικοῦ Βυζαντιολόγου.

Ἐν Ἡρακλείῳ 30 Δεκεμβρίου 1917.

ΣΤΕΦ. Α. ΞΑΝΘΟΥΔΙΑΝΣ

Η' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

Ἐν Θέρμῳ ἐξηκολούθησα τὰς περὶ τὰ ἑλλειποειδῆ κτίσματα ἐρεῦνας. Νεώτερα πράγματα

θέαν τῶν ΒΑ τοῦ μεγάλου ναοῦ κτισμάτων, μετωχευθῆ καταλλήλως, ὥστε μεγάλη τῶρα ἐκτασις ἐρείπων νὰ παραμένῃ ἐλευθέρα.

Μεταξὺ Θέρμου καὶ Κεφαλοβρύσου ἀνεσκάφησαν μερικοὶ τάφοι τοῦ Γ' ἢ Β' αἰῶνος μετὰ τινα ἀξιόλογα διὰ τὰς μορφὰς τῶν ἀγγείων. Διακρίνονται ἐν κωδωνοειδῆς καὶ ἐν ἄλλο παρόμοιον πρὸς μικρὰν στίσαν. Ἐκ τῶν χωμάτων ἀνοικτοῦ τάφου συνελέχθη μικρὸν χρυσοῦν ἐνώτιον. Εἰκονίζεται κεφαλὴ ἀντιλόπης ἢ ἐριφίου, συνεχιζομένη ὥσθιν δια σώματος κυλινδρικοῦ, βαθμηδὸν στενουμένου, οὗ τὸ αἰχμηρὸν ἄκρον συγκρατεῖται εἰς τὴν ὑπὸ τὴν σιαγόνα θηλειάν. Τὸ ἐνώτιον ὁμοιάζει πρὸς τὸ τῆς Συλλογῆς Νελίδου πίν. 10,169.

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐπερατώθη καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ ὑπὲρ τὸν γειτονικὸν Ταξιάρχην. Ἀντὶ τοῦ νομισθέντος βάθρου ἐδεβαιώθη μικρὸς ναῖσκος ἐν παραστάσι 5.75×4.00. Ὁ πέρνησιν ἀποκαλυφθεὶς μεγαλύτερος ναὸς εἶχε διαστάσεις 11.25×7.50. Καὶ οἱ δύο περὶ τὰ 2 μ. ἀπέχοντες ἀλλήλων φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευσεν εἰς τὴν αὐτὴν λατρείαν. Διότι ἐν μὲν τῷ σηκῷ τοῦ μεγαλύτερου ἐτελοῦντο θυσίαι, ὅπως

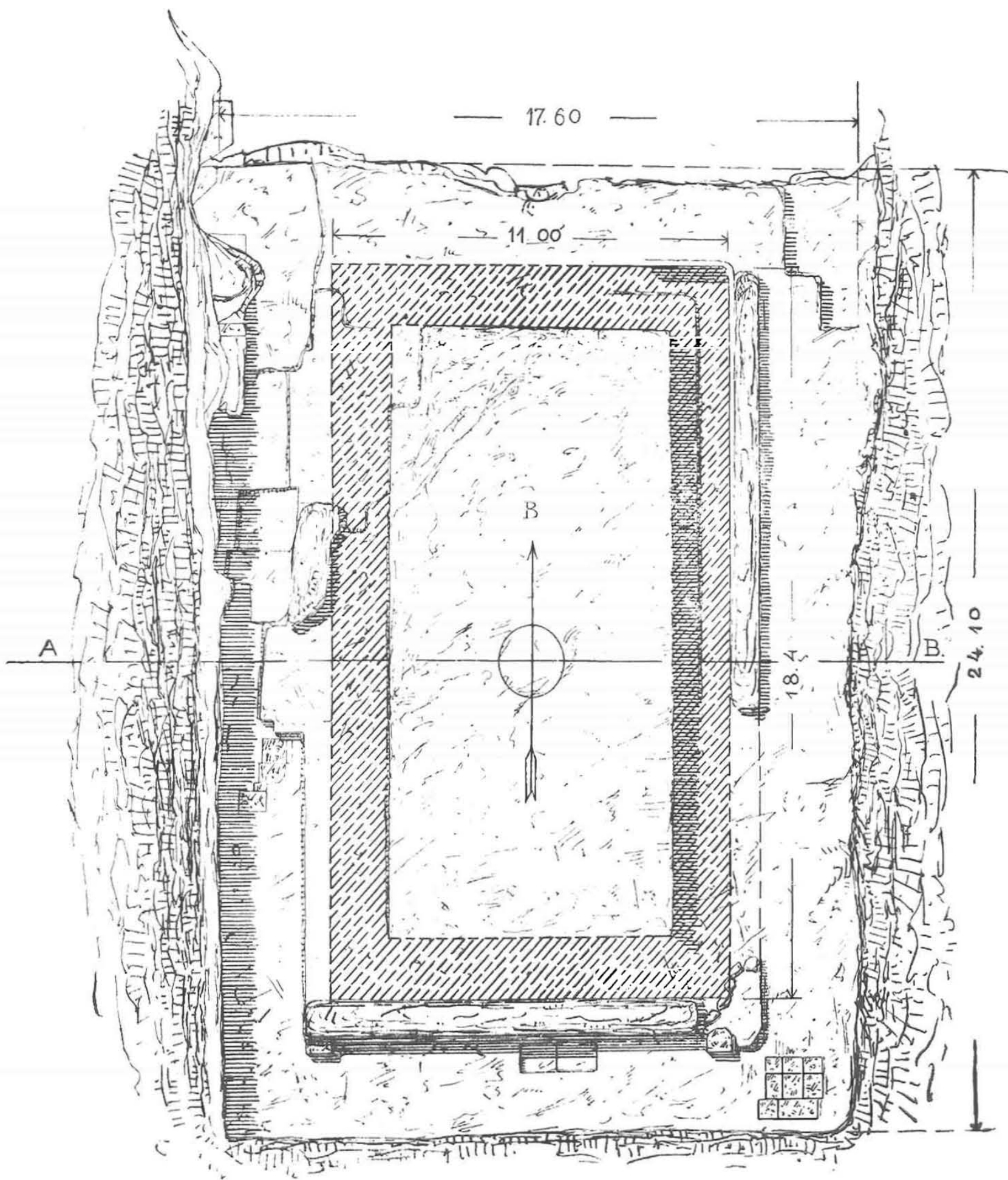

δὲν παρατηρήθησαν εἰς τὰς ἐνδιαφερούσας αὐτὰς κατασκευάς. Ἄλλ' ἐστηρίχθη ἔτι μᾶλλον ἡ γνώμη, ὅτι τὰ παλαιότατα κτίσματα τοῦ Θέρμου ἀνήκουν τὸ πολὺ εἰς τοὺς ὑστερομυκηναϊκοὺς χρόνους. Ἐκ τῶν πολυαρίθμων ὀστράκων τῶν συλλεχθέντων εὐθὺς ὑπὲρ τὸ φυσικὸν ἔδαφος οὐδὲν ἀπεδείχθη ἀσφαλῶς παλαιότερον. Ἐκ τῶν ὑστερομυκηναϊκῶν ἀξιοσημείωτα εἶναι συντρίμματα μὲ παραστάσεις πτηνῶν, ἐκ δὲ τῶν γεωμετρικῶν τοῦ ὑπεράνω στρώματος τεμάχια μεγάλου ἀγγείου, ὅπου ἐμφανίζονται ἀνθρώπινοι μορφαί, παραδόξως πατοῦσαι ἐπὶ τῶν ἄκρων ποδῶν ὡς χορεύουσιν.

Σπουδαιότερον ἔργον ὑπῆρξε, ὅτι τὸ αὐλάκιον τοῦ ποτιστικοῦ νεροῦ, τὸ ἐμποδίζον τὴν

ἐντὸς τῶν ἀρχαίων ναῶν τοῦ Πριναῖ, πρὸς τὸ μέρος δὲ τοῦ μικροτέρου εὐρέθη τεμάχιον μαρμαρίνου ἀγάλματος, ὅπερ μετ' ἄλλων ἐκεῖ πλησίον εὐρεθέντων πηλίνων εἰδωλίων ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ μικρότερος οἶκος οἶκος τῆς θεότητος ἐχρησίμευσεν ὡς θησαυρὸς τῶν ἀναθημάτων. Καὶ οἱ δύο ναοὶ ἐκτίσθησαν κατὰ τὰ μέσα τοῦ Γ' αἰῶνος, ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν πηλίνων τῆς στέγης.

Εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Θέρμου εἰσέχθησαν τέλος ἐκ τοῦ τριώρου ΝΑ ἀπέχοντος χωρίου τῆς Ντερβέκιστας ἐκτὸς ἄλλων ἀσημάντων καὶ 4 τρισκελῇ πηλίνῃ, ἐξ ὧν δύο εἰκονίζονται παραπλεύρως. Ἀνευρέθησαν ἐντὸς τοῦ χωρίου μετὰ πηλίνων πυραμίδων κατὰ τὴν σκαφὴν θεμε-

ΚΑΤΟΨΙΣ

Εἰκ. 1. Κάτοψις θεμελίων ἀρχαῖου ναοῦ (;)

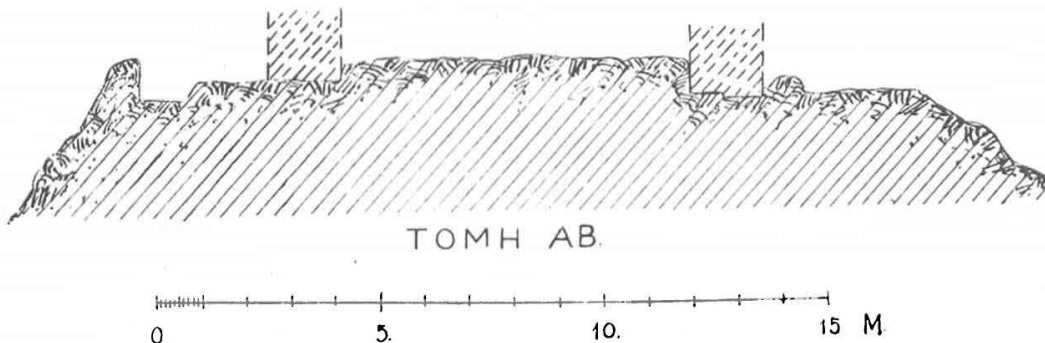
λίων οἰκίας. Εἶναι πιθανόν, ὅτι πρόκειται περὶ ὑποβάθρων ἀγγείων ἐντὸς καμίνου χρησιμοποιομένων. Ὅμοίως ἡρμηνεύθησαν παραπλήσια τρισκελῆ σωματῖα ὑπὸ τοῦ Κεραμοπούλου ἐν ΑΕ, 1911 σ. 261, προερχόμενα ἐκ τῆς παρὰ τὸ Λυσικράτειον ἀνασκαφῆς.

Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΝ ΣΚΥΡΩ

Πρὸ τινος ὁ Μ. Δέφφνερ διατρίβων ἐν Σκύρῳ εἶχε παρατηρήσει ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου «Φοῦρκα» διάφορα λαξεύματα ἐπὶ τοῦ βράχου, ἅτινα ἤγαγον αὐτὸν εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται περὶ τεχνητῆς καὶ ἀπὸ σκοποῦ ἐργασίας τοῦ βράχου, ἐπελήφθη δὲ καὶ μερικῆς ἐκκαθα-

χόμενος μετ' αὐτῆς ὀλίγον χαμηλότερον ἐκεῖ ἐνθα σήμερον εὐρίσκεται τὸ νεκροταφεῖον τῆς πόλεως. Ὁ ἡμικυκλικὸς οὗτος λόφος καταπίπτει ἀποτόμως κατὰ τὰς ἄλλας πλευρὰς ἀνατολικῶς μὲν πρὸς τὴν θάλασσαν, ἀπὸ δυσμῶν δὲ εἰς μικρὰν χαράδραν καὶ ἀπὸ νότον πρὸς ὄρυκα γινόμενον εἰς τὴν θάλασσαν. Ἐν καὶ ἐντελῶς βραχώδης (πλὴν κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἐν μέρει) φαίνεται ὅτι ἀρχαιότατα κατωκίθη ὁ λόφος οὗτος, τοῦλάχιστον κατὰ τὸ τέλος τοῦ χαλκοῦ αἰῶνος ὑπῆρχεν αὐτόθι συνοικισμὸς τις· διότι κατὰ τὴν βορείαν αὐτοῦ πλευρὰν πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἄνωθεν τοῦ νεκροταφείου, γενόμενης μικρᾶς σκαφῆς πρὸς ἐπιχωμάτωσιν βατῆς ἀτραποῦ πρὸς τὴν κορυφὴν, εἶδον τεμάχια τινα ἀγγείων χειροποιήτων καὶ μίαν λαβὴν (εἰκ. 4 ἀρ. 7), ἅτινα πάντα ἀνήκουσιν εἰς τὴν πρὸ τοῦ

Εἰκ. 2. Τομή τῶν θεμελίων τῆς εἰκόνης 1.

ρίσεως αὐτοῦ εὐρὼν καὶ τὸ κατωτέρω ἀναφερόμενον τεμάχιον μαρμαρίνης ἐπιγραφῆς (εἰκ. 4, 2). Εὐθὺς ὥς ἔλαβε γνῶσιν τούτων ἡ ἀρμοδιά ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου, μὲ διέταξε ὅπως μεταβαίνων εἰς Σκύρον προβῶ εἰς τὴν δέουσιν ἀνασκαφὴν.

Εἰς τὸν κ. Δέφφνερ, ὅστις μὲ ἐβοήθησε σπουδαίως κατὰ τὴν ἐνέργειαν τῆς ἀνασκαφῆς συμπαραστάμενος καὶ διηνεκῶς μετὰ πλείστον ἐνδιαφέροντος παρακολουθῶν αὐτήν, ἐκινεῖται ἐνταῦθα θερμὰς εὐχαριστίας,

Α. ΛΕΙΨΑΝΑ ΑΡΧΑΪΚΟΥ ΝΑΟΥ (:) ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ

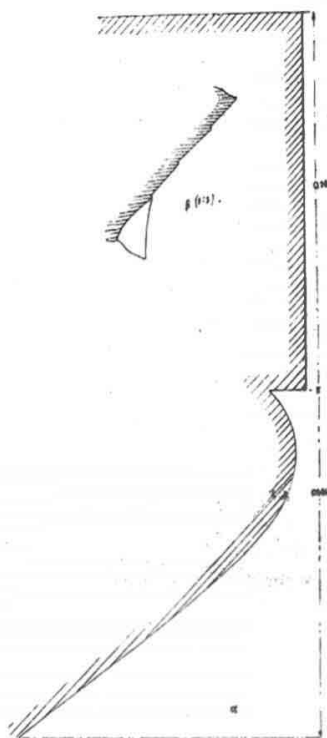
1. Ὁ Νᾶος. Πρὸς νότον τῆς ἀκροπόλεως τῆς Σκύρου ὑψοῦται ὁ λόφος «Φοῦρκα»¹ συνε-

σιδηροῦ αἰῶνος τελευταίαν περίοδον τοῦ χαλκοῦ, περὶ οὗ θὰ εἰπῶμεν κατωτέρω. Καὶ ἐπ' αὐτῆς δὲ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου εἶρον τεμάχια τινα προϊστορικά, ὥς ἐκεῖνο, ἐφ' οὗ τὰ πρὸς στερεωτέραν κόλλησιν τῆς λαβῆς χαράγματα (εἰκ. 4 ἀρ. 8). Ἀλλὰ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἡ περίοπτος αὕτη θέσις δὲν ἔμεινεν ἀχρησιμοποίητος, διότι ἐπ' αὐτῆς ἰδρύθη ναὸς τις πιθανῶς, οὗτινος τὰ λείψανα διὰ βραχέων θὰ περιγράψω.

Ὀλίγον βορειότερον τοῦ μέσου τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου παρεσκευάσθη ὁ βράχος πρὸς ἐγκατασθῆναι τῶν θεμελίων, ὧν οὐδὲν σήμερον σώζεται. Ὡς ἐκ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 1), ὅπερ ἐξετέλεσεν ὁ ἀρχιτέκτων Π. Σοῦρσος συμφώνως πρὸς τὰ ὑπ' ἐμοῦ ληφθέντα μέτρα, φαίνεται, ὁ βράχος ἰσοπεδῶθη εἰς σχῆμα ὀρθογωνίου κατὰ τὸ μῆκος τοῦ λόφου, ὥς ἦτο φυσικόν. Κατὰ τὴν Βλγωνίαν ἐλαξεύθη βαθύτερον, διότι κατὰ τὸ σημείον τοῦτο ἦτο ἐπιζλινῆς καὶ εἶχε μεζονας

¹ Οὕτως ὀνομάσθη διότι παρ' αὐτὸν ἦτο ἰδρυμένη ἐπὶ Τουρκοκρατίας λαμητόμος, δι' ἧς ἐκατανομοῦντο οἱ κατάδικοι.

φθοράς. Νοτιώτερον ὡσαύτως ἐλαξεύθη οὐχὶ ὅμως μέχρι τῆς παρυφῆς τοῦ κρηνοῦ, ἀλλ' ἐνδοτέρω εἰς βάθος 0,50 μ. (πρβλ. τὴν τομὴν Α - Β ἐν εἰκ. 2) καὶ οὕτω προὐχώρησεν ἡ ἐργασία ἐπισκευαζομένων καὶ συμπληρουμένων τῶν ἐνιαχοῦ φθορῶν τοῦ βράχου, ὥς κατὰ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἐνθα φαίνονται αἱ τρεῖς λοξῶς κείμεναι πλάκες, αἵτινες ἀποτελοῦν συμπλήρωμα αὐτοῦ. Κατὰ τὴν νοτιάν πλευρὰν διακρίνονται ὀρθογώνιοι ἐπεξεργασίαι ἴσως πρὸς

Εἰκ. 3. Τομὴ κιονοκράνου καὶ ἱμάντων αὐτοῦ.

ἀσφαλεστέραν στερέωσιν τῶν θεμελίων, κατὰ δὲ τὴν ΝΑ γωνίαν, ὅπου ἦτο μαλακώτερος ὁ βράχος, κατεσκευάσθη οἰονεὶ βάθρον ἐκ δύο ἐπαλλήλων δόμων ἐκ πώρου, ὅπερ τοσοῦτω μᾶλλον ἦτο ἀναγκαῖον αὐτόθι, ὥσφ μείζον βάρος ὥς ἐκ τῆς γωνίας προὔκειτο ἐπ' αὐτοῦ νὰ στηριχθῇ. Παρατηρητέον ἐνταῦθα ὅτι κατὰ τὴν θεμελίωσιν τούτων ἀπερρίφθη περίξ αὐτῶν λατύπη μαρμάρου προερχομένη ἐκ τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων.

Κατὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦτον ὀρθογώνιον, ἐφ' οὗ πιθανῶς ἐδαινεῖν ἡ

περίστασις, ὁ βράχος ἔμεινεν ἀνεπεξέργαστος εἰς πλάτος 0,90 μ. περίπου καὶ μετ' αὐτὸ ἤρξατο ἡ λάξευσις διὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Ὁ ἀνεπεξέργαστος βράχος φαίνεται νῦν κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν καὶ ἐν μέρει κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ νοτιάν πλευρὰν. Τὸ δευτερον τοῦτο ὀρθογώνιον ἦτο ὑψηλότερον περὶ τὰ 0,35 μ. περίπου, τὸ δὲ διάπεδον τοῦ βράχου, ἐφ' οὗ ἡ στρώσις τοῦ σηκοῦ ἔτι ὑψηλότερον περὶ τὰ 0,30 μ.

Κατ' ἀνάγκην ὥς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους ἡ διεύθυνσις τοῦ κτιρίου εἶναι ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον, ἐὰν δὲ ἐνταῦθα ἦτο ἰδρυμένος ναός, δὲν εἶναι μοναδικὸς ὁ τοιοῦτος προσανατολισμός αὐτοῦ, διότι γνωστὴ εἶναι ἡ ὁμοία διεύθυνσις τοῦ ἐν Βάσσαις τῆς Φιγαλείας ναοῦ τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνος καὶ ἄλλων ὥς τοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Κραναίας ἐν Ἐλατείᾳ (P. Paris, *Elatée* πίν. IV), τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Καρθαίᾳ τῆς Κέω (Graindor B.C.H. XXIX (1905) σ. 338) καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Θέρμῳ τῆς Αἰτωλίας (πρβλ. Ρωμαῖον Ἀρχ. Δελτ. 1915 σελ. 279).

Οὐδὲν ἄλλο γνωρίζομεν περὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ κρηπιδώματος τοῦ ναοῦ, διότι οὐδεὶς δόμος εὐρέθη ἐν τῇ μικρᾷ ἐπιχώσει. Τὸ ὅλον μήκος τοῦ ναοῦ εἶναι 24.10 περίπου, τὸ δὲ πλάτος 17.60 περίπου. Ἐὰν ἐκ τούτου ἀφαιρέσωμεν δύο τοῦλάχιστον βαθμίδας (4×0.30 μ.), ἔχομεν μήκος τοῦ στυλοβάτου 22.90 καὶ πλάτος αὐτοῦ 16.40 μ. Δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ ὑπολογίσωμεν μετὰ θετικότητος πόσοι κίονες ἦσαν ἐπὶ τῆς προσόψεως, ἀλλὰ πάντως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι περισσότεροι τῶν ἑξ.

Ὁ στυλοβάτης καὶ αἱ βαθμίδες πιθανῶς ἦσαν ἐκ μαρμάρου, διότι πλεῖστα τεμάχια μαρμάρου ἐπεξεργασμένα εὐρέθησαν, ἀλλ' ἅπαντα εἶναι μικρῶν διαστάσεων, ὥστε δὲν δύναται τις νὰ εἴχῃ οὐδὲ τὸ ὕψος ἑνὸς κἂν δόμου· τοσοῦτον ἐξαντλητικὴ καὶ καταστρεπτικὴ ἦτο ἡ σύλησις καὶ ἐκμετάλλευσις τοῦ ὕλικου τούτου. Μικρὸν μόνον τμήμα κιονοκράνου εὐρέθη σῶζον τὸ ὕψος τοῦ ἄθρακος (ὑψ. 0.16 μ.) καὶ μέρος τοῦ ἔχινου, οὐτινος ἡ καμπύλη εἶναι ἱκανῶς προέχουσα (πρβλ. εἰκ. 3α). Πρὸς τούτοις θραύσματά τινα μαρμάρου σφῶνουσιν ἵχνη τοῦ ὑποτραχηλίου, ὅπερ ἐκοσμεῖτο ὑπὸ τριῶν ταινιοειδῶν ἱμάντων (εἰκ. 3β καὶ εἰκ. 4, 4)· ἐκ τούτων δύναται τις νὰ λάβῃ ἰδέαν τινὰ τοῦ κιονοκράνου. Ἡ μορφή αὕτη εἶναι γνωστὴ καὶ ἐξ ἄλλων μνημείων, διότι καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ εὐρέθησαν τοιαῦτα κιονόκρανα ἀγνώστων οἰκοδομημάτων (πρβλ. Olympia II σ. 140 καὶ πίν. LXXXVIII 1, 2, 4, 7, 8, 11. Dörpfeld) καὶ ἐν Ἀκροπόλει (πρβ.

Wiegand, Die Porosarchitekturen σ. 21 εικ. 23 και σ. 174 εικ. 173β, τοῦτο τὸ τελευταῖον ἐξ ἀναθηματικοῦ μνημείου) ἀνήκοντα εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν.

Τοῦ ἐπιστυλίου οὐδὲν ἀνευρέθη τμήμα, ἐκ δὲ τῆς ζωφόρου μόνον μικρὸν τεμάχιον τριγλύφου δυστυχῶς λίαν ἠκρωτηριασμένον. Ἀναφέρω πρὸς τούτοις καὶ ἕτερον τεμάχιον μαρμάρου ἐκ τοῦ αἰετώματος καὶ ἄλλο ἀγνώστου σκοποῦ ὅμοιον τῷ ἐξ Αἰγίνης Furtwängler, Aigina σ. 81 εικ. 37. Τὸ μάρμαρον τῶν μελῶν τούτων

πτήρων καὶ κάτω μετὰ τῶν ξύλων τῆς στέγης ἐντὸς μιᾶς ὀπῆς ἐσώθη καὶ τμήμα μολυβδίνου ὀβελίσκου. Τοιοῦτοι στρωτήρες ὅμοιοι καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ (πρβ. Olympria II πίν. LXXXXVIII ἀρ. 11) καὶ πρὸς τὸν εἰκ. 3, 3 ὅμοιοι ἐν Ὀλυμπίᾳ (αὐτ. II πίν. LXXXXVI ἀρ. 2).

Οἱ *καλυπτῆρες* ἔχουσι τὸ σχῆμα εἰκ. 5, 4. Εὐρέθη καὶ ἀκροκέραμος ἀνθεμιωτὸς εἰκ. 4, 1. Εἶναι ἀποκεκρουμένος τὴν δεξιὰν κάτω γωνίαν καὶ ἔχει ὕψος 0,155, πλάτ. μέγ. σφζ. 0,15 καὶ ἀρχικῶς 0,20 περίπου. Ὅμοίους ἀκροκεράμους

Εἰκ. 4. Πήλινα καὶ μαρμάρινα εὐρήματα ἐκ τοῦ ναοῦ.

εἶναι λίαν λεπτόκοκκον καὶ λευκότερον ἐξαγόμενον καὶ σήμερον ἐν θέσει «Μάρμαρα», μόνον δ' ἐλάχιστα τεμάχια, ὡς τὸ τῆς τριγλύφου, εἶναι ἐκ χονδροκόκκου μαρμάρου, ὅπερ ὡσαύτως ἐν τῇ αὐτῇ θέσει ἐξάγεται.

Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ ἦτο ἐκ πηλίνων κεραμίδων, ὧν πλεῖστα τεμάχια εὐρέθησαν.

Στρωτήρων ὑπάρχουσι τὰ ἐξῆς ἤδη:

Εἰκ. 5, 1. Τοιοῦτοι εἶναι οἱ πλεῖστοι, τινὲς δ' ἔχουσι κάτωθεν καὶ κοιλότητα πρὸς συναρμογὴν μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοὺς κειμένων.

Εἰκ. 5, 2, οὗτινος περαιτέρω διαμόρφωσις εἶναι ὁ ἐν εἰκ. 5, 3 πρὸς εὐχερεστέραν στήριξιν τοῦ καλυπτῆρος. Τέλος εἰκῶν 5, 5 εἶναι τῶν ἀκραιῶν στρωτήρων καὶ ἔχει ὅπας, ἐν αἷς ὀβελίσκοι (πρβλ. Ὁρλάνδον ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1915 σ. 26-27) συνέδεον αὐτὸν ἄνω μετὰ τῶν καλυ-

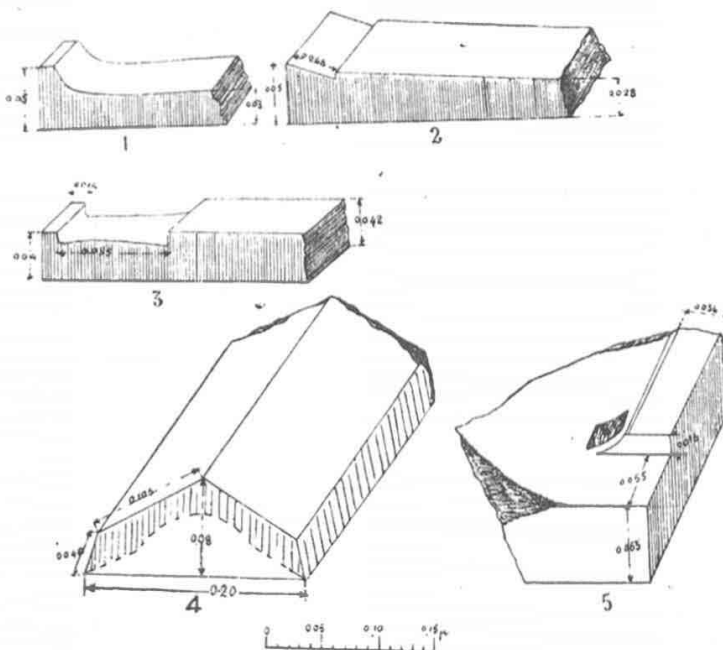
ἔχον καὶ ἐξ Ὀλυμπίας (Olympria II πίν. CXIX, 1) καὶ ἐκ Θεοτόκου τῆς Θεσσαλικῆς Μαγνησίας (BSA XIII (1906-1907) σ. 314 εἰκ. 5) καὶ ἐκ τοῦ ἐν Πτόφῳ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (Ὁρλάνδος Α.Δ. 1915 σ. 97 εἰκ. 4, ἐνθα καὶ ἄλλα παραδείγματα ἀναφέρονται). Ὁ ἐκ Σκίρου διαφέρει ὀλίγον τῶν ἀνωτέρω· ἀλλοίᾳ εἶναι ἡ καρδία τοῦ ἀνθεμίου καὶ μᾶλλον πικνὴ ἢ σπείρα τῶν ἐλίκων· δὲν γνωρίζομεν ὅποιον ἦτο τὸ κάτωθεν τῆς ἐπαφῆς τῶν ἐλίκων κρεμάμενον συμπληρωτικὸν ἀνθέμιον. Τὸ ὅλον κόσμημα τοῦ ἀνθεμίου μετὰ τῶν ἐλίκων εἶναι πλαστικῶς δεδηλωμένον καὶ γεγραμμένον διὰ καστανομέλανος χρώματος.

Ταῦτα εἶναι τὰ μόνα λείψανα τοῦ ναοῦ τοῦτον τὰ παρέχοντα ἐνδείξεις τινὰς περὶ τῆς μορφῆς αὐτοῦ. Φαίνεται δὲ ὅτι μεγίστη ὑπῆρξεν ἡ

καταστροφή καὶ ἡ ἀναστάσις, διότι καὶ τὰ εὐρεθέντα τεμάχια τῶν μαρμάρων ἦσαν ἅπαντα μικρῶν διαστάσεων καὶ εἰς μεγάλην ἔκτασιν κατεσπαρμένα καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ λόφου, ὅπου μάλιστα ἀνευρέθη καὶ ἓν ἀνθέμιον ἐξ ἀκροκεράμων, πηλινὰ κεραμίδες καὶ ἡ μαρμαρινὴ χεὶρ (εἰκ. 4, 5).

Θαυμασία ὅμως θὰ ἦτο ἡ ἄποψις τοῦ ναοῦ τοῦτου ἐκτισμένου ἐν τοσοῦτον περιόπτῳ θέσει ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου. Πανταχόθεν εἶναι

ὁ πλήρης πηγῶν «Καλόμαστος», μεταξύ δ' αὐτῶν καὶ ὀπισθεν ἐν ἀπόπτῳ τὰ λευκάζοντα «Μάρμαρα», ὅπου τὰ ἀρχαῖα καὶ σημερινὰ λατομεῖα. Τὸ ΝΝΑ. σημεῖον φράττει κατὰ σειρὰν καὶ τελευταῖον τὸ ὄρος «Κόχυλας» οὐτινος ἡ ὑψίστη κορυφὴ φέρει τὸ δηλωτικὸν ὄνομα «Πανόφτης». Πρὸ αὐτοῦ ἀπορροῶντες βράχοι καταπίπτουσιν ἀποτόμως εἰς τὴν θάλασσαν καὶ προβάλλουσιν ἄγριοι καὶ ὀξεῖς ἀπὸ νότου πρὸ τοῦ λιμένος Ἀχιλλείου. Μόνον πρὸς ἀνατολὰς

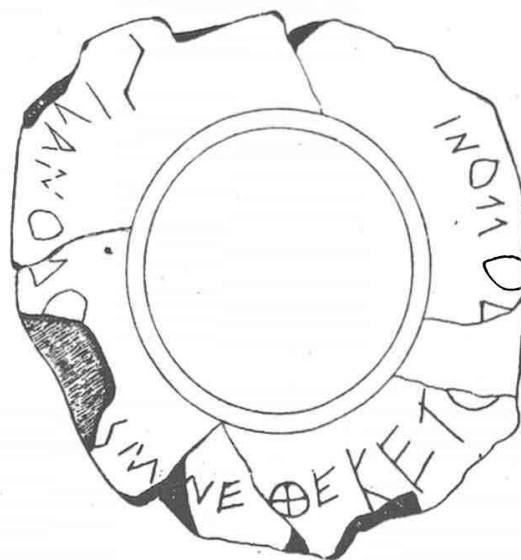
Εἰκ. 5. Πηλινὰ κεραμίδες ἐκ τοῦ ναοῦ.

ἐλεύθερον τὸ βλέμμα. Πρὸς βορρᾶν ἡ Ξηρὰ καὶ κρημνώδης πλήρης καταρρεόντων ἔρειπίων Ὀρόλις, ὑψηλὴ καὶ τραγεῖα, πρὸς ἣν ὡς πρόβατα συνωθούμενα ἀναρριχῶνται ἀπὸ δυσμῶν αἱ χιονώδεις οἰκίαι τῆς σημερινῆς Σκίρον, κάτω ἡ μικρὰ κυματιστὴ κοιλάς καὶ πέραν ἡ κλείουσα τὸν ὀρίζοντα σειρὰ τῶν λόφων πρὸς βορρᾶν μὲν τῆς χαράδρας τῆς «Λιασφαῖς» δι' ἣς ἐκ τῆς «Ἀναφανῆς» ἐξέρχεται τις εἰς τὴν κοιλάδα τῶν Μεσοχώρων, πρὸς δυσμὰς τὰ βουνὰ τοῦ Μαυρουναῖ, ὅπου ἡ μικρὰ κοιλάς «Θέμι» καὶ εἰς τὰς ὑπὸ ὑψείας αὐτῶν ἡ ἄρβυλος πηγὴ «Ἀναβάλλουσα» ποτίζουσα τὴν ὠραίαν καὶ χλοερὰν κοιλάδα καὶ ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸν ἀρχαῖον Κηφισόν. Πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ καὶ νότια ὑψοῦνται τὸ φερόντων ὄρος «Νότες» (= Νότος) καὶ

ἐκτείνεται ἡ ἀτέραντος θάλασσα τοῦ Αἰγαίου διασπριζομένη, εἰς τὰ σημεία καθ' ἃ ὁ οὐρανὸς κλίνει ἐφαπτόμενος αὐτῆς, ὑπὸ τῶν κορυφῶν τῆς Σάμου, Χίου, Ἀγ. Εὐστατίου, Λέσβου καὶ βορειοδυτικῶς τῆς Λήμνου, τῶν ὁποίων αἱ μορφαὶ, ὅταν εἶναι εὐδία, διαγράφονται σαφῶς ἐπὶ τοῦ ὀρίζοντος.

2. **Μικρὰ εὐρήματα.** Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Λέριονερ μικρὰν ἐκσκαφὴν ἀνευρέθη, ὡς εἶπον, τὸ ἐν τῇ εἰκ. 4, 2 μικρὸν μαρμαρινὸν τεμάχιον μετ' ἐπιγραφῆς εἰς δύο στίχους ΟΕΣ | ΔΝ. Τὸ τρισκελὲς σ καὶ τὸ α μετὰ τῆς λοξῆς μεσαίας κεραίας ἀναυιδάζουσι τὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος π. Χ. Τὰ γράμματα ταῦτα ἔδωκαν λαβὴν εἰς τὸν εὐρόντα νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ἡρώου ἢ τῆφου τοῦ Θησέως,

ὄν κατὰ τὴν παράδοσιν εὗρεν ὁ Κίμων. Καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου δὲ περιγραφή τοῦ τόπου, ἐν ᾧ ἀνευρέθη ὁ τάφος, ὅτι ἦτο «**βουνοειδὴς τις τόπος**» παρῆεν εὐλόγους περὶ τούτου ὑπονοίας. Ἄλλ' ἡ εἰκασία αὕτη οὐδόλως εἶναι ἀσφαλής, διότι οὔτε ἡ συμπλήρωσις τῆς ἐπιγραφῆς Θεσ[εῖ] ἀν[έ]θηκε κ.τ.λ.] π. χ. εἶναι βεβαία, τοῦ Θεο. δυναμένου νὰ προέρχηται καὶ ἐξ ἄλλης λέξεως (Θεσ[μο]θέται π. χ.). Ἄλλ' ἕτερον εὗρημα παρῆσεν ἔνδειξιν τινα ὅτι ἄλλη θεότης ἐλατρεύετο ἐνταῦθα καὶ δηὲν ὁ Ἀπόλλων. Κατὰ τὸ μέσον τῆς νοτίας πλευρᾶς ἔνθα ὑπῆρχε ἰκανὴ

Εἰκ. 6. Ἀναθηματικὴ ἐγχάρακτος ἐπιγραφή περὶ τὴν ῥάχιν ἀγγείου.

ἐπίχωσις 0,70 μ. περίπου ἐντὸς τῶν χωμάτων, ἅτινα ἐνταῦθα ἦσαν μέλανα καὶ περιεῖχον ἀναμειγμένα ὁστὰ τινα μετὰ τεμαχίων ἄνθρακος (ἐκ προσφορῶν βωμοῦ πιθανῶς), μεταξὺ πολλῶν τεμαχίων ἀγγείων ἀνευρέθη καὶ λαιμὸς μετὰ μέρους τῆς ῥάχεως πρόχου ἢ μᾶλλον ὑδρίας φερούσης περὶ τὴν ῥάχιν ἐγχάρακτον ἐπιγραφὴν (εἰκ. 6) λέγουσαν:

Σιλανόωρος μ' ἀνέθηκε τὸ Ἰ Ἀπόλλωνι.

Τὰ γράμματα εἶναι δι' ὀξέος ὀργάνου μετ' ἀμελείας κεχαραγμένα καὶ διαφόρου ἵψους καὶ μεγέθους (0,009-0,021 μ.). Ἔχει μῆκος ἡ ἐπιγραφή 0,328 καὶ ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ μέσου περιπου τῆς ὕψους τοῦ ἀγγείου διέρχεται ὑπὸ τὴν λαβὴν καὶ λήγει ὀλίγον πέραν αὐτῆς.

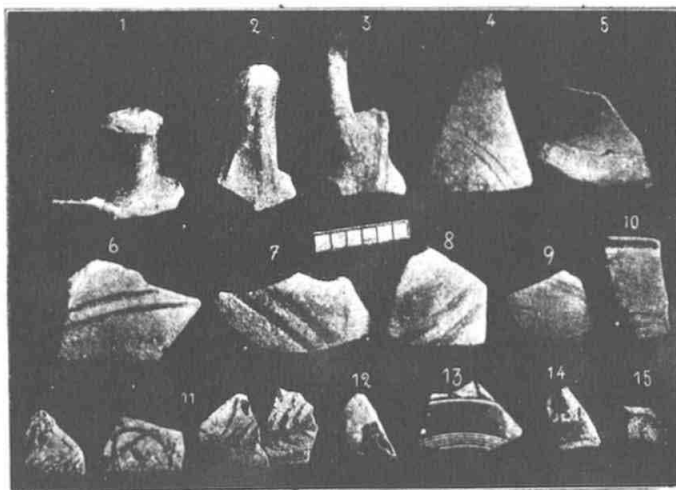
Ἐκ πρώτης ὕψεως ἡ ἐπιγραφή φαίνεται ὁμοιοτάτῃ ταῖς ἀττικαῖς κατὰ τὴν γραφὴν, ἀλλ' οὐχ ἦττον καὶ ταῖς χαλκιδικαῖς. Καὶ δὲν ἔχομεν μὲν ἀσφαλὴ τεκμήρια τῆς χαλκιδικῆς αὐτῆς προελεύσεως, ἐνδείξεις ὅμως τινὲς καὶ ἀναλογίαι πείθουσι μᾶλλον εἰς τὴν Χαλκίδα νὰ προσνείμωμεν αὐτήν.

Ἐκτὸς τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων καὶ ἡ ἰωνικὴ διάλεκτος εὐνοεῖ τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτῆς ὡς ἀττικῆς. Ἀλλὰ κατὰ τούτου ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν πρῶτον ὅτι ὁ δωριζὼν τύπος τοῦ ὀνόματος Σιλανόωρος οὐδόλως συνάδει τῇ ἀττικῇ διαλέκτῳ καὶ ἔπειτα ὅτι αὐτὸ τὸ ἀγγεῖον δὲν εἶναι ἀττικόν, ἀλλ' οὐδ' ἐξ ἄλλου τινὸς τόπου εἰσῆχθη εἰς Σκύρον, διότι δὲν ὁμοιάζει πρὸς γνωστὸν τινα τύπον ἀγγείων, εἶναι ὅμως πιθανώτατον ὅτι κατεσκευάσθη ἐπὶ τόπον, ἐὰν ληφθῇ μάλιστα ὑπ' ὄψιν ὅτι τῆς αὐτῆς τέχνης ἀγγεῖα πλεῖστα εὐρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφήν. Τούτων ὁ πηλὸς εἶναι ὑπέρυθρος, ἐνίων ἐρυθρός, ἡ ἐπιφάνεια ἔχει τὸ φυσικὸν χρῶμα τοῦ πηλοῦ ἀνευ οὐδενὸς ἐπιχρίσματος, ἡ δὲ διακόσμησις εἶναι ἀπλουστάτη. Δύο συνήθως γραμμαὶ περιθέουσι τὴν κοιλίαν τοῦ ἀγγείου καὶ μία κατὰ τὴν ἔνωσιν λαιμοῦ καὶ ῥάχεως. Ἡ λαβὴ ἔχει τέσσαρας παραλλήλους γραμμάς κατὰ μῆκος, συνήθως δὲ κατὰ τὸ κάτω αὐτῆς ἄκρον μικρὰν ἀβαθὴ κοιλότητα ὥσπερ διὰ τοῦ δακτύλου γενομένην ἐπὶ τοῦ μαλακοῦ εἰσέτι πηλοῦ (πρβ. εἰκ. 7 ἀρ. 2). Τὸ χρῶμα τῆς διακοσμῆσεως ταύτης εἶναι καστανομέλαν οὐχὶ πολὺ στυλπνόν, ἐνίοτε ἐρυθρόν, τὰ δὲ ἀγγεῖα οὐδὲν τὸ ἰδιαιτέρον παρουσιάζουσιν ὑπὸ καλλιτεχνικὴν ἐποψίν, ὅπερ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐν τῷ τόπῳ κατασκευῆς αὐτῶν (πρβ. εἰκ. 7 ἀρ. 2, 4, 6-10). Τὸ δὲ ἀγγεῖον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή, ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν, διότι εἶναι ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ καὶ ἔχει τὴν αὐτὴν διακόσμησιν, μίαν γραπτὴν γραμμὴν καλύπτουσαν τὸ σημεῖον τῆς ἐνώσεως λαιμοῦ καὶ ῥάχεως καὶ ἐπὶ τῆς λαβῆς τὰς τέσσαρας χαρακτηριστικὰς γραμμάς. Ὅθεν εἶναι ἐγγώριον προϊόν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐπιγραφή, δι' οὗς λόγους ἀνεπτύξαμεν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀττικὴ, ἃς ἐξετάσωμεν ποῦ δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν αὐτήν.

Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων εὐθὺς ἀμέσως ὀδηγεῖ ἡμᾶς πρὸς τὰς χαλκιδικὰς ἐπιγραφάς. Τὸ L εἶναι χαρακτηριστικὸν τῶν χαλκιδικῶν ἀγγείων (πρβλ. Kirchhoff, Studien zur Geschichte des Griech. Alphabets⁴ σ. 118), ἡ δὲ ἀμελής

καὶ ἀντίστροφος γραφή τοῦ σ ἀπαντᾷ πολλάκις ἐπὶ χαλκιδικῶν ἐπιγραφῶν (πρβ. Röhl, IGA, 372, [25, 47], 277, 303 κτλ.). Πρὸς τοῦτοις ἡ διάλεκτος εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν χαλκιδικὴν, ἐὰν δὲ ὁ τύπος Σιλανόδωρος προσπίπτῃ πῶς ἀλλοτριῶς τῇ ἰωνικῇ συνηθείᾳ τῆς χαλκιδικῆς διαλέκτου, τοῦτο δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίσῃ, διότι ἀνάλογόν τι παρετηρήθη καὶ ἐν ἐπιγραφῇ ἐπὶ χαλκιδικοῦ ἀμφορέως τῆς Bibliothèque Nationale τῶν Παρισίων ἐν Vulci εὐρεθέντος καὶ εἰκονιζομένου ἀγῶνα Ἡρακλέους καὶ Γηρυόνου (ἀπεικονισμένον ἐν Gerhard, Auserl. Vas. 105 - 6 = Walters, Ancient Pottery I πίν.

ἀσχοληθεὶς περὶ Σκύρου καὶ ἐκδοὺς τὰς ἐπιγραφὰς αὐτῆς δὲν δέχεται τὴν μαρτυρίαν ταύτην τοῦ Σκύμνου λέγων ὅτι οὐδέποτε οἱ Χαλκιδεῖς κατέλαβον τὴν Σκύρον (πρβ. IG XII, σ. 175)· οὐχὶ ὀρθῶς ὅμως, διότι εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανον, ὥς καὶ αὐτὸς γράφει (AM 1906 σ. 258), ὅτι οἱ Χαλκιδεῖς ἡμέλησαν νὰ καταλάβωσι τόσον ἐπικαιρον θέσιν πρὸ αὐτῶν κειμένην καὶ τόσον πλουσίαν εἰς ζῶα καὶ μάρμαρον νήσον. Ἄλλ' εἶναι πρὸς τοῦτοις πιθανὸν ὅτι οἱ Δόλοπες, περὶ ὧν σαφέσταται μαρτυρίαι ὑπάρχουσι (πρβ. Θουκυδ. I 98. Πλουτ. Κίμ. 8), οὐδέποτε ἐγκατέλειψαν τὴν νήσον καὶ μετὰ τὴν χαλκιδικὴν ἀποικίαν,

Εἰκ. 7. Τεμάχια ἀγγείων ἐκ τοῦ ναοῦ.

XXII) ἐν αὐτῇ φέρεται *ΓαρυFόνης*. Τὸ α τοῦτο ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ Kirchhoff (ἔ. ἀ. σ. 126) εἰς ἰδιωτισμὸν τινα τῆς διαλέκτου ταύτης ἔχοντι ἀνιολογίας καὶ εἰς ἄλλας συγγενεῖς διαλέκτους καὶ δὴ μικρασιατικάς. Ὡστε ὁ χαράξας τὴν ἐπιγραφὴν θὰ ἦτο Χαλκιδεὺς τις κατ' ἐμπορίαν εἰς Σκύρον ἀποδημήσας ἢ ναυαγός, ὅστις ἀνέθηκε τὸ ἀγορασθὲν ἀγγεῖον εἰς τὸν Ἀπόλλωνα. Ἀλλὰ φρονῶ ὅτι πολὺ εὐλογώτερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐν αὐτῇ τῇ Σκύρῳ ὑπῆρχεν ἤδη χαλκιδικὴ ἀποικία. Τοῦτο δὲ καὶ ἐκ τῆς πυραδούσεως εἶναι ἡμῖν γνωστόν. Λιότι κατὰ Σκύμνον τὸν Χίον, 580 «τὴν Σκύρον δὲ καὶ Σκίαθον ἐκ Θράκης διαβάνας, ὥς λόγος, Πελαγοῖται (συννοικίζουσι)· πάλι δ' ἐρημούς γενομένους αὐτὰς ἀπόσας Χαλκιδεῖς συνώκησαν». (Ὁ Friedrich τελευταίως

ἀλλ' ἡ ἀποικία αὕτη μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων κατάληψιν καὶ κληροῦχσιν τῆς Χαλκίδος τῷ 506 π. Χ. (πρβ. Busolt, Griechische Geschichte II σ. 443 - 444) φαίνεται ὅτι παρήκμασεν ἐπικρατησάντων τῶν ἀρχαίων κατοίκων τῆς νήσου, τῶν Δολόπων, ἀφ' ὧν κατέλαβον τὴν νήσον οἱ Ἀθηναῖοι (πρβ. Θουκ. καὶ Πλουτ. ἔ. ἀ.).

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν παρατηρητέον ὅτι ἡ Ζαγκλαία ἐν Ὀλυμπίᾳ εὐρεθεῖσα ἐπιγραφὴ (Röhl IGA 518) μὲ L ΘS θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Kirchhoff ἀρχαιότερα τοῦ 494, ὅτε ἡ Ζάγκλη κατελήφθη ὑπὸ Σαμίων· ὅθεν καὶ ἡ ὁμοία ἐκείνη ἡμετέρα εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ χρονικοῦ τούτου ὁρίου (πρβ. καὶ Roberts, An Introduction to Greek Epigraphy I σ. 209 - 210).

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς λοιπὸν ταύτης ἀρνούμεθα ὅτι πρὸ τῆς ἀθηναϊκῆς κατακτήσεως ὑπῆρχεν

ἐν Σκύρῳ ἱερὸν τι ἦ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ὅτι πιθανῶς Χαλκιδεῖς ἔκτισαν αὐτὸν ἐγκατεστημένοι αὐτόθι, οἵτινες καὶ τὰ τοῦ εἵδους τούτου ἀγγεῖα κατεσκευάσαν.

Ἐγχώρια ἐπίσης νομίζω ὅτι εἶναι καὶ τὰ ἀγγεῖα, ἐξ ὧν προέρχονται καὶ τὰ ἐν εἰκ. 7 ἀρ. 3 καὶ 5 τεμάχια, λαβὴ ἔχουσα περίξ γραμμὰς καθέτους πρὸς τὸ μήκος αὐτῆς, καὶ ἄκρον λαίμου μετὰ μέρους τῆς ῥάχεως μετὰ δύο γραμμῶν.

Πιθανῶς ὅμως χαλκιδικὸν εἶναι τεμάχιον μελανογράφου ἀγγείου (εἰκ. 7 ἀρ. 12). Ὁ πηλὸς εἶναι ἐρυθρὸς, ἡ ἐπιφάνεια ἐρυθρὰ ὁμοιάζουσα πολὺ τῇ τῶν χαλκιδικῶν, ἐφ' ἧς διὰ μέλανος ἐγγραφὴ κεφαλῇ ὀπλίτου· ἡ κόμη αὐτοῦ ὀρίζεται δι' ἐγχαράκτου γραμμῆς καὶ εἶναι δεδεμένη διὰ ταινίας, ἣτις ἐδηλοῦτο διὰ πορφυροῦ χρώματος ἐξιτήλου νῦν τὸ πλείστον. Πρὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ ὀπλίτου σώζεται τὸ ὀπισθεν μέρος κράνου ἄλλου ὀπλίτου, ἐφ' οὗ φαίνεται ἐπιτεθειμένον παχὺ πορφυροῦν χρῶμα. Τὸ περίγραμμα τοῦ κατὰ κρόταφον προσώπου εἶναι ζωρὸν καὶ δὲν ἔχει τὴν ξηρότητα τῶν ἀττικῶν ἀγγειογράφων, τὸ δὲ περὶ τὸν κρωδύλον μέρος αὐτοῦ ἔχει καστανέρυθρον ἀπόχρωσιν, ὅπερ σύνηθες ἐν τοῖς χαλκιδικοῖς ἀγγείοις. Πρβ. τὰς παρατηρήσεις τοῦ Reichold ἐν Furtwaengler-Reichold, Griechische Vasenmalerei εἰς πίν. 101 Ser. II Text σ. 221). Αὕτη δὲ ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀγγείου, τὸ ζωρὸτερον σχέδιον, ἡ ἐρυθρὰ ἐπιφάνεια, τὸ βαθὺ πορφυροῦν ἐπιθετον χρῶμα δικαιολογοῦσιν ἴσως τὴν ἀπόδοσιν αὐτοῦ εἰς Χαλκίδα.

Τούναντίον φανερά εἶναι ἡ ἀττικὴ προέλευσις ἑτέρου τεμαχίου (εἰκ. 7 ἀρ. 13) ἐκ κύλικος πιθανῶς, ἐν ᾧ σώζονται μελανόγραφοι οἱ πόδες ἀνθρώπου. Καὶ ἄλλα ἱκανὰ τεμάχια ἀττικῶν ἀγγείων εὐρέθησαν τοῦ 5' καὶ 6' αἰῶνος, ἀλλ' ἄνευ γραφῶν, ὧν τινα λεπτότατα.

Μνεῖας ἀξία εἶναι τέσσαρα τεμάχια ἀγγείου εἰκονισμένα ἐν εἰκ. 7 ἀρ. 11. Ὁ πηλὸς αὐτῶν εἶναι φαιοροδίνος, ἡ ἐπιφάνεια ῥοδίνη καὶ ἐπ' αὐτῆς διὰ καστανομέλανος χρώματος ἐγγραφὴ κλάδος, οὗ κάτωθεν διυσιδιάγνωστόν τι σχῆμα (λωτός;). Δὲν δύναμαι νὰ ὀρίσω τὸν χρόνον καὶ τὸν τόπον τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀγγείου τούτου. Μεταγενεστέρων ἀγγείων καὶ δι' ἑλληνιστικῶν καὶ τῶν μετ' αὐτοὺς χρόνων ἐλάχιστα τεμάχια εὐρέθησαν, ὧν ἀναφέρω ἕν ἐφ' οὗ εἶναι ἀμειλῶς γεγραμμένον ἀνθέμιον (εἰκ. 7 ἀρ. 14), ἄλλο μελαμβιφεὲς ἐκ βάσεως οἰνοχόης μετὰ καθέτων ἐκτύπων ῥαβδώσεων, ἄλλο ἐκ φιάλης ἔχον ἐντὸς ἐντυπι ἀνθέμια ἐκτὸς δὲ ἐπὶ τῆς βάσεως τὸ χάριγμα ΔΙΦΙ (εἰκ. 7 ἀρ. 15) καὶ δύο τεμάχια μεγαρικῶν σκύφων μετ' ἐκτύπων κοσμημάτων.

Ἐν τῇ ἐπιχώσει τῆς νοτίας πλευρᾶς εὐρέθη καὶ θαυμασίας διατηρήσεως ἀργυροῦν ἀθηναϊκὸν δίδραχμον (εἰκ. 8). Ζυγίζει 8.52 γραμμάρια καὶ ἔχει τὸν γνωστὸν τύπον τῶν ἀρχαίων ἀττικῶν νομισμάτων. Ἡ τεχνοτροπία τῆς κεφαλῆς εἶναι ἱκανῶς ἀνεπτυγμένη ἔχουσα πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὀρίμου ἀρχαϊσμοῦ. Τὸ κράνος ἔχει ἴδιον χαρακτηριστικὸν ἀνθέμιον καὶ τὸ ἐνώτιον εἶναι στρογγύλον. Ὁ δὲ ὀπισθότυπος εἶναι ἐν τετραγῶνῳ ἐγκοίλῳ, ὅπερ ὡσαύτως ἐκόπη ἐντὸς ἑτέρου κυκλικοῦ. Τοῦ κλάδου τῆς ἐλαίας ἐν φύλλον κείται ἔξω τοῦ τετραγώνου ἐγκοίλου. Τὰ δίδραχμα ταῦτα, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τὸ πρῶτον ἀπαντῶντα, εἶναι κατὰ τὸν κ. Σβορώνον, παρασκευάζοντα μεγάλην μνημειώδη ἐκδοσιν τῶν ἀθηναϊκῶν νομι-

Εἰκ. 8. Ἀργυροῦν ἀθηναϊκὸν δίδραχμον ἐκ Σκύρου.

σμάτων, σύγχρονα πρὸς τὸ γνωστὸν δεκάδραχμον τοῦ Βερολίνου καὶ ἐκόπησαν ἐπὶ Κίμωνος (πρβ. καὶ Head, Hist. Numm.² σ. 371). Ὅμοιον δίδραχμον ἀποδιδόμενον εἰς τὴν τρίτην σειρὰν τοῦ ἀρχαίου κόμματος γενικῶς ὑπὸ τοῦ ἐκδότου πρβ. ἐν B.M.C. Coins Attica πίν. IV, 4.

Ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα μαρμαρίνη ἐπιγραφὴ καὶ τὸ νόμισμα τοῦτο ἀνήκουσιν εἰς τὴν περίοδον τῆς ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων καταλήψεως τῆς Σκύρου.

Γλυπτὰ εὐρέθησαν ἡ ἐν εἰκ. 4 ἀρ. 5 ἄκρα χεῖρ μετ' ἀποκεκρουμένων δακτύλων ἐκ λευκοῦ λεπτοκκόκου μαρμάρου. Ἦτο, φαίνεται, κεκλεισμένη ἑλαφρῶς καὶ ἐκράτει τι μεταλλινὸν ἴσως. Εἶναι ἀρχαϊκῆς ἐργασίας, ὡς δεικνύει ἡ ξηρότης τῆς κατὰ φύσιν ἀποδόσεως τῆς πραγματικότητος (πρβ. ὅμοιον τεμάχιον καὶ ἐργασίαν ἐν Furtwaengler Aigina σ. 249) εἰκ. 205 καὶ πίν. 89 ἀρ. 58).

Ἡ δὲ εἰκ. 4 ἀρ. 6 κεφαλὴ περιστρεφᾶς εἶναι ἐκ τοῦ αὐτοῦ μαρμάρου καὶ ἔχει ἀποκεκρουμένον τὸ ῥάμφος. Τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος ἦτο ἐξ ἰδίου τεμαχίου συνδεδεμένον διὰ συνδέσμων, οὗ φαίνεται ἐν τῇ εἰκόνι ὁ τύρμος.

Β. ΡΩΜΑΪΚΟΝ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΝ

Ἀναζητῶν λείψανα τοῦ ναοῦ ἔσκαψα ὀλίγον κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν κάτω τοῦ λόφου «Φοῦρκα» ἐν τῷ ἀγρῷ Δ. Δελιοῦ. Ἐνταῦθα εὐρέθησαν, ὡς εἶπον τεμάχια κεραμίδων, ἡ μαρμαρίνη χεῖρ, τὸ ἀνθέμιον ἐνὸς ἀκροκεράμου καὶ τεμάχια ἀγγείων. Κατωτέρω εἰς τὴν κλιτὸν ἐντὸς στρώματος σεσηπτός σχιστολίθου καὶ μαλακοῦ συνήντησα σειρὰν ῥωμαϊκῶν τάφων ἐκτισμένων διὰ κοίλων μεγάλων κεραμίδων. Οἱ τοὶ ἦσαν κατὰ σειρὰν εἰς εὐθείαν γραμμὴν ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ εἰς ἀπόστασιν 3-3.50 μ. ἀπ' ἀλλήλων εἰς μικρὸν ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας βάθος (0,30 μ.). Αἱ στεναὶ αὐτῶν πλευραὶ ἀπετελοῦντο ἐξ ὀρθίων πηλίνων κεραμίδων τετραγώνων, αἱ δὲ μακραὶ ἐκ μεγάλων ὀρθογωνίων συγκλινουσῶν ἄνω καὶ ἐστεγασμένων ὑπὸ καλυπτῆρων ἐπίσης κοίλων. Μία τούτων εἶχε μήκος 0,86 μ. καὶ πλάτος 0,44, ἔφερε δ' ἐντυπον διὰ διπλῆς γραμμῆς κόσμημα Η. Ἐντὸς ἐνὸς τάφου ὑπῆρχον οἱ σκελετοὶ δύο νεκρῶν, ἀλλ' ἐφθαρμένοι. Οὐδὲν κτερίσμα εὐρέθη ἐν αὐτοῖς.

Γ. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑΦΟΙ
ΜΕΤΑ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ

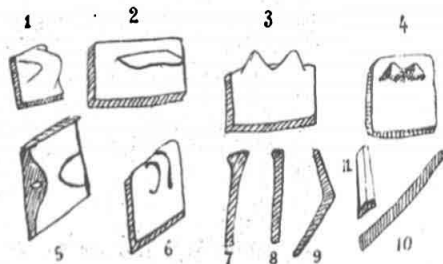
1. *Προϊστορικά αγγεῖα.* Πρὸ ἐτῶν ἀγγειοπλάστης σκάπτων, ἵνα ἐξαγάγῃ γῆν πρὸς χρῆσιν τοῦ εργαστηρίου του, εὗρε παρὰ τὸν ποταμὸν Παπαλαοῦδην (ἀρχαῖον Κηφισὸν) ἐν θέσει «Περάματα» ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τάφους τινὰς μετὰ ἀγγείων, ἅτινα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Dawkins ἐν BSA XI σ. 79 δημοσιευθέντα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι οἱ μόνοι οὗτοι ἐν Σκύρῳ γνωστοὶ τάφοι, διότι καὶ πέραν τοῦ ποταμοῦ πρὸς βορρᾶν καταπεσόντος τοῦ χώματος φαίνονται πολλαχοῦ πώριναι πλάκες σχηματίζουσαι κιβωτοειδεῖς τάφους καὶ πρὸς νότον κατὰ μήκος τῆς παραλίας ὀλίγον πρὸ τῶν «Μαγαζιῶν» ἡ θάλασσα κατατρώγουσα τὰ χώματα ἀπεκάλυψεν ἄλλους ἐντελῶς ὁμοίους¹. Ἐλπίζων ὅτι ἵθιεν διαφωτισθῇ κάλλιον ἡ χρονολογία καὶ τὸ εἶδος τῶν τάφων τούτων παρεκάλεσα τὸν Δ. Χατζίδην, ἰδιοκτήτην ἀμπέλου παραπλεύρως καὶ ἀνατολικῶς τοῦ ἀνωτέρου μνημονευθέντος πρώην ἀγγειοπλαστείου (νῦν ἀγροῦ) ὅπως μοὶ ἐπιτρέψῃ νὰ σκάψω μικρὰν δοκιμαστικὴν τάφρον κατὰ τὸ ἄκρον τῆς ἀμπέλου, ὅπερ πάνι ἀσμένως ἔπραξεν ὁ φιλόδοξος καὶ φιλόπολις

Σκύριος² ὁφείλω δὲ νὰ ἐκφράσω τὰς εὐχαριστίας μου εἰς αὐτὸν τοσοῦτω μᾶλλον ὥσω προθυμότερον καὶ κλήματά τινα τῆς ἀμπέλου του ἐθυσίασε πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ.

Τὸ ἔδαφος καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν ταύτην καὶ ἔτι περαιτέρω ἔχει μεγάλην ἐπίχυσιν θαλασσίας ἄμμου, ἥτις ἐνιαχοῦ ἀνέρχεται εἰς ὕψος 1-1,20 μ. Ὅθεν ἔπρεπε νὰ κατέλθω σκάπτων πολὺ βαθύτερον, ἵνα ἀνεύρω τὸ φυσικὸν χῶμα τοῦ παλαιοῦ ἐδάφους. Μόλις ἀνεφάνη τὸ στρώμα τοῦτο, παρουσιάζοντο τεμάχια χονδροειδῶν ἀγγείων καθ' ὅλον τὸ βάθος μέχρι τῶν τάφων εὐρισκομένων εἰς 1,75 μ. ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας. Πρὶν προῶν εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν τάφων τούτων θὰ εἴπω ὀλίγα τινα περὶ τῶν ἀγγείων τῆς ἐπιχώσεως ταύτης.

Ταῦτα, ἅπαντα χειροποίητα, κατὰ τὸν πηλὸν καὶ τὴν κατασκευὴν αὐτῶν δύναμαι νὰ διακρίνω εἰς τὰς ἑξῆς κατηγορίας:

1^η Πηλὸς χονδρόκοκκος, ἐρυθρομέλας ἢ ἐντελῶς μέλας, ἐντελῶς ἀκάθαρτος, ἔχων ἀναμεμιγ-

Εἰκ. 9. Τεμάχια καὶ τομαὶ προϊστορικῶν ἀγγείων Σκύρου.

μένα καὶ μικρὰ τεμάχια λευκοῦ πετρώματος. Ἐπιφάνεια ἀνώμαλος οὐχὶ ἐστλβωμένη. Τὰ ἀγγεῖα εἶναι σφαιρικά κακότεχνα ἢ χυτροειδῆ, ὡς τὸ ἐξ οὗ τὰ τεμάχια εἰκ. 9 ἀρ. 1, 2, 6, 8 καὶ εἰκ. 10 ἀρ. 7.

2^η Πηλὸς καστανέρυθρος χονδρόκοκκος, ἔχων τεμάχια μέλανος πυριτολίθου φαινόμενα καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας, ἥτις εἶναι χονδροειδῶς πεπλασμένη. Ἐκ τούτου τὰ τεμάχια εἰκ. 9 ἀρ. 3 καὶ 4 ὡν τὸ 3 ἐκ χείλους ἀγγείου μετὰ δύο κωνικῶν ἀποφύσεων. Πρβ. καὶ εἰκ. 10 ἀρ. 6.

3^η Πηλὸς μέλας καθαρὸς καὶ συμπαγής. Ἐπιφάνεια ἔχουσα τὰς ἐκ τῆς θαυμασίας στιλβώσεως γραμμικὰς συνήθεις ἀνωμαλίας. Τούτου εὐρέθησαν ἐν τεμάχιον ἔχον τελείως ἐστλβωμένην τὴν ἐπιφάνειαν καὶ ἡ λαβὴ εἰκ. 9 ἀρ. 11.

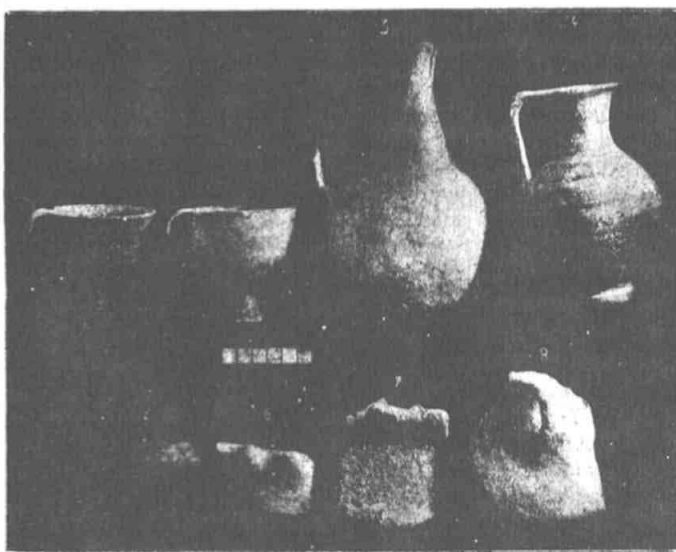
¹ Οὗτοι ἐσημειώθησαν ὑπὸ τοῦ Max. Meyer (πρβλ. Rev. Archéol. XVIII (1893) σ. 207.

4^η Πηλὸς ἐρυθρὸς, ἐνίοτε μεταξὺ τῶν ἐξωτερικῶν τοιχωμάτων ἐν τῷ μέσῳ τεφρόχρους, ἀκάθαρτος ὅμως ὥς τὸ πολὺ. Ἐπιφάνεια ἐστιλβωμένη καὶ λεία ἔχουσα ἐνίοτε θερμὸν κεραμόχρουν ἢ ἐρυθρὸν χρῶμα, ἐνιαχοῦ μὲ μελαίνας κηλίδας. Σχήματα ἀγγείων φιάλαι καὶ ἀνοικταὶ λοπάδες. Εἰκ. 9 ἀρ. 10 τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ καὶ εἰκ. 9 ἀρ. 5, 7.

5^η Πηλὸς ἐρυθρὸς λεπτότερος καὶ καθαρότερος. Ἐπιφάνεια ἐστιλβωμένη μὲ ἐρυθρὸν λεπτὸν ἐπίχρισμα. Ἐν τεμάχιον ἀγγείου βαθείας

Παρατηρεῖται ὅτι κατὰ τὸ ἀνώτερον στρώμα τῆς ἐπιχώσεως ταύτης εὗρον ἐν ἐλάχιστον τεμάχιον ἀγγείου τῆς τελευταίας μυκηναϊκῆς περιόδου (LM III) ἐξ ὑπερύθρου πηλοῦ μὲ ἐρυθρὸν στιλπνὸν γάνωμα.

Τὰ προϊστορικὰ ἀγγεῖα τῆς Σκύρου πρὸ πολλοῦ ἔχουσι μελετηθῆ ὑπὸ τοῦ Max. Meyer, ὅστις γράφων πρὸς τὴν Rev. Archéol. 1893 σ. 207 λέγει: «ἡ προϊστορικὴ κεραμικὴ τῆς νήσου ἀντιπροσωπεύεται εἴτε ὑπὸ ἀγγείων μελανοτέφρων μὲ γεωμετρικὴν διακόσμησιν εἴτε

Εἰκ. 10. Γεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ τάφων Σκύρου.

φιάλης ἀντιπροσωπεύει τὸ εἶδος τοῦτο. Εἰκ. 9 ἀρ. 9 καὶ εἰκ. 10 ἀρ. 5.

Γενικῶς δ' εἰπεῖν ἡ κεραμικὴ αἴτη εἶναι ἐντελὴς πρωτογενής. Τὰ ἀγγεῖα εἶναι μονόχρωμα καὶ χειροποίητα, ὁ πηλὸς ἀκάθαρτος καὶ ἀτελὴς ὠπτημένος πλην σπανίων ἐξαιρέσεων, τινῶν μάλιστα εἶναι ἐντελὴς χονδρὸς καὶ βαναύσως πεπλασμένος, τὰ τοιχώματα παχέα καὶ ἀκανόνιστα. Μόνον ἐλάχιστα εἶναι τεχνικῶς τελειότερα καὶ μὲ ἐπιφάνειαν λείαν καὶ ἐστιλβωμένην, τούτων δὲ τὰ πλείστα εἶναι τῆς 4^{ης} κατηγορίας. Οὕτω τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εἶναι ὁμοιότατα πρὸς τὰ τοῦ χαλκοῦ αἰῶνος τῆς Θεσσαλίας (Τσοῦντα, ΑΙ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου σ. 256-257 καὶ Wace-Thompson, Prehistoric Thessaly Γ, εἰκ. 101 κτλ.).

ὑπὸ ἀγγείων μὲ ἐρυθρὸν γάνωμα καὶ λίαν ἰδιαίονσαν διακόσμησιν. Ὁ μυκηναϊκὸς ῥυθμὸς ὀλίγον ἀντιπροσωπεύεται, ἀλλ' ἀντ' αὐτοῦ πλείστα εὐρίσκονται μονόχρωμα ἐρυθρὰ ἀγγεῖα ἀρχαϊκώτατα, ἀνάλογα πρὸς πολλὰ προϊστορικὰ τῆς Εὐρώπης». Πρὸς τὰ τελευταῖα ταῦτα ἀντιστοιχοῦσι τινὰ τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων (4 καὶ 5).

Ἄλλ' ἡ φανερά ὁμοιότης αὐτῶν πρὸς τὰ Θεσσαλικά τάσσει τὴν Σκύρον εἰς τὴν βορείαν περιοχὴν τοῦ προϊστορικοῦ καθιστημένου καὶ ἔξω τοῦ προηγμένου αἰγαίου πολιτισμοῦ, ὅστις οὐδόλως ἠδυνήθη νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τὴν βορείαν Ἑλλάδα καθ' ὅλην τὴν λιθικὴν περιόδον αὐτῆς, μόνον δὲ κατὰ τὸ τέλος τοῦ χαλκοῦ αἰῶνος ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν τινα (πρβ. Wace-Thompson

ε. α. σ. 249 και Hall, *Aegean Archaeology* σ. 42), ὅπερ καὶ ἐν Σκύρῳ συνέβη, διότι ἡ ἔλλειψις παντὸς μυκηναϊκοῦ ἀντικειμένου καὶ μόνον ἢ κατὰ τὰ τελευταῖα στρώματα εὑρεσις τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος ἀγγείου, ὅπερ εἶναι πάντως ἐπίσπαστον, ἀποδεικνύει ὅτι καθ' ὃν χρόνον ἀλλαχού τῆς Ἑλλάδος κατεσκευάζοντο τὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα, ἐν Σκύρῳ, ὡς καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ κτλ., ἐξηκολούθει ἡ κατασκευὴ καὶ χρῆσις τῶν χονδροειδῶν καὶ πρωτογόνων ἐκείνων ἀγγείων· τοῦτο δ' ἀποδεικνύει συγχρόνως ὁρθὴν τὴν γνώμην τοῦ Wace-Thompson περὶ τῆς καταβίβασις τῆς χρονολογίας τοῦ χαλκοῦ αἰῶνος τῆς Θεσσαλίας εἰς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου (πρβ. Wace κτλ. ε. α. σ. 235-238 κατ' ἀντίθεσιν πρὸς γνώμην τοῦ Τσοῦντα ε. α. σ. 363-366).

2. **Τάφοι μετὰ γεωμετρικῶν ἀγγείων.** Ὡς εἶπον ἀνωτέρω, εἰς βάθος 1,75 μ. ἀνέυρον τὸν

Εἰκ. 11. Γεωμετρικὸν ἀγγεῖον ἐκ Σκύρου.

πρῶτον τάφον (Α). Οὗτος ἦτο μικρὸς, εἶχε νοτιοδυτικὴν διευθύνσιν καὶ ἀπετελεῖτο ὑπὸ τεσσάρων παρίνων πλακῶν καλυπτομένων ὑπὸ ἐτέρας. Ἡ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ εἶχεν ἐσωτερικῶς μῆκος 0,26 μ., ἡ ἀνατολικὴ στενὴ 0,215, ἡ βορεῖα μακρὰ πλευρὰ 0,45 καὶ ἡ ἀντίστοιχος

νοτία 0,43. Τὸ βάθος τοῦ τάφου ἦτο 0,26 μ., ἐντὸς δ' αὐτοῦ μεταξὺ τῶν χωμάτων, αἵτινα ἐπλήρουν αὐτόν, εὐρέθησαν ὅσα μικροῦ παιδὸς ἀποσυντεθειμένα.

Εἰς ἀπόστασιν 0,60 μ. πρὸς βορρᾶν ἔχων διευθύνσιν ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς εὐρέθη ἕτερος μεῖζων τάφος (Β) ὁμοίως κατεσκευασμένος διὰ τεσσάρων παρίνων πλακῶν ἐν σχήματι κιβωτίου στεγαζομένων ὑπὸ πέμπτης μεῖζονος. Πλάτος τοῦ τάφου ἦτο 0,43-0,45 καὶ μῆκος 0,90, βάθος δὲ 0,52. Ἡ καλυπτήριος πλάξ εἶχε μῆκος 1,08, πλάτος 0,56-0,57 καὶ πάχος 0,10-0,12 μ. Αἱ πλάκες τῶν δύο στενῶν πλευρῶν δὲν ἐφήρμοζον καλῶς πρὸς τὰς τῶν μακρῶν οὐσαι μικρότεραι καὶ ἀφήνουσαι μικρόν τι διάστημα κενόν. Ἐντὸς τοῦ τάφου τούτου, ὅστις εἶχε χῶμα μέχρι τοῦ ἡμίσεος βάθους, εὐρέθησαν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν στενὴν πλευρὰν καὶ δεξιὰ τοῦ κρανίου, ἐὰν ἐσώζετο, τέσσαρα ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ τεμάχιον ὠξειδωμένον χαλκοῦ ἐλάσματος προερχόμενον πιθανώτατα ἐκ πόρπης.

Περαιτέρω κατὰ σειρὰν καὶ βορειοανατολικῶς ἀλλ' ἐπὶ ὑψηλοτέρῳ ἐδάφει, διότι ἡ ἄμμος

ἐφθάνεν ἐνταῦθα μόνον εἰς βάθος 0,90 μ., εὐρέθη τρίτος μικρὸς τάφος (Γ) ὁμοῖος τῷ πρώτῳ (Α), ἀλλ' ὀλίγον μικρότερος (0,35 × 0,20) καὶ βορείως τούτου τέταρτος (Δ) ἐντελὴς ὁμοῖος τῷ πρώτῳ καὶ κατὰ τὸ μέγεθος. Ἐν τοῖς τάφοις τούτοις οὐδὲν ὑπῆρχε πλὴν χώματος, τὰ δὲ δοτὰ ἦσαν ἐντελῶς διαλελυμένα.

Τὰ ἐν τῷ Β τάφῳ εὐρεθέντα ἀγγεῖα εἰκονίζονται ἐν εἰκ. 10 ἀρ. 1-4.

1. (Εἰκ. 10 ἀρ. 3). Πρόχους με ὀπισθότμητον χεῖλος, οὐ μικρὸν τμήμα ἀποκεκρυμμένον. Ὑψος 0,173 μ. Πηλὸς ὑπέρυθρος, ἐπιφάνεια ἐνιαχοῦ καστανόχρους. Ἐπὶ τοῦ ὀπίσω χεῖλους μικραὶ πλάγναι γραμμαὶ ἐγχάρακτοι.

2. (Εἰκ. 10 ἀρ. 4). Πρόχους με κυκλικὸν χεῖλος καὶ βάσιν. Μέρος ἐλάχιστον τοῦ χεῖλους ἀποκεκρυμμένον. Ὑψος 0,13. Πηλὸς τεφρὸς, ἐπιφάνεια μέλαινα ἔχουσα μέλαν γάνωμα ὀλίγον στιλπνόν. Ἐπὶ τῆς ῥάχεως ἐκατέρωθεν τῆς λαβῆς τέσσαρες παραλλήλως βαίνουσαι κυματοειδεῖς γραμμαὶ ἐγχάρακτοι, ὑπεράνω δὲ καὶ κάτω αὐτῶν σύστημα τριῶν ὀριζοντίων ὡσαύτως ἐγχαρακτῶν γραμμῶν, αἵτινες πλαισιοῦσι τὰς κυματοειδεῖς.

3. (Εἰκ. 10 ἀρ. 1). Μόνωτον ποτήριον με ὑψηλὴν βάσιν. Ὑψος 0,071. Πηλὸς τεφρὸς, ἐπιφάνεια μέλαινα με μέλαν γάνωμα ἔσω καὶ ἔξω ὅμοιον τῷ τοῦ προηγουμένου ἀγγείου. Ἐκατέρωθεν τοῦ κάτω μέρους τῆς λαβῆς σύστημα τριῶν παραλλήλων κυματοειδῶν γραμμῶν ἐγχαρακτῶν μεταξὺ τριῶν ὀριζοντίων ὡς ἐν τῷ προηγουμένῳ.

Τὰ δύο ταῦτα ἀγγεῖα (2 καὶ 3) ἔχουσι καὶ τὸν αὐτὸν πηλόν, τὴν αὐτὴν τεχνικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ τὴν αὐτὴν διακόσμησιν συγχρόνως καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πιθανώτατα τεχνίτου κατασκευασθέντα.

4. (Εἰκ. 10 ἀρ. 2). Μόνωτον ποτήριον ὅμοιον τῷ προηγουμένῳ. Ὑψος 0,07. Πηλὸς ὑπέρυθρος. Ἐπιφάνεια ἐπικεχρισμένη δι' ἀραιοῦ καστανευροῦ γανώματος ἔσω καὶ ἔξω.

Τοῦ αὐτοῦ σχήματος καὶ τῆς αὐτῆς κατασκευῆς τάφοι περιέχοντες ὅμοια ἀγγεῖα εὐρέθησαν καὶ ἐν Σκύρῳ (BSA XI σ. 79) καὶ πολλαχού τῆς Θεσσαλίας, οἷς συνώψισαν καὶ περιέγραψαν τελείως οἱ Wace καὶ Thompson (*Prehist. Thessaly* σ. 208-216 καὶ BSA XVIII σ. 4 ἐξ.). Ἡ πρόχους 1 παρέχει ὄψιν καὶ κατασκευὴν λίαν ἀρχαίαν· ἄλλως τὸ σχῆμα τοῦτο προελθὸν ἐκ τῶν γνωστῶν ἑσφοστόμων ἀγγείων ἀπαντᾷ ἤδη κατὰ τὴν τετάρτην προϊστορικὴν περίοδον τῆς Θεσσαλίας (*Preh. Thessaly* σ. 21) καὶ εἰτα εἰς τάφοις τοῦ σιδηροῦ αἰῶνος τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Σκύρου ἐτι (πρβ. *Preh.*

Thess. εἰκ. 144b καὶ 145h), παριστᾷ δὲ κατὰ Wace καὶ Thompson ἐπιβίωσιν, μολονότι μῶλον ἀνεπτυγμένου ὅθου, ἀρχαιοτέρας περιόδου καὶ κατάγεται πιθανῶς ἐκ τινος χώρας βορείως τῆς Θεσσαλίας (BSA XVIII σ. 23).

Πρὸς τὸ 2 ὅμοιον ἐκ Σκύρου Wace ε. ἀ. εἰκ. 144e τοῦ αὐτοῦ μάλιστα μεγέθους, καὶ ἐξ Ἄλου τῆς Φθιώτιδος (BSA XVIII σελ. 16 εἰκ. 4, 4).

Ὅμοιον δὲ πρὸς τὰ 3 καὶ 4 παράβαλε τὸ ἐκ Θεοτόκου τῆς Θεσσαλικῆς Μαγνησίας Wace ε. ἀ. εἰκ. 146e.

Συγκρινόμενα δὲ πρὸς τὰ ἀλλαχὺ τῆς Ἑλλάδος ὅμοια τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ὑστεροῦσι σημαντικῶς τὰ ἐκ Σκύρου ἀγγεῖα, δεικνύοντα μὲν συγγενεῖάν τινα πρὸς τὰ τῆς Κρήτης (Dawkins BSA XI σ. 80), ἀλλ' ἐντελῶς πρωτογενῇ καὶ ἀπλᾷ τὴν διακοσμησιν καὶ ἀνεξέλικτα παραμένοντα.

Ἐνταῦθα ὀφείλω νὰ σημειώσω ὅτι ἐν Σκύρῳ εἶδον καὶ τὸ ἐν εἰκ. 8 ἐκ σχεδίου ἀπεικονιζόμενον ἀγγεῖον γεωμετρικοῦ ὅθου. Ὑψος 0,11. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι ἐρυθρὸς, ἡ ἐπιφάνεια υπέρυθρος. Τὰ χεῖλη, τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας καὶ τῆς βάσεως καὶ τὸ ἐσωτερικὸν ἔχουσι ἐρυθρὸν στυπνὸν γάνωμα, ὅπερ ἐνιαχοῦ κάτω τῆς κοιλίας εἶναι μέλαν. Μεταξὺ τῶν λαβῶν ὑπάρχουσι διὰ τοῦ αὐτοῦ χρώματος δύο συστήματα συγκεντρικῶν ἡμικυκλίων κρεμαμένων. Ἄν καὶ τὸ κόσμημα τοῦτο ὑπάρχει καὶ ἐπὶ ἄλλων ἀγγείων γεωμετρικῶν τῆς Θεσσαλίας, νομίζω ὅτι τὸ παρὸν ἀγγεῖον διὰ τὴν κατασκευὴν αὐτοῦ καὶ πρὸ πάντων διὰ τὸ θαυμάσιον στυπνὸν γάνωμα εἶναι ἐπίσταντον ἐκ μάλλον ἀνεπτυγμένου τινὸς κεραμικοῦ ἐργαστηρίου.

Ἡ ὁμοιότης ὅμως τῶν τάφων καὶ τῶν λοιπῶν ἀγγείων τῆς Σκύρου πρὸς τὰ τῆς Θεσσαλίας τῆς αὐτῆς ἐποχῆς δεικνύει τὴν πρὸς τὴν Θεσσαλίαν συνάφειαν τῆς Σκύρου καὶ κατὰ τὴν γεωμετρικὴν περίοδον τοῦτο δὲ εἶναι πολὺ φυσικὸν προκειμένου περὶ νήσον μακρὰν τῆς λοιπῆς συστάδος τῶν Κυκλάδων κειμένης καὶ ἔναντι τῆς Θεσσαλικῆς χερσονήσου, πρὸς ἣν ἰδίᾳ στενωπὴν συγγενεῖαν παρουσιάζει, ὅπερ ἐνισχύει τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, ἥτις ὀνομάζει τὴν νήσον *Δολοπίαν* καὶ *νῆσον Μαγνητίων*.

Περὶ τῆς σχέσεως δὲ τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς τέχνης αὐτῆς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην πρὸς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα καὶ περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν ἀγγείων τούτων παράβαλε ὅσα καλὰ γράφουσιν οἱ Wace-Thompson ἐν BSA XVIII σ. 23. Τοῦτο μόνον προσθετέον ἐνταῦθα προκειμένου περὶ Σκύρου ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Dawkins ε. ἀ. παρατηρηθεῖσα ὁμοιότης τῶν γεωμετρι-

κῶν Σκυρίων ἀγγείων πρὸς τὰ τῆς Κρήτης ἀποδεικνύει παλαιὰν ἐπικοινωνίαν πρὸς τὴν Κρήτην, πρὸς ἣν σχέσιν τινὰ ἀσφαλῶς θὰ ἔχη καὶ ἡ παρουσία τοῦ Κρητὸς Θησέως ἢ Λυκομήδους ἐν Σκύρῳ (πρὸς Friedrich A.M. 1906 σελ. 258).

Δ. BYZANTINA ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑ

Περαιῶν τὴν περὶ τῶν ἐν Σκύρῳ ἀνασκαφῶν ἔκθεσιν οὐχὶ ἄτοπον νομίζω νὰ προσθέσω σημειώσεις τινὰς καὶ περὶ τινων νεωτέρων ἐν αὐτῇ μνημείων.

Ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Ἐπισκοπῆς, ἥτις δυστυχῶς καταρρέει, εἶδον κάτωθεν μιᾶς μαρμαρίνης πλακὸς τοῦ διαπέδου πίθου, οὗτινος τὴν χρησιμότητα ἐκεῖ ἀγνοῶ.

Ἀνωτέρω, πρὸς βορρᾶν τῆς λεγομένης Σκοτεινῆς Φιλακῆς (Δεξαμενῆς), ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου πρὸς τὴν αὐλὴν μικροῦ παρεκκλησίου, εἶδον κειμένην βυζαντινὴν ἐπιγραφὴν ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ὕψ. 0,37, πλάτ. 0,55 καὶ πᾶχ. 0,13 μ. λέγουσαν τὰ ἑξῆς:

† Π Ν Ρ
Γ Ο C C E
Β Α C † Τ † Χ Α
† Ε Α †

Πιθανῶς ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶναι ἡ αὐτὴ καὶ ἐκείνη, ἣν εἶδεν ὁ Schaubert καὶ ἐδημοσίευσεν ὁ Friedrich ἐν IG XII, σ. 176. Ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὑπάρχουσι πολλὰ οἰκήματα ὀνομαζόμενα κατὰ παράδοσιν καὶ σήμερον *πύργοι* καὶ χρησιμεύοντα ὡς ἀποθήκαι. Ἡ χρονολογία (1223) καὶ τὸ ἐν σταυρῷ μονογράφημα, αἵτινα εἶδεν ὁ Schaubert συμφώνως πρὸς τὴν δημοσίευσιν τοῦ Friedrich δὲν ὑπάρχουσι πλέον ἐπὶ τῆς πλακὸς, ἥτις πιθανῶς ἔχει ἀποκρουσθῆ ἄνω. Δὲν δύναμαι ὅμως νὰ ἐξηγήσω καὶ τὴν λοιπὴν αὐτοῦ ἀνάγνωσιν τοσοῦτον διαφέρουσιν τῆς ἐμῆς, ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται περὶ ἄλλης ἐπιγραφῆς.

Ἐν τῇ πόλει καὶ τῇ ὑπαίθρῳ χώρα σφύζονται καὶ ἀξιόλογοι βυζαντινὰ ἐκκλησία κτισθεῖσαι ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΕ' μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Αἱ ἐκκλησίαι αὗται καὶ διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν των εἶναι ἀξιοσημείωτοι, ἀλλὰ πρὸ πάντων διὰ τὰς ἀγιογραφίας αὐτῶν σημαντικαί.

Ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Παναγίας τῆς Ἐλεημονητρίας (ἐπιγραφὴ τοῦ 1680, ἀλλὰ καὶ ἀρχαιότερα πιθανῶς) ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ὡραία κεφαλὴ Ἰησοῦ καὶ ἀπέναντι δεξιᾷ πολὺ καλὴ συνοδεία ἁγίων ὁμοία τῇ ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρῶ λιτανεῖα τῶν ἀγγέλων. Ἐν δὲ ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Παναγίας τοῦ Τσελεπῆ

καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Θεοδώρου ἐντύπωσιν ἐμποιούσιν αἱ ἀγιογραφίαι διὰ τὴν πλαστικότητα καὶ τὴν στάσιν τῶν μορφῶν, ἰδίᾳ τῶν γυναικῶν, ἐντελῶς ἀλλοτρίαν τῆς ξηρᾶς καὶ σεμνῆς βυζαντινῆς τεχνοτροπίας. Ξενίζον ὅπωςδὴποτε εἶναι τὸ κοσμικὸν καὶ οἶονεὶ ἀρχοντικὸν ὕψος τῶν γυναικῶν τούτων, παρέχον μετὰ τῶν ἄλλων διακοσμητικῶν μάλιστα στοιχείων ἱκανὸν στάδιον μελέτης περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς τέχνης τῆς δύσεως ἐπὶ τῶν φραγκοκρατουμένων τούτων ἄλλοτε νήσων, διότι πιστεύω ὅτι καὶ ἐν ἄλλαις νήσοις τοῦ Αἰγαίου ἡ αὐτὴ ἐπίδρασις θὰ παρατηρηθῇ. Καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων ὑπάρχουσιν ἄξιοι λόγου ἀγιογραφίαι καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ (τῇ σχετικῶς ἀρχαιότερᾳ τῶν λοιπῶν) τῆς διαλελυμένης μονῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἐν τῷ κτήματι Δημ. Χατζίδου κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀπὸ Σκύρου εἰς Λιναρίαν ὁδοῦ.

Διὰ δὲ τὸν μελετητὴν τῆς μεταγενεστέρως βιοτεχνίας καὶ χειροτεχνίας (Kunstgewerbe) ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ Σκύρος. Ἐν ἐκάστῃ σχεδὸν οἰκίᾳ ὑπάρχουσι παλαιὰ ἀγγεῖα (ῥόδια πινακία, ἐνετικά καὶ ἄλλα ἀγγεῖα) μετὰ θαυμασίων χρωμάτων καὶ διακοσμῆσεως καὶ πολλὰ διὰ μετᾶξής κεντήματα ἐπὶ σινδόνων καὶ ὕποκαμίσων ἀξιολογώτατα διὰ τὰ καλὰ σχέδια καὶ τὸν εὐτυχεῖ συνδυασμὸν τῶν χρωμάτων· ταῦτα (ἀγγεῖα καὶ κεντήματα) κληρονομικῶς παραδιδόμενα ἀπὸ μητρὸς εἰς θυγατέρα, ὥς προῖξ κυρίως, φυλάσσονται ἀνέπαφα παρὰ πλείστα οἰκογενεαῖς, ἀληθῆ ἱερὰ κειμήλια τέχνης καὶ παλαιᾶς εὐημερίας.

Ἀθῆναι 20 Μαΐου 1918.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

Ἐν τῇ IB' ἀρχαιολογικῇ περιφερειᾷ ἐγένοντο ἐργασίαι περισυλλογῆς καὶ ἐρευνῆς τῶν σφωζομένων ἀρχαιοτήτων.

Ἐν Σάμῳ παρὰ τὴν ὑπάρχουσαν ἐν Λιμένι Βαλλέως συλλογὴν γλυπτῶν, ἐπιγραφῶν καὶ τινων ἀγγείων, αἵτινα κατεγράφησαν ἐν εὐρετηρίῳ, ἐσχηματίσθη ἐν Τηγανίῳ καὶ ἐτέρα συλλογὴ· αὕτη κατηρτίσθη ἐκ τῶν κατεσπαρμένων ἀνὰ τὴν πόλιν καὶ τοὺς ἀγρούς μνημείων. Οὕτω συνεκεντρώθησαν τὸ περίφημον ἀρχαῖον ἄγαλμα τοῦ Αἰάκου τοῦ πατρὸς τοῦ Πολυκράτους, ἡ μεγάλη τῶν σιτηρῶν ἐπιγραφή, ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ τοῦ Ε' αἰῶνος, ἀξιόλογοι τινες ῥωμαϊκαὶ κεφαλαί, ῥωμαϊκά ἀρχιτεκτονικά μέλη καὶ ἐπιγραφαί, ἡρώϊκά ἀνάγλυφα, δύο

ἡλιακὰ ὥρολόγια σημαντικὰ καὶ βυζαντινά τινα κιονόκρανα. Ἄπαντα ταῦτα περισυνελέγησαν καὶ τῇ συνδρομῇ τοῦ ἐπιμελητοῦ τῶν ἐν Σάμῳ ἀρχαιοτήτων Β. Θεοφανίδου καὶ κατετέθησαν ἐν αἰθούσῃ τοῦ Δημαρχείου καταγραφέντα ἐν εὐρετηρίῳ. Ἐκεῖ ὡσαύτως μετεκομίσθησαν διὰ μείζονα ἀσφάλειαν καὶ τὰ κυριώτερα εὐρήματα τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν τοῦ Ἡραίου, ἀρχαῖα τινα γλυπτὰ καὶ στήλαι ψηφισμάτων.

Ἐν Ἰκαρίᾳ κατὰ μικρὰν περιοδεῖαν μου παρετήρησα ἰχνη μικροῦ συνοικισμοῦ ἢ ἱεροῦ τινος ἐν θέσει Νᾶ τῆς νοτιοδυτικῆς περιοχῆς τῆς νήσου. Ἀριστερᾶ τῶν ἐκβολῶν χειμάρρου τινὸς ἐπὶ κλιτύος λόφου σφίζονται πλείστα ἰχνη ἀναλημμάτων ἰσοδομικοῦ ῥυθμοῦ· τούτων ἐν εἶναι ὀρθογώνιον ὑποστηρίζον εὐρείαν πλατεῖαν, ἐφ' ἧς πάντως κτίριον τι ὑψοῦτο μαρμαρίνον, διότι κατωτέρω εὗρον πεσσωρεμένα πολλὰ μικρὰ τεμάχια μαρμάρου, ὧν τινα ἐκ σφονδύλων κίωνων καὶ κεράμων στέγης, μόνα λείψανα ἀσβεστοκαμίνου ἐκεῖ στηθείσης πρὸ ὀλίγων ἐτῶν καὶ ἐξαφανισάσης ἅπαν τὸ μαρμάρινον ὕλικόν. Παρὰ τὴν παραλίαν μὲ πρόσσπιν πρὸς τὸν ῥύακα σφίζεται καὶ ὑψηλὸς τοῖχος μεταγενεστέρων χρόνων.

Ἀξιοπαρατήρητα εἶναι τὰ λείψανα βυζαντινῶν οἰκῆσεων ἐν τῷ Κάμπῳ τοῦ Εὐδήλου, ὅπου φαίνεται ὅτι ἔμενον οἱ εἰς Ἰκαρίαν ἐξοριζόμενοι ὥς εἰς δυσμένειαν περιπεσόντες βυζαντινοὶ μεγιστᾶνες. Αὐτοὶ ἀνεύρουν καὶ ἐπιτυμβίους τινὰς ἐπιγραφὰς τοῦ Δ' καὶ Γ' αἰῶνος π. Χ. καὶ τινὰς ῥωμαϊκῶν χρόνων· τούτων μία ἀναφέρει πόλιν Οἰνὴν (οἰκοῦντες Οἰνήν), ὄνομα ὅπερ ἔφερε πόλις τῆς Ἰκαρίας ἐνταῦθα τοποθετουμένη. Ὁ παραδεδομένος τύπος εἶναι Οἰνὴ, ἀλλ' ἡ ἐπιγραφικὴ αὕτη μαρτυρία παρέχει τὸ ἀληθές ὄνομα τῆς πόλεως κυρούμενον καὶ ὑπὸ τοῦ ἐπιγραφίου τῶν νομισμάτων αὐτῆς ΟἰΝΑΙΩΝ καὶ οὐχὶ Οἰνοῶν ἢ ἄλλως (ἐκ τύπου Οἰνός), ἂν καὶ ἀμφοτέρω ἀπαντῶσιν ἀλλαχοῦ (πρβ. Jahrb. Oester. XI (1908) σ. 25 (Maas).

Ἐπισκεφθεὶς καὶ τὸ ἐπὶ τῆς βορειανατολικῆς ἄκρας τῆς νήσου καλούμενον «Φανάρι» παρετήρησα ὅτι τοῦτο εἶναι κυκλικὸς πύργος καὶ ἀποτελεῖ τὸ ὑψηλότερον σημεῖον μικρᾶς τετειχισμένης ἐκτάσεως σφωζόμενος εἰς ὕψος τουλάχιστον 10 μ. Εἶναι ἐκτισμένος ἰσοδομικῶς, ὥς καὶ ὅλον τὸ τεῖχος, μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας καὶ ἔχει παράθυρα. Ἡ κορυφὴ αὐτοῦ ἔχει καταπέσει ὥς καὶ τμήμα μιᾶς πλευρᾶς, φέρει δὲ ἰχνη βομβαρδισμοῦ ἀπὸ θαλάσσης· κατὰ τὴν παράδοσιν ὁ Μισούλης κατὰ τὴν ἐπανάστασιν ἐκτελῶν γυμνάσια εἶχε τὸν πύργον τούτον ὡς στόχον. Ἐκ τῆς θέσεως ταύτης, ἥτις πάντως ἦτο θαυμασία σκοπία, ἐπιβλέπει τις μακρὰν τὴν θάλασσαν ἀπὸ τῆς Χίου καὶ Σάμου πέραν μέχρι τῆς μικρασιατικῆς ἀκτῆς νοτίως τῆς Μιλήτου καὶ πρὸς νότον μέχρι τῆς Πάτμου.

Ἐν Μυτιλήνῃ συνήγαγον ἐν δύο αἰθούσαις τῆς Νομαρχίας τὰ ἐν τῷ Γυμνασίῳ καὶ τινι ὑπογείῳ τῆς Μητροπόλεως ὑπάρχοντα ἀρχαῖα, ἐπιγραφὰς τὰ πλείστα, καὶ κατέταξα τὰς ἐν κιβωτίοις ἀποκειμένους ἀρχαιοτήτας ἐκ Λήμνου καὶ Ἰμβρου, ἃς ὁ συνάδελφος κ. Κυπαρίσης εἶχε συλλέξει ἐκεῖ κατὰ τὸ 1913-1914 (τὰ ἐκ Λήμνου καὶ Ἰμβρου παρὰ Friedrich ἐν Α. Μ. 1906 καὶ 1907).

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

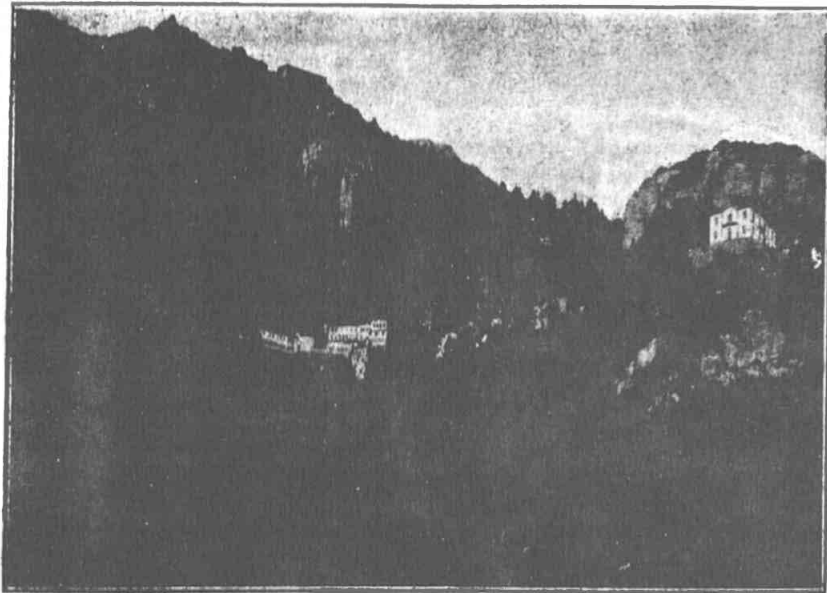
ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΝ ΑΥΤῃ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ

Α. Ἱστορία καὶ περιγραφή τῆς Μονῆς.

Ἐκπληρῶν ἐντολὴν τοῦ Σ. Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, μετέβην κατὰ τὸ θέρος τοῦ παρελθόντος ἔτους εἰς *Μέγα Σπήλαιον*, ὅπως ταξινομήσω τὰ ἐν τῇ Μονῇ ταύτῃ υπάρχοντα κειμήλια καὶ μελετήσω τὴν τέχνην καθόλου αὐτῆς.

φύτου κατὰ τὰς τρεῖς ὄψεις του ἐξ ἐλατῶν καὶ δρυῶν λόφου τῆς ὀροσειρᾶς τῶν Ἀροανίων (κ. Ψηλὸς Σταυρὸς καὶ Φτερωτό)· ὁ λόφος οὗτος ἔχει κατὰ τὴν δυτικὴν του πλευρὰν — ὅπου σχηματίζεται τὸ ἔχον 30 μ. βάθος σπήλαιον — ὄψιν γυμνοῦ βράχου, ὕψους 120 μ. ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ σπηλαίου· τοῦτο ἔχει 60 μ. ὕψος καὶ ἴσον ἀλλ' ἀνώμαλον πλάτος, ἡ πρόσοψις δ' αὐτοῦ ἀποκλείεται διὰ τῶν κτισμάτων τῆς Μονῆς (εἰκ. 1). Κελλία ἦτοι οἰκήματα μοναχῶν εὐρίσκονται ἐν συνεχείᾳ ἢ αὐτοτελῶς ἐκτισμένα καὶ δεξιὰ τοῦ σπηλαίου μέχρι τοῦ φαινομένου ἐν

Εἰκ. 1. Γενικὴ ἀποψὶς τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου.

Τὰ πορίσματα τῆς μελέτης μου ταύτης καὶ τὸν τρόπον τῆς ταξινομήσεως τῶν κειμηλίων ἐκθέτω συντόμως ἐνταῦθα.

1. *Θέσις τῆς Μονῆς.* Ἡ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, ἥτις εἶνε ἡ διασημότερα καὶ πλουσιωτέρα τῶν Μονῶν τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος, καλεῖται οὕτω διότι εἶνε ἐκτισμένη ἐντὸς μεγάλου σπηλαίου¹ σχηματιζομένου ἐπὶ κατα-

τῇ εἰκ. 1 δεξιώτερον λόφου, ἔνθα ἔχει κτισθῇ εἰς νεωτάτους χρόνους ὁ ξενὼν τῆς Μονῆς, τὸ σήμερον λειτουργοῦν Ξενοδοχεῖον.

2. *Αἱ περὶ τῆς κτίσεως καὶ τῶν τυχῶν τῆς Μονῆς παραδόσεις².* Τ' ἀναφερόμενα εἰς

σιν, ἃς ὁ Μελάμπους θυσίαις τε ἀπορρήτοις καὶ καθαρμοῖς κατήγαγε... (Παυσ. βιβλ. Η' κ. ιη').

² Περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου ἔχομεν ἀξιόλογον μονογραφίαν, ἐκδοθεμένην ὑπὸ *Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, ὑπὸ τὸν τίτλον «Κιτορικὸν ἢ Προσκυνητῆριον τῆς ἱερᾶς καὶ Βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου» Ἀθῆναι, 1840· ὁ Οἰκονόμος ἠρύσθη τὴν ὕλην ἐκ τῶν παλαιότερων Κιτορικῶν τῆς Μονῆς τῶν ἐκδομένων ὑπὸ Ἰσαΐου καὶ Σωφρονίου μοναχῶν τῷ

¹ Ἐν τῇ ἀρχαιοτάτῃ τῷ σπήλαιον τοῦτο τῶν Ἀροανίων ἦτο γνωστὸν· ὁ Πausanias ἀναφέρων τὰ ὑπὲρ τὴν Νῶνακριν ὄρη, τὰ καλούμενα Ἀροάνεια, προσθέτει «καὶ σπήλαιόν ἐστιν ἐν αὐτοῖς» εἰς τοῦτο τὸ σπήλαιον ἀναφυγεῖν τὰς θυγατέρας τοῦ Πρωϊτοῦ μανείσας λέγου-

τὴν ἴδρυσιν καὶ τὰς τύχας τῆς Μονῆς ταύτης περιβάλλονται ὑπὸ τῶν συνήθων περὶ ευρέσεως θαυματουργοῦ εἰκόνης παραδόσεων. Κατὰ τὰς παραδόσεις ταύτας ἡ Μονὴ τοῦ Μ. Σπηλαίου ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Θεσσαλονικέων ἀδελφῶν Συμεῶν καὶ Θεοδώρου μοναχῶν, διαταχθέντων πρὸς τοῦτο καθ' ὑπνους ὑπὸ τῆς φανερωθείσης εἰς αὐτοὺς Θεοτόκου τῇ 362 μ. Χ. Αἱ ἀδέσποτοι αὗται παραδόσεις διηγούνται περὶ ποιμενίδος τινὸς Ευφροσύνης, ἥτις ἔνεκεν οἰκίσματος πάλιν ὠδήγησε τοὺς μοναχοὺς εἰς πηγήν, κειμένην ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, ἐνθα ἀνευρέθη ἡ διασωζομένη ἐτι περίφημος εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, ἡ ἱστορηθεῖσα δὴθεν ὑπὸ τοῦ Λουκά, εἰς ἡν πλείστα θαύματα ἀποδίδονται, ὧν τὸ ἀρχαιότατον εἶνε ὁ φόνος ὑπερμεγέθους δράκοντος. Οἱ κτίτορες τῆς Μονῆς καὶ ἡ Ευφροσύνη ἀπέθανον ἐν βαθεῖ γήρατι καὶ δεικνύονται μέχρι σήμερον αἱ κάραι τῶν μοναχῶν καὶ ἡ χεὶρ τῆς Ευφροσύνης (βλέπε εἰκόνα 29). Αἱ παραδόσεις ἐξακολουθοῦν διηγούμεναι τὰς τύχας τῆς Μονῆς· κατ' αὐτάς, ὑπέστη ἡ Μονὴ τρεῖς ἐμπρησμούς· τῇ 840, ὅτε ἐκάη ὑπὸ τῶν Εἰκονομάχων καὶ ἀνεκτίσθη κατὰ πρῶτον μικρὰ εἰτα δὲ μεγαλοπρεπὲς ὑπὸ 'Ανδρονίκου Β'

Παλαιολόγου τῇ 1285· τῇ 1400, ὅτε ἐξ ἀγνωστοῦ αἰτίας ἐλαχίστην ἐπαθεν ἐκ τῆς πυρᾶς βλάβην καὶ τῇ 1460, ἀνοικοδομηθεῖσα μετὰ ἐν ἔτος ἐκ βάθρων.

Ἐν τῇ 'Ιστορίᾳ δὲμος ἡ Μονὴ τοῦ Μ. Σπηλαίου, ὡς Σταυροπήγιον τοῦ Πατριαρχείου, ἀναφαίνεται κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Πρῶτην πηγήν ἔχομεν τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Αὐτοκράτορος Ἰωάννου Σ' Καντακουζηνοῦ (1341-1359), ὅστις διὰ τοῦτο ἐπικυροῖ τῇ 1348 τὰ κτήματα τῆς Μονῆς, ἐνθυμούμενος τὴν εὐνοίαν, ἣν ἐπεδείξαντο οἱ προκάτοχοι αὐτοῦ, οὓς ἀποκαλεῖ ἀδελφὸν (ὑπὸ τὸν ὅποιον ἐννοεῖ 'Ανδρονίκον τὸν Γ' = 1328-1341) καὶ πάππον (ἦτοι 'Ανδρόνικον τὸν Β' = 1282-1328)¹. Μετὰ ἐξ ἑτῆ (1354) ἡ Μονὴ ὀρίζεται ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου ὡς διαμονὴ διὰ βίου τοῦ 'Ελληνος μητροπολίτου Πατρῶν «ἐξάρχου πάσης 'Αχαΐας», ὅστις ἀπὸ τῆς φραγκικῆς κατακτητικῆς τῆς Πελοποννήσου κατέφυγεν ἐκεῖ². Τελευταίαν περὶ τοῦ Μ. Σπηλαίου εἰδήσιν, μαρτυρουμένην ὑπὸ διασωθεισῶν ἐπιγραφῶν (βλέπε κατωτ.), ἔχομεν κατὰ τὸ 1640, ὅτε μεγάλη πυρκαϊὰ ἠφάνισεν ὁλόκληρον τὴν Μονήν, ἥτις μετὰ ἐν ἔτος ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων. Οὕτως ἡ σημερινὴ Μονὴ ἀναδεικνύεται κτίσμα τῶν μέσων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ὑφισταμένη μέχρι σήμερον μεταβολάς, ὡς ἡ τοιχοδομία καὶ ἡ καθόλου διάταξις τῶν μερῶν τῆς δεικνύει.

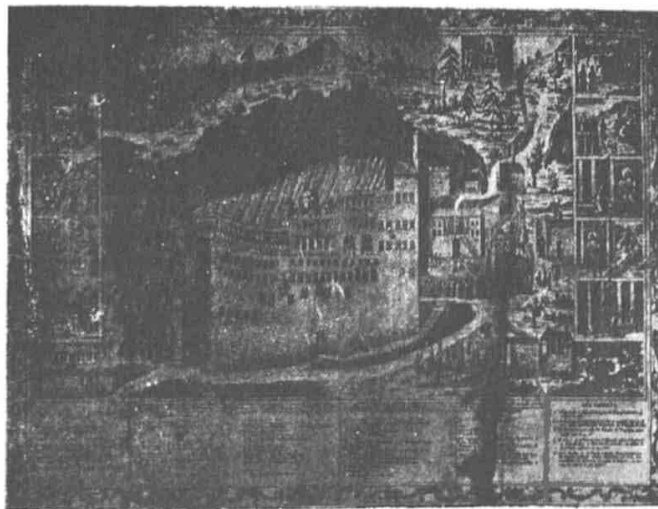
Ἡ μελέτη τῶν πηγῶν καὶ τοῦ κτίσματος εἶνε δυνατόν νὰ δηγήσῃ τινὰ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ σπήλαιον τοῦ λόφου τῶν 'Αροαρίων ἐχρησίμευσεν εἰς παλαιότερους χριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους ὡς *ἀσκητήριον*, ἰδρύθη δὲ καὶ ἐπλουτίσθη ὡς *Μονή* ἐπὶ τῶν Αὐτοκρατορῶν τοῦ ἀνακτηθέντος ἀπὸ τῶν Λατίνων Βυζαντίου, τῶν ἰδρυτῶν τοῦ Λεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ, ἵνα χρησιμεύσῃ εἰς αὐτοὺς ὡς θρησκευτικὸν καὶ πολιτικὸν ἔρεισμα καὶ ἀφετηρία τῆς ἐκδιώξεως τῶν Λατίνων καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τῶν Φράγκων³.

1510, τοῦ Λακεδαιμονίας Θεοδώρητου τῇ 1674, τοῦ Βερναρδῆ τῇ 1706 καὶ τοῦ Παρθενίου τῇ 1766. (Πρβλ. τὰ λεγόμενα ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Οἰκονόμου ἐν τοῖς «Σφραγίστοις ἐκκλησιαστικοῖς συγγραμμάσι του», Τόμος Β' (1874) σελ. 443 κ. ἐ. — ἔκδοσις Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων —, ἐνθα ἐκτίθεται καὶ ὁ ὑπὸ Θ. Φαρμακίδου προκληθεὶς ἀστοχὸς θόρυβος ἐπὶ τῇ ἐκδόσει τοῦ Κιτιορικοῦ. Ὁμοίως ἀδίκως ἐπικρίσις τοῦ Κιτιορικοῦ γίνεται καὶ παρὰ Κρέμμ ἐν τῇ «Προσκυνηταρίῳ τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά» Τόμ. Β' (1880) σελ. 7 κ. ἐ. ἀλλῇ σύγκρισις δὲμος τῶν δύο Κιτιορικῶν δύναται νὰ καταδείξῃ τὴν ὑπεροχὴν τῆς ἐργασίας τοῦ αἰοδίου Οἰκονόμου, ἣν ἐν τούτοις ὁ ἴδιος νομίζει ὡς «ἀρχαῖον σύνταγμα, οὐτινος μόνον τὴν φράσιν πρὸς τὸ ἑλληνικώτερον (δι' αὐτοῦ) μετέφρασαν καὶ πρὸς τὸ πληρέστερον ἀπῆρτισαν οἱ Μεγασπηλαιοὶ». Αἱ ὡφ' ἡμῶν γινόμεναι καὶ ἐνταῦθα καὶ ἐν τῇ περὶ τῆς εἰκόνης τοῦ Παλαιολόγου ἀνωτέρω (σελ. 30 κ. ἐ.) μελέτῃ παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ Κιτιορικοῦ δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῶσιν ὡς ἐπικρίσεις, καθόσον ἡ ἡμετέρα ἐργασία ἔχει ὅλους διάφορον χαρακτῆρα τοῦ Κιτιορικοῦ, τοῦ φιλοτεχνηθέντος συμφώνως πρὸς τὰ τελειότερα πρότυπα τῶν βυζαντινῶν «Ἐκφράσεων» ὑπὸ τοῦ μεγάλου διδασκάλου τοῦ Γένους, ὅμοιον τοῦ ὁποίου δεν ἠτύχησε νὰ ἴδῃ μέχρι τοῦδε ἡ νεοελληνικὴ Θεολογία). Πλὴν τοῦ Κιτιορικοῦ καὶ τινων ἀρχαιότερων περιηγητῶν (βλ. κατωτέρω) ποιοῦνται λόγον περὶ τοῦ Μ. Σπηλαίου καὶ οἱ Huchon (La Grèce continentale et la Morée, Paris, 1843 σ. 532 κ. ἐ.), Hofs ἐν 'Εγκυκλ. Ersch und Gruber τόμ. 85, σ. 71), ὁ ἡμέτερος *Παπανδρεῖον* (ἐν Καλαβρυτινῇ πετηρίδι, 1906, σ. 86 κ. ἐ.) καὶ ἄλλοι. Ἀναξία λόγου μονογραφίᾳ περὶ Μ. Σπηλαίου ἐξεδύθη ὑπὸ Θ. Τσεκούρα (Χωρογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ περιγραφή τοῦ Μ. Σπηλαίου, Ἀθήναι, 1907).

¹ Βλέπε κείμενον χρυσοβούλλου ἐν Κιτιορικῷ (ἐνθ' ἄνωτ.) σελ. 90-91, πρβλ. καὶ τὰ κατὰ τὴν ἀπώλειαν παλαιότερων χρυσοβούλλων ἐν σελ. 30 κ. ἐ.

² Πρβλ. Μίλλερ, 'Ιστορία τῆς Φραγκοκρατίας (κατὰ μετάφρ. Σ. Λάμπρου, τόμ. Α' σελ. 404).

³ Ὡς γνωστὸν, τὰ Καλάβρυτα μετὰ τῆς περιοχῆς τῶν, εἰς ἣν ἀνήκει καὶ τὸ Μ. Σπήλαιον, τιμάρια τῶν de Tontnay καὶ de la Trémoille, εἶχον ἤδη πρὸ τοῦ θανάτου Γουλιέλμου Ι' Βιλλεαρδουίνου (+1272) περιέλθει εἰς τοὺς 'Ελληνας, οἵτινες εἶχον μεταβάλει ταῦτα εἰς πολιτικὸν κέντρον, ἐνθα καὶ τὰ γράμματα ἠκμαζον. ὡς ἀποδεικνύει τοῦτο ἡ ἐπίσκεψις τοῦ περιφημοῦ Κυριακοῦ τοῦ ἐξ 'Αγκῶνος, ὅστις κατὰ τὰς περιοδείας του (1435-1449) εἴρην ἐν Καλαβρυτοῖς λόγιους, ὡς τὸν

Εἰκ. 2. Τὸ Μ. Σπήλαιον κατὰ φανταστικὴν χαλκογραφίαν τοῦ ἔτους 1780.

3. *Τέχνη τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου.* Τὸ κύριον οἰκοδόμημα τῆς Μονῆς ἔχει ἐπὶ ὀροφάς, περιλαμβανούσας 80 κελλῖα, τοῦ Καθολικοῦ ἢ τοῦ Ναοῦ εὐρισκομένου κατὰ τὴν τρίτην ὀροφήν τοῦ κτιρίου· χαλκογραφίαι τοῦ ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνος, ἀπεικονίζουσαι συνήθως κάτωθεν τῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τὸ φανταστικώτερον πάντοτε τὴν Μονήν, δεικνύουν τὴν διάταξιν τῶν μερῶν τοῦ κτίσματος· ἡ σύγκρισις τῶν εἰκ. 2 καὶ 3 πρὸς τὴν εἰκ. 1 δύναται νὰ δείξῃ τὰς διαφοράς· ἐν ταῖς χαλκογραφίαις παραλείπεται τὸ ὕψος τοῦ βράχου ἵνα τονισθῶσι τὸ ἀνοιγμα ἢ ἡ στεφάνη τοῦ σπηλαίου καὶ οἱ τροῦλλοι τοῦ Καθολικοῦ, ἐν ᾧ πράγματι ἡ στεφάνη τοῦ σπηλαίου ἀπεκρύβeto ὑπὸ τῶν κτισμάτων οἱ δὲ τροῦλλοι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διακριθῶσι.

Τὰ καθέκαστα μέρη τῆς Μονῆς εἶνε: ἡ πρὸς Ν. ἀνοιγομένη πύλη τῆς Μονῆς (εἰκ. 4), ἥτοι χαμηλὴ σιδηρὰ θύρα ἐν πλασίῳ ὀρθογωνικῷ ἀπολήγοντι εἰς ὑψηλὸν ὀξυκόρυφον διὰ κεραμοπλαστικῶν ὀδόντων κοσμούμενον τόξον· αἱ

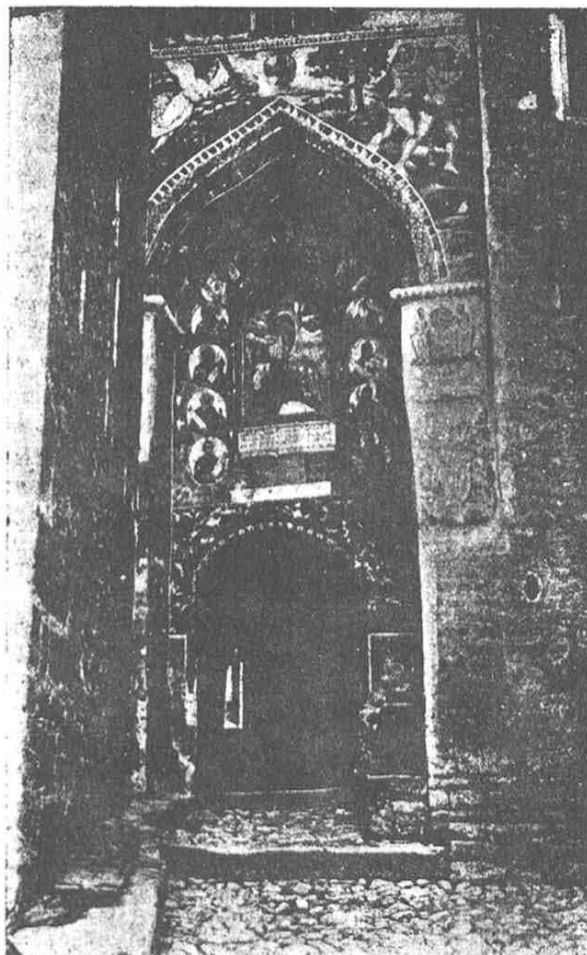

Εἰκ. 3. Τὸ Μέγα Σπήλαιον μετὰ τῆς εἰκόνος τοῦ Λουκά καὶ τῶν θαυμάτων τῆς εὐρέσεως αὐτῆς κατὰ φανταστικὴν χαλκογραφίαν τοῦ ἔτους 1807.

Γεώργ. Καντακουζηνόν, παρὰ τοῦ ὁποίου μάλιστα ἐδανεῖσθη βιβλία, ἐν οἷς τὸν Ἡρόδοτον (βλ. Miller, ἐνὶ ἄνωτ. τόμ. Α' σ. 226 καὶ Β' σ. 128). Ἡ ἱστορία τῆς Μονῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ ἡ σπουδαιότης συμβολῇ τοῦ Μ. Σπηλαίου εἰς τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας αγῶνα παραλείπονται ἐνταῦθα ὡς ἐκτεθειμένα πολλάκις (βλ. Παπανδρέου, Ἑπετηρίδα, ἔ. ἀ. σελ. 99, 317 κ. ἐ. Πρὸς καὶ κατωτέρω τὰ περὶ ἱστορημένων χειρογράφων, λειψανοθηκῶν κ. ἄ.).

φαινόμεναι ἐν τῇ εἰκόνι 4 τοιχογραφίαι εἶνε ἀκαλαίσθητα ἔργα κατὰ τὸ ἔτος 1900 ποιηθέντα, ὡς ἡ ταινία ἡ κάτωθεν τῆς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σηκοῦ εἰκόνος τῆς Θεοτόκου ἀναγράφει· κάτωθεν τῆς ταινίας ταύτης εὐρίσκεται ἡ ἐξῆς ἐπὶ λίθου ἐπιγραφή, ἣτις εἶνε καὶ ἡ ἀρχαιοτέρα περὶ τῆς σημερινῆς Μονῆς μαρτυρία:

τοῦ Σεπτεμβρίου μηνὸς ἐκάη τὸ Μέγα Σπήλαιον ὥστε δὲν ἔμεινε λίθος ἐπὶ λίθου· καὶ τὸν Μάρτιον μῆνα (τὸ ἐπόμενον ἄρα ἔτος 1641) ἐβάναμε θεμέλιον. 7148, ἀπὸ Χριστοῦ 1640. (Τὸ ἔργον ἐγένετο) διὰ συνδρομῆς καὶ ἐπιμελείας Συμεὼν ἱερομονάχου τοῦ Καθηγουμένου (τῆς Μονῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου).

Εἰκ. 4. Ἡ Πύλη τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου.

ΕΤΩΣ ἔΡΜΗ ΑΠΟ ΧV ΑΧΜ ΕΙΣ ΤΕΣΑΡΕΣ
ΤΟΥ ΣΕΠΤΕΒΡΙΟΥ ΜΙΝΟΣ ΕΚΑΥ ΤΟ ΜΕΓΑ
ΣΠΗΛΕΩ ΟΣΤΕ ΔΕΝ ΕΜΙΝΕ ΛΙΘΟΣ ΕΠΙ ΛΙ
ΘΟΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΜΑΡΤΗΟΝ ΜΙΝΑ ΕΒΑΝΑ
ΜΕ ΘΕΜΕΛΙΩ ~ ἔΡΜΗ ΑΠΟ ΧV ΑΧΜ
ΔΙΑ ΣΗΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΙΑΣ ΣΙΜΕΩΝ ΙΕΡΟ-
ΜΟΝΑΧΟΥ
ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ

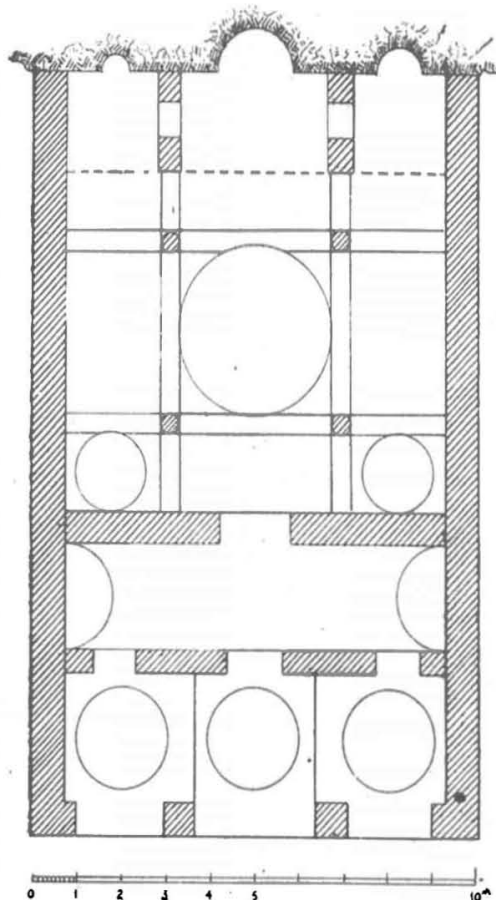
ἡτοι:

Ἔτους (ἀπὸ κτίσεως κόσμου) 7148, ἀπὸ Χριστοῦ
(γεννήσεως) 1640 εἰς (τάς) τέσ(σ)αρες

Διερχόμενοι τὴν πύλην συναντῶμεν στενὸν ἀνωφερῇ λιθόστρωτον διάδρομον, σχηματιζόμενον ἐκ τῶν τοίχων τῶν ἐκατέρωθεν ὑπαρχόντων κελλίων καὶ στεγαζόμενον διὰ καμάρας ὁ διάδρομος οὗτος ὁδηγεῖ εἰς τὸ Καθολικὸν ἢ τὸν Ναὸν τῆς Μονῆς, τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (23 Αὐγούστου, ἡμέραν τῆς εὐρέσεως, κατὰ τὴν παράδοσιν, τῆς εἰκόνος).

Ὁ Ναός, ὡς διακρίνεται ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 5),

ἔχει δύο Νάρθηκας: ἑξωτερικὸν Νάρθηκα τριμερῆ, στεγαζόμενον διὰ τριῶν ἡμισφαιρικῶν ὀροφῶν (calottes), βαινουσῶν ἐπὶ τῶν δύο πεσσῶν καὶ τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως τοῦ Ναοῦ, ἐκτεινόμενον δὲ μέχρι τῆς προσόψεως τοῦ ὕλου κτίσματος, ὅπου ἀνοίγονται παράθυρα — καὶ ἑσωτερικὸν Νάρθηκα διὰ καμάρας

Εἰκ. 5. Κάτοψις τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Μ. Σπηλαίου.

ἑστεγασμένον. Ὁ κυρίως Ναὸς εἶνε σταυροειδὴς μετὰ τρούλλου, τὰ δ' ἀπομένοντα τετράγωνα ἑκατέρωθεν τῶν κραιῶν ἢ καμαρῶν τοῦ σταυροῦ στεγαζόμενα ὁμοίως διὰ καμαρῶν κατὰ τὴν Πρόθεσιν καὶ τὸ Διακονικὸν καὶ δι' ἡμισφαιρικῶν ὀροφῶν κατὰ τὸν Νάρθηκα¹.

¹ Ἀρχιτεκτονικῶς ὁ Ναὸς τοῦ Μ. Σπηλαίου οὐδὲν ἰδιαιτέρον παρουσιάζει, ἀκολουθεῖ ὁμῶς πιστῶς τὸ ἐπικρατήσαν ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας σταυροειδὲς ἀρχιτεκτονικὸν σύστημα (βλ. Mil-

Πάντα τὰ μέρη τοῦ Ναοῦ καὶ τοῦ Νάρθηκος καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν, ἔργων τῶν μέσων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ὡς ἡ ἀνωθεν τῆς πύλης τοῦ Νάρθηκος καὶ ἐπὶ τῆς ἑσωτερικῆς ὕψεως τοῦ τοίχου ἐν συνεχείᾳ σειρᾷ γραπτῇ ἐπιγραφῇ ἐρμηνεύει:

« Ἐν ἔτει αχμ' ἐγένετο ἐμπρησμός, Θεοῦ παραχωρήσει, ἐν τῇ παρουσίᾳ σεβασμίας καὶ βασιλικῆς Μονῆ τοῦ θείου καὶ ἱεροῦ Σπηλαίου.

Καὶ ἠφανίσθη ἅπανα ὑπὸ τοῦ πυρός, οὐθέως μόνῃς τῆς σεβασμίας εἰκόνης τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, τῆς ἱστορηθείσης ὑπὸ τοῦ ἀγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ.

Τὸ δὲ αχμα' ἔτος ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ὠκοδομήθη ἐξ ἰδίων ἀναλωμάτων, ἡγουμενεύοντος κυροῦ Συμεῶν.

Τὰ δὲ νῦν ἀνιστορήθη καὶ ὁ θεῖος Ναὸς αὐτῆς οὔτις, τῇ βοηθείᾳ τῆς Θεοτόκου, ἡγουμενεύοντος κυροῦ Ἀνθίμου.

Ἐτεῖ ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας αχμ' ἐν μηνὶ Δεκεμβρίῳ, ἰνδικτιῶνος ζ'.

Χειρὶ Μανουὴλ ἱερέως τοῦ Ἀνδρόνου ἐκ πόλεως Ναυπλίου»².

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἑξωτερικοῦ Νάρθηκος εἶνε προφανῶς νεώτερα ἔργα, ἴσως τῆς αὐτῆς

et, L'école grecque dans l'architecture byzantine. Paris, 1916 σελ. 53 κ. ἐ.). Αἱ κατὰ βυζαντινὴν ἐπίσης παράδοσιν παρατηρούμεναι εἰς τινὰ μετὰ τὴν ἀλωσιν κτίσματα ἑλληνικῶν Μονῶν διακοσμήσεις τῶν ἑσωτερικῶν πλευρῶν καὶ τοῦ τρούλλου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθῶσιν ἐν Μ. Σπηλαίῳ, ὅπου μόνον τὸ ἑσωτερικὸν τοῦ Καθολικοῦ εἶνε ὁρατόν, πρὸς τὰς πλευράς: τοῦ δὲ συνδέονται ἕτερα τῆς Μονῆς κτίσματα.

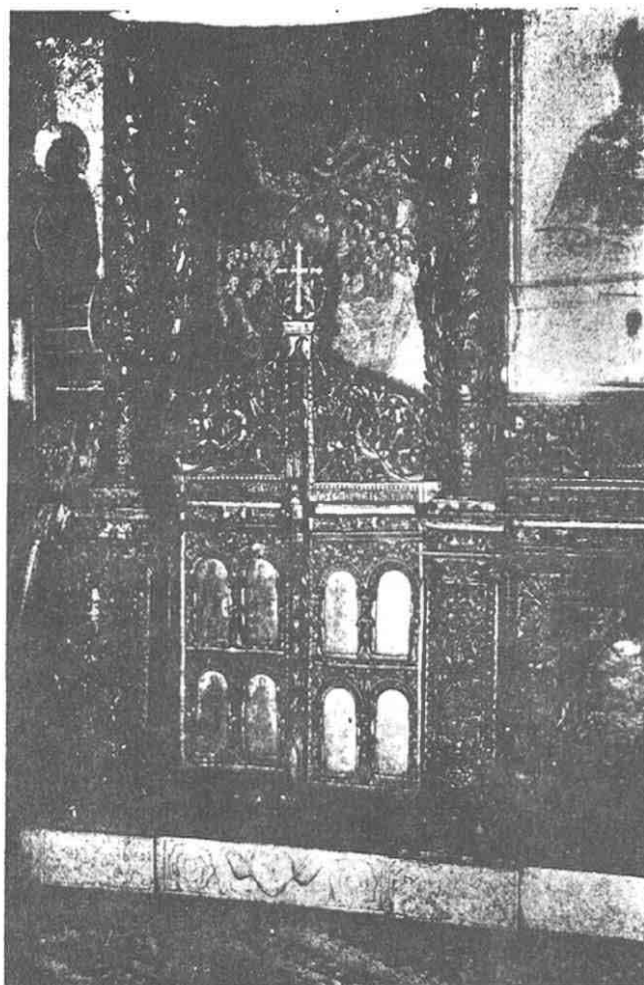
² Δυστυχῶς αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ (ὡς καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Νάρθηκος) ἔχουσι τοσοῦτον ἀμαυρωθῇ, ὥστε πᾶσα ἀπόπειρα πρὸς φωτογράφησιν τῶν αξιολόγων τούτων ἔργων τοῦ 1653 ἀπέτυχεν· ἡ δεξιὰ τοῦ Νάρθηκος παράστασις τοῦ ζωγράφου ἢ τοῦ χορηγοῦ εἶνε ἀξία πολλῆς προσοχῆς καὶ διὰ τὴν τεχνοπρίαν τῆς ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν γνώσιν τῆς πελοποννησιακῆς ἐνδυμασιολογίας κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, μεθ' ἧς ὁ τεχνίτης ἀπεικονίζει ἀριστοτεχνικώτατα τὸ παριστώμενον πρόσωπον. Ἡ διάταξις τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων τοῦ Καθολικοῦ εἶνε ὁμοία πρὸς τὴν δογματικὴν εἰκονογραφικὴν διάταξιν τῶν ἁγιορειτικῶν Ναῶν, οἵτινες διεκοσμήθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ τοιχογραφιῶν τὸν ΙΖ' αἰῶνα (πρβλ. Γ'. Σωτηρίου, τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἐν ἐκδ. Συλλόγου ὠφελίμων βιβλίων, 1915, σελ. 121 καὶ 124 κ. ἐ.). Λεπτομέρειαι ἐν τούτοις ἰδιάζουσαι οὐ μόνον εἰς τοὺς εἰκονογραφικοὺς κύκλους ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς κατὰ μέρος παραστάσεις καὶ μάλιστα εἰς τὴν τεχνοπρίαν παρατηροῦνται ἐν ταῖς τοιχογραφίαις τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Μ. Σπηλαίου· περὶ τῶν λεπτομερειῶν τούτων, αἵτινες δύναται νὰ διαφωτισῶσι τὴν ἐν Πελοποννήσῳ ἀνάπτυξιν τῆς νεοελληνικῆς βυζαντινιστοῦς ἀγιογραφίας, θὰ πραγματευθῶμεν ἄλλαχού.

Παράρτημα το Ἀρχαι

ἐποχῆς, καθ' ἣν ἐγένετο καὶ ἡ τοιχογράφησις τοῦ δεξιώτερον τῆς Μονῆς ἐκτισμένου κατὰ τὸ 1808 Ναοῦ τοῦ Νεκροταφείου τῆς Μονῆς, τοῦ τιμωμένου ἐπ' ὀνόματι τῶν Ἀγίων Πάντων, οὗτινος τὴν ἐπὶ τῆς ἀψίδος εἰκονιζομένην Πλατυτέραν παραθέτομεν ἐνταῦθα (εἰκ. 6).

Σπουδαιότητα διὰ τὴν προ τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας ἀναπτυχθεῖσαν ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ταῖς νήσοις τῆς Ἑλλάδος ἐκκλησιαστικὴν τέχνην ἐνέχουσι: τὸ τέμπλον τοῦ Ναοῦ τῆς Μονῆς, τὸ

Εἰκ. 7. Τμήμα τοῦ Τέμπλου τοῦ Καθολικοῦ Μεγάλου Σπηλαίου.

ἡ ἐπιφάνεια τῶν θυροφύλλων καλύπτεται ὑπὸ ἀναγλύφων ἐπὶ τοῦ μετάλλου τορευτικῆς τέχνης

παραστάσεων, ἀπεικονίζουσιν κυρίως τὸ σύνθημα ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ θέμα τῆς ρίζης τοῦ Ἰεσοῦ (πρβλ. τὴν ἀνωθεν τῶν ὠμων τοῦ Ἰεσοῦ

γον τοῦτο ποιήσασα, ζητεῖ τὴν συγγνώμην παρὰ τῶν περιεργαζομένων τὴν κατασκευὴν, ἂν κανένα μέρος οὐκ εἰργασταὶ προσφνῶς καὶ κατὰ τὸ δέον· τέλος κάτωθεν τοῦ Ἰεσοῦ φέρεται ἡ ἐπιγραφή: «Εἰργαστο μὲν τὸ ἔργον ἐν Λεβαδείᾳ ἐπιστάσει δ' ἐσχηκεν ἡ πύλη πέρας Ἰαννούλη εὐκλεοῦς τοῦ Νακίδου ἐπὶ χειρὶ Ἡλία τε τοῦ Βουτζυνᾶ γε καὶ Εὐσταθίου Δηβρανᾶ γε τοῦ Πίκλην ὁς περ πατρίς πέφυκε Κεφαλληνία» ἀλλὰ καὶ δύο ἕτεροι ἐμμετροὶ ἐπιγραφαί, ὁμοίως κάτωθεν τοῦ Ἰεσοῦ, μαρτυροῦσι τοὺς χορηγούς· οὕτως ἀριστερὰ μὲν εἶνε ἡ ἐπιγραφή: «Πύλη νοητὴ Μητρὶ τοῦ Θεοῦ Λόγου πύλην ἔοικε προσφουὺς ἐργασίας ταύτην ὁ Παρθένιος ὡς θρεπτὴρ πέλει Μονὴ μεγίστη ἥδε ἡ θαυμασία εἶπου Μέγα Σπήλαιον ἡ κεκλημένη πατρίς δὲ Σῶλος ἡ καλουμένη πύλη δὲ ταύτη πολλὰ μογήσας ὄγε καταβέβληκε δαψιλῶς τὴν δαπάνην ἐκ συλλογῆς τῆς παρὰ τῶν Ὁρθοδόξων συνεισφερόντων Παρθενίου ἀνέ-

ρος τοῦ ἐκ Ξενίας ὄγε Χατζῆς τοῦ Πίκλην», δεξιὰ δὲ «Οὐν εἰς σάλον διδούς περ οὐκουν τὸν πόδα ὁ Παρθένιος τῆς Μονῆς τῆςδε θρέμμα ἡ Πειρον, ἀλλ' οὐν δ' ἐληλυθὼς πόνος τὸ ἔργον εἰργάσατο τουτὶ ἐντόνως οὐκουν γε ὑπνώσειεν ἡ Θεία πύλη ἡ φυλάσσουσα χαλεπῶν πάντων τόνδε ὦ καὶ παράσχει ψυχικὴν σωτηρίαν». Κατὰ τὰς ἀνωτέρω ἄρα ἐπιγραφάς ἡ πύλη εἶνε ἔργον τοῦ 1805, ποιηθεῖσα ἐν Λεβαδείᾳ, τῇ ἐπιστάσει Ἰαννούλη Νακίδου, διὰ χειρὸς τῶν τορευτῶν Ἡλία Βουτζυνᾶ καὶ Εὐσταθίου Δηβρανᾶ ἐκ Κεφαλληνίας καὶ διὰ δαπάνης τοῦ μοναχοῦ Παρθενίου. Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν φαίνεται ὅτι πρῶτος ὁ Βουτζυνᾶς ἤρχισε τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου εἰς μὴ μαρτυρούμενον τόπον, εἰτα δὲ ἡ Μονὴ ἀνέθηκεν εἰς τὸν Νακίδην τὴν ἐπιστάσιαν τοῦ ἔργου, ὅπερ συνετελέσθη ἐν Λεβαδείᾳ τῆς Βοιωτίας, προσληφθέντος καὶ ἑτέρου τορευτοῦ τοῦ Δηβρανᾶ.

σαι ἐπιγραφὴν: *Τὴν Ἰεσοῖ κλίμακα τό τε δένδρον|καὶ τοὺς προφῆτας ὑπὲρ ἀγγέλους βλέπε|καὶ δεῖ ὁδοὺς δεικνύντας ἐκ τῶν σχημάτων*· ὁ προπάτωρ παρίσταται ἐξηπλωμένος κατὰ τὴν βάσιν, ἄνωθεν δὲ τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν ποδῶν, του σχηματίζονται διὰ κλιματῖδος ἐγκόλπια, ἐν οἷς εἰκονίζονται οἱ προφῆται κρατοῦντες εἰλιτάρια μετ' ἐπιγραφῶν, ἐν ᾧ τέσσαρα ἐξαπτέρυγα Χερουβεὶμ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας κλείουν τὴν ὅλην σύνθεσιν. Εἰς τ' ἀπο-

Ἑλένη (:) κρατοῦντες σταυρὸν καὶ δεξιὰ οἱ Ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος, ἐν ᾧ τ' ἀπομένοντα μέρη πληροῦνται διὰ τῶν ἐξῆς ἐπιγραφῶν: *Στίχοι λαμβικοὶ πρὸς τοὺς προσερχομένους τῇ Μονῇ ταύτῃ χάριν προσκυνήσεως, ὡς ἀπὸ τῆς τοῦ Δόγου Μητρὸς: «Πηγὴν ἀναψύχουσιν ἐνδρίσκει τάχος|δὲ πρὸς με φοιτῶν καὶ φλογὸς παθῶν δρόσον», δεξιὰ δέ: «ἐτερον ὡς ἀπὸ τοῦ ἐλθόντος: «τῶν σῶν ναμάτων ἐμφορηθῆναι θέλων|τῷ οἷ*

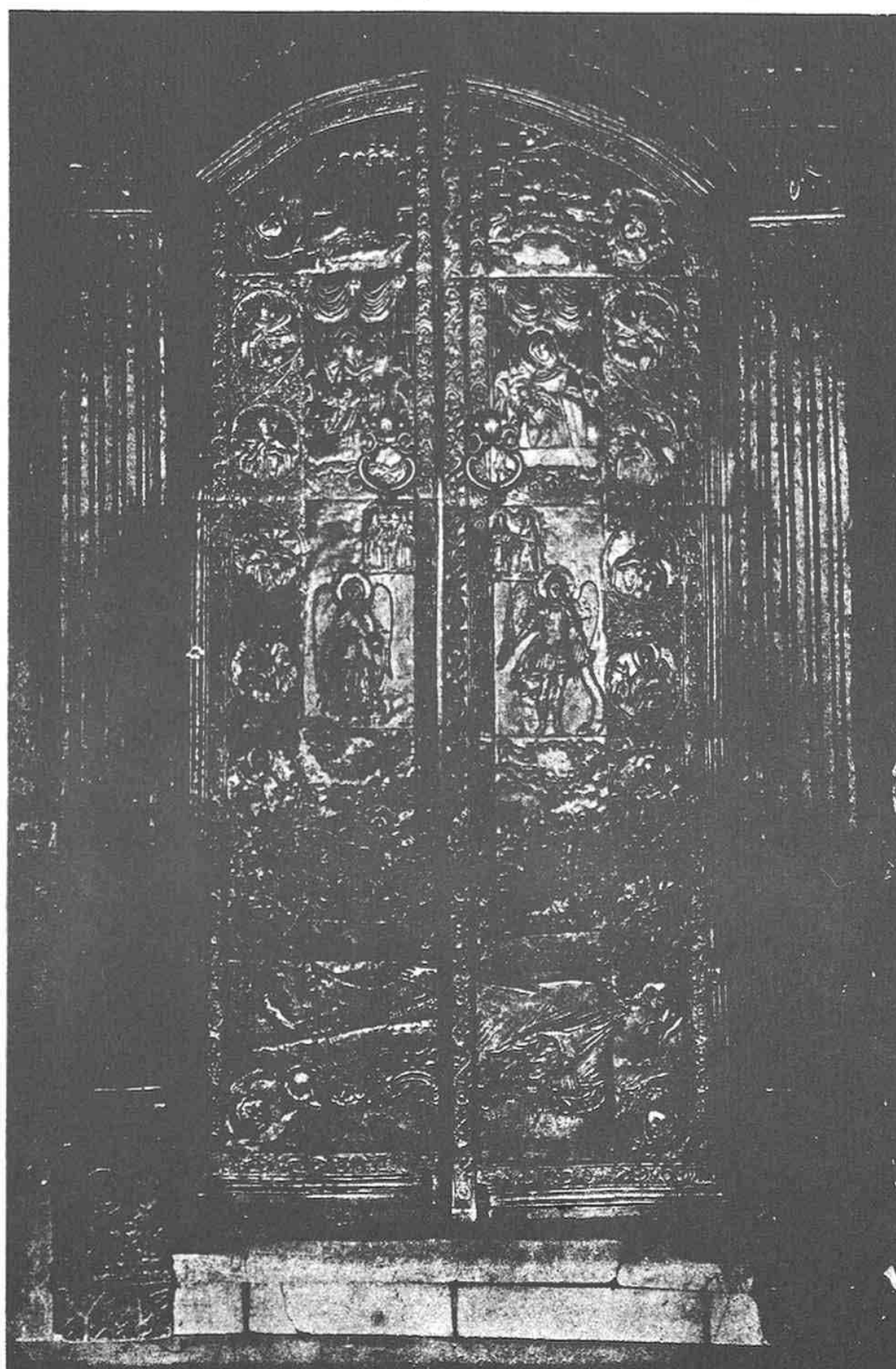

Εἰκ. 8. Τμῆμα δαπίδου μετὰ ψηφιδωμάτων τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου.

μένοντα μέρη ἀπεικονίζονται ἑκατέρωθεν τῶν Χερουβεὶμ καὶ προφητῶν ἐκ τῶν ἄνω καὶ ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ: τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς καὶ τὰ περὶ τὴν Μονὴν μετὰ παραστάσεων μοναχῶν, ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ἱστορῶν τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ἣτις παρίσταται δεξιὰ φέρουσα κάτωθεν τὴν ἐπιγραφὴν: *Πύλη τῆς Θείας δόξης, μετανοίας μοι πύλας|ἀναπέτασον καὶ ἐκ πυλῶν τοῦ Ἄδου ἐξάρπασσον, δέομαι, τὴν ταπεινὴν μου ψυχὴν*·, οἱ δὲ δύο Ἀρχαγγέλοι: ὁ Γαβριὴλ κρατῶν σφαῖραν καὶ σκῆπτρον καὶ ὁ φύλαξ τῆς πύλης Μιχαὴλ, κρατῶν ρομφαίαν καὶ εἰλιτάριον, ἐνθα εἶνε γεγραμμένον: *Βροτοὶ βλέποντες τὸ ξίφος τεταμένον|δοιο βέβηλοι καὶ ράθυμοι τοὺς τρόπους|ἐλ' δ' ἐγκακεῖτε, μὴ πρόσιτε τῇ πύλῃ*·, ἄνωθεν τῶν Ἀρχαγγέλων οἱ Κωνσταντῖνος καὶ

νεῶ πάρειμι· καὶ με προσδέχου» καὶ τέλος ἡ ἁγία Εὐφροσύνη ὡς ποιμενὶς καὶ δεξιὰ ἡ σκηνὴ τῆς συναντήσεως τῶν δύο κτιτόρων μοναχῶν μετὰ τῆς ποιμενίδος ἢ ὡς λέγεται ἡ εἰκὼν τῆς εὐρέσεως τῆς ἁγίας εἰκόνας.

Ἡ πύλη αὕτη τοῦ Μ. Σπηλαίου ἡ κοσμουμένη διὰ τοσούτων παραστάσεων καὶ ἐπιγραφῶν εἶνε ἱκανὴ νὰ μαρτυρήσῃ, ὅτι ἐν τῇ ἐλληνικῇ ἐκκλησίᾳ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἀκόμη διασώζεται ἀδιάσπαστος ἡ συνέχεια τῆς παραδόσεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἥς τὰ ἀριστα δείγματα ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶνε ἡ πύλη τῆς Ἀγίας Σοφίας (σημ. Γιερεΐ - Μπατάν - Καποῦ· πρβλ. ἡμέτερον ἔργον περὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐν ἐκδόσει Συλλόγου ὠφελίμων βιβλίων, 1917, σελ. 69-71) καὶ ἡ τοῦ Βατοπεδίου τοῦ Ἀγίου Ὁρους (βλ. Diehl, Manuel d'art byz. σ. 810), ἵνα περιορισθῶμεν εἰς τὰ σωζόμενα ἐκ τοῦ

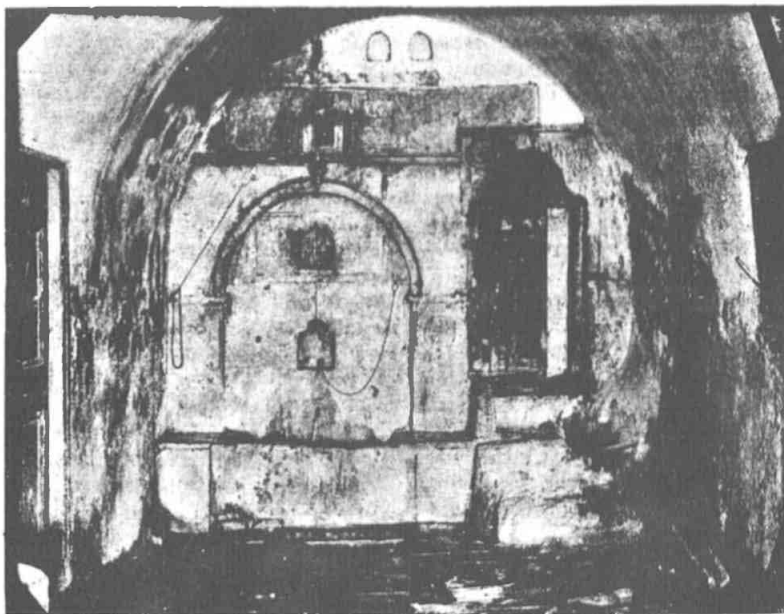
Εἰκ. 9. Ἡ ἐξ ὀρειγάλκου Πύλη τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Μ. Σπηλαίου, ἔργον τοῦ 1805.

αὐτοῦ μετάλλου μνημεῖα τῆς τέχνης τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς.

Τὰ λοιπὰ μέρη τῆς Μονῆς. Ἐκ τῶν λοιπῶν μερῶν τῆς Μονῆς ἄξια σημειώσεως εἶνε ἡ Κρήνη, ἡ Τράπεζα καὶ τὰ παρεκκλήσια τοῦ Μ. Σπηλαίου.

Ἡ ἱστορικὴ Κρήνη, ἐνθα, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἀνευρέθη ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, εὐρίσκεται ἀριστερὰ τοῦ Καθολικοῦ· αὕτη εἶνε καμάρια, ἥς τὸ βάθος εἶνε ἐπενδεδυμένον διὰ μαρ-

τέρωθεν τῆς ἄνω κόγχης τοῦ σηκοῦ ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἀνάγλυφος ἐπιγραφὴ: «*Ἡ βρούις αὐτὴ ἀνεκαίνισθη διὰ δαπάνης καὶ ἐξόδων τοῦ τε κυρ Ἀναγνώστου Παπαμανώλου ἐξ Ὑδρας καὶ κυρ Γεωργίου Τζακωνέου Σούπου ἐκ κόμης Καστανίτζης εἰς μνημόσυνον αὐτῶν καὶ τῶν γονέων. ρωβ' Ἀύγουστου κθ'*»· ὁμοία περίπου ἐπιγραφὴ ὑπάρχει καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰκόνης τῆς Θεοτόκου, διαφέρονσα μόνον κατὰ τὴν ἀρχήν, ἥτις διατυπῶται

Εἰκ. 10. Ἡ κρήνη τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου.

μαρίνων πλακῶν (εἰκ. 10), ἐν αἷς σχηματίζεται δεξιὰ ἄνοιγμα, δι' οὗ διαφαίνεται τὸ βάθος τοῦ σπηλαίου, καὶ ἀριστερὰ ὀρθογώνιος σηκός, ἔχων δύο μικρὰς κόγχας, ἐν αἷς τίθεται τὸ δι' ἀλύσεως κρεμάμενον πρόχειρον κύπελον, κάτωθεν δ' αὐτῶν ἡ ὀπή, δι' ἥς ῥεεῖ τὸ ὕδωρ εἰς τὴν παρὰ τὴν βᾶσιν τοῦ σηκοῦ εὐρισκομένην βαθεῖαν τετράγωνον λεκάνην· τὰ ἐκατέρωθεν μέτωπα τοῦ τόξου τοῦ σηκοῦ κοσμοῦνται δι' ἀναγλύφων μετὰ στροβίλων μαρμαρίνων πλακῶν, ἄνωθεν δ' αὐτῶν ἐντὸς μικρᾶς κόγχης εὐρίσκεται ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, πρὸ τῆς ὁποίας καίει ἀκοίμητος κανδήλα καὶ ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης ταύτης ἀνάγλυφοι καὶ ἐνεπίγραφοι πλάκες· ἑκα-

διὰ τῶν λέξεων «*ἡ παροῦσα πηγὴ ἐκτίσθη διὰ δαπάνης, πόνων καὶ ἐξόδων κλπ.*».

Ἀριστερὰ τῆς Κρήνης εὐρίσκεται ἡ Τράπεζα ἢ τὸ Ἐστιάτοριον τῆς Μονῆς, ἥτις εἶνε συνήθης ὀρθογώνιος ἐπιμήκης αἶθουσα διὰ καμάρας ἐστεγασμένη· ἡ Τράπεζα αὕτη χρησιμοποιεῖται σήμερον ὡς ἀποθήκη, καθόσον οἱ μοναχοὶ διαιτῶνται ἐν τοῖς κελίοις των, προτιμῶντες τοῦ κοινοβιακοῦ τὸν ἰδιόρρυθμον βίον· δεξιὰ τῆς Κρήνης εἶνε ὁ κλίβανος ἢ ὡς ὀνομάζουσι τοῦτον οἱ μοναχοί: ἀρταποθήκη, εὐρύχωρος καμαρωτὴ αἶθουσα μετὰ μεγάλου κλίβανου, ἥτις ἄλλοτε ἦτο καὶ διὰ τοιχογραφῶν κεκοσμημένη.

ἵνα δὲ συμπληρώσωμεν τὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς προσθέτομεν, ὅτι εὐρίσκονται ἐντὸς τοῦ κυρίως κτιρίου καὶ εἰς τὴν τετάρτην ὀροφὴν **πέντε παρεκκλήσια**, ἅτινα εἶνε μικρὰ μονόκλιτα ὁρομικὰ ναῦδρια διὰ ξυλίνης στέγης ἢ καμάρας ἐστεγασμένα· ταῦτα τιμῶνται ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἀγίας Εὐφροσύνης, ἐνθα λέγεται ὅτι διέμεινε καὶ αὐτὸς ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς, τῆς Ἀγ. Αἰκατερίνης, τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειρωτῶν καὶ τῶν Ταξιαρχῶν (συνεχόμενα) καὶ τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν· τινὰ τούτων εἶνε κοσμημένα δι' ἀξιολόγων τοιχογραφιῶν, τέμπλων καὶ φορητῶν ἐπὶ σανίδων εἰκόνων· ἀξιολογιώτερον τούτων εἶνε τὸ παρεκκλήσιον τοῦ **Ὁσίου Λουκᾶ** καὶ τῶν Ταξιαρχῶν, κατὰ τὴν Πρόθεσιν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: **«Διὰ συνδρομῆς τοῦ πανοσιωτάτου καὶ σεβασμιωτάτου ἀγίου Καθηγουμένου κυρίου κυρῆ Ἰωῆ. Ἀνεκαίνισθη ὁ θῖος καὶ ἱερὸς οὗτος Ναὸς καὶ ἐκαλοπύσθη διὰ ἐξόδου τῆς ἐκλαμπροτάτης καὶ εὐσεβεστάτης Δόμνης κυρίας Αἰκατερίνης... καὶ τοῦ ὑψηλοτάτου καὶ εὐσεβεστάτου αὐθέντου Κωνσταντῆ Νικολάου Βοεβόδα τοῦ Μανροκορδάτου ἐνεκεν σωτηρίας. Καθηγουμένος διὰ τοῦ νῆν ὁ ἀνωθεν Ἰωῆς ΑΨΥΑ' (1791)»**. Εἰς τὰ ἐκτὸς τοῦ κυρίως κτιρίου τῆς Μονῆς κτίσματα εὐρίσκονται ἕτερα τρία παρεκκλήσια: τοῦ Ἀγίου Νικολάου, τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου εἰς ὑπερκείμενον τῆς Μονῆς καὶ ἐπὶ τοῦ βράχου σπηλαίου καὶ τῶν Ἀγίων Πάντων ἢ τοῦ Ναοῦ τοῦ Νεκροτοφείου τῆς Μονῆς, ὅστις εἶνε καὶ τὸ σπουδαιότερον καὶ μεγαλύτερον τῶν παρεκκλησίων τοῦ Μ. Σπηλαίου, τῷ 1808 ἰδρυμένον, ὡς ἡ ἀνωθεν τῆς πύλης τῆς προσόψεως ἐπιγραφή μαρτυρεῖ¹.

Β. Κειμήλια τῆς Μονῆς.

Ἀρχαιολογικὴν καὶ ἱστορικὴν ἀξίαν ἐνέχουν κυρίως τὰ κειμήλια τῆς Μονῆς, διὰ τὴν ταξινόμησιν τῶν ὁποίων μετέβημεν εἰς Μέγα Σπήλαιον. Ταῦτα πρὸ τῆς ταξινόμησεως ἐφιλιόσονται εἰς ἐπτὰ ξυλίνας προθήκας ἐστημένας ἀριστερὰ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς, τῆς κειμένης παρὰ τὸν Νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ· ἡ προγενεστέρα ταξινόμησις συνίστατο εἰς τὴν ἐπίδειξιν τῶν βαρυντιμωτέρων ἀμφίων, λειψανοθηκῶν καὶ ἱερῶν σκευῶν καθόλου· ὑφ' ἡμῶν ἐγένετο ταξινόμησις κατ' ἀρχαιότητα καὶ ἱστορικὴν ἀξίαν, διηρέσαμεν δὲ τὴν συλλογὴν εἰς δύο κυρίως μεγάλα τμήματα: εἰς **τμήμα ἀμφίων** (Ἐπιτάφιοι, λάβαρα, ἱερατικά ἐνδύματα καὶ τῶν τριῶν βαθμῶν, ζῶναι, ἐγκόλπια, μίτραι καὶ δεσποτικαὶ ράβδοι) καὶ εἰς **τμήμα ἱερῶν σκευῶν** (Σταιροί, λειψανοθήκαι, Δισκοπότηρα καὶ Εὐαγγέλια)· ἴδιον τμήμα κατηρτίσαμεν ἐκ τῶν **ἱστορημένων χειρογράφων**, χωρίσαντες αὐτὰ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς, ἡδύνατο δὲ καὶ τέταρτον τμήμα νὰ σχηματισθῇ ἐκ τῶν **ἀρχαιοτέρων φορητῶν ἐπὶ σανίδων εἰκόνων**, ἃν τοῦτο ἐπέτρεπε ἡ λειτουργικὴ τῶν χρησῶν· εὐτυχῶς αἱ εἰκόνες αὐταὶ (αἱ δύο τῆς Θεοτόκου, αἱ φερόμεναι ὡς ἔργα τοῦ Λουκᾶ καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Παλαιολόγου αἱ φιλασσομένηαι ἐν τῷ Καθολικῷ, ὡς καὶ τινες ἀξιόλογοι εἰκόνες τῶν παρεκκλησίων) φυλάσσονται ἐντὸς θηκῶν καὶ πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον πᾶσα περισυλλογὴ περιτεύει. Ἐνταῦθα ἀρχόμεθα περιγράφοντες τὰ κειμήλια ἀπὸ τῶν εἰκόνων.

1. **Ἡ κυριωτάτη εἰκὼν τῆς Μονῆς, ἡ φερομένη ὡς ἔργον τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ.** Πρῶτον καὶ κυριωτάτον κειμήλιον τῆς Μονῆς εἶνε ἡ πολυθρύλλητος εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, ἡ ἱστορηθεῖσα, κατὰ τὰς παραδόσεις, ὑπὸ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ (εἰκ. 11). Ἡ εἰκὼν φυλάσσεται σήμερον ἐντὸς ἀργιρᾶς θήκης¹ καὶ εἰρίσκεται κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ Τέμπλου τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς.

¹ Ἡ θήκη αὕτη, ἐν ἣ παρίστανται ἀνίγλυπτοι: ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα καὶ περὶ αὐτὴν οἱ 12 προφῆται ἐν ἐγκολπίοις, σχηματιζόμενοι διὰ κλιματίδος ἐκπλαστανούσης ἐκ τῆς ὁσφύς τοῦ Ἰεσοῦ. ἢ Ἀγία Τριάς, τὸ φορτολόγιον κλπ. εἶνε ἔργον τοῦ 1746 ὡς ἐρμηνεύει ἡ ἐπ' αὐτῆς υπάρχουσα ἐπιγραφή: **«Διὰ δαπάνης καὶ ἐξόδου ἀφίερωμα τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Νικολάου Λογοθέτου. Καστρινοῦ μετὰ τῶν γονέων καὶ ἀδελφῶν Αἰκατερίνης καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν ΑΨΜ' μηνὶ Μαρτίῳ α'»**.

¹ Ὡς παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης, παραθετομεν ἐν τῇ κειμένῳ ἐνίστε μετὰ τῶν ὀρθογραφικῶν τῶν ασφαμάτων, καὶ τὰς ἀνεκδοτοὺς μέχρι σήμερον ἐπιγραφάς τοῦ Μ. Σπηλαίου, αἵτινες δύνανται ν' ἀποθῶσι διὰ τὸν θέλοντα ἱστορικῶς νὰ ἐξετάσῃ τὰ τῆς Μονῆς πολύτιμος πηγὴ. Δυστυχῶς ἡ ἐπὶ πέντε μόλις ἡμέρας ἐν Μ. Σπηλαίῳ διαμονή, καθ' ἣς ἡσχολήθημεν κυρίως εἰς τὴν ταξινόμησιν τῶν κατωτέρω δημοσιευομένων κειμηλίων δὲν ἐπέτρεψε νὰ λάβωμεν πανομοιότυπα τῶν ἐπιγραφῶν· ἀλλ' οὔτε καὶ πᾶσας τὰς ἐπιγραφάς τῶν διαφορῶν μερῶν τῆς Μονῆς συνηθροίσασμεν, ἐπιφυλασσόμενοι βραδύτερον νὰ μελετήσωμεν καὶ μετὰ πανομοιότυπων ἐκδώσωμεν αὐτάς· διὸ ἡ παρούσα μελέτη δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόχειρος σκιαγραφία τῆς Μονῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου καὶ ὡς ἀναγκαίᾳ εἰσαγωγή τῆς κατωτέρω μελέτης περὶ τῶν κειμηλίων τῆς Μονῆς.

Εἶνε τοσοῦτον συγκεχυμένα ὅσα περὶ τῆς εἰκόνης ταύτης ἐγράφησαν μέχρι τοῦδε¹, ὥστε νομίζομεν ἀναγκαῖον νὰ περιγράψωμεν ἐκτενέστερον πῶς αὐτήν, ἀφ' οὗ μάλιστα, καθόσον γνωρίζομεν, τὸ πρῶτον ἤδη δημοσιεύεται πιστῇ ἀπεικόνισις αὐτῆς².

Ἡ εἰκὼν τοῦ Μ. Σπηλαίου ἦτο ποτε ἀνάγλυφος ἐπὶ σανίδος παράστασις τῆς βρεφοκρατούσης Θεοτόκου, κοσμηθεῖσα προφανῶς βραδύτερον δι' ἀργυρᾶς τοξοειδοῦς ἐπενδύσεως ἢ ὡς λέγεται ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ γλώσσῃ δι' ἀργυρᾶς ἐσθῆτος³· σήμερον ἡ ὕλη, δι' ἧς ὁ τεχνίτης παρεσκεύασε τὸ ἀνάγλυφον, πιθανώτατα ἔνεκα τῆς πυρκαϊᾶς τῆς Μονῆς τῆς συμβάσης τῷ 1640, ἔχει κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπανθρακωθῇ καὶ μόνον τὸ διάγραμμα τῆς παραστάσεως διακρίνεται. Ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς τῆς εἰκόνης ἦτο ὁ ἀκόλουθος: κατὰ τὸ μέσον τῆς ἐπιφανείας σανίδος (0,68×0,57 μ.) διὰ μίγματος ἐκ κηροῦ καὶ μαστίχης εἶχε ποιηθῇ ὑπὸ τοῦ τεχνίτου ἡ προτομὴ τῆς Θεοτόκου (0,49×0,29 μ.) κατὰ τὰ τρία τέταρτα ἐστραμμένης καὶ κρατούσης διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὸ βρέφος (0,18×0,10 μ.), ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἐστήριζεν ἐπὶ τοῦ στήθους· ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τούτου εἶχεν ἐπικολληθῇ λεπτὴ ὀθόνη, ἥτις ἐξηπλοῦτο καὶ καθ' ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τῆς σανίδος· ἐπὶ τῆς ὀθόνης ταύτης εἶχον τεθῇ τὰ χρώματα, δι' ὧν ἡ ἀνάγλυφος παράστασις ἐφαίνετο ζωηροτέρᾳ, σινδυαζουσα οὕτω τὴν τέχνην τοῦ γλύπτου καὶ τοῦ ζωγράφου. Κατὰ τὴν πυρκαϊάν ἡ ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου ὀθόνη ἐκαύθη, τὰ χρώματα ἐξέλιπον, αὐτὸ τὸ ἀνάγλυφον παρεμορφώθη, ἴχνη δὲ ὀθόνης παρέμειναν μόνον περὶ τὴν κεφαλὴν καὶ κάτωθεν τῶν γονάτων τῆς Θεοτόκου, ὡς διακρίνει τις ἐν τῇ εἰκόνι 11· ἡ ὀθόνη ὅμως ἢ καλύπτουσα τὴν περὶ τὸ ἀνάγλυφον ἐπιφάνειαν τῆς σανίδος διεσώθη διότι κατὰ τὴν πυρκαϊάν προεφυλάσσετο ὑπὸ τῆς ἀργυρᾶς ἐσθῆ-

τος· ἡ ἐπιφάνεια αὕτη τῆς σανίδος, ὡς ἡδυνήθη παραμερίσας μέρη τῆς ἐσθῆτος νὰ διακρίνω (εἶνε δὲ ἀδύνατος ἡ ἀφαίρεσις ὁλοκλήρου τῆς ἐσθῆτος ὡς ἔχει σήμερον ἡ εἰκὼν), ἔχει

Εἰκ. 12. Ἡ εἰκὼν τοῦ Λουκά μετὰ τῶν σημερινῶν ἐπενδύσεων καὶ στεμμάτων.

ἐλαφρῶς ἀναγλύφους ἐλικοειδεῖς μετὰ στιγμῶν διακοσμήσεις καὶ βαθὺν ἐρυθρὸν χρωματισμόν. Ὅμοιος πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς σανίδος ἀλλὰ μετὰ πλουσιωτέρων διακοσμήσεων εἶνε καὶ ὁ φωτιστέφανος τῆς Θεοτόκου, ὅστις ἐπίσης διεσώθη διότι ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ ἐν τῇ εἰκ. 12 διακρινομένου ἀργυροῦ δι' ἀστέρων, φύλλων κ. ἄ. φωτιστεφάνου.

Σπουδαιότητα διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς εἰκόνης ἐνέχει ἡ ἀργυρᾶ ἐσθῆς, ἥτις εἶνε γνησίως βυζαντινὴ, ὡς δύναται συγκριτικὴ μελέτη νὰ ἀποδείξῃ¹· ἡ ἐσθῆς αὕτη ἔχει ἐκατέρωθεν τῆς

¹ Ἡ κυριωτέρα περιγραφή καὶ ἐρμηνεία τῆς εἰκόνης εἶνε ἡ ὑπὸ τοῦ Οἰκονόμου ἐν τῷ Κτιτορικῷ (σ. 64-67) ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν: «Σύντομος ὑποτύπωσις ἡ σχεδιογραφία τῆς ἐν τῷ Μ. Σπηλαίῳ εἰκόνης κλπ.». Αὕτη ἐπαναλαμβάνεται σχεδὸν αὐτολεξεῖ ὑφ' ὅλων τῶν περὶ τῆς Μονῆς καὶ τῆς εἰκόνης πραγματευθέντων (περὶ τῆς ἐρμηνείας ταύτης τῆς εἰκόνης ὑπὸ Οἰκονόμου βλέπε κατωτέρω).

² Ἐν τῷ Κτιτορικῷ δημοσιεύεται φανταστικὴ εἰκὼν, σχεδιασθεῖσα ὑπὸ Κ. Φανέλλη (ἡ ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου εἰκὼν)· ὁμοίου τύπου ἀλλ' ἀρχαιότερα καὶ ἀτεχνος εἶνε ἡ χαλκογραφία τοῦ 1803 (βλέπε εἰκ. 3).

¹ Βλέπε τὴν ἐσθῆτα τοῦ ἀρχαγγέλου τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Ὀχρίδος, ἔργον τῶν ἀρχῶν τοῦ 1Β' αἰῶνος

Θεοτόκου δύο ἐγκόλπια τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ παριστωμένων κατὰ πρόσωπον καὶ ἐν στάσει δεήσεως μετὰ λώρου καὶ κυματίζοντος διαδήματος¹, ἐν ᾧ τὰ λοιπὰ μέρη κοσμοῦνται διὰ ἐλικοειδῶν ἐσχηματοποιημένων καὶ γεωμετρικῶς τεθειμένων διακοσμήσεων καὶ πολλῶν παραστάσεων· οὕτω τετράκις παρίστανται: ὁ Ἅγ. Νικόλαος καὶ ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα ἐντὸς μικρῶν τετραγώνων πλαισίων ἄνωθεν τῆς ἐπιγραφῆς ΜΡ. ΘΥ καὶ ἑκατέρωθεν τῶν γονάτων τῆς Θεοτόκου, δις ὁ Ἅγ. Γεώργιος ἐπιππος φονεύων δράκοντα ἄνωθεν τοῦ φωτοστεφάνου τῆς Θεοτόκου, αἱ παραστάσεις Ὑπαπαντῆς, Βαπτίσεως, Θεοτόκου καὶ Ἀρχαγγέλων κατὰ τὴν βάσιν καὶ τέλος δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῶν εἰκονιδίων Ἅγ. Νικολάου καὶ Θεοτόκου δύο στρατιωτικοὶ ἄγιοι ἐν ἐγκολπίοις. Κοσμήματα καὶ παραστάσεις πείθουσιν, ὅτι πρόκειται περὶ συνήθους βυζαντινῶν χρόνων ἐπενδύσεως ἢ περὶ ἔργου ἐκ τῶν γνωστῶν καὶ εἰς τεμάχια πολλάκις ἐν ταῖς ἀγοραῖς πωλουμένων ἀπὸ τοῦ ΙΑ' καὶ ἐξῆς αἰώνων· περὶ τῆς ἐπενδύσεως ὅμως τῆς ἡμετέρας εἰκόνος, ἔνεκα τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τῆς Ὑπαπαντῆς, ὅπερ παρίσταται ἀριστερὰ κατὰ τὴν βάσιν, καὶ ὅπου τὸ βρέφος κρατεῖται ὑπὸ τοῦ Συμεῶν καὶ οὐχὶ ὑπὸ τῆς Θεοτόκου, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι δὲν δύναται αὕτη νὰ εἶνε παλαιότερα τοῦ ΙΓ' αἰῶνος².

Ἐχοντες οὕτως ἀσφαλὲς τεκμήριον, ἥτοι ἐπένδυσιν βυζαντινῶν χρόνων, δυναμένην νὰ χρο-

νολογηθῇ τὸν ΙΓ' αἰῶνα, ἴδωμεν τί δύναται ἐκ τῆς τέχνης καὶ τῶν περὶ τὴν ἀνάγλυφον εἰκόνα τοῦ Μ. Σπηλαίου παραδόσεων νὰ ἐξαχθῇ. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τέχνην τῆς εἰκόνος, ἡ εἰκὼν τοῦ Μ. Σπηλαίου εἶνε ἀνάγλυφος καὶ ὁμοία πρὸς τὰς ἐπὶ μαρμάρου ἀναγλύφους βυζαντινῶν χρόνων εἰκόνας τῆς βρεφοκρατοῦσης Θεοτόκου, ὡς εἶνε ἡ γνωστὴ Παναγία τοῦ Ἅγ. Μάρκου τῆς Βενετίας, ἡ λεγομένη Παναγία μετὰ τοῦ ὄπλου (Madonna della schioppa), ἡ ἀρχαῖα εἰκὼν τῆς Πορταΐτιδος τῶν Ἱερῶν τοῦ Ἄθω κ. ἄ. καθὼς καὶ πρὸς τὰς γραπτὰς βυζαντινὰς εἰκόνας τὰς φερομένας ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς Ὁδηγητρίας, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ Σπηλαιώτισσα — ὡς ἀποκαλεῖται ἡ εἰκὼν τοῦ Μ. Σπηλαίου — κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ βρέφος ἐν ᾧ τὸ πλεῖστον τῶν εἰκόνων τύποι Ὁδηγητρίας παριστῶσι τὴν Θεοτόκον φέρουσαν τοῦτο ἀριστερὰ¹.

Γεννᾶται ἤδη τὸ ζήτημα: ποία ἡ σχέσις τῶν περὶ Λουκᾶ παραδόσεων καὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Μ. Σπηλαίου, πῶς εἶνε δὲ δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ὑπαρξὶς παλαιᾶς εἰκόνος ἐν τῇ Μονῇ ταύτῃ

¹ Τύπους Θεοτόκου, κρατούσης τὸ βρέφος διὰ τῆς δεξιᾶς βλέπομεν κυρίως εἰς τὰ ἐπὶ μετάλλου τορευτὰ ἔργα. μολυβδόβουλλα κ. ἄ. (βλέπε Wulff, *Altchr. und Byzantinische Bildwerke* — Κατάλογος συλλογῆς τοῦ Kaiser-Friedrich-Museum — Teil II, Berlin, 1911. Νο 1944 καὶ 1945· βλέπε ἐρμην. ἐν σ. 82 καὶ εἰκόνας ἐν πίν. IX. Πρὸβλ. καὶ Schulmberger, *Sigillographie*. σ. 37, 202, 343 κ. ἄ.). Ἀλλὰ καὶ εἰς ψηφιδωτὰς διακοσμήσεις Ναῶν καὶ εἰς τοιχογραφίας συναντῶμεν τὸν τύπον τῆς δεξιοκρατοῦσης Θεοτόκου· οὕτως ἐν τῷ Καθολικῷ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ παρὰ τὴν Λεβάνειαν καὶ κἀκὼθεν σταυροθολίου τοῦ δεξιῦ κλίτους εὐρίσκεται ψηφιδωτὴ παράστασις (ἀρχῶν ΙΑ' αἰῶνος) τῆς κρατοῦσης δεξιὰ τὸ βρέφος Θεοτόκου (βλέπε Schultz and Barnsley, *The monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis*, London, 1901, σελ. 53 καὶ Plate 34) καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐπὶ πεσοῦ τῆς ἡρεπωμένης σημερον Βασιλικῆς τοῦ Ἅγ. Δημητρίου ἐν Θεσσαλονίκῃ παρίσταται δεξιοκρατοῦσα Θεοτόκος (πρὸβλ. Παπαγεωργίου ἐν ΒΖ (1908) σελ. 349 καὶ Γ. Σωτηρίου ἐν «Γρηγορίῳ Παλαμᾷ» ἔτος Β' (1917) σ. 461). Ἐν Θεσσαλονίκῃ μάλιστα ὑπάρχει καὶ Ναὸς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἰδρυθεὶς, ἐνθα φυλάσσεται τοιοῦτου τύπου εἰκὼν, πρὸς τιμὴν τῆς ὁποίας καὶ ὁ Ναὸς καλεῖται «Παναγία ἡ δεξιὰ ἡ Παναγία Δέξα» (βλέπε Παπαγεωργίου, ἔ. ἄ. σελ. 349 σημ. 1). Ὡς πρὸς τὸν τύπον τῆς εἰκόνος τῆς Ἑλεούσης ἡ Κυκκιωτίσσης, ὡς ἐπικαλεῖται ἡ εἰκὼν τῆς Μονῆς τοῦ Κύκκου τῆς Κύπρου (βλ. κατωτ.), ἂν ἀποβλέψῃ τις εἰς τὴν ὑπὸ L. Petit δημοσιευθεῖσαν σφραγίδα τῆς Μονῆς (ἐν Δελτίῳ Ρωσικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. VI (1900) σ. 49), ἥτις εἶνε χρονολογημένη (ΑΨΝΕ) καὶ εἶνε πανομοιότυπος τῆς σφραγίδος τοῦ Μ. Σπηλαίου (βλ. ἐν τέλει τῆς παρούσης μελέτης). δύναται νὰ δεχθῇ ὁμοιότητά τινα πρὸς τὴν Σπηλαιώτισσαν.

(ἐν Diehl, Manuel etc. σελ. 552 εἰκ. 265 πρὸβλ. καὶ Kontakof, Μακεδονία, 1909 (ρωσσ.) σελ. 264 εἰκ. 178 καὶ ἰδίως πίν. 2).

² Τὰ ἐγκόλπια ταῦτα εἶνε γραπτὰ βυζαντινῆς ἐποχῆς διὰ δευτέρας ἴσως χειρὸς ἐπὶ ἀρχαιοτέρων ποιηθέντα· κατὰ τὴν πυρκαϊάν διετηρήθησαν, διότι ἄνωθεν τῆς ἀρχαιοτέρας ἐσθῆτος ὑπῆρχεν ἴσως καὶ ἄλλη ἐσθῆς, ὡς δύναται τις νὰ συναγάγῃ ἀν συγκρίνῃ τὴν εἰκ. 12, ἐν ᾗ βλέπει τὸν ἀφαιρεθέντα ὑφ' ἡμῶν — ἵνα γίνῃ ἡ φωτογραφίσις τῆς εἰκόνος — σημερινὸν αὐτῆς φόρτον. Τὰ μετὰ πολυτίμων λίθων στέμματα τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς καὶ ὀλόχρυσος ἡ τοξοειδὴς μέχρι τοῦ μέσου σχεδὸν τῆς εἰκόνος μετὰ νεωτέρων διακοσμήσεων ἐπένδυσις φέρονται ὡς δῶρα τῶν Παλαιολόγων, ἐν ᾧ ἡ δεξιὰ τῆς ἐπενδύσεως ταύτης ἐπιγραφὴ ἐρμηνεύει ὅτι κατεσκευάσθησαν ὑπὸ Πατρινοῦ τορευτοῦ τῷ 1790 († *Λαμπρὸν στέφανον ἀνέθηκε τῇ Κόρῃ λότρῃς Γαβριὴλ ἐν πόρῃ (ἰ) Ἰωάννου 1790· χεῖρ Κωνσταντίνου Ἀντωνάκη Πατρινού*). Πλὴν τῆς νεωτέρας ταύτης ἐπενδύσεως, ὡς βλέπει τις ἐν τῇ εἰκ. 12 ὑπάρχει καὶ δευτέρος φωτοστέφανος τῆς Θεοτόκου ἴσως τῶν ὀλίγων πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1640 χρόνων.

³ Εἶνε γνωστὸν, ὅτι μόνον εἰς μνημεῖα πρὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος χρονολογημένα κρατεῖται ἐν τῇ παραστάσει τῆς Ὑπαπαντῆς τὸ βρέφος ὑπὸ τῆς Θεοτόκου (βλέπε ἀποδείξεις καὶ βιβλιογραφίαν ἐν ΑΕ. 1913 σ. 135 κ. ἔ.).

τῆς Ἑλλάδος¹. Τὸ ζήτημα ἂν ὁ Λουκάς ἦτο οὐ μόνον ἱατρός ἀλλὰ καὶ ζωγράφος, πότε δὲ καὶ διὰ τίνος λόγου ἡ ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία ἀνεγνώρισε τὴν ιδιότητα ταύτην τοῦ Ἀποστόλου, ἔχομεν καὶ ἡμεῖς ἀλλαχοῦ πραγματευθῆ ἔκτενέστερον². Ἐνταῦθα μόνον προσθέτομεν ὅτι ἀφορᾷ τὴν ἡμετέραν εἰκόνα. Ὡς γνωστὸν τρεῖς κυρίως εἰκόνες φέρονται σήμερον ἐν τῇ Ἑλληνικῇ ὁρθόδοξῃ ἐκκλησίᾳ ὡς αἱ γνήσιαι τοῦ Λουκά· ἡ τοῦ Μ. Σπηλαίου, ἡ τῆς Μονῆς Σουμελά παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα, ἡ συνδεομένη στενωτάτα πρὸς Ἀθηναϊκὰς παραδόσεις³ καὶ ἡ τῆς Μονῆς τοῦ Κύκκου ἐν Κύπρῳ, εἰς ἣν (Μονὴν) ἀπέστειλε κατὰ τὴν παράδοσιν, τῷ 1110 τὴν εἰκόνα Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός⁴. Ἐκ τούτων μόνῃ ἡ τοῦ Μ. Σπηλαίου εἶνε ἀνάγλυφος καὶ φέρει τὸ βρέφος δεξιᾷ, ἐν ᾧ αἱ ἄλλαι δύο εἶνε γραφαὶ κατὰ τὸν συνήθη τύπον τὸν λεγόμενον τῆς Ὁδηγητρίας, εἰς ὃν ἄλλως τε ἀνάγεται καὶ ἡ ἡμετέρα εἰκὼν⁵.

Ἄν συγκρίνῃ τις τὰς παραδόσεις τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν προέλευσιν καὶ τῶν τριῶν εἰκό-

νων, βλέπει ὅτι πλὴν τῆς εἰκόνης τῆς Κύπρου τῆς ἀναφαινομένης κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ προερχομένης ἐκ Κων/πόλεως αἱ λοιπαὶ δύο ἀνάγονται εἰς τὸν Δ' ἢ Ε' αἰῶνα (362 ἢ τοῦ Μ. Σπηλαίου καὶ 386 ἢ τοῦ Σουμελά) καὶ ὅτι οἱ κτίτορες τῶν Μονῶν, αἵτινες ἰδρύθησαν πρὸς τιμὴν τῶν εἰκόνων τούτων, εἶνε ζεύγη μοναχῶν (Συμεῶν καὶ Θεόδωρος τοῦ Μ. Σπηλαίου — Βαρνάβας καὶ Σωφρόνιος τοῦ Σουμελά) εὐρίσκοντες εἰκόνας τοῦ Λουκά οἱ μὲν πρῶτοι εἰς τὸ σπήλαιον τῶν Ἀροανίων οἱ δὲ δεύτεροι εἰς Ναὸν τῶν Ἀθηναίων, ὅπου εἶχε τὴν εἰκόνα μεταφέρει ἐκ Θηβῶν ὁ Ἀνανίας ὁ μαθητὴς τοῦ περιφήμου Ὁσίου Λουκά⁶, τοῦ κτίτορος τῆς μεγαλυτέρας τῶν Μονῶν τῆς Ἑλλάδος, τῆς κειμένης παρὰ τὴν Λεβάρειαν. Ὁ βίος τοῦ περιφήμου ἀσκητοῦ, τοῦ λαβόντος ἐν Ἀθήναις τὸ μοναχικὸν σχῆμα, ἀναφέρει ὅτι ὁ Λουκάς, ἔφηβος ὢν, ἐμαθήτευσεν ἐν Κορίνθῳ, εἰτα δὲ ὑπηρέτησε παρὰ στυλῆτι τινι ἐν Ζεμενᾷ (παρὰ τὰς Πάτρας) δέκα ὁλόκληρα ἔτη⁷. Ὅπως δὲ ἐγένετο παρερμηνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ Λουκά εἰς τὰς περὶ τῆς εἰκόνης τῶν Ἀθηναίων παραδόσεις, οὕτω καὶ διὰ τὴν εἰκόνα πιθανώτατα τοῦ Μ. Σπηλαίου ἐγένετο⁸ τῆς εἰκόνης δηλ. ταύτης κάτοχος ἦτο ἴσως ὁ ὅσιος Λουκάς, ὅστις φαίνεται, ἐδώρησεν αὐτὴν εἰς τοὺς μετ' αὐτοῦ σχετισθέντας ἀσκητὰς τοῦ σπηλαίου Συμεῶν καὶ Θεόδωρον καθ' ἣν ἐποχὴν παρέμενε παρὰ τὰς Πάτρας. Ἡ μετὰ ταῦτα φήμη τοῦ ὀσίου Λουκά ἦτο ἱκανὴ νὰ καταστήσῃ τὴν εἰκόνα περιβλεπτομένην, εἰς τοὺς ἔπειτα δὲ χρόνους, ἵνα προσδοθῇ πλείοντον κύρος, ἐκλήθῃ *εἰκὼν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκά*, λησμονηθέντος ἡ καὶ σκοπίμως ὑπὸ τῶν μοναχῶν παρασιωπηθέντος τοῦ προγενεστέρου καὶ γνησίου τίτλου τῆς: *εἰκὼν τοῦ Ὁσίου Λουκά*. Τὴν ἡμετέραν ὑπόθεσιν ἐπικυροῖ οὐ μόνον ἡ ἱεραὶς ψηφιδωτῆς εἰκόνης τῆς δεξιοκρατούσης Θεοτόκου ἐν

¹ Αἱ βυζαντιναὶ πηγαὶ δὲν πληροφοροῦσιν ἡμᾶς περὶ τῆς υπάρξεως εἰκόνης τοῦ Λουκά εἰς Μ. Σπηλαίον μόνον ἐν ἀπολεσθέντι χειρογράφῳ τῆς παρὰ τὰς Πάτρας κειμένης Μονῆς Ὁμπλοῦς, ὅπερ περιεῖχε λόγον περὶ εἰκόνων τοῦ ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς ἄλλοθεν ἀρχιεπισκόπου Ἀρμενίου Θεοκτίστου τοῦ Ραμεώτου ἐλέγετο Ἁλουκάς ὁ Εὐαγγελιστὴς τὴν εἰκόνα τῆς θεομήτορος κηρὺ τε διεμόρφωσε καὶ χρώμασιν ἐξωγράφισε βαστάζουσας ἐν ταῖς ἱεραῖς ὡλεναῖς τὸν Κύριον, ἥτις ἐν τῷ Μ. Σπηλαίῳ τανὺν διασφύεται· (βλέπε Κτητορ. ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 59). Ὁ ἀναφέρων τὸ χωρίον Οἰκονόμος δι' ἡσχυρίζεται ὅτι τὸ χειρόγραφον τοῦτο θὰ ἰδύνατο παλαιογραφικῶς ν' ἀναχθῇ εἰς τὸν Ι' ἢ ΙΑ' αἰῶνα· τοῦτο ὅμως ἀπολέσθη (πρὸς Σ. Θωμοπούλου, Ἡ ἱερὰ Μονὴ Ὁμπλοῦ, 1903 σελ. 28) καὶ ἐπομένως οὐδεμίαν ἀσφαλὴς κρίσιν περὶ τοῦ χωρίου τούτου δύναται νὰ ληθῇ.

² Πρὸς Γ. Σωτηρίου ὁ Χριστὸς ἐν τῇ Τέχνῃ, 1914 σελ. 55 κ. ἑ. βλέπε καὶ περὶ ἀχειροποιήτων εἰκόνων, αὐτόθι σελ. 27 κ. ἑ.

³ Βλέπε Γρηγοροβίου, Ἱστορίαν Ἀθηναίων. κατὰ μέταφρ. Βιβλιοθ. Μαρασλή, 1904, Α' σελ. 114 κ. ἑ. πρὸς Δ. Καμπούρογλου, Ἱστορίαν τῶν Ἀθηναίων, τόμ. Β' (1890) σελ. 283.

⁴ Βλ. Κτιτορικὸν Μ. Σπηλαίου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 63. Ἐνταῦθα ἐξαιροῦμεν τὰς ἐν Ρωσσίᾳ φερομένας ὡς εἰκόνας τοῦ Λουκά (ἐν Βίλνῳ καὶ Πιερπούλεϊ) καὶ τὰς ἀναριθμήτους τῆς Δύσεως, δι' ἃς ὁρθότατα λέγει ὁ Kraus (ἐν RE der christl. Altert. II σ. 361) ὅτι οὔτε ὁ βίος ἐνός Μαθουσάλα εἶνε δυνατόν νὰ τὰς ἀριθμῇ.

⁵ Ἡ κατὰ παραδόσιν κατασκευὴ διὰ μίγματος ἐκ κηρομαστιχῆς (ἢ καὶ διὰ γύψου) ἀγαλμάτων εἰκόνων διατηρεῖται μέχρι σήμερον εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, εὐρίσκονται δὲ εἰς χεῖρας ἀρχαιοπωλῶν τῶν Ἀθηναίων καὶ σήμερον ὁμοίας τέχνης εἰκόνες. Ἐν τῷ Κτιτορικῷ (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 55 κ. ἑ.) γίνεται παρερμηνεία τῆς φράσεως τῶν προσαναμμένων ἀρχαίων κειμένων: *κηρόμαστιξ γραφή* ὁ ὅρος οὗτος, ὡς γνωστὸν, ἀποδίδει εἰς τὰς ἐγκαιστικὰς εἰκόνας.

⁶ Τὸν Ἀνανίαν ἡ παράδοσις φέρει πάλιν ὡς μαθητὴν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκά, ὁρθώτατα δὲ πρῶτος ὁ Νερούτσος διέκρινε καὶ συνεσχέτισε τὰς παραδόσεις πρὸς τὸν ὅσιον Λουκά (βλέπε Νερούτσου, Χριστιαν. Ἀθήναι. ἐν Δελτίῳ τῆς Ἰστορ. Ἑταιρ., τομ. Γ' σ. 64).

⁷ Βλέπε βίον ὀσίου Λουκά, ἐν Κρέμφ. Προσκυνητ. τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ ὀσίου Λουκά. τόμ. Α' (1874) σελ. 39 κ. ἑ. Ἡ ὑπαρξὶς τῆς ἀνωτέρω ἀναγραφῆς (σελ. 58 σημ. 1) ἐν τῷ Καθολικῷ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά ψηφιδωτῆς δεξιοκρατούσης Θεοτόκου ὁμοίας περιτοῦ τεχνουργίας πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Μ. Σπηλαίου, ὅπως δὴποτε καὶ ἐν ἐκκλησίᾳ, εἶνε διὰ τὴν ὑφ' ἡμῶν διδομένην ἐρμηνείαν τῆς Σπηλαιωτίσεως ἰσχυρὸν ἐπιχείρημα. Ἄν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὴν γνωστὴν ἀγάπην μετ' ἣς περιέβαλον τὰς εἰκόνας τῶν οἱ ἀσκητῶν τῆς Ἀνατολῆς.

τῷ Καθολικῷ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἦν ὡς ἀδημοσίευτον μέχρι τοῦδε παραθέτομεν ἐνταῦθα ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι διασώζεται καὶ σήμερον παρεκκλήσιον ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Μ. Σπηλαίου ἐπ' ὀνόματι τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τιμώμενον (βλέπε

Λουκᾶ μετὰ τῶν ἀσκητῶν τοῦ σπηλαίου τῶν Ἀροανίων, οἵτινες τότε ἴσως ἤκμασαν καὶ ὅτι τέλος ἡ εἰκὼν τοῦ Μ. Σπηλαίου (ὡς καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Σουμελᾶ) δὲν δύνανται νὰ εἶνε παλαιότερα ἔργα τοῦ Ι' αἰῶνος¹.

Εἰκ. 13. Ψηφιδωτὴ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου δεξιοκρατούσης τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.

ἄνωτ.) καὶ τὸ ὅτι ἄνωθεν τοῦ Καθολικοῦ καὶ ἐντὸς τοῦ παρεκκλησίου τῆς ὁσίας Εὐφροσύνης δεικνύεται κόγχη ἐν τῷ σπηλαίῳ λελαξευμένη, ἐνθα λέγεται ὅτι ὁ Λουκᾶς διέμεινε καὶ ἱστόρησε καὶ τὴν εἰκόνα¹, ὅπερ δύνανται νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ὡς διαμονὴ ἐπ' ὀλίγον τοῦ ὁσίου

2. Ἱστορημένα χειρόγραφα. Ἐν τῇ Βιβλιο-

¹ Πλὴν τῆς εἰκόνης ταύτης ὑπάρχει εἰς Μ. Σπήλαιον καὶ ἄλλη γραπτὴ εἰκὼν, φερομένη ὡς μία ἐκ τῶν 70 εἰκόνων τοῦ Λουκᾶ (0,60×0,72 μ.)· αὕτη ἔχει τύπον Θεοτόκου γαλακτοτροφούσης καὶ φέρει ἐπιγραφὴν ΜΡ ΘΥ ΣΠΗΛΑΙΩΤΙC CΑ· περὶ τὴν εἰκόνα εὕρηται: $\frac{\epsilon\lambda\varsigma}{\pi\eta\kappa\alpha}$ Μνήσθητί μου ἄχαρτε ἐν παντὶ καιρῷ τὸν δούλόν σου», ἀκολουθεῖ δὲ τροπᾶριον τοῦ Μ. παρα-

¹ Πρὸς δὲ Οἰκονόμου, Κτιτορικόν. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 21.

ἤθηκη τῆς Μονῆς πλὴν τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Καντακουζηνοῦ, πατριαρχικῶν σιγίλλων, χρυσοβούλλων τῶν ἡγεμόνων Μολδοβλαχίας (Γκίκα, Σούτσου, Καρατζά), διαταγμάτων τῆς Βενετίας, σουλτανικῶν φερμανίων καὶ τῶν δύο ἐπιστολῶν, αἵτινες ἀντηλλάγησαν μεταξὺ Ἰμβραῖμ καὶ μοναχῶν τῷ 1827, ἀπάντων δημοσιευθέντων ἐν τῷ Κτιτορικῷ (σ. 90 - 119) καὶ ἀλλαχοῦ¹, ὑπάρχουσι 3 χιλ. περίπου ἐντυπα βιβλία καὶ 50 χειρόγραφοι. Κώδικες ἐκκλησιαστικῆς ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ ὕλης, μεταξὺ τῶν ὁποίων εὐρίσκονται καὶ πέντε ἱστορημένα χειρόγραφα, δείγματα τῶν μικρογραφιῶν τῶν ὁποίων παραθέτομεν ἐνταῦθα².

Αἱ εἰκ. 14 καὶ 15 εἶνε: ἡ προτασσομένη τῶν περικοπῶν τοῦ Ματθαίου εἰκὼν (ἐν F^o 51v) καὶ

κλητικὸν κανόνος: *Χρυσοπλοκάτε πύργε καὶ δωδεκάτειχε πόλις* κλπ. καὶ ἔχει ἀγιορειτικὸν τύπον· ὁμοίου τύπου καὶ ἀπὸ τοῦ 12^{ου} χρονολογούμεναι εἰκόνες, τινὲς τῶν ὁποίων ἔχουσιν ἀξιόλογον τέχνην, εὐρίσκονται ἐν τε τῷ Καθολικῷ (ὡς ἡ λεγομένη *Χρυσόχρσα* τοῦ Τέμπλου) καὶ τοῖς παρεκκλησίαις. Περὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Παλαιολόγου δημοσιεύομεν ἰδίαν μελέτην ἀνωτέρω (βλέπε σελ. 30 κ. ἐ. ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ τεύχους τούτου).

¹ Αἱ ἐπιστολαὶ ἔχουσι δημοσιευθῆ εἰς καθημερινὰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικὰ, περιέχονται δὲ καὶ ἐν μονογραφίᾳ περὶ τῆς Μονῆς ὑπὸ Τσεκούρα, ἐνθ' ἀνωτέρω σ. 52-53. Περὶ τοῦ περιφήμου δὲ εἰλιτοῦ τοῦ Μ. Σπηλαίου, τοῦ περιέχοντος λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου καὶ θεωρουμένου ὡς πόνου τοῦ Αὐτοκράτορος Ἰωάν. Κατακουζηνοῦ, ὡς μοναχοῦ Ἰωάσαφ (1372), ἐνεκα τῆς ἐν τέλει τοῦ χειρογράφου σημειώσεως, πρβλ. Ζησίου ΠΑΕ (1913) σελ. 75.

² Ἐκ τῶν ἱστορημένων τούτων χειρογράφων ἐπὶ περὶ τῆς Κωδίκων, ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 ταξινομηθεὶς εἶνε *Καινὴ Διαθήκη*, ἔχουσα διαστάσεις 0,15 × 0,10 μ., φύλλα 631, περιέχει δὲ 17 στίχους ἐκάστη σελίς. Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 εἶνε *Εὐαγγέλιον Λειτουργικόν* ἢ αἱ ἀναγιγνωσκόμεναι περικοπαὶ τῶν Εὐαγγελίων ἐπ' Ἐκκλησιαστικῶν (0,31 × 0,22 μ., φύλλα 387, στίχοι σελ. 23). Ὁ ὑπ' ἀριθ. 3 Τετραεὐαγγέλιον, ἦτοι τὰ εὐαγγέλια Ματθαίου, Μάρκου, Λουκᾶ καὶ Ἰωάννου, εἰς ἃ προστίθενται καὶ αἱ περικοπαὶ τῶν Εὐαγγελίων τῆς Μ. Παρακλῆτος (0,33 × 0,18 μ., φύλλα 301 στίχοι σελ. 23). Ὁ ὑπ' ἀριθ. 4 Τετραεὐαγγέλιον (0,16 × 0,11 μ., φύλλα 297 στίχοι σελ. 20), καὶ ὁ ὑπ' ἀρ. 5 ὁμοῖον πρὸς τὸ ὑπ' ἀρ. 4 Τετραεὐαγγέλιον (0,37 × 0,13 μ., φύλλα 221, στίχοι σελ. 20). Ὡς γνωστὸν τὰ Τετραεὐαγγέλια διαφέρουσιν τῶν λειτουργικῶν Εὐαγγελίων καὶ διότι τὰ πρῶτα ἔχουσιν ἐν συνεχείᾳ σειρᾷ τὸ κείμενον, ὡς ἡ Καινὴ Διαθήκη, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν διάταξιν τῶν Εὐαγγελιστῶν τῶν πρῶτων ἢ σειρά εἶνε Ματθαῖος - Μάρκος - Λουκᾶς - Ἰωάννης, τῶν δευτέρων Ἰωάννης - Ματθαῖος - Λουκᾶς - Μάρκος. Τῶν χειρογράφων, ὡς ἐπληροφορήθη ἐν τῇ Μονῇ, συντάξε κατάλογον ὁ Ν. Βέης, ὃν ὁμοῖον δὲν ἐδημοσίευσεν μέχρι τοῦδε. Περὶ ἱστορημένων χειρογράφων πρβλ. Γ. Σωτηρίου, Ἅγιον Ὄρος, 1915 σ. 112 κ. ἐ. Νεωτάτην λαμπρὰν ἐργασίαν περὶ ἱστορημένων χειρογράφων ἔχουσαν σήμερον τὴν μελέτην τοῦ Millet, *Recherches sur l'icographie de l'Evangile aux XIV-XVI s.*, Paris, 1916.

ἡ ἀρχὴ τῶν περικοπῶν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ (ἐν F^o 52r) τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2 Κώδικος (Εὐαγγελίου λειτουργικοῦ)· ἡ εἰκὼν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου εὐρίσκεται ἐντὸς πλαισίου ἀποτελουμένου ἐκ πυραμιδοειδῶν ἢ ὀδοντωτῶν κοσμημάτων, ὁμοίων πρὸς κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα προσώπων βυζαντινῶν Ναῶν³· ὁ Ματθαῖος παρί-

Εἰκ. 14. Μικρογραφία τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου.

σταται ἐντὸς ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους κατὰ τὸν συνήθη τρόπον τῶν Εὐαγγελιστῶν μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι εἰκονίζεται ἀναγινώσκων τὸ ὑπ' αὐτοῦ γραφὲν Εὐαγγέλιον ἐν ᾧ συνήθως οὗτος παρίσταται ἢ διανοούμενος⁴ ἢ γράφων⁵, εἰκονίζεται δὲ καθήμενος οὐχὶ ἐπὶ θρόνου ἀλλ' ἐπὶ скаμνίου ὡς ἐν τῷ χειρογράφῳ N° 56 τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ ἐν F^o 52r (εἰκ. 15) ἔχει ἄνωθεν τῆς ἐπιγραφῆς τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν (*ἀρχὴ τῶν καθημερινῶν Εὐαγγε-*

¹ Βλ. Diehl, *Manuel d'art byz.* 1910, σ. 724 εἰκ. 365.

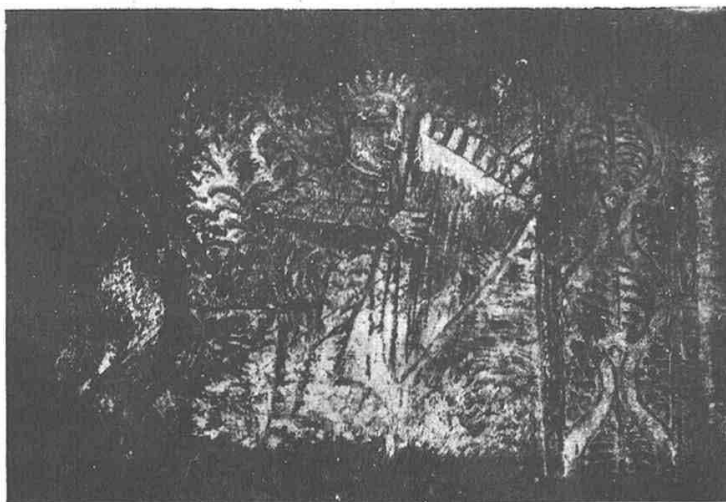
² Μαυρογιάννη, Βυζαντινὴ τέχνη, 1893, σ. 212 εἰκ. 26. Εἶνε τὸ ὑπ' ἀριθ. 56 χειρόγραφον τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (πρβλ. Κατάλογον χειρογράφων ὑπὸ Σακκελίωνος, 1892 σελ. 11).

³ Dalton, *Byz. art and archaeology*, 1911, σ. 678 εἰκ. 429· ὁ Ματθαῖος παρίσταται καθήμενος ἐπὶ θρόνου.

Εἰκ. 15. Ἐπίτιτλον χειρογρ. τοῦ Μ. Σπηλαίου.

δι' ἐσχηματοποιημένων ἀνθέων, τέσσαρα συνδεόμενα τετράγωνα, δι' ὧν ἀποτελεῖται σταυρός, πληρούμενα διὰ ρομβοειδῶν ἐκ συμπλεκόμενων τριφύλων διακοσμήσεων, ἐν ᾧ τὸ ὅλον κόσμημα εἶνε προφανῆς μίμησις τάπητος. Ἐπὶ τῆς ἄνω πλευρᾶς τοῦ τετραγώνου παρίσταται μέγα ἀνθέμιον ἀπολήγον ἄνω εἰς φύλλον περ.βαλλόμενον ὑπὸ τριῶν ροδιῶν ἑκατέρωθεν τοῦ κοσμήματος παρίστανται ἀντιμέτωποι χῆνες (:), ἐν ᾧ εἰς τὰς γωνίας εὐρίσκονται ὁμοίως ἐσχηματοποιημένα ἄνθη. Τὰς ὀρθίας πλευρὰς τοῦ τετραγώνου κοσμοῦσιν ὁμοίας τέχνης κλάδοι καὶ φύλλα, ἐφ' ὧν ἐπικάθηνται: κατὰ μὲν τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν πιτηνὸν μετὰ μακρὰς οὐράς, κατὰ δὲ τὴν δεξιὰν κένταυρος ἔχων ἀνεμιζομένην κόμην καὶ παίζων κιθάραν, ἐν ᾧ παρὰ τὴν βάσιν τοῦ κλάδου εὐρίσκεται πίθηκος κρατῶν αὐτὸν διὰ τῶν προσθίων ποδῶν. Καὶ ἀνάλογα μὲν παραδείγματα παραστάσεων κενταύρου εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἀνάγλυφα, ὡς τὸ προσαγόμενον πρὸς σύγκρισιν ἀνέκδοτον ἀνάγλυφον μαρμαρίνου ἐπιστιλίου, ἐντοιχισμένου ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ ἐν Ἀθήναις ἱαῖδρίου τοῦ Ἀγ. Ἐλισσαίου παρὰ τὰς φυλακὰς τοῦ Π. Στρατῶνος (εἰκ. 16), ἡ ὅλη δὲ διὰ ζῶων διακόσμησις τοῦ ἐπιτίτλου ἐνθυμίζει σειρὰν ὁλόκληρον ἱστορημένων χειρογράφων¹. Ἄξιον προσοχῆς εἶνε καὶ τὸ ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι ἀρχικὸν Ε, ὃπερ ἀποτελεῖται ἐκ κλά-

Εἰκ. 16. Ἀθηναϊκὸν ἀνάγλυφον ἐπιστυλίου.

λίων τοῦ Ματθαίου, ἡτοι τοῦ νέου ἔτους, τῇ Δευτέρᾳ τοῦ ἁγίου Πνεύματος) ἐπίτιτλον, ἐν ᾧ παρίστανται ἐντὸς πλαισίου, κεκοσμημένον

δων, ἐφ' ὧν ἀναρριχῶνται παίζοντα τρία ζῶα.

¹ Πε6λ. Wulff, *Altchr. und byzantinische Kunst*, σελ. 539 εἰκ. 474 κ. ᾧ.

Αἱ εἰκ. 17 καὶ 18 ἀνήκουν εἰς τὸ αὐτὸ χειρόγραφον (P^o 155h καὶ 156r) ἐπὶ τοῦ πρώτου παρίσταται ἡ εἰκὼν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ· αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ ὁμοίου πρὸς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Ματθαίου πλαισίου καὶ εἰκονίζεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὁ Εὐαγγελιστὴς πλὴν μικρῶν τινῶν διαφορῶν, ὧν σπουδαιότεραι εἶνε ὅτι ὁ Λουκᾶς παρίσταται γράφων εἶνε δὲ νεώτερος τοῦ Ματθαίου καὶ φέρει μέλαιναν κόμην

πρὸς τὰς ἐπὶ ἀναγλύφων πλικῶν παριστωμένας, ὡς εἶνε αἱ ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς Παναγίας Γοργοεπηκόου ἐν Ἀθήναις· ἐκατέρωθεν τοῦ πλαισίου ὑπάρχουσι μικροὶ κλάδοι μετ' ἀνθέων, ἐφ' ὧν ἐπικάθηται ἀνὰ ἐν πτηνόν. Ἄξιον προσοχῆς εἶνε καὶ ἐνταῦθα τὸ ἀρχικὸν γράμμα Τ· τοῦτο σχηματίζει τὴν μὲν ὀριζοντίαν κεραίαν διὰ δύο λαγῶν ἀντιμετώπων, ἐξερχομένων ἐξ ἀγγείου, ἐξ οὗ φύεται καὶ πλατὺ φύλλον, τὴν

Εἰκ. 17. Μικρογρ. τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ.

Εἰκ. 18. Ἐπίτιτλον χειρογράφ. τοῦ Μ. Σηλαίου.

καὶ πώγωνα· ὁμοίως διαφοραὶ τινες παρατηροῦνται καὶ εἰς τὸ ὀπισθεν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ ἀρχιτεκτονικὸν βάθος. Το P^o 156r (εἰκ. 18) ἔχει ἄνωθεν τῆς ἐπιγραφῆς (*Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τῶν καθημερινῶν Εὐαγγελίων τοῦ κατὰ Λουκᾶν, ἥτοι τοῦ νέου ἔτους*) τετράγωνον ἐπίτιτλον, ὃπερ φέρει ἐντὸς πλαισίου, κοσμομένου ὑπὸ σταυροειδῶν ἀνθέων, καρδιόσχημα συμπλεκόμενα κοσμήματα· ὑπεράνω τοῦ τετραγώνου παρίσταται ἐν τῷ μέσῳ φανταστικὸν δένδρον ἀπολήγον εἰς φύλλον μετὰ δύο ρωδίων καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ δύο σφίγγες, φέρουσαι πτερὰ καὶ στέμμα, στρέφουσαι δὲ τὰς κεφαλὰς των πρὸς τὰ ὀπίσω· αἱ σφίγγες αὐταὶ κατὰ τὴν γενικὴν των μορφήν παρουσιάζουσι πολλὰς ὁμοιότητας

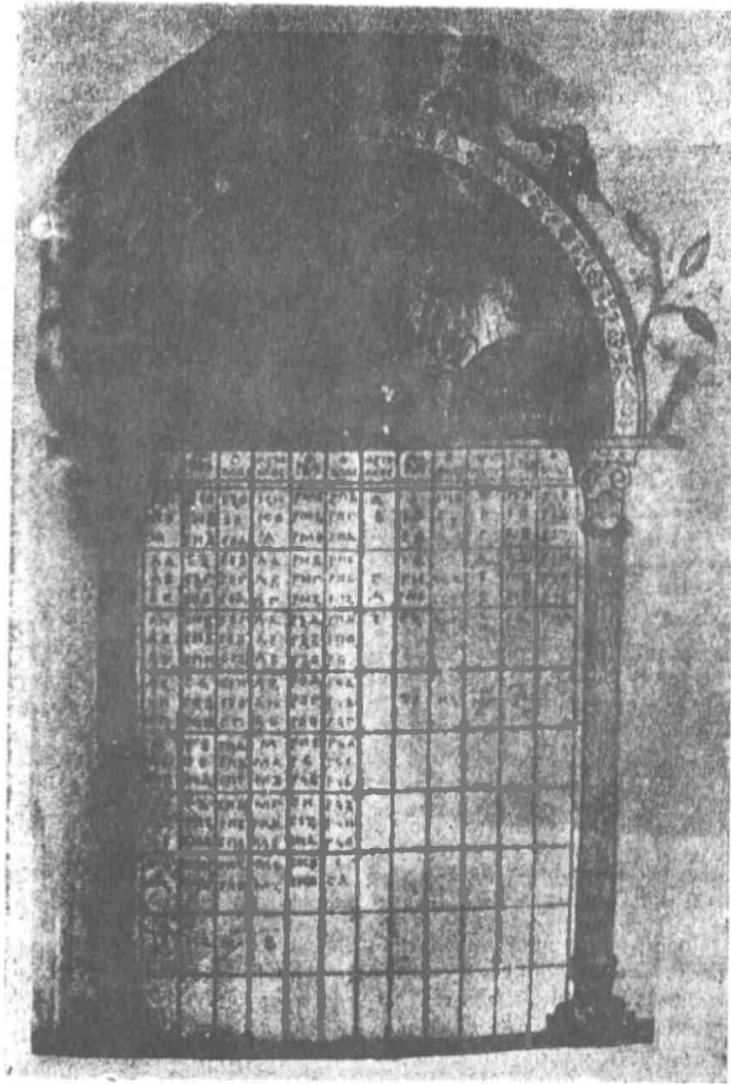
δὲ κάθετον γραμμὴν τοῦ γράμματος ἐκ πιθήκου ὀκλαζοντος καὶ ἀλώπεκος ἢ κυνὸς ὁρμῶντος πρὸς αὐτόν.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν μικρογραφιῶν τούτων τοῦ χειρογράφου, ὡδηγούμενοι ἐκ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων καὶ τῆς ὅλης διακοσμῆσεως, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν αὐτάς ὡς ἀναγομένας εἰς τὸν ΙΑ' ἢ ΙΒ' αἰῶνα.

Αἱ εἰκ. 19 - 21 προέρχονται ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3 χειρογράφου. Ἡ εἰκ. 19 εἶνε δεῖγμα τῶν προτασσομένων τοῦ Τετραευαγγέλου Κανόνων· οἱ Κανόνες οὗτοι εὑρίσκονται κάτωθεν τόξου στηριζομένου ἐπὶ δύο κιονίσκων φερόντων ἰωνί-

¹ Παρ. Michel-Struck, ἐν AM. 1906, σ. 298, εἰκ. 5-6.

ζοντα κιονόκρανα καὶ ἔχόντων διακεκοσμημένους τοὺς κορμούς. Τὸ τόξον φέρει ἐπὶ τῆς κορυφῆς πλατύφυλλον ἀνθέμιον, τύπου συνή-
σιν. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τόξου πληροῦται ὑπὸ ἐπαλλήλων δίσκων, ἐν εἴδει φολίδων διατεταγμένων καὶ διακοσμουμένων διὰ φύλλων καὶ

Εἰκ. 19. Κανόνες χειρογράφου Τετραευαγγελίου τοῦ Μ. Σπηλαίου.

θοὺς ἐν τοῖς χειρογράφοις, καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ δύο φύλλα ἐσχηματοποιημένης καὶ ἐν εἴδει ἀραβουργήματος ἀκάνθου, τύπου βυζαντινοῦ ὑπὸ μεταγενεστέρας δμῶς χειρὸς ἔχουσι προστεθῆ καὶ ἄλλοι κατὰ φύσιν ἐξωγραφημένοι κλάδοι, ἐντελῶς ξένοι πρὸς τὴν ὅλην διακόσμη-

ἀνθεμίων, πλὴν τοῦ ἀνωτέρου δίσκου, ὅστις κοσμεῖται ὑπὸ δύο ἀντιμετώπων πτηνῶν ἑκατέρωθεν φανταστικοῦ δένδρου, ὅπερ ἐνθυμίζει τὰς ἐπὶ ὑφασμάτων παραστάσεις¹.

¹ Πρβλ. Dalton, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 589 εἰκ. 370.

Ἡ εἰκ. 20 παριστᾷ τὴν προτασσομένην τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου εἰκόνα, ἣτις ἀποτελεῖ τετράγωνον βασταζόμενον ὑπὸ δύο κιονίσκων μήματος καθήμενον καὶ γράφοντα τὸ Εὐαγγέλιον Πρόχορον, τὸν κατὰ τ' ἀπόκρυφα μαθητὴν τοῦ Ἰωάννου¹· πρὸ τοῦ Προχόρου εὐρίσκεται

Εἰκ. 20. Μικρογραφία τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου.

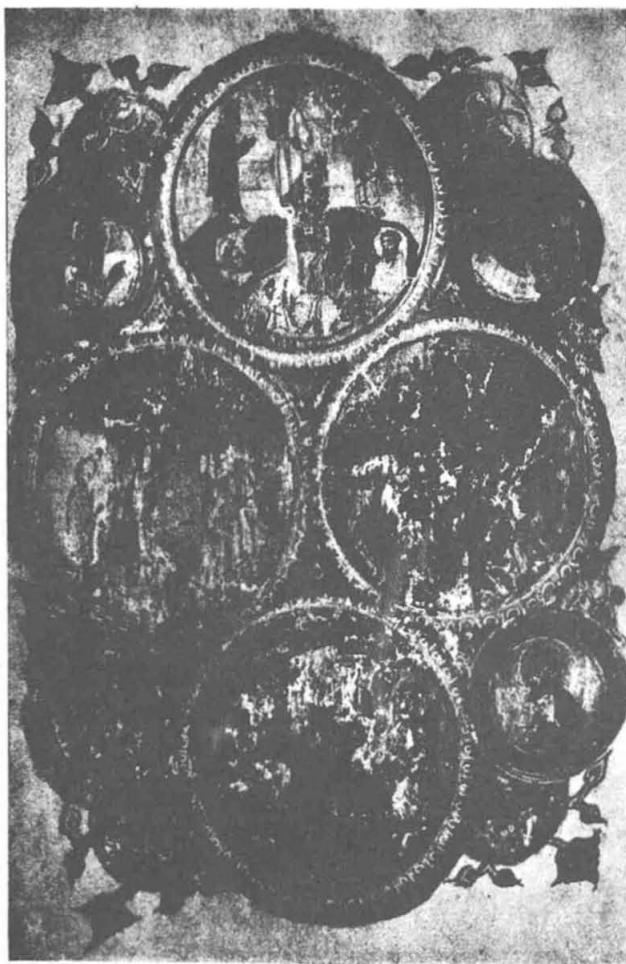
καὶ διαιρεῖται εἰς τὴν κάτω παράστασιν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ καὶ τὴν ἄνωθεν αὐτοῦ ἐν κύκλῳ παράστασιν τῆς εἰς Ἰλδου καθόδου (Ἀναστάσεως)· ὁ Εὐαγγελιστὴς εἰκονίζεται στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἐκπεμπομένας ἀκτῖνας, ὑποδηλούσας τὴν θεϊαν ἔμπνευσιν, καὶ ὑπαγορεύων πρὸς τὸν ἔμπροσθεν οἰκοδο-

ἀναλόγιον, ἐφ' οὗ καίθηται αὐτός, τὸ κατὰ τὴν Ἀποκάλυψιν συμβολικὸν ζῶον τοῦ Εὐαγγελιστοῦ. Ὁ τύπος οὗτος τῆς παραστάσεως τοῦ

¹ Βλέπε ὁμοίαν περὶ τοῦ ἐπὶ σανίδος εἰκόνα, εὐρεθείσαν ἐν Χίφ καὶ δημοσιευθεῖσαν ὑφ' ἡμῶν ἐν ΑΔ. (1916) τυράφτ. πίναξ 8 εἰκ. 33 καὶ σελ. 43 κ. ἑ.

Ἰωάννου δὲν εἶνε συνήθης εἰς τὰς μικρογραφίας· ἀνάλογος μόνον δύναται νὰ θεωρηθῇ ἢ ἐν χειρογράφῳ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου παρὰστασις¹ ἢ καὶ πολλαὶ μεταξὺ τούτων ὑπάρ-

στερά· διὰ τῆς δεξιᾶς ἐγείρει τὸν Ἀδὰμ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ εἰλιτάριον καὶ οὐχὶ διπλοῦν σταυρὸν ὡς συνήθως (ἐν τοῖς ψηφιδωτοῖς οὐρίου Λουκά, Δαφνίου, νέας Μονῆς Χίου κλπ. ὁμοίως

Εἰκ. 21. Μικρογραφία χειρογράφου τοῦ Μ. Σπηλαίου.

χοῦσι διαφοραὶ πείθουσαι ὅτι τὸ ἡμέτερον χειρόγραφον εἶνε πολλὸν νεώτερον ἐκείνου· ἄνωθεν τοῦ Ἰωάννου εἰκονίζεται ἡ Ἀνάστασις ἐν ἐγκολπίῳ ὁ Ἰησοῦς παρίσταται ἐντὸς ἑλλειψοειδοῦς κύκλου (Mandorla) καὶ διευθύνεται πρὸς τ' ἀρι-

στερὰ καὶ ὁ ἐν τοῖς ἀνωτέρω ψηφιδωτοῖς εἰκονιζόμενος ἐν εἵδει γέροντος (Ἄδης)· ἄξιον προσοχῆς εἶνε καὶ τὸ παρανενοημένον ἔνδυμα τῶν ὀπισθεν τοῦ Ἰησοῦ βασιλέων (Δαβὶδ καὶ Σολομῶντος). Τ' ἀπομένοντα κενὰ τοῦ τετραγώνου πληροῦναι τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ ἐγκολπίου· ἐξ ἐν κύκλοις παριστώμενα ἀνθρώμα.

¹ Dalton, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 259 εἰκ. 159.

Τέλος ἡ εἰκ. 21 παριστᾷ τὴν ἐν F° 130 τοῦ αὐτοῦ χειρογράφου μικρογραφίαν. Ἐν αὐτῇ τέσσαρες μεγάλοι κύκλοι σχηματίζουσι σταυρὸν καὶ τ' ἀπομένοντα ἐκατέρωθεν τῶν κεραιῶν κενὰ πληροῦνται ὑπὸ τεσσάρων ἐγκολπίων καὶ φυτικῶν διακοσμήσεων. Ἐπὶ τῶν μεγάλων κύκλων εἰκονίζονται αἱ τέσσαρες μεγάλαι ἑορταί: Μεταμόρφωσις, κατὰ τὸν συνήθη τύπον, Σταύρωσις, κατὰ τὸν τύπον τοῦ στεατίτου τῆς Μονῆς Βατοπεδίου¹, Ἀνάληψις, ἐνθα ἡ Θεοτόκος παρίσταται δεομένη κατὰ τὸν τύπον τοῦ ἱάσπιδος τοῦ Βοτανειάτου² καὶ τέλος ἡ Πεντηκοστή,

ρέων καὶ διακόνων, περιελθόντα εἰς τὴν κυριότητα τῆς Μονῆς εἴτε ἐκ δωρεῶν ἢ ἀφιερωμάτων εἴτε καὶ ἐξ ἀγορᾶς. Εἰς ταῦτα δύνανται νὰ συμπεριληφθῶσι καὶ οἱ Ἐπιτάφιοι καὶ τὸ Λάβαρον τῆς Μονῆς. Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἀμφίων τούτων καὶ ἰδίως τῶν ἱερῶν ἐνδυμάτων ἐξελέξαμεν καὶ κατετάξαμεν κατ' ἀρχαιότητα, συντάξαντες καὶ ἀκριβῆ τούτων περιγραφικὸν κατάλογον: 7 ἀρχιερατικὸς σάκκος, 5 ὠμοφόρια, 3 μίτρας, 3 δεσποτικὰς ράβδους, 6 ζεύγη ἐπιμανικίων, 2 ἐπιγονάτια, 26 ζῶνας, 2 φελόνια, 14 ἐπιτραχήλια, 3 ὁράρια, 5 Ἐπιταφίους καὶ

Εἰκ. 22. Ἐπιμανίκιον τοῦ ἔτους 1614 ἐν Μ. Σπηλαίῳ.

εἰκονιζομένη κατὰ τὸν τύπον τοῦ στεατίτου Βατοπεδίου¹ ἐντὸς τῶν μικροτέρων κύκλων παρίστανται τέσσαρες προτομαί, ἀνήκουσαι μᾶλλον εἰς προφήτας ἢ ἀποστόλους οὐχὶ δὲ εἰς Εὐαγγελιστάς.

Ὁ τρόπος τῆς ἀπεικονίσεως τῶν ἐν τῷ χειρογράφῳ τούτῳ (εἰκ. 19-21) εἰκονογραφικῶν θεμάτων πείθει ὅτι αἱ μικρογραφίαι αὗται εἶνε μεταγενέστεραι τῶν προηγουμένων καὶ δύνανται ν' ἀναχθῶσι εἰς τὸν ΙΓ' ἢ ΙΔ' αἰῶνα.

3. *Τμήμα ἀμφίων.* Τὰ κυριώτερα καὶ πλουσιώτερα κειμήλια τῆς Μονῆς εἶνε τὰ ἀμφια, ἵτοι τὰ λειτουργικὰ ἐνδύματα ἀρχιερέων, ἱε-

ρῶν καὶ διακόνων, περιελθόντα εἰς τὴν κυριότητα τῆς Μονῆς εἴτε ἐκ δωρεῶν ἢ ἀφιερωμάτων εἴτε καὶ ἐξ ἀγορᾶς. Εἰς ταῦτα δύνανται νὰ συμπεριληφθῶσι καὶ οἱ Ἐπιτάφιοι καὶ τὸ Λάβαρον τῆς Μονῆς. Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἀμφίων τούτων καὶ ἰδίως τῶν ἱερῶν ἐνδυμάτων ἐξελέξαμεν καὶ κατετάξαμεν κατ' ἀρχαιότητα, συντάξαντες καὶ ἀκριβῆ τούτων περιγραφικὸν κατάλογον: 7 ἀρχιερατικὸς σάκκος, 5 ὠμοφόρια, 3 μίτρας, 3 δεσποτικὰς ράβδους, 6 ζεύγη ἐπιμανικίων, 2 ἐπιγονάτια, 26 ζῶνας, 2 φελόνια, 14 ἐπιτραχήλια, 3 ὁράρια, 5 Ἐπιταφίους καὶ

¹ Τὸ ζήτημα περὶ τῶν ἐργαστηρίων, ἐν οἷς τὰ ἀμφια ταῦτα κατεσκευάσθησαν, δὲν θίγεται ἐνταῦθα, καθόσον οὐδεμία σοβαρὰ μελέτη περὶ τούτου εἶδε μέχρι σήμερον τὸ φῶς, οἰαδήποτε δὲ εἰκασία εἶνε πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον ἐπικίνδυνος (πρβλ. τὴν μόνην ὑπάρχουσαν παρ' ἡμῶν ἐργασίαν Α. Βερναρδάκη, «περὶ ἀμφιέσεως» Ἀθήναι, 1906, ἐνθα δὲν γίνεται λόγος περὶ ἐργαστηρίων) τὸ ἀμέθοδον μάλιστα τῆς ἀνωτέρω μελέ-

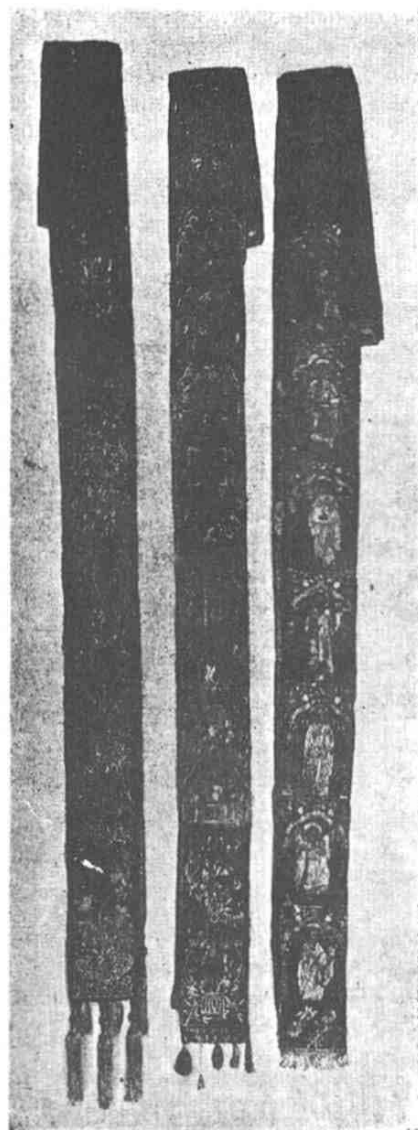
¹ Dalton, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 241 εἰκ. 150.

² Diehl, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 269 εἰκ. 320.

'Αρχαιότερον τούτων εἶνε ζευγος ἐπιμανίκιον ὑπ' ἀριθ. 38 ταξινομημένον (εἰκ. 22)· ἐπὶ πορφυροῦ βάθους παρίσταται κάτωθεν κιβωρίου ὁ Χριστὸς ἱσταμένος πρὸ 'Αγίας Τραπέζης καὶ προσφέρων τὸν ἄρτον εἰς τοὺς ἐκατέρωθεν αὐτοῦ μετ' εὐλαβείας ἱσταμένους μαθητάς· ἄνωθεν τοῦ κιβωρίου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: **+ Δάβετε φάγετε τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα τὸ . . .** (ἡ ἐπιγραφή συμπληροῦται κατὰ τὴν ἔχουσαν τὴν

αὐτὴν παράστασιν ἑτέραν πλευράν)· κάτωθεν τῆς παραστάσεως εὑρεται: **ΕΤΟC. ΖΡΚΒ ΜΗΝ(ος) ΑΥΓΟΥΣΤ** (ἧτοι 7122 = 1614). Τὸ ἕτερον ἐπιμανίκιον ἔχει τὴν αὐτὴν παράστασιν

της καὶ αἱ συγκεχυμένα ἐν αὐτῇ πληροφορία καθιστῶσι σήμερον τὴν μελέτην ταύτην ἀχρηστον). Ἀσχολούμενοι πρὸ πολλοῦ εἰς τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῶν ἀμφίων ἐστρέψαμεν τὴν προσοχὴν καὶ εἰς τὰ ἐργαστήρια, ἐν οἷς ταῦτα παρεσκευάζοντο. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν τὰ βυζαντινὰ ἐργαστήρια Κωνσταντινουπόλεως, Θηβῶν καὶ Πατρῶν, τὰ ἀραβικὰ ἐργαστήρια Βαγδάτης, Δαμασκού κ. ἄ. καὶ τὰ ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἀκμάσαντα βιομηχανικὰ κέντρα Σικελίας (Hôtel de tiraz τοῦ Palermo) καὶ Ἰταλίας (Βενετίας καὶ Γενούης), ἐξ ὧν προήλθον τὰ φυλασσόμενα εἰς μεσαιωνικὰς συλλογὰς τῆς δυτικῆς κυρίως Εὐρώπης μεταξωτὰ ὑφάσματα καὶ ἀμφία βυζαντινῶν χρόνων, ἔχομεν ἱκανὰς πληροφορίας, ὑπάρχουσι δὲ καὶ ἀξιόλογοι μελέται ἡμετέρων καὶ ξένων (Πασπάτη, Βυζαντιναὶ μελέται, 1877 σελ. 127 κ. ἑ., Heyd, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, 1879, τόμ. 2, Diehl, Justinien et la civilisation byz. au VI s. 1901, Migeon, Les arts du tissu, 1909 κ. ἄ.), ὅσον ἀφορᾷ ὁμῶς τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐργαστήρια ἐκκλησιαστικῶν ἀμφίων—καὶ τοιαῦτα εἶνε οὐ μόνον τὰ ἐξεταζόμενα ἀλλὰ τὸ μέγιστον μέρος τῶν ἀμφίων τῶν φυλασσόμενων εἰς τὰ θησαυροφυλάκια τῶν Μονῶν τοῦ 'Αγ. Ὁρους, τῆς Ἑλλάδος, τῶν μέχρι σήμερον καταρτισθεισῶν συλλογῶν καὶ τῶν εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν καὶ ἀρχαιοπωλῶν ευρισκομένων, ἅτινα συνήθως ἐκλαμβάνονται παρ' ἡμῖν ὡς βυζαντινὰ—ἐλαχίστας ἢ μᾶλλον λίαν συγκεχυμένας εἰδήσεις δυνάμεθα νὰ παρατάξωμεν ἐκ πληροφοριῶν περιηγητῶν, ἐκ Καταλόγων, ἐν οἷς ὑποδηλοῦται ἐνίοτε μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀμφίου καὶ ἡ προέλευσις (ὡς δαμασκήν, βαγδατικὴ, βενετικὴ) κ. ἄ. Εἶνε βεβαίως γεγονός ὅτι ἐν Ρωσσίᾳ (ὡς ἐν Βενετίᾳ καὶ Γενούῃ εἰς προγενεστέρους χρόνους) ἐγένετο κατὰ βυζαντινὰ πρότυπα συνέχισις τῆς βιομηχανίας τῶν χρυσοπλάστων καὶ μεταξωτῶν ὑφασμάτων μέχρις ἐσχάτων δ' ἐκ Ρωσσίας ἐγένετο εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας εἰσαγωγὴ ἀμφίων μεγάλως ἀναπτυχθεῖσα ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας, οἵτινες συνεχίζοντες τὸ παράδειγμα τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων ἐπλούτιζον διὰ δωρεῶν τὰς Μονὰς καὶ τὰ εἰαγὰ ἱδρύματα, ἀλλ' εἶνε ἐπίσης γνωστὸν ὅτι ἐν Βιέννῃ μεγάλῃ βιομηχανία ἱερατικῶν ἐνδυμάτων ἀνεπτύχθη, παραλλήλως δὲ καὶ ἐν μικρασιατικοῖς ἐργαστηρίοις ὑφίστατο βιομηχανία τοιαύτη τὴν σχέσιν καὶ τὸ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον τῶν ἐργαστηρίων Ἀνατολῆς, Ρωσσίας καὶ Βιέννης οὐδεὶς ἔχει διευκρινῆσαι μέχρι τοῦδε· ἐπομένως πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον πρέπει νὰ περιοριζέται τις εἰς τὴν περισυλλογὴν καὶ ταξινομήσιν ἐνεπιγράφων ἰδίᾳ ἀμφίων, ἧτις θὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὸν θέλοντα εἰδικῶς ν' ἀσχοληθῇ μετὰ τὸ ζήτημα τοῦτο, ὅπερ δύναται γενικευόμενον νὰ διαφωτισθῇ πλεῖστα προβλήματα τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου καὶ τῶν σχέσεων τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς πρὸς τὴν ὁμόδοξον Ρωσσίαν καὶ τὰ εὐρωπαϊκὰ κέντρα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας.

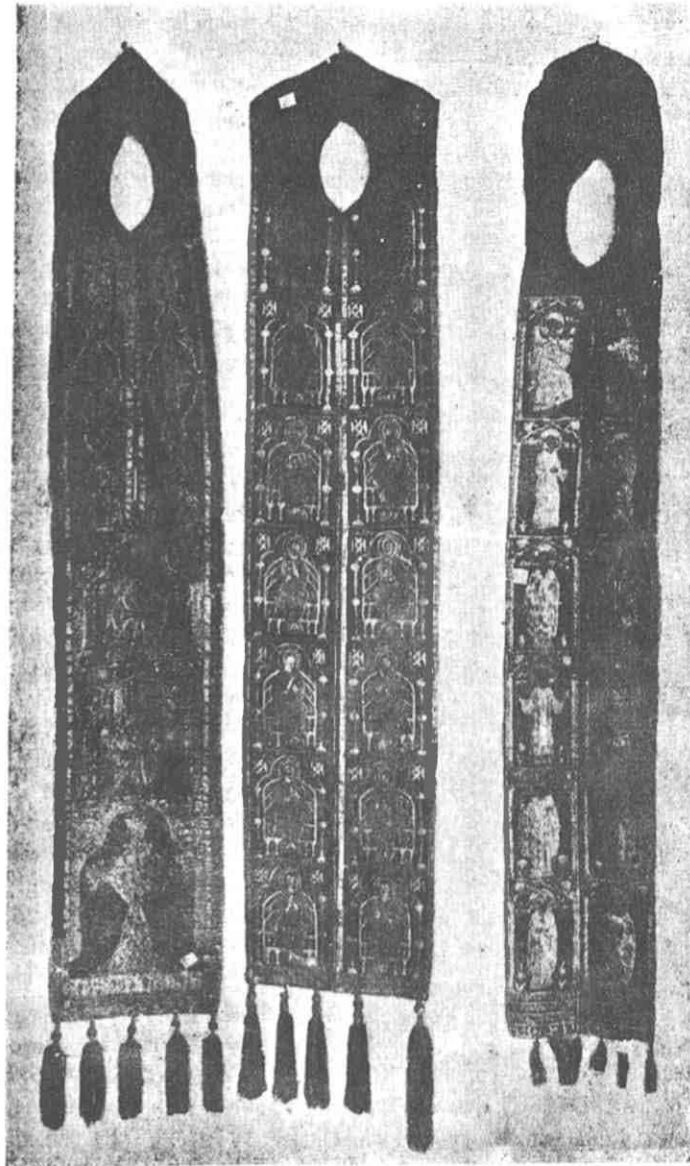
Εἰκ. 23. Ὁράρια τοῦ Σκευοφυλακίου τῆς Μονῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου.

καὶ τὸ ἔτος μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ Χριστὸς κρατεῖ ποτήριον καὶ διαφέρει κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν, ἧτοι ἔχει τὴν δευτέραν λειτουργικὴν ῥῆσιν: Πίετε ἐξ αὐτοῦ κλπ.

Κατὰ 57 ἔτη νεώτερον εἶνε ἕτερον ἐπιμανίκιον μετὰ ἐλικοειδῶν διακοσμήσεων, ἀπομιμή-

σεων ροδίων (Granatapfel), ἀνθέων, ὀκτακτί-
νου ἀστέρος, τῆς παραστάσεως τοῦ Εὐαγγελι-
σμοῦ κάτωθεν τόξων καὶ τῆς ἐπιγραφῆς: **Τὴν**

ἔχει τὰς ἀρχικὰς λέξεις τῶν χαιρετισμῶν τοῦ
Ἀκαθίστου ὕμνου ἐπιγεγραμμένας καὶ παρίστα-
ται διὰ τῶν συνήθων εἰκονογραφικῶν θεμάτων,

Εἰκ. 24. Ἐπιτραχήλια τοῦ Σκευοφυλακίου τῆς Μονῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου.

ιεράν Μονήν τοῦ Σπηλαίου εἰς μνημόνουν
αὐτῆς **ΑΧΟΑ** (=1671).

Ὡς πρὸς τὴν παλαιότητα ἐπονται τὰ Ὁρά-
ρια· ἐν τῇ εἰκ. 23 προσάγονται καὶ τὰ τρία
ὑπ' ἀριθ. 35-37 ταξινομηθέντα· τούτων τὸ μέ-
σον (μήκ. 3.75 μ.) κοσμεῖται καθ' ὅλην τὴν ἐπι-
φάνειαν διὰ τῶν 24 οἰκῶν τῆς Θεοτόκου καὶ
κατὰ τὸ μέσον διὰ τῆς Λεήσεως· ἕκαστος οἶκος

ἅτινα βλέπομεν εἰς τὰς μετὰ τὴν ἄλωσιν ἀγιο-
γραφίας τῶν τοίχων¹ κατὰ τὰ ἄκρα ἔχει κοσμή-

¹ Πρβλ. Ἑρμηνείαν τῶν Ζωγράφων, κεφ. κη' «πὺς
ἱστορίζονται οἱ καὶ οἱ τοῦ Θεοτόκου» ἐν ἐκδ. Ἀθη-
νῶν (1885) σ. 182 κ. ἐ. Ἡ ἐπὶ χρονολογημένων ἀμφίων
συγκριτικὴ μελέτη τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων δύνα-
ται νὰ χρησιμεύσῃ καὶ διὰ τὸ ζήτημα τῶν πηγῶν τῆς
Ἑρμηνείας.

ματα οἶονεῖ ἐκ γάστρας φυόμενα καὶ συγκεντρούμενα εἰς μεσαῖον σταυρόν, κάτωθεν δ' εὐρεῖται ἡ ἐπιγραφή: *Τὸ παρὸν ὑπάρχει τοῦ Νικομηδείας κύρ Νεοφύτου τοῦ ἐκ Πελοποννήσου ἐν ἔτει ΑΧΑΖ' (=1636).*

Τὸ δεξιὰ τῆς εἰκόνος ὁράριον (μῆκ. 4.20 μ.) ἔχει φαιόχρουν βάθος, ἐν τῷ μέσῳ τὸν Εὐαγ-

Εἰκ. 25. Ἀρχιερατικὸς Σάκκος τοῦ ἔτους 1776 καὶ δεσποτικὴ ράβδος τοῦ 1621 ἐν Μ. Σπηλαίῳ.

γελισμὸν καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ καθ' ὅλον τὸ μῆκος Ἀγίους, Ἀγγέλους, Ἀποστόλους καὶ Εὐαγγελιστὰς ἀνευ τινὸς τάξεως.

Τέλος τὸ ἀριστερὰ τῆς εἰκόνος παριστώμενον (μῆκ. 4.63 μ.) ἔχει πράσινον βάθος, ἐφ' οὗ ἐναλλάσσονται σταυροὶ καὶ κοσμήματα φυόμενα ἐκ γάστρας καὶ ἀποτελούμενα ἐκ τριῶν κλάδων, ἐξ ὧν φύονται φύλλα, ρόδα καὶ κατὰ φύσιν ἄνθη. Τὰ δύο τελευταῖα ὁράρια ἐνεκα τῶν κατὰ

φύσιν ἀπομιμήσεων τῶν κοσμημάτων τῶν εἶνε προφανῶς νεώτερα τοῦ πρώτου.

Ὅμοιως ἄξια προσοχῆς εἶνε τὰ ἐν εἰκ. 24 προσαγόμενα ἐπιτραχήλια (ἀριθμοὶ ταξινομ. 22, 24 καὶ 27)· τούτων τὸ πρῶτον δεξιὰ ἀποτελεῖται ἐκ δύο λωρίδων, συνδεομένων κατὰ τὸ μέσον δι' ἀργυρῶν πορπῶν, εἶνε δ' ἐνυφασμέναι ἐπ' αὐτῶν αἱ παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ δέκα ἁγίων εἰκονιζομένων κάτωθεν τόξων ἢ ἄνωθεν τῶν κρεμαμένων θυσάνων ἐπιγραφὴ ἀναγράφει ὅτι: *Τὸ παρὸν πετραχήλιον ὑπάρχει τοῦ ἐλμεταίρου Μοναστηρίου τῆς Παναγίας Σπυλίου· ὁ γράψας ταπεινὸς Γρηγόριος ΑΧΟΑ (=1671).*

Τὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκ. 24 ἐπιτραχήλιον εἶνε ὅμοιον ἀλλὰ πλατύτερον τοῦ πρώτου καὶ εἶνε ἐνυφασμένα ἐπ' αὐτοῦ: Ἐξαπτέρυγα, ἢ Σταύρωσις, ἢ Θεοτόκος ἐνθρονος βρεφοκρατοῦσα καὶ οἱ 12 Ἀπόστολοι ἐνθρονοὶ κάτωθεν τόξων. Ἐπιγρ.: *ΑΧΟΒ'.* *Τὸ παρὸν πετραχήλιον ὅπου ἀπομήνην καὶ μνημονεύουν Ματθαίου ἱερομονάχου καὶ Δαμιανῆς παρηγήα.* Τέλος τὸ ἀριστερὰ τῆς εἰκ. 24 εἶνε διάφορον τῶν προηγουμένων, ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς λωρίδος καὶ παρίστανται ἐνυφασμένοι σταυροὶ διαφόρου σχήματος καὶ μεγέθους δι' ἀραβουργημάτων διακεκοσμημένοι· οἱ τρεῖς τελευταῖοι σταυροὶ εὐρίσκονται κάτωθεν ἀραβικῶν τόξων. Ἐπιγρ.: *Δέσις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Πανόου, Ἀννας, Κωνσταντῆ.*

Ἐκ τῶν ἀρχιερατικῶν ἀμφίων προσάγομεν τὴν εἰκ. 25· ἐν αὐτῇ παρίσταται ἀρχιερατικὸς Σάκκος ἔχων κρηνεοειδῆ κοσμήματα, ἅτινα εἶνε μᾶλλον κατὰ φύσιν ἐνυφασμένα· ὁ Σάκκος οὗτος φέρει τὴν ἐπιγραφὴν:

† *Ἀφιερῶθῃ τῇ ἱερᾷ Μονῇ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου παρὰ τοῦ θεοφιλεστάτου Ἐπισκόπου Κερνίκης κυρίου Παρθενίου εἰς μνημόσυνον αὐτοῦ ΑΨΟΣ' (=1776).*¹

Ἐκ τῶν ἐν τοῖς ἀμφίοις ταξινομηθέντων Ἐπιταφίων σπουδαιότερος εἶνε ὁ ὑπ' ἀριθ. 47 ταξινομηθεὶς ἐν αὐτῷ ἐπὶ πορφυροῦ κατὰ τὸ μέσον καὶ πράσινου κατὰ τὰς παρυφὰς ὑφάσματος (1.35×0.93 μ.) εὐρίσκεται ἐνυφασμένος

¹ Εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην διακρίνει τις καὶ τὴν ὑπ' ἀρ. 13 ταξινομηθεῖσαν δεσποτικὴν ράβδον (μῆκ. 1.62 μ.). Εἶνε ἀργυρὰ μετὰ πέντε κόμβων, ἀπολήγει εἰς κεφαλὰς δρακόντων καὶ κοσμεῖται καθ' ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν αὐτῆς διὰ σφιγγῶν, γρυπῶν, ἀετῶν, συμπλεκόμενων καὶ ἀποτελούντων γεωμετρικὰ σχήματα, ἀλυσισιδωτῶν διακοσμήσεων καὶ εἰκονογραφικῶν θεμάτων· τοῦ Χρι-

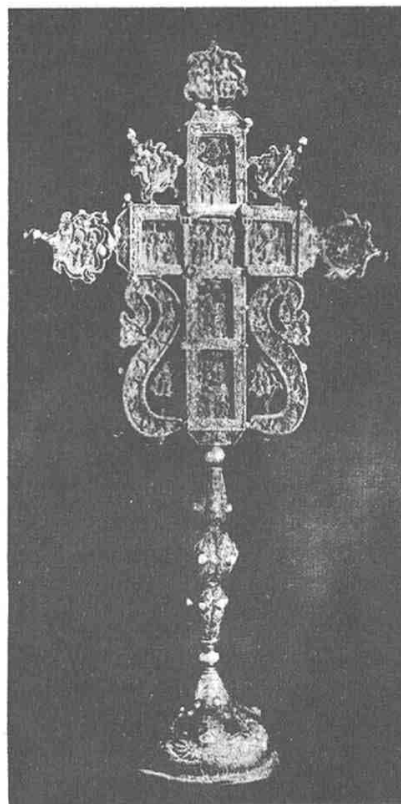
ὁ Ἐπιτάφιος Θρήνος, κατὰ τὸν συνήθη τύπον, μετὰ τῶν δύο ἀγγέλων κρατούτων ριπίδια καὶ θυμιατήριον, τῶν τεσσάρων συμβολικῶν ζώων κατὰ τ' ἄκρα, ἑξαπτερύγων, ἀγγέλων καὶ τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης καὶ τῶν ἀστέρων ἄνωθεν τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος. Εἰς τὰς παρυφάς εὐρίσκονται κάτωθεν τόξων 24 ἄγιοι. Ἐπιγρ.: **Εὐσταθίου καὶ τῶν γονέων ΑΧΟ** (=1676) **ἐγράφη ὁ Ἐπιτάφιος καὶ συνδρομητῆς καὶ νικοκύρης Παναγιώτης ἱερεὺς Χριστοδούλου Βεσινιώτης.**

Τέλος ἐν τῷ Σκευοφυλακίῳ φυλάσσεται καὶ τὸ **Αδάβαρον** τῆς Μονῆς. Εἶνε πορφυροῦν ὕφασμα (1.68×0.93 μ.), ἐφ' οὗ παρίστανται ἀριστερὰ ἄνω οἱ 3 κτίτορες τῆς Μονῆς Αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου (οἱ 2 Ἀνδρόνικοι καὶ ὁ Καντακουζηνός) ἔχοντες ἐν τῷ μέσῳ τὸ Καθολικόν, δεξιὰ ὁ Λουκάς ἱστορῶν τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου καὶ κάτωθεν τῶν παραστάσεων τούτων λιτανεῖα τῶν μοναχῶν τοῦ Μ. Σπηλαίου, πορευομένων εἰς προσκύνῃσιν τῶν ἐν τῷ μέσῳ τῆς παραστάσεως εἰκονιζομένων δύο κτιτόρων τῆς Μονῆς (Συμεὼν καὶ Θεοδώρου) καὶ τῆς Ἀγ. Εὐφροσύνης, ἥτις ὑπὸ τοῦ τράγου ὀδηγηθεῖσα ἐφάνερωσεν εἰς τοὺς πρώτους μοναχοὺς τὸ μέρος, ἔνθα ἐκρύπτετο ἡ εἰκὼν, κατὰ τὰς ἀνωτέρω ἐκτεθείσας παραδόσεις. Ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὀψews τοῦ Αδάβαρου εἰκονίζεται ἡ Ἀνάστασις· τὸ ἔργον δὲν δύναται νὰ εἶνε ἀρχαιότερον τῶν μέσων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος¹.

στοῦ εὐλογοῦντος ἐν ἐγκολπίῳ βασταζομένῳ ὑπὸ δύο ἀγγέλων. τῆς Βαπτίσεως, Σταυρώσεως καὶ Ἀναστάσεως· κατὰ τὴν βάσιν ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: **Τὸ παρὸν δικανίκιον ὑπάρχει ἰδίον κτῆμα τοῦ ταπεινοῦ Μητροπολίτου Νικομηθείας Νεοφύτου καὶ ὁστις θελήσει ἀποστερήσαι αὐτὸ ἀπ' ἐμοῦ ἐστω ἀφωρισμένος ἀπὸ Θεοῦ καὶ ἀσυγχώρητος καὶ ἐχέτω καὶ τὰς ἀρὰς τῶν ἁγίων Πατέρων· κατεσκευάσθη ἐν ἔτει 7129 (=1621).**

¹ Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ἀπεφύγαμεν νὰ σημειώσωμεν συγκρίσεις ἄλλων συλλογῶν· ὁ θέλων ἄς παραβάλῃ τὰ λεγόμενα περὶ τῶν πλουσιωτάτων συλλογῶν ἀμφίων τῶν ἀγιορειτικῶν Μονῶν ἐν Γ. Σωτηρίου, Ἀγ. Ὄρος (ἐκδ. Συλλόγου ὠφελίμων βιβλίων 1915, σελ. 145 κ. ἐ.), καὶ τὰ περὶ τῶν ἐν τοῖς Πατριαρχείοις τῆς Κων/πόλεως πολυτίμων ἀμφίων (τοῦ Σάκκου τοῦ λεγομένου: Τιβερίადος θάλασσα κ. ἄ.) ἐν Ἡμερολογίῳ τῶν φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων Κων/πόλεως τοῦ ἔτους 1906. Σπουδαιότητα συμβολὴν εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἀμφίων τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου παρέχει καὶ ἡ ὑπὸ Γ. Λαμπάκη καταρτισθεῖσα συλλογὴ (βλ. Κατάλογον καὶ Ἱστορίαν τοῦ Μουσείου τῆς Χριστιαν. ἀρχαιολ. Ἑταιρείας, 1908, σελ. 22 κ. ἐ.), εἰς ἣν οὐδεμία ἐδόθη μέχρι τοῦδε προσοχὴ· ἄξια τέλος πολλῆς προσοχῆς εἶνε καὶ τὰ ἐκ Μελενίκου τῆς Μακεδονίας μεταφερθέντα τῷ 1912 εἰς Θεσσαλονίκην καὶ ἐσχάτως εἰς Ἀθήνας (Βυζαντινὸν Μουσεῖον) ἱερὰ ἀμφια, ὧν πολλὰ ἔχουσι καὶ χαρακτηριστικωτάτας ἐπιγραφάς.

4. **Τμήμα ἱερῶν σκευῶν.** Ἀληθὴ πλοῦτον ἱερῶν σκευῶν κέκτηται ἡ Μονὴ τοῦ Μ. Σπηλαίου· πλὴν τῶν ἐν χρήσει ἐν τε τῷ Καθολικῷ καὶ τοῖς παρεκκλησίαις νεωτέρας ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ τέχνης ἱερῶν σκευῶν, ἐναπετέθησαν ἐν τῷ θησαυροφυλακείῳ τῆς Μονῆς ταξινομηθέντα: 20 σταυροί, 28 λειψανοθήκαι, 7 δισκοπότηρα καὶ

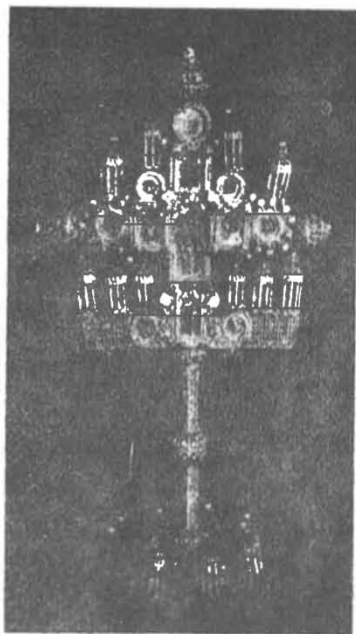
Εἰκ. 26. **Ξυλόγλυπτος Σταυρὸς μετ' ἀργυροῦ πλαισίου καὶ βάσεως τῆς Μονῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου.**

κηροπήγια καὶ 20 διαφόρου μεγέθους Εὐαγγέλια. Πάντα τ' ἀνωτέρω εἶνε ἐκ πολυτίμου ὕλης κατεσκευασμένα ἡ δὲ τέχνη τῶν καὶ ἡ ἱστορικὴ τῶν ἀξία εἶνε ἀξιολογώταται.

α') **Σταυροί.** Οἱ Σταυροὶ τοῦ Μ. Σπηλαίου εἶνε συνήθῃ ξυλόγλυπτικά ἔργα τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνων¹ περικλειόμενα ἐντὸς χρυσῶν ἢ

¹ Ὡς γνωστόν, οἱ ξυλόγλυπτοι σταυροὶ κατασκευάζονται μέχρι σήμερον ἀκόμη εἰς τὰ μοναχικά ἐργαστήρια τοῦ Ἀθῶ καὶ τῆς Παλαιστίνης· κατὰ τοὺς χρόνους ὁμως τῆς Τουρκοκρατίας πλὴν τῶν ἀγιορειτῶν καὶ

ἀργυρῶν πλαισίων ἢ θηκῶν μετὰ ὑψηλῆς βάσεως, ἧτις καὶ ὡς λαβὴ χρησιμοποιοῦνται ἢ θήκη κοσμεῖται σχεδὸν πάντοτε διὰ μαργαριτῶν καὶ πολυτίμων λίθων καὶ τὸ σχῆμά της ποικίλλει

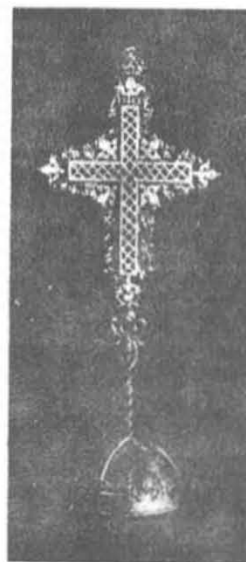

Εἰκ. 27. Σταυρὸς τοῦ Μ. Σπηλαίου.

ὡς δεικνύουν αἱ παρατιθέμεναι εἰκόνες 26-28.

ἀγιοταφιδῶν περίφημοι ξυλογλύπται ἦσαν καὶ Ἡπειρώται καὶ Χίοι κατασκευασταὶ Τέμπλων, Σταυρῶν, εγχολπῶν, εἰκόνων ξυλογλύπτων κ. ἄ., θαυμάσια δὲ ἡπειρωτικὰ καὶ χιακὰ ἔργα — κακῶς ὑπὸ τινων νομισθέντα ὡς εἰσαχθέντα κατὰ τεμάχια ἐξ Ἰταλίας (πρβλ. Χιακὰ χρονικά, 1911 σελ. 120 κ. ἑ.) — κοσμοῦσι νεοελληνικούς Ναοὺς. Πλὴν τοῦ ἀνωτέρω περιγραφέντος χιακοῦ Τέμπλου τοῦ Μ. Σπηλαίου (πρβλ. καὶ ΑΔ τόμ. 2 σελ. 43 Παραρτ.) ἔχομεν ἀξιολογώτατα ἡπειρωτικὰ ἔργα, ὡς εἶνε τὸ Τέμπλον τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Προδρόμου παρὰ τοὺς Λελφοὺς (τὸ καλλιτεχνικώτερον τῶν ἐν Ἑλλάδι τέμπλων, ἔργον τοῦ ἔτους 1885 ὑπὸ Ἀναστασίου Μόσχου ἐκ Μετσόβου τῆς Ἡπείρου ποιηθέν), τὸ Τέμπλον τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἐν Γαλαξειδίῳ, Ἀγίου Γεωργίου ἐν Λεβαδείᾳ, Ἀγίας Φωτεινῆς ἐν Σμύρνῃ κ. ἄ. Οἱ ἐν τοῖς θησαυροφυλακείοις ἡμῶν τῶν Μονῶν φυλασσόμενοι ξυλογλύπτοι σταυροὶ εἶνε ἐπίσης ἀγιορετικὰ ἢ ιεροσολυμιτικά ἀλλὰ καὶ χιακὰ ἢ ἡπειρωτικὰ ἔργα· τίνα εἶνε ἡδὴ τὰ γνωρίσματα τῆς ἐργασίας ἐκάστου τῶν ἀνωτέρω ἐργαστηρίων εἶνε δύσκολον πρὸς τὸ παρὸν νὰ λεχθῇ· ἡμεῖς ἐνταῦθα, ὡς παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης, περιοριζόμεθα εἰς τὴν ἀπλὴν ἀναγραφὴν τῶν γεννημένων ζητημάτων, ἐπιθυμοῦντες νὰ δώσωμεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς δυναμένους ν' ἀσχοληθῶσι καὶ εἰς ζητήματα ἀμέσως ἐνδιαφέροντα τὴν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὸν πολιτισμὸν τῆς ἡμετέρας φυλῆς.

Ὁ Σταυρὸς τῆς εἰκόνος 26 εἶνε ὁ ἀρχαιότερος τῆς Μονῆς· ἔχει ἀργυρᾶν ἐπικεχρυσωμένην θήκην ($0.33 \times 0.18 \mu$) μετὰ μαργαριτῶν κεκοσμημένην, ἐν ἣ περικλείεται ὁ κατ' ἀμφοτέρας τὰς ὀψεις τοῦ ξυλόγλυπτος Σταυρὸς, ἐφ' οὗ εὐρίσκονται 12 ἀγιογραφικαὶ συνθέσεις (1^η ὀψις: Εὐαγγελισμός, Γέννησις, Βίπτισις, Ὑπαπαντή, Μεταμόρφωσις, Βαΐα — 2^α ὀψις (ἢ φαινομένη ἐν τῇ εἰκόνι 26) Ἀνάληψις, Σταύρωσις, εἰς Ἄδου κάθοδος, Πεντηκοστή, κήρυγμα Πέιρου καὶ Κοίμησις Θεοτόκου). Τὰς κεραίας τοῦ Σταυροῦ περιβάλλον: δύο ὁριζοειδῆς πτέρυγες.

Εἰκ. 28. Ἀδαμαντιοκόλλητος μετὰ τιμίου ξύλου Σταυρὸς τοῦ Μ. Σπηλαίου.

κατὰ τὴν βάσιν τῶν ὁποίων εὐρίσκονται ἀνθέμια καὶ ἕτερα πέντε ἀνθέμια κατὰ τ' ἄνω ἄκρα τῶν κεραίων, περιέχοντα ὁμοίως ξυλογλυπτικὰ ἔργα, ἴτοι προτομὰς ἁγίων, τὸν ἀσπασμὸν Ζαχαρίου καὶ Ἑλισάβετ, τὰ Εἰσόδια, τοὺς Ἀγίους Πάντας, τὴν Ὑψωσιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ κ. ἄ. Περὶ τὴν βάσιν ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: Ὁ ἐν εἰσι ἀπὸ χριστοῦ ΑΨΑΖ' (= 1737) κατὰ μῆνα Ὀκτώβριος γέγονεν ἀργυροχρυσόκολλητος ὡ παρὸν σταυρὸς διὰ δαπάνης Σωφρονίου Ιερομονάχου Σπηλαιώτου τοῦ καὶ ἐκ κόμης Ποταμιᾶς τεχνουργοὶ δὲ τούτου Ἀλέξανδρος, Θάνος καὶ Γεώργιος.

Ἄλλοτερον σχῆμα παρουσιάζει ὁ ἐν τῇ εἰκ. 27 ἀριστερᾷ Σταυρὸς· αἱ ξυλόγλυπτοι παραστάσεις περικλείονται ἐντὸς θήκης ($0.26 \times 0.14 \mu$), ἐξούσης κατὰ τὴν βάσιν καὶ τὰς κεραίας 18 μικροῦς

τρούλλους ἢ φρανοὺς, 7 ἐγκάλπια καὶ 3 ἐν εἵδει καρπῶν πεύκης συρματεῖνα κοσμήματα μετὰ πολυτίμων λίθων· κατὰ μῆκος τῆς λαβῆς ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *† Ἐτελιόθη ὁ τίμιος Σταυρός δι' ἐξόδου τοῦ πανοσιοῦ τοῦ ἁγίου πνεύματος τοῦ Παΐσιου τοῦ Μεγασηλέου, ἐτι ΑΨΝΖ' (= 1756).*

Ὁ ἐν εἰκ. 28 παριστῶμενος εἶνε ἀδαμαντοκόλλητος ἀργυροῦς Σταυρὸς (0.20 × 0.10 μ.) περικλείων Τίμιον Ξύλον· ἡ λαβὴ τοῦτου σχηματίζεται διὰ τριῶν συνστριμμένων ὄψεων, κατὰ τὴν βάσιν παρίστανται τρεῖς σκορπιοί, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ εὐρίσκεται στέμμα καὶ φέρει κάτωθεν τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν, δηλωτικὴν τῆς ἡγεμονικῆς αὐτοῦ προελεύσεως:

† ΤΙΜ: ΞΥΛ: Τ ΜΓΛ: ΣΠΛ: ΑΦΡ: ΜΧΛ: ΒΒ: ΣΖ:

ΔΠ: Κ: ΕΠΙΣ: ΓΒΡΛ: ΠΡΓΜ: Τ ΕΚ: ΖΧΛ: αωζ: 1807

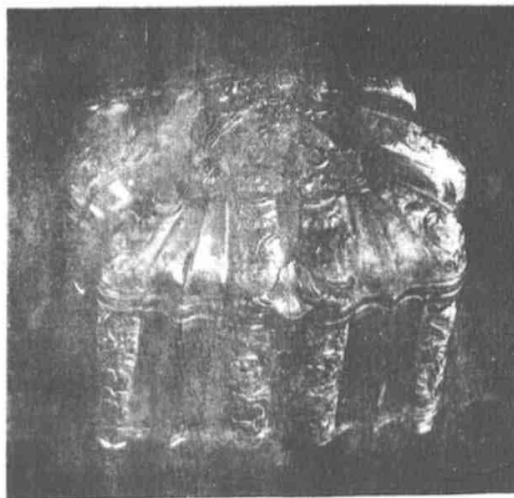
ἦτοι: *† Τίμιον Ξύλον τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου ἀφιέρωμα Μιχαὴλ Βοεβόδα Σούτζου. Δαπάνη καὶ ἐπιστοαία Γαβριὴλ Προηγούμενου τοῦ ἐκ Ζαχλωροῦς· αωζ' (= 1807)*¹.

β') *Λειψανοθήκη*. Αὐταὶ εἶνε ἀργυρᾶ ἢ ἐπικεχρυσωμένα κιβωτιδία μετ' ἀναγλύφων τορευτικῆς τέχνης ἀγιογραφικῶν συνθέσεων καὶ παραστάσεων (ἐνίρτε τὰ κιβωτιδία εἶνε καὶ ξύλινα μετ' ἐλαιοχρωσμοῦ — σεντέφια — ἢ μετὰ βελουδίνου καλύμματος), περιέχοντα ἅγια λείψανα· εἰς τὸ Μ. Σπήλαιον ἀντιπροσωπεύοντα πάντα σχεδὸν τὰ σχήματα λειψανοθηκῶν· αὐταὶ δηλ. ἢ ἀκολουθοῦσι τὸ σχῆμα τοῦ λειψάνου (κρανίου, χειρὸς, παλάμης κλπ.) κατὰ τὸ μέσον τῶν ὁποίων ἀνοίγεται ὁπή, δι' ἧς διαφαίνεται τὸ λείψανον, ἢ περιέχουσι μικρὰ τεμάχια λειψάνων προσηρμοσμένων εἰς ἀργυρᾶν πλάκα, φυλάσσομένην ἐντὸς κιβωτιδίου· ἔχοντος σχῆμα τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον ἀπλοῦν ἢ πτυχούμενον μετὰ ἴσου ἢ πυραμιδοειδοῦς καλύμματος· ὅταν αἱ λειψανοθήκαι εἶνε ξύλιναι μετὰ βελουδίνου καλύμματος προσλαμβάνουσι συνήθως τὸ σχῆμα λειτουργικοῦ Εὐαγγελίου, κοσμοῦνται δὲ καὶ διὰ γραπτῶν εἰκόνων· μόνον ναιδιώσχημοι λειψανοθήκαι δὲν ὑπάρχουσιν εἰς τὸ Μέγα Σπήλαιον.

Οἷτω τετράγωνος ἀργυρᾶ λειψανοθήκη, ἐν ἣ φυλάσσονται λείψανα τῶν ἁγίων Παντελεήμονος καὶ Χαραλάμπους (0.32 × 0.21, ἴψ.

0.11 μ.), ἔχει ἐπὶ τοῦ ἴσου καλύμματος αὐτῆς τὴν παράστασιν τῆς Ἁγίας Τριάδος (τῆς φιλοξενίας δηλ. τῶν τριῶν ἀγγέλων ὑπὸ τοῦ Ἀβραάμ καὶ τῆς Σάρρας, οἵτινες παρίστανται ἑκατέρωθεν τῆς εἰκόνος), στεφομένην ὑπὸ μεγάλου στέμματος κρατουμένου ὑπὸ δύο ἀγγέλων, ἑκατέρωθεν δ' αὐτῆς καὶ κατὰ τὴν βάσιν εὐρίσκονται 30 προτομαὶ ἁγίων κάτωθεν τόξων· ἑτέρα λειψανοθήκη (0.30 × 0.20 ἴψ. 0.15 μ.), περιέχουσα λείψανα τῶν Ἁγίων Ἐλευθερίου, Μηνᾶ καὶ Ἰακώβου Πέρσου, ἔχει πυραμιδοειδὲς κάλυμμα, ἐφ' οὗ παρίσταται ὁ Χριστὸς μετὰ τῶν μαθητῶν Λουκά καὶ Κλεόπα μεταβαινόντων εἰς Ἐμμαοῦς· εἰς τὰς περὶ τὴν παράστασιν ταύτην πλευρὰς τοῦ καλύμματος ἀποτυπώνται ἡ προσευχὴ ἐν Γεθσημανῇ, ἡ Σταύρωσις, ἡ Ταφὴ καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Αἱ παρὰ τὴν βάσιν πλευραὶ πληροῦνται διὰ κανίστρων μετὰ καρπῶν, θαυμάτων τῆς εἰκόνος τοῦ Λουκά καὶ τῶν τριῶν Αυτοκρατόρων κτιτόρων τῆς Μονῆς ἑκατέρωθεν τοῦ Καθολικοῦ. Ἀμφότεραι αἱ ἀνωτέρω λειψανοθήκαι εἶνε ἔργα τοῦ τέλους τοῦ ΙΙΙ' αἰῶνος.

Ἔτερον σχῆμα ἀργυρῶν λειψανοθηκῶν δεικνύει ἡ εἰκ. 29. Εἶνε καὶ τοῦτο ἐν τῶν διόρων τοῦ ἡγεμόνος Σούτζου, ἔργον τοῦ 1802· πλήν

Εἰκ. 29. *Λειψανοθήκη τοῦ Μ. Σπηλαίου μετὰ τοῦ ἐμβλήματος τοῦ ἡγεμόνος Σούτζου.*

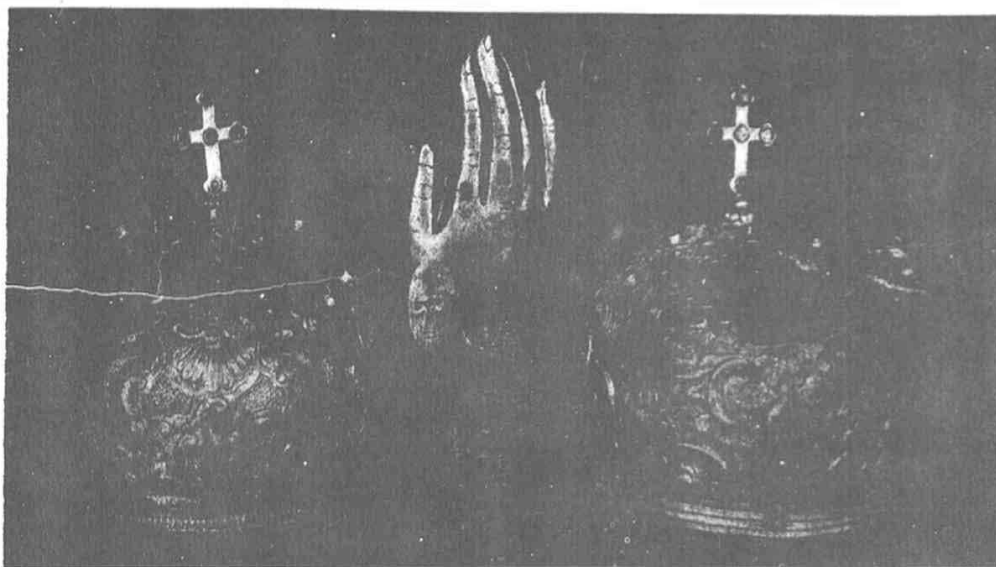
τοῦ σχήματος ἄξια προσοχῆς εἶνε τ' ἀποτυπού-

¹ Ἡ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας ἀναπτυχθεῖσα τεχνικὴ τῶν χρυσῶν ἢ ἀργυρῶν μετὰ πολυτί-

μων λίθων ἐπενδύσεων τῶν ξυλογλύπτων Σταυρῶν, οἵτινες φυλάσσονται εἰς πάντα σχεδὸν τὰ θησαυροφυ-

μενα ἐν τῇ λειψανοθήκῃ ἐμβλήματα τοῦ ἡγεμό-
νος, εἰς ἃ δὲν ἐδόθη μέχρι τοῦδε ἡ δέουσα
προσοχή· οὕτως ἐπὶ τοῦ μέσου τοῦ καλύμματος
τῆς ἐπιχρύσου λειψανοθήκης (0.20×0.20 ὕψος
0.17 μ.), ὑπάρχει χαρακτηριστικώτατον ἐμβλημα·
δύο ἄγγελοι, πατώντες ἐπὶ τοῦ ἡλίου καὶ τῆς
σελήνης, κρατοῦσι στέμμα, ἐφ' οὗ εἶνε ἐμπε-
πηγμένα τὰ σύμβολα τῆς Σταυρώσεως· λόγγη

σελήνης, ὑψοῦται ἐκ τῆς τέφρας τοῦ ὁ φοῖνιξ.
Περὶ τὴν παράστασιν εὐρίσκονται τὰ γράμ-
ματα: ΙΩ. ΜΧ. ΚΖ. ΒΒ. 1802 (ἦτοι
Ἰωάννης, Μιχαὴλ Κωνσταντῖνος Σοῦτζος Βοε-
βόδας). Εἶνε προφανῆς ἡ βαθυτάτη συμβολικὴ
ἐννοια τῶν ἐμβλημάτων τούτων τῶν προδρό-
μων τῆς παλιγγενεσίας τοῦ *Ἐθνους Ἡγεμό-
νων τῆς Μολδοβλαχίας.

Εἰκ. 30. Λειψανοθήκη τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου.

καὶ σπόγγος, ἐν ᾧ κάτωθεν τοῦ στέμματος καὶ
ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἁγγέλων, τοῦ ἡλίου καὶ τῆς

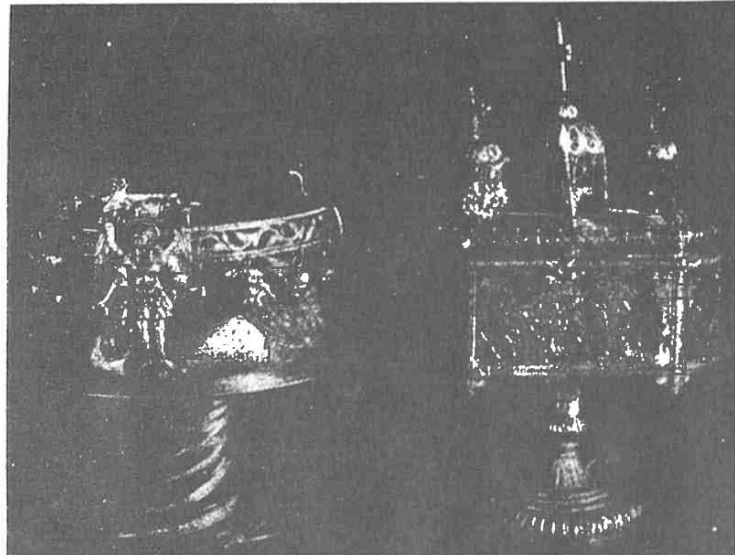
λάκια τῶν ἐλληνικῶν Μονῶν, εἶνε ἀξιολογώτατη, φαί-
νεται δ' ὅτι ἤκμασε κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Ἡγεμόνων
τῆς Μολδοβλαχίας καὶ εἶχε κέντρα τὴν Κων/πολιν, τὸ
Ἱάσιον καὶ τινὰς μὴ καθωρισμένας εἰσέτι πόλεις τῆς
κυρίως Ἑλλάδος. Οἱ κατασκευασταὶ τῶν δὲν ἦσαν ἀση-
μοὶ χρυσοχόοι ἀλλ' ἀληθεῖς τεχνῖται προσπαθοῦντες
ὅσον ἡδύναντο νὰ μιμηθῶσι τὴν τεχνοτροπίαν τῶν βυ-
ζαντινῶν συρματεῖνων ἐπενδύσεων τῶν ἱερῶν σκευῶν,
τὴν πλουσίαν διακόσμησιν τῶν ὁποίων μαρτυροῦσιν οἱ
διασωθέντες Κατάλογοι βυζαντινῶν Μονῶν (πρβλ. τὸν
ὑπὸ Διέηλ δημοσιευθέντα Κατάλογον τοῦ σκευοφυλα-
χείου τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου ἐν Πάτρῳ, ἐν Byzant.
Zeitsch. 1 (1892) σελ. 488 κ. ἐ. τὴν Διάταξιν Μιχαὴλ
Ἀτταλειάτου, ἐνθα παρατίθεται καὶ τὸ Βρέβιον, ἦτοι
ὁ Κατάλογος τῶν χειμηλίων τῆς Μονῆς τοῦ Παντο-
κράτορος ἐν Σάτῃ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη τόμ. Α' (1872)
σελ. 45 κ. ἐ. ἐνθα πρβλ. τὸν ὅρον· σταυροὶ ἀρ-
γυροὶ διάχρυσοι, κ. ἄ.).

Τέλος διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν σχημάτων
τῶν λειψανοθηκῶν προσάγομεν τὴν εἰκ. 30, ἐν
ᾗ παρίστανται αἱ περιέχουσαι τὰ λεγόμενα κρα-
νία τῶν κτιτόρων μοναχῶν Συμεῶν καὶ Θεο-
δώρου καὶ τὴν χεῖρα τῆς ὁσίας Εὐφροσύνης,
προφανῶς νεώτερα, τῶν μέσων ἴσως τοῦ πα-
ρελθόντος αἰῶνος, ἔργα.

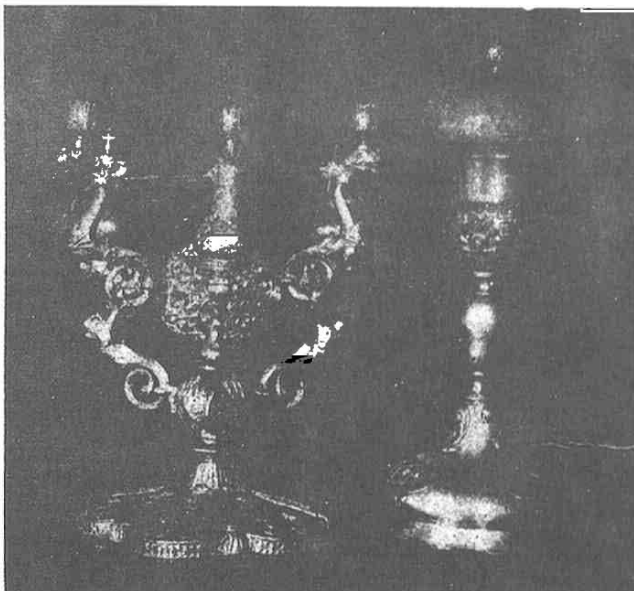
γ') **Δισκοπότηρα - Κρησπήγια.** Δισκοπό-
τηρα, ὡς γνωστόν, εἶνε τὰ κυρίως λειτουργικὰ
σκεύη. Ἐν τῷ Μ. Σπηλαίῳ εὐρίσκονται τὰ σπα-
νιώτερον ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ ὑπάρχοντα
σχήματα δισκοποτηρίων μετὰ μεταλλίνων κα-
λυμμάτων, ἐν ᾧ συνήθη εἶνε τ' ἀσκεπῇ, διὰ τὴν
προφυλάξιν τῶν ὁποίων χρησιμοποιεῖται ὁ ἀήρ.
Οὔτω τὸ ἀριστερὰ τῆς εἰκ. 31 κείμενον εἶνε
δίσκος ἀργυροῦς (ἰψ. 0.20 μ.), οὔτινος τὴν βάσιν
σχηματίζουσιν ἑξ σιστρεφόμενοι ὄφεις· δόλκλῃ-

ρον τὸ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς βάσεως φαινόμενον ἐν τῇ εἰκόνι τμήμα εἶνε τὸ πλουσίως διακοσμημένον κάλυμμα τοῦ δίσκου, ἐφ' οὗ ἐν ἐγκολπίοις εὐρίσκονται αἱ παραστάσεις: Γενήσεως, Μάγων καὶ προσκυνήσεως τῶν ποιμένων· τὸ κάλυμμα περιβάλλει στεφάνη μετὰ κωδωνίσκων πληρουμένη δι' ἐλικοειδοῦς κοσμήματος καὶ συνδεομένη μετὰ τοῦ καλύμματος διὰ τριῶν ἀγγέλων ἐν στρατιωτικῇ περιβολῇ, κρατούντων κλάδον φοίνικος διὰ τῆς ἀριστερᾶς καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς θυμιατήριον.

Δεῖγμα ποτηρίου παρέχει ἡ εἰκ. 32 (δεξιὰ)· καὶ τοῦτο (ῥήτους 0.40 μ.) ἔχει κάλυμμα ἐν εἵδει στέμματος ἀπολήγοντος εἰς καρπὸν πεύκης καὶ ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ βάθους του ἐπικεκολλημένα οὐ μόνον ἐπίχρυσα ἐγκόλπια μετὰ παραστάσεων (Προφητῶν, Σταυρώσεως, Χριστοῦ ὡς Ἀρχιερέως), ἀλλὰ καὶ ἀκανθοειδῆς διακοσμήσεις καὶ ἑξαπτέρυγα.

Εἰκ. 31. Δίσκος ἢ Κιβωτὸς τοῦ Σκευοφυλακίου τοῦ Μ. Σπηλαίου.

Εἰκ. 32. Ἱερὰ σκεῦη τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου.

Ἐτερον ἱερὸν σκεῦος ἐκ τῶν σπανιοτέρων εἶνε τὸ ἐν εἰκόνι 31 δεξιὰ κιβωτίδιον (0.32 × 0.20 μ.)

μετὰ βάσεως, τριῶν μικρῶν σταιροφόρων τρούλων, περιστερῶν, λόγχης καὶ σπόγγου ὡς καὶ ἐγχαράκτων παραστάσεων (Θεοτόκου βρεφοκρατοῦσης, ἣν ἱστορεῖ ἀριστερὰ ὁ Λουκάς, ἐν ᾧ δεξιὰ θυμιατὴν ἄγγελος κ. ἄ.), ὅπερ ὀνομάζεται συνήθως **Κιβωτὸς** καὶ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὰς λιτανείας ὑπὸ τῶν μοναχῶν, οἵτινες τὸ ὄνομα τοῦ σκεύους ἐρμηνεύουσιν ὡς ὄνομα αὐτῆς τῆς Θεοτόκου, ἥτις ὡς Κιβωτὸς διεφύλαξε τὸ θεῖον βρέφος, ὡς ποτε ἡ Κιβωτὸς τῆς Διαθήκης διεφύλαττε τὰς πλάκας εἰς τὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων.

Τέλος ἀριστερὰ τῆς εἰκ. 32 εἰκονίζεται κηροπήγιον ἐπίχρυσον ἐσμαλτωμένον (0.32 μ. ῥήτους), ἐκ τῶν συνήθων κατὰ τὰς ἀρτοκλασίας χρησιμοποιουμένων, κατὰ τὴν βᾶσιν τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται ἡ ἐπιγραφή: **† 1707 οἰκοδομήθη τὸ παρὸν διὰ ἐξώδου τῆς ἡμετέρας Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου διὰ κόπου τῶν δσίων γερόντων Μακαρίου καὶ Ραφαήλ, ἡγουμενεύοντος κυρίου Ζαχαρίου † Μην αὐγουστος 20. 10. ΧC.** ἀκολουθεῖ ἡ εἰχὴ τῆς ἀρτοκλασίας. Ἐκ τῶν προσαχθέντων λειτουργικῶν σκευῶν μόνον ἡ Κιβωτὸς δύναται νὰ εἶνε σύγχρονος τοῦ κηροπηγίου, ἐν ᾧ τὰ

λοιπὰ δύο εἶνε μεταγενεστέρας ἐποχῆς, ὡς δεικνύουν τὰ διακοσμητικὰ τῶν θέματα.

·δ') *Εὐαγγέλια*. Τὰ ταξινομηθέντα ἐν τῇ συλλογῇ τῆς Μονῆς Εὐαγγέλια (ὑπ' ἀρ. 77-95) εἶνε ἐντυπα λειτουργικὰ Εὐαγγέλια ἢ περικοπαὶ ἐπ' ἐκκλησίαις ἀναγινωσκόμεναι, φέρουσαι

τηρεῖ τις μίμησιν ὑπὸ τοῦ τεχνίτου τῆς περιφημοῦ «τελευταίας κρίσεως» τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Σίξτου τοῦ Βατικανοῦ ἐν Ρώμῃ (1534-1541)· ὁ ἡμέτερος τορευτὴς μετέβαλε κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀν. Ἐκκλησίας ἢ καὶ παρενόησε τὰ θέματα τοῦ μεγάλου ζωγράφου, διετήρησεν ὅμως ὡπωςδῆποτε τὸν χαρακτήρα τοῦ ὅλου. Ἐπὶ τῆς πινακίδος ταύτης ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Μνήσθητι Κύριε Δημητρίου, Μαργώρας, τέκνων ΑΨΗΕ'* (= 1795)¹.

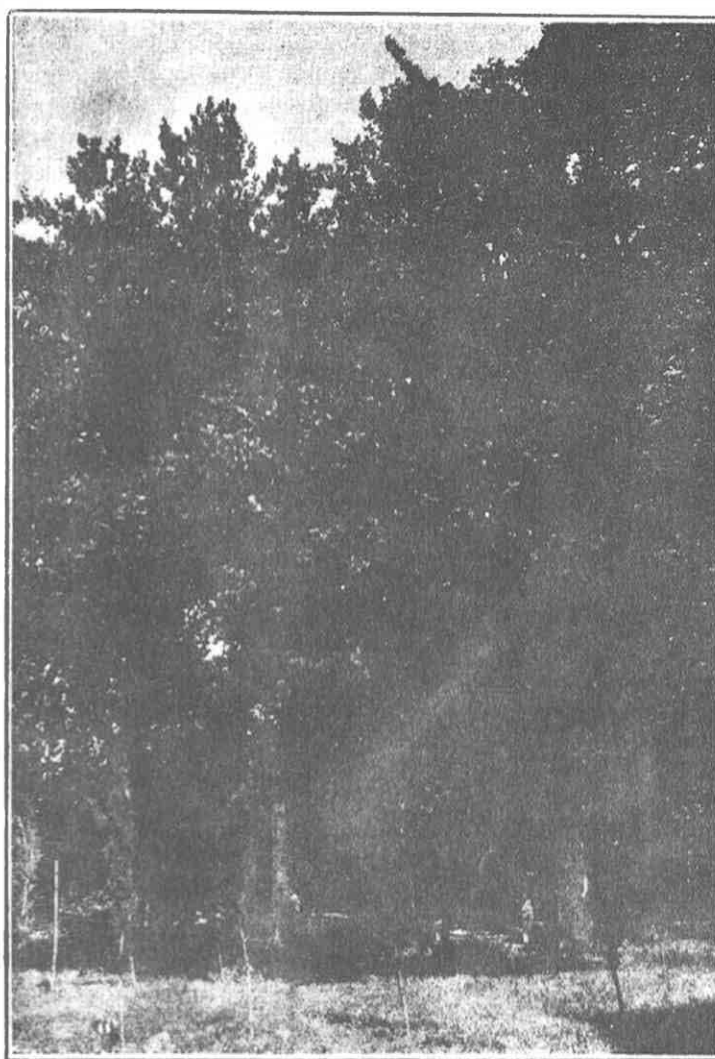
Εἰκ. 33. Ἐπένδυσις Εὐαγγελίου τοῦ Μ. Σπηλαίου.

στάχωσιν ἐκ ξυλίνων πινακίδων, ἐφ' ὧν ἡ εἶνε προσηρμοσμένοι χρυσαὶ ἢ ἀργυραὶ πλάκες μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων, ἢ κάλυμμα ἐκ βελούδου, ἐφ' οἷ προσαρμόζονται ἐγκόλπια μεθ' ὁμοίων παραστάσεων.

Τὸ ἔχον πλουσιώτερον καὶ τεχνικώτερον τῶν ἄλλων ἐπικάλυμμα Εὐαγγέλιον τῆς Μονῆς εἶνε τὸ προσαγόμενον ἐν τῇ εἰκ. 33. Τὸ ἐντυπον εἶνε ἐκδόσεως Βενετίας τοῦ ἔτους 1783, εἰς δὲ τὸ χρυσοῦν ἐπικάλυμμα αὐτοῦ παρίστανται ἡ Σταύρωσις ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Εὐαγγελίου πινακίδος καὶ ἡ τελευταία κρίσις ἢ Δευτέρα παρουσία ἐπὶ τῆς πινακίδος τοῦ τέλους· ἐν τῇ ὀλοχρύσῳ ἐπενδύσει τῆς πινακίδος ταύτης, ἣν παριστᾷ ἡ προσαγομένη εἰκὼν, παρα-

ἔκ τῆς ἀνωτέρω γενομένης περιγραφῆς τοῦ Καθολικοῦ καὶ τῶν κειμηλίων τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου συνάγεται, ὅτι ἡ κυριώτερα αὕτη Μονὴ τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος εἶνε ἀληθὲς Μουσεῖον, ἐνθα δύνανται τις νὰ σπουδάσῃ καὶ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν τέχνην μιᾶς ὁλοκλήρου χιλιετηρίδος. Ἀπὸ τοῦ Ι' μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἔχει νὰ ἐπιδεῖξῃ ἡ Μονὴ τὴν εἰκόνα τοῦ Λουκά καὶ τὰ ἱστορημένα χειρόγραφα· οἱ αἰῶνες ΙΓ' καὶ ΙΔ' ἀντιπροσωπεύονται καὶ πάλιν δι' ὁμοίων χειρογράφων· ὁ ΙΕ' αἰὼν ἀφῆκεν εἰς τὴν Μονὴν τὴν εἰκόνα τοῦ Παλαιολόγου· τοῦ ΙΣ' αἰῶνος εἶνε φορηταὶ τινες ἐπὶ σανίδων εἰκόνες τῶν παρεκκλησίων· ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἄρχεται ἀληθὴς ἀκμὴ τέχνης διὰ τὴν Μονήν· τὸ πλεῖστον τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς καὶ Ζωγραφικῆς τοῦ Καθολικοῦ, τῶν παρεκκλησίων καὶ ἄλλων μερῶν αὐτῆς ἀνάγεται εἰς τὸν αἰῶνα τοῦτον· ἀπὸ τοῦ ΙΖ' δὲ αἰῶνος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' ἔχει νὰ ἐπιδεῖξῃ ἡ Μονὴ τελειοτάτου τύπου ἔργα ξυλογλυπτικῆς, τορευτικῆς, ὑφαντουργίας καὶ ζωγραφικῆς. Ἱστορικῶς ἐξεταζόμενα τὰ κειμήλια ταῦτα τῆς Μο-

¹ Διὰ τὰ τορευτικὰ ἐπὶ πολυτίμου μετάλλου ἔργα, δι' ὧν ἐπενδύονται αἱ λειψανοθήκαι καὶ κοσμεῖται ἡ στάχσις τῶν Εὐαγγελίων, παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς ἀξιόλογον συμβολὴν αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν λειψανοθηκῶν τοῦ Μ. Σπηλαίου ὅσον ἀφορᾷ τὰ κέντρα χρυσοχοικῆς καὶ τορευτικῆς τῆς κυρίως Ἑλλάδος· οὕτως ἡ ταξινομηθεῖσα ὑπ' ἀριθ. 30 μαρτυρεῖται ὅτι κατεσκευάσθη τῷ 1806 ἐν Τριπολιτζῇ, ἢ ὑπ' ἀριθ. 47 ἐν Λεβαδείᾳ τῷ 1786 (ἐνθυμεῖται δὲ ὁ ἀναγνώστης ὅτι καὶ ἡ ἐξ ὀρειχαλκοῦ Πύλη ἐτελειώθη ἐν Λεβαδείᾳ τῷ 1805), πολλὰ δὲ ἄλλα λειψανοθήκαι δύνανται εἰς τὰ ἐργαστήρια τῶν αὐτῶν πόλεων ν' ἀποδοθῶσιν ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τ' ἀναγραφόμενα ὀνόματα τῶν δωρητῶν. Ἢ ἐν Λεβαδείᾳ καὶ Τριπόλει ἀναπτυχθεῖσα τορευτικὴ, συγκρινομένη πρὸς τὴν τέχνην, ἣν δεικνύουσιν εἰς ἡμᾶς αἱ δωρηθεῖσαι ὑπὸ τῶν Ἱεγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας

Εἰκ. 34. Ἡ πλατάνος τῆς Κλαπατσούνας.

νῆς ἐνέχουσι μεγίστην ἀξίαν, καθόσον καὶ ὀνόματα τέως ἄγνωστα μεγάλων μορφῶν τοῦ τιορ-

λειψανοῦ καὶ αἱ προερχόμεναι πιθανώτατα ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἢ Ἰασίου, οὐ μόνον δὲν υπολείπεται ἐκείνης ἀλλ' εἶνε ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν εἰς πολλὰ σημεῖα ἀνωτέρω καὶ δηλωτικὴ τῆς ἀναπτυχθείσης εἰς τὰς ἐλληνικὰς ταύτας πόλεις ἀξιολόγου καλλιτεχνικῆς κινήσεως κατὰ τὸν III' αἰῶνα, ἣν ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821 ἀνέκοψεν. Ἡ ἐκλογή τῶν θεμάτων ἐκ τοῦ κύκλου τῶν βυζαντινῶν ἀγιογραφικῶν καὶ τῶν κατὰ τόπους παραδόσεων, ἢ εἰσαγωγή εἰκονογραφικῶν τύπων ἐκ τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως, ἢ χρῆσις κρινειδῶν διακοσμήσεων, ἀραβουργημάτων, κλιματίδος μετὰ φύλλων καὶ καρπῶν ἀμπέλου βυζαντινῆς τεχνοτροπίας κ. ἄ. εἶνε χαρακτηριστικώτατα δείγματα ἐκδηλώσεως ζωῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, ἥτις προῆγεν ὁσημέραι τὸ ἴενος καὶ προεκάλεσε τὸν ἵππερ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα.

κοκρατουμένου ἔθνους κληρικῶν καὶ λαϊκῶν μανθάνομεν ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν των καὶ τὴν ἐξέλιξιν καὶ ἐπικράτησιν εἰς ὀρισμένους τόπους τῆς τέχνης κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους διακρίνομεν καὶ τὰ ἐμβλήματα τῶν ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας, οἵτινες εἶνε καὶ οἱ μεγάλοι εὐεργέται τῶν Μονῶν, δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν.

Π ρ ο σ θ ῆ κ η.

Περὶ τῆς ἱστορικῆς πλατάνου ἐν Κλαπατσούνῃ. Ἐξῶθεν καὶ πρὸς Β τοῦ χωρίου Κλαπατσούνα τῆς ἐπαρχίας Καλαβρυτών, ὅπερ ἀπέ-

χει τρεῖς ὥρας τοῦ Μ. Σπηλαίου, ὑψοῦνται παρὰ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Κερυνίτου ποταμοῦ ἐξ μεγάλαι θαλεραὶ πλάταναι, ὧν ἡ μεσαία, ἐχουσα ἵψος 25 μ. περίπου καὶ περιβαλλομένη διὰ νεωτάτου κυκλοειδοῦς περιστυλίου (εἰκ. 34), ἐχει

Εἰκ. 35. Εἰσοδος τοῦ ἐν τῇ πλατάνῳ ναυδρίου.

περίμετρον παρὰ μὲν τὴν βάσιν 16 μ. κατὰ τὸ μέσον δὲ 12.65 μ.¹ Τὸ εὐρὺ κοίλωμα τοῦ κορμοῦ τῆς πλατάνου ταύτης ἔχον πρὸς Δ καὶ Α δύο φυσικὰς ὁπὰς², μετεσκευάσθη ἄδηλον πότε³ εἰς ναῖδριον, χρησιμοπονηθείσης τῆς μὲν

¹ Ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ φλοιοῦ τῆς πλατάνου διακρίνεται τρεῖς παρακείμεναι πλάταναι πρὸ πολλῶν χρόνων συνενωθῆ καὶ αποτελέσει ἐν δένδρον, ἐξ οὗ φύονται τρεῖς μεγάλοι κλάδοι. Ἐντυπωσιολογικαὶ περιγραφαὶ τῆς πλατάνου ταύτης ἔχουσι δημοσιευθῆ εἰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικά.

² Αἱ εἰς πολλὰ μέρη τοῦ κοιλώματος τῆς πλατάνου ὑπάρχουσαι μικραὶ ὁπαὶ ἔχουν ἀσφαλίσθῃ διὰ ὑδραυλικῆς ἀσβεστοῦ (τσιμέντου).

³ Δεξιὰ τῆς πλατάνου εὐρίσκεται δρομικὸς Ναὸς μετ' ἐξυλίνην στέγην (11.70×4.80 μ.), τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι

δυτικῆς ὁπῆς ὡς θύρας, εἰς ἣν ἐτέθη προσφάτως καὶ ἀετωμάτιον (εἰκ. 35), τῆς δὲ ἀνατολικῆς ὡς ἱεροῦ βήματος, πρὸς σχηματισμὸν τοῦ οποίου ἐφράχθη ἡ ὁπὴ διὰ σανίδων, ἐφ' ὧν ἀνοίγονται: τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ καὶ πρὸς ἀερισμὸν καὶ πλειότερον φωτισμὸν τοῦ ἐσωτερικοῦ δύο ὁπαὶ ἄνωθεν (εἰκ. 36).

Ὁ ἐντὸς τοῦ κοιλώματος τοῦ κορμοῦ τῆς πλατάνου Ναῖσκος (3.65×3.35 μ. ὑψ. 3.50 μ.) ἔχει μικρὸν Τέμπλον, ἔχον δύο κιονίσκους¹, δι' ὧν σχηματίζεται ἡ Ὁραία Πύλη καὶ στηρίζεται εἰς τὰς πλευρὰς τοῦ ἐσωτερικοῦ κοιλώματος, σχηματίζον ἐσωθεν τούτου τὴν ἀγίαν Τράπεζαν κατεσκευασμένην κατὰ τὸν συνῆθη ἐν τοῖς ἐξοχικοῖς παρεκκλησίαις τρόπον. Ὁ Ναῖσκος οὗτος τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τῆς Παναγίας τῆς λεγομένης *Πλατανιωτίσσης*, ἥς τὴν εἰκόνα διακρίνουσιν οἱ πιστοὶ δεξιά τῷ εἰσερχομένῳ καὶ σχεδὸν ἄνωθεν τῆς δυτικῆς ὁπῆς, τῆς μετεσχηματισμένης, ὡς εἶδομεν, εἰς θύραν.

Ἡ ὡς θαυματοργὸς θεωρουμένη εἰκὼν αὕτη συνίσταται ἐκ φυσικοῦ κοιλώματος τῆς πλατάνου (0.37×0.37 μ.), ἐχόντος βάθος 0.25 μ., ἐντὸς τοῦ οποίου σχηματίζονται ἑτερα μικρὰ φυσικὰ κοιλώματα, ὡς φαίνονται ἐν τῇ εἰκ. 37 καὶ τὰ ὅποια ἐκλαμβάνονται ὡς παριστῶντα τὴν Θεοτόκον βρεφοκρατοῦσαν, ἥς ἡ εἰκὼν εὐρέθη ἐκεῖ, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἕνεκα θαύματος τῆς εἰκόνης τοῦ Λουκά τοῦ Μ. Σπηλαίου, καθ' ἣν ἐποχὴν πυρκαϊὰ εἶχε μεταβάλλει εἰς ἑρείπια τὴν Μονὴν (κατὰ τὸ Κτιτορικὸν πρόκειται περὶ τῆς πυρκαϊᾶς

τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (πρῶν Νεκροταφεῖον τοῦ χωρίου), εἰς τοὺς τοίχους τοῦ ὁποίου διασώζονται μεταγενέστεραι τοῦ III' αἰῶνος τοιχογραφίαι, ἄνωθεν δὲ τῆς Ὁραίας Πύλης τοῦ τέμπλου ἡ ἐπιγραφή: *ἐν εἰ σωτηρίῳ | 1740, δεκτωβρίῳ*. Παρὰ τὸν Ναον καὶ τὴν πλάτανον ὑπάρχει Κρήνη, εἰς τὴν μαρμαρίνην πλάκα τῆς ὁποίας εὐρίσκεται ἡ ἐπιγραφή: *ΑΩΔΙ' γέγονε αὖτις ἡ πηγὴ ἡμέρις Ὡθωνος βασιλέως Ἑλλάδος διὰ κείνου Ἀνθίμου κερμονάχου*. Τὰ κτίσματα ταῦτα δεικνύουν ὅτι πρὸ τῶν χρόνων ἀκόμη τῆς παλιγγενεσίας ὑπῆρχε κατὰ τὸ μέρος τοῦτο συνοικισμὸς ἡ μετόχιον τῆς Μονῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου, ἔκτοτε δὲ ὑπῆρχε πιθανώτατα καὶ τὸ ναῖδριον τῆς πλατάνου.

¹ Εἰς τὸ μικρὸν τοῦτο Τέμπλον μία μόνη εἰκὼν (καλῆς δὲ ἐκτελέσεως) ὑπάρχει δεξιὰ, ἡ εἰκὼν τῆς Δεήσεως, φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν: *1795 Σεπτεμβρίου α'*

τοῦ 840, ἐν ᾧ πάντως τὸ ἔτος 1640) πρέπει νὰ νοηθῇ) καὶ οἱ μοναχοί, μόνην τὴν εἰκόνα τοῦ Λουκά διασώσαντες, μετέβαινον εἰς Πάτρας καὶ Αἴγιον, ἀνέκοψαν δὲ τὴν ὁδοιπορίαν των ἵν' ἀναπαυθῶσιν, ἐπειδὴ κατέλαβεν αὐτοὺς νύξ, παρὰ τὴν πλατάνον τῆς Κλαπατζούνας. Τὸ Κτιτορικὸν (σελ. 72 κ. ἐ.), ὡς ἐξῆς διηγείται τὰ κατὰ τὸ θαῦμα: «φέροντες, λέγει, οἱ ἱερομόναχοι τὴν ἁγίαν εἰκόνα ἐναπέθηκαν μετέωρον κρεμάσαντες ἐντὸς κοίλου κορμοῦ πλατάνου μεγάλης ἐκεῖ πεφυτευμένης, ἥτις μέχρι καὶ τῆς σήμερον ἀγήραντος χλοάζει καὶ θαλερὰ (πλησίον τῆς κώμης τῆς νῦν χυδαῖστὶ καλουμένης Κλαπατζούνας) καὶ τοὺς συνήθεις ὕμνους εὐξάμενοι μετ' εὐλαθείας, ἐκοιμήθησαν αἱθριοί... ἥδη δὲ πάλιν, ὄρθρου βαθέος, εἰς προσευχὴν οἱ πατέρες ἀναστάντες, ὡς εἰσῆλθον εἰς τὸ κοίλωμα, βλέπουσι θαῦμα παράδοξον· ἀντικρὺ τοῦ τόπου, ὅπου ἐκρέματο ἡ ἁγία εἰκών, εὐρίσκουσιν ἀκριβέστατον αὐτῆς ἀντίτυπον ἐν αὐτῷ τῷ κοίλῳ τῆς πλατάνου κορμῷ αὐτομάτως τετυπωμένον· καὶ φωτὸς ἀκήρατος αἴγλη τὸ ἀπεικόνισμα περιήγαγεν... συνέτρεχον δὲ πανταχόθεν καὶ οἱ περίοικοι τὸ θαῦμα ἐκπληττόμενοι... οἱ καὶ θυσιαστήριον πῆξαντες ἐν αὐτῷ τῷ κοίλῳ τῆς πλατάνου κορμῷ εἰς ναῖδριον αὐτὸν μετεποίησαν καὶ ἐκκλησιάζοντο· καὶ μένει μέχρι σήμερον ὁ Ναῖσκος ἐν τῇ πλατύνῳ δεκαπέντε περίπου ἀνθρώπων χωρητικός». Ἀκολουθεῖ ἐν τῷ Κτιτορικῷ ἡ ἀπαρίθμησις τῶν ὁμοιοτήτων τῶν δύο εἰκόνων, ἃν καὶ ἀπλὴ σύγκρισις τῶν παρατιθεμένων ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ διαστάσεων εἶνε ἱκανὴ ν' ἀποδείξῃ,

ὅτι πᾶσα σύγκρισις καθίσταται περιττὴ ὅταν πρόκειται περὶ θαυμάτων καὶ λαϊκῶν παραδόσεων. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶνε ἀρκούσα ἡ

Εἰκ. 36. Ὅψις τῆς Ἀψίδος τοῦ ναυδρίου τῆς Πλατάνου.

ἐκνυμῖθ ἐν Κυρίῳ ὁ μακαρίτης Θεοφάνης ἱστοριογράφος καὶ τοῦ αὐτοῦ χορίου καὶ ὁ Θεὸς μακαρίσαι αὐτόν· χυρὸν Διονυσίου μοναχοῦ. Κάτωθεν δὲ τῆς εἰκόνης: Ἀνιστορίθι καὶ ἐκαλλοπίστι ὁ θῖος καὶ πάνσεπτος Ναὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου διὰ συνδρομῆς τοῦ δσιωτάτου κυρ Μακαρίου τοῦ κατικίσαντος ἐνθάδε καὶ τὰς ἐξοικοδομὰς χειραγόμισε διὰ δὲ ἐξόδου τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν κατέτος σοτήριον 1787 ὁχτοβρίου 10· χυρὸν Διονυσίου μοναχοῦ. Ἡ εἰκὼν προέρχεται προφανῶς ἐκ τοῦ παρακειμένου Ναοῦ τῆς Κοιμήσεως, αἱ δὲ ἐξωοικοδομαὶ εἶνε τὰ μέχρι σήμερον σωζόμενα ἐπεσκευασμένα πρὸς Β τοῦ Ναοῦ κελία· ἡ ἐπιγραφή, ἐν ἣ ἀπαντᾷται καὶ ὁ ἱστοριογράφος Θεοφάνης, ὅστις ἦτο ἴσως διδάσκαλος τοῦ ἁγιογράφου Διονυσίου, μαρτυρεῖ καὶ τοὺς χρόνους πιθανώτατα τῆς ἀκμῆς τοῦ μετοχίου τούτου τοῦ Μ. Σπηλαίου.

παραθέσις τῆς τοῦ Ἱπποκράτους ἐν Κῶ, τῆς ἐν Ἀρκαδίᾳ Μενελαΐδος, τῆς πλατάνου τῆς Γόρτυνος, τῆς δρυὸς τῆς Δωδώνης, τῆς ἐλαίας τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ φοίνικος τῆς Δήλου καὶ πρὸ πάντων τῆς δρυὸς Μαρβρῆ τῆς Γενέσεως (Γέν. ιη' 4), τῆς διασφωμένης μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ὡς ἀναφέρει ὁ Εὐσέβιος (ἐν βίῳ Κωνσταντίνου, Γ' 51), ἃς καὶ τὸ Κτιτορικὸν (ἐν σελ. 72 σημ. 1) ὀρθώτατα παραθέτει.

Σφραγίδες τῆς Μονῆς. Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου παραθέτομεν ἐν τέλει τὰς σφραγίδας τῆς Μονῆς, ὅσαι τούτων διασφύζονται

φυλασσόμεναι εἰς τὸ θησαυροφυλάκιον αὐτῆς¹.
 πᾶσαι σχεδὸν φέρουσι τὴν παράστασιν τῆς βρε-
 φοκρατούσης Θεοτόκου κατὰ τὸν τύπον τῆς Σπη-
 λαιωτίσσης, γύρωθεν δὲ τὰς ἐξῆς ἐπιγραφάς:

† Σφραγὶς τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον
 λεγόμενης Βασιλικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μο-

Εἰκ. 37. Ἡ λεγομένη εἰκὼν τῆς Πλατανιωτίσσης.

νης τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Μεγάλου
 Σπηλαίου (ἡ σφραγὶς αἴτιη — ἡ μεγαλύτερα τῆς
 Μονῆς — παριστᾷ τὴν Σπηλαιωτίσσαν, ἄνωθεν

¹ Ἐνεκα τῆς ἀποτυχίας τοῦ τοιχογραφήματος αἱ
 εἰκόνες τῶν σφραγίδων δὲν παρατίθενται ἐνταῦθα.

τῆς ὁποίας κρατοῦσι δύο ἄγγελοι στέμμα, καὶ
 ἀριστερὰ τὸν Λουκᾶν)¹.

† Ἡ Ζωοδόχος πηγὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἱεροῦ
 Μεγα - Σπηλαίου. ΑΩΒ' (=1802) (ἡ ὑπ'
 ἀριθ. 2 σφραγὶς εἶνε πιθανιώτατα Μετοχίου τῆς
 Μονῆς)².

† Σφραγὶς τῆς ἀδελφότητος τῆς ἐλεημο-
 ούνης τοῦ Μ. Σπηλαίου (ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 σφρα-
 γὶς ἀνήκειν εἰς τὰς κατὰ καιροὺς ἀποστολὰς
 πρὸς συλλογὴν ἐλεημοσινῶν ἢ βοηθημάτων
 ὑπὲρ τῆς Μονῆς).

† Σφραγὶς τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βλάχ - Σε-
 ραί 1)842 (ἡ ὑπ' ἀριθ. 4 σφραγὶς ἔχει τὴν
 Θεοτόκον δεομένην μετὰ τὰς χεῖρας χιαστὶ πρὸ
 τοῦ στήθους καὶ ἀριστερὰ κλάδον φοῖνικος,
 ἀνήκει δὲ εἰς τὸ περίρημον Μετόχιον Βλάχ-
 Σεράγι, ἐν ᾧ ὑπάρχει ὁ Ναὸς τῆς Κοιμήσεως
 τῆς Θεοτόκου, ἐν Κωνσταντινουπόλει).

† Ὁ Καθηγούμενος τοῦ Μεγάλου Σπη-
 λαίου καὶ οἱ ἐν αὐτῷ (ἡ ὑπ' ἀριθ. 5 σφρα-
 γὶς, ἣτις ἀναγράφει ἑλληνιστὶ καὶ τουρκιστὶ τὴν
 ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν, ἐχρησίμεινε πρὸ τοῦ ἀγῶ-
 νος διὰ τὴν ἀνταλλαγὴν ἐγγράφων τῆς Μονῆς
 διαβιβαζομένων εἰς τὰς τοιχοκίχας ἀρχαίς).

ΓΕΩΡΓ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

¹ Βλέπε ἀνωτέρω ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῆς εἰκόνης τῆς
 Σπηλαιωτίσσης τὰ περὶ ὁμοίας σφραγίδος τῆς Μ. Κύκ-
 κου τῆς Κύπρου, ἐν ἣ ἀναγράφεται καὶ τὸ ἔτος 1756.

² Εἰς τε τὸ Κετιτορικὸν καὶ τὰλλα περὶ μετοχίων τῆς
 Μονῆς βοηθήματα (πρὸβλ. Παπανδρέου, Καλαβρυτινὴ
 ἐπετηρίς, σελ. 94 κ. ε.) δὲν ἀναγράφεται ὑπὸ τὸ ὄνομα
 τοῦτο μετόχιον τοῦ Μ. Σπηλαίου. Δὲν εἶνε ἄρα ἀπί-
 θανον ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ προσωνομίας τῆς
 Σπηλαιωτίσσης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΤΟΥ 1918

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΕΝ ΤΩ ΜΟΥΣΕΙΩ ΝΑΥΠΛΙΟΥ

Ζ' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

1) Ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 (εἰκ. 1) μέγας Παναθη-
ναϊκὸς ἀμφορεὺς εἶνε ἐν τῶν ἀρίστων ἀγγειο-

καὶ ὁ πούς, εἶνε δὲ συγκεκολλημένος ἐκ πολλῶν
τεμαχίων καὶ συμπεπληρωμένος, ἔχει δ' ὕψος
44,5. Ἡ τέχνη τῆς διακοσμῆσεως αὐτοῦ εἶνε
ἀρίστη, ἀναγομένη εἰς τὴν μελανόμορφον τεχνο-

Εἰκ. 1. Παναθηναϊκὸς Ἀμφορεὺς.

γραφικῶν μνημείων τοῦ Μουσείου Ναυπλίου,
ἀνήκει δ' εἰς τὴν Συλλογὴν τοῦ ἀειμνήστου
Εὐστ. Γλυμενοπούλου, δωρηθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ
εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς ἰδιαίτερας του πατρίδος.
Τοῦ ἀμφορέως τούτου ἔλλειπει τὸ στόμιον ὅλον

τροπίαν τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 5' αἰῶνος
π. Χ. Καὶ ἐν πρώτοις περὶ τὸ ἀκρότατον μέρος
τῶν ὤμων τοῦ ἀγγείου, εὐθὺς μετὰ τὸν λαιμόν,
περιθέει αὐτὸ **δωρικὸν κυμάτιον**, κάτωθεν δὲ
τούτου εἰς μικρὰν ἀπόστασιν μεταξὺ τῶν δύο

καθέτων λαβῶν καὶ ἑκατέρωθεν ἐντὸς πλαισίων ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς γαστρὸς τοῦ ἀμφορέως φέρονται δύο παραστάσεις: 1) Ἀθηνᾶ πρόμαχος βαίνουσα πρὸς τὰριστερά καὶ κρατοῦσα διὰ τῆς ἀνιψωμένης δεξιᾶς δόρυ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς προβάλλουσα ἀσπίδα, σῆμα ἔχουσιν Τρισκελοῦς. Ἐκατέρωθεν ταύτης κίονες δωρικοί, ἐφ' ὧν

σῆς γενειῶν καὶ ἱματιοφορῶν, δστις ψαίνει δια τῆς ἀριστερᾶς τὸ ἱμέτωπον τοῦ ἵππου, ἐφ' οὗ προ οὐλίου ἴσως περιέθετο στέφανον, ἐνῶ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνατείνει πρὸς τὸν νικητὴν βεβαίως κλάδον κοτίνου. Ἐκ τῶν ἡνίων δεξιῶθεν τοῦ ἵππου κρέμονται ταινίαι. Τέλος ὑπὸ τοῦ ἵππου προσέρχεται ἀνὴρ ἀγένειος, ἀναβεβλημέ-

Εἰκ. 2. Ἐρυθρόμορφος κάλυξ Μουσείου Ναυπλίου.

ἀλέκτορες. Ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ κίονος ἐνδοθεν ἐπιγεγραμμένον κιονηδὸν ΤΟΝ ΑΘΕΝΕΘΕΝ ΑΘΛΟΝ. Τὸ πλεῖστον τοῦ σώματος τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ δεξιοῦ κίονος συμπληρωμένα. 2) Ἐπὶ τῆς ἐτέρας ἡψευς τοῦ ἀμφορέως παρίσταται νίκη ἱππικὴ ἥτοι νεανίας γυμνὸς καὶ ἑστειμένος κοτίνῳ, κρατῶν δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς κλάδον καὶ ἀτενίζων πρὸς τὰ δεξιὰ, κάθηται ἐπὶ ἵππου, ὃν ὁδηγεῖ ἀνὴρ γενειῶν μεθ' ἱματίου. Ἐμπροσθεν ἀπαντᾷ τούτοις ἕτερος ἀνὴρ ἐπί-

νον ἔχων ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου τὸ ἱμάτιον καὶ κλάδον προτείνων καὶ οὗτος τῇ δεξιᾷ πρὸς τὸν νικητὴν παῖδα. Τὰς παραστάσεις ταύτας διακρίνει μεγάλη αὐστηρότης καὶ ἀκρίβεια σχεδίου καὶ περισσὴ κομψότης ἐν τοῖς περιγράμμασι τῶν σωμάτων. Λίαν τεχνικὴ δὲ καὶ ἡ ὅλη συνθεσις τοσούτων προσώπων ἐν χώρῳ οὕτω συνεπτυγμένῳ.

2) Ἀριθ. 180 (εἰκ. 2). Ἐν τῷ αὐτῷ Μουσείῳ εἴρηται καὶ ἡ ἐρυθρόμορφος κάλυξ ὑπὸ

τὸν ἄνω ἀριθμὸν εἰς τὴν αὐτὴν Συλλογὴν Εὐστ. Γλυμενοπούλου ἀνήκουσα. Αὕτη εἶχε ὕψος 0,295, καὶ φέρει τρεῖς μικρὰς λαβὰς. Εἶνε δὲ συγκεκολλημένη, ἀλλὰ καλλίστης διατηρήσεως. Καὶ τὸ μὲν στόμιον ἄνω περιθέει κυμάτιον ἰωνικόν, τὴν βᾶσιν τοῦ λαιμοῦ ταινία ἐξ ἀνθεμίων καὶ λωτοῦ κάτωθεν δὲ, ολίγον τι ἄνωθεν τῆς βάσεως, ἕτερα ταινία ἐκ μαιάνδρου διακοπτομένη διὰ χιαστοῦ σχήματος (X) μετὰ στιγμῶν. Τέλος μετὰ τῶν δύο ταινιῶν τούτων καὶ τῶν δύο λαβῶν ἐπὶ τῆς κυρίας ὀψευς τοῦ ἀγγείου — διότι ὀπισθεν δὲν ὑπάρχει γραφικὴ διακόσμησις — φέρεται παράστασις σπουδαιοτάτη ἐκ τριῶν μορφῶν

γυμνὸς δὲ τὸ σῶμα καὶ κρατῶν τὸ ἱμάτιον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος κεκαμμένου, ἐνῶ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἣτις εἶνε ἐφθαρμένη πῶς, κρατεῖ ξίφος, ὅπερ ἐξάλλος ἐξ ὀργῆς καὶ ἐκδικήσεως ετοιμάζεται νὰ ἐμπήξῃ εἰς τὰ μητρικὰ σπλάχνα. Τέλος ὀπισθεν παρίσταται εὐσταλής, ὑψηλὴ καὶ εὐσωμὸς νεάνις — ἡ *Ἥλεκτρα* — ἣτις πρὸ τοῦ τραγικοῦ θεάματος ἐντρομος καὶ τὰς χεῖρας εἰς ἐνδειξιν τοῦ κατέχοντος αὐτὴν δέους ἀνέχουσα, σπεύδει νὰ πομακρυνθῇ, εἰ καὶ στρέφουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω παρακολουθεῖ διὰ τοῦ βλέμματός τὰ γινόμενα. Ἡ *Ἥλεκτρα* φέρει ποδὴν ἁχειρίδωτον χιτῶνα μετὰ ἀποπτύγματος.

Εἰκ. 3. Σκυφος Μουσείου Ναυπλίου.

ἔχουσα ὥδε: Ἐν τῷ μέσῳ παρίσταται γυνὴ μεσῆλιξ, ἀλλ' εὐειδής, καθημένη ἐπὶ βωμοῦ καὶ φέρουσα ἁχειρίδωτον χιτῶνα, οὗ τὸ ἄνω ἀριστερὸν ἄκρον ἐκπορπῶθὲν ἀφίνει γυμνὸν τὸν ὦμον μεθ' ὀλοκλήρου τοῦ ἀριστεροῦ στήθους μέχρι τῆς ὀσφύος, καὶ τοῦτο διότι ἡ εἰρημένη γυνή, ἣτις εἶνε ἡ *Κλυταιμῆστρα*, ἐπιθυμοῦσα νὰ ἐπιδειξῇ πρὸς τὸν ἐναντίον αὐτῆς μὲ τὸ ξίφος ἐπιτιθέμενον νεανίαν τὸν μαστόν της, ἀπεκάλυπεν ἐπίτηδες τοῦτον, ἐκπορπώσασα ἢ μᾶλλον, ἐν μεγίστῃ βεβαίως ψυχικῇ ταραχῇ, διαρρήξασα κατὰ τὸν ἀριστερὸν ὦμον τὸν χιτῶνα. Διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ὀριζοντίως τεταμένης προσπαθεῖ αὕτη νάναχαιτίσῃ τὸ πλῆγμα ἐκ μέρους τοῦ ἐπιτιθεμένου, ὅστις εἶνε ὁ *Ὀρέστης* καὶ ὅστις παρίσταται ἐν κινήσει ὀρμητικῇ μὲ τὸν ἀριστερὸν πόδα πρὸς τὸ θῦμα προβεβλημένον,

Τοιαύτη ἡ παράστασις αὕτη, ἣτις τυγχάνει ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων, καθὰ αναγομένη εἰς τὸν ὑψηλὸν κύκλον τῆς αἰτικῆς τραγωδίας. Εἰσὶ δὲ οὐχὶ πολυάριθμα τὰ γγεία τὰ φέροντα θεατρικὰς παραστάσεις ἰδίως κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα π. Χ. διότι ὡς γνωστὸν κατὰ τοὺς υστέρους χρόνους ἐν τῇ μεσημβρινῇ Ἰταλίᾳ κατεσκευάζοντο πλεῖστα τοιαῦτα μὲ παραστάσεις συνήθως φλυάκων καὶ κωμωδιῶν. Περὶ τούτων ἴδε Doerpfeld und Reisch «Das griech. Theater.» σ. 306 κ. ἑ.

Ἡ ἡμέτερα κάλπις ἀνάγεται εἰς τὸν Ε' αἰῶνα π. Χ. ὡς μαρτυρεῖ ἡ θαυμαστὴ τεχνουργία τῆς παραστάσεως ἐνέχουσα ὅλην τὴν ἀκρίβειαν, τὴν κομψότητα, τὴν ἀδρότητα καὶ χάριν τῆς τέχνης τοῦ αἰῶνος ἐκείνου.

3) *Ἀριθ. 144* (εἰκ. 3 καὶ 4). Ἐν τῇ αὐτῇ

Συλλογῇ Γ'λυμενοπούλου περιλαμβάνεται καὶ ὁ ὑπὸ τὸν ἄνω ἀριθμὸν **Σκύφος**, ὅστις διατηρεῖται ἀκέραιος, εἶνε δὲ ἐπίσης σπουδαιότατον ἀγγειογραφικὸν μνημεῖον ἔνεκα τῆς παραστάσεως, ἣν φέρει περὶ ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ. Ὁ Σκύφος ἔχει ὕψος 0,11, διαμ. χεῖλους 0,11, εἶνε δὲ κατὰ τὸν ἐρυθρόμορφον τρόπον διακεκοσμημένος καὶ φέρει ἐπίχρῖσμα καστανόχρουν, αἱ δὲ δύο παραστάσεις του διαλαμβάνονται ἐφ' ἐκατέρας τῶν παρείων μεταξὺ τῶν δύο αὐτοῦ καθέτων λαθῶν. Κάτωθεν δὲ τῶν παραστάσεων διαθέει τὴν βάσιν τοῦ σκύφου ταινία ἐκ φύλλων κισσοῦ. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς πλευρᾶς παρίστα-

τὸν βραχὺν τῶν πολεμιστῶν χιτῶνα καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ἀπειλητικῶς τὸ ξίφος, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς δεικνύει τὸν ἐπὶ τῆς τραπέζης κρατηρίσκον. Πρὸς τὰριστερὰ αὐτοῦ παρίσταται ἔδρα. Ὁ ἀνὴρ οὗτος εἶνε παγωνοφόρος, εὐρύτερος καὶ εὐσωμος, εἰ καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ σώματος ἐξίτηλον. Εἶνε δὲ ὁ **Ὀδυσσεύς**, ἡ ἔναντι δ' αὐτοῦ γυνή, ἡ **Κίρκη**, παρίσταται δὲ ἡ σκηνὴ ἐν μεγίστῃ ἀκριβείᾳ ἐκ τοῦ K τῆς «Ὀδυσσεΐας», καθ' ἣν ὁ Ὀδυσσεὺς σύρων τὸ ξίφος ἐτοιμάζεται νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῆς ἀνδροφθόρου μαγίσσης. Τὸ χωρίον τοῦτο ἔχει ὥδε: (Ὀδυσσ. K, 314 καὶ ἐξ.).

Εἰκ. 4. Σκύφου Μουσείου Ναυπλίου ὀπισθία ὄψις.

«Εἶσε δὲ μ' εἰσαγαοῦσα ἐπὶ θρόνον ἀργυροήλου καλοῦ δοιδαλέου· ὑπὸ δὲ θρήνης ποσὶν ἦεν·
τενύχε δὲ μοι κυκῶ χροσέφ' ἀπαῖ, ὅφρα πίοιμι,
ἐν δὲ τε φάρμακα ἦκε κακὰ φρονέουσ' ἐνὶ θυμῷ.
Αὐτὰρ ἐπεὶ δῶκέν τε καὶ ἔκπιον, οὐδὲ μ' ἐθέλξεν,
ῥάδω πεπληγυῖα ἔπος τ' ἔφατ'· εὐ τ' ὀνόμαζεν·
«Ἔρχεο νῦν συμφόνδε, μετ' ἄλλων λέξο ἑταίρων»·
ὣς φάτ' ἐγὼ δ'· ἀορ' ὅξυ ἐρυσσάμενος, παρὰ μηροῦ
Κίρκῃ ἐπήϊξα, ὡς τε κτάμεναι μενεαίωνων».

Ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὕψεως τοῦ σκύφου βλέπει τις τοὺς δυστυχεῖς ἑταίρους τοῦ Ὀδυσσεὺς ἐντὸς τοῦ «συφεοῦ» μεταμεμορφωμένους εἰς χοίρους. Παρίστανται τρεῖς τούτων ἐν συνεχείᾳ ἔχοντες μὲν ζωώδεις τὰς κεφαλὰς, «σιάλοισιν ἑοικότες ἐννεώροισιν», ἀλλὰ τὰ σώματα ἀνθρώπινα, δυστυχῶς δ' ὅμως οὕτως ἐξίτηλα, ὥστε μόλις διακρίνει τις τὸ σῆμα τούτων. Καὶ ὁ μὲν εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν παρίσταται ἐν κατατομῇ μὲ ὀγκώδη κεφαλὴν χοίρου καὶ σπυδῶν πρὸς τὰριστερὰ μὲ τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐπηρμένην καὶ κρατοῦσαν μέγα τι ἀγγεῖον, πιθανὸν κύλικα, περιέχουσαν ἴσως τὸ μαγικὸν φάρμακον, ὅπερ μετεμόρφωσεν αὐτὸν εἰς χοῖρον. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἴτις ἐξηφανίσθη, θὰ ἐκράτει **κώπην**, εἰς ἔνδειξιν τῆς ιδιότητος του. Μετὰ τούτον πρὸς τὰριστερὰ παρίσταται ἕτερος σύντροφος τοῦ Ὀδυσσεὺς, οὗτος, σχεδὸν τελείως ἐξίτηλος, βαδίζει ἐπίσης ἐν κατατομῇ πρὸς τὴν αὐτὴν μὲ τὸν προηγούμενον κατεύθυνσιν κρατῶν διὰ μὲν τῆς καθειμένης δεξιᾶς μέγα τι σκεῦος, πυξίδα ἢ κλωβόν, διὰ δὲ τῆς ἐτέρας κώπην καθέτως ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Ἐναντι τούτου καὶ τοῦ προηγούμενου ἐξ ἀριστερῶν προσέρχεται ἀτενίζων πρὸς αὐτοὺς ἕτερος, ὁ τρίτος ἑταῖρος, μὲ κολοσσιαίαν κεφαλὴν χοίρου καὶ κρατῶν καὶ οὗτος διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς κώπην καθέτως ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ διὰ τῆς ἐτέρας ἐπηρμένης εἰς τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς ἀγγεῖον, κύλικα. Τέλος πρὸς τὰριστερὰ καὶ παρὰ τοὺς πόδας τοῦ τελευταίου τούτου ἑταῖρου παρίσταται, στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, μέγας κρατήρ, εἰς ἔνδειξιν ὅτι τὸ θαυματουργὸν φάρμακον ἀποτελεῖτο κατὰ μέγα μέρος ἐξ οἴνου.

ταὶ ἐν τῷ μέσω τράπεζα μὲ τορνευτοὺς πόδας, ἐφ' ἣς εἰσὶν ἀποτεθειμένα παντοῖα ἐδέσματα, πόπανα, καρποί, μέγα ἀγγεῖον, πιθανῶς κάνθαρος καὶ ἄλλα, ἐκατέρωθεν δὲ ταύτης δύο μορφαί, ἃν ἡ μὲν ἐκ δεξιῶν εἶνε γυνὴ λυγρὰ καὶ εὐθυτενής, ποδὴρη χιτῶνα φέρουσα, κρατοῦσα δὲ διὰ τῶν προτεταμένων χειρῶν, διὰ τῆς ἀριστερᾶς κύλικα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ῥάβδον πρὸς μαγικὴν τινα πράξιν. Ἡ κεφαλὴ τῆς γυναικὸς ὡς καὶ πολλὰ μέρη τοῦ σώματος αὐτῆς εἰσὶν ἐξίτηλα, διότι τὸ ἐρυθρόμορφον χρῶμα τῆς παραστάσεως δὲν εἶνε τοῦ πηλοῦ, ὡς συμβαίνει πάντοτε ἐν τοῖς ἀγγείοις τοῦ τρόπου τούτου, ἀλλ' εἶνε **ἐπακτὸν** ἢ πρόσθετον, ἐπιτεθὲν δηλ. ἐπὶ τοῦ μελανοχρόου ἐπιχρίσματος μετὰ προηγούμενην ἐγγράφειν τοῦ περιγράμματος, ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ σκύφος οὗτος εἶνε μεταγενεστέρων χρόνων, τῶν προτελευταίων π. Χ. αἰώνων, ὁπότε ἦτο ἐν χρήσει ἡ διακοσμητικὴ αὕτη μέθοδος. Ἐνεκα τοῦ λόγου τούτου καὶ αἱ λοιπαὶ μορφαὶ τῆς παραστάσεως εἰσι λίαν ἐφθαρμέναι, ἔναι δὲ σχεδὸν παντάπασιν ἐξίτηλοι. Ἀριστερόθεν δὲ τῆς τραπέζης, ἵσταται ἀνὴρ ὠπλισμένος μετὰ ξίφους καὶ τελαμώνος, φέρων δὲ

4) Τὸ ὑπ' ἀριθ. 356 (εἰκ. 5) εἰδώλιον ὕψος 0,27 ἐκ πηλοῦ ἐρυθροῦ ἀνήκει ἐπίσης εἰς τὴν Συλλογὴν Γλυμενοπούλου, παριστᾷ δὲ κόρην ἱσταμένην καὶ περιβεβλημένην χιτῶνα ποδήρη

Εἰκ. 5. Πήλινον εἰδώλιον Μουσείου Ναυπλίου.

καὶ ἱμάτιον, ὅπερ περιβάλλει ὁλόκληρον τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος. Τοῦτο δηλ. καλύπτει τὰ νῶτα μέχρι κάτωθεν τῆς ὀσφύος, εἰτα πίπτει ἔμπροσθεν χιαστί, συγκρατουμένων τῶν ἄκρων αὐτοῦ ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, αἵτινες κε-

καμμέναι κατὰ τοὺς ἀγκῶνας φέρονται πρὸς τὰ ἔμπροσς κάτωθεν τοῦ κόλπου. Καὶ ἡ μὲν δεξιὰ χεὶρ προβάλλει γυνῇ ἀπὸ τοῦ καρπού, ἡ δὲ ἀριστερὰ καλύπτεται τελείως ὑπὸ τοῦ ἄκρου τοῦ πέπλου, ὅστις πίπτει κατακορύφως καὶ παραπλεύρως τοῦ μηροῦ. Ἡ κεφαλὴ εἶνε ἀσκεπής, φέρει δὲ πλοισίαν εἰς ὠραίους πλοκάμους βοστρυχουμένην κόμην, ἣτις ἀπὸ τοῦ μετώπου φέρεται πρὸς τὰ ὀπίσω, ὅπου ἀποτελεῖ ἐπὶ τοῦ αὐχένος ἓνα καὶ μόνον πλόκαμον, πίπτοντα ἐπὶ τῶν νώτων. Τὸ εἰδώλιον τοῦτο εἶνε ἀρίστης τέχνης, ἐκ τῶν ὠραιότατων ὄντως διασωθέντων τοῦ Δ' αἰῶνος π. Χ., διατηρεῖ δὲ καὶ ἴχνη τινὰ χρωματισμοῦ, οἷον κυανοῦ ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων καὶ ἐρυθροῦ ἐπὶ τῆς κόμης καὶ τοῦ ὑποδήματος τοῦ ἐξέχοντος ὑπὸ τὸν χιτῶνα ἀριστεροῦ ποδός. Διατήρησις καλλίστη.

5) Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2059 ἀνάγλυφον (ὕψος 0,70, πλάτ. 0,50) εἶνε ἐκ τῶν ἐπιτυμβίων (εἰκ. 6), ἀπολήγει δ' ἄνωθεν εἰς αἰτώμα, οὗ εἶνε ἀποκεκρουσμένα ἐν μέρει τάκρωτήρια. Τὸ ἐν τῷ αἰτώματι τύμπανον εἶνε κενόν. Ὑπὸ δὲ τὸ αἰτώμα καὶ μεταξὺ τῶν παραστάδων ὑπάρχει παράστασις ἐκ δύο μορφῶν, ὧν ἡ μὲν ἀριστερόθεν εἶνε γυνὴ μεσήλιξ ἐπὶ τορνευτοῦ σκίμποδος καθημένη, χιτῶνα δὲ ποδήρη καὶ ἱμάτιον περιβεβλημένη. Αὕτη ἐστραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ ἐν κατατομῇ ἀτενίζει πρὸς παιδίσκη μικρὰν κρατοῦσαν πυξίδα ἠνεωγμένην δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, ἐκ τῆς ὁποίας ἡ μήτηρ αὐτῆς ἐπιθυμεῖ νὰ λάβῃ τι διὰ τῆς προτεταμένης δεξιᾶς χειρός. Περιέργως τὸ ἔδαφος, ἐφ' οὗ στηρίζεται ὀρθία ἡ παιδίσκη εἶνε κατὰ τὴν ὑψηλότερον τοῦ ἐδάφους, ὅπου κάθεται ἡ δέσποινα ἢ καὶ μήτηρ της. — Ἡ ἐργασία τοῦ ἀναγλύφου εἶνε ὅλως μετρία καὶ ἐστερημένη πάσης καλλιτεχνικῆς ἀξίας, ἀντιστρόφως δ' ὅμως λίαν σπουδαία εἶνε ἡ ἐπὶ τῆς στήλης ἐπιγραφὴ. Καὶ ἄνωθεν μὲν ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου ἀναγινώσκομεν τὰς λέξεις: ΕΥΑΜΕΡΩ ΧΑΙΡΕΙΝ.

Κάτωθεν δ' ὑπὸ τὸ ἀνάγλυφον ὠραῖον ἐλεγεῖον ἐκ δύο ἑξαμέτρων καὶ δύο πενταμέτρων ἀποτελούμενον, ἔχον δ' ὥδε:

ΠΑΤΡΟΣΕΡΩΤΟΣΟΡΑΣΕΥΑΜΕΡΩ
ΗΔΕΤΕΚΟΥΣΗΣΜΟΣΧΙΟΥΟΚΤΑΕΤΗ
ΠΑΙΔΑΚΑΤΑΦΘΙΜΕΝΗΝΗΝΔΕΙΡΗΝ
ΠΝΙΧΘΕΙΣΑΝΑΦΕΛΚΕΩΣΕΚΤΑΝΕΜΟΙ
ΡΑΑΜΦΟΤΕΡΟΥΣΠΕΝΘΕΙΠΑΡΘΕΜΕ
ΝΗΤΟΚΕΑΣ

ἤτοι: *Πατὴρ δὲ Ἐρωτὸς ὁρᾷ Εὐαμερῶ
ἠδὲ τεκούσης Μοσχίου ὀκταετῆ
παῖδα καταφθιμένην, ἣν δειρὴν*

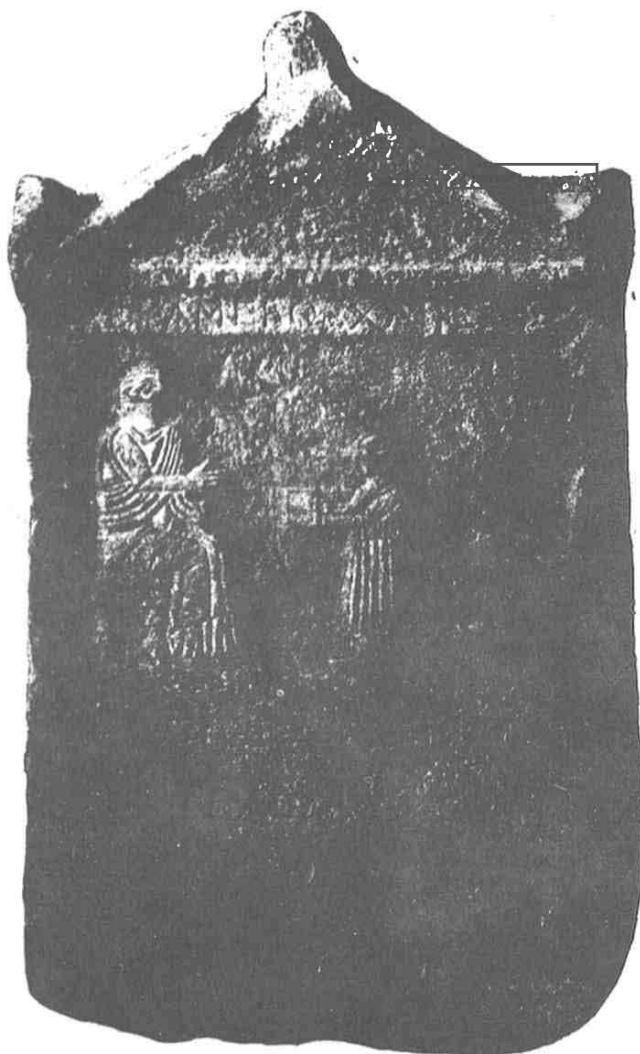
**πνιχθεῖσαν ἀφ' ἑλκεως ἔκτανε Μοῖ-
ρα, ἀμφοτέρους πένθει παρθεμέ-
νη τοκέας.**

Πρόκειται δηλ. περὶ τῆς Εὐαμεροῦς, θυγα-

εῖχε μεταφέρει αὐτὸ εἰς τὴν οἰκίαν του ἐκ τοῦ
παρὰ τὸ Ἄργος χωρίου Πυργέλα.

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς εἰκάζω ὅτι θανάγεται
τοῦτο εἰς τὸν Α' ἢ Β' μ. Χ. αἰῶνα.

6) Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2058 ἐπιτύμβιον ἀνάγλυ-

Εἰκ. 6. Ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον Μουσίου Ναυπλίου.

τρὸς ὀκταετοῦς τοῦ Ἔρωτος καὶ τῆς τεκούσης
μητρὸς Μοσχίου, θανούσης ἐξ ἑλκους τοῦ λαι-
μοῦ, ὅπερ ἐπέπνιξεν αὐτὴν πρὸς μεγίστην λύ-
πην καὶ πένθος τῶν γονέων τῆς.

Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο κατέσχον ἐν Ἀργεῖ
παρὰ τινι ιδιώτῃ, ὅστις, ὡς ἐπληροφορήθην,

φον (εἰκ. 7) (ὕψος 0,89, πλάτ. 0,26 καὶ πάχ.
0,08) προέρχεται ἐπίσης ἐξ Ἀργους, ἀποτελεῖ-
ται δ' ἐκ δύο μεγάλων ἀποτμημάτων περὶ τὸ
μέσον προσηρμοσμένων, ἑλλείπουσι δ' ὅμως ὁλό-
κληρον τὸ ἄνω δεξιὸν τμήμα τῆς παραστάδος,
διότι καὶ τοῦτο ἦν ἐν σχήματι πιθανὸν ναῖ-

σκου, ὡς καὶ ἡ κάτω δεξιὰ γωνία. Παρίσταται δὲ γυνὴ ὀρθία ποδὴν χιτῶνα περιβεβλημένη, μὲ τὰς χεῖρας ἀμφοτέρως καθειμένας παρὰ τὸ σῶμα ἑκατέρωθεν καὶ φέρουσα κάλυμμα ἢ

Εἰκ. 7. Τμήμα επιτυμβίου ἀναγλύφου Μουσείου Ναυπλίου.

κρήδεμνον περὶ τὴν κεφαλὴν. Φαίνεται καλῆς τέχνης, ἀλλ' εἶνε σφόδρα ἐφθαρμένον καὶ ἡκρωτηριασμένον.

7) Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2057 (εἰκ. 8) ἀνάγλυφον πιθανώτατα εἶνε ἀναθηματικόν, ἔχει δὲ ὕψος

0,64, πλάτ. 0,44 καὶ πᾶχ. 0,19. Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο, ὅπερ εἶνε δυστυχῶς ἀγνώστου προελεύσεως — ἴσως προέρχεται ἐκ Μεθάνων ὡς εἰκάζω ἐκ τινος σημειώσεως τοῦ πρώτου ἐφόρου τοῦ Μουσείου, μακαρίτου Π. Φαρμακοπούλου — παριστᾷ γυναῖκα μεσήλικα μὲ κόμην λυτὴν περιβάλλουσαν τὴν κεφαλὴν καὶ πίπτουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων, φέρουσαν δὲ χιτῶνα χειριδωτὸν ποδὴν μὲ ἀπόπτυγμα καὶ ζώνην. Ἡ γυνὴ αὕτη ἴσταται ὀρθία καὶ φέρει τὰς χεῖρας ἀμφοτέρως ἀπὸ τῆς ὀλένης καμπτομένης πρὸς τινὰ παρ' αὐτὴν κίονα, περὶ τὸν ὅποιον ἐλίσσεται ὄψις. Ὁ κίων ἢ μᾶλλον κιονίσκος οὗτος ἀπολήγει ἄνωθεν εἰς ὀμφαλοειδὲς τι ἀντικείμενον, ἐφ' οὗ πάλιν στηρίζεται, ἑτερόν τι ὅμοιον πρὸς σκίμποδα ἢ τράπεζαν, ἐπ' αὐτοῦ δὲ τέλος μέγας στρογγύλος δίσκος ἢ ἀσπίς ὀμφαλόεσσα, διότι παραπλεύρως πρὸς τὰριστερά καὶ παραλλήλως τοῦ κιονίσκου διακρίνεται δόρυ ἢ τι τοιοῦτον, ἐξ ἀντιθέτου δέ, ἐκ δεξιῶν πλησιάζει — ἐναερίως; — μορφή τις μικρὰ ὡς εἶδωλον, ἀλλ' ἄπτερος, ἥτις τείνει ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας πρὸς τὸν ἐναντὶ δίσκον. Τὸ ὅλον τῆς παραστάσεως εἶνε ἀκατάληπτον καὶ σκοτεινόν, εἰς τοῦτο δὲ συντελεῖ λίαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ μεγάλη φθορὰ τοῦ ἀναγλύφου, διότι οὐχὶ μόνον εἶνε τεθραυσμένον εἰς τρία μεγάλα τεμάχια, ἀλλ' ἐλλείπουσι καὶ τινὰ μικρὰ ἀποκρούσματα, συγχρόνως δὲ καὶ ἡ ὅλη ἐπιφάνεια τοῦ ἀναγλύφου εἶνε σφόδρα ἐφθαρμένη, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ τὸ ὅλως ἄξεστον τῆς εργασίας καὶ σχεδὸν βαρβαρικὸν ἀναπολοῦν ἀνάγλυφα πρωτογενοῦς τέχνης ἢ καὶ μεσαιωνικῆς, οἷα ἀπαντῶσι μετὰ τὴν ἐξαφάνισιν τῆς ἀρχαίας τέχνης ἐν χρόνοις σκοτεινοῖς καὶ παρὰ λαοῖς ἀπολιτίστοις. Πάντως, ἐὰν δὲν εἶνε κίβδηλόν τι — διότι καὶ τοιοῦτον δύναται νὰ εἶνε — θὰ παριστᾷ ἡρωϊκόν τι μνημεῖον ἢ ἴσως καὶ προᾶξιν τινὰ μαγικὴν, ἢ δὲ παρισταμένη γραῖα θὰ εἶνε Θεταλὶς τις μάγισσα.

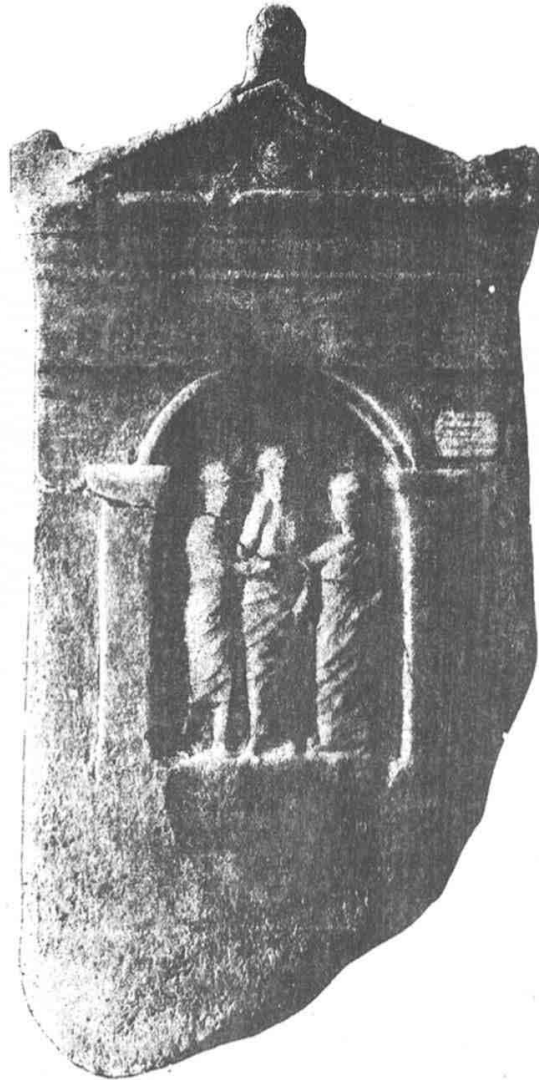
8) Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2062 ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον (εἰκ. 9) ἐδωρήθη τῷ Μουσείῳ Ναυπλίου ὑπὸ τοῦ κ. Νικολάου Κόντου, Ναυπλιέως, προέρχεται δὲ πιθανὸν ἐξ Ἐπιδάουρου. Ἔχει ὕψος 1,11 μ., πλάτ. 0,55 (πλάτ. ἀετώματος 0,61) καὶ πᾶχ. μέγιστον 0,10. Ἀποτελεῖται δ' ἐκ δύο μεγάλων θραυσμάτων. Καὶ τὸ μὲν ἀέτωμα κοσμεῖται ὑπὸ ἀκρωτηρίων ἐν σχήματι ἀνθεμίων, ἐντὸς δὲ τυμπάνου ἀκριβῶς ἐν τῷ κέντρῳ παρίσταται ἀσπίς τελείως κυκλική. Κάτωθεν δὲ τοῦ ἀετώματος ἐπὶ τῆς ζωοφόρου ἀναγινώσκεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

ΣΩΤΗΡΙΩΝ ΕΠΑΦΡΟΔΙΤΟΝ
ΧΑΙΡΕ

Εἰκ. 8. Ἀνάγλυφον Μουσείου Ναυπλίου.

Τέλος ὑπὸ ταύτην διαγράφεται ἡμικυκλικὴ ἄψις διπλῇ στηριζομένη ἑκατέρωθεν ἐπὶ δύο παραστάδων δωρικοῦ τύπου. Ἐντὸς τοῦ ἐν σήματι ναῖσκου χώρου τούτου παρίστανται τρεῖς καὶ μόνης τῆς ἐτέρας αὐτῶν, οἷον τῆς κόρης, φέρει δ' αὕτη καλύπτραν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ φέρει τὸν δεξιὸν βραχίονα πρὸς τὸν δεξιὸν ἄνω ὤμον, ἐνῶ τὴν ἀριστερὰν ἔχει καθειμένην παρὰ

Εἰκ. 9. Ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον Μουσείου Ναυπλίου.

μορφαί, ὧν ἡ μὲν πρὸς ἀριστερὰ ἀνδρική, αἱ δὲ λοιπαὶ δύο γυναικεῖαι. Καὶ αἱ τρεῖς μορφαὶ αὗται ἱματιοφοροῦσι κατὰ τὸν αὐτὸν σχεδὸν τρόπον περιτετυλιγμέναι δι' ὀριζοντίων πτυχῶν ἐντὸς τῶν ἱματίων των. Καὶ ἡ μὲν ἐν τῷ κέντρῳ φαίνεται ὡς ἡ μήτηρ τῶν παρισταμένων ἑκατέρωθεν, ἢ

τὴν ἀριστερὰν πλευράν, κρατοῦσαν τὴν ἄκραν τοῦ ἱματίου. Αἱ δύο λοιπὸν μορφαὶ ἀτενίζουσιν ἐν κατατομῇ ἀλλήλαις καὶ ὡς εἴθισται δίδουσιν ἀμοιβαίως τὴν δεξιάν. Κάτωθεν σώζονται ἔχνη ἐπιγραφῆς, πλὴν δυστυχῶς εἶνε οὕτως ἐξίτηλος, ὥστε ἀπέβη μοι ἀδύνατος ἡ ἀνάγνωσις.

9) Το ὑπ' ἀριθ. 2061 ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον (εἰκ. 10) προερχόμενον ἐπίσης ἐκ δωρεᾶς τοῦ κ. Νικ. Κόντου ἐκ Ναυπλίου, ἔχει ὕψος 0,60, πλάτ. ἄνω μὲν 0,29, παρὰ δὲ τὴν βάσιν 0,32 καὶ πάχ. 0,07 (μετὰ τοῦ γείσου 0,105).

Ὀλόκληρον τὸ σῶμα μετ' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, ὧν ἡ μὲν δεξιὰ καμπτομένη κατὰ τὸν ἀγκῶνα φέρεται πρὸς τὸ στήθος, ἡ δ' ἀριστερὰ καθειμένη παρὰ τὸν μηρόν, κρατεῖ, ὡς συνήθως, τὸ ἄκρον τοῦ ἱματίου. Ἡ δ' ἑτέρα μορφή

Εἰκ. 10. Ἐπιτύμβ. ἀνάγλυφον Μουσείου Ναυπλίου.

Εἰκ. 11. Ἐπιτύμβ. ἀνάγλυφον Μουσείου Ναυπλίου.

Παρίστανται δ' ἐν αὐτῷ δυο μορφαί, ὧν ἡ πρώτη πρὸς τὰριστερὰ εἶνε γυνὴ νεαρὰ εἰσέτι μὲ κόμην εἰς βοστρύχους παραλλήλως ἀνασυσσυσμένους πρὸς τὰ ὀπίσω, κατὰ τὸν συνήθη ἐν ὠμαῖκοῖς χρόνοις τρόπον, φέρει δὲ χιτῶνα ποδήρη καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἱμάτιον, ὅπερ περιβάλλει

παρ' αὐτὴν παριστὰ μικρὸν παῖδα, χιτῶνιον φοροῦντα μέχρι τῶν γονάτων χειριδωτὸν καὶ ἔχοντα τὴν μὲν δεξιὰν τεταμένην πρὸς τὴν προειρημένην γυναῖκα, τὴν δὲ ἀριστερὰν κεκαμμένην κατ' ὀρθὴν γωνίαν πρὸς τὸ στήθος.

Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο εἶνε ὁμοίως πρὸς τὰ

προηγούμενα ναιδιόσχημον, ἀλλ' ἄνευ αετώματος. Φέρει δ' ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν:

ΟΥΕΣΠΙΚΙΑΠΩΛΛΗ

Κάτωθεν δὲ τοῦ ἀναγλύφου

ΛΙΚΙΝΙΟΣΙΟΥΚΟΥΝΔΟΣ
ΠΑΤΡΩΟΣ

Καὶ τὸ γλυπτὸν τοῦτο εἶνε συγκεκολλημένον ἐκ δύο τεμαχίων, οὐχ ἥτιον διατηρεῖται καλῶς. Εἶνε δὲ τέχνης μετρίας μέν, ἀλλ' ἐπιμελετημένης ἐάν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ περίοδος εἰς ἣν ἀνήκει, δηλ. ὁ Γ' ἢ Δ' μ. Χ. αἰών, ὁπότε, ὡς γνωστόν, ἡ ἀρχαία τέχνη εὐρίσκετο εἰς τελείαν παρακμὴν.

10) Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2060 ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον (εἰκ. 11), δωρεὰ ἐπίσης τοῦ κ. Ν. Κοντου ἐκ Ναυπλίου, ἔχει ὕψος 0,74, πλάτ. 0,34 καὶ πάχ. 0,09. Ἰαρίσταται δ' ἐπ' αὐτοῦ ἐντὸς κοίλου τετραγώνου ἀνὴρ πωγωνοφόρος μὲ κόμην ἐκ μικρῶν λούλων ἀποτελουμένην καὶ ἱματιοφορῶν μέχρι τῶν σφυρῶν. Τὸ ἱμάτιον φέρει ἀκριβῶς ὡς ἡ γυνὴ τοῦ προηγούμενου ἀναγλύφου. Ἀνωθεν τῆς κεφαλῆς φέρεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

ΜΗΝΟΦΙΛΕΧΡΗΣΤΕΧΑΙΡΕ

Ὑπὲρ τὴν ἐπιγραφὴν δὲ ταύτην, ἐν τῷ ἀνωτάτῳ τμήματι τῆς ἐπιτύμβιου στήλης εἰκονίζεται ναὺς μετὰ τοῦ ιστίου καὶ τοῦ οἴακος μετὰ μεγίστης ἀκριβείας καὶ εὐκρινείας. Ἐπὶ τῆς πρῶρας ὑπάρχει διακοσμητικὸς ἀστήρ, ἡ δὲ πρύμνη ἀπολήγει ἀνωθεν εἰς τὸ σύνθηρες σχῆμα κύκνου ἢ νήσσης (χηνίσκου).

Ἡ τέχνη εἶνε μετρία τῶν ὑστέρων ῥωμαϊκῶν χρόνων. Ὅμοιαις παραστάσεσι πλοίων ἔχομεν πολλὰς ἐν τῷ Ἑθν. Μουσείῳ Ἀθηνῶν (πρὸς ἀριθ. 752, 999, 1260, 1294, 1313, 2106, 2562 κλπ.) ὡς καὶ ἀλλαχοῦ. Πιθανῶς πρόκειται περὶ ναυκλήρου ἐνταῦθα. Ἀλλαχοῦ πρόκειται περὶ ναυαγῶν ἢ καὶ περὶ ναυτικῶν ἀγῶνων.

Ἐν τέλει παραθέτομεν τὴν εἰκόνα (εἰκ. 12) τῆς *σιδηρᾶς Πύλης*, ἥτις μετενέχθη ἐκ τοῦ φρουρίου Παλαμηδίου εἰς τὸ Μουσεῖον Ναυπλίου, ὅπως διαφυλαχθῇ ὡς ιστορικὸν κειμήλιον, διότι ἡ ἀπόρθητος αὕτη πύλη, ὡς καὶ ἄλλαι ὅμοιαι ἐν αὐτῷ, ἀνάγονται εἰς τὸν 12'

αἰῶνα, ὁπότε κατεσκευάσθησαν ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν ὑπὸ τοῦ περιωνύμου Στρατάρχου Μοροζίνι, τοῦ καταστροφέως τοῦ Παρθενῶνος, ὅστις πρῶτος ὠχύρωσεν οὕτω ἀπορρήτως τὸ φοβερὸν καὶ δυσπρόσιτον τοῦτο φρούριον, ὅπερ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ κατὰ τοὺς μυκηναίκοις χρόνους

Εἰκ. 12. Σιδηρὰ πύλη φρουρίου Παλαμηδίου.

ἀκμάσαντος πολυμηχανοῦ καὶ δαιμονίου ὄντως ἐφευρέτου καὶ ἥρωος Παλαμήδους.

Ἡ σιδηρὰ αὕτη θύρα (ὕψος 2,83, πλάτ. 1,38 καὶ πάχ. 0,12) φέρει τοὺς τύπους πλήθους σφαιρῶν ἐκ παντοίων ἐπιδρομῶν καὶ πολιορκιῶν, ιδίως δὲ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἡμῶν ἀγῶνος πρὸ μιᾶς ἑκατονταετηρίδος.

ΑΛΕΞ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΑΛΙΩΝ

Θ' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

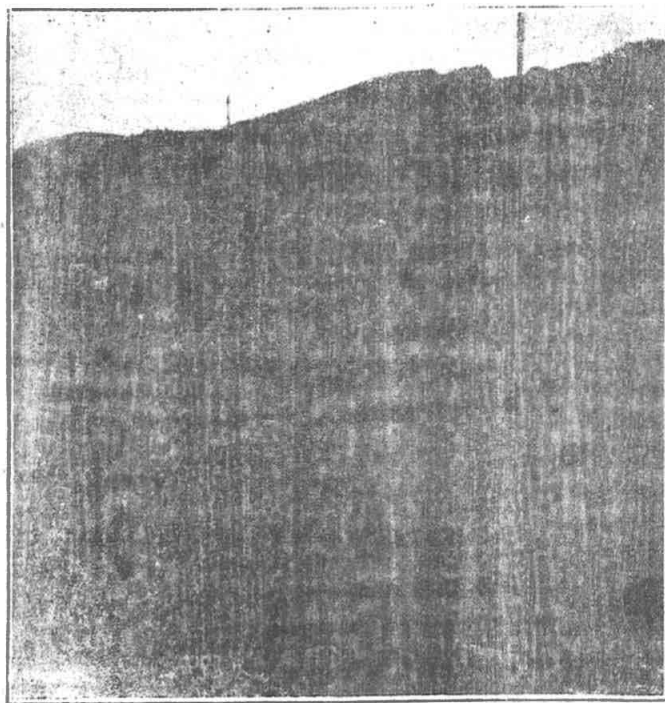
Προσωρινὴ ἐκθεσις τῶν ἐν Μαλίοις γενομένων ἀνασκαφῶν δαπάνη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ Ἰωσήφ Χατζιδάκη.

Τὸ χορηγηθέν μοι ἐφέτος ποσὸν δι' ἀνασκαφὰς ἐν Μαλίοις ἦτο ἀνεπαρκές πρὸς ἐκτέλεσιν εὐρείας ἀνασκαφῆς.

Τὸ δὲ ὑπὸ ἔρευναν ἀνάκτορον κατέχει πολὺ

φθὲν τμήμα τοῦ πρὸς δυσμὰς τοίχου εἶναι ἐκτιμένον διὰ μεγάλων ξεστῶν λίθων, εἵδους ἀσβεστολίθων ἢ πώρου λίθου περιέχοντος πολλὴν ἄμμον καὶ διὰ τοῦτο καλουμένου ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων ἀμμούδα (εἰκ. 13).

Αἱ ἀρμογαὶ τῶν λίθων ἀκριβέσταται. Καίτοι δὲ τὸ πρόσωπον αὐτῶν εἶναι ἐπιμελῶς ἐξεσμένον, οὐχ ἦττον ἐκαλύπτετο διὰ χρίσματος ἀσέστου. Ἐξώθεν παρὰ τοὺς πόδας τοῦ τοίχου

Εἰκ. 13. Τμήμα δυτικοῦ τοίχου ἀνακτόρου Μαλίων.

μεγαλειτέραν ἔκτασιν ἢ τὸ ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸ ἐτῶν ἀγορασμένον ἔδαφος, διὰ ταῦτα περιωρίσθη κατ' ἀνάγκην εἰς δοκιμαστικὰς μᾶλλον ἀνασκαφάς.

Οὐχ ἦττον ἢ μέχρι τοῦδε ἐργασία ἔδειξεν ὅτι, εὐρισκόμεθα πρὸ ἀνακτόρου εὐρυτάτου Μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς.

Με δύναμιν 8-10 ἐργατῶν ἐργασθεὶς ἐπὶ τρία δεκαπενθήμερα ἀπεκάλυψα πολλὰ μέρη τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῶν ἀνακτόρων. Τὸ ἀποκαλυ-

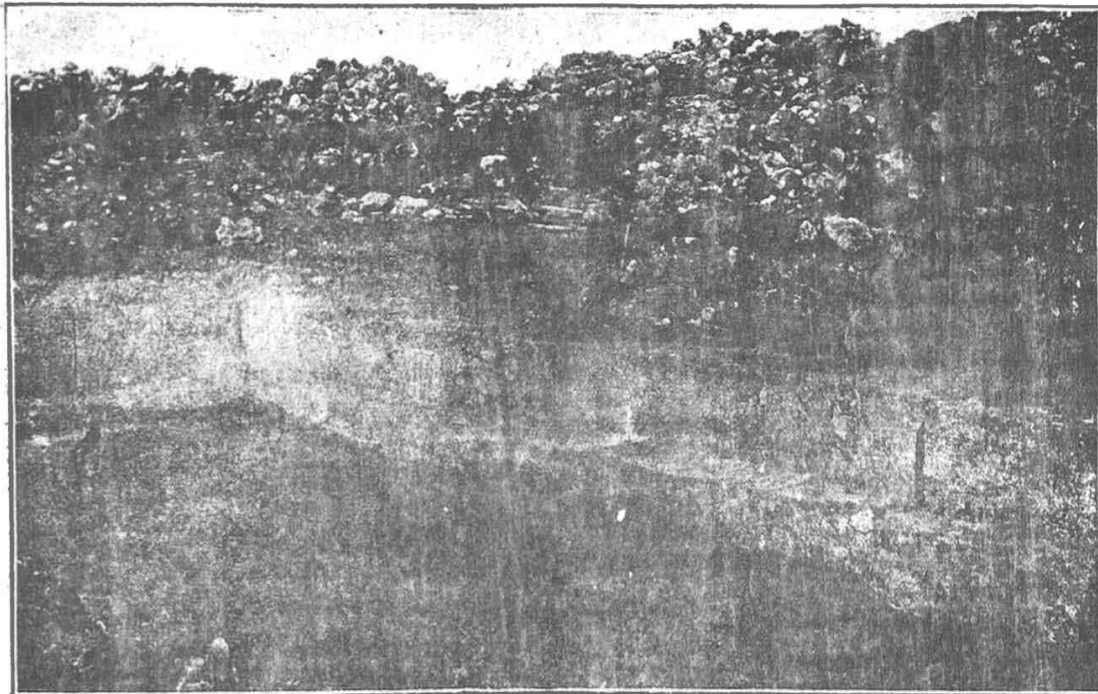
γύρω ὑπάρχει εὐθυντηρία. Πρὸ ταύτης δὲ πλακόστρωτον ἐκ πλακῶν ἀκανονίστων.

Ἐπίσης ἀπεκάλυψαμεν μέρος τοῦ πρὸς νότον (εἰκ. 14) ἐξωτερικοῦ τοίχου, ἐπίσης ἐπιμελοῦς ἐργασίας, με εὐθυντηρίαν πολὺ στενὴν 0,05 μ.

Ἐπίσης ἀπεκάλυψαμεν καὶ μέρος τοῦ πρὸς βορρᾶν ἐξωτερικοῦ τοίχου. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι παρουσιάζουσι παντοῦ τὰς συνήθεις εἰς τὰ Μινωικὰ κτίρια προεξοχάς. Ἐφ' ὅσον φαίνεται μέχρι τοῦδε, τὸ ἀνάκτορον θὰ εἶχε μῆκος μεγα-

λύτερον τῶν 80 μέτρων. Οἱ ἀριθμοὶ ὅμως οὐ-
τοι δεικνύουσι μόνον τὸ ἐλάχιστον ὄριον τῆς
ἐκτάσεως τῶν ἀνακτόρων, διότι τῶν ἄλλων
πλευρῶν μέρη μόνον ἀπεκαλύψαμεν, τῆς δὲ
ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἔχνη καὶ ταῦτα οὐχὶ βέ-
βαια. Πλὴν τῶν περιφερικῶν τοίχων ἀπεκαλύ-
φθησαν καὶ οὐκ ὀλίγα τεμάχια ἐσωτερικῶν τοί-
χων μεγάλων καὶ παχυτάτων, ἐνιαχοῦ μέχρι
2.30 μ. πάχους. Ἀπεκαλύφθη ἐπίσης τὸ ἀνώ-
τερον μέρος τετραγώνου στήλης, ἥς ἐκάστη

Οἱ τοῖχοι ἐφ' ὅσον φαίνονται ἐκ τῶν μέχρι
τοῦδε ἀποκαλυφθέντων μερῶν εἰσὶν ὀρθομη-
μένοι ὡς ἐξῆς. Εἰς τὰ χαμηλότερα μέρη οἱ ἐξω-
τερικοὶ τοῖχοι εὐθὺς ἐπὶ τῆς θεμελιώσεως ἐκτί-
ζοντο διὰ μεγάλων ξεστῶν λίθων καταλαμβα-
νόντων τὸ ἥμισυ ἢ τὰ δύο τρίτα τοῦ πάχους
αὐτῶν, τὸ ὑπόλοιπον τοῦ τοίχου πρὸς τὰ ἔσω
συνεπληροῦτο διὰ λιθοδομῆς ἐκ λίθων λογά-
δων μὲ ἀφθονον πηλόν. Συνήθως ὑπάρχει εἰς
δόμος ξεστῶν μεγάλων λίθων, σπανιώτερον δύο

Εἰκ. 14. Μυσημβρινὸς τοῖχος ἀνακτόρου Μάλιων.

πλευρὰ ἐν μέτρον· εἶναι δηλ. διπλασία σχεδὸν
τῶν ἀναλόγων στηλῶν ἐν Κνωσῷ.

Ἐπὶ τῆς πρὸς βορρᾶν παρεῖδς εἶναι χαραγ-
μένον τὸ σημεῖον τοῦ διπλοῦ πελέκεως (εἰκ. 15).

Πανταχοῦ εὐρίσκομεν διεσπαρμένα μεταξὺ
τῶν χωμάτων τεμάχια κονιάματος ἀσθέστου,
χρωματισμένου δι' ἐρυθροῦ διαφόρων ἀποχρώ-
σεων καὶ σπανιώτερον δι' ἄλλων χρωμάτων.
Εὐρέθησαν καὶ τεμάχια φέροντα ἔχνη τοιχο-
γραφίας ἀλλὰ πολὺ μικρά.

Ἄξια σημειώσεως εἶναι δύο μικρὰ τεμάχια
κονιάματος ἐκ τοιχογραφίας ἀναγλύπτου, χρώ-
ματος πρασίνου.

ἢ καὶ τρεῖς τοιοῦτοι. Ἐξωτερικῶς οἱ τοῖχοι
ἔχουσιν εὐθυντηρίαν, οὐχὶ ἴσου πάχους εἰς ὅλας
τὰς προσόψεις τῶν ἀνακτόρων. Εἰς τὴν δυτι-
κὴν πρόσοψιν ἡ εὐθυντηρία ἔχουσα πλάτ. 0,45
περίπου καὶ ἴσον ὕψος ἀπὸ τοῦ πλακοστρώτου
τῆς αὐτῆς ἡδύνατο νὰ χρησιμεύῃ καὶ ὡς πρό-
χειρον κάθισμα. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον προέχει
μόλις 0,05. Ὑπὲρ τοὺς ξεστοὺς τούτους λίθους
ἡ οἰκοδομὴ ἐξηκολούθει διὰ μικρῶν λίθων καὶ
μεγάλων ὠμῶν πλίνθων.

Ἡ μεγάλῃ πυρκαϊά, ἥτις ἀπετέφρωσε καὶ τὰ
ἀνάκτορα ταῦτα, ὡς καὶ πάντα τὰ ἄλλα τέως
ἀποκαλυφθέντα Μινωικὰ ἀνάκτορα, τὰς μὲν

πλίνθους ὥπτησε καὶ κατέστησε σκληροτάτας, τοὺς δὲ λίθους μετέβαλεν εἰς ἄσβεστον, ἥτις καὶ αὐτὴ ἀνελύθη κατόπιν διὰ βροχῶν καὶ ἐσκληρύνθη ἐνιαχοῦ μέχρις ἀπολιθώσεως διὰ τοῦ χρόνου καὶ συνεσματούθη μὲ τὰς πλίνθους οὕτως, ὥστε ἀπετελέσθησαν ὅγκοι συμπαγεῖς σκληρότατοι, δυσχεραίνοντες μεγάλως τὰς ἀνασκαφάς. Καὶ εἰς τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους ἐγένετο χρήσις μεγάλων ξεστῶν λίθων, πλὴν οὐχὶ γενι-

Εἰκ. 15. Στήλη τετραγώνος μὲ χάραγμα διπλοῦ πελέκειως, ἀνακτόρου Μάλιων.

κῶς. Συνηθέστερον οἱ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι ἐκτίζοντο διὰ πλίνθων καὶ μικρῶν λίθων μετὰ πολλοῦ πηλοῦ ἀναμίξ.

Σημεῖα ἢ γράμματα χαραγμένα ἐπὶ τῶν λίθων.

Ἐπὶ τινων λίθων τῶν τοίχων ἢ τῶν στηλῶν εἰσὶ χαραγμένα Μινωικὰ σημεῖα. Εὗρομεν μὲν τοῦδε τοιαῦτα τὰ ἐξῆς. Τὸν διπλοῦν πέλεκυν ἐπὶ στήλης τετραγώνου (εἰκ. 15), τὸν ἐξάκτινον ἀστέρα ἐπὶ τεμαχίων λίθων ἀπεσπασμένων ἐκ τῆς θέσεώς των. Ἐπὶ μεγάλου λίθου ἐπίσης

κρημνισμένου εὗρέθη τὸ σημεῖον ✱, ὅπερ εἶναι ἐξάκτινος ἀστήρ, εἰς τὴν κορυφὴν τῆς μιᾶς τῶν κεραυνῶν τοῦ ὁποίου προσετέθη κλαδίον (εἰκ. 16). Ὅμοιον σύνθετον σημεῖον δὲν ἀπαντᾷ οὔτε εἰς Κνωσὸν οὔτε εἰς Φαιστόν ἢ Ἀγίαν Τριάδα ἢ Τύλισον. Οὐδὲ τὸ ἐν εἰκόνι 17 σημεῖον ἐνθυμοῦμαι νὰ ἀπαντᾷ ἀλλαχοῦ.

Ὅσα τεμάχια ἐξωτερικῶν λίθων ἀπεκαλύφθησαν μέχρι σήμερον σώζονται καταφανῆ τὰ ἵχνη ἐπιχρίσματος δι' ἄσβεστον, καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου ἡ οἰκοδομὴ ἔχει τὴν πρόσσπιν ἐπιμελῶς ξεστήν.

Τὰ πατώματα ὅσα εὗρέθησαν μέχρι τοῦδε κατεσκευάζοντο ὡς ἐξῆς: μετὰ τὴν ἰσοπέδωσιν τοῦ ἐδάφους ἐστρώοντο λευκὴ γῆ εἰς πάχος παλάμης, ἐπὶ ταύτης δὲ λεπτὸν στρώμα ἐκ τοῦ μίγματος ἄσβεστον καὶ ἄμμου (ταράτσα), ἡ δὲ ἐπιφάνεια ἐχρίετο διὰ διαλύσεως ἄσβεστον χρωματισμένης συνήθως δι' ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ.

Κινητὰ εὐρήματα.

Ταῦτα ἦσαν ἐλάχιστα ἐν τοῖς ἀνακτόροις. Ἡ σπάνις τούτων δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἔκτασιν, οὐδὲ μὲ τὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν κτιρίων καὶ μοῦ φαίνεται δύσκολον νὰ ἐξηγηθῇ ἄλλως ἐκτὸς ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι, τὰ ἀνάκτορα μετὰ τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν λεηλασίαν μέιναντα ἐπὶ πολλὸν χρόνον ἀνοικτὰ ὡς ἐρείπια, προὔκαλουν διὰ τῆς μεγαλοπρεπείας των τοὺς θησαυροθήρας καὶ τοὺς περιέργους, οἵτινες τὰ μὲν ἔχοντα ἀξίαν πράγματα συναπεκόμιζον, τὰ δὲ εὐτελῆ καὶ μάλιστα τὰ πῆλιν κατέθραυον εἰς μικρότατα τεμάχια καὶ διεσκόρπιζον.

Μεταλλικά.

Καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ χώρου τῶν ἀνακτόρων καὶ εἰς τὰς αὐλὰς αὐτοῦ εὗρισκον οἱ ἐργάται σχεδὸν καθ' ἑκάστην μικρότατα τεμάχια φύλλων χρυσοῦ. Τοιαῦτα εὗρον καὶ οἱ χωρικοὶ πρὸ 50 περίπου ἐτῶν. — Ἀγγλος ἀξιωματικὸς ὁ Sprat, περιηγούμενος τότε τὴν Κρήτην πρὸς χάραξιν τοῦ χάρτου τῆς Νήσου, διηγεῖται ὡς ἐξῆς τὸ πρᾶγμα εἰς τὸ βιβλίον αὐτοῦ (Travels and Researches in Crete τόμος I σ. 112).

«Διερχόμενος τοῦ χωρίου Μάλια ἔμαθα παρὰ χωρικῶν ὅτι πρὸ ἐτῶν ποιμὴν τις εὗρηκεν εἰς τὸ μέρος τοῦτο λεπτὰ φύλλα χρυσοῦ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν. Τοῦτο μαθόντες οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου Μάλια καὶ ἐλπίζοντες νὰ εὗρωσι μεταλλεῖον χρυσοῦ εἰργάσθησαν δραστηριῶς ἐπὶ ἑβδομάδας σκαίπτοντες. Ἀντημειφθησαν δὲ δι' ὀλίγων οἰγγίων τοῦ πολυτίμου μετάλλου».

Καὶ εἰς ἐμὲ διηγήθησαν ταῦτα πολλοὶ γέροντες. Εἰς μάλιστα τούτων ἐνθυμεῖται ἀκόμη ὅτι καὶ κατὰ τὸ 1853 περίπου, ὅτε ἐπεσκέφθη τὴν Κρήτην ὁ Σουλτάνος, εὗρέθη μάλαμα εἰς τὸ ἴδιον μέρος· Ἐκτοτε ὁ τόπος ὠνομάσθη **χρυσόλακκος**.

Λέν ἡδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν μέχρι τοῦδε ποῦ ἦσαν ἐπικεκολλημένα τὰ λεπτότατα ταῦτα φύλλα χρυσοῦ ἢ εἰς τί ἐχρησίμευον. Ἐν

ψήφους περιδεραίου χρυσαῶς. Εἶναι καὶ αὐταὶ λεπτόταται καὶ ἐσωτερικῶς θὰ εἶχον σκελετὸν ξύλινον ἢ ἐξ ἄλλης ὕλης.

Χαλκᾶ ἀντικείμενα.

Καὶ ταῦτα σπανιώτατα. Εὗρέθη μία μόνον λεπίς μαχαιρίου, μία περόνη χαλκῇ κατιωμένη καὶ συνεστραμμένον ταινίδιον χαλκοῦν. Ὅμοια

Εἰκ. 16. Μινωϊκὸν σημεῖον ἐπὶ λίθου ἀνακτόρου Μαιών.

Κνωσῷ εὗρέθησαν ὅμοια φύλλα χρυσοῦ καλύπτοντα κοσμήματα ἐκ πορσελάνης. Καὶ ἐν Τυλίσῳ εἴρομεν στελεγγίδα χαλκῇ ἐπικεχρυσωμένην διὰ τοιούτων φύλλων. Ἐνταῦθα ὅμως οὐδέποτε ἕως τῶρα εὗρέθησαν τὰ φύλλα ταῦτα σχετιζόμενα πρὸς ἄλλα ἀντικείμενα ἐκ πορσελάνης ἢ ἐξ ἄλλης ὕλης. — Ἐν τούτοις πρόχειρος καὶ πιθανὴ μοῦ φαίνεται ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὰ φύλλα ταῦτα ἀρχικῶς ἐπεκάλυπτον ἀντικείμενα ἐκ ῥθαρτῆς ὕλης, οἷον ἐκ ξύλου ἢ ὀστοῦ, ἵνα φαίνονται ταῦτα ὡς χρυσᾶ. Τὰ χρυσᾶ φύλλα ὅσα εὑρομεν ἐφέτος ἔλκουσιν ὅλα ὁμοῦ δύο περιήπου γραμμάτια.

Πλήν τῶν φύλλων τούτων εἴρομεν καὶ δύο

εὗρέθησαν εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἀνασκαφὰς Μινωικῶν κατοικιῶν. Περὶ τῶν ἐν Τυλίσῳ ὕφ' ἡμῶν εὗρεθέντων ἐξεφράσαμεν τὴν γνώμην, ὅτι, ἐφυλάσσοντο ταῦτα εἰς τὰ χαλκουργεῖα διὰ πρόχειρον χρῆσιν πρὸς κατασκευὴν χαλκῶν ἀντικειμένων, ὅπως καὶ σήμερον εἰς τοιαῦτα ἐργαστήρια ἔχουσιν οἱ τεχνῖται πρόχειρα πέταλα καὶ ταινίας καὶ σύρματα χαλκοῦ κ.τ.λ.

Ὅστεῖνα.

Ἐλάχιστα μικρὰ τεμάχια εἰργασμένου ἐλεφαντόδοντος εὗρεθέντα ἐντὸς τῶν ἀνακτόρων μαρτυροῦσι τὴν ὑπαρξιν κομποτεχνημάτων ὅλα

περίπου εἶναι τὸ περίφημον ἐν Κνωσῷ εὑρεθὲν παιγνίδιον (;) σκακίου ἢ δάμας (B. S. A. VII 1900 - 1 σελ. 79, εἰκ. 25).

Εὑρομεν καὶ πολλὰ, πλεον τῶν τριάκοντα τεμαχίων, ὁστῶν κατοικιδίων ζώων ἰδία βοῶν καὶ αἰγῶν, ἅτινα ἔχουσιν εἰς τὸ μέσον περίπου ὀπὴν διὰ τρυπάνου, εἰσὶ δὲ ἀποκεκομμένα ἑκατέρωθεν διὰ πριονίου. Πάντα εἰσὶν ἀπὸ πλε-

Πήλινα.

Ἐφέτος οὐδὲν ἀκέραιον πήλινον ἀγγεῖον εὑρέθη ἐν τῷ ἀνακτόρῳ, οὐδὲ καὶ εἰς τεμάχια συγκολλώμενα.

Εὑρέθησαν μόνον πολλὰ γαστρία ὀλίγα μὲν πανταχοῦ, πλεῖστα δὲ εἰς τὸ διαμέρισμα ἐκεῖνο ἔνθα εὑρέθησαν καὶ τὰ προειρημένα ὁστᾶ. — Τὰ

Εἰκ. 17. Μινωικὸν σημεῖον ἐπὶ λίθου ἀνακτόρου Μελίων.

ρᾶς βοῶν ἢ μικροτέρων ζώων ἢ ἀπὸ ὁστῶν τοῦ ταρσοῦ τῶν αὐτῶν ζώων. — Οὐδὲν τούτων ἔχει οἰονδήποτε χάραγμα ἢ ἄλλο κόσμημα. Δυσκόλως νομίζω δύναται τις νὰ παραδεχθῇ ὅτι, ταῦτα ἐχρησίμευον ὡς περίαπτα φερόμενα ἀπὸ ἀνθρώπους διότι εἰσὶν εὐμεγέθη καὶ ἐντελῶς ἀδιακόσμητα. Εὑρέθησαν ὅλα ἐντὸς μικροῦ δωματίου, ὅπερ ἐπὶ τοῦ παρόντος πιστεύομεν ὅτι ἦτο ἱερόν, ἢ παράρτημα τούτου διὰ τὸ πληθὺς τῆς σποδοῦ ἥτις εὑρέθη ἐντὸς αὐτοῦ καὶ τῶν πολλῶν μικρῶν κωνικῶν ἀδιακοσμητῶν φιαλιδίων.

πήλινα τεμάχια ἀνήκουν εἰς φιάλας, ἀμφορεῖς μὲ δίλοβον στόμιον, λαμπτήρας, πρόχους καὶ ὅλα τὰ εἶδη καὶ σχήματα τῆς Μεσομινωϊκῆς καὶ τῆς πρωΐμου Ὑστερομινωϊκῆς περιόδου. — Σημειώσεως ἄξιον εἶναι τεμάχιον πίθου, μεσομινωϊκοῦ σχήματος, φέροντος εἰς τοὺς ὤμους χαραγμένον μέγα σημεῖον τοῦ Μινωικοῦ ἀλφαβήτου.

Ἡ ἔλλειψις ἀκεραίων πήλινων ἀγγείων εἰς τὰς ἐφετεινὰς ἀνασκαφὰς ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι καὶ πρέπει νὰ ἀπελπισθῶμεν ὅτι θὰ εὑρεθῶσι τοιαῦτα διότι ἐφέτος περιορίσθημεν εἰς τὰ

ἄκρα μόνον τῶν ἀνακτόρων, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα δὲν ἐπροχώρουν αἱ ἔρευναι ἡμῶν ἀρκετὰ βαθέως.

Ἐρευναι περὶ τὰ ἀνάκτορα.

Ἀπέχουσι ταῦτα ἐν περίπου χιλιόμετρον ἀπὸ τῆς βορρείας ἀκτῆς. Πανταχοῦ δὲ μέχρι τῆς ἀκτῆς ταύτης φαίνονται ἐν συνεχείᾳ θεμέλια οἰκιῶν καὶ οἱ ἀγροὶ εἰσὶν κατὰσπαρτοι ἀπὸ γαστρία τῆς ἐποχῆς τῶν ἀνακτόρων. Εὐθὺς δὲ ἄνω τοῦ αἰγιαλοῦ φαίνονται ὁσὰ ἀνθρώπινα μετὰ πολλῶν γαστρίων ἀναμιῆ.

Ταῦτα ἀσφαλῶς μαρτυροῦσι τὴν ὑπαρξιν τάφων. Ἐνα τούτων ἐπιπολαιότατα κείμενον ἔκαθαρίσαμεν. Ἄλλ' εὗρομεν, ὡς εἰκός, καὶ τὸν σκελετὸν τελειῶς ἀποσυντεθειμένον καὶ τὰ ἀγγεία εἰς μικρότατα θραύσματα. Ἀσφαλῶς ὅμως τὰ θραύσματα ταῦτα μαρτυροῦσιν ὅτι οἱ ἐνταῦθα τάφοι εἰσὶ σύγχρονοι πρὸς τὰ ἀνάκτορα. Ἀπὸ δὲ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῶν ἀνακτόρων, κειμένων ἐπὶ μικροῦ ὑψώματος, τὸ ἔδαφος ταπεινοῦται βαθμὴδὸν καὶ εἰς ἀπόστασιν ὀλιγώτερον χιλιόμετρον ἀπολήγει εἰς ἀμώδη παραλίαν, παρ' ἣν ὑπάρχει ἀφθονος πηγὴ ὕδατος καὶ μικρὸν ἔλος. — Εἰς τοὺς μεταξὺ τῆς παραλίας ταύτης καὶ τῶν ἀνακτόρων ἀγροὺς εἶναι πάλιν τὸ ἔδαφος κατεσπαρμένον ἀπὸ γαστρία Μινωικὰ καὶ πολλοὶ τοῖχοι κτιρίων φαίνονται εἰς τὸ ἔδαφος. — Εἰς ἓνα τῶν ἀγρῶν τούτων εὐρέθῃ χαλκοῦν εἰδῶλιον δημοσιευθὲν πέρυσιν ὑπ' ἡμῶν εἰς τὸ 'Αρχαιολ. Δελτίον. Εἰς ἄλλον δὲ ἀγρὸν παρακείμενον ὁ ἰδιοκτήτης καλλιερῶν αὐτὸν τὸν παρελθόντα χειμῶνα παρετήρησεν ὅτι, ὁ πούς τοῦ ἐτέρου τῶν βοῶν ἐβυθίσθη εἰς τὴν γῆν. Εἰς τοῦτο ἔδοσεν ἀφορμὴν, ὡς μοὶ διηγήθη ὁ ἴδιος, στάμνος χλωμένη ἐκεῖ, εἰς ἣν ἐβυθίσθη ὁ πούς τοῦ βοός. — Εἰς τὸ μέρος αὐτὸ ἐνήργησα μικρὰν σκαφὴν καὶ παρετήρησα ὅτι, εὐρίσκεται μικρὰ οἰκία. Οἱ τοῖχοι τῆς, ἐφ' ὅσον ἡρευνήθησαν ἦσαν ἐκτισμένοι διὰ λίθων ἀκανονίστων καὶ πολλοῦ πηλοῦ. Τὸ πάτωμα ἦτο οἶον καὶ τῶν ἀνακτόρων περίπου. — Παρὰ τὴν στάμνον δὲ εὗρομεν καὶ τρεῖς πίθους Μεσομινωϊκοὺς εἰς τεμάχια καὶ πολλὰ θραύσματα ἀγγείων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Ἡ δὲ προειρημένη στάμνος εἶναι καὶ κατὰ τὸ σχῆμα καὶ κατὰ τὴν διακόσμησιν καὶ τὰ χρώματα ἀκριβὲς ἀντίγραφον τῆς ἐν Φαιστῷ εὐρεθείσης καὶ φυλαττομένης εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου (ἀριθ. 5835). Ἀτυχῶς ἡ ἐπιφάνεια καὶ τὰ χρώματα τῆς ἡμέτερας εἰσὶ πολὺ βεβλαμμένα.

Ὑστερομινωϊκοὶ τάφοι.

Πρὸς δυσμὰς τῶν ἀνακτόρων εἰς ἀπόστασιν δύο ἢ τριῶν περίπου χιλιομέτρων εἰς τὴν θέσιν

Ἄγ. Πελαγία παρὰ τὴν ἀμπελον τοῦ Μιχαήλ Κοσμᾶ, ὑπάρχει βραχῶδες ἱψώμα εἰς τὴν πρὸς ἀνατολὰς ὄφρυν τοῦ ὁποίου φαίνεται σειρὰ χαμηλῶν σπηλαίων. Παρὰ τὰ σπήλαια ταῦτα χωρικοὶ ἀποκόπτοντες λίθους, παρετήρησαν ὅτι εἰς ἐν ἀπὸ τὰ σπήλαια ταῦτα ὑπάρχουσι πῆλιναι κασσέλαι.

Κατόπιν δὲ καὶ ἄλλος παρετήρησε τὰ αὐτά. Μαθὼν ταῦτα παρὰ τῶν χωρικῶν ἐνῶ ἐργαζόμεν ἐφέτος εἰς τὰ ἀνάκτορα, ἐνόμισα ὅτι μοὶ ἐπεβάλλετο νὰ ἐρευνήσω καὶ ἐνταῦθα ἐν τούλαχιστον τῶν σπηλαίων τούτων.

Ἀποσπᾶσας ἐκ τῆς κυρίας ἀνασκαφῆς δύο ἐργάτας πεπειραμένους ἡρευνήσα τὸ σπήλαιον, ὅπου εὐρίσκεται εἰς τὸ ἄκρον τῆς ἀμπέλου τοῦ Μιχαήλ Κοσμᾶ. Τὸ σπήλαιον ἔχει μικρυνθῆ διότι ἔχει ἀποκοπῇ πολὺ μέρος ὑπὲρ τὸ στόμιον τῆς ὀροφῆς αὐτοῦ πρὸς ἐξόρυσιν λίθων. Ἐξω τοῦ σημερινοῦ στομίου καὶ ἐντὸς τοῦ σπηλαίου εὗρομεν πέντε πηλίνας λάρνακας Ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς. Τινὲς τούτων εἶχον τὰ καλύμματα αὐτῶν, ἦσαν ὅμως ταῦτα κεκινημένα. Αἱ λάρνακες εἰσὶν ὅλαι τετράγωνοι· οὐδεμία τούτων λουπηροειδής. Τὰ δὲ σκεπάσματα αὐτῶν εἰσὶν ἀπομίμησις ἀετοειδοῦς στέγης οἰκίας. Ἐκαστὴ περιεῖχεν ἓνα σκελετόν. Ὁ εἰς τούτων ἦτο γυναικὸς καὶ εἰς παιδίου δεκαπέντε περίπου ἐτῶν, διὰ τοὺς ἄλλους δὲν δύναμαι νὰ ἀποφανθῶ ἀκόμη. Ἀγγεῖα πῆλινα εὐρέθησαν ὑπὸ τὰς λάρνακας πάντα Ὑστερομινωϊκὰ ἢ ὄψιμα Μυκηναϊκὰ. Καὶ αἱ λάρνακες καὶ τὰ ἀγγεῖα εἰσὶ κατασκευασμένα ἐκ λευκοῦ πηλοῦ καὶ τελειῶς ὥπτημένα ἐν κλιβάνῳ. Δὲν ἔκαθαρίσθησαν ὅμως ἀκόμη ἐντελῶς· διὸ ἡ περιγραφὴ αὐτῶν ἀναβάλλεται μετὰ τὸν ἐν τῷ Μουσείῳ καθαρισμὸν αὐτῶν.

Τάφοι ὅμοιοι ὑπάρχουσιν ἀσφαλῶς καὶ ἄλλοι ἐκεῖ πλησίον φαίνονται ὅμως σεσυλημένοι, ὡς καὶ ὁ ἐξετασθεὶς ὑφ' ἡμῶν.

Συμπέρασμα.

Αἱ ἐφετειναι εἶρευναι περιορισθεῖσαι κατ' ἀνάγκην διὰ τὸ ἀνεπαρκὲς τῆς χορηγηθείσης πιστώσεως, εἰς δοκιμαστικὰς μᾶλλον ἐξερευνήσεις τοῦ ἐδάφους ἀπέδειξαν τὰ ἑξῆς.

α') Ὅτι τὸ εἰς τὴν θέσιν Ἀζυμον ὑπὸ ἐξέτασιν ἀνάκτορον εἶναι εὐρύτατον κατέχον χωρὸν 8 στρεμμάτων καὶ πλέον.

β') Ὅτι τὸ ἀνάκτορον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν Μεσομινωϊκὴν Γ' περίοδον, ἥτοι ἀντιστοιχεῖ χρονικῶς οὐχὶ πρὸς τὰ φαινόμενα νῦν ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ, ἀλλὰ πρὸς τὰ ἱποκείμενα τούτοις, ὧν μόνον ἐλάχιστα μέρη φραί-

νονται. Τοῦτο δὲ ἔχει μεγάλην ἐπιστημονικὴν σημασίαν· διότι ἐν Κνωσῷ μὲν καὶ Φαιστῷ δὲν δύναται ποτὲ νὰ ἐξερευνηθῇ τελείως τὸ Μεσομινωικὸν ἀνάκτορον· διότι οὐδεὶς ἔχει τὸ θάρος νὰ καταστρέψῃ τὰ ὑπάρχοντα Ὑστερομινωικά τὰ καλύπτοντα τὰ παλαιότερα. Ἐνταῦθα ὅμως οὐδὲν σοβαρὸν κώλυμα ὑπάρχει ἵνα ἐξερευνηθῇ τελείως τὸ Μεσομινωικὸν ἀνάκτορον. Σῶζονται δὲ εὐτυχῶς οἱ τοῖχοι τούτου εἰς ἱκανὸν ὕψος, ὥστε ἡ ὀριστικὴ αὐτοῦ ἐξερεύνησις θὰ μᾶς διδάξῃ καὶ τὸ σχέδιον καθ' ὃ ὠκοδομήθη, καὶ τὸν τρόπον τῆς τοιχοδομίας, καὶ τῶν κονιαμάτων καὶ τῶν πατωμάτων κατὰ τὴν μεμακρυσμένην ἐκείνην περίοδον. — Ἐπειδὴ δέ, ὡς ἀπέδειξαν αἱ ἐφετεῖναι ἐρεῖναι, οὐτε ὑπὸ τὰ ἀνάκτορα ὑπάρχουσι παλαιότερα οἰκοδομήματα, οὐτε ἐκτίσθησαν ἄλλα κτίρια ἐπὶ τῶν ἐρειπίων, τὰ συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν μας θὰ ᾖναι σαφέστερα.

γ') Ἐβεβαιώθη ὑπαρξὶς ἐρειπίων εὐρείας πόλεως περὶ τὰ ἀνάκτορα καὶ συγχρόνου πρὸς ταῦτα.

δ') Ἐξηκριβώθη ἡ θέσις τῆς συγχρόνου νεκροπόλεως.

ε') Ἐδιδάχθημεν ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς πόλεως καὶ τῶν ἀνακτόρων δὲν ἐγκατελείφθη τελείως ὁ τόπος, ἀλλ' ἐκτίσθη ἡ νέα πόλις ἡ Ὑστερομινωικὴ 3-4 μίλια δυτικώτερον τῆς παλαιᾶς.

ΙΩ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ

Ἐφορος τῆς Θ' Ἀρχαιολ. περιφέρειας

Ι' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

Περιοδεῖαι, περισυλλογὴ καὶ μεταφορὰ ἀρχαίων, ἐρευναί, σκαφαὶ καὶ τυχαῖα εὐρήματα κατὰ τὸ 1918.

Γεωμετρικὸς τάφος εἰς Μάλια.

Κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1918 ὁ Ἰωάννης Βλάχος κάτοικος τοῦ χωρίου Μάλια Πεδιάδος κατασκεύαζων δεξαμενὴν εἰς τὸν εἰς θέσιν **Τροχάλους** κηπὸν του προσέκοιπεν εἰς πλάκας καὶ ἀρχαῖα πήλινα ἀγγεῖα εἰς μικρὸν βάθος ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας. Ὁ δήμαρχος τοῦ χωρίου διέταξε τὴν διακοπὴν τῆς ἐργασίας, καὶ εἰδοποίησε τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν. Ἐπρόκειτο περὶ τάφου γεωμετρικοῦ ἀποτελουμένου ἐκ μεγάλων πλακῶν μήκους 75-90 ἐκατ. ἐκάστης εἰς βάθος 85 ἐκατ. Ὁ τάφος περιεῖχε πέντε ὀστεοδόχους κάλπας, ὧν τρεῖς ἀκέραιοι, περιέχουσαι ὅστ' ἀκεκαυμένα αἱ σωζόμεναι κάλπαι διατηροῦσι καὶ τὰ σκεπάσματά των ἔχοντα σχῆμα λοπάδων κωνοσχημῶν· ἡ διακόσμησις τῶν καλπῶν συνίσταται ἐξ ἀπλῶν καστανοχρόων ζω-
νῶν ἑξαιτῶν νῦν κατὰ τὸ πλεῖστον. Μετὰ τῶν

καλπῶν συνευρέθησαν ἐν τῷ τάφῳ καὶ εἴκοσιν ἄλλα πήλινα ἀγγεῖα γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἥτοι λεκάναι μεγάλαι, πρόχοι, κύαθοι, πινάκια καὶ μυροδόχα ἀγγεῖα. Τὰ πλείστα σώζουσι τὴν ἀπλὴν γεωμετρικὴν διακόσμησιν ἀμυδράν. Εἶναι προϋόντι ἐπαρχιακοῦ ἐργαστηρίου γεωμετρικῶν χρῶν. Οὐδὲν μεταλλικὸν ἀντικείμενον εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ. Τὰ ἀρχαῖα μετεκομίσθησαν καὶ κατετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου.

Λαξευτὸς οἰκογενειακὸς τάφος παρὰ τὴν Κνωσόν.

Εἰς θέσιν «Κάμπον» παρὰ τὴν Κνωσὸν ἐφάνησαν κατόπιν συνεχῶν βροχῶν ἐν τῇ δημοσίᾳ ὁδῷ βυθίσματά τινα, περὶ ὧν ἠγέρθη ἡ ὑπόνοια ὅτι θὰ ᾖσαν τάφοι. Ἐκ τῆς γενομένης σκαφῆς ἐξηκριβώθη ὅτι ᾖσαν φρεατοειδεῖς μικραὶ δεξαμεναι ὕδατος λαξευθεῖσαι εἰς τὸν μαλακὸν βράχον κατὰ τὴν ἐνετικὴν ἢ τουρκικὴν ἐποχὴν· τοῦτο κατεφάνη ἐκ τῶν ἐν αὐτοῖς εὐρεθέντων δοτράκων φερόντων εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τὸ γνωστὸν πρασινωπὸν ἢ κιτρινωπὸν στιλπνὸν γάνωμα (τὰ λεγόμενα σήμερον **μολυβωτὰ** ἢ **ἀλειφτά**). Πιθανῶς τὰ ὀρύγματα ταῦτα εἶχον σκαφῇ ὑπὸ τοῦ ἐνταῦθα κατεσκευασμένου τουρκικοῦ στρατοῦ κατὰ τὴν μακρὰν πολιορκίαν τοῦ Χάνδακος (1646-1669).

Μετὰ τὴν δοκιμαστικὴν ταύτην ἐργασίαν προέβην εἰς τὸν καθαρισμὸν λαξευτοῦ τάφου ρωμαϊκῶν χρόνων κειμένου εἰς τὸν κηπὸν τοῦ 2 χιλιομέτρων βορείως τῆς Κνωσοῦ κειμένου Τεκῆ τοῦ Χανιαλῆ· τὸ ὑπέρθυρον τοῦ τάφου τούτου εἶχεν ἀναφανῇ πρὸ τινων ἐτῶν.

Ὁ τάφος ἔχει λαξευθῇ εἰς τὸν μαλακὸν βράχον (κούσκουραν) τετράγωνος θαλαμοειδῆς, καὶ ἔχει μῆκος 2,77, πλάτος 2,22 καὶ ὕψος ἀπὸ τῆς ὁροφῆς του μέχρι τοῦ δαπέδου 1,68. Ἡ πύλη του ἀπετελέσθη ἐκ δύο μεγάλων ὀγκολίθων ξεστοῦ πώρου λίθου ὡς παραστάδων, ἐξ ὁμοίου μονολίθου ὑπερθύρου, καὶ ἄλλου ὡς κατωφλίου· πλάξ τετράγωνος παχεῖα εὐρεθεῖσα μετακινήμενη ἐκλείεν ἀρχικῶς τὴν πύλην τοῦ τάφου καλῶς.

Εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς τοῦ τάφου, ἥτοι τὴν τοῦ βάθους καὶ τὰς ἐκατέρωθεν ᾗσαν ἰδιαίτερος βαθύτερον λαξευμέναι ἐν τῷ βράχῳ τρεῖς κλίμαι πρὸς ἀπόθεσιν τῶν νεκρῶν ἔχουσαι μῆκος περὶ τὰ δύο μέτρα ἐκάστη καὶ πλάτος περὶ τὰ 90 ἐκατ. Τὸ ἐν ἄκρον ἐκάστης κλίνης ἔχει ἀφεθῇ ὑψηλότερον, ἵνα χρησιμεύῃ ὡς προσκεφάλαιον τοῦ νεκροῦ· ἀνωθεν ἐκάστης κλίνης εὐρισκομένης εἰς ὕψος ἡμίσεος μέτρου ἀπὸ τοῦ δαπέδου, σχηματίζεται λιξευτὴ ἡμικυκλικὴ καμάρα· εἰς τὸ τύμπανον τῶν δύο πλαγίων καμα-

ρῶν ἔχει λαξευθῇ μικρὰ κόγχη ἐν εἶδει ἄρμα-
ρίου. Ἡ ὀροφή τοῦ τάφου ὡς καὶ τὸ δάπεδον
εἶναι λαξευμένα εἰς τὸν βράχον καὶ ἐπίπεδα.
Εἰς τὸ μέσον τοῦ δαπέδου ὑπάρχει λαξευτὸς λά-
κος ὀρθογωνίου σχήματος ἔχων μήκος 87 ἑκατ.
πλάτος 59 καὶ βάθος 30. Ἐντὸς αὐτοῦ ὑπὸ
χον πολλὰ ὀστᾶ προφανῶς ἦτο ὀστεοδόχη, εἰς
ἣν ἀπέθετον τὰ ὀστᾶ τῶν προτεθαμμένων εἰς
τάς κλίνας, ἵνα οἰκονομῶσιν ἐπ' αὐτῶν χώρον
διὰ τὴν ἀπόθεσιν νέων νεκρῶν.

Καὶ ἐπὶ τῶν τριῶν κλινῶν εὐρέθησαν τεθαμ-
μένοι νεκροὶ ἄκαυτοι· τὰ ὀστᾶ ἐφαίνοντο κα-
λῶς, ἀλλ' ἦσαν ἀποσπασθέντα ἐκ τῆς ὑγρασίας
καὶ μετακινήματα ἐν μέρει ἐκ τῆς καταπτώσεως
τεμαχίων βράχου καὶ ἐκ ζῶν διατωμένων
κατὰ καιρῶν ἐν τῷ νεκρικῷ θαλάμῳ, δι' ὃ καὶ
τὰ κτερίσματα τοῦ τάφου ἦτοι τὰ πῆλινα καὶ
υἱλίνα ἀγγεῖα εἶχον μετακινήθῃ ἐν μέρει καὶ
ἀνατραπῇ καὶ τινὰ εἶχον θραυσθῇ.

Εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ τάφου μάλιστα ἐπὶ τῶν
κλινῶν τὰ ἑξῆς:

1) **Πῆλινα**, τέσσαρα ἀγγεῖα, ὧν τὰ μὲν τρία
μόνοντοι ἀπλοὶ κώθωνες ἔχοντες καστανόχρουν
ἄλοιφην ἐξωθεν καὶ ζῶνας αὐλακωτάς, τὸ δὲ
τέταρτον μικρὸν μυροδόχον δοχεῖον.

2) **Υἱλίνα** μυροδόχα λευκῆς εἰκοσιν ἀέ-
ραια διαφόρων μεγεθῶν καὶ σχημάτων, καὶ
θραύσματα ἄλλων τόσων περίπου. Τὰ πλεῖστα
ἔχουσι μακρὸν σωληνωτὸν λαίμον.

3) **Λύχνοι** τέσσαρες πῆλινοι τοῦ συνήθους
σχήματος τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων· οἱ δύο φέρου-
σιν ἄνω ἐκτύπους παραστάσεις, ὁ μὲν εἰς μονο-
μάχου Ρωμαίου, ὁ δ' ἕτερος Ἑρώτος ἐσκενα-
σμένου ὡς Ἡρακλέους.

4) **Ἐλεφάντινον** μικρὸν σκεῦος κυλινδρικοῦ
σχήματος φέρον καὶ ἄνω καλῶς προσαρμοζό-
μενον· ἔχει ὕψος 5 ἑκατ. καὶ πλάτος 3. Εἶναι
πιθανῶς μυροδόχη ἢ δακτυλιοθήκη.

5) **Νομίσματα** χαλκᾶ λίαν κατωμένα ἐννέα·
πιθανώτατα εἶχον τεθῇ εἰς τὰ στόματα τῶν νε-
κρῶν ὡς ὀβολοὶ τοῦ Χάρωνος (δανάκαι)· τρία
τούτων τὰ κάλλιον διατηρούμενα καθαρισθέντα
ἐν τῷ Μουσείῳ ἐφάνησαν ὅτι εἶναι τοῦ Κοινοῦ
Κρητῶν φέροντα τὴν κεφαλὴν τοῦ Αὐτοκράτο-
ρος Ἀδριανοῦ. Ἐκ τούτων ὀρίζεται ἀκριβῶς ἡ
ἐποχὴ τοῦ τάφου.

¹ Τὰ δύο εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Σβορώνου (Numism.
de la Crète, Macon 1890) ἐν σελ. 352 Πίν. XXXV 23
περιγραφόμενα φέροντα ἔμπροσθεν ΑΥΤ. ΚΑΙΣ. ΤΡΑΙ-
ΑΔΙΑΝΟΣ· ΣΕΒ. κεφαλὴν Ἀδριανοῦ πρὸς δεξιὰ, ὅπ-
ισθεν ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ Ἀσκληπιδὸς ὄρθιος κατὰ μέτω-
πον βλέπων πρὸς ἀριστερὰ ἡμίγυμνος στηριζόμενος εἰς
τὴν βακτηρίαν του. Τὸ τρίτον εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθ. 26 τοῦ
αὐτοῦ Πίναντος τὸ φέρον πάλιν κεφαλὴν τοῦ αὐτοῦ

Τὰ ἀνωτέρω κατετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον
Ἡρακλείου, διετερήθη δὲ ὁ τάφος ἀνοικτός, ὡς
καλὸν δείγμα λαξευτοῦ τάφου οἰκογενειακοῦ ρω-
μαϊκῶν χρόνων.

Πρωτομινωϊκὸς τάφος Πύργου.

Περὶ τῆς σκαφῆς καὶ τῶν εὐρημάτων τοῦ ση-
μαντικωτάτου τούτου τάφου ἴδε ἰδιαιτέραν δημο-
σίευσιν εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ παρόντος Δελτίου.

Μινωϊκὸς συνοικισμὸς Ἀγ. Θεοδώρων.

Κατὰ τὸ 13 χιλιόμετρον ἀνατολικῶς τοῦ Ἡρα-
κλείου εἰς τὸν λαίμον μικρᾶς χειρσονήσου παρὰ
τὴν παραλίαν εἰς θέσιν καλουμένην Ἀγ. Θεο-
δώρους (ἐκ τῶν ἑρειπίων μικρᾶς παλαιᾶς ἐκκλη-
σίας) εἶχον παρατηρήσει κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος
τοιχοὺς κτισμάτων ὑπερέχοντας τῆς ἄμμου· ἐπειδὴ
κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἑρειπίων εἶχον εὐρεῖ καὶ
λίθινον πέλεκυν ἐξ αἱματίτου, καὶ φαινόμενοι
τοιχοὶ ἀπετελοῦντο ἐκ μεγάλων βραχιδῶν λί-
θων ἀκατεργάστων, εἶχον ὑποθέσει ὅτι ἡ ἐπρό-
κειτο περὶ κτισμάτων νεολιθικῆς ἐποχῆς. Πρὸς
ἐξακριβῶσιν τοῦ πράγματος ἐθεώρησα καλὸν
κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1918, ἀφ' οὗ ἐπεράτωσα
τὸν καθαρισμὸν τοῦ πλησίον κειμένου τάφου
τοῦ Πύργου, νὰ ἀνασκάψω ἐν ἐκ τῶν φαινομέ-
νων οἰκοδομημάτων· εἰργάσθην ἐπὶ τρεῖς ἡμέ-
ρας διὰ 5-6 ἐργατῶν. Ἀπεκάλυψα ὀρθογώνιον
οἰκοδόμημα μήκους ἐξωτερικοῦ μετρ. 13,20 καὶ
πλάτους ὑπὲρ τὰ 6 μέτρα. Διηρεῖτο διὰ μεσο-
τοιχοῦ εἰς δύο διαμερίσματα, ὧν τὸ μεγαλύτε-
ρον μήκους 8 μέτρων ἐσωτερικῶς, καὶ τὸ μι-
κρότερον 3,50. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἀπετελοῦντο
ἐκ μεγάλων ὀγκολίθων ἀκατεργάστων σκληροῦ
τιτανολίθου ἐσώζετο μόνον ὁ κατώτατος δόμος
ὁ χρησιμεύων καὶ ὡς θεμέλιον τοῦ κτίσματος·
εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὅμως τοῦ οἰκοδομήματος εὐ-
ρον κρημνισμένους καὶ μικροτέρους λίθους ψαμ-
μιτικούς ξεστούς, ἐξ ὧν εἰκάσθω ὅτι οἱ ἀνώτεροι
δόμοι καὶ ὁ μεσότοιχος ἀπετελοῦντο ἐκ τοιού-
των λίθων. Ἡ ἐπίχωσις τοῦ οἰκοδομήματος ἦτο
μικρὰ ἦτοι 50-80 ἑκατ. καὶ συνίστατο ἐκ τῶν
κρημνισθέντων τοίχων καὶ γῆς μαύρης ἐκ τοῦ
πυρός, διότι φαίνεται ὅτι τὸ οἰκοδόμημα κατε-
στράφη διὰ πυρός. Περὶ τὸ μέσον τοῦ μεγάλου
δώματος κεῖται κατὰ χώραν λιθίνη βάσις κίο-
νος κυλινδρική στερεωμένη ἐντὸς τοῦ στερεοῦ
ἐδάφους ἔχουσα διάμετρον 47 ἑκατ· ὁ ξύλινος

Αὐτοκράτορος ΑΥΤΟΚΡΑ· ΣΕΒ· ΑΔΙΑΝΟΣ καὶ δι-
σθεν ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ Νίκην βαδίζουσαν πρὸς ἀρι-
στερὰ κρατοῦσαν διὰ τῆς δεξιᾶς διάδημα καὶ διὰ τῆς
ἀριστερᾶς φοινίκα.

κίων ὁ ὁποῖος θὰ ἐπάτει ἐπ' αὐτῆς θὰ ὑπεβάσταζε τὴν στέγην τοῦ μεγάλου δωματίου. Τὸ μικρότερον δωμάτιον ἐχρησίμευε πιθανῶς ὡς μαγειρεῖον, διότι εὗρον ἐν αὐτῷ τὰ ἔγχνη ἐστίας καὶ ξύλα βελονοειδῆ κεκαυμένα, καὶ πλησίον πλάκα ἔχουσαν τρεῖς κυκλικούς λάκκους, δύο μεγαλύτερους πρὸς ἀπόθεσιν ὑδριῶν καὶ τὴν ἄλλην μικροτέραν διὰ μικρότερον ἀγγεῖον (ὁ σημερινὸς *στιαμοσοῦτης*).

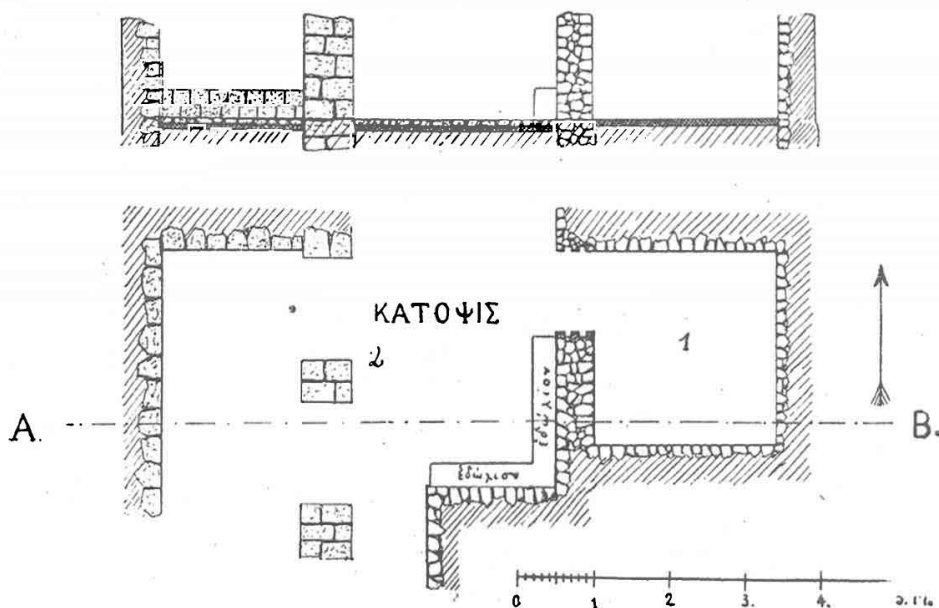
Ἐντὸς τῶν δύο δωματίων συνέλεξα ἄφθονα τμήματα καὶ θραύσματα πίθων μινωϊκῶν φε-

Καὶ ἄλλαι ὅμοιαι οἰκίαι φαίνονται πέριξ μὴ σκαφεῖσαι. Προφανῶς ἔχομεν συνοικισμὸν ναυτικὸν καὶ ἀλιευτικὸν μινωϊκῶν χρόνων.

Συνοικισμὸς καὶ μέγαρον εἰς Νίρου Χάνι.

Κατὰ τὸ 14 χιλιόμετρον ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου ἀνατολικῶς εἰς θέσιν καλουμένην τοῦ *Νίρου τὸ Χάνι* παρὰ τὴν παραλίαν εἰς μικρὸν ἑξαῖμα τοῦ ἐδάφους ἀμέσως ἄνωθεν τῆς δημοσίας ὁδοῦ οἱ χωρικοὶ εἶχον πρὸ τριακονταετίας ὀρύξει *λάκ-*

ΤΟΜΗ Α.Β.

ΣΚΑΦΗ ΕΙΣ ΝΙΡΟΥ ΧΑΝΙ

Εἰκ. 18.

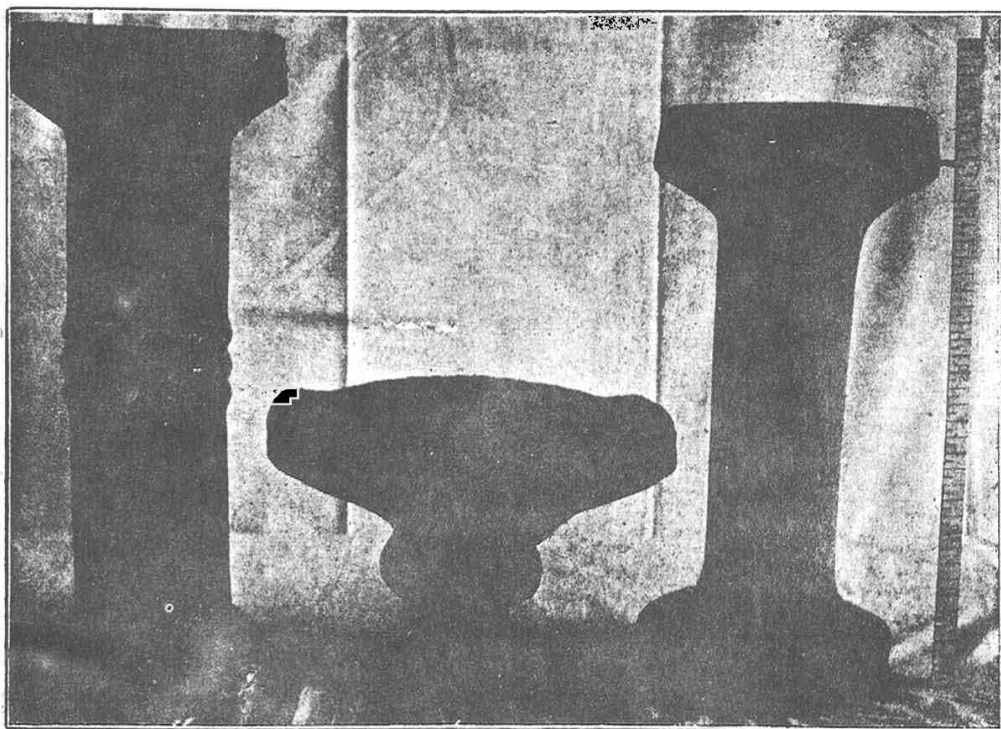
ρόντων πλαστικῶς δεδηλωμένα σχοινοειδῆ θέματα καὶ ἀλοιφήν καστανέρυθρον πρὸς τούτοις παρατηρήθησαν καὶ θραύσματα κυάθων καὶ ποτηρίων μεσομινωϊκῆς πιθανῶς ἐποχῆς. Εὗρεθῆ πρὸς τούτοις τὸ ἥμισυ μεγάλου πρωτομινωϊκοῦ εἰδώλου ἐκ σχιστολίθου ὁμοίου πρὸς τὰ εὔρεθέντα ἐν τῷ τάφῳ Πύργου (ἴδε ἄνωτέρω). Εὗρεθῆσαν ἐντὸς τῶν χωμάτων καὶ δύο χαλκαὶ περόναι ἀγκιστροειδεῖς καὶ δεκάς πηλίνων σφαιρῶν τετραπτημένων μεγέθους μεγάλου μήλου, αἱ ὁποῖαι πιθανώτατα ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς ἀλιευτικούς σκοπούς.

κον, ἐξ οὗ ἐξήγαγον πολλὰς δεκάδας τῶν κοινῶν ἀπλῶν μινωϊκῶν κυάθων, καὶ τινὰ ἄλλα μεγαλύτερα ἀγγεῖα· οἱ χωρικοὶ, ὡς συνήθως, ἐπίστευσαν ὅτι ἐδῶ θὰ ἦτο τὸ καμίνι, ὅπου οἱ παλαιοὶ ὤπτουν τὰ ἀγγεῖα των. Τρία ἐκ τῶν εὔρεθέντων ἀγγείων τὰ κάλλιστα καὶ ἀκέραια παρέλαβε τότε ὁ ἀδελφὸς τοῦ ιδιοκτήτου τοῦ ἀγροῦ ὁ φιλόρχαιος ἔμπορος Ἡρακλείου κ. Χριστοφ. Ἀνεργρήσης καὶ διατηρήσας αὐτὰ ἐπιμελῶς τὰ ἐδώρησεν ἐσχάτως εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου, ἀφ' οὗ ἐπληροφορήθη ὅτι ἐπρόκειτο νὰ γίνη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου τούτου.

εἶναι τὰ ἐν τῇ εἰκόνι 20 ὑπ' ἀριθ. 2, 3, 6. Εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγροῦ καὶ τὰ κράσπεδα τοῦ παρακειμένου ὁρμου παρατηροῦνται ἄφθονα ὄστρακα μεσομινωϊκῆς καὶ ὑστερομινωϊκῆς Α' ἐποχῆς, ὡς καὶ τοιγία τινὰ ἀποκαλυφθέντα διὰ καταβρώσεως τῆς θαλάσσης καὶ τῶν βροχῶν. Ἐπὶ τοῦ ἐξάρματος τοῦ ἀγροῦ παρετηρήσαμεν ἐγὼ καὶ ὁ συνάδελφος κ. Χατζιδάκις καὶ τεμάχια γυψίνων πλακῶν. Καὶ τὰ μὲν κτίσματα καὶ τὰ ὄστρακα ὑποδηλοῦσι τὴν ὑπαρ-

χους μεγάλου οἰκοδομήματος, οὗ ἑκαθάρια μέχρι τοῦ δαπέδου δύο δωμάτια (εἰκ. 18), ὑπελόγισα δὲ προχείρως καὶ τὸ ὅλικόν ἐμβαδὸν τοῦ οἰκοδομήματος περὶ τὰ χίλια τετραγωνικά μέτρα.

Ἐκ τῶν δύο δωματίων τὸ μικρότερον ὑπ' ἀριθ. 1 εἶναι τετράγωνον (μετρ. $2,40 \times 2,40$) καὶ εἶναι ἐκτισμένον διὰ λογάδων λίθων καὶ πηλοῦ καὶ σώζει καὶ τὸ ἐξ ἀσβέστου χρῆσμα ἐνιαχοῦ κοσμούμενον δι' ὀριζοντίων ἐπαλλήλων ζωνῶν ἐρυθροῦ καὶ κυανωποῦ χρώματος. Τὸ

Εἰκ. 19. Λίθινοι λαμπτήρες σκαφῆς εἰς Νίρου Χάνι.

ξιν παραλίου μινωϊκοῦ συνοικισμοῦ, ἡ δὲ ὑπαρξίς τῶν γυψίνων πλακῶν ἐπὶ τοῦ ἐξάρματος παρεῖχεν ἔνδειξιν σημαντικοῦ οἰκοδομήματος. Ἐθεώρησα ἄρα σκόπιμον ὅτε κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1918 εὐρισκόμην εἰς τὰ μέρη ταῦτα διὰ τὴν σκαφὴν τοῦ τάφου Πύργου καὶ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων νὰ ἐνεργήσω δοκιμαστικὴν τινὰ σκαφήν, ἐπιτρέψαντος τοῦτο προθύμως τοῦ σήμερον ἰδιοκτῆτου τοῦ ἀγροῦ κ. Ἑμμ. Λαγουδάκι. Ἡ σκαφή διήρκεσεν τρεῖς ἡμέρας δι' ἐργασιῶν ἐξ ἡνοιξά τάφρους δοκιμαστικῆς καὶ ἀμέσως ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας ἐπέτυχον τοί-

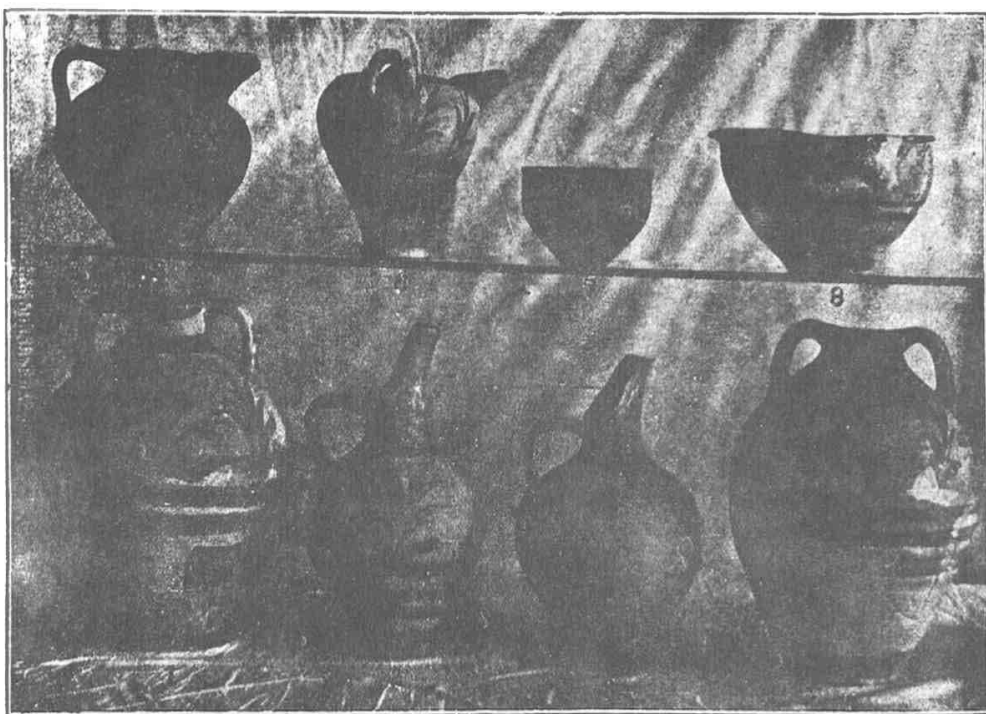
μεγαλύτερον δῶμα (ἀριθ. 2) ἔχει τὸν βόρειον καὶ δυτικὸν τοῖχον ἐκτισμένον διὰ ξεστῶν λίθων πύρων ἰσοδομικῶς καὶ διατείνεται εἰς δύο τμήματα διὰ τριῶν τετραγώνων στύλων ἐξ ὁμοίων ξεστῶν λίθων εἰς τὸν ἀνατολικὸν καὶ νότιον τοῖχον αὐτοῦ σώζονται ἐδώλια ἐκ γύψου οἷα καὶ εἰς τὰ ἄλλα κρητικὰ ἀνάκτορα. Τὰ δωμάτια διατηροῦνται μέχρι ὕψους 1,50 καὶ εἶναι κατεσκευασμένα μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας, καὶ θὰ εἶχον καὶ δεύτερον ὄροφον, διότι εἰς διάφορα ὕψη τῆς ἐπιχώσεως εὐρέθησαν καὶ κύαθοι καὶ ἄλλα ἀγγεῖα καὶ πολλὰ γύψινα πλάκες καὶ

τμήματα ἄλλων γυψίνων ἐδωλίων, πάντα δὲ ταῦτα προφανῶς κατεκύλισαν ἐκ τοῦ ἄνω ὀρόφου κατὰ τὴν διὰ πυρὸς καταστροφὴν τοῦ μεγάρου. Αἱ γύψιναι πλάκες θὰ προέρχωνται ἐκ τῆς πλακοστρώσεως τοῦ ἄνωγείου, ὁμοίως καὶ τὰ τμήματα τῶν ἐδωλίων.

Τὰ δάπεδα τῶν δύο ἰσογείων δωματίων διατηροῦνται καλῶς, καὶ τὸ μὲν τοῦ δωματίου 1 ἀπετελέσθη ἐκ στερεοῦ συμπιλήματος ἀσβέστου,

ἀνθράκων, τῆς ὀπτήσεως τῶν ξεστῶν λίθων καὶ τοῦ μαυρισμένου ἀσβεστοκονιάματος.

Ἐντὸς τοῦ μικροῦ δωματίου παρὰ τὸν νότιον τοῖχον εὐρέθησαν ἰστάμενοι ἢ πλαγιασμένοι τέσσαρες λίθινοι λαμπτήρες, ὧν οἱ τρεῖς ἀκέραιοι ἀλλὰ βεβλαμμένοι ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ πυρὸς εἰκονίζονται ἐν τῇ εἰκόνι 19. Ὁ ἐν τῷ μέσῳ διατηρῶν μόνον τὸ ἄνω μέρος εἶναι ὁ κάλλιστος τῶν μέχρι τοῦδε εὐρεθέντων εἶναι ἐκ

Εἰκ. 20. Πήλινα ἀγγεῖα σκαφῆς εἰς Νίρου Χάνι.

ἄμμου καὶ καχλήκων τοῦ αἰγιαλοῦ, τὸ δὲ τοῦ μεγαλυτέρου 2 εἶναι ἐκ πλακῶν κυανοῦ σχιστολίθου. Ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ διάταξις τῶν δύο καθαρισθέντων δωματίων εἶναι ἐπιμελεστάτη, αἱ παραστάδες τῶν θυρῶν εἶναι κατὰ τὸν γνωστὸν ἐκ τῶν ἄλλων κρητικῶν ἀνακτόρων τρόπον ἐξ ὀρθίων δοκῶν καὶ πηλοῦ ἀσβεστωμένου καὶ χρωματισμένου, καὶ ἐν γένει ἔχουσι τὴν τεχνικὴν τῶν κρητικῶν ἀνακτόρων.

Τὸ οἰκοδόμημα ὃν πιθανῶς τὸ μέγαρον τοῦ ἡγεμόνος τοῦ συνοικισμοῦ ἔχει καταστραφῇ δι' ἰσχυροῦ πυρὸς, ὥς φαίνεται ἐκ τῶν εὐρεθέντων

πορφυρόχρου τιτανολίθου καὶ φέρει πλαστικὴν διακόσμησιν ἐνθυμίζουσαν τὸ Λέσβιον κυμάτιον παρὰ τοὺς λαμπτήρας εὐρίσκετο ἀμφορεὺς πήλινος ἐρρυπωμένος, ἴσως ὁ τροφοδοτῶν δι' ἐλαίου τοὺς παρακειμένους λαμπτήρας ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ δωματίου εὐρίσκοντο μεταξὺ τῶν μαύρων χωμάτων πολυάριθμοι μικροὶ κύαμοι (*vicia faba* L.)¹ μικρότεροι καὶ ἀπὸ τὰ κοινῶς

¹ Τοιοῦτοι μικροὶ κύαμοι εὐρέθησαν ἐν ἀφθονίᾳ καὶ εἰς τὸ ἀνάκτορον Κνωσοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδος.

λεγόμενα σήμερον Μισιριώτικα κουκιά τὰ τόσον ἀφθόνως καὶ σήμερον εἰσαγόμενα εἰς Κρήτην ἐξ Αἰγύπτου. Ἐκατοντάδες ἀπλῶν κυαθίσκων συνελέγησαν καθ' ὅλα τὰ σημεῖα τῆς σκαφῆς. Ἐκ τῶν δύο δωμάτων προέρχονται καὶ τὰ ἐν τῇ εἰκόνι 20 πῆλινα ἀγγεῖα, ἥτοι τὰ τρία ἐκ τῆς δωρεᾶς Ἀνερράφης, οἱ δύο μεγάλοι ἀμφορεῖς καὶ τὰ τρία ἄλλα μικρότερα. Εὐρέθη καὶ σκεῦος πῆλινον ἔχον σχῆμα ὀπωροδόχης. Εἶναι πάντα τροχήλατα κατεσκευασμένα ἐκ πηλοῦ κιτρινωποῦ καλῶς καθαρισμένου καὶ καλῶς ὠπτημένου, φέρουσι δὲ καστανόχρουν διακόσμησιν μετὰ πολλῆς φυσικότητος καὶ οὐχὶ ἐξηματοποιημένην. Τὰ ἐπὶ τεσσάρων εἰκονιζόμενα φυτὰ (ἀριθ. 1, 2, 4, 6) πιστεύω ὅτι εἶναι τὰ λεγόμενα σήμερον ἐν Κρήτῃ *μαχαιρίδες* (*Erianthus Ravenna*), τὰ τόσον ἀφθονα φυόμενα κατὰ τοὺς ἑαρινούς μῆνας ἐντὸς τῶν ἐσπαρμένων ἀγρῶν ἀποδίδοντα καὶ ὥραϊον ἐρυθρὸν ἄνθος. Ἐκ τοῦ σχήματος τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς διακοσμῆσεως τῶν ἀγγείων τούτων καὶ ἐκ τῶν λαμπτήρων καὶ τοῦ ρυθμοῦ τῶν κτισμάτων ἐξάγομεν ὅτι ταῦτα ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς εἰς τὴν ὑστερομινωϊκὴν Α' ἐποχὴν.

Ὁ μόνος ἀσφαλὴς τρόπος τῆς ἐπὶ πλείονα χρόνον διατηρήσεως τῶν ἀνακτόρων θὰ ἦτο ἡ στέγασις τῶν σημαντικωτέρων τοῦλάχιστον διαμερισμάτων, ὡς ἐγένετο ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ κ. Evans εἰς τινὰ σημεῖα τοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ, ἀλλ' εἰς τὰς σημερινὰς περιστάσεις τῆς μεγάλης ἑλλείψεως τῶν ἀπαραιτήτων ὑλικῶν τὸ πρᾶγμα θεωρεῖται σχεδὸν ἀνέφικτον.

Μεραμπελλον, Ἱεράπετρος, Σητεία, Πετράς.

Κατὰ τὰ τέλη Αὐγούστου μετέβην εἰς τὰς ἐπαρχίας Μεραμπελλον, Ἱεράπετρον καὶ Σητείαν. Παραλαβὼν ἐξ Ἡρακλείου τεχνίτην τοῦ Μουσείου ἦλθον εἰς Πύργον, ὅπου τοῦ ἀνέθικα τὴν διαλογὴν καὶ μεταφορὰν ὧλων τῶν ὀστράκων τοῦ πρωτομινωϊκοῦ τάφου, δι' ὧν κατωρθώθη κατόπιν ἐν τῷ Μουσείῳ ἡ συμπλήρωσις τινων ἐκ τῶν σημαντικῶν ἀγγείων αὐτοῦ.

Εἰς Ἱεράπετρον διήλθον τὴν κατασκευαζομένην ἀμαξιτὴν ὁδὸν ἀπὸ Παχείας Ἀμμου εἰς τὴν κωμόπολιν, ἵνα παρατηρήσω μὴ τυχὸν κατὰ τὰς γενομένας ἐκχωματώσεις ἀνεφάνη τι, ἀλλ' ἡ ἐργασία ἦτο ἀκόμη εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ οὐδὲν παρουσιάσθη.

Μετὰ ταῦτα ἦλθον εἰς Λιμένα Σητείας, ὅπου εἶχον εἰδοποιηθῆ ὅτι ἐν τῷ Εἰρηνοδικεῖῳ εἶχον κατατεθῆ ἀρχαῖα ἀγγεῖα. Πράγματι εὗρον ἐκεῖ 24 πῆλινα ἀγγεῖα καὶ σκεύη ρωμαϊκῶν χρόνων,

ἥτοι πινάκια, οἶνοχόας, λύχνους, κύπελλα, ὧν τὰ μὲν 18 εἶχε καταθέσει ὁ ἐργάτης Μιχαὴλ Κουνελάκις, τὰ δὲ ἄλλα εἶχε κατάσχει ὁ εἰρηνοδίκης Σητείας ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ ιδιοκτῆτου τοῦ ἀγροῦ Σαλῆ Δερμιτζάκι. Πάντα προέρχονται ἐκ τῆς θέσεως «Κεφάλι» τοῦ χωρίου Πετράς, καὶ εὐρέθησαν εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ εἰρημένου Δερμιτζάκι ὑπὸ τοῦ ιδίου καὶ τῶν ἐργατῶν του' ὡς ἐξηκρίβωσα μεταβάς ἐπὶ τόπου, οἱ ἐργάται κατέστρεψαν κατὰ τὴν σκαφὴν καὶ ἄλλα πολλά, ὧν ἐφαίνοντο τὰ θραύσματα ἐν τῷ ἀγρῷ. Τὰ ἀγγεῖα εἶναι κοινὰ καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀδιακόσμητα ρωμαϊκῶν χρόνων' ἄξιοι λόγου διὰ τὸ σχῆμά των εἶναι τρεῖς λύχνοι, ὧν ὁ εἰς δίμυξος, ἄλλος τρίμυξος καὶ ὁ τρίτος δεκάμυξος' ἄλλος λύχνος εἶναι προφανῶς πρωτομινωϊκός ἢ μεσομινωϊκός, διότι εἶναι γνωστὸν ἐκ μικρᾶς σκαφῆς καὶ ἐρεῦνης ἣν ἐνήργησεν εἰς Πετράν ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀγγλικὴ Σχολὴ κατὰ τὸ 1901¹ ὅτι ὑπῆρχεν ἐνταῦθα μινωϊκὸς συνοικισμός, οὗ φαίνονται πολλά λείψανα, τείχη καὶ ὁστράκα.

Ἐκ τῆς εὐρέσεως τῶν ρωμαϊκῶν ἀγγείων τεκμαιρόμεθα νῦν ὅτι εἰς Πετράν ὑπῆρχε καὶ ρωμαϊκὸς συνοικισμός, ἄδηλον ὅμως ἂν ἦτο ἡ κατὰ τὰ μέρη ταῦτα τιθεμένη Ἥτεια (ἡ Σηταία) ἢ ἄλλη τις.

Ἐκ Σητείας ἦλθον εἰς Παχείαν Ἀμμον, ὅπου ἐπεθεώρησα τὰς ἀνασκαφὰς Γουρνιῶν καὶ Βασιλικῆς, ἃς φυλάττει καὶ καθαρίζει ὁ ἐκεῖ φύλαξ.

Λιελθὼν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν Δρήρον καὶ Μαλίων ἐπανήλθον εἰς Ἡράκλειον.

Τύλισος, Ἀξός, Ρέθυμνον, Ἐλεύθερνα, Χανία.

Προκειμένου νὰ μεταβῶ εἰς Ρέθυμνον καὶ Χανία κατὰ τὸν Ὀκτώβριον πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν Μουσείων καὶ ἐκτέλεσιν παραγγελιῶν τοῦ Σ. Ὑπουργείου ἦλθον πρῶτον εἰς Τύλισον, ὅπου ἐπεθεώρησα τὴν ἐκεῖ ἀνασκαφὴν καὶ καθώρισα τὰ ὄρια τοῦ περιβόλου αὐτῆς, ὃν οἱ περίοικοι ἔχουσι τὴν τάσιν κατὰ μικρὸν νὰ σφετερίζονται, ἔλαβον δὲ τὰ κατάλληλα μέτρα διὰ τὸν καθαρισμὸν αὐτῆς, τὴν συμπλήρωσιν τῆς δεινδροφυτεύσεως καὶ τὴν συντήρησιν τοῦ ἐκεῖ φυλακείου.

Ἐκεῖθεν ἦλθον εἰς Ἀξόν, ὅπου πρὸ 19 ἐτῶν ἡ ἰταλικὴ ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ εἶχεν ἐκτελέσει ἀνασκαφὰς καὶ εἶχεν ἀποκαλύψει τὰ ὀλίγα σωζόμενα ἱχνη ναοῦ Ἀφροδίτης ἐλληνικῶν ἀρ-

¹ British School Annual VIII (1901-1902) σελ. 282-285 εἰκ. 1-5. Ὁ λύχνος εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν εἰκονιζόμενον αὐτόθι ἐν εἰκόνι 4.

χαϊκῶν χρόνων, καὶ εὔρε τὰ ἀρχαῖα πῆλινα εἰδῶλα τῆς Ἀφροδίτης-Ἀστάρτης καὶ τὰ ὠραῖα χαλκᾶ ἀναθηματικά ὄπλα, ἥτοι κράνος, μίτρας καὶ δόρυ τὰ φυλαττόμενα σήμερον ἐν τῷ Μουσείῳ Χανίων. Μὴ ὑπάρχοντος φύλακος ἐν Ἀζῶ ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ἀγροῦ πρὸ πολλῶν ἐτῶν διέλυσε τὰ φαινόμενα μέρη τοῦ ναοῦ καὶ ἐχρησιμοποίησε τὸν χώρον πρὸς σποράν ἢ πρᾶξις κατηγγέλθη τῇ ὑποδείξει μου ὑπὸ τοῦ ἐπιμελητοῦ Ρεθύμνης, ἀλλὰ τὸ δικαστήριον ἐθεώρησε τὴν πρᾶξιν παραγεγραμμένην καὶ τὸν ἀπήλλαξεν.

Ἐν Ρεθύμνῳ ἐπεθεώρησα τὸ ἐκεῖ μικρὸν Μοῦσεῖον καλῶς συντηρούμενον ὑπὸ τοῦ ἐπιμελητοῦ κ. Πετρουλάκι, εἰς ὃν ἔδωκα ὁδηγίας σχετικὰς πρὸς τὴν καλυτέραν τοποθέτησιν καὶ δελτογράφησιν τῶν ἀρχαίων.

Ἐκ Ρεθύμνου μετέβην μετὰ τοῦ ἐκεῖ νομομηχανικοῦ κ. Λιμπρίτου πρὸς ἐξέτασιν τῶν στερεωτικῶν ἐργασιῶν τῶν γενομένων εἰς τὴν ἀρχαίαν γέφυραν Ἐλευθέρης ὑπὸ τοῦ ἐργολάβου Βογιατζάκι. Ἐξετάσαντες καλῶς τὰς γενομένας ἐργασίας εὔρομεν αὐτὰς καλῶς γενομένας καὶ ἀπεφάνθημεν δι' ἐκθέσεως, ἣν ἀπεστείλαμεν εἰς τὸ Σ. Ὑπουργεῖον, ὑπὲρ τῆς ὀριστικῆς παραλαβῆς αὐτῶν. Διὰ τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἀρκούντως ἐξησφαλίσθη ἡ διατήρησις τοῦ σημαντικοῦ τούτου ἀρχιτεκτονικοῦ μνημείου ἑλληνικῶν χρόνων.

Ἐκ Ρεθύμνου ἦλθον εἰς Χανία. Ὁ τέως ἐπιμελητὴς τοῦ ἐκεῖ Μουσείου γυμνασιάρχης Κ. Λάσκαρις εἶχε μετατεθῇ εἰς Σύρον, παραδοὺς διὰ πρωτοκόλλου τὸ Μοῦσεῖον εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Γεράσιμον Πιερρομπόνην. Εὐρὼν αὐτὸν πρόθυμον πρὸς ἀνάληψιν τῆς ἐπιμελητείας προέτεινα αὐτὸν ὡς τοιοῦτον, καὶ μετὰ τινος ἡμέρας διωρίσθη καὶ ἀνέλαβε καθήκοντα.

Κατὰ τὰς ἐπομένας ἡμέρας ἀπασχολήθη με τὸ ζήτημα τῆς κατεδαφίσεως τῶν ἐνετικῶν τειχῶν τῆς πόλεως, ἣν ἐπιδιώκει ὁ δῆμος Χανίων κατόπιν ψηφίσματος τῆς ἑλληνικῆς Βουλῆς. Ἡ Γενικὴ Διοίκησις Κρήτης κατήρτισε κατόπιν τούτων ἐπιτροπείαν ἐκ τῶν δύο ἐν Κρήτῃ ἐφόρων τῶν ἀρχαιοτήτων, τοῦ γενικοῦ ἐπιθεωρητοῦ τῆς Παιδείας ἐν Κρήτῃ, ἐνὸς ἱατροῦ καὶ τοῦ νομομηχανικοῦ Χανίων, ἵνα γνωμοδοτήσῃ ποῖα μέρη τῶν τειχῶν ἔχουσιν ἀρχαιολογικὴν καλλιτεχνικὴν ἢ ἱστορικὴν ἀξίαν καὶ ποῖα οὐχί, ἵνα κατεδαφισθῶσιν. Ἀφ' οὗ πρῶτον ἐγὼ κατὰ μόναν περιήλθον καὶ ἐξήτασα τὰ τείχη τὰ εἰσέτι σωζόμενα, περιήλθομεν αὐτὰ κατόπιν πάντες οἱ ἀποτελοῦντες τὴν ἐπιτροπείαν (πλὴν τοῦ ἐφόρου κ. Χατζιδάκι μὴ δυνηθέντος νὰ ἔλθῃ εἰς Χανία). Μετὰ ταῦτα ἐγένετο ἡ συνεδρία, ἐνθα συνεζητήθη εὐρέως τὸ ζήτημα καὶ τὰ μὲν τρία

μέλη τῆς ἐπιτροπείας ἀπεφάνθησαν ὅτι χάριν λόγων καλλωπιστικῶν καὶ ὑγιεινῶν δύνανται νὰ κατεδαφισθῶσι, ἐγὼ ὅμως μειοψηφῶν εἶπον ὅτι τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ μνημεῖα πρέπει νὰ διατηρηθῶσι ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν, καὶ ὅτι οὐδαμῶς δέον νὰ λαμβάνωνται ἀποφάσεις περὶ ἀθρόας κατεδαφίσεως, καὶ μόνον ἐφ' ὅσον παρουσιάζεται σπουδαία καὶ ἀπαραίτητος ἀνάγκη εἴτε λόγῳ συγκοινωνίας εἴτε δι' ἐκτέλεσιν ἔργου μεγάλης κοινωνικῆς ὠφελείας νὰ γίνεται σκέψις πῶς εἶναι δυνατόν ἄνευ σοβαρᾶς βλάβης τῶν μνημείων νὰ ἐξοικονομηθῇ τὸ πρᾶγμα, καὶ τοῦτο πάντοτε κατόπιν γνωμοδοτήσεως τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας καὶ τῆς ἐγκρίσεως τοῦ οἰκείου Ὑπουργείου. Τὴν ἀπόφασιν τῆς ἐπιτροπείας μετεβίβασεν ὁ προεδρεύσας τῆς ἐπιτροπείας ὅπου δεῖ. Ὁ κ. Χατζιδάκις λαθὼν γνώσιν τῆς γνωμοδοτήσεως τῆς ἐπιτροπείας ἔστειλε κατόπιν καὶ τὴν ἰδικήν του γνώμην περὶ μὴ κατεδαφίσεως τῶν τειχῶν.

Κουνάβοι - Ζαγουριάνοι, Ἐλτυναίεις.

Κατὰ τέλη Αὐγούστου 1918 κατασκευαζομένης διακλαδώσεως ἀμαξιτῆς ὁδοῦ φερουσης εἰς τὸ μετόχιον Ζαγουριάνους τοῦ χωρίου Κουνάβων Πεδιάδος (14 1/2 χιλιόμετρα ἐξ Ἡρακλείου) εὐρέθησαν κατὰ τὴν ἐκχωμάτως τῆς ὁδοῦ εἰς βάθος δύο περίπου μέτρων ξεστοὶ λίθοι πῶρινοι, ἐν κιονόκρανον δωρικοῦ ρυθμοῦ λίαν ἀρχαῖον καὶ πλάκες περιέχουσαι ἐπιγραφάς. Ὁ ἐργολάβος καὶ ὁ ἐπιστάτης τῆς ὁδοῦ εἰδοποιήσαν ἀμέσως τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν, μετέβην δὲ καὶ ἐξήτασα τὸν χώρον καὶ παρέλαβον τὸ κιονόκρανον καὶ τοὺς ἐνεπιγράφους λίθους. Ἡ ἐργασία τοῦ ἐργολάβου εἶχε λήξει, ὑπελείπετο δὲ ἡ σκιροστρώσις τῆς κοπέισης ὁδοῦ. Διὰ τοῦτο ἐθεώρησα καλὸν πρὶν καλύψῃ διὰ τῆς σκιροστρώσεως εὐρισκόμενα τυχὸν ἄλλα ἀρχαῖα νὰ ἐνεργήσω δοκιμαστικὴν σκαφὴν εἰς τὴν ὁδόν. Ταύτην ἐξετέλεσα ἐντὸς δύο ἡμερῶν ἀνοίξας τάφρον μήκους 21 μέτρων καὶ πλάτους δύο· ἐφάνησαν μόνον τρία τοιχία διασταυροῦντα κατὰ μικρὰς ἀποστάσεις λοξῶς τὴν τάφρον, καὶ προερχόμενα ἐκ τῶν θεμελιῶν οὐχὶ μεγάλων κτισμάτων κατὰ χώραν εὐρέθη κτιστὴ βάσις καὶ ἐπ' αὐτῆς ὁ κατώτερος σπόνδυλος μικροῦ ἀρραβδῶτου κίονος ὕψους 20 ἑκατ. καὶ διαμέτρου 38 ἑκατοστ. Κινητὰ πράγματα εὐρέθησαν θραύσματα πύθων ἑλληνικῶν χρόνων καὶ ὄστρακα ἔχοντα τὴν μέλαιναν λαμπρὰν γάνωσιν τῆς ἑλληνικῆς κεραμευτικῆς. Τὰ πενιχρὰ κτίσματα ἐκαλύφθησαν ἐκ νέου, καὶ ἔμεινεν ἐλευθέρῃ ἡ ὁδὸς νὰ σκιροστρωθῇ. Ἄν ὁ μικρὸς δωρικὸς ναός,

ἐξ οὗ προέρχεται τὸ κιονόκρανον καὶ πιθανώτατα καὶ ἡ ἐπιγραφή, ἔκειτο κατὰ τὴν ἀνασκαφείσαν ὁδόν, τότε κατεστράφη τελείως εἰς ἐποχὴν προγενεστέραν, ἀλλ' ἴσως τὰ εὐρεθέντα ἀρχαῖα κατεκύλισαν ἐκ τοῦ παρακειμένου πρὸς νότον ὑψηλοτέρου ἀγροῦ, ἔνθα πρέπει νὰ γίνῃ ἄλλη δοκιμαστικὴ σκαφή.

Ἀξιολογωτάτῃ εἶναι ἡ ἐπὶ μεγάλης πλακὸς ἀρχαῖκῃ ἐπιγραφῇ, ἣν πρόκειται νὰ δημοσιεύσωμεν ἰδιαιτέρως. Ἐχει μῆκος 2,50 μέτρων καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 11 στίχους γραμμάτων βουτροφοιτῶν κεχαραγμένων· ἀτυχῶς ὁ λίθος ἔχει ὑποστῇ βλάβην καὶ πολλὰ τῶν γραμμάτων ἔχουσιν ἀφανισθῇ. Εἶναι τεμάχιον νόμου περὶ οἰκιῶν, καὶ ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Μ. Ἐπιγραφῆς τῆς Γόρτυνος, ἔχει δὲ πολὺ τὸ διαφέρον καὶ ἀπὸ παλαιογραφικῆς καὶ γλωσσικῆς καὶ πραγματικῆς ἀπόψεως. Ἀναφέρει *Ἐλυναιεῖς*, καὶ οὕτως μανθάνομεν ὅτι ἡ πόλις *Ἐλυναιά* ἢ *Ἐλυννα*, ἥς ἐγνωρίζομεν τοὺς κατοίκους ἐκ δύο μεταγενεστέρων ἐπιγραφῶν¹ ἔκειτο ἐνταῦθα. Πράγματι πολλὰ σημεῖα ἀρχαίας πόλεως φαίνονται εἰς νοὺς περὶ τὸ μετόχιον Ζαγουριάνους ἀγρούς, οἱ δὲ περίοικοι καλοῦσι καὶ σήμερον τὴν θέσιν *Ἑλληνικά*, καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐξῆγον μεγάλους ξεστοὺς λίθους ἐκ τῶν πέριξ ἀγρῶν.

Ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης 30 Ἀπριλίου 1919.

ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ

ΙΑ' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

Λύκιον ἀνάγλυφ. εἰς δώδεκα θεοὺς (εἰκ. 21).

Ὁρθογώνιος πλάξ ἐκ σκληροῦ πωρολίθου δεξιὰ ἀποκεκρουμένη. Ἀριστερὰ φαίνεται ὅτι εἶχε περιθώριόν τι, ὅπερ εἶναι νῦν ἐν μέρει ἀποκεκρουμένον. Ἡ κάτω ἀριστερὰ γωνία, ὡς καὶ τὸ κάτω μέρος τῆς ἐπιφανείας εἶναι βεβλαμμένα. Ὑψος 0,38, πλάτ. 0,29, πάχ. 0,045. Διαιρεῖται εἰς δύο ζώνας χωριζομένης ἀπ' ἀλλήλων δι' ἐπιγράφου ταινίας μεταξὺ αὐτῶν. Ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ ζώνῃ εἰκονίζονται ἐξ ἀνδρικαὶ μορφαὶ ὄρθιαι κατ' ἐνώπιον, κρατοῦσαι διὰ τῆς δεξιᾶς πρὸς τὰ ἄνω δόρυ, οὐτινος ἡ μὲν τριγωνικὴ

αἰχμὴ ἐξέχει ὑπεράνω τοῦ ὤμου μέχρι τοῦ ὕψους τῆς κεφαλῆς, τὸ δὲ κάτω μέρος παραμένει ἄδηλον κάτω τοῦ γόνατος. Εἶναι ἐνδεδυμένοι βραχὺν μέχρι τῶν γονάτων καθήκοντα χιτῶνα διακρινόμενον διὰ τῶν καθέτων παραλλήλων πυκνῶν γραμμῶν, αἵτινες δηλοῦσι πτυχάς, καὶ ἐπ' αὐτοῦ βραχύτερόν τι ἐπίβλημα, ἴσως χλαμύδα, σχηματίζον πλαγίως παραλλήλους πτυχάς πρὸς τὴν ἀριστερὰν αὐτῶν μασχάλην. Δεξιὰ τῶν μορφῶν τούτων ὑπάρχει κανὼν χωρίζων αὐτάς ἀπὸ

Εἰκ. 21. Λύκιον ἀνάγλυφον δώδεκα θεῶν.

ἐτέρας μορφῆς, ἥς σφάζεται μόνον μέρος. Καὶ αὕτη ἴσταται καὶ κρατεῖ δόρυ, φοροῦσα βραχὺν χιτῶνα, ἀλλὰ κατ' ἄλλον τρόπον διατεθειμένη.

Ἐν τῇ δευτέρᾳ ζώνῃ εἰκονίζονται ἱσάριθμα πρὸς τὰς ἀνθρωπίνους μορφὰς ζῶα καθήμενα ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν μὲ ὄρθιον τὸ σῶμα καὶ παριστῶντα πιθανώτατα κῦνας. Περαιτέρω δεξιὰ σφάζεται μόνον λείψανον παραστάδος, ἥς διακρίνεται τὸ ὀρθογώνιον ἐπικράνον.

Μεταξὺ τῶν δύο ζωνῶν ὑπάρχει ἐπιγραφή:

Δώδεκα θεοῖς·

Κάτω δὲ ὑπὸ τὴν ζώνην τῶν ζώων ἡ ἐπιγραφή:

Ε λ ο υ θ

Τὰ ἀνάγλυφα οὐδεμίαν ἢ ἐλαχίστην ἔχουσι πλαστικότητα· μόλις ἐξέρχονται τοῦ βάθους τοῦ λίθου, ἢ μάλλον ὁ λίθος εἶναι βαθύτερον ἐσκαμμένος περὶ τὸ περίγραμμα τῶν μορφῶν, αἵτινες οὕτω φαίνονται ὥσπερ ἦσαν ἐπὶ σανίδος ἐγλυμμένοι. Πᾶσαι ἔχουσι τὸν αὐτὸν τύπον ἐπαναλαμβανόμενον κατὰ σειρὰν, τῶν μὲν ἀνδρῶν

¹ ΕΛΤΥΝΑΙΕΙΣ ἀναγράφονται εἰς τὴν συνθήκην 30 κρητικῶν πόλεων πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Περγάμου Εὐμένη Β' κατὰ τὸ ἔτος 183 π. Χ. (Museo Italiano vol. II σελ. 181 ἐξ.).

ΕΛΤΥΝΙΟΙ φέρονται εἰς ἐπιγραφὴν κρητικὴν εὐρεθεῖσαν ἐν Μαγνησίᾳ τῇ ἐπὶ Μαϊάνδρῳ (Blass, Kret. Inschriften 5152 καὶ Kern, Die Inschriften von Magnesia 1900).

κατ' ἐνώπιον, τῶν δὲ ζώων τὸ μὲν σῶμα πλαγίως πρὸς δεξιὰ, τὴν δὲ κεφαλὴν κατ' ἐνώπιον ἐστραμμένην. Ἐν τῇ διαπλάσει κυριαρχεῖ ἡ κάθετος γραμμὴ ἀνευ οὐδεμιᾶς κινήσεως καὶ ζώης, ἡ δὲ κεφαλὴ ἔχει τριγωνικὸν σχεδὸν γεωμετρικὸν σχῆμα. Οὕτω αἱ εἰκονιζόμεναι μορφαὶ ἔχουσιν ἀποβάλλει πᾶσαν ἐννοιαν καὶ χαρακτηριστικὸν ἀτομικότητος διακρίνον αὐτὰς ἀπ' ἀλλήλων, μὲ τὸν σχηματικὸν δὲ χαρακτήρα, εἰς ὃν κατήντησαν παρέχουσι τὴν ἐντύπωσιν γενικῶν ἀφηρημένων συμβόλων ὁμαδικῆς οὕτως εἰπεῖν ἐννοίας. Καὶ τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς σημασίας αὐτῶν.

Ὅμοια ἀνάγλυφα εἶναι καὶ ἄλλα γνωστὰ περιγραφέντα καὶ συνολικῶς ἐρμηνευθέντα ὑπὸ Otto Weinreich ἐν *Lykische Zwölfgötterreliefs* 1913. Ἐκ τούτων ἐν εἶναι ἕκ μαρμάρου, τὰ δὲ λοιπὰ ἐξ ἀσβεστολίθου. Τὸ ἡμέτερον εἶναι ἐξ ἀσβεστολίθου μὲν, ἀλλὰ παρεμφεροῦς πρὸς πωρόλιθον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν. Ἐλλείψει ἀκριβεστέρου καθορισμοῦ τῆς ὕλης δὲν θυνάμεθα νὰ κρίνωμεν περὶ τῆς αὐτῆς προελεύσεως. Κατὰ τὴν παράστασιν ὅμως τὸ ἐνταῦθα δημοσιευόμενον ὁμοιάζει μᾶλλον πρὸς τὸ ἐν Weinreich πίν. I εἰκονιζόμενον μὲ μικρὰς διαφοράς: ἐνταῦθα αἱ πτυχαὶ τοῦ ἐπιβλήματος δὲν εἶναι ἡμικυκλικαὶ ὥς ἐκεῖ, αἱ τοῦ χιτῶνος εἶναι μικρότεραι, τὰ δάκτυλα τῆς κρατούσης τὸ δόρυ δεξιᾶς χειρὸς οὐδόλως ἢ ἐλάχιστα διακρίνονται, τὰ πρόσωπα εἶναι βραχύτερα καὶ στρογγυλώτερα, τῶν δὲ ζώων οἱ ὀπίσθιοι πόδες εἶναι σαφῶς δηλωμένοι, ἐνῶ οἱ τῶν τοῦ Weinreich δὲν φαίνονται. Ὁ γενικὸς ὅμως τύπος πάντων εἶναι ἐν τῇ ἄνω μὲν ζώνῃ ἀνὰ ἐξ ἀνδρικοῦ δορυφόρου μορφῇ ἐκατέρωθεν μιᾶς ἐξ αὐτῶν ἐν μέσῳ κειμένης, ἐν τῇ κάτω δὲ ζώνῃ ἰσάριθμα ζῶα καὶ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν μορφήν ἀνθρωπίνην οἷον εἰς σεβίζουσα.

Εἰκ. 22.
Τεμάχιον Λυκίου
ἀναγλύφου.

Πάντα τὰ ἀνάγλυφα ταῦτα προέρχονται ἐκ Λυκίας. Καὶ τὸ προκείμενον εὔρον ἐν τῇ ἀρχαιολογικῇ συλλογῇ Μυτιλήνης (ἀριθ. Εὔρετ. 16) μετὰ τινος ἐτέρου τῆς αὐτῆς σειρᾶς. Τὸ δεύτερον τοῦτο (ἀριθ. Εὔρετ. 17 εἰκ. 22) εἶναι ἐκ πώρου ὕψος 0,225, πλάτ. 0,16 καὶ πᾶχ. 0,25, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀποκεκρουμένον καὶ μὲ ἄλλας μικρὰς βλάβας εἰς τρία συνανήκοντα τεμάχια σφζόμενον. Ἐν αὐτῷ εἰκονίζονται δύο μορφαί, ὧν ἡ μὲν ἀριστερὰ (τῷ θεατῇ) εἶναι γυνή, διακρινομένη ἐκ τῶν δηλουμένων μαστῶν, ὕψοσθα τὴν δεξιὰν καὶ

ἐκτείνουσα τὴν ἀριστερὰν ὀριζοντίως (παρηρητέον πόσον βραχεῖα εἰκονίσθη ἡ ἀριστερὰ χεὶρ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν δεξιάν). Ἡ ἑτέρα μορφή εἶναι ἀνὴρ κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχων κεκαμμένην ἐμπρὸς εἰς ὀρθὴν γωνίαν ἐπὶ τῆς κοιλίας. Αἱ δύο μορφαὶ εἶναι σχεδὸν ὁλόγλυφοι ἐφαπτόμεναι μόνον ὀπίσω τοῦ βάθους τοῦ ἀναγλύφου. Ἡ γυνὴ ἔχει ἐκατέρωθεν κάθετον παραστάδα, χωρίζουσαν κεκοσμημένην ὑπὸ διαφόρων ὀριζοντίων καὶ καθέτων γραμμῶν. Ἄνω ὑπάρχουσι τὰ γράμματα: □ □, κάτω δέ: (ο)ΥΤΩΥΚΑΤΕΕΠΙ (= . . . κατ' (ε)ἐπι[ταγήν]). Εἶναι φανερόν ὅτι ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι μορφαὶ δορυφόροι ἀνὰ ἐξ ἐκατέρωθεν τῆς γυναικός, ἥτις ἐνταῦθα εἰκονίζεται ὥς σεβίζουσα καὶ τὸ ὄνομα αὐτῆς θὰ ἦτο ἐπιγεγραμμένον ἐπὶ τοῦ ἄνω πλαισίου τοῦ ἀναγλύφου.

Ὑποθέτω ὅτι τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Διαμαντάρου ἀναφερόμενον ἐν Bull. Corr. Hell. XVIII (1894) ἀριθ. 33 σελ. 333 (= Weinreich, H.). Ἀμφότερα τὰ ἀνάγλυφα ταῦτα μετεκομισθῆσαν εἰς Μυτιλήνην ὑπὸ τοῦ συναδέλφου ἐφόρου κ. Κυπαρίση ἐκ Καστελλορίζου (Μεγίστης).

Αἱ ἐν τοῖς ἀναγλύφοις τούτοις εἰκονιζόμεναι μορφαὶ παριστῶσι κατὰ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τοῦ Weinreich (σελ. 14 ἐξ.) ἐγχωρίους Λυκίους ἥρωας λατρευομένους ὑπὸ μορφῇν κυνηγῶν μὲ τὸ δόρυ εἰς τὴν χεῖρα καὶ ἀκολουθουμένους ὑπὸ κυνῶν. Οὗτοι δὲ εἶναι οἱ ἐξ ἐπιγραφῶν καὶ ἄλλων μαρτυριῶν γνωστοὶ *ἄγριοι θεοί, ἀγρότεροι καὶ ἀγρεῖς* ὀνομαζόμενοι. Εἶναι δὲ ἀνάλογοι πρὸς τοὺς ἐν Ἑλλάδι ὁμοίους πρωτογόνους κατωτέρους ἀγρίους θεούς, τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξιν γνωρίζομεν ἐκ τῶν δηλωτικῶν ἐπιθέτων, ἅτινα φέρουσιν Ὀλύμπιοι θεοί.

Οἱ κατώτεροι οὗτοι θεοὶ ἦσαν κατ' ἀρχὰς ἴδια θεότητες μὲ ἰδίαν λατρείαν, ἀπερροφήθησαν δὲ εἰτα ὑπὸ τῶν μεγάλων Ὀλυμπίων θεῶν ἐπικρατησάντων καὶ πανελληνίων γενομένων, οὔτινες ὅμως διετήρησαν ὑπὸ μορφῇν ἐπιθέτου τὴν ἀνάμνησιν τῶν κατωτέρων ἐκείνων ἐπιχωρίων θεῶν (Πρβλ. Ἀπόλλων Ἀγριος, Ἀρτεμις Ἀγροτέρα, Διόνυσος Ἀγρεὺς καὶ Ἀγριος κτλ. Weinreich σελ. 17 ἐξ.). Οἱ θεοὶ οὗτοι ἦσαν γενικαὶ θεότητες ἀνευ ἰδίου ἀτομικοῦ ἐκάστη χαρακτηριστικῶς, ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται καὶ ἡ σχηματικὴ καὶ τὸ εἶδος μόνον δηλοῦσα παράστασις αὐτῶν ἐν τοῖς ἀναγλύφοις. Εἶναι δὲ ἀορίστου ἀριθμοῦ, ὁ δὲ ἀριθμὸς δώδεκα, ὃν συνήθως ἔχουσιν, ὀφείλεται εἰς τὴν ἱερὰν σημασίαν, ἣν ἀποδίδουσιν εἰς αὐτὸν αἱ ἀντιλήψεις πολλῶν λαῶν, μεταχειριζομένων τὸν ἀριθμὸν δώδεκα,

ἔστιν θέλωσι νὰ ὀρίσωσι σύστημα ὁμοιογενῶν καὶ κοινοῦ χαρακτῆρος προσώπων. Εἰς τοὺς δώδεκα τούτους θεοὺς προσετίθετο κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ Σεπτικίου Σευήρου καὶ εἰς τρισκαίδεκατος θεός, ὁ αὐτοκράτωρ, λατρευόμενος ὁμοῦ μετ' αὐτῶν. Τοῦτον δὲ εἰκονίζει ἡ ἐν τοῖς ἀναγλύφοις μεταξὺ τῶν δώδεκα δεκάτῃ τρίτῃ μορφῇ.

Εἰς τοὺς χρόνους τούτους θέτουσι τὸ ἀνάγλυφον καὶ ἡ ἐπιγραφή καὶ ἡ τέχνη αὐτοῦ. Τὸ μὲν σχῆμα τῶν γραμμάτων εἶναι τὸ ἰδιάζον εἰς τὸν Γ' πρὸς τὸν Δ' μ. Χ. αἰῶνα, ὁ δὲ ῥυθμὸς τῆς κατὰ σειρὰν παρατάξεως τῶν μορφῶν καὶ τῆς

εὐθυγραμμικῆς ἀποδόσεως αὐτῶν, ἡ ἔλλειψις πάσης πλαστικότητος καὶ ἐπικράτησις τῆς ἐπιπεδογλυφίας, ἡ γενικὴ κατάπτωσις τῆς καλλιτεχνικῆς ἀποδόσεως φέρει τὸ ἀνάγλυφον πρὸς τὴν τέχνην τῶν χρόνων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, πρὸς ἣν ἔχει πάντα τὰ κοινὰ γενικὰ χαρακτηριστικά, ὥς φαίνονται ἰδίᾳ ἐν τῷ τόξῳ τοῦ Κωνσταντίνου, τηρουμένων πάντοτε τῶν ἀναλογιῶν μεταξὺ τῆς ἐπαρχιακῆς ἐνταῦθα τέχνης τῶν ταπεινῶν ἀναγλύφων καὶ τῶν μνημειακῶν ἐκείνων ἱστορικῶν ἔργων (Weinreich σελ. 25).

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ ΔΕΛΤΙΟΥ 1918

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΩΝ ΕΚΤΕΛΕΣΘΕΙΣΩΝ ΕΝ ΤΗ: ΗΡΕΙΩΜΕΝΗ:
ΕΚ ΤΗΣ ΠΥΡΚΑΙΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1917—1918

ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΕΦΟΡΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εικ. 2. Τμήμα ἐκ τῶν καταστραφέντων μωσαϊκῶν τῆς ἀριστερᾶς κίονοστοιχίας.

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ—ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἡ φοβερά πυρκαϊὰ τῆς 5^{ης} καὶ 6^{ης} Αυγούστου τοῦ ἐτους 1917, ἡ ἀποτεφρώσασα τὰ δύο περίπου τρίτα τῆς Θεσσαλονίκης, μετέβαλεν εἰς ἑρείπια καὶ τὸν ἱστορικὸν Ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅστις ἐπὶ χίλια πεντακόσια συνεχῇ ἔτη ἦτο τὸ κόσμημα καὶ τὸ καυχημα τῆς δευτέρας πρωτεύουσας τοῦ ἐλληνικοῦ Γένους¹.

Ὁ Χριστιανικὸς Ἑλληνισμός, πλην τοῦ Τάφου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀναστάσεως ἐν Ἱεροσολύμοις, δύο κυρίως μνημεῖα ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ, μνημεῖα εἰς τὰ ὅποια αἱ ἔθνικαὶ παραδόσεις μετὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἶνε στενώτατα συνηνωμένοι: τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν Ἁγιὸν Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ **Ἁγία Σοφία** εἶνε διὰ τὸν Ἕλληνα σύμβολον, καὶ τὸ ὄνομα αὐτῆς ἐγκλείει ἐπὶ αἰῶνας τὰ ιδεώδη τῆς φυλῆς μας· ὁ **Ἅγιος Δημήτριος** εἶνε τὸ Ἥρωον τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὁ Ναός, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐδραματουργήθησαν αἱ τύχαι τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους ἐπιδρομὰς τῶν Σλάβων, τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Μωαμεθανῶν. Πρὸς κατανόησιν ἄρα του

¹ Ἡ πυρκαϊὰ ἐφείσθη τῶν λοιπῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν ευρισκομένων ἐν τῇ ζώνῃ τοῦ καυθέντος μέρους τῆς πόλεως· τὸν Ναὸν τῆς Ἁγ. Σοφίας ἔσωσεν ὁ εὐρύς αὐτοῦ περίβολος, ὁ κομπὸς δὲ βυζαντινὸς Ναὸς τῆς Θεοτόκου τῶν Χαλκῶν (Καζαντζιζὰρ - Τζαμί) διετηρήθη ἀβλαβής. Ἐκ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν κτισμάτων κατεστράφη ἐντελῶς ὁ Ναὸς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας, ὁ ἀνακαινισθεὶς, ὡς γνωστόν, ἐκ βάρθρων τὸν 12^{ον} αἰῶνα, οὗτινος διεσώσαμεν τὴν κατὰ τὸ μέσον τοῦ Ναοῦ ἀνάγλυπτον πλάκα καὶ τὴν μετ' ἐπιγραφῆς τοῦ 1621 σαρκοφάγον, περὶ ὧν εἰρηφάνει ὁ Παπαγεωργίου ἐν Byz. Zeitschr. τόμ. X (1901) σελ. 144 κ. ἑ. — ὑπέστη δὲ σημαντικὴν βλάβην ὁ μικρὸς Ναὸς τῆς Ἑλεούσης (παρὰ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν), οὗτινος ὁμοίως ἢ κάτωθεν ευρισκομένη βυζαντινῶν χρόνων κιστέρνα παρέμεινεν ἀθικτος· ὁμοίως κατεστράφη ἐντελῶς ὁ νεώτερος Ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου τοῦ ἐπιλεγομένου Τρανοῦ.

μεγέθους τῆς συντελεσθείσης καταστροφῆς εἶνε ἀπαραίτητον νὰ προταχθῶσι τῆς περιγραφῆς καὶ ἐξασφαλίσεως τῶν ἐναπολειφθέντων ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς ἐρειπίων καὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς αὐτῶν ἐρεῦνης δλίγαι λέξεις περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς τέχνης τοῦ Ναοῦ καὶ περὶ τοῦ ἐν αὐτῇ τιμωμένου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου.

1. Ἱστορία τοῦ Ναοῦ. Κατὰ τὰς παραδόσεις περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἢ τὰς Πράξεις — ὡς λέγονται ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ γλώσσῃ τὰ Βιβλία τῶν θαυμάτων — ὁ Ναὸς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης ἐκτίσθη τὸν Ε΄ μετὰ Χριστὸν αἰῶνα ὑπὸ τοῦ ἐπαρχοῦ Λεοντίου, τοῦ διοικήσαντος τὸ θέμα τοῦ Ἰλλυρικοῦ κατὰ τὰ ἔτη 412-413¹. Ὁ Ναὸς ἰδρύθη ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἀγίου, ὅστις κατὰ τὰς αὐτὰς παραδόσεις εἶχε τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀνθυπάτου² καὶ ἐμαρτύρησεν ὡς Χριστιανὸς τῷ 306 μ. Χ. ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μαξιμιανοῦ (292-311), ὅστις διέταξε «λόγχαις ἀναιρεθῆναι τὸν μάρτυρα» μετὰ τὴν ἐν τῷ Σταδίῳ τῆς πόλεως ἡτταν τοῦ Βανδύλου παλαιστοῦ Λυαίου ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Δημητρίου Νέστορος. Ὁ τάφος οὗτος τοῦ Ἀγίου ἐφέρετο εἰς τὰ στόματα τοῦ λαοῦ ὅτι ἔκειτο ἐπὶ τοῦ τόπου τῆς φυλακίσεως καὶ τοῦ μαρτυρίου του, ἥτοι εἰς μίαν καμάραν τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ τοῦ κειμένου παρὰ τὸ Στάδιον τῆς πόλεως³. Ἐντὸς τοῦ Ναοῦ ἡ εὐλάβεια τῶν πιστῶν ἐφιλοτέχνησε πολῦτιμον *Κιβώριον* (βλ. κατωτέρω), ὅπερ συχνότατα ἀναφέρεται εἰς τὰ Βιβλία τῶν θαυμάτων.

Ὁ Ναὸς οὗτος ἐγένετο παρανάλωμα τοῦ πυρὸς κατὰ τὸν Ζ΄ αἰῶνα καὶ αἱ παραδόσεις

¹ Κατὰ τὸν πρῶτον συγγραφέα τῶν Πράξεων τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Ἰωάννην ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης, τὸν ζήσαντα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 610 καὶ 649 (ὡς ἀπέδειξεν ὁ Laurent ἐν BZ. IV (1895) σελ. 424 κ. ἐ. πρὸς βλ. καὶ παρατηρήσεις Tafrali ἐν Mélanges d'archéologie et d'épigraphie Byzantines, Paris, 1913 σελ. 14 κ. ἐ.), οὗτινος τὴν συλλογὴν περιέλαβε τὸν Ι΄ αἰῶνα εἰς τὰ ἀγιολογικά του μνημεῖα Συμεὼν ὁ Μεταφραστής (ἐν Migne, P. Gr. τόμ. 116 σελ. 1181) «τῆς τῶν εἰδώλων πλάνης καθαρθείσης... Λεόντιος τις ἀνὴρ τοὺς ἐπαρχιακοὺς τῶν Ἰλλυριῶν κατακοσμῶν θρόνους... νόσφ' ἀνιάτῳ ληφθεὶς... ἰάθη... καὶ αὐτίκα κατὰ τὰς τῶν καμίνων καμάραις... ἀνήγειρε πάνσεπτον οἶκον τῷ μάρτυρι... μέσον τοῦ δημοσίου λουτροῦ καὶ τοῦ Σταδίου». Τὸν Λεόντιον τοῦτον ὀρθώτατα ἐταύτισεν ὁ Tafrali (ἐ. ἀ. σελ. 28) πρὸς τὸν ἐν Codex Theod. I p. CLXXIV ἀναφερόμενον κατὰ τὰ ἔτη 412-413 πραιφέκτορα τοῦ Ἰλλυρικοῦ Λεόντιον.

² Πρὸς βλ. παρὰ Συμεὼν Μεταφρ. «ἀγειν οὖν κελεύει (ὁ Μαξιμιανὸς) τὸν Δημήτριον, ἀνθύπατον προβεβλημένον παρ' αὐτὸν...» καὶ ἀνωτέρω «ἀνθύπατον (τὸν Δημήτριον) προβάλλεται (ὁ Μαξιμιανὸς) τῆς Ἑλλάδος» (Migne, ἐ. ἀ. σελ. 1185).

³ Βλ. Migne, αὐτόθι, σελ. 1197 «κελεύει (ὁ Μαξ.) τὸν μάρτυρα ἐν αὐταῖς, αἷς ἐφρουρεῖτο καμάραις, λόγχαις ἀναιρεθῆναι... τῶν φιλοχρίστων τινὲς νυκτὸς προσελθόντες καὶ ἀτίμως κείμενον τὸ κομιδῇ τίμιον (σῶμα) ἀνελόμενοι εὐλαβῶς περιστέλλουσιν· εἰτα καὶ κόνιν ἐπιβαλόντες ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ ἔνθα δὴ καὶ τετελείωτο θεοφιλῶς θάπτουσι». Μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου ἐκτίσθη πιθανώτατα παρεκκλήσιον ἀνωθεν τοῦ τάφου του, ὅπερ κατεδάφισεν ὁ Λεόντιος, ὡς ἐκ τῶν αὐτῶν διηγήσεων δύναται τις νὰ εἰκάσῃ· πρὸς βλ. Migne, ἐ. ἀ. σελ. 1200 «καὶ τὸν μικρὸν οἰκίσκον, ὃς τὸ ἱερόν εἶχε τοῦ μάρτυρος σῶμα ἐπὶ βραχέος κομιδῇ καὶ στενοῦ τοῦ σχήματος ὄντα, τοῖς περιβάλοις τε τοῦ λουτροῦ καὶ τῷ Σταδίῳ ἀπειλημένον, καταστρέψας αὐτὸς (ὁ Λεόντιος) εἰς Ναὸν αὐτῷ τῷ ἁστέι Θεσσαλονίκης ἐξ αὐτῶν ἐδείματο καὶ κρηπίδων· ὃς καὶ νῦν ὁρᾶται μέσος τοῦ δημοσίου λουτροῦ καὶ τοῦ Σταδίου κάλλιστα διηρμένους, οὐδενὸς τῶν ἄλλων ὅσοι πρὸς θαῦμα καὶ ἡδονὴν ὀφθαλμοὺς κινουσι κάλλους ἢ μεγέθους ἀπολειπόμενος». Περὶ τῆς θέσεως τοῦ Ναοῦ καὶ τῆς βαθμηδὸν ἀναπτυχθείσης λατρείας τοῦ Ἀγ. Δημητρίου θὰ πραγματευθῶμεν προσεχῶς εἰς τὸ ἐκδοθησόμενον μετὰ τοῦ ἐκτελέσαντος τὴν ἐξασφάλισιν τῶν ἐναπολειφθέντων μερῶν τοῦ Ναοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Α. Ζάχου ἔργον ἡμῶν, ὡς ἀγγελία τοῦ ὁποῦ ἢ παροῦσα ἔκθεσις δύναται νὰ θεωρηθῇ.

διασώζουν, ὅτι ἀμέσως ἀνιδρύθη ὑπὸ τῶν πιστῶν, ψηφιδωτὴ δὲ ἐπιγραφὴ (ἀναφανείσα ἐπὶ τῶν μειώπων τῆς κιονοστοιχίας τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ ἔτους 1907 (εἰκ. 2) περισυλλεγείσα δὲ εἰς τεμάχια μετὰ τὴν τελευταίαν πυρκαϊὰν τὴν καταρρέψασαν τὴν κιονοστοιχίαν ταύτην) ἀναγράφει εἰς τὸν θεατὴν ἀποτεينوμένη:

*Ἐπὶ χρόνων Λέοντος ἡβῶντα βλέπεις
καυθέντα τὸ πρὶν τὸν Ναὸν Δημητρίου.*

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ δεχθῶμεν — ἂν ἔχωμεν μάλιστα ὑπ' ὄψιν καὶ τὰς ἀποκαλυφθείσας μετὰ τὴν πυρκαϊὰν νέας ἐπιγραφὰς καὶ τὰ χαράγματα, τὴν τέχνην τῶν μωσαϊκῶν καὶ τὴν τοιχοδομίαν (βλ. κατωτέρω) — ὅτι ἀνφοδομήθη μὲν ὁ Ναὸς τὸν Ζ' αἰῶνα, διήρκεσαν δ' αἱ ἐπισκευαὶ καὶ τὴν Η' πιθανῶς ἐκατόνταετηρίδα, διεκοσμήθη ὅμως τελείως μετὰ τὰς εἰκονομαχικὰς ξρίδας κατὰ τὰ τέλη τοῦ Θ' αἰῶνος ἐπὶ Λέοντος Σ' τοῦ Σοφοῦ (886 - 912), τοῦ συντάξαντος πιθανώτατα καὶ τὸ ἀνωτέρω ἐπίγραμμα¹.

Ἡ τιμὴ ἡ ἀπονεμομένη εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον καὶ τὸν μεγαλοπρεπῆ Ναόν του ἦτο μεγίστη. Αἱ παραδόσεις περὶ τῶν τελουμένων ἐν τῷ Ναῷ θαυμάτων καὶ τοῦ ἀναβλύζοντος μετὰ ταῦτα ἐκ τοῦ τάφου του **μύρου**, μεταδιδόμεναι ἀπὸ στόματος εἰς στόμα, ἐπληθύνοντο ὀλονέν, ἀνυψοῦσαι τὸν Δημήτριον εἰς τοπικὸν ἥρωα, ὅστις εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἐξ εἰδωλολατρῶν γενομένων χριστιανῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἀντικαθίστα τοὺς ἡμιθέους τοῦ ἀρχαίου Ὀλύμπου². Βαθμηδὸν ἀνεπτύχθη εἰδὸς τι λατρείας εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον, ἥτις διεδόθη καὶ πέραν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἐξηπλώθη εἰς δλόκληρον τὸ Βυζαντινὸν κράτος· δι' αὐτὴν τὴν Θεσσαλονικὴν κατέστη πάτρων καὶ σωτῆρ τῆς πόλεως. Κατὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους ἐπιδρομὰς τῶν Ἀβάρων, Σλάβων, Βουλγάρων καὶ ἄλλων ποικιλυνύμων βαρβαρικῶν λαῶν κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης τὰς γενομένας τὸν Γ' καὶ Ζ' αἰῶνα καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Αὐτοκρατόρων Μαυρικίου καὶ Ἡρακλείου κυριαρχεῖ ἡ μορφή τοῦ Ἁγίου Δημητρίου· αἱ παραδόσεις διηγοῦνται ὅτι κατὰ τὴν πρώτην πολιορκίαν τῆς πόλεως (τῷ 583 μ. Χ.) «ὁ Δημήτριος ὤφθη οὐκ ἐν νοητῇ ἐπισκιάσει ἀλλ' ἐν ὀφθαλμοφανεῖ ἐνεργείᾳ ἐν ὀπίτῳ σχήματι κατὰ τὸ τεῖχος», ἀπὸ τοῦ ὁποίου ρίπτει νεκρὸν τὸν πρῶτον τολμήσαντα νὰ πατήσῃ τὸ τεῖχος βάθρον. Κατὰ τὴν δευτέραν πολιορκίαν οἱ Ἄβαροι «μετὰ τοῦ θηριώδους γένους τῶν Σκλαβίνων» (Σλάβων) εἰς ἑκατὸν χιλιάδας ἀνερχόμενοι «ἔφυγον νυκτὸς διότι ἀνηγγέλθη αὐτοῖς ὅτι πρὸ τοῦ αὔγους εἶδον μυριάδας στρατοῦ καὶ καθηγούμενον τούτου ἄνδρα πυρράκτην καὶ λαμπρὸν ἵππῳ λευκῷ ἐφεζόμενον καὶ ἱμάτιον φοροῦντα λαμπρόν· εἰς ἑτέραν ἄμυναν τῆς πόλεως ὅτε Δραγουδίται, Σαγουδίται, Βελεζεγῆται, Βαῖουνίται καὶ Βερζῆται ἐπολιόρκησαν τὴν πόλιν κατὰ

¹ Περὶ τῶν ἐξενηχθειῶν μέχρι τοῦδε νεωτέρων γνώμων τῶν: Οὐσπένσκη, Diehl, Tafrafi κ. ἄ. περὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ Ζ' αἰῶνος, τῆς μορφῆς τοῦ νέου Ναοῦ καὶ τοῦ προσώπου τοῦ Λέοντος θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν τῷ προσεχεῖ ἡμῶν ἔργῳ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης τοῦ Ναοῦ μετὰ τὴν πυρκαϊάν. Παρατηρήσεις τινὲς ἐκτίθενται καὶ ἐνταῦθα ἐν τοῖς ἐπομένοις.

² Πρὸβλ. παρὰ Tafrafi, Thessalonique au quatorzième s. Paris, 1913 σελ. 131 κ. ἑ. τὰς γνώμας τῶν Lucius, Geltzer κ. ἄ. περὶ τῆς μετατροπῆς ἐν Θεσσαλονικίᾳ τῆς λατρείας τῶν Καβειρῶν εἰς τὴν λατείαν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου· βλ. αὐτόθι καὶ ἀντίθετον γνώμην Delehay. Αἱ περὶ τοῦ ἀναβλύζοντος μύρου παραδόσεις θ' ἀποτελέσωσιν ἴδιον τμήμα ἐν τῇ προσεχεῖ μελέτῃ, καθόσον ἡ ἀνέυρεσις τοῦ Κιβωρίου τῆς Κρύπτης ρίπτει ἱκανὸν φῶς εἰς τὰς περὶ μύρου συγκεχυμένας τῶν Βυζαντινῶν μαρτυρίας (βλέπε καὶ τὴν ἐν τέλει τῆς παρούσης μελέτης ἐκτιθεμένην γνώμην ἡμῶν περὶ τῆς Κρύπτης τοῦ Ναοῦ).

ξηρὰν καὶ διὰ μονοξύλων τὸν λιμένα αὐτῆς, ὁ Δημήτριος «τεθέεται προφανῶς παρὰ πλείστων χλαμύδα λευκὴν φορῶν καὶ πρῶτον μὲν τὸ τεῖχος διατρέχων εἶτα δὲ καὶ ἐπὶ τῆς θαλάσσης ὡς ἐπὶ ἐδάφους δρομαίως περιπατῶν»· ἀναταράσσει διὰ τοῦ δόρατος αὐτοῦ τὰ κύματα, εἰς τὰ ὅποια καταβυθίζονται οἱ ἐχθρικοὶ στόλοι καὶ οἱ Θεσσαλονικεῖς εὐγνώμονες διὰ τὴν σωτηρίαν κατεσκεύασαν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τοῦ Ἀγίου ἐπὶ τῆς δεξιᾶς παραστάδος τοῦ Τέμπλου μετὰ τῶν κτιτόρων τοῦ ἐνδόξου Ναοῦ (εἰκ. 1, Πίναξ 1) καὶ κάτωθεν αὐτῆς ἀνέγραψαν, εἰς τὸν θεατὴν ἀποτεινόμενοι, τὸ ἐπίγραμμα:

**Κτίστας θεωρεῖς τοῦ πανενδόξου δόμου ἐκεῖθεν ἐνθεν μάρτυρος Δημητρίου
τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων μετατρέποντος καὶ πόλιν λυτρούμενου.**

Ὅτε πάλιν ὁ Χαγᾶνος τῶν Ἀδάρων μετὰ πλήθους Βουλγάρων ἀναφαίνεται πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ὁ Ἅγιος ρίπτει λίθον φέροντα κεχαραγμένον τὸ ὄνομά του κατὰ τῶν ξυλίων πύργων, τοὺς ὁποίους οἱ βάρβαροι ἔστησαν ὑψηλοτέρους τοῦ τεύχους τῆς πόλεως καὶ ὁ λίθος οὗτος ἐπιφέρει φοβερὰς καταστροφὰς εἰς τὰ βαρβαρικά μηχανήματα καὶ ἐξαναγκάζει εἰς φυγὴν τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Ἀδάρους.¹ Ὅπως δείξῃ δὲ ὁ διηγούμενος τὰ τρόπαια ταῦτα τοῦ Ἀγίου, τὸν ὅποιον δοξάζει ὡς «μέγαν παρὰ Θεῷ καὶ δυνατόν καὶ φιλόπολιν καὶ σωσίπατριν» τὴν ἀγάπην, μεθ' ἧς περιέβαλε τὴν προσφιλεῖ του πόλιν ὁ Δημήτριος, διηγεῖται τὴν ἐξῆς ὁπτασίαν Ἰλλουστρίου τινός, ἥτοι εὐγενοῦς Θεσσαλονικέως: Ἰλλουστρίος τις, λέγει, «εἶδεν ἑαυτὸν ἐστῶτα πρὸ τοῦ Τριβήλου τοῦ ἁγίου ναοῦ· καὶ ἰδοὺ δύο τινὲς εὐειδέεις καὶ εὐμεγέθεις νεανίαι ὥφθησαν αὐτῷ εἰσελθόντες... οὗς ἐδόκει βασιλέως εἶνε σωματοφύλακας»· οἱ νεανίαι, οἵτινες ἦσαν Ἀγγελοι τοῦ Θεοῦ, ἐζήτησαν τὸν Ἅγιον καὶ ὁ ὑπηρέτης τοῦ Ναοῦ ἐδειξεν εἰς αὐτοὺς τὸ Κιβώριον· ὁ μεγαλομάρτυς ὁρᾶται πρὸ τῆς θύρας τοῦ Κιβωρίου καὶ οἱ νεανίαι ἀναγγέλλουν εἰς αὐτὸν ὅτι ὁ Κύριος ἐπὶ τῇ ἐπικειμένῃ ἀλώσει τῆς πόλεως παραγγέλλει εἰς τὸν Δημήτριον: «ταχέως ἐξελθὼν δεῦρο πρὸς με»· πλήρης συγκινήσεως ὁ Ἅγιος δακρύει καὶ ἀποφασισμένος χάριν τῆς πόλεως νὰ παρακούσῃ καὶ αὐτὸ τὸ δεσποτικὸν πρόσταγμα ἀποκρίνεται: «Εἶπατε εἰς τὸν Κύριον... ἐγὼ ἢ σωζομένων αὐτῶν (τῶν Θεσσαλονικέων) σῶζομαι ἢ διαφθειρομένων αὐτῶν συναποθνήσκω αὐτοῖς!»² Ἦτο ἄρα πληρέστατα δικαιολογημένη ἡ πρὸς τὸν Ἅγιον Δημήτριον λατρεία τῶν Θεσσαλονικέων, οἵτινες εἰς τοὺς ὅρκους των ἔλεγον «Μὰ τὸν σὸν καὶ ἡμῶν ἀπάντων Δημήτριον τὸν κηδεμόνα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ πολιοῦχον· οὗτος δὲ ὅρκος, λέγει ὁ βυζαντινὸς ἱστορικὸς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος Γεώργιος Ἀκροπολίτης, πλεον τῶν ἄλλων ἰσχύει»³.

¹ Βλ. Tafrafi, Melanges ἑ. ἀ. σελ. 16 κ. ἐ. περὶ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ὑπὸ Οὐσπένσκη, (Περὶ τῶν μωσαϊκῶν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ἐν Izvestija russkaja archeol. instituta v K-lie, τόμ. XIX ρωσσ.) δίδεται εἰς τὸ Β' μέρος τῆς μελέτης αὐτοῦ (σελ. 36 κ. ἐ.) παράδοξος ἐρμηνεία τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν, ἣν ἀκολουθοῦσι συνήθως οἱ περὶ τούτων γράψαντες, ἀν καὶ νομίζομεν ὅτι δεινὴ παρανόησις τῶν κειμένων ἐγένετο ὑπ' αὐτοῦ, διαβλέποντος πανταχοῦ Σλάβους ἐν ᾧ τὸ κυριώτερον πρόσωπον κατὰ τὰς ἐπιδρομὰς (οὐχὶ δὲ ἐγκαταστάσεις, ὡς νομίζει) διαδραματίζουσιν οἱ Ἀθαροί, ἐρμηνεύονται δὲ τὰ τοπωνυμικά ὀνόματα τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου ὡς ὀνόματα κυρίως ἑλληνικῶν χωρῶν, ὡς ἀπέδειξεν ἐσχάτως παρ' ἡμῖν ὁ Κ. Ἀμαντος, ἐν Μακεδονικοῖς, σελ. 6 κ. ἐ. καὶ σελ. 11 κ. ἐ. καὶ περὶ τῶν ὁποίων γενήσεται λόγος ἐν τῇ προσεχεῖ μελέτῃ.

² Πρὸβλ. Migne, P. Gr. 116 σελ. 1317.

³ Βλ. Ἀκροπολίτην, ἐν ἐκδ. Heisenberg, κεφ. 45 σελ. 81 κ. ἐ.

Κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς ἑορτῆς τοῦ ἐτελοῦντο ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐμπορικαὶ πανηγύρεις δυνάμεναι ὡς διεθνεῖς νὰ χαρακτηρισθῶσιν· ἔχομεν μαρτυρίαν τοῦ IB' αἰῶνος ἐν τῷ γνωστῷ ἔργῳ τῷ ἐπιγραφομένῳ «Τιμαρίων» ἐνθα λέγεται: «Ἐορτὴ ἦν τὰ *Δημήτρια*, ὥσπερ ἐν Ἀθήνῃσι Παναθήναια... γίνεται δὲ καὶ παρὰ Μακεδόσι μεγίστη τῶν πανηγύρεων· συρρεῖ γὰρ ἐπ' αὐτὴν οὐ μόνον αὐτόχθων ὄχλος καὶ Ἰθαγενῆς ἀλλὰ πάντοθεν καὶ παντοῖος, Ἑλλήνων τῶν ἀπανταχοῦ, Μυσῶν τῶν παροικούντων γένη παντοδαπὰ Ἰστροῦ μέχρι καὶ Σκυθικῆς, Καμπανῶν, Ἰταλῶν, Ἰβήρων, Λυσιτανῶν καὶ Κελτῶν τῶν ἐπέκεινα Ἀλπεων καὶ συλλήβδην εἰπεῖν, ὡκεάνιοι θῖνες ἱκέτας καὶ θεωροὺς ἐπὶ τὸν μάρτυρα πέμπουσι»¹.

Κατὰ τὰς πανηγύρεις ταύτας ἢ τὰ Δημήτρια λιτανεῖται μεγαλοπρεπεῖς ἐτελοῦντο καὶ ὁ Ἅγιος, ὅστις δὲν ἦτο μόνον πολεμιστὴς καὶ ὑπέρμαχος τῆς πόλεως ἀλλὰ καὶ προστάτης ἐνὸς ἐκάστου τῶν συμπολιτῶν τοῦ καὶ τῶν ξένων ἀκόμη, ἐτέλει ἅπειρα θαύματα· ἀπληυθέρωνε αἰχμαλώτους, ἐνήργει ἰάσεις τυφλῶν, παραλυτικῶν καὶ δαιμονιζομένων διὰ τῆς οὐδέποτε ἐλαττουμένης πηγῆς τῶν ἰάσεων: τοῦ θείου μύρου, ὅπερ περιγράφεται ὡς «ποταμὸς φέρων εὐωδίας τὰ ρεύματα» καὶ οἱ θεραπευόμενοι προσέφερον ἀναθήματα², ἐκόσμου διὰ μωσαϊκῶν εἰκόνων τὸν *ἀγιοδωρον* Ναὸν — ὡς ὀνομάζουσι τὰ Βιβλία τῶν θαυμάτων τὴν Βασιλικὴν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου —, ἐν αἷς ἀνέγραφον μετὰ τῆς χαρακτηριστικῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μετριοφροσύνης: «*Υπὲρ εὐχῆς οὐ οἶδεν ὁ Θεὸς τὸ ὄνομα*» ἢ «*ὁ ἐν ἀνθρώποις ἀπελπισθεὶς παρὰ δὲ τῆς σῆς δυνάμεως ζωοποιηθεὶς εὐχαριστῶν ἀνεθέμην*», μωσαϊκῇ δὲ εἰκὼν τοῦ Ἀγίου ἀνευρεθεῖσα μετὰ τὴν πυρκαϊάν (βλ. κατωτέρω) συγκεντρώνει οἶονεὶ τὴν εὐγνωμοσύνην ὄλων ἀναγράφουσα:

**«Πανόλβιε Χριστοῦ μάρτυς φιλόπολις»
«Φροντίδα τίθη καὶ πολιτῶν καὶ ξένων».**

Κατὰ τὰς πολιορκίας καὶ δλώσεις τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν τῷ 904, τῶν Νορμαννῶν τῷ 1118 καὶ τῶν Τούρκων τῷ 1430 ὁ Ναὸς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἐχρησίμευεν ὡς τὸ καταφύγιον τῆς πόλεως· συνήθως ἐπαναλαμβάνονται ὑπὸ τῶν διηγουμένων τὰς ἀνωτέρω δλώσεις βυζαντινῶν συγγραφέων: Καμενιάτου, Εὐσταθίου καὶ Ἰω. Ἀναγνώστου αἱ φράσεις: «κατελιφότες τὸν πανευπρεπέστατον οἶκον τοῦ πανενδόξου μάρτυρος Δημητρίου ὅσοι τε τὴν πόλιν οἰκοῦμεν καὶ ὅσοι ἐξ ἀλλοδαπῆς ἦσαν ἐπήλυδες καὶ θρηνώδεις χοροὺς συστησάμενοι ἐπεβοῶμεν τῷ μάρτυρι προστάτην ἡμῖν γενέσθαι»³ — τοιχογραφία δὲ ἀνευρεθεῖσα μετὰ τὴν πυρκαϊάν παριστᾷ ζωηρότατα μίαν τῶν σκηνῶν τούτων, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω (Πίν. 13 εἰκ. 32).

Περὶ τῶν τυχῶν τοῦ Ναοῦ, τοῦ ἀνακαινθέντος, ὡς εἴπομεν, τὸν Ζ' αἰῶνα καὶ διακοσμηθέντος τελείως τὸν Θ', γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων Βυζαντινῶν συγγραφέων, ὅτι καὶ κατὰ τὰς τρεῖς δλώσεις τῆς πόλεως «οἱ βάρβαροι ἐμπεπαικότες μετὰ πελέκεων κατέκοψαν τὸν πέριξ τοῦ τάφου τοῦ Ἀγίου ἐπιπολάζοντα κόσμον»⁴, οὐδεὶς ὅμως πληροφορεῖ

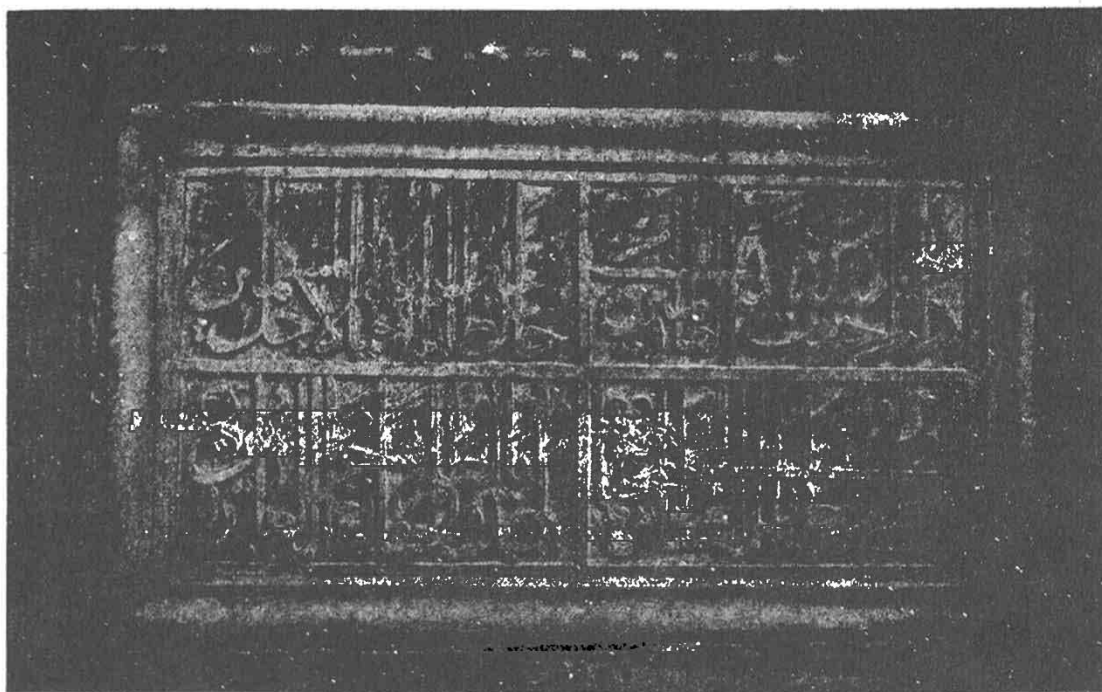
¹ Βλ. Timarion, Notices et Extraits ἐκδ. Hase, τόμ. IX, μέρ. Β' κεφ. 5 σελ. 171.

² Βλέπε διηγήσεις τοιούτων θαυμάτων καὶ ἐν Ἠθασαυρῷ τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτου († 1577), ἐκδ. Βενετίας 1878 σελ. 104 κ. ἐ.

³ Βλ. Καμενιάτην, de excidio Thessal. p. 499, 10 ἐκδ. Βόννης, τὰ μετὰ τὸν Θεοφάνην.

⁴ Πρὸς Εὐστάθιον, Opuscula σελ. 296, 60 ἐκδ. Tafel.

ἡμᾶς, ὅτι ἐπέφερον καὶ σοβαρὰς βλάβας εἰς τὸν Ναόν. Οἱ Τούρκοι τῷ 1493 μετέβαλον τὸν Ναόν εἰς Τζαμίον¹, ὥς μαρτυρεῖ τοῦτο καὶ ἡ γνωστὴ ἀραβικὴ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 3) καὶ ὥς **Κασ-**

Εἰκ. 3. 'Αραβικὴ ἐπιγραφὴ ἀνωθεν τῆς εἰσοόδου τοῦ Ναοῦ.

σμιέ - Τζαμί διετελέσε μέχρι τῶν δύο ἐνδόξων πολέμων μας κατὰ τὰ ἔτη 1912 - 1913, ὅτε

¹ Εἶνε γνωστόν, ὅτι μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Τούρκων (1480) ἀφέθη ὁ Ναὸς εἰς χεῖρας τῶν χριστιανῶν (Πρβλ. Δούκαν ἐν ἐκδ. Βόννης σελ. 201, καθ' ὃν ὁ Μουράτ Β' «τὰ τῶν μοναστηρίων κρείττοτερα... ἐποίησε βωμοὺς τῆς αὐτῶν θρησκείας, πλὴν τοῦ Ναοῦ τοῦ μεγάλου μάρτυρος Δημητρίου» καὶ γὰρ ἐν αὐτῷ εἰσελθὼν καὶ θύσας κριὸν ἓνα, οικειὰς χερσὶ προσήύξατο, εἰτα ἐκέλευσε τοῦ εἶναι ἐν χερσὶ χριστιανῶν)· ἡ μετατροπὴ αὐτοῦ εἰς Τζαμίον, ἔνεκα τῆς ἐπιγραφῆς ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ Ναοῦ εὕρισκομένου τάφου τοῦ Σπαντούγη (1481) καὶ τῆς παρ' αὐτὸν ἀναγραφῆς τῶν Πασχαλίων (1461 - 1490· βλ. Γ. Οἰκονόμου 'Αρχ. 'Εφ. 1914, σελ. 206 κ. ἐ.) δὲν εἶχε καθορισθῇ μέχρι τοῦδε· ἐσχάτως ἀνεγνώσθη εἰς Κώδικα τοῦ 'Αγίου 'Ορους (ΙΕ' αἰῶνος) σημεῖωμα ἀναγράφον τὸ ἔτος 1493 (βλ. «Γρηγ. Παλαμᾶν» τευχ. ΙΒ' σελ. 561)· **τότε ἐβασίλευε καὶ ὁ Βαγιαζήτ Β' (1481 - 1514), οὗτινος τὸ ὄνομα ἀναγινώσκεται ἐν τῇ ἀνωθεν τῆς Πύλης τοῦ Νάρθηκος ἀραβικῇ ἐπιγραφῇ, ἧς ἡ μετάφρασις ἔχει οὕτω: «Ὁ Σουλτᾶν Βαγιαζήτ Φετεχῇ (νικητῆς) παρέδωκεν εἰς τοὺς πιστοὺς τὸν οἶκον τοῦτον τοῦ Θεοῦ· μνημονεύετε καθ' ἑκάστην τὸν μέγαν Θεόν· ταπεινωθῆτε καὶ προσεύχεσθε· διότι ὁ Θεὸς ἀγαπᾷ τὴν προσευχὴν» (ἔτος ἐγείρας) 898.** Ὅτι κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἐγένοντο αἱ πρῶται τουρκικαὶ ἐπισκευαὶ τοῦ Τζαμίου, ἀπέδειξεν ἡ ἔρευνα τοῦ μνημείου (βλ. κατωτέρω). Βραδύτερον ἠκολούθησαν καὶ ἄλλαι ἐπισκευαί, ὧν τελευταία εἶνε ἡ τοῦ 1847 καὶ τοῦ 1907 ἐπὶ νομάρχου Θεσσαλονίκης Ρεούφ - πασσᾶ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀνεφάνησαν καὶ τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ναοῦ (βλέπε Παπαγεωργίου, Μνημεῖα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ λατρείας τοῦ 'Αγίου Δημητρίου, ἐν Byz. Zeitschr. τόμ. XVII (1908) σελ. 822 κ. ἐ. Πρβλ. Οὐσπένσκη, Περί τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ 'Αγ. Δημητρίου, ἐν Δελτίῳ Ρωσ. ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. XIV (1909) ρωσσ.).

καὶ πάλιν ἀπεδόθη εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν. Κατὰ τὴν 5^{ην} τέλος Αὐγούστου τοῦ 1917 ἡ μεγάλη πυρκαϊὰ τῆς Θεσσαλονίκης μετέβαλεν εἰς ἔρείπια τὸν περικαλλῆ Ναὸν τοῦ Μυροβλήτου.

2. Τέχνη τοῦ Ναοῦ. Ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὡς μνημεῖον τέχνης καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐρειπιώδει του καταστάσει, εἰς ἣν σήμερον εὐρίσκεται, εἶνε ἐν τῶν ὑπερόχων χριστιανικῶν μνημείων τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ἡ *ἀρχιτεκτονικὴ* τοῦ Ναοῦ διέσωσεν εἰς ἡμᾶς τὸν γνησιώτερον τύπον τῆς ἑλληνιστικῆς Βασιλικῆς ἢ τῶν δρομικῶν Ναῶν, ὡς ἐλέγοντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν τὰ ἀπὸ τῶν χρόνων κυρίως τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγειρόμενα διὰ τὴν λατρείαν ὀρθογώνια ἐπιμήκη οἰκοδομήματα, τὰ στεγασθέντα διὰ ξυλίνης ἀμφικλινοῦς στέγης καὶ ἔχοντα βαρεῖαν ἐξωτερικὴν μορφήν (εἰκ. 5 Πίν. 2) διαιρούμενα δὲ ἐσωτερικῶς διὰ κιόνων καὶ στοῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μέση στοὰ εἶνε ὑψηλότερα τῶν λοιπῶν καὶ ἐπὶ τῶν ὑπερεχόντων τοίχων τῆς ὁποίας ἀνοίγονται παράθυρα, δι' ὧν εἰσέρχονται αἱ ἀκτῖνες τοῦ φωτός, αἵτινες θλώμεναι ἐν τῷ μέσῳ φωτίζουν ἀπλέτως τὴν κεντρικὴν ταύτην στοὰν τοῦ Ναοῦ (εἰκ. 7 καὶ 9 Πίν. 3 καὶ 4). Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου διηρεῖτο πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς διὰ τεσσάρων κιονοστοιχιῶν εἰς πέντε κλίτη ἢ στοάς, ἕξ ὧν ἡ μέση, κοσμουμένη δι' ὀρθομαρμαρώσεως (ἥτοι δι' ἐπενδύσεων τῶν τοίχων, τῶν πεσσῶν καὶ τῶν παραστάδων διὰ πολυχρῶμων πλακῶν καὶ πλακιδίων), ἦτο εὐρυτέρα τῶν λοιπῶν καὶ ἐχωρίζετο ἀπ' αὐτῶν διὰ ὀκτῶν πρασίνων (ἐκ θεσσαλικοῦ ἢ ἀτρακίου λίθου) κιόνων, δώδεκα λευκῶν (ἐκ προκοννησιακοῦ μαρμάρου) καὶ τεσσάρων πεσσῶν (κτιστῶν τετραγωνικῶν στύλων) ἀπέναντι ἀλλήλων εὐρισκομένων καὶ κοσμουμένων ἀντιστοίχως διὰ κιονοκράνων στεφομένων δι' ἐπιθημάτων· τὰ κιονόκρανα ταῦτα τὰ ἔχοντα δέκα πέντε περίπου παραλλαγὰς (ἀνεμίζόμενα φύλλα, κεφαλὰς κριῶν, αἰετοὺς μὲ ἀνοικτὰς πτέρυγας, ἀκανθοειδεῖς διακοσμήσεις καὶ ἄλλα) εἶνε μοναδικὰ ἐν τῇ χριστιανικῇ τέχνῃ διὰ τὴν ποικιλίαν των, τὴν καλλιτεχνικὴν των κατεργασίαν, τὸν πλοῦτον τοῦ διακόσμου των, ὅποια δύσκολον εἶνε νὰ συναντήσῃ τις οὕτω συνηγμένα εἰς ἕτερον χριστιανικὸν μνημεῖον (εἰκ. 4 καὶ 11^{α, β, γ} πρβλ. καὶ Πίν. 7).

Τὸ ἱερὸν βῆμα τοῦ Ναοῦ ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ κυρίως τετραγώνου διαμερίσματος τοῦ ἀπολήγοντος εἰς τὴν ἡμικυκλικὴν Ἀψίδα (πρβλ. εἰκ. 54 Πίν. 19) καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ *πτερυγίων*, ἐνθα σχηματίζονται τετράγωνα διαμερίσματα (ἢ τὸ ἐγκάρσιον κλίτος τοῦ Ναοῦ), ἐντὸς τῶν ὁποίων τέσσαρες ἐρυθροποῖ (ἐκ πορφυρίτου αἰγυπτιακοῦ) καὶ ὀκτὼ λευκοὶ (ἐκ προ-

Εἰκ. 4. Κιονόκρανον ἀριστεροῦ πτερυγίου.

κοννησιακοῦ μαρμάρου) κίονες καὶ τέσσαρες πεσσοὶ μετὰ τῶν δύο παραστάδων τοῦ Τέμπλου, κοσμούμενοι δι' ἀρίστης τέχνης κορινθιαζόντων κιονοκρανῶν καὶ ἐπικράνων, σχηματίζουσι περιστυλία, ὅπου ἴσταντο οἱ χοροί.

Εἰς τὸν κυρίως Ναον ὁδηγεῖ μεγαλοπρεπὴς Νάρθηξ πρὸ τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται ἡ **Φιάλη**, ἥτοι μικρὸν κυκλοτερές περιστύλιον ἔχον ἐν τῷ μέσῳ τὴν λεκάνην τοῦ ἁγιασμοῦ

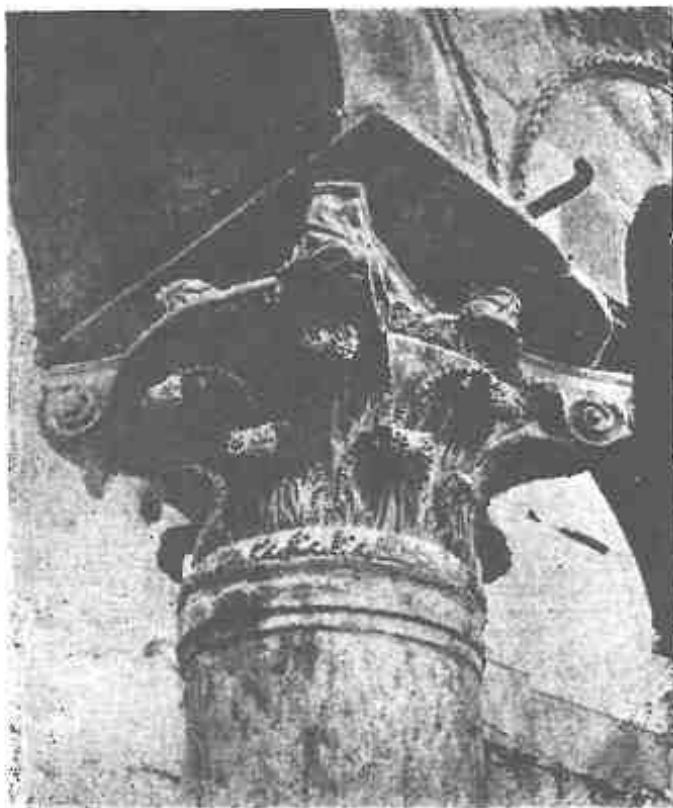
Εἰκ. 12. Ἡ πρὸ τοῦ Ναου Φιάλη (μετὰ τὴν πυρκαϊάν).

(εἰκ. 12). Ὁ Νάρθηξ ἔχει δύο ἀνοίγματα κατὰ τὰ ἄκρα καὶ ἐν τῷ μέσῳ δύο πρασίλους κίονας, σχηματίζοντας τρεῖς διόδους ἢ τὸ περίφημον **Τρίβηλον** τοῦ Ναοῦ, τὸ ἀναφερόμενον, ὡς εἶδομεν, εἰς τὴν ὀπτασίαν τοῦ Ἰλλουστρίου καὶ καλούμενον οὕτως ἕνεκα τῶν τριῶν παραπετασμάτων (βήλων) τῶν ἀναρτημένων κατὰ τὰς διόδους ταύτας (πρὸβλ. εἰκ. 7 Πίν. 3) ἄνωθεν τῶν πλαγίων κλιτῶν, τοῦ Νάρθηκος καὶ τῶν πτερυγίων ὑπῆρχον Γυναικωνῖται πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς (εἰκ. 10 Πίν. 6). Τέλος περὶ τὸν Ναον εἶνε προσσηρημένα τρία προσκτίσματα: ὁ λεγόμενος τάφος τοῦ Ἁγίου κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ Νάρθηκος, τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου πρὸ τοῦ δεξιοῦ πτερυγίου καὶ ὀρθογώνιον κτίσμα παρὰ τὸ ἀριστερὸν πτερύγιον, χρησιμοποιούμενον πιθανώτατα ὡς ἰδιαιτέρα εἰσόδος κατὰ τὸ μέρος τοῦτο τοῦ Ναοῦ (πρὸβλ. κάτωψιν ἐν εἰκ. 18).

Ἄλλ' ἡ ἀξία τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου δὲν

ἔγκειται μόνον εἰς τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν πλὴν τοῦ πλουσιωτάτου γλυπτικοῦ διακόσμου τῶν κιονοκρανῶν, τῶν επιθημάτων τῶν παραστάδων, τῶν θωρακίων, τῶν ἐπιστυλίων καὶ τῶν γείσων, τινὰ τῶν ὁποίων θ' ἀναφέρωμεν καὶ κατωτέρω — καθὼς καὶ τῆς θαυμασίας ἐπενδύσεως τῶν τόξων τοῦ μέσου κλίτους, τοῦ Νάρθηκος καὶ ἄλλων μερῶν τοῦ Ναοῦ διὰ πολυχρωμῶν μαρμαρίνων πλακῶν καὶ πλακιδίων ἢ δι' ὀρθομαρμαρώσεως, ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἶνε ἀνεκτίμητον μνημεῖον καὶ ἕνεκα τῆς **Ζωγραφικῆς** του. Εἰς τὸν Ναον τοῦτον ἀντιπροσωπεύεται ἡ Ζωγραφικὴ τῶν διαφόρων περιόδων τῆς χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς τέχνης· ψηφιδωτὰ τοῦ Σ' μέχρι τοῦ Θ' αἰῶνος κοσμοῦσι τὰ διάφορα αὐτοῦ μέρη, ὡς εἶνε

τὰ ψηφιδωτὰ τῶν κτιτόρων (εἰκ. 1 καὶ 2) μετὰ τὰς ρεαλιστικὰς τῶν μορφῶν, ὁμοίας πρὸς ρωμαϊκὰς προσωπογραφίας, αἱ ψηφιδωταὶ παραστάσεις τοῦ Ἀγ. Σεργίου, τῆς Θεοτόκου μετὰ τοῦ στρατηλάτου Θεοδώρου, τοῦ Ἀγ. Δημητρίου μετὰ τῶν δυο παιδιῶν καὶ σειρὰ θαυμασιῶν ψηφιδωτῶν συνθέσεων κατὰ τὸ βόρειον κλίτος, ἥτις δυστυχῶς κατέπεσε κατὰ τὴν πυρκαϊάν¹. Νεώτερα μωσαϊκὰ καὶ πλῆθος τοιχογραφιῶν, μετὰ τὴν πυρκαϊάν ἀποκαλυφθέντα, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, καὶ ἀναγόμενα εἰς πάσας τὰς ἐποχὰς τῆς ἀκμῆς ἢ καταπτώσεως τῆς

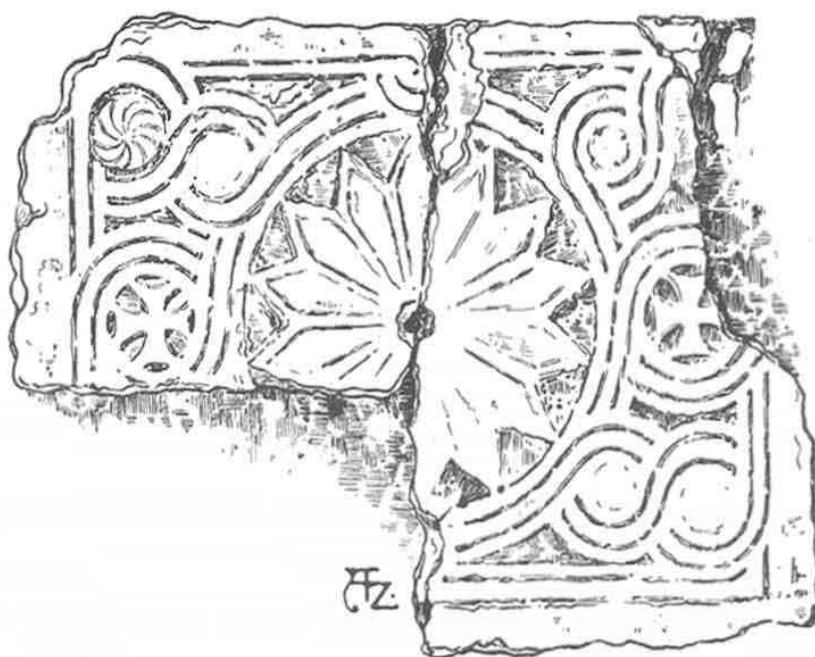
Εἰκ. 11α. Κιονόκρανον Θεοδοσιανοῦ τύπου ἐκ τῶν κίωνων τοῦ Τριβήλου.

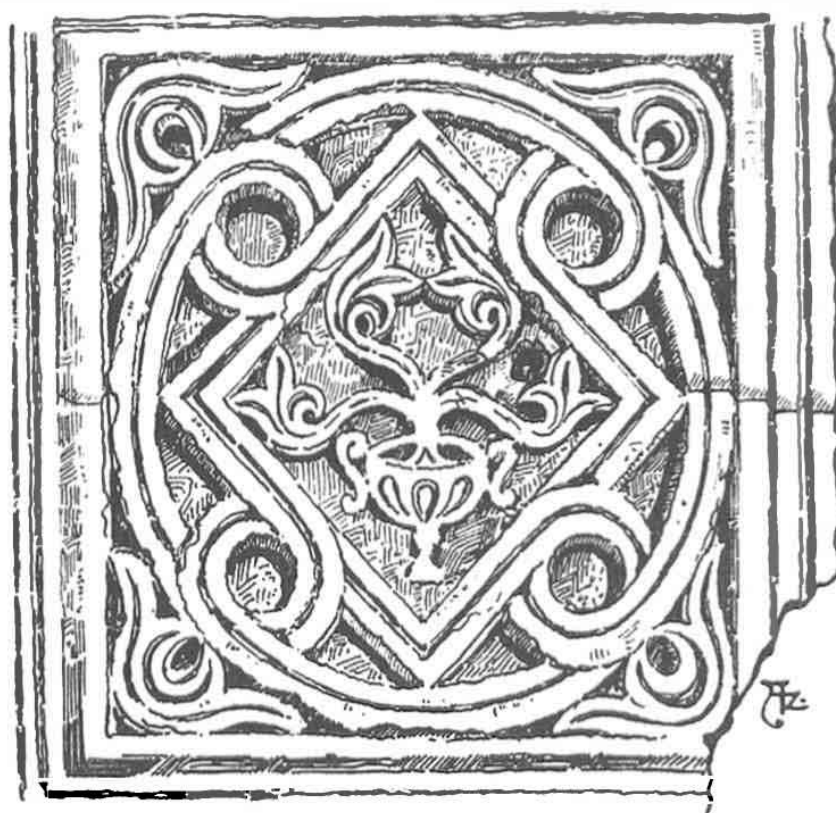
Εἰκ. 11β. Κιονόκρανον μετ' ἀστῶν ἐκ τῆς ἀριστερᾶς κιονοστοιχίας τοῦ μέσου κλίτους.

τέχνης, καθιστῶσι σήμερον ἐτι πολυτιμότερον μνημεῖον τὸν ἡρειπωμένον Ναόν, εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς καταστροφῆς τοῦ ὁποίου καὶ μεταβαίνομεν.

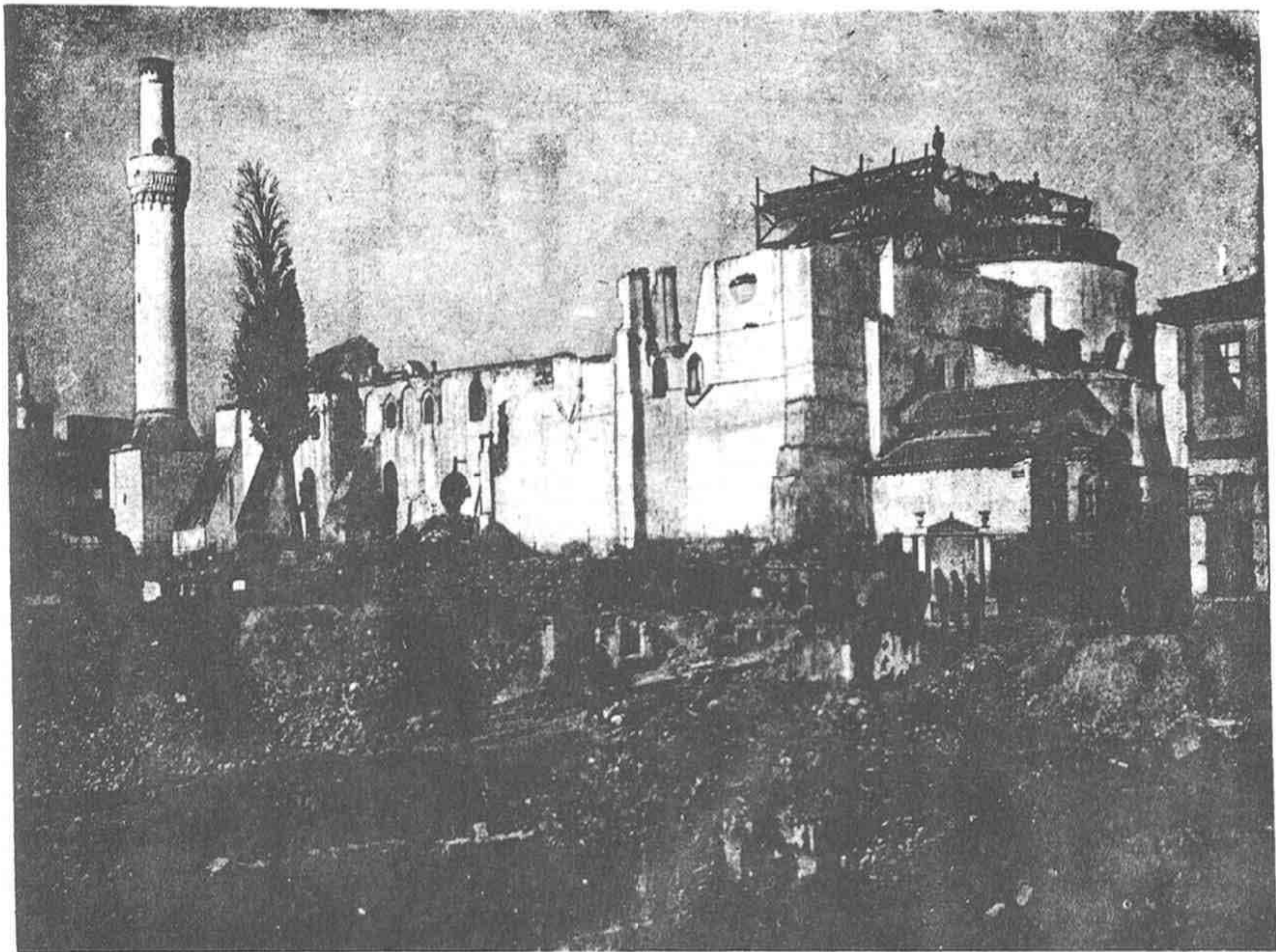
¹ Περὶ τῆς τέχνης τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἔχομεν σήμερον τελευταίαν ἐργασίαν ἐν τῷ ὑπὸ Diehl, Le Tourneau καὶ Saladin ἐκδοθέντι βιβλίῳ «Les monuments chrétiens de Salonique, Paris, 1918 σελ. 68 - 114 πρὸς. καὶ Album, Pl. XIII - XXIV, ἥτις καθιστᾷ ὅπωςδήποτε περιττὰς τὰς προγενεστέρους τῶν Tafel, Texier et Pullan, Παπαγεωργίου, Tafelī καὶ Οὐσπένσκη περὶ τῆς τέχνης τοῦ μνημείου μελέτας. Μετὰ τὴν πυρκαϊάν ὅμως καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐρευναν τοῦ μνημείου καὶ ἡ μελέτη αὕτη καθίσταται ἀπρηχαιωμένη, καθόσον τ' ἀποκαλυφθέντα τμήματα τοῦ Ναοῦ, ἡ ἐξέτασις τῶν θεμελίων καὶ ἡ ἀνευρεσις τῆς Κρύπτης ἀγοῦσιν εἰς συμπεράσματα ἀντικρὺς ἀντίθετα πολλάκις πρὸς τὰς ἐξενεχθείσας ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω συγγραφέων ὑποθέσεις περὶ ἐκτάσεως τοῦ Ναοῦ τοῦ Ε' αἰῶνος, περὶ τῆς μορφῆς τοῦ Ναοῦ τοῦ Ζ', περὶ τῆς χρονολογίας τῶν μωσαϊκῶν καὶ τῆς ἐρμηνείας αὐτῶν καὶ ἐν γένει περὶ τῶν τυχῶν τοῦ κτίσματος ἀπὸ τοῦ Ε' μέχρι τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Κατωτέρω παραθέτομεν συντόμους παρατηρήσεις, ἀναλόγους πρὸς τὸν χαρακτήρα καὶ τὸν σκοπὸν τῆς παρούσης ἐκθέσεως, ἐπιφυλασσόμενοι εἰς τὸ προσεχῶς μετὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος Α. Ζάχου ἐκδοθησόμενον ἔργον ἡμῶν νὰ πραγματευθῶμεν λεπτομερῶς τὰ καθέκαστα.

Εἰκ. 43α. Θωράκιον (περισυλλεγὲν ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ Ναοῦ).

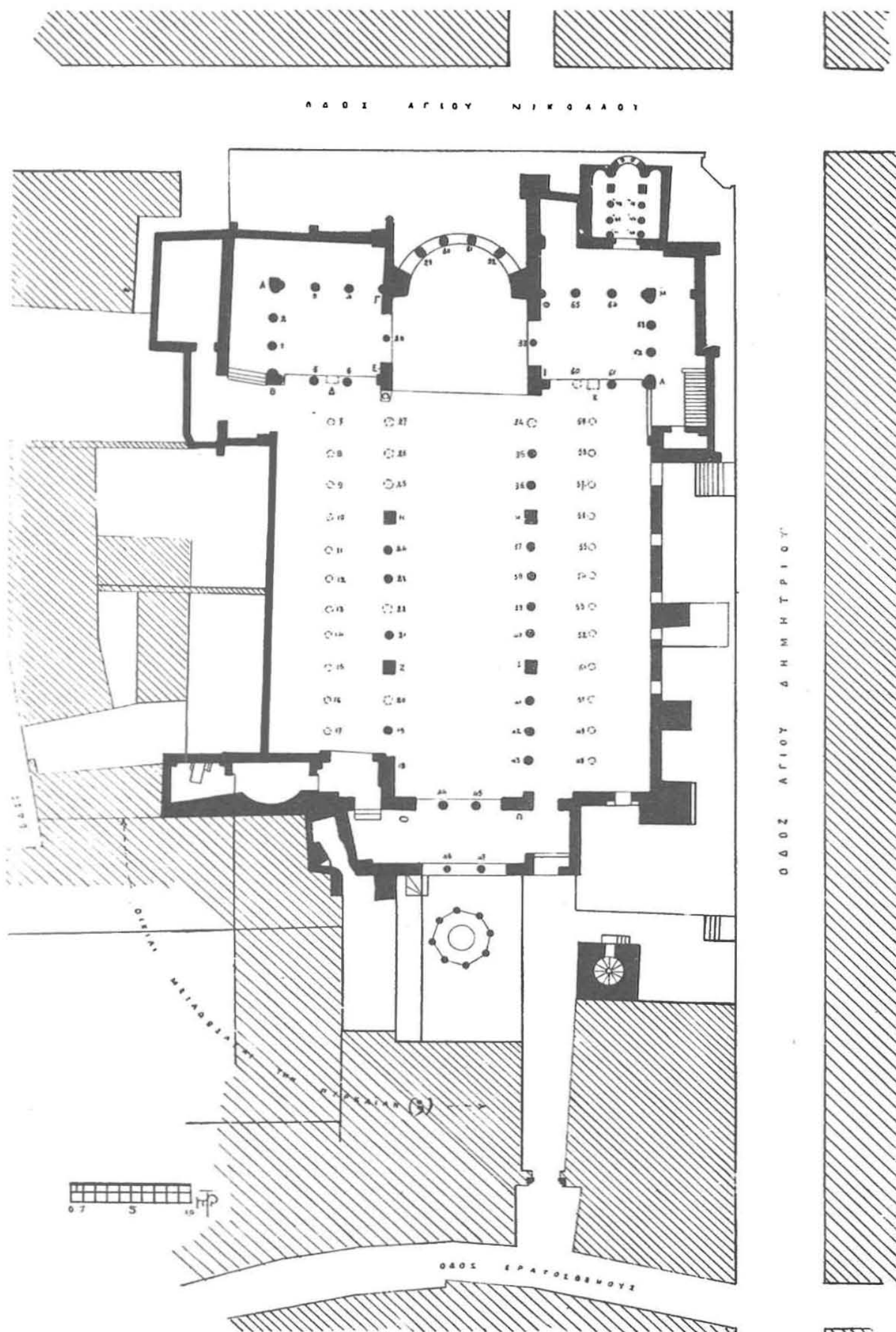
Εἰκ. 43β. Θωράκιον (περισυλλεγὲν ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ Ναοῦ).

Είκ. 13. Ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ Ναοῦ μετὰ τὴν πυρκαϊάν.

Α' ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ, ΤΑ ΛΗΦΘΕΝΤΑ ΜΕΤΡΑ ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΕΩΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗΣ, ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Καταστροφή. Τὴν πρωΐαν τῆς 7^{ης} Αὐγούστου 1917 ἡ καυθεῖσα Βασιλικὴ παρῆχε τὴν ὄψιν, ἣν παριστᾷ ἡ εἰκὼν 13 καὶ αἱ παρατιθέμεναι εἰκόνες: 6, 8, 14 καὶ 16 (Πίν. 2, 3, 4 καὶ 6), ἔναντι τῶν ὁποίων παρεθέσαμεν τὴν πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς κατάστασιν τοῦ Ναοῦ εἰκ. 5, 7, 9 καὶ 10 (Πίν. 2, 3 καὶ 5). Ἐν κατόψει ὁ Ναὸς παρουσιάζει τὴν εἰκόνα, ἣν δίδει τὸ παρατιθέμενον σχέδιον (εἰκ. 18), ἔνθα τὰ καταπεσόντα μέρη τοῦ Ναοῦ σημειοῦνται δι' ἐστιγμένων γραμμῶν. Εἰς τὴν κάτοψιν καὶ τὰς ἀνωτέρω εἰκόνας διακρίνεται ὁλόκληρος ἡ συντελεσθεῖσα καταστροφή, ἥτις ἐγένετο κατὰ τοιοῦτον τινὰ τρόπον. Ἡ πυρκαϊὰ μεταδοθεῖσα πιθανώτατα ἐκ τῶν σαθρῶν τουρκικῶν οἰκίσκων, τῶν εὑρισκομένων ἐπὶ τῆς ΒΔ. πλευρᾶς τοῦ Ναοῦ, ἀνέφλεξε τὴν (κατὰ καιροὺς ἀνακαινισθεῖσαν) ξυλίνην στέγην του, ἥτις κατέπεσεν· ἡ καῦσις ἀφ' ἑτέρου τῆς μεταξὺ τῶν τόξων τοῦ Ὑπερώου καὶ τῆς ἐντὸς τῶν τοίχων ὑπαρχούσης ἀφθόγου ξυλοδεσίας (πρὸς εἰκ. 10 Πίν. 5) εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κατάρρευσιν τῶν Γυναικωνιτῶν μετὰ τῶν κιόνων καὶ τῶν στοῶν των, τὸ βῆρος δὲ τούτων καὶ τῆς καταπεσούσης εἰς τὰ Ὑπερῶα τῶν πλαγίων κλιτῶν στέγης κατέρριψε τὰς δύο πρὸ τῶν τοίχων τῶν μακρῶν

Εικ. 18. Κάτοψις του Ναού μετά την πυρκαϊάν και πρὸ τῆς ἀρχαιολογικῆς αὐτοῦ ἐρεῦνης.

πλευρῶν κιονοστοιχίας, ἡλλοίωσε δὲ καὶ κατέρριψε τινὰς τῶν κιόνων τῆς μέσης στοᾶς ¹· ἐθρυμματίσθη τέλος τὸ πλεῖστον μέρος τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ Ναοῦ, κατέπεσεν ὁλόκληρος ἡ κάτωθεν τοῦ Γυναικωνίτου ζώνη ² καὶ κατεστράφησαν τὰ ὠραιότερα τοῦ βορείου κλίτους ψηφιδωτά. Οὕτω δ' ἐκ τοῦ ὅλου Ναοῦ διεσώθησαν οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς στέγης, τὸ μέσον κλίτος μέχρι τῶν βάσεων τῆς κιονοστοιχίας τῶν Ὑπερώων μὲ ἡμικατεστραμμένους τινὰς τῶν κιόνων καὶ τεθραυσμένας τὰς πλείστας πλάκας τῆς ὀρθομαρμαρώσεως αὐτοῦ, τὸ ἡμικύκλιον τῆς Ἀψίδος μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν μεγάλων τόξων μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς στέγης (εἰκ. 19 Πίν. 7), τὰ κάτω μέρη τῶν ἐκατέρωθεν τῆς Ἀψίδος περυγίων ἢ τοῦ ἐγκαρσίου μετὰ περιστυλίων κλίτους τοῦ Ναοῦ μετὰ τοῦ παρεκκλησίου καὶ τοῦ ἀριστεροῦ προσκτίσματος, καὶ τέλος ὁ Νάρθηξ, ἀριστερὰ τοῦ ὁποίου διεσώθη τὸ μνημεῖον τοῦ Σπαντούνη, ὅπισθεν δ' αὐτοῦ ὁ φερόμενος ὡς τάφος τοῦ Ἀγίου, τὸ μόνον μέρος τοῦ Ναοῦ τὸ ἀπομεῖναν ἄθικτον.

Ἐκ τῶν μωσαϊκῶν τῶν ἀναφανέντων, ὡς ἀνεφέραμεν καὶ ἀνωτέρω, κατὰ τὰς τουρκικὰς ἐπισκευὰς τοῦ ἔτους 1907, διεσώθησαν αἱ πέντε ψηφιδωταὶ εἰκόνες, ἵτοι ἡ ἄνωθεν τοῦ δεξιοῦ ἀνοίγματος τοῦ Νάρθηκος καὶ αἱ τέσσαρες τῶν παραστάδων τοῦ Τέμπλου (κτίτορες, Θεοτόκος, Σέργιος καὶ Ἅγιος Δημήτριος μετὰ τῶν δύο παιδίων). Κατέπεσον ἐπομένως μόνον τὰ κοσμοῦντα τὰ μέτωπα τῶν τόξων τῆς ἀριστερᾶς κιονοστοιχίας μωσαϊκά.

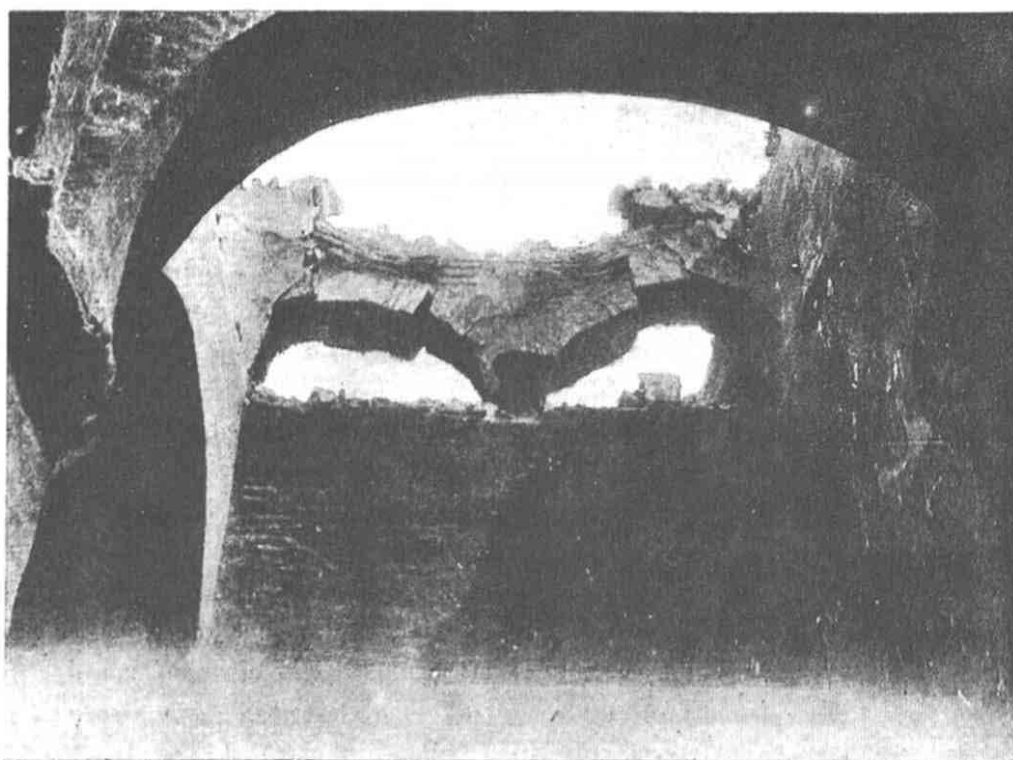
2) Τὰ ληφθέντα μέτρα μετὰ τὴν καταστροφὴν. Ἐν μέσῳ καπνίζόντων ἔτι ἐρειπίων ἀνελάβομεν τὴν προσωρινὴν ἐξασφάλισιν τῶν ἐναπολειφθέντων μερῶν τοῦ Ναοῦ. Ἐφωράχθησαν κατ' ἀρχὰς αἱ εἰσοδοὶ τοῦ Ναοῦ, ἵνα προφυλάσσεται τὸ ἐπὶ τοῦ δαπέδου διεσπαρμένον πολύτιμον διὰ τὴν Τέχνην ὕλικὸν ἀπὸ τῶν περιέργων ἐπισκεπτῶν, καὶ κατηρτίσθη ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος E. Hebrard καὶ τοῦ μηχανικοῦ A. Πάππη, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γνωστῆς κατόψεως τῆς Βασιλικῆς ὑπὸ τοῦ Texier, νέον σχέδιον τοῦ Ναοῦ, ἐν ᾧ ἡριθμήθησαν οἱ μὲν κίονες κατ' αὐξοῦντα ἀριθμόν, διὰ γραμμάτων δὲ οἱ πεσσοὶ καὶ αἱ παραστάδες τῶν τοίχων ³. Τοὺς ἐναπολειφθέντας κίονας τοῦ μέσου κλίτους καὶ τῶν περυγίων ἢ τοῦ

¹ Ὡς διακρίνεται ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 18) ἐκ τῶν κιόνων τῆς μέσης στοᾶς κατέπεσον: εἷς μὲν ἐκ τῶν ἐν τῇ μέσῳ πρᾶσινων, ἐκ δὲ τῶν λευκῶν οἱ τρεῖς κατὰ σειρὰν οἱ εὐρισκόμενοι πρὸ τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τοῦ Τέμπλου, ὁ δεῦτερος μετὰ τὸν κίονα τὸν κείμενον πρὸ τοῦ τάφου τοῦ Σπαντούνη καὶ εἷς πρὸ τῆς δεξιᾶς παραστάδος τοῦ Τέμπλου, ὁ μόνος καταπεσὼν ἐκ τῆς δεξιᾶς κιονοστοιχίας. Ἐκ τῶν κιόνων τῶν περυγίων κατέπεσε μόνον ὁ παρὰ τὴν δεξιὰν παραστάδα τοῦ Τέμπλου ἐκ πορφυρίτου αἰγυπτιακοῦ καὶ οἱ δύο πεσσοί, ἐφ' ὧν κατέληγον τὰ τόξα τῶν πλαγίων κιονοστοιχιῶν τοῦ Ναοῦ.

² Ἐκ μὲν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως διετηρήθησαν μόνον κατὰ τὸν Νάρθηκα ἱκανὰ μέρη καὶ αἱ περισσότεραι πολύχρωμοι πλάκες αἱ κοσμοῦσαι τὴν στεφάνην τῶν τόξων τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν, ἐκ δὲ τῆς παρὰ τὴν βᾶσιν τοῦ Ὑπερώου ζώνης, ἥτοι μακρᾶς ταινίας, ἥτις ἦτο οἶονεῖ ὁ θριγκὸς ὁ ὑποβατάζων τὸ προεξέχον γείσον τῆς κάτω κεντρικῆς Στοᾶς, οὐδὲν ἀπέμεινε· διεσώθησαν μόνον κατὰ τὰ ἄκρα καὶ πρὸς τὸ μέρος τοῦ Νάρθηκος τμήματα γύψου μὲ ἐγχρώμους γεωμετρικὰς παραστάσεις, ἐφ' ὧν ἦσαν προσκεκολλημένα τὰ καταπεσόντα πολύχρωμα πλακίδια (περὶ τῆς ζώνης ταύτης ἔγραψε κυρίως ὁ Παπαγεωργίου ἐν Byz. Zeitschr. XVII (1908) σελ. 350 κ. ἐ.).

³ Ἡ ἀνωτέρω (εἰκ. 18) παρατιθεμένη κάτοψις ἐγένετο κατὰ τὰς ὁδηγίας τοῦ ἀρχιτέκτονος A. Ζάχου, εἶνε δὲ καὶ ἡ ἀκριβεστέρα τῶν μέχρι τοῦδε δημοσιευθειῶν κατόψεων τοῦ Ναοῦ (ὡς γνωστὸν, πλὴν τῆς κατόψεως τοῦ Texier, ἣν ἐπαναλαμβάνουσι καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Holtzinger ἐν Handb. der Architektur, Band 3, Altchr. und byz. Baukunst, Leipzig, 1909, σελ. 109, ἐδημοσιεύθη ἐσχάτως ἐν τῇ ἀνωτέρω μνημονευθέντι

ἐγκαρσίον μετὰ περιστυλίων κλίτους τοῦ Ναοῦ, ὧν οἱ κορμοὶ μετὰ τῶν κιονοκράνων των εἶχον κατὰ μὲν ἄ μέρος ἀσβεστοποιηθῇ ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς, ἐξησφαλίσανεν διὰ σιδηρῶν-δακτυλίων, προέβημεν δὲ καὶ εἰς τὴν συγκράτησιν διὰ ξυλίνων ἱκριωμάτων τῶν ἀπειλούντων πτῶσιν τόξων, ὅσα ἔνεκα τῆς καταστροφῆς τῶν ὑποβασταζόντων αὐτὰ κιόνων, ἀνεύρομεν παραμορφωμένα, καθόσον ταῦτα ἔπρεπε πάσῃ θυσίᾳ νὰ παραμείνωσιν ἵνα μὴ ἀλλοιωθῇ ἡ ὄψις τοῦ μνημείου.¹ βραδύτερον τὰ τμήματα ταῦτα συνεσφίχθησαν ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Α. Ζάχου² καὶ διὰ σιδηρῶν ἐλασμάτων, τὰ ρήγματα δὲ τῶν κορμῶν τῶν κιόνων συνεκρατήθησαν δι'

Εἰκ. 20. Κατασφιδέν τμήμα τοῦ Ὑπερώου τοῦ ἀριστεροῦ πτερυγίου.

ἐγχύσεως τσιμέντου (πρβλ. εἰκ. 15 καὶ 17 Πίν. 4 καὶ 6)· τ' ἀπειλοῦντα ὅμως ἄμεσον πτῶσιν

μεγάλῳ ἔργῳ τῶν Diehl, Le Tourneau καὶ Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris, 1918. λεύκωμα, Πίναξ XIII, ἐπίσης ἐσφαλμένη κάτωτις τοῦ μνημείου, ὡς δύναται ὁ ἀναγνώστης συγκρίνων τὸ ἡμέτερον σχέδιον πρὸς τ' ἀνωτέρω νὰ παρατηρήσῃ).

¹ Πλὴν τῆς ἀσβεστοποιήσεως ἔνεκα τῆς πυρκαϊᾶς τῶν κορμῶν τῶν λευκῶν μάλιστα κιόνων (διότι οἱ πράσινοι κίονες δὲν ἐβλάβησαν) καὶ πάντων σχεδὸν τῶν κιονοκράνων, ἀπεκόπησαν καὶ μεγάλα τμήματα ἐκ τῶν μαρμαρίνων κορμῶν, ἅτινα συνεπληρώσαμεν διὰ τσιμέντου, ἢ ὑπεστηρίξαμεν προσωρινῶς διὰ δοκῶν, ἵνα προληφθῇ ἡ περαιτέρω καταστροφή των. Τὰ μεταξὺ τῶν καταπεσόντων κιόνων τόξα ὑπεστηρίχθησαν διὰ χιαστί τεθειμένων δοκῶν, βασιζομένων ἐπὶ δοκῶν ὀριζοντίων, σφηνωθέντων εἰς τὰς ἐκατέρωθεν ἐκάστου τόξου ὑπαρχούσας ὀπὰς, ὡς παρατηρεῖ τις εἰς τὰς παρατιθεμένας εἰκόνας.

² Ὁ ἀρχιτέκτων Α. Ζάχος ἀνέλαβε τὴν ἐξασφάλισιν τῶν ἐρειπίων τῇ 15 Σεπτεμβρίου 1917, ἀντικαταστήσας τοὺς Ε. Hebrard καὶ Α. Πάπτην, τοὺς ἐποπτεῖσαντας τὰ ἔργα τῆς ἐξασφαλίσεως ἀπὸ τῆς 11 Ἀυγούστου μέχρι 15 Σεπτεμβρίου ἰδίου ἔτους. Ἡ μέχρι τοῦ Μαρτίου 1918 ἐξακολουθήσασ ἐξασφάλις ἐγένετο ἀτοκλειστικῶς ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Α. Ζάχου, ἐργασθέντος μετ' ἀφοσιώσεως καὶ στοργῆς.

τμήματα τοίχων καὶ τόξων, κατερρίφθησαν κατ' ἀνάγκην, ἀφ' οὗ προηγουμένως ἐσχεδιάσθησαν καὶ ἐφωτογραφήθησαν (πρβλ. τὸ ἐν εἰκόνι 20 καταρριφθὲν τόξον τοῦ Ὑπερώου τοῦ ἀριστεροῦ πτερυγίου)¹. Τέλος ἐλήφθη φροντίς νὰ στεγασθῶσιν ἀμφικλινῶς πᾶσαι αἱ κορυφαὶ τῶν τοίχων καὶ τῶν διασωθειῶν κιονοστοιχιῶν τῆς μέσης Στοᾶς καὶ τοῦ Τριβήλου διὰ τσιμέντου καὶ παλαιῶν πλίνθων, πρὸς προφύλαξιν αὐτῶν ἀπὸ τῶν καιρικῶν μεταβολῶν, νὰ συγκρατηθῶσι δὲ ὁμοίως διὰ τσιμέντου αἱ ὑπολειφθεῖσαι κατὰ χώραν πλάκες τῆς ὀρθομαρμαρώσεως. Ἡ εἰκὼν 15 (Πίν. 4) παριστᾷ τὴν ἐκτελουμένην εἰσέτι καὶ ἀνωτέρω περιγραφείσαν ἐργασίαν (πρβλ. καὶ τὰς πρὸς σύγκρισιν παρατιθεμένας εἰκόνας 16-17, 19 καὶ 21 Πίν. 6, 7 διαφόρων μερῶν τοῦ Ναοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν πυρκαϊάν καὶ μετὰ τὴν ἐξασφάλισιν αὐτῶν). Τὰ διασωθέντα τέλος πέντε ψηφιδωτὰ ἐξησφαλίσθησαν δι' ἐπιστεγασμάτων καὶ ξυλίνων θηκῶν.

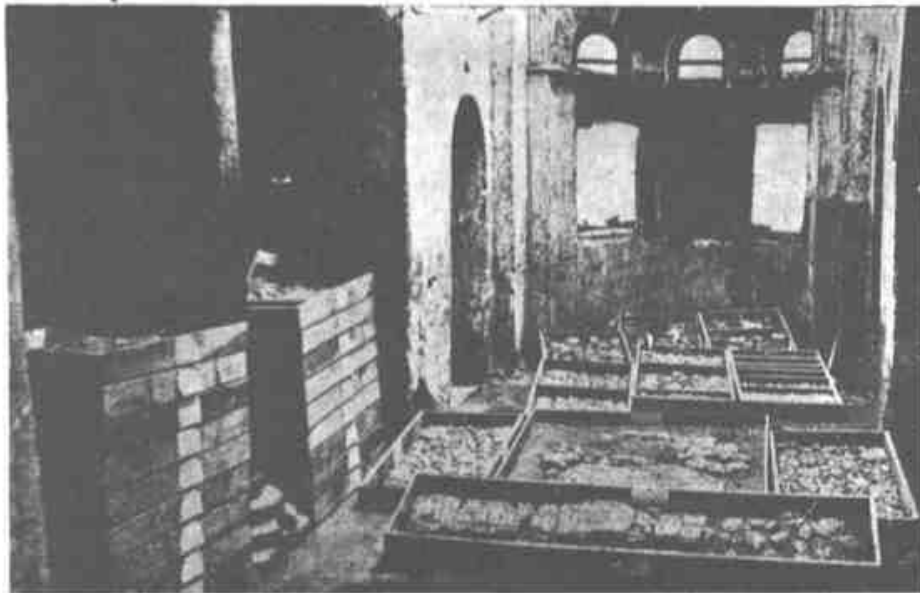
Ἐν ᾧ οἱ τεχνίται ἡσχολοῦντο εἰς τὴν ἐξασφάλισιν² τῶν διασωθέντων μερῶν τοῦ Ναοῦ, οἱ ἐργάται συνέλεγον τὸ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑλικόν. Τὸ πρῶτον ὑλικόν, ὅπερ εἵμεθα ἡναγασμένοι νὰ περισυλλέξωμεν ἦσαν αἱ *πλίνθοι*, αἵτινες κατέπεσον διαλελυμέναι τὰ καταπεσόντα τμήματα τόξων καὶ πεσσῶν τῶν Ὑπερώων ἀφέθησαν κατὰ χώραν καὶ διὰ τὴν συστηματικὴν τῆς τοιχοδομίας τῶν μερῶν τοῦ Ναοῦ μελέτην καὶ πρὸς κατάδειξιν τοῦ μέρους τῆς πτώσεως αὐτῶν. Δεύτερον περισυνελέγησαν αἱ τεθραυσμέναι *πλάκες τῆς ὀρθομαρμαρώσεως* τοῦ μέσου κλίτους, αἵτινες ἐτοποθετήθησαν προσωρινῶς κατὰ σωρούς εἰς ἃ μέρη εὐρέθησαν, πλὴν τῶν διαφόρου μεγέθους καὶ σχήματος πολυχρώμων πλακιδίων τῶν προερχομένων ἐκ τῆς μεταξὺ τῶν μετώπων τῶν τόξων τῆς μέσης Στοᾶς ἐνθετικῆς διακοσμῆσεως (incrustation) καὶ τῆς κάτωθεν τοῦ Γυναικωνίτου ζώνης, αἵτινα ἐπιμελῶς περισυνελέγησαν καὶ ἐταξινομήθησαν εἰς ἰδιαίτερα κιβώτια. Τρίτον περισυνελέγησαν καὶ ἐταξινομήθησαν τὰ καταπεσόντα τμήματα τῶν *κιονοκράνων* τοῦ μέσου κλίτους τὰ κιονόκρανα, ἐπιθήματα καὶ κορμοὶ τῶν καταπεσόντων κιόνων τοῦ κλίτους τούτου, ἀσβεστοποιημένα καὶ παραμορφωμένα κατὰ τὸ πλεῖστον, ἐτοποθετήθησαν παρὰ τὰς ἐναπολειφθείσας βάσεις των, οἱ δὲ κίονες τῶν πλαγίων κιονοστοιχιῶν μετὰ τῶν ἀπλῶν ἐπιθημάτων των, καθὼς καὶ οἱ καταπεσόντες ὅμοιοι κιονίσκοι τῶν Ὑπερώων, εἶχον τοσοῦτον θρυμματισθῆ ὥστε νὰ καθίσταται ἀδύνατος ἡ συστηματικὴ περισυλλογὴ των· ἐγένετο μόνον συσσωρεύσεις τῶν τμημάτων των, εἰς ἃ μέρη εὐρέθησαν καὶ ὅπου ἦτο δυνατόν ἐτέθησαν παρὰ τὴν διασωθείσαν βάσιν τὰ ἐπιθήματα. Αἱ ἐκ μολύβδου στρώσεις τῶν βάσεων τῶν κιόνων τούτων, λίαν διαφωτιστικαὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐν σπουδῇ γενομένης τοποθετήσεως τῶν κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς κιονοστοιχιῶν καὶ τῶν κιόνων τῶν Ὑπερώων μετὰ τὴν πρώτην προφανῶς τοῦ ἀρχαίου Ναοῦ πυρκαϊάν³, περισυνελέγησαν, τινὲς δὲ τού-

¹ Ἐκ τῶν διασωθέντων ἐξωτερικῶν τοίχων κατερρίφθησαν μόνον ἐτοιμόρροπα τμήματα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ δεξιοῦ πτερυγίου, αἵτινα μάλιστα ἀπεδείχθησαν ὅτι ἦσαν προσθήκαι ἢ τουρκικαὶ ἐμφράξεις ἀνοιγμάτων βυζαντινῶν χρόνων (βλέπε εἰκ. 13 ἐν τῷ μέσῳ).

² Πλείοτέρα προσοχὴ ἐδόθη εἰς τὴν ἐξασφάλισιν καὶ σύμφεζιν διὰ σιδηρῶν ἐλασμάτων τῶν τόξων τῶν συνδεόντων τὰς παραστάδας τοῦ Τέμπλου μετὰ τὴν Ἀψίδα, αἵτινα εἶνε καὶ τὰ μόνα διασώσαντα τὸ ἥψος τῆς στέγης τοῦ Ναοῦ, εἶχον δὲ στερεοποιηθῆ εἰς μεταγενεστέρους (τουρκικοὺς) χρόνους δι' ἐπαλλήλων τόξων (πρβλ. εἰκ. 19 καὶ 21 Πίν. 7). Ὁμοία ἐξασφάλις ἐγένετο καὶ τοῦ δεξιοῦ ἄκρου τοῦ μεσοτοιχοῦ τοῦ Νάρθηκος, ὑποστηρικθέντος καὶ ἐξασφαλισθέντος διὰ σιδηρῶν ἐλασμάτων, δι' ὧν καὶ συνεσφίχθη μετὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Ναοῦ.

³ Τὴν ἐν σπουδῇ ἀνοικοδόμησιν τοῦ Ναοῦ μετὰ τὴν πυρκαϊάν τοῦ Ζ' αἰῶνος μαρτυροῦσι καὶ αἱ Πράξεις τοῦ Ἀγίου (βλέπε Migne, Patr. Gr. 116 σελ. 1240 κ. ἐ. πρβλ. καὶ τὸ ὑπὸ Tafrali πληρέστερον κατὰ Του-

των ἀφέθησαν, ὥς ευρέθησαν, ἐπὶ τῶν βασεων. Τέταρτον ἐγένετο ἡ περισυλλογὴ τῶν καταπεσόντων *ψηφιδωτῶν*, τῶν κοσμοῦντων πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τὰ μέτωπα τῶν τόξων τοῦ ἀριστερου κλίτους καὶ ἀναφανέντων κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ Ναοῦ τῷ 1907. Ἡ περισυλλογὴ αὕτη, ὥς ἦν ἐπόμενον, ἐγένετο μεθ' ὅλως ἰδιαιτέρας ἐπιμελείας καὶ προσοχῆς: ἀφηρέθησαν αἱ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας πλίνθοι, κονιάματα κλπ. ἐδόθησαν δὲ εἰς τοὺς ἐργάτας ξύλιναι θῆκαι καταλλήλως κατασκευασμέναι, ἵνα ἐναποθέτωσι τὰ περισυλλεγόμενα μωσαϊκὰ· ταῦτα ἀνευρίσκοντο ἢ εἰς μικρὰ τεμάχια διατηροῦντα τ' ἀσβεστώματα ἔφ' ὧν εἶχον ἐπικολληθῇ ἢ ὥς διαλελυμέναι ψηφίδες αἱ θῆκαι διηροῦντο εἰς δύο μέρη· τὸ μεγαλύτερον, ἐνθα ἐτέθη ἐλαφρὸν στρώμα αμμου ἵνα ἐπὶ μαλακοῦ ἐδάφους ἐναποτίθενται τὰ πρῶτα καὶ εἰς στενότερον διὰ τὰς διαλε-

Εἰκ. 22. Ἡ εἰς ξυλῖνας θήκας ταξινόμησις τῶν καταπεσόντων μωσαϊκῶν.

λυμένας ψηφίδας. Ἡ περισυλλογὴ ἐγένετο ἐκ δύο συγχρόνως μερῶν: ἐκ τοῦ παρὰ τὸν τάφον τοῦ Σπαντοῦνη μέρους καὶ ἐκ τοῦ παραμείναντος πρὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος πεσσοῦ τῆς ἀριστερᾶς κιοανοστοιχίας. Οὕτως ὑπὸ τὴν σύντονον ἐπίβλεψιν ἡμῶν περισυνελέγη μέχρι καὶ τῆς τελευταίας ψηφίδος ὁλόκληρον τὸ καταπεσὸν ὑλικόν. Κατὰ τὴν περισυλλογὴν παρετηρήθη, ὅτι ἡ συντελεσθεῖσα καταστροφὴ τοῦ τμήματος τούτου τοῦ Ναοῦ ἦτο μείστη· ἰδίως τὸ μεταξὺ τοῦ καταπεσόντος πρασίνου κίονος (ἀριθ. 22· βλέπε κάτωψιν εἰκ. 18, εἰς ἣν ἐφεξῆς παραπέμπομεν) καὶ τῶν κίωνων τῆς πλαγίας στοᾶς μέρος (ἀριθ. 13 καὶ 14) εἶχε τοσοῦτον ἀσβε-

gard ἐκδοθὲν κείμενον ἐν *Mélanges d'archéologie et d'épigr. byzantines*, Paris, 1918 σελ. 8 κ. ἄ.). Αἱ μετὰ τὴν πυρκαϊὴν γενόμεναι ἀκριβεῖς παρατηρήσεις περὶ τῶν διαφορῶν μερῶν τοῦ Ναοῦ θὰ ἐκτελέωσι πλαιύτερον ἐν τῇ προσεχῇ μελέτῃ ἡμῶν.

στοποιηθῇ, ὥστε μόνον ψηφίδες περισυνελέγησαν, ὧν μάλιστα πολλαὶ εὐρέθησαν ἀναλευμέναι ὑπὸ τῆς πυρᾶς ἐπὶ κεράμων, ἡλῶν κλπ. Πλησιέστατα τοῦ ἀσβεστοποιηθέντος τούτου μέρους ἀνεφάνισαν τμήματα τῆς ἀνωτέρω παρατεθείσης ψηφιδωτῆς ἐπιγραφῆς: *Ἐπὶ χρόνων Δέοντος ἡβῶντα βλέπεις* . . . τοποθετηθέντα εἰς ἰδίαν θήκην (βλ. τὴν ἔμπροσθεν τῆς εἰκόνης 22 θήκην), συγκολληθέντα δὲ καὶ συμπληρωθέντα μετὰ ταῦτα ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου Κ. Ροῦμπου. Εἰς τὸ μεταξὺ τῶν κίωνων μέρος (ἀριθ. 11 καὶ 10) ἀνευρέθησαν κεφαλαὶ ἐκ τῶν συμπλεγμάτων τῶν ευρισκομένων πιθαγώτατα εἰς τὰ μέτωπα τῶν τόξων ἔκτου καὶ εβδόμου — ἀπὸ τοῦ Νάρθηκος ἀριθμουμένων —. Παρὰ τὸν κίονα, ἀριθ. 12, ἀνευρέθησαν δύο τμήματα τόξων, ἐφ' ὧν διειρηθήσαν τὰ ψηφιδωτὰ των κοσμήματα ὁμοίως παρὰ τὸν κίονα, ἀριθ. 9, ἀνευρέθη ἕτερον ἐπὶ τμήματος τόξου ψηφιδωτὸν κόσμημα, μὴ προερχόμενον ἐκ τῶν γνωστῶν ψηφιδωτῶν τῆς καταπεσούσης κιονοστοιχίας. Τὰ τελευταῖα, ἀσφαλισθέντα διὰ γύψου, μετεφέρθησαν, ὡς εὐρέθησαν, εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ναοῦ. Τέλος παρὰ τὴν βάσιν τοῦ πεσσοῦ Η' ἀνευρέθη τμήμα τόξου — τὸ μεγαλύτερον τῶν διασωθέντων (ἔχον ὕψος 0,85 καὶ πλάτος 0,45 μ.) —, ἐφ' οὗ διειρηθεῖτο εἰς δύο τεμάχια ἢ εἰκῶν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου δεομένου, ἢ ευρισκομένη ἐπὶ τοῦ μετώπου τῶν τόξων ὀγδόου καὶ ἑνατου τῆς καταπεσούσης κιονοστοιχίας εἶχον δηλ. καταπέσει τὰ ἡμίση τῶν ἀνωτέρω τόξων ἐπὶ τοῦ πεσσοῦ οὕτως, ὥστε ἀφίνετο κενὸν διάστημα, διὸ καὶ διεσώθη ἡμικατεστραμμένον τὸ ἄριστον ἐκ τῶν καταπεσόντων ψηφιδωτῶν. Τὸ πολύτιμον τοῦτο τμήμα ἐξησφαλίσθη διὰ γύψου, εἰτα δὲ ἀφηρέθη καταλλήλως ἐκ τοῦ τόξου καὶ ἐτέθη εἰς ἰδίαν θήκην (εἰκ. 22, 6' θήκη) συγκολληθὲν μετὰ ταῦτα ὑπὸ τῶν καλλιτεχνῶν Ἑμ. Ζιλιερόν καὶ Κ. Ροῦμπου. Τάλλα τεμάχια τῶν καταπεσόντων μωσαϊκῶν καὶ αἱ περισυλλεγεῖσαι ψηφίδες ἐταξινομήθησαν εἰς τὰς ἀνωτέρω ξυλῖνας θήκας, τεθείσας προσωρινῶς ἐν τῇ παρεκκλησίῳ, οὗτινος ἡ στέγη ἐπεσκευάσθη καταλλήλως ὡς διακρίνεται ἐν εἰκ. 13, ἡριθμῆθησαν δὲ κατ' αὐξοῦντα ἀριθμὸν καὶ ἐσημειώθη ἐντὸς καὶ ἐκτὸς ἐκάστης θήκης τὸ μέρος, ἔνθα τὰ ταξινομηθέντα μωσαϊκὰ ἀνευρέθησαν (εἰκ. 22). Πέμπτον τέλος ἐρρίφθη τὸ ἄχρηστον ὑλικὸν (ἀργοὶ λίθοι, κονιάματα, νεώτεραι τεθραυσμέναι κέραμοι κλπ.) ἐξω τοῦ Ναοῦ εἰς τὰ ἐρείπια τῶν καυθέντων κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν καὶ ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου οικίσκων, τῇ ἀδείᾳ τοῦ Δήμου.

3. Παρατηρήσεις περὶ τῆς τοιχοδομίας, ὀρθομαρμαρώσεως καὶ ψηφιδωμάτων τοῦ Ναοῦ γενόμεναι μετὰ τὴν πυρκαϊάν. — Ἡ περισυλλογὴ τοῦ καταπεσόντος υλικοῦ, συνδυασθεῖσα μετὰ τῆς μελέτης τῶν μερῶν, ἐξ ὧν τοῦτο κατέπεσε, προσέφερεν εἰς ἡμᾶς τὰ κατωτέρω ἀξιολογώτατα διδάγματα περὶ τῆς τοιχοδομίας, ὀρθομαρμαρώσεως καὶ ψηφιδώσεως τοῦ Ναοῦ.

α') Τοιχοδομία καὶ ἐνεπίγραφοι πλίνθοι.

Τὰ καταπεσόντα μέρη τῶν τοίχων, τῶν πεσσῶν καὶ τῶν τόξων τοῦ Ὑπερώου καὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ Ναοῦ ἔδωκαν εἰς ἡμᾶς ἀφορμὴν νὰ μελετήσωμεν τὴν τοιχοδομίαν τῶν καθ' ἕκαστον μερῶν τοῦ μνημείου, καθόσον ἐξ αὐτῆς ἡδύνατο νὰ σχηματισθῇ ἀσφαλὴς γνώμη περὶ τῆς ἡλικίας καὶ τῶν μαρτυρουμένων κατὰ καιροὺς ἐπισκευῶν τῆς Βασιλικῆς¹. Κυριώτε-

¹ Σύνοψιν περὶ τῶν τυχῶν τοῦ Ναοῦ καὶ τῶν μέχρι τοῦδε ἐξενεχθεισῶν γνωμῶν περὶ τῆς ἡλικίας καὶ τῶν κατὰ καιροὺς ἀνακαινίσεων αὐτοῦ κατὰ τὰς Πράξεις τοῦ Ἀγίου, τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς κ.λ.π. βλέπε ἐν Diehl, *Les mon. chr. de Salonique*, 1918, σελ. 63 - 67.

ρος τρόπος τῆς τοιχοδομίας εἶνε ὁ γνωστός (καὶ ἐκ τῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως)¹ διὰ πλίνθων καὶ κονιάματος ἐξ ἀσβεστοῦ ἄμμου καὶ τετριμμένων κεράμων ἢ πλίνθων (κορασανίου) κατ' ἴσα διαστήματα τρόπος· πλὴν τούτου γίνεται συχνοτάτη χρῆσις καὶ ἀργῶν λίθων μεθ' ὁμοίου κονιάματος συνδεδεμένων². Αἱ διαστάσεις τοῦ κυριωτέρου ὕλικου: τῶν πλίνθων ποικίλλουν εἰς διάφορα τοῦ Ναοῦ μέρη, κατὰ μέσον ὅρον ὅμως εἶνε $0,40 \times 0,30$ μ. καὶ ἔχουσι πάχος $0,04$ μ.³ — τὸ δὲ μεταξὺ τῶν πλίνθων κονίαμα ἔχει πάχος $0,05 - 0,06$ μ.⁴. Ἐν ᾧ ὅμως παρατηρεῖται ἀναλογία τις ὅπωςδῆποτε ὡς πρὸς τὴν τοιχοδομίαν τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ Ναοῦ, διακρίνεται ἱκανὴ διαφορὰ εἰς τὰς σφραγίδας τῶν πλίνθων. Πᾶσαι σχεδὸν αἱ καταπεσοῦσαι πλίνθοι φέρουσιν ἀναγλύφους — σκιανώτατα ἐγχαράκτους — σφραγίδας τῶν ἐργοστασίων προφανῶς, ἐξ ὧν προήρχοντο, ὡς παρατηρήθησαν ἤδη τοιαῦται ἐπὶ πλίνθων καὶ ἄλλων χριστιανικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης, Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀλλαχοῦ⁵. Κατὰ τὴν Β. ὅμως πλευρὰν καὶ τὸν Νάρθηκα ἀνευρέθησαν αἱ πλεῖσται τῶν ἐν εἰκ. 23 (Πίν. 8) παριστωμένων, ἥτοι πλίνθοι μεγαλυτέρων διαστάσεων τῶν λοιπῶν ($0,50 \times 0,34$ καὶ πάχ. $0,04, 0,06, 0,07$ ἐλάχισται δὲ καὶ $0,08$ μ.), αἵτινες ἢ φέρουσι τρεῖς ὁπὰς ἢ ἔχουσιν ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψευς τῆς πλίν-

¹ Περί βυζαντινῆς τοιχοδομίας βλ. Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris, 1883 σελ. 7 κ. ἐ. πρὸς. καὶ A. van Millingen, *Byzantine churches in Constantinople*, 1912 σελ. 23 κ. ἐ.

² Ἀργολιθοδομία παρατηρεῖται κυρίως κατὰ τὰς βάσεις τῶν τοίχων, εἰς τὰ μεταξὺ τῶν παραλλήλων μέτωπα καὶ ἐν γένει εἰς τὰς λείας ἐπιφανείας τοῦ μνημείου, οὐχὶ δ' εἰς τὰ ἐξέχοντα ἀρχιτεκτονικὰ αὐτοῦ μέλη (ὡς εἶνε τὰ ἄκρα παραστάδων, θυρῶν, παραθύρων κλπ.). Εἰς τινὰς μάλιστα παραστάδας — ὡς εἶνε αἱ πρὸ τοῦ Νάρθηκος — γίνεται χρῆσις παρῶνων πελεκητῶν λίθων, εἰς τινὰ δὲ μέρη καὶ ἰδίως εἰς τὰς βάσεις τῆς Ἀψίδος καὶ τῶν πεσσῶν τῶν πτερυγίων παρατηρεῖται τοιχοδομία ἰσοδομικὴ διὰ μεγάλων τετραγώνων πελεκητῶν λίθων, εἰλημμένων προφανῶς ἐκ ρωμαϊκῶν κτισμάτων· τέλος εἰς τοὺς πεσσούς τοῦ μέσου κλίτους ὑπάρχει ὁμοία ἰσοδομικὴ λιθοδομία εἰς ὕψος $0,75$ μ. ὁπόθεν ἄρχεται ἡ διὰ πλίνθων καὶ ἐρυθροποῦ κονιάματος τοιχοδομία.

³ Αἱ διαστάσεις πολλῶν πλίνθων (πλὴν τῶν ἐν τῷ κειμένῳ ἀναφερομένων ρωμαϊκῶν) εἶνε καὶ $0,45 \times 0,31$ μ. πάχος $0,055$ μέχρι $0,045$ μ. ἄλλαι πλὴν εἶνε $0,42 \times 0,31$, πάχος $0,045$ καὶ $0,035$ μ. Ἀξίον σημειώσεως εἶνε ὅτι αἱ πλίνθοι τῶν τόξων τοῦ Β. κλίτους, ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν ὁποίων εὐρίσκοντο τὰ καταπεσόντα μωσαϊκά, ἔχον διαστάσεις: $0,38 \times 0,37$ καὶ πάχος $0,03$ μέχρι $0,035$ μ.

⁴ Διαφορὰ ὁμοία πρὸς τὰς πλίνθους παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ πάχος τῶν κονιαμάτων· εἰς τοὺς πεσσούς λ. χ. τῶν κεντρικῶν κισσοστοιγιῶν τὸ πάχος τοῦ κονιάματος εἶνε συνήθως $0,06$ μ., εἰς τὰ μέτωπα τῶν τόξων ἔνθα ἦσαν τὰ καταπεσόντα μωσαϊκά: $0,045 - 0,035$ καὶ ἐνίοτε $0,05$ μ. Ὡς γενικὴν παρατήρησιν διὰ τὰς πλίνθους καὶ τὰ κονιάματα δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι οὐδεὶς κανὼν ἐπικρατεῖ, διαφορὰ δὲ πάχους καὶ διαστάσεων πλίνθοι εὐρίσκονται εἰς τμήματα τοίχων ἢ τόξων, ἐν οἷς παρατηροῦνται ὁμοίως ἀκανόνιστα διαστήματα κονιάματος. Σπουδαϊότητά τινα μόνον ἐνέχει ἴσως ἡ σύστασις τοῦ κονιάματος· τοῦτο εἰς τοὺς πεσσούς καὶ τὰ καταπεσόντα τόξα τῶν πλαγίων κλιτῶν καὶ τῶν Ὑπερώων εἶνε ἐρυθρόν· εἰς τοὺς τοίχους εἶνε ἀνοικτότερον, ἥτοι ἔχει ἐλάχιστην ποσότητα κόνεως περισσότερα δὲ τεμάχια ἐκ πλίνθων ἢ κεράμων· τούναντίον αἱ βάσεις τῶν τοίχων καὶ τινὰ μέρη τοῦ Νάρθηκος ἔχουσιν ὡς κονίαμα μόνον ἄσβεστον μετ' ἄμμου. Ἐκ τούτου δύναται τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ὑπῆρχε *Κανὼν τις ἢ συνήθεια κατὰ τὴν τοιχοδομίαν: νὰ φυλάσσεται δηλ. ἡ ἐκ πλίνθων ἢ κεράμων κόνις διὰ τὰ ἐσωτερικὰ μέρη τοῦ κτίσματος ἵνα γίνηται ἡ διὰ πλίνθων καὶ κονιάματος σύνδεσις στερεωτέρα, νὰ κτιζῶνται δὲ οἱ τοῖχοι διὰ κονιάματος κατωτέρας ποιότητος*.

⁵ Βλ. τὰς σφραγίδας πλίνθων ἐτέρων μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης (Ἀγίου Γεωργίου, Ἑσκί-Τζουμά, Ἀγίας Σοφίας καὶ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως) παρὰ Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1913 σελ. 76 κ. ἐ. Ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς περισυλλογῆς τῶν πλίνθων κατηρτίσθη συγκριτικὸς πίναξ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν σφραγίδων πλίνθων, ἵνα ὑποδοθῇ ἡμῶς εἰς τὸ συντελεσθῆν ἤδη ἔργον τῆς ταξινομήσεως αὐτῶν.

θον χιαστί ἢ ὠσειδῶς διπλᾶς καὶ τετραπλᾶς ταινίας ἢ γραμμὰς διὰ τῶν δακτύλων πολλάκις τοῦ πηλοπλάστου ποιηθείσας, οὕτως διατηροῦνται ἐνίοτε καὶ τὰ βαθέως ἀποτυπωθέντα ἴχνη τῶν δακτύλων· αἱ τοιοῦτου εἵδους πλίνθοι, ὅμοιαι τῶν ὁποίων δὲν ἀνευρέθησαν ἀλλαχοῦ τοῦ Ναοῦ, προέρχονται προφανῶς ἐξ ἀρχαιοτέρων, ρωμαϊκῶν χρόνων, κτισμάτων ἢ λουτρῶν καὶ δύνανται ὅπωςδῆποτε νὰ μαρτυρήσωσι τὴν παλαιότητα τῶν μερῶν, ὅθεν κατέπεσον¹. Τοῦναντίον αἱ ἐπὶ τῶν περυγίων συλλεγεῖσαι πλίνθοι καὶ ἐκ τῶν καταπεσόντων τόξων τῶν Ὑπερῶν αὐτῶν προερχόμεναι ἦσαν μικρότεραι (0,29 × 0,29 καὶ πᾶς 0,025 μ.) πρασινωποῦ μάλιστα χρώματος καὶ ἄνευ σφραγίδων, δυνάμεναι νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς μαρτυρίαι μεταγενεστέρων προσθηκῶν εἰς τὸν Ναόν (πρβλ. τὰ ἄνω καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰκ. 23 Πίν. 8 δύο μικρότερα τῶν ἄλλων τεμάχια). Πᾶσαι αἱ ἄλλαι πλίνθοι, αἱ περισυλλεγεῖσαι ἐκ τοῦ μέσου κλίτους καὶ τῆς καταπεσούσης δεξιᾶς κιονοστοιχίας εἶνε ὅμοιαι τῶν ἐν εἰκ. 24 - 26 Πίν. 8 καὶ 9 παριστωμένων. Αἱ μετὰ σφραγίδων αὗται πλίνθοι δύνανται νὰ διακριθῶσιν εἰς τρεῖς κατηγορίας:

1^{ον} Εἰς πλίνθους, ἐν αἷς παρατηροῦνται μόνον χριστιανικὰ σύμβολα, ὡς εἶνε ὁ σταυρὸς μὲ τὰς διαφόρους αὐτοῦ μορφάς (εἰκ. 24 Πίν. 9).

2^{ον} Εἰς πλίνθους, ἐν αἷς ἀναγινώσκονται ἔν, δύο μέχρι τεσσάρων γραμμάτων συμπλεκόμενων (+N + A ἢ A + ENT = ἐπικρατέστεραι σφραγίδες τῶν πλίνθων τῆς Β. πλευρᾶς καὶ τοῦ Νάρθηκος — ΒΛΙΜ ἢ ΒΝΜ = ἐπικρατέστεραι σφραγίδες περισυλλεγεῖσαι ἐκ τοῦ μέσου κλίτους — ΒΕ ἢ VEB = ἐπικρατέστεραι σφραγίδες τῆς Ν. πλευρᾶς), μετὰ ἢ ἄνευ σταυρῶν, ἀστέρος κλπ. (εἰκ. 25 Πίν. 9).

3^{ον} Εἰς πλίνθους μετὰ μονογράμμάτων (ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ:). πτηνῶν ἐντὸς διπλοῦ κύκλου καὶ τοῦ ὀνόματος ΖΩCΙΜΟΣ βουστροφιδὸν ἀποτυπωμένου (εἰκ. 26 Πίν. 8).

Συγκρινόμεναι αἱ πλίνθοι αὗται τοῦ Ἁγίου Δημητρίου πρὸς ἀναλόγους μετὰ σφραγίδων πλίνθους δημοσιευθείσας μέχρι σήμερον παρουσιάζουσι χαρακτηριστικὴν ποικιλίαν, κατηρτίσαμεν δὲ διὰ τοῦτο ἐντὸς τοῦ Ναοῦ καὶ ἀριστερὰ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους ὁλόκληρον συλλογὴν, ἣν ὁ βουλόμενος δύναται νὰ μεταχειρισθῇ διὰ συγκριτικὴν μελέτην, καταρτίζομεν δὲ καὶ Corpus τῶν σφραγίδων τούτων, ὃν δείγματα μόνον παρουσιάσαμεν ἄνωτέρω.

Τὰ ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς τοιχοδομίας καὶ τῶν μετὰ σφραγίδων πλίνθων συμπεράσματα, ἐν συναφείᾳ πρὸς τὰς πηγὰς καὶ τὰς μέχρι τοῦδε ἐξενεχθείσας περὶ τῆς ἡλικίας τοῦ Ναοῦ γνώμας, ἐκτίθενται πλατύτερον ἄλλαχού.

β') Ὁρθομαρμαρώσεις.

Σπουδαίαν ὁμοίως συμβολὴν εἰς τὴν γνώσιν ἡμῶν περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπικολλήσεως τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν χριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν Ναῶν δίδει ἡ ἐπελθοῦσα καταστροφή ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Κατὰ τὴν πυρκαϊὰν ἄλλαι μὲν πλάκες τῆς κοσμούσης τὸ μέσον κλίτος καὶ τὸν Νάρθηκα τοῦ Ναοῦ ὀρθομαρμαρώ-

¹ Δὲν δύναται τις βεβαίως νὰ διῴχυρισθῇ ὅτι ὁλόκληρος ἡ Β. πλευρὰ καὶ ὁ Νάρθηξ μετὰ τῶν Ὑπερῶν των, ὡς εἶχον ταῦτα πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς, εἶνε τ' ἀρχαιότερα μέρη τοῦ Ναοῦ, ἀφ' οὗ καὶ ἡ κιονοστοιχία τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους ἦτο ὁμοίως ἀκανόνιστος ὡς ἡ τοῦ δεξιοῦ καὶ εἰς τινὰ μέρη τῶν τόξων αὐτῆς παρετηρήθησαν μικροὶ ἀργοὶ λίθοι ἐμβαπτισμένοι εἰς τὸ κονίαμα πρὸς συμπλήρωσιν, ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν ἐν σπουδῇ γενομένην πρὸς τὰ μέρη ταῦτα ἐργασίαν· ἡ ἐμφάνισις ὅμως ἀφ' ἑτέρου (ἐπὶ τῶν κατὰ τὰ ἄκρα τοῦ Ὑπερώου τοῦ Νάρθηκος τόξων) μωσαϊκῶν τοῦ Ε' αἰῶνος ἐντοιχισμένων εἰς βυζαντινοὺς χρόνους (βλ. κατωτέρω), συνδυαζομένη πρὸς τὰς περισυλλεγεῖσας πλίνθους δύναται νὰ μαρτυρήσῃ τὴν ἔκτασιν τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ Ζ' αἰῶνος, καθὼς μαρτυρεῖ, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ τὸ σχῆμα τοῦ πρώτου Ναοῦ.

σεως¹ κατέπεσον ἐντελῶς καὶ ἐθρυμματίσθησαν, ἐφανερῶς δ' οὕτως ὁ χώρος ἢ ὁ γυμνὸς τοῖχος καὶ τὰ ἐν αὐτῷ συνδετικά ὑλικά, δι' ὧν εἶχον αὐταὶ ἐπικολληθῇ, ἄλλαι ἐθραύσθησαν κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ τέλος ἄλλαι παρέμειναν ἄθικτοι — οὕτω δὲ δίδεται σπανία εὐκαιρία πρὸς μελέτην τοῦ τρόπου τῆς ἐπικολλήσεως τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ὑπὸ τῶν χριστιανῶν τεχνιτῶν τῶν συνεχισάντων τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν.

Ὁρθομαρμάρωσις Νάρθηκος. Αἱ μεγάλαι πλάκες, αἱ κοσμοῦσαι τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ Τριβήλου, ἀντέσχον ὅπως δὴ ποτε πλειότερον κατὰ τὴν πυρκαϊάν· αἱ ἐλάχισται καταπεσοῦσαι ἐνταῦθα πλάκες ἔδειξαν εἰς ἡμᾶς ὅτι ἡ τεχνικὴ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ μέρους τούτου ἦτο ἡ ἐξῆς: ἐπὶ τοῦ χώρου ἢ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, ἣν ἐμελλε νὰ καταλάβῃ ἡ πλάξ, ἐτίθετο σύνηθες κονίαμα ἐξ ἀσβέστου καὶ κόνεως ἐκ πλίνθων εἴτε κατὰ διαστήματα (ὡς βῶλοι) εἴτε καὶ ἡπλοῦτο τοῦτο ἐφ' ὅλης τῆς ἐπιφανείας· ἐπ' αὐτοῦ προσηρμόζετο ἡ πλάξ καὶ ἐξησφαλίζετο δι' ἡλῶν², εἴτα δὲ ἐχύνετο κατὰ τοὺς ἄρμους αὐτῆς μαστίχη μετὰ πίσης, ἥτις, τῇ βοηθείᾳ λεπτῶν πλακῶν ἐκ σχιστολίθου³, ἐπέφερε τὴν τελειάν ἄρμωγὴν. Εἰς ὅσα μέρη ἡ πλάξ συνέπιπτε πρὸς τὰς κυρίας γραμμὰς τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ ὅλου τοίχου ἐτίθετο ὀδοντωτὴ **ζεῦξις**, ἥτις προσηρμόζετο ἐπὶ τῆς πίσης τῆς ἀπλουμένης καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ μέρους, ὃ ἐμελλε νὰ καταλάβῃ ἡ μικροτέρα πλάξ ἢ φθάνουσα μέχρι τοῦ ἄκρου τοῦ τοίχου. Κατὰ τὴν πυρκαϊάν ἡ πίσσα αὕτη μετὰ τῆς μαστίχης ἀνέλυσαν ἕνεκα τῆς θερμότητος καὶ ἡ τῆξις αὐτῶν ἐπέφερε σοβαρὰς βλάβας εἰς τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τοῦ Νάρθηκος, ὡς βλέπει τις εἰς τὴν παρατιθεμένην εἰκόνα 27 (Πίν. 10).

Ὁρθομαρμάρωσις κιονοστοιχιῶν μέσου κλίτους. Ὁμοίος τρόπος συγκολλήσεως καὶ προσαρμογῆς παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰς μεγάλας πλάκας τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τῶν τεσσάρων πεσσῶν τῶν δύο κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους καὶ εἰς τὰς μετρίου μεγέθους πλάκας τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τῆς στεφάνης καὶ τῶν μετώπων τῶν τόξων τῶν αὐτῶν κιονοστοιχιῶν. Κατὰ τὴν συγκόλλησιν τῶν πλακῶν τούτων ἐλλείπει ἐνίοτε ἡ πίσσα μετὰ τῆς μαστίχης⁴, παρατηρεῖ-

¹ Ἡ ἐκ πρασινίζοντος θεσσαλικοῦ, λευκοῦ προκοννησιακοῦ καὶ λευκοφαίου ἢ ἐρυθροῦ λίθου τῆς Σκύρου ὀρθομαρμάρωσις τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου δύναται νὰ διακριθῇ εἰς τὴν διὰ **μεγάλων μαρμαρίνων πλακῶν** ἐπένδυσιν τοῦ μεσοτοίχου τοῦ Νάρθηκος κατ' ἀμφοτέρους αὐτοῦ τὰς ὄψεις (μόνον τοῦ παρὰ τὸν λεγόμενον τάφον τοῦ Ἀγίου τμήματος τοῦ μεσοτοίχου λείπει ἡ ὀρθομαρμάρωσις καταπεσοῦσα εἰς βυζαντινοὺς ἔτι χρόνους) καὶ τῶν 4 μεγάλων πεσσῶν τῶν δύο κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους (τῶν ἐπενδεδυμένων κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς) — καὶ εἰς τὴν διὰ **μετρίου μεγέθους πλακῶν** ἐπένδυσιν τῆς στεφάνης καὶ τῶν μετώπων τῶν τόξων τῶν αὐτῶν κιονοστοιχιῶν. Πλὴν τῆς τοιαύτης ὀρθομαρμαρώσεως, παρατηρεῖται εἰς τὰς κάτωθεν ἐπιφανείας τῶν τόξων τοῦ Τριβήλου τοῦ Νάρθηκος καὶ τινων τόξων τῶν πτερυγίων δισκόσμησις διὰ πολυσχῆμων πλακιδίων ἐν εἴδει μωσαϊκῶν. Τέλος κατὰ τὰ μέτωπα τῶν τόξων, ποικίλων σχημάτων καὶ διαφόρων χρωματισμῶν πλακίδια ἀπετέλουν τὰς γνωστὰς **ιδιαιζούσας ἐνθετικὰς διακοσμήσεις** (incrustation).

² Εἰς ἐκάστην πλάκα τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ μέρους τούτου τοῦ Νάρθηκος παρατηροῦνται τρεῖς ἡλοὶ εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς καὶ ἀνά δύο εἰς τὰς στενάς.

³ Συνήθως ἵνα ἐφαρμοσθῇ τελείως ἡ πλάξ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου ἐτίθεντο κάτωθεν λεπτὰι πλάκες μέλανος σχιστολίθου, ἐφ' ὧν μάλιστα ἐτίθετο ἡ πίσσα ἢ ἐπικολλωμένη οὕτως ἐπὶ τῆς πλακός.

⁴ Εἰς τὰς πλάκας τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τῶν μερῶν τούτων παρατηρεῖ τις ὅτι ἐπικρατεῖ εἰς μὲν τοὺς πεσσοὺς ἡ διὰ βῶλων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ δεχομένου τὴν μαρμαρίνην πλάκα ἐναπόθεσις τοῦ κονιάματος, εἰς δὲ τὴν στεφάνην τῶν τόξων ἢ δι' ὁμοίου κονιάματος πλήρωσις ὁλοκλήρου τῆς ἐπιφανείας· μόνον εἰς τὰ ψηφιδώματα (incrustation) τῶν μετώπων τῶν τόξων ἐπικρατεῖ τὸ ἐν σχήματι βῶλων κονίαμα· ἂν ἤδη ὁ τρόπος οὗτος τῆς ὀρθομαρμαρώσεως συνδέεται μὲ λόγους ἀκουστικῆς εἶνε ὑπόθεσις, ἣν δὲν δύναται τις νὰ παρίδῃ.

ται ὁμως πλειοτέρα ἢ χρῆσις τῶν λεπτῶν ἐκ σχιστολίθου πλακῶν. Εἰς τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τοῦ μέσου κλίτους σπουδαίαν σημασίαν ἔχουν αἱ ζευξεις, αἵτινες ἀκολουθοῦσαι τὴν καμπύλην γραμμὴν τῆς στεφάνης τῶν τόξων καὶ εἰς δύο σειρὰς ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τῶν πεσσῶν τιθέμεναι προσδίδουσι χάριν εἰς τὴν ὅλην διὰ μαρμάρων διακόσμησιν τοῦ μέσου κλίτους τοῦ Ναοῦ.

Ἡ ἐνθετικὴ διακόσμησις (incrustation). Ὡς ἰδιάζων εἶνε ὁ τρόπος τῆς διακοσμῆσεως τῶν μετώπων τῶν τόξων τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους διὰ τετραγώνων περικλειόντων διάφορα γεωμετρικὰ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ σχήματα ἐν εἵδει ψηφιδωμάτων¹. Ἐπὶ τοῦ σχηματιζομένου κατὰ τὰ μεταξὺ δύο τόξων μέτωπα τετραγώνου χώρου, ἔνθα ἔμελλε νὰ τεθῇ τὸ κόσμημα, ἐτίθετο ἐν εἵδει βῶλων κονίαμα καὶ ἐπ' αὐτοῦ προσηρμόζοντο ἀκτινοειδῶς λεπτοὶ κέραμοι ἢ τμήματα τεθραυσμένου πηλίνου ἀγγείου, κατὰ τὸ μέσον τῶν ὁποίων ἐσχηματίζετο προεξέχον διὰ πηλοῦ ἔξ ἀργιλώδους χρώματος καὶ διὰ γύψου τὸ κύριον κόσμημα ἐν εἵδει κύκλου, ρόμβου κλπ. Τὸ περίγραμμά τοῦ κοσμήματος τούτου ἐξησφαλίζετο διὰ στεφάνης ἐκ λεπτῆς μαρμαρίνης κυρτῆς ράβδου, εἴτα περὶ τὸ κέντρον τοῦτο ἐπεκολλῶντο διὰ πίστεως καὶ μαστίχης μαρμάρινα πολύχρωμα πλακίδια, δι' ὧν ἀπετελοῦντο ποικίλα γεωμετρικὰ καὶ φυτικὰ κοσμήματα. Τ' ἄνωτέρω διευκρινίζει ἡ παρατιθεμένη ἐνταῦθα εἰκὼν 28 (Πίν. 11).

Ἡ ἑτέρα ὄψις τῶν τόξων τούτων, ἡ βλέπουσα πρὸς τὰ πλάγια κλίτη, ὡς ἀπέδειξεν ἡ ἐκκαθάρισις αὐτῶν ἀπὸ τῶν τουρκικῶν κονιαμάτων, κοσμεῖται ὑπὸ γραπτῶν ἐλικοειδῶν ἐν εἵδει ἀραβουργήματος διακοσμῆσεων, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων διαγράφονται κύκλοι μιμούμενοι ὀρθομαρμάρωσιν, εἰς θέσιν ἀντίστοιχον πρὸς τὰς ἐνθέσεις τῆς ἑτέρας πλευρᾶς. Ἀνωθεν, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 29 Πίν. 11, σχηματίζεται δευτέρα ζώνη, κοσμουμένη δι' ἀντιμετώπων ταῶν, ἐκατέρωθεν ἀγγείου παριστωμένων, καὶ διὰ φυτικῶν τριφυλλῶν κυρίως διακοσμῆσεων ἢ τεχνοτροπία τῶν ταῶν εἶνε ὁμοία πρὸς τὴν ἄνω ζώνην τῆς εἰκ. 31, Πίν. 12, καὶ ἐπομένως ἡ διακόσμησις αὕτη τῶν τόξων δύναται ὁμοίως πρὸς τὰς ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου ἀνευρεθείσας τοιχογραφίας (βλ. κατωτέρω) νὰ χρονολογηθῇ.

γ') Μωσαϊκά.

Ἐκ τῶν καταπεσόντων ψηφιδωτῶν τοῦ Β. κλίτους, τὴν περισυλλογὴν τῶν ὁποίων ἐξεθέσαμεν ἄνωτέρω, ἄλλα μὲν ἀνευρέθησαν εἰς μικρὰ τεμάχια διατηροῦντα τ' ἀσβεστώματα ἐφ' ὧν εἶχον ἐπικολληθῇ, ἄλλα δὲ ὡς διαλελυμένα ψηφίδες. Ὡς γνωστόν, ἡ χρονολογία τῶν μωσαϊκῶν τούτων μεγάλως ἡμφισβητήθη καθὼς ἐνέχει πολλὰ προβλήματα καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν ἢ κυριαρχοῦσα γνώμη εἶνε ὅτι ταῦτα ἀνάγονται εἰς διαφόρους ἐποχὰς καὶ ἔνεκα τῶν ἐπιγραφῶν των ἀλλὰ καὶ διότι ἐκάστη εἰκὼν ἐπλαισιούτο διὰ ταινίας ἰδίου σχήματος². Ἐκθέτοντες εἰς τὴν προσηκῇ μελέτην ἡμῶν πάσας τὰς λεπτομερείας τὰς παρατηρηθείσας κατὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν τεμαχίων καὶ τὰ κατὰ τὴν σύγκρισιν αὐτῶν πρὸς τὰ διασωθέντα μωσαϊκά, ἀρκοῦμεθα ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν, ὅτι εἰς πάντα τὰ περισυλλεγένη τεμάχια παρατηρήθη ἡ αὐτὴ τεχνικὴ ἐκτέλεσις, ἥτις οὐσιωδῶς διαφέρει ἀπὸ τῆς ψηφιδώσεως τοῦ ΙΑ' κ. ἐ. αἰώνων, καθ' οὗς καὶ τριπλοῦν ἐπίχρισμα παρατηρεῖται — ἐν ᾧ τὰ καταπεσόντα ἔχουσι δύο μόνον ἐπι-

¹ Πλὴν τῶν μετώπων τῶν τόξων τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν ὑπῆρχον καὶ κατὰ τὰ ἄκρα τῆς ἀνατολικῆς ὀψews τοῦ Τριδίου τοῦ Νάρθηκος ὀρθογώνια κοσμήματα ἐν εἵδει θυρίδων, ὁμοίας τεχνικῆς. Αὐτὰ κατέπεσον. Τὰ σχήματα τῶν διακοσμῆσεων τούτων βλέπε ἐν Diehl, Le Tourneau et Saladin. Les monuments chr. de Salonique, λεύκωμα, Πίν. XIX.

² Βλέπε περίληψιν τῶν περὶ τῶν μωσαϊκῶν τούτων ἐξενεχθεισῶν γνώμῶν ὑπὸ Παπαγεωργίου, Οὐσιπένσκη κ. ἄ. ἐν Diehl, ἑ. ἄ. σελ. 94 κ. ἐ.

χρῖσματα — καὶ ἤλοι ὑπὸ τὰς ψηφίδας, ἐν ᾧ οὐδένα τοιοῦτον ἀνέυρομεν εἰς τὰ περισυλλεγένητα τοῦ Β. κλίτους ψηφιδωτά¹. Οἱ μεταξὺ τῶν ἀραιῶς τεθειμένων ψηφίδων χρωματισμοὶ τοῦ ἐπιχρίσματος εἶνε ἄξιοι ἰδιαίτερας προσοχῆς καὶ δύνανται νὰ προβληθῶσιν ὡς ἀξιολογώτατα δείγματα καλλιτεχνικῆς τοῦ ψηφοθέτου ἀντιλήψεως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἐπικεκολλημένας σχεδὸν ψηφίδας τοῦ Δαφνίου καὶ Ὁσίου Λουκά καὶ τὰ μονόχροα αὐτῶν ἐδάφη· ἀλλὰ περὶ τούτων θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν ἐκτάσει εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν μελέτην.

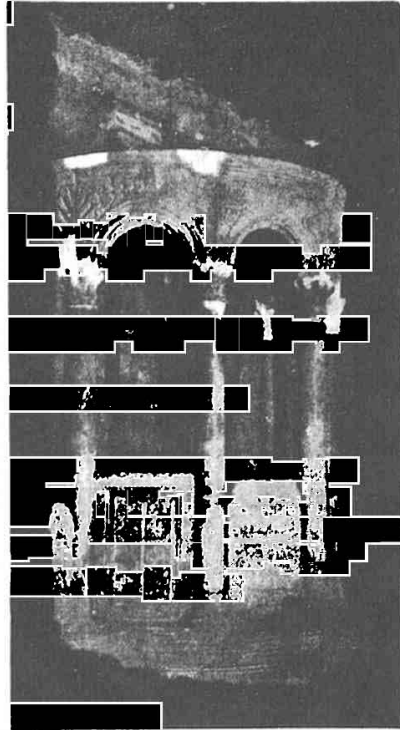
Εἰκ. 43γ. Θωράκιον (περισυλλεγὲν ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ Ναοῦ).

¹ Πρὸς περὶ τῆς τεχνικῆς ἐκτελέσεως τῶν ψηφιδωτῶν Millet, *Le monastère de Daphni*, Paris, 1899, σελ. 165 κ. ἑ., Schultz and Barnsley *The monastery of Saint Luke of Stiris in Phokis*, Londres, 1901, σελ. 42 κ. ἑ. καὶ ἄλλ.

Β' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Αί ανωτέρω έκτεθεισαι εργασίαι τῆς ἐξασφαλίσεως τῶν ἐρειπίων καὶ τῆς περισυλλογῆς τοῦ καταπεσόντος ὕλικου, αἱ ἐκτελούμεναι εἰς ἓν τῶν ἱστορικωτέρων μνημείων τῆς Ἀνατολῆς, ἐπόμενον ἦτο νὰ συμβαδίσωσι μετὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης αὐτοῦ, περὶ τῆς κτίσεως καὶ τῶν τυχῶν τοῦ ὁποίου πλεῖστα προβλήματα ἀναμένουν εἰσέτι τὴν λύσιν των. Ἡ τοιαύτη ἔρευνα εἶχε καὶ πρακτικόν τινα λόγον· κατὰ μῆκος δηλ. τῶν τοίχων, τῶν ἐπεσκευασμένων προφανῶς εἰς τουρκικοὺς χρόνους¹, εἶχον σχηματισθῇ ὅλαι ἔνεκα τῆς καύσεως τῆς ἐκεῖ ὑπαρχούσης ἀφθόνου ξυλοδεσίας, περὶ τῶν ὁποίων ἔπρεπε νὰ ληφθῶσι μέτρα — ἐν ᾧ ἀφ' ἐτέρου τὸ ἔδαφος τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους τοῦ παρεκκλησίου, τοῦ ἐκτισμένου κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ δεξιοῦ πτερυγίου τοῦ Ναοῦ (βλ. εἰκ. 18) ὑπεχώρησε κατὰ τὴν πυρκαϊὰν καὶ εἶχεν ἀναφανῆ ὑπόγειος Στοὰ εἰς βάθος 3 μ., ἀριστερὰ τῆς ὁποίας ὑπῆρχε κόγχη, ἥς τὸ κάτω μέρος εἶχε φραχθῇ δι' ἀργολιθοδομίας εἰς νεωτέρους χρόνους. Ἐνομίσαμεν ὅθεν ἐπ'ἀνάγκης νὰ στρέψωμεν τὴν προσοχὴν καὶ εἰς τὰ σημεῖα ταῦτα καὶ προέβημεν ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν κατάρριψιν τῶν τουρκικῶν κονιαμάτων τῶν τοίχων καὶ ἀφ' ἐτέρου εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἀναφανείσης ὑπογείου Στοᾶς τοῦ παρεκκλησίου.

1) Ἐκκαθάρισις τῶν τοίχων ἀπὸ τῶν τουρκικῶν ἀσβεστωμάτων. Ἡ ἐκκαθάρισις τῶν ἀσβεστωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ Ναοῦ ἔδωκεν ἱκανοποιητικώτατα ἀποτελέσματα, καθόσον ἀνεφάνη οὐ μόνον ἡ ἀρχαία ὄψις τοῦ μνημείου ἀλλὰ καὶ πλῆθος σπουδαιοτάτων τοιχογραφιῶν. Οὕτω κατὰ **τὴν νοτίαν πλευρὰν** εἰς μὲν τὸν τοῖχον τοῦ Ὑπερφῶου (ἔνθα διεκρίνοντο πρὸ τῆς πυρ-

Εἰκ. 30. Τὸ Κιβώριον τῆς Κρύπτης τοῦ Ναοῦ.

¹ Αἱ νεωτέρων χρόνων ἐπισκευαὶ δύνανται νὰ διακριθῶσιν εἰς τουρκικὰς ἐπισκευὰς γενομένας ἅμα τῇ μεταβολῇ τοῦ Ναοῦ εἰς Τζαμίον καὶ εἰς ἐπισκευὰς τῶν ἐτῶν 1841 καὶ 1907. Αἱ πρῶται ἐγένοντο εἰς τὸ τότε ἴσως καταπεσόν δι' ἄγνωστον αἰτίαν δεξιὸν ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὅπερ ἐπανεκτίσθη δι' ἀργολιθοδομίας μετὰ ξυλοδεσίας, πρὸς μείζονα δ' ἴσως ἀσφάλειαν τότε ἐφράχθη καὶ ἡ δεξιὰ Πύλη τῆς πλευρᾶς ταύτης καὶ τὰ δίλοβα παράθυρα τοῦ δεξιοῦ κλίτους, ἐκτίσθησαν δὲ αἱ τρεῖς κολοσσιαῖαι ἀντηρίδες κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως τοῦ νοτίου τοίχου. Ὁμοίων χρόνων ἐπισκευαὶ εἶνε αἱ ἐνισχύσεις τῶν ἐκατέρωθεν τῆς Ἀψίδος μεγάλων τόξων, τμήματά τινα τοίχων κειμένων ἀνωθεν τῆς κλίμακος τοῦ δεξιοῦ Ὑπερφῶου (πρβλ. ἀνωτέρω), καὶ ἡ καταπεσοῦσα σειρὰ τόξων τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ Ὑπερφῶου τοῦ ἀριστεροῦ πτερυγίου. Νεώτεραι τούτων τουρκικαὶ ἐπισκευαὶ (πιθανὸν τῶν ἐτῶν 1841 καὶ 1907) εἶνε ἡ ἔμφραξις τῶν παραθύρων τῶν Ὑπερφῶων τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ τὸ ἀνοιγμα εἰς τινὰ τούτων στενῶν παραθύρων κατὰ τὸ σύνηθες τουρκοπερικὸν σύστημα κ. ἄ.

καὶ ἄς ἐπὶ μικρὰ καὶ στενὰ παράθυρα τουρκικῶν χρόνων) ἀνεφάνη σειρὰ παραθύρων, ἥτοι ἐξάλοβον κατὰ τὸ μέσον, τρίλοβον δεξιὰ καὶ τρία μεμονωμένα παράθυρα ἀριστερὰ, κεκλεισμένα δι' ἀργολιθοδομίας ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἵτινες εἰς τινὰ ἐξ αὐτῶν εἶχον ἀνοίξει τὰ προσδίδοντα ὄψιν Τζαμίου ἐπὶ μικρὰ τουρκοπερσικοῦ ρυθμοῦ παράθυρα (βλ. εἰκ. 6, 17 εἰς Πίν. 2 καὶ 6 πρβλ. καὶ εἰκ. 13) — εἰς δὲ τὸν τοῖχον τοῦ κάτω ὁρόφου ἢ τοῦ δεξιοῦ κλίτους τοῦ Ναοῦ ἀνεφάνησαν κατὰ σειρὰν δίλοβα παράθυρα χωριζόμενα διὰ κιονίσκων μετ' ἐπικράνων φερόντων ἀναγλύπτους σταυροὺς (εἰκ. 17 Πίν. 6)· ἡ στεφάνη τῶν τόξων τῶν διασφίξει γραπτὰς καρδιοσχῆμους διακοσμήσεις.

Τὰ μεταξὺ τῶν παραθύρων τούτων καὶ τῶν θυρῶν τῆς νοτίας πλευρᾶς μέρη τῶν τοίχων εὐρέθησαν κεκοσμημένα διὰ τοιχογραφιῶν, ὧν δείγματα προσάγονται ἐνταῦθα (εἰκ. 31-33). Ἡ εἰκὼν 31 (Πίν. 12) παριστᾷ τὸν Ἀγ. Δημήτριον εἰς στίσιν δεομένου, ὡς εἰκονίζεται εἰς τὰ καταστραφέντα ψηφιδωτὰ τοῦ Β. κλίτους μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐν ταύτῃ δύο ἄγγελοι ἄνωθεν τῶν ὤμων τοῦ ἐναποθέτουσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς στέφανον· ἡ παράστασις εὐρίσκεται ἐντὸς πλαισίου, ἔχοντος ἀρχιτεκτονικὸν βάθος, ἡ δὲ ἄνωθεν αὐτῆς ζώνη κοσμεῖται διὰ τῶν ἐκατέρωθεν σταυροῦ· κάτωθεν τῆς εἰκόνης ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή μετὰ προτασσομένου μονογράμμου τοῦ Χριστοῦ:

ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ Κ/ Σ(ωτηρίας)
ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΚΑ

Ἡ εἰκὼν 32 (Πίν. 13) εὐρίσκεται δεξιὰ τῆς πρώτης· παρίσταται Βασιλικὴ ἔχουσα πρόστοον κατὰ μίαν τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς, ἡσφαλισμένον ἀπὸ τοῦ ἐδάφους διὰ θωρακίων καὶ κεντρικὴν εἴσοδον κατὰ τὴν μόλις διαφανομένην στενὴν πλευράν, ἄνωθεν δὲ τὴν ἐπιγραφὴν μετ' ὁμοίου πρὸς τὴν προηγουμένην εἰκόνα προτασσομένου μονογράμματος:

Η ΑΓΙΑ ΕΚΛΗCΙΑ Η ΕΝ ΤΩ CΤ(αδίῳ).

Ἐν τῷ προστώῳ τοῦ Ναοῦ (ὅστις ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς εἶνε αὕτη ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ὁρωμένη βεβαίως ἐκ τῆς Ν. αὐτῆς πλευρᾶς) εὐρίσκονται ἀνδρικά καὶ γυναικεῖα πρόσωπα, ἅτινα ἐντρομα ὑψώνουν τὰς χεῖράς των ἐν εἵδει δεισίσεως ἢ αἰωροῦνται ἀπηγγονισμένοι, βάρβαροι δὲ διακρίνονται διαιτυπῶντες διὰ τοῦ δόρατος γυναικας, ἐν ᾧ κάτωθεν τῆς Στοᾶς δεξιᾷ μὲν παρίσταται ὁμοῖος βάρβαρος, ἀριστερὰ δὲ ἄγγελος ἱπτάμενος ἔτι καὶ διευθυνόμενος πρὸς αὐτόν. Καὶ ἡ εἰκὼν αὕτη εὐρίσκεται ἐντὸς πλαισίου ἔχοντος κόσμημα προσομοιάζον πρὸς τὸ λέσθιον κυμάτιον, ἡ ἄνωθεν δὲ τῆς εἰκόνης ζώνη (μὴ παριστωμένη ἐν τῇ εἰκ. 32) ἔχει σταυρὸν ὁμοῖον πρὸς τὸν τῆς εἰκόνης 31 καὶ ἀριστερὰ τούτου νῆσσαν καὶ κάλαθον πλήρη καρπῶν.

Ἡ εἰκὼν 33 (Πίν. 14) εἶνε συνέχεια τῆς ἀνωτέρω περιγραφείσης καὶ ἀποτελεῖ μετ' αὐτῆς μίαν σύνθεσιν, ἥς τὸ μέσον κατεστράφη διὰ τοιρκικοῦ κατὰ τὸ μέρος τοῦτο ἀνοίγματος¹. Ἐν αὐτῇ εἰκονίζεται ἔφιππος ἀνὴρ, τὴν κεφαλὴν τοῦ ὁποίου, μετὰ διαδήματος κοσμουμένην, περιβάλλει φωτοστέφανος· φέρει τὴν χλαμύδα τοῦ πολεμιστοῦ, εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὰ ἦνία τοῦ πολυτελῶς κεκοσμημένου ἵππου του. Προηγούνται αὐτοῦ δύο

¹ Τὸ σημερινὸν τουρκικὸν τοξοειδὲς ἀνοίγμα, οὗτινος τμῆμα διακρίνεται ἐν τῇ εἰκόνι, ἀρχικῶς ἦτο ἀνακουφιστικὸν τόξον, ὡς ἦσαν ἐν χρήσει τοιαῦτα ἐν τῇ τοιχοδομίᾳ κατὰ τοὺς βυζαντινούς χρόνους· ὁμοία ἄλλως τε παρατηρήθησαν εἰς τὰς πλευρὰς τοῦ Ναοῦ μὴ ἀνοιχθέντα ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ὅτι ἡ εἰκὼν ἐξηκούθῃ, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ διακρινομένου κάτωθεν καὶ δεξιὰ τῶν ἐφήδων ποδὸς τρέχοντες πολεμιστοῦ.

ἔφηβοι, φέροντες χιτῶνα στενόσημον καὶ κόμμωσιν ἐπιμελεημένην, ἔπονται δὲ ἔφιπποι καὶ πεζοὶ πολεμισταί. Εἰς τὸ βάθος καὶ δεξιὰ τῆς εἰκόνος παρίσταται τεῖχος¹, ὅπισθεν δὲ τούτου διακρίνονται ἀναπηδῶσαι γλῶσσαι πυρὸς καὶ ἀνυψούμενα νέφη καπνοῦ.

Ἡ τεχνοτροπία τῶν εἰκόνων τούτων μὲ τ' ἀρχαιοπρεπῇ συμπλέγματα τῶν ὀπισθεν τοῦ ἐφίππου πολεμιστοῦ ἱππέων καὶ πεζῶν, τῶν ἐν τῇ Στοᾷ τοῦ Ναοῦ σκηνῶν τρόμου καὶ ἰδίως τῆς εἰκονιζούσης τοὺς κρεμαμένους καὶ θανατουμένους ὑπὸ τῶν βαρβάρων, εἶνε ἀψευδῆ μαρτύρια τῆς ἡλικίας τῶν τοιχογραφιῶν, αἵτινες δύνανται μέχρι τοῦ Ζ' αἰῶνος ἀσφαλῶς νὰ χρονολογηθῶσι.

Πλὴν τῶν τοιχογραφιῶν τούτων, τὴν λεπτομερῇ ἀνάλυσιν τῶν ὁποίων δίδομεν εἰς τὴν προσεχῇ μελέτῃ ἡμῶν, ἀνεφάνησαν εἰς πάσας σχεδὸν τὰς ἐσωτερικὰς ἐπιφανείας τῶν τοίχων τοῦ μνημείου εἰκόνες (βλ. εἰκόνα Θεοτόκου 34 Πίν. 16), δυνάμεναι νὰ λύσωσι πλεῖστα προβλήματα τῆς ἡλικίας τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ μνημείου, χαρακτηριστικώταται διακοσμήσεις (πρβλ. εἰκ. 29 Πίν. 11) καὶ τινὰ *ψηφιδωτά*, ὡς τὸ προσαγόμενον ἐνταῦθα ἐν εἰκόνι 35 Πίν. 15 καὶ ἀνευρεθὲν ἄνωθεν τοῦ ἀριστεροῦ ἀνοίγματος τοῦ Νάρθηκος². Ἐν τῇ διασωθείσῃ ἀριστερᾷ γωνίᾳ τοῦ μωσαϊκοῦ παρίσταται ἄγγελος μὲ ἀνοικτὰς πτέρυγας ἐν μέσῳ νεφῶν, ὑποδηλουμένων δι' ἐπαλλήλων ἀκανονίστων ἐλικοειδῶν γραμμῶν, κρατεῖ δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς σάλπιγγα, δι' ἧς σαλπίζει οἶονεὶ τὴν δόξαν τοῦ κάτωθεν παριστωμένου ἁγίου, ὅστις προφανῶς εἶνε ὁ Δημήτριος, ὡς ἀποδεικνύει σύγκρισις τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἐνδύματος πρὸς τὰς διασωθείσας ψηφιδωτὰς εἰκόνας τῶν παραστάδων τοῦ Τέμπλου. Εἰς τὰς ἀνατολικὰς πάλιν πλευρὰς τῶν παραστάδων τούτων, τὰς ἐνισχυθείσας, ὡς γνωστόν, ὑπὸ τῶν Τούρκων ἵνα πληρωθῶσι τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ βήματος ὑψηλὰ τόξα δι' ἐπαλλήλων μικροτέρων τόξων πρὸς μείζονα αὐτῶν ἀσφάλειαν (πρβλ. εἰκ. 19 Πίν. 7), ἀνεφάνησαν δύο μεγάλα μωσαϊκὰ ὕψους 2 μ. καὶ πλάτους

¹ Τὸ τεῖχος, ὅπερ δύναται νὰ εἶνε καὶ ἀνάλημμα (τοῦ Σταδίου;) παρίσταται ὡς ἔχον δύοπύλας καὶ εἰς τὰ μεταξὺ τούτων μέρη κυνηγετικὴν σκηνὴν καὶ δυσανάγνωστον ἐπιγραφὴν, ἐξ ἧς διασφύζονται τὰ γράμματα: *CLAEIO | TEO P | NOCE . . .* Αἱ εἰκόνες 32 καὶ 33 παρίστανται ἐνταῦθα κατὰ πιστὴν ἀντιγραφὴν ὑπὸ Ζιλιερὸν.

² Πλὴν τῶν περιγραφομένων ἐν τῷ κειμένῳ μωσαϊκῶν, ἀνευρέθη καὶ ἕτερον σπουδαιοτέρας σημασίας διὰ τὴν ἡλικίαν τοῦ Ναοῦ καὶ τὸ ἀρχικὸν αὐτοῦ σχῆμα ψηφιδωτὸν κατὰ τὴν ὑψηλοτέραν κορυφὴν τοῦ δεξιοῦ τμήματος τοῦ μεσοτοίχου τοῦ Νάρθηκος ὑπεράνω δὲ τῆς παραστάδος, ἐφ' ἧς ἐστηρίζετο τὸ ἀποκολληθὲν κατὰ τὴν πυρκαϊᾶν καὶ καταρριφθὲν ὑφ' ἡμῶν τμήμα τόξου τοῦ Ὑπερψου. Εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο (ὕψους 1,10 × 0,82 μ.) παρίσταται ἐντὸς χρυσοῦ βάθους ταῶς καὶ πρὸ αὐτοῦ ἄγγελος ἀρχαίας χριστιανικῆς τεχνοτροπίας· ὅτι τὸ τμήμα τοῦτο ἀνήκει εἰς τὸν Ναὸν τοῦ Ε' αἰῶνος ἀποδεικνύει ἡ εἰς ἑτέρους χρόνους — πιθανὸν μετὰ τὴν πυρκαϊᾶν τοῦ Ζ' αἰῶνος — ἐντοίχισις αὐτοῦ διὰ προσθέτου ἐνισχύσεως τῆς παραστάδος, ἣτις εἶνε οἶονεὶ συνέχεια τῆς κάτω ὑπαρχούσης καὶ δεξιὰ τοῦ Τριβήλου τοιαύτης. Τοῦτο μόνον ἀνατρέπει τὴν παρὰ Diehl (ἔ. ἀ. σελ. 68 κ. ἐ.) περὶ ἐκτάσεως τοῦ πρώτου Ναοῦ θεωρίαν, ἐν ᾗ ἀφ' ἑτέρου αἱ γνώμαι περὶ ἀνυψώσεως τοῦ δαπέδου τοῦ ἀριστεροῦ πτερυγίου κ. ἄ. μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν στοῶν τῆς Κρύπτης ἀποδεικνύονται ἀτυχεῖς. Ὁ πρῶτος Ναὸς ἦτο τρίκλιτος Βασιλικὴ ἔχουσα τὴν αὐτὴν ἔκτασιν πρὸς τὸν δεῦτερον, τὸ δὲ μέρος τοῦ Τριβήλου ἕνεκα τῆς αὐστηρᾶς συμμετρίας τῶν κιόνων καὶ τῶν μερῶν τοῦ καθόλου μετὰ τοῦ διατηρηθέντος βάθρου τοῦ (πρβλ. εἰκ. 27 Πίν. 10) εἶνε ἀκριβῶς τὸ ἀρτιώτερον διασωθὲν τμήμα τοῦ πρώτου Ναοῦ. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐνισχύει καὶ ἡ ἀνεύρεσις ἐτέρων, ἀρχαίας χριστιανικῆς τέχνης, ψηφιδωτῶν φυτικῶν καὶ γεωμετρικῶν διακοσμήσεων, ἀναφανειῶν μετὰ τὴν κατάρριψιν τοῦ τουρκικοῦ κονιάματος, ἐπὶ τῆς στεφάνης τῶν τόξων τοῦ τριλόβου παραθύρου τοῦ Νάρθηκος καὶ τοῦ ἄνωθεν τῆς εἰσόδου πεφραγμένου σήμερον παραθύρου, περὶ ὧν πραγματευόμεθα ἐν τῷ περὶ διακοσμητικῆς τοῦ Ναοῦ κεφαλαίῳ τοῦ προσεχῶς ἐκδοθησομένου ἔργου ἡμῶν, ὅπου παρατίθενται καὶ αἱ ἀντιγραφόμεναι ἤδη εἰκόνες τῶν νέων τοιῶν μωσαϊκῶν.

0,95 μ., ἅτινα δὲν ἀπεκαλύφθησαν εἰσέτι ἐντελῶς, καθόσον ἡ ἀφαίρεσις τῶν ἐνισχύσεων τούτων ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιφέρῃ βλάβην εἰς τὰ μόλις συγκρατηθέντα τόξα. Τὸ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς μόνον παραστάδος ἐξετασθὲν μωσαϊκὸν παριστᾷ τὸν Ἅγιον Δημήτριον, ὡς συνήθως εἰκονίζεται μετὰ τῆς λευκῆς χλαμύδος, ἔχοντα τὴν δεξιὰν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ ἀριστερὰ παριστωμένου καὶ κρατοῦντος Εὐαγγέλιον ἐπισκόπου¹, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἔχει πρὸ τοῦ στήθους ἐν εἵδει δεήσεως. Κάτωθεν τῆς εἰκόνος ὑπάρχει ἡ ἐξῆς δίστιχος ἐπιγραφή:

† ΠΑΝΟΛΒΙΑΙ (ἀντί-ε) ΧΡΙΣΤΟΥ ΜΑΡΤΥΣ ΦΙΛΟΠΟΛΙΣ
ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΙΘΗ Κ(αἰ) ΠΟΛΙΤΩΝ Κ(αἰ) ΞΕΝΩΝ †

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν μωσαϊκῶν τούτων παρατηροῦμεν μόνον ἐνταῦθα, ὅτι καὶ τ' ἀνευρεθέντα ψηφιδωτὰ εἶνε διαφόρων ἐποχῶν· οὕτως ἡ τέχνη τοῦ νέου ψηφιδωτοῦ τῆς

Εἰκ. 38. Ὁ Μ. Εὐθύμιος βαπτίζειν Σαρακηνοὺς (τοιχογραφία παρεκκλησίου).

δεξιᾶς παραστάδος τοῦ ἱεροῦ βήματος προδίδει σύγχρονον πρὸς τὸ μωσαϊκὸν τῶν κτιόρων (Πίν. 1) ἐποχήν, τούναντίον δὲ ἡ τέχνη τῆς εἰκόνος 35 (Πίν. 15) φαίνεται ἀρχαιότερων χρόνων, ἐνέχει δὲ σπουδαιότητα καὶ δύναται ὡς ἐκ τῆς θέσεως ἔνθα κεῖται καὶ ἥτις εἶνε ἀντίστοιχος τῆς γνωστῆς ἄνωθεν τοῦ δεξιοῦ ἀνοίγματος ψηφιδωτῆς εἰκόνος (Dalton, σελ. 382 εἰκ. 224) νὰ δώσῃ εἰς ἡμᾶς ἀσφαλέστερα κριτήρια διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν μωσαϊκῶν τοῦ Ναοῦ. Ἀφ' ἐτέρου ἡ ἀνεύρεσις μωσαϊκῶν τοῦ Ε' αἰῶνος, ὡς εἶνε τ' ἀνωτέρω (ἐν σημ. 2 τῆς σελ. 27) ἀναφερθέντα, μόνα ἴσως λείψανα τῆς ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως τοῦ Ναοῦ τοῦ Ε' αἰῶνος,

¹ Ὁ ἐπίσκοπος τοῦ νέου ψηφιδωτοῦ εἶνε ὁμοιος πρὸς τὸν ἐν ἐγκολπίῳ καὶ δεξιᾷ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου παριστώμενον ἐπὶ τῶν καταστραφέντων κατὰ τὴν πυρκαϊάν μετώπων της καταπεσοῦσης κιονοστοιχίας τοῦ βορείου κλίτους (βλ. Diehl, Les monnm. chr. de Salonique, ε. ἀ. λεύκωμα, Pl. XXXII πρὸς καὶ εἰς τὴν ἀνωτέρω ἡμετέραν εἰκόνα 2, τὸν ἀριστερὰ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου εἰκονιζόμενον ἐπίσκοπον).

θὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν συγκριτικὴν μελέτην τῆς διακοσμήσεως καὶ τῆς χρονολογίας τῶν δύο Ναῶν.

Τέλος ἡ ἐκκαθάρισις τῶν τοίχων καὶ τόξων τοῦ ἀνατολικῶς τοῦ δεξιοῦ περυγίου εὐρισκομένου παρεκκλησίου (εἰκ. 36 Πίν. 17) ἔφερεν εἰς φῶς ὁλόκληρον τὸν εἰκονογραφικὸν κύκλον αὐτοῦ, ὅστις ἀποβαίνει ἀληθῶς πολύτιμος, ἔνεκα τῆς ἀνευρεθείσης μακρᾶς ἐπιγραφῆς, δι' ἧς μανθάνομεν τὴν ἀκριβῆ τῶν εἰκόνων τούτων χρονολογίαν. Κατὰ τὸ μέσον δηλ. τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους τοῦ παρεκκλησίου, ὡν τὴν εἰκονογραφικὴν διάταξιν, πολυτιμο-

Εἰκ. 39. Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ (ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου).

τάτην διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, παρέχον ἀλλαχοῦ, εὐρίσκεται ἡ ἀκόλουθος τρίμετρος ἱαμβικὴ γραπτὴ ἐπιγραφή:

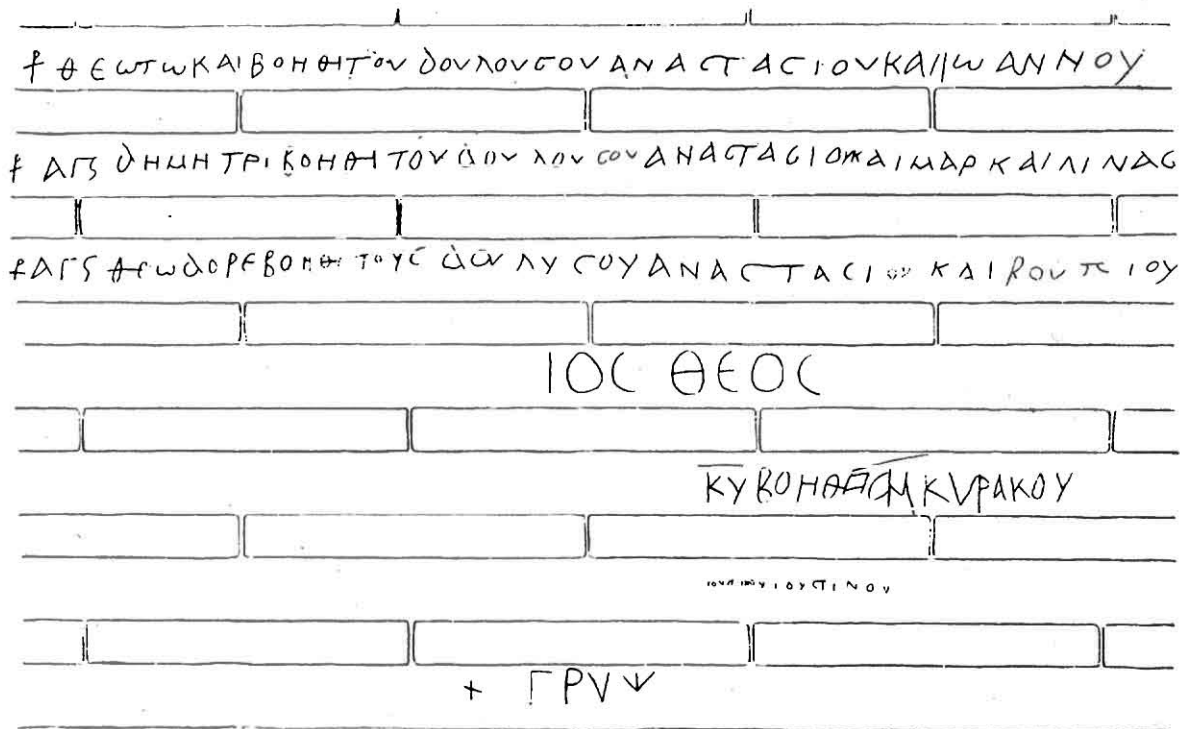
ΑΝΑΝΕΟΥΣΙ ΤΟ(ν)ΔΕ ΤΟ(ν) ΘΕΙΟΝ ΔΟΜΟΝ | ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΘΑΥΜΑΣΤ(τοῦ;) ΤΟΥ ΠΡ |
Ο ΜΙΧΑΗΛ ΠΡΩΤΟΣΤΑΤΩΡ ΣΥΝ Α | ΚΟΜΗΗΝΟΦΥΕΙ ΤΥΓΧΑΝΟΥΣΙ(η) ΠΡΟΣ ΓΕΝΟΥΣ |
ΩΣ ΕΥΘΥΜΙΑΣ ΕΚ ΚΑΛΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ | ΠΛΗΣΘΕΝΤΕΣ ΑΒΡΩΣ ΤΩ ΠΑΡΟΝΤΙ ΒΙΟΤΩ)
ΑΘΥΜΙΑΝ ΦΥΓΩΣΙ ΤΗΝ ΑΙΩΝΙΑΝ | ΕΤΟΥΣ , ςΩΙΑ. ΙΝΔ. Α' ¹.

Αἱ τοιχογραφίαι αὗται τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος (1303) εἶνε πλήρεις ἐκφράσεως καὶ μεγαλείου μὲ φυσικὰ στάσεις, ἀπαλὰς κινήσεις, πλαστικὰ ἐνδύματα καὶ πλουσίαν πολυχρωμίαν· ὡς δεῖγμα τούτων παραθέτομεν τὴν εἰκόνα 37 (Πίν. 16), ἔνθα παρίστανται οἱ Ἀγ. Γεώργιος καὶ

¹ Ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή εἶχεν ἀναφανῆ καὶ ἀναγνωσθῆ ἐσφαλμένως ὑπὸ τοῦ Οὐσπένσκη κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ 1907 (βλ. Οὐσπένσκη, Δελτίον ρωσ. Ἰνστ. ΚΠ. ἔ. ἀ. σελ. 30· πρὸς αὐτόθι τὰς διδομένας ὑπ' αὐτοῦ πληροφορίας περὶ τριῶν μόνων εἰκόνων τοῦ παρεκκλησίου, ὡς εἶδε (Ἀγ. Δημήτριον, Ἀγ. Εὐθύμιον καὶ Ἀγ. Παντελεήμονα)· ἐπίσης ἐσφαλμένη εἶνε ἡ ὑπ' αὐτοῦ γενομένη ἐρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς· ὁ Μιχαὴλ πρωτοστράτωρ εἶνε ὁ θεῖος τοῦ Αὐτοκράτορος Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου, ὁ Ταρχανειώτης· ὁ ἀποθανὼν ὡς μοναχὸς Μανασσῆς ἐν Ἀγίῳ Ὄρει· (βλ. Γ. Σωτηρίου, Ἀπὸ τὰ ἐρεῖπια τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ἐν «Γρηγορίῳ Παλαμᾷ» ἔτος Β' (1918) σελ. 249 κ. ἑ.). Πανομοιότυπα τῶν ἀνευρεθεισῶν ἐπιγραφῶν ἐν τοῖς μωσαϊκοῖς καὶ ταῖς τοιχογραφίαις παρατεθῆσονται ἐν τῇ ἐκδοθησομένῃ μελέτῃ.

Νικόλαος· ὁμοίως προσάγομεν ἐν σχεδίοις τμήμα τῆς μεγάλης ζώνης, ἔνθα τὰ θαύματα τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου (εἰκ. 38=ὁ Εὐθύμιος βαπτίζων Σαρακηνόν), τὴν Ἀνάληψιν, ὡς αὕτη διεσώθη (εἰκ. 39), μέρος προσωπογραφίας ἄρχοντος καὶ τὴν εἰκόνα ἁγίου τινὸς ἄνευ ἐπιγραφῆς (Τρύφωνος; εἰκ. 40 καὶ 41 Πίν. 18), ἀποφεύγοντες ἐνταῦθα οἵανδήποτε περιγραφὴν καὶ σύγκρισιν.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω μωσαϊκῶν καὶ τοιχογραφιῶν ἀνευρέθη καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς **χαράγμων** (graffiti) λίαν χαρακτηριστικῶν καὶ δηλωτικῶν τῆς ἀγάπης, τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης τῶν Θεσσαλονικέων πρὸς τὸν πολιοῦχόν των· τὸ παρατιθέμενον ἐνταῦθα (εἰκ. 42) ὡς δείγμα, εὐρίσκεται εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ δευτέρου πεσσοῦ τῆς δεξιᾶς κιονοστοι-

Εἰκ. 42. Χαράγματα ἀναφανέντα μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς ὀρθομαρμάρωσης τοῦ δεξιοῦ πεσσοῦ.

χίας, χαραχθὲν προφανῶς ὑπὸ τῶν ἐκτελούντων τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τοῦ Ναοῦ τεχνιτῶν. Ὁ πρῶτος χαρακτὴς ποιεῖται εὐλαβῇ ἐπίκλησιν δι' ὀλόκληρον τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ εἰς τὴν Θεοτόκον, τὸν Ἀγ. Δημήτριον καὶ τὸν Ἀγ. Θεόδωρον¹, πρὸ τῶν ὀνομάτων τῶν ὁποίων ἔχει

¹ Ἡ ἐπίκλησις τῆς Θεοτόκου, τοῦ Ἀγ. Δημητρίου καὶ τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου (τοῦ Στρατηλάτου) δὲν νομίζομεν ὅτι εἶνε τυχαία· ἂν λάβῃ τις πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν μωσαϊκὴν διακόσμωσιν τοῦ Ναοῦ καὶ μάλιστα τὰ καταπεσόντα μωσαϊκὰ τοῦ Β. κλίτους, ἔνθα ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου συνεχῶς ἐπανελαμβάνετο, καθὼς καὶ τὸ διασωθὲν μωσαϊκὸν τῆς Ν. πλευρᾶς τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τοῦ Τέμπλου, τὸν παρὰ τὴν Θεοτόκον δηλ. παριστώμενον ἅγιον, τὸν **ὁπίον** οὐδεὶς ἠρμήνευσε μέχρι τοῦδε ὀρθῶς (βλ. Οὐσπένσκην καὶ Diehl, οἵτινες ἐξέλαβον αὐτὸν ὁ μὲν ὡς τὸν Μαριανόν, ὁ δὲ ὡς τὸν Ἀπόστ. Ἀνδρέαν), δύναται νὰ δεχθῇ ὅτι ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἐτιμῶντο καὶ τὰ τρία ἀνωτέρω πρόσωπα, ἀποδεικνύεται δ' οὕτως ὅτι ὁ παρὰ τὴν Θεοτόκον εἰκονιζόμενος ἅγιος εἶνε Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης.

χαράξει τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ, ἐν ᾧ ἕτεροι προσέθηκαν κατωτέρω τὰ ὀνόματα αὐτῶν. Τὸ χάραγμα ἀναγινώσκεται, ὡς ἔχει, οὕτω :

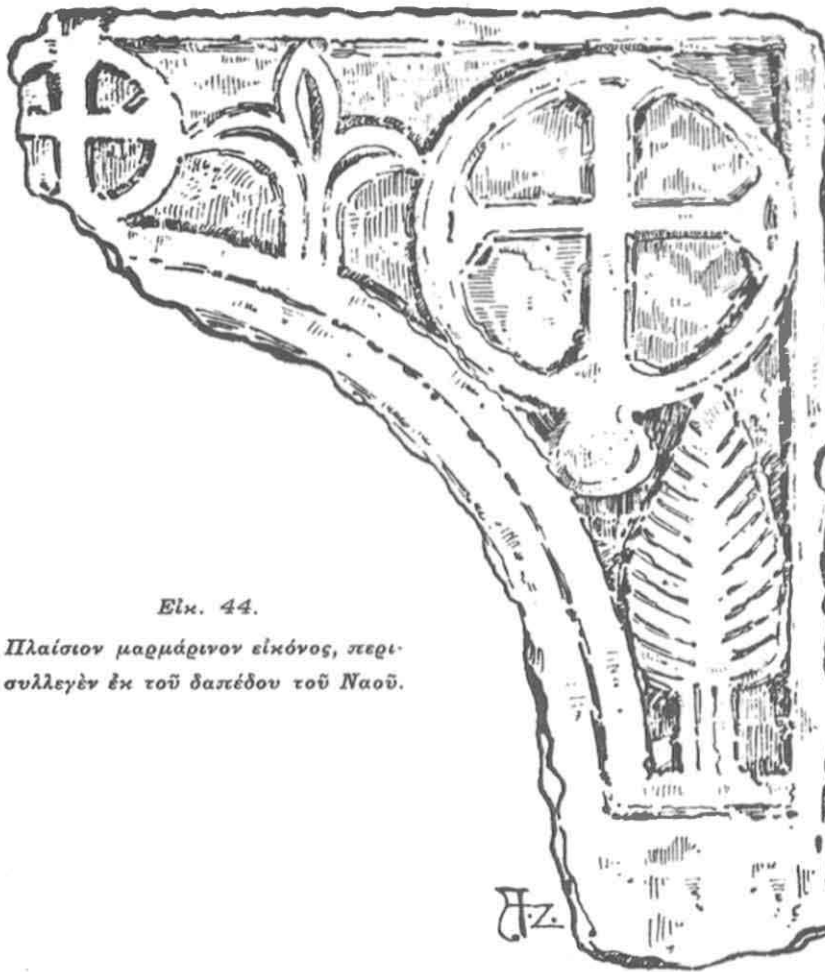
Θεωτώκαι βοήθη τοῦ δούλου σου Ἀναστασίου καὶ Ἰωάννου
 Ἄγιε Δημήτρι βοήθη τοῦ δούλου σου Ἀναστασίου καὶ Μαρκαιλίνας
 Ἄγιε Θεώδορε βοήθη τοὺς δούλους σου Ἀναστασί(ου;) καὶ Ρουπίου
 Ἄγιος Θεὸς

Κύριε βοήθη Ἀδαμ(αντίου;) Κυράκου
 Ἰουστίνου Ἰουστίνου

+ Γρυψ . . . (γράφας;)

2) Δάπεδον τοῦ Ναοῦ. Ἡ ἔρευνα τοῦ δαπέδου τοῦ Ναοῦ, ἥτις ἐγένετο κατ' ἀνάγκην ἀτελῶς μέχρι τοῦδε,

ἐνεκα τῆς ταξινομήσεως ἐν αὐτῷ τοῦ καταπεσόντος ὑλικοῦ, ἀπέδειξεν ὅτι τὰ πλάγια κλίτη ἦσαν ἐπεστρωμένα διὰ ψηφιδωμάτων ἢτοι πολυχρόμων ἀκανονίστων μαρμαρίνων πλακιδίων (opus alexandrinum)· εἰς τὸ μέσον κλίτος δὲν ἀνευρέθησαν μέχρι τοῦδε ψηφιδώματα, αἱ ὑπάρχονσαι δ' ἐν αὐτῷ μεγάλαι πλάκες ἐκ λευκοφαίου μαρμαίρου καθὼς καὶ τὸ γνωστὸν πολύχρωμον δάπεδον τοῦ ἁγίου Βήματος¹ ἀποδεικνύουσι πιθανώτατα ὅτι τὸ μέσον κλίτος ἦτο ἐπεστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Ὁμοιον πρὸς τὸ τοῦ μέσου κλίτους δάπεδον παρατηρήθη καὶ ἐπὶ τῶν πτερυγίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὑπῆρχον τὰ φωτίζοντα τὴν Κρύπτην

Εἰκ. 44.

Πλαίσιον μαρμαρίνον εἰκόνας, περισυλλεγὲν ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ Ναοῦ.

¹ Βλ. Π. Παπαγεωργίου, Μνημεῖα, ἔ. ἀ. σελ. 373 καὶ εἰκόνες εἰς Πίν. XVI, 1. Ἡ ἔρευνα τοῦ δαπέδου τῶν κλιτῶν ἐλπίζομεν νὰ φέρῃ εἰς φῶς ἱκανοὺς τάφους, ἀφ' οὓς εἰς ἓν μόνον ἐλευθέρον σημεῖον τοῦ δεξιοῦ κλίτους ἐρευνήσαντες ἀνεύρομεν ἀξιολογώτατον τάφον καμαρωτόν, ἀγγελία βυζαντινῶν χρόνων καὶ δύο νομίματα τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν.

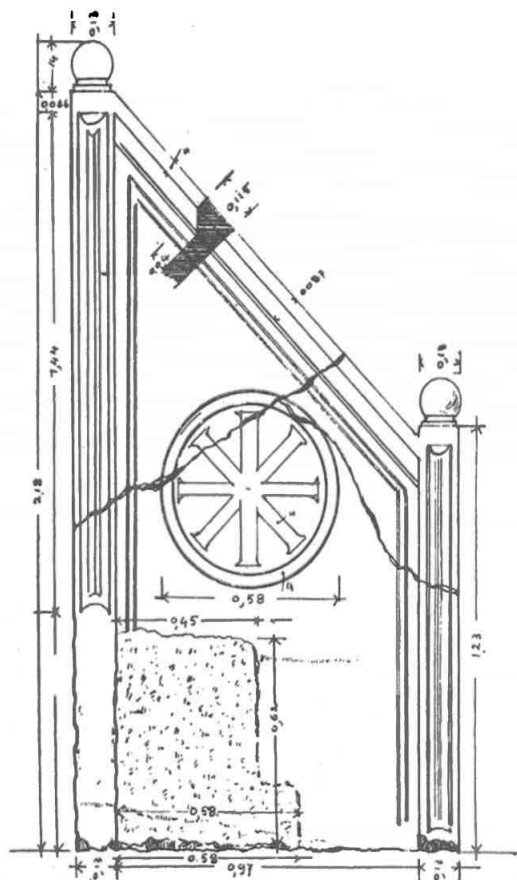
ἀνοίγματα¹. Αἱ κατὰ καιροὺς καταστροφαὶ καὶ προσθήκαι τοῦ δαπέδου τοῦ Ναοῦ γίνονται φανεραὶ ἐκ τῶν θωρακίων διαφόρων ἐποχῶν, τῶν τοποθετηθέντων ἐν αὐτῷ ὑπὸ τῶν Τούρκων, τινὰ τῶν ὁποίων προσάγομεν ἐνταῦθα (εἰκ. 43 α, β, γ), σχεδιασθέντα ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Α. Ζιάχου καὶ παρατεθέντα ἤδη ἐν ταῖς σελίσιν 11 καὶ 24 (βλέπε σελ. 46).

Ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν ἀναγλύφων διακοσμήσεων τῶν θωρακίων τούτων πρὸς τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῖς μεσαιωνικοῖς μνημείοις τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος, Βουλγα-

ρίας καὶ ἄλλων χωρῶν ἀφ' ἑτέρου, ἦν ποιούμεθα ἐν τῇ προσεχεῖ ἡμῶν μελέτῃ, δύναται νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τῆς καταγωγῆς καὶ τῶν ἐπιδράσεων πολλῶν διακοσμητικῶν θεμάτων, ὧν ἡ νεωτέρα ὑπὸ τοῦ Strzygowski ἐξέτασις διὰ τοῦ ἔργου του *Altaï Iran und Völkerwanderung* ἑτέραν ὄψιν εἰς τὰ ζητήματα τῆς διακοσμητικῆς τῶν μέσων χρόνων τείνει νὰ προσδώσῃ.

Μεταξὺ τῶν θωρακίων τούτων μάλιστα ἀνευρέθησαν καὶ χαρακτηριστικώτατα μαρμάρινα πλαίσια εἰκόνων, ὡς εἶνε τὸ παρατιθέμενον ἐν εἰκόνι 44, κατὰ πολὺν διάφορον τῶν ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ, τῇ Μητροπόλει τοῦ Μυστρᾶ κ. ἄ. κατὰ χώραν διασωθέντων.

Ἡ περισυλλογὴ τῶν ἀξιολογώτατων τούτων διὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ βυζαντινὴν διακοσμητικὴν θωρακίων ἔφερεν εἰς φῶς καὶ ἀρχαῖον θρόνον τοῦ Ναοῦ, ἀντιστρόφως ὑπὸ τῶν Τούρκων τοποθετημένον ἐν τῷ δαπέδῳ τοῦ ἀριστεροῦ περυγίου (εἰκ. 45). Τὸ σχῆμα καὶ αἱ γλυφαὶ τοῦ μαρμαρίνου τούτου θρόνου, αἵτινες παρατηροῦνται καὶ εἰς διαφόρων χρόνων ἐπισκοπικὰς ἑδρας ὡς εἶνε ἡ ἐκ τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρών προερχομένη,

Εἰκ. 45. Θρόνος παλαιὸς τοῦ Ναοῦ (ἐκ τῆς περισυλλογῆς τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου).

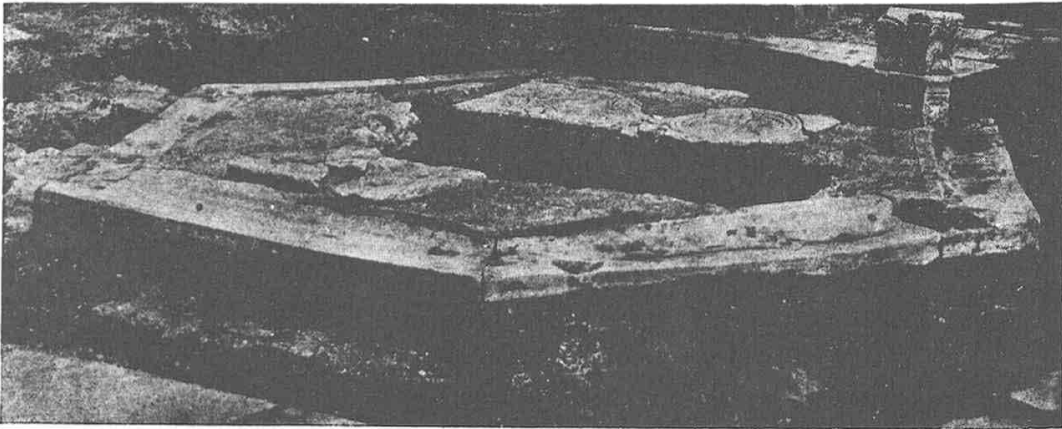
ἡ ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Ἀλμυροῦ ἀποκειμένη καὶ ἄλλαι, ἐρμηνεύουσι καὶ πλεῖστα μαρμάρινα τεμάχια ἐντοιχισθέντα ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὴν βάσιν τοῦ πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ Ναοῦ μιναρέ.

3) Τὸ Κιβώριον τοῦ Ἀγίου. Ἐρευνωμένον τοῦ μέσου κλίτους ἦλθεν εἰς φῶς καὶ ἡ

¹ Τὸ δάπεδον τοῦ δεξιῦ περυγίου εἰς τινὰ μέρη παρουσίασε δύο ἐπιστρώσεις, αἵτινες ὅμως ὀφείλονται εἰς ἴδιον ἐν αὐτῷ ἐφιδρυμένον κτίσμα μὴ ἐξερευνηθὲν εἰσέτι.

μαρμαρίνη ἐξάγωνος βάσις τοῦ μαρτυρουμένου ὑπὸ τῶν Πράξεων καὶ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων περιφῆμου Κιβωρίου τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, τοῦ «ἐφιδρυμένου κατὰ τὸ μέσον τοῦ Ναοῦ πρὸς τοὺς λαίους πλευροῖς, ἐξαγὼν σχήματι»¹, οὗτινος παρέχονεν ἐνταῦθα τὴν εἰκόνα (εἰκ. 46 πρβλ. καὶ κάτωψιν ἐν εἰκόνι 51) ἐπιφυλασσόμενοι νὰ πραγματευθῶμεν ἰδιαιτέρως περὶ αὐτοῦ.

4) Ἀγία Τράπεζα. Ὁμοίως ἐρευνωμένου τοῦ δαπέδου τῆς Ἀγίας Τραπέζης ἀνευρέθη ὑπὸ τὸ ἔδαφος κτίσμα, οὗτινος ἡ κάτωψις καὶ ἡ τομὴ διακρίνεται εἰς τὰς εἰκόνας 48, 49 καὶ 50. Τὸ ἐν τῇ μαρμαρίνῃ θήκῃ κατὰ τὸ μέσον τοῦ σταυροειδοῦς κτίσματος εὑρεθὲν φιαλί-

Εἰκ. 46. Ἡ ἀνευρεθεῖσα μαρμαρίνη βάσις τοῦ μαρτυρουμένου ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων Κιβωρίου τοῦ Ἀγίου Δημητρίου.

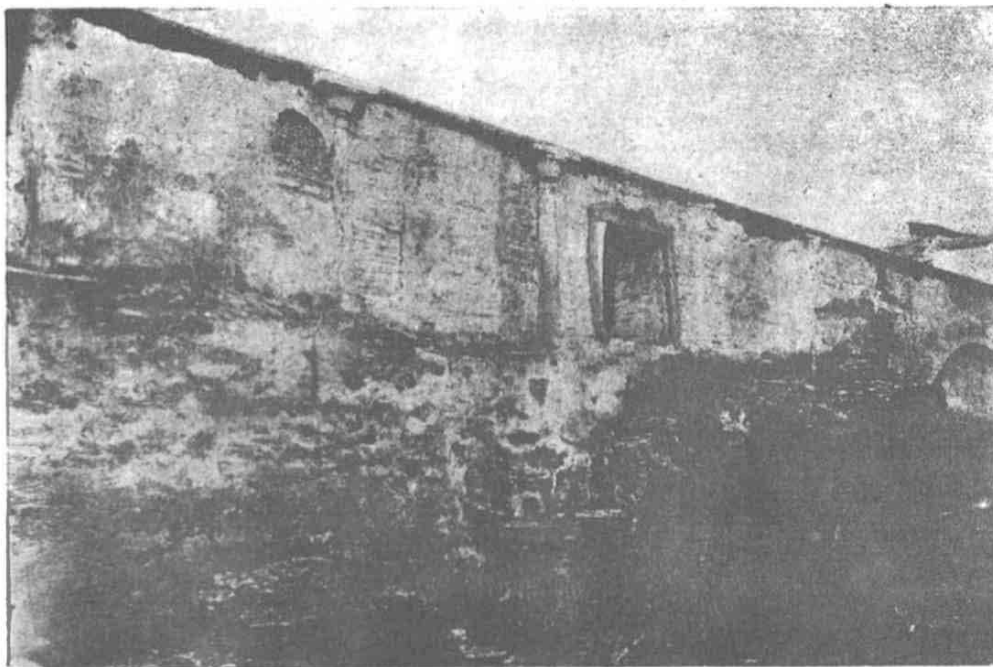
διον τῶν ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ καθὼς καὶ ὁλόκληρον τὸ κτίσμα ἐνέχουσι σπουδαιοτάτην σημασίαν καὶ ἐρμηνεύουσι τὴν τελετὴν τῶν ἐγκαινίων κατὰ τοὺς ἀρχαίους χριστιανικοὺς χρόνους, ὡς ἡ τελετὴ αὕτη ἐκτεθῆσεται κατὰ τὰς πηγὰς ἐν τῇ μνημονευθείσῃ μελέτῃ ἡμῶν.

5) Πρόπυλον. Ἐρευνηθέντος τοῦ πρὸ τοῦ μέσου τῆς βορείας πλευρᾶς χώρου, ἀνευρέθη Πρόπυλον τοῦ Ναοῦ κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην (εἰκ. 47), τὰ δὲ κατὰ τὴν δοκιμαστικὴν σκαφικὴν ἔρευναν ἐλθόντα εἰς φῶς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἥτοι τμήματα μαρμαρίνης στεφάνης τόξων, ἐν οἷς ἑλληνιστικὰ καὶ παλαιοχριστιανικὰ διακοσμητικὰ θέματα συνεννοῦνται, κιονόκρανα διαφόρων ἐποχῶν καὶ ἄλλα (εἰκ. 47^α), ὧν τὴν ἀνάλυσιν παρέχονεν ἄλλαχοῦ, εἶνε δηλωτικὰ τῆς ἀρχαιότητος αὐτοῦ, ὅπερ ὡς Πρόπυλον τοῦ Ναοῦ τοῦ Ε' αἰῶνος δύναται νὰ θεωρηθῇ. Ὡς διακρίνεται ἐν τῇ γενικῇ κατόψει (εἰκ. 51) ἀριστερὰ τοῦ Προπύλου τούτου ἀνευρέθη τετράγωνος Κιστέρνα, ἥτις δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ πιθανώτατα καὶ τὴν θέσιν τῆς Φιάλης τοῦ πρώτου Ναοῦ, ὁ καθορισμὸς τῆς ὁποίας πάντως θὰ γίνῃ μετὰ τὴν ἔρευναν καὶ τοῦ πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Βασιλικῆς χώρου, ἐνθα εὑρίσκεται νῦν ἡ Φιάλη (πρβλ. εἰκ. 12) καὶ ὅπου παραδίδεται ὅτι ὑπῆρχεν Αἶθριον ἢ αὐλὴ (πρβλ. Byz. Zeitschr. τόμ. 23 (1914) σελ. 143 κ. ἑ.),

¹ Βλ. Migne, Patr. Gr. Τόμ. 116, σελ. 1217 πρβλ. καὶ ἐτέρας πηγὰς ἐν Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ. σελ. 369 κ. ἑ. βλέπε καὶ φανταστικὴν ἀναπαράστασιν τοῦ Κιβωρίου ἐν Texier et Pullan, L'architecture byzantine, Londres, 1864 σελ. 135.

ὡς ἄλλως τε καὶ ἡ διασωθεῖσα ἔναντι τῆς σημερινῆς εἰσόδου Πύλη μαρτυρεῖ. Ἐν τῇ προσεχει μελέτῃ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀναφανέντων μερῶν, μετὰ τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν τοίχων ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ κονιάματος (Στοᾶς πεφραγμένης ἐκατέρωθεν τῆς Ἀψίδος, τοξοειδῶν ἀνοιγμάτων τῆς βορείας πλευρᾶς κ. ἄ.), ἐξετάζομεν τὰ περὶ τὴν Βασιλικὴν προσκτίματα καὶ τὰς εἰσόδους τοῦ Ναοῦ, διὰ τὰ ὅποια λίαν διαφωτιστικὴ εἶνε καὶ ἡ ἐν εἰκόνι 32 (Πίν. 13) τοιχογραφία.

6) Ἡ κάτωθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἀνευρεθεῖσα **Κρύπτη** τοῦ Ναοῦ. Ἡ ἀνεύρεσις τῆς Κρύπτης τοῦ Ναοῦ, ὡς εἵπομεν ἀνωτέρω, ὀφείλεται εἰς τὴν ὑποχώρησιν μέρους

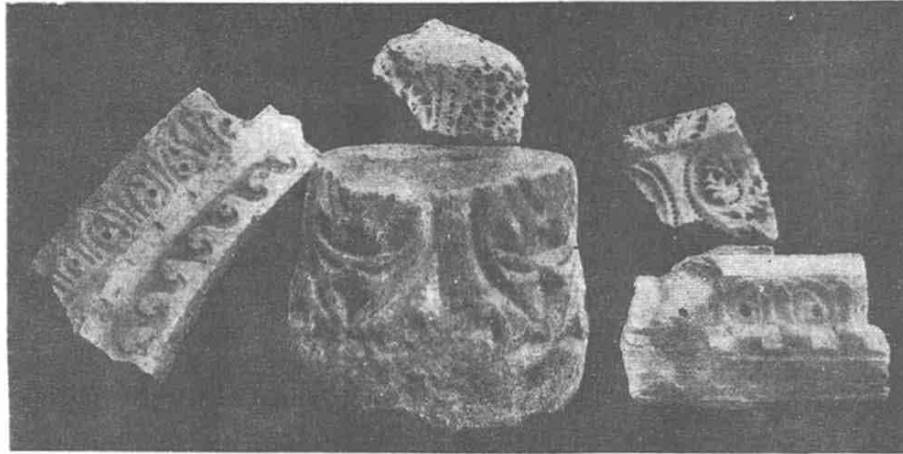

Εἰκ. 47. Καμάρα προπύλου ἀναφανέντος κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ Ναοῦ.

τοῦ ἐδάφους τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου κατὰ τὴν πυρκαϊάν· ἐκ τῆς σχηματισθείσης ὁπῆς διεκρίθη κατ' ἀρχὰς ἡ κάτωθεν τοῦ παρεκκλησίου τούτου Στοᾶ (βλ. τὴν δεξιὰ καὶ ἄνω τῆς εἰκ. 48 τετράγωνον στοάν, πρὸβλ. καὶ εἰκ. 51), ἔχουσα κατὰ τὴν Β. αὐτῆς πλευρὰν κόγχην, ἥς τὸ κοῖλον ἦτο κατεστραμμένον καὶ πεφραγμένον δι' ἀργολιθοδομίας εἰς τουρκικοὺς χρόνους. Κατεργίφθη τὸ μέρος τοῦτο καὶ διὰ τῆς σχηματισθείσης ὁπῆς ἀνεφάνη ὑπόγειον σύμπλεγμα Στοῶν καὶ διαδρόμων ἡ **Κρύπτη**, ἥς τὰ διαμερίσματα στεγάζονται διὰ καμαρῶν καὶ σταυροθολίων· πάντα τὰ διαμερίσματα τοῦ ὑπογείου τούτου κτίσματος ἦσαν πλήρη τουρκικῶν ἐπιχωματώσεων (πρὸβλ. εἰκ. 57^α Πίν. 22)¹. Ἡ ἐνεργηθεῖσα βαθμιαία ἐκκαθάρισις

¹ Ἡ Κρύπτη τοῦ Ναοῦ φαίνεται δι' ἐν μέρει ἐπεχώσθη πρὸ τῆς εἰς Τζαμίον μεταβολῆς τοῦ Ναοῦ διὰ χωμάτων ριφθέντων προφανῶς καὶ ἐκ τῶν φωταγωγῶν αὐτῆς ἤτοι τῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῶν πτερυγίων ὑπαρχουσῶν ὁπῶν (βλέπε κατωτέρω), ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων εἰς τὰ κατώτερα μόνον στρώματα

τῆς οὕτως ἀνευρεθείσης Κρύπτης ἔφερεν εἰς φῶς ὁλόκληρον τὸ ὑπόγειον κτίσμα, τὸ ἔδαφος τοῦ ὁποίου κεῖται πέντε περίπου μέτρα ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ Ναοῦ καὶ ἦτο ἐπεστρωμένον διὰ ψηφιδωμάτων (opus alexandrinum) ὁμοίων πρὸς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς Βασιλικῆς, μέρη τοῦ ὁποίου ἀνεφάνησαν εἰς διαφόρους Στοάς. Παρέχομεν ἐνταῦθα σύντομον περιγραφὴν τῆς ἀνευρεθείσης Κρύπτης, συμφώνως πρὸς τὰ παρατιθέμενα σχέδια, ἦτοι τὴν κάτοψιν (εἰκ. 48), τὴν κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τομὴν (εἰκ. 49 καὶ 50) καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ

Εἰκ. 47α. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἀνευρεθέντα κατὰ τὸ Πρόστυλον τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ Ναοῦ.

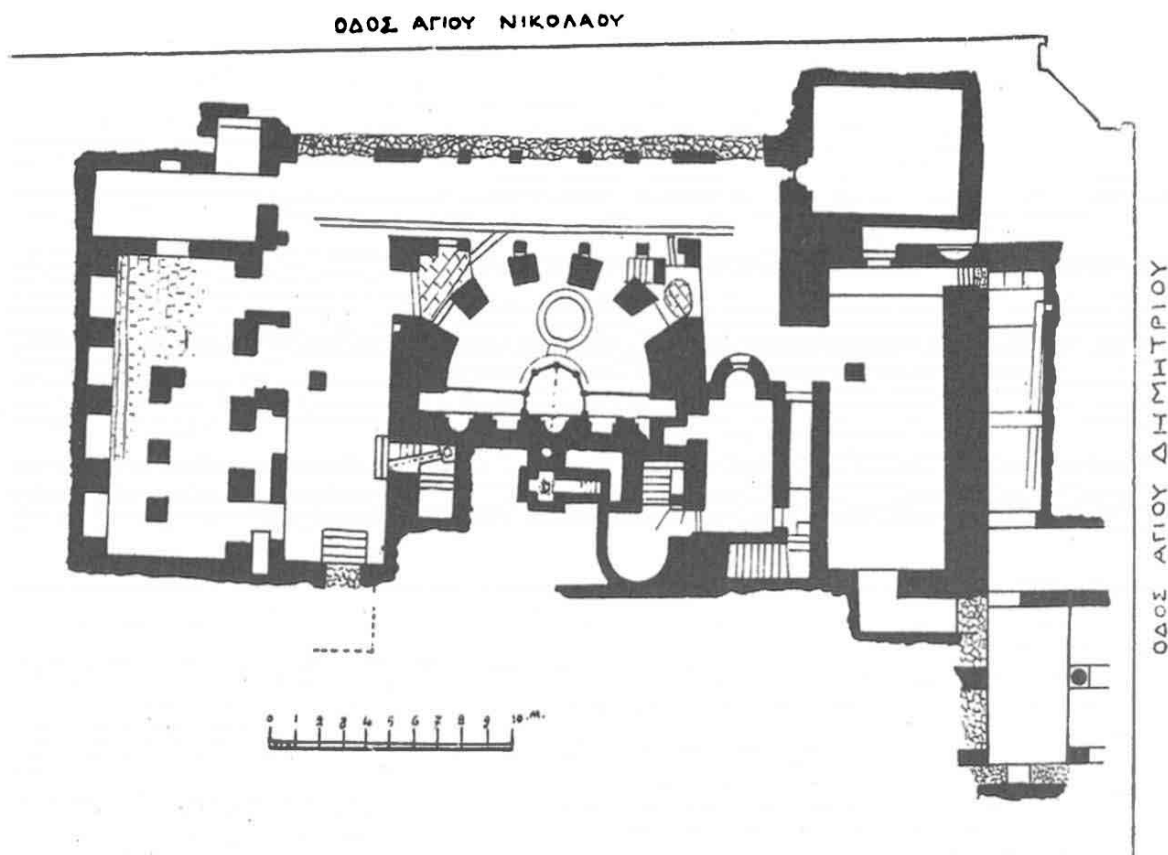
γενικοῦ σχεδίου τοῦ Ναοῦ τοποθέτησιν αὐτῆς (εἰκ. 51) πρὸς μεῖζονα κατανόησιν τοῦ μέρους, ὅπερ ἡ Κρύπτη καταλαμβάνει.

Ἡ Κρύπτη τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἐκτείνεται μόνον ὑπὸ τὸ ἱερὸν Βῆμα καὶ τὰ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ περύγια¹ καὶ ἔχει τὴν ἑξῆς διάταξιν: Τὰ ἄκρα τοῦ ἡμικυκλίου τῆς Ἀψίδος

βυζαντινῶν νομισμάτων καὶ τοῦ πλήθους τῶν τεθραυσμένων ἀγγείων βυζαντινῶν χρόνων. Ἡ ἐπίχωσις συνετελέσθη βραδύτερον ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἵτινες βαναύσως εἶχον καταστρέψει μέρη τινὰ τῶν θόλων ἵνα ταχύτερον πληρώσωσι διὰ χωμάτων τὴν Κρύπτην· εἰς τὰ δευτέρα στρώματα τῶν ἐπιχωματώσεων ἀνευρέθησαν βυζαντινῶν χρόνων θωράκια καὶ πλῆθος τεμαχίων μωσαϊκῶν καὶ τοιχογραφιῶν ἐκ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων καταστραφείσης διακοσμήσεως τοῦ Ναοῦ, εἰς δὲ τὰ ἐπάνω χώματα ὑπῆρχόν μόνον τουρκικῶν χρόνων ἀγγεῖα, νομίσματα, τμήματα γύψινα ἐκ παραθύρων, περισυνελέγη δὲ καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς πηλίνων καπνοσυρίγγων. Τὸ πλῆθος τοῦτο τῶν ἀνευρεθέντων ἀντικειμένων κατὰ τὴν ἐκκαθάρισιν, περὶ οὗ γενήσεται ἴδιος λόγος ἐν τῇ προσεχεῖ μελέτῃ, ἐταξινομήθη εἰς Κιβώτια, ἡ συγκόλλησις δὲ τῶν ἀγγείων ἢ ὁλοὲν συντελουμένη ὑπὸ εἰδικοῦ τεχνίτου μέλλει νὰ παρουσιάσῃ ἐνδιαφέρουσαν σειρὰν τοῦ ἑλλιπῶς μέχρι τοῦδε ἐξετασθέντος κλάδου τούτου τῆς τέχνης, τοῦ ἀκμάζοντος πιθανώτατα ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὡς ἐκ τῶν διηγήσεων περὶ τῶν ἀγομένων μεγάλων πανηγύρεων (τῶν Δημητρίων) δύναται νὰ ὑποτεθῇ.

¹ Κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον ἐκτείνεται ἡ Κρύπτη καὶ ὑπὸ τὴν κλίμακα τὴν ὁδηγοῦσαν εἰς τὸ Ὑπερῶν τοῦ δεξιοῦ κλίτους (βλ. εἰκ. 48 καὶ 51· πρβλ. καὶ εἰκ. 50, κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς ὁποίας διακρίνεται ἡ ἔξω τοῦ ἱεροῦ Βήματος Στοά, φαίνεται δὲ καὶ τὸ ὕψος αὐτῆς, τοῦ ἀνευρεθέντος κίονος βαίνοντος εἰς ἔδαφος χαμηλότερον τοῦ δαπέδου τῆς Κρύπτης)· φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ στενὸν τοῦτο τμήμα ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς εἰσόδος ἢ πρόδομος, δὲν εἶνε δὲ ἀπίθανον ἡ ἔρευνα αὐτοῦ νὰ λύσῃ καὶ τὸ πρόβλημα περὶ τῆς Καταφυγῆς, ἣν ἀναφέρουσιν αἱ βυζαντιναὶ πηγαί, ὡς ἀλλαχοῦ θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν τοῦτο (βλ. καὶ κατωτέρω).

τοῦ Ναοῦ συνδέει τοῖχος, ἐφ' οὗ ἀνοίγονται τέσσαρες κόγχαι· κατὰ τὸ μέσον τοῦ τοίχου τούτου ἀνευρέθη μαρμαρίνον **Κιβώριον**, ἥτοι βῆμα ἔχον τὸ σχῆμα ἀρχαίας Ἑξέδρας σχηματιζομένης δι' ἑπτὰ κυλινδρικών κιόνων ἔχόντων κατὰ τὰς βάσεις ἐξ θωράκια μετ' ἀναγλύφων σταυρῶν (εἰκ. 52, Πίν. 20)· ἐπὶ τῶν κορινθιαζόντων θεοδοσιανῶν κιονοκράνων τῆς Ἑξέδρας ταύτης ἐβaine ἀνάγλυφος μαρμαρίνη στεφάνη, ἥς τὰ ἐξ τμήματα ἔκειντο ἤδη μέχρι τοῦ ἔτους 1915 ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ πτερυγίου, ἀνευρεθέντα δὲ συνεκολλήθησαν ὑπὸ εἰδικοῦ τεχνίτου (εἰκ. 53,

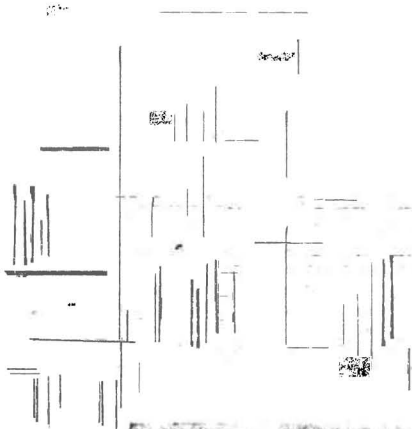

Εἰκ. 48. Γενικὴ κάτοψις τῆς ἀνευρεθείσης Κρύπτης τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου.

Πίν. 20· βλ. τὰ τμήματα ταῦτα καὶ ἐν εἰκ. 52 ἀριστερά)¹. Ἐκατέρωθεν τῆς Ἑξέδρας ἡ τοῦ

¹ Τὰ τμήματα ταῦτα τῆς μαρμαρίνης στεφάνης ἡμεῖς ἀνεύρομεν ἐρριμμένα ἐξωθεν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ (Γρηγορίου Παλαμᾶ), μεταφερθέντα ἐκεῖ ἐκ τοῦ δεξιοῦ πτερυγίου τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου κατὰ τὸ 1915 ὑπὸ Α. Ἀδαμαντίου, ὡς οἱ ἐν τῇ Μητροπόλει μαρτυροῦσι (πρβλ. δημοσίευσιν αὐτῶν ὑπὸ Παπαγεωργίου ἐν Byz. Zeitschr. ἔ. ἀ. σελ. 368 κ. ἐ. καὶ Πίν. XII). Ἄξιον σημειώσεως εἶνε ὅτι κατὰ χώρων ἀνεύρομεν ἐν μόνον ἀκέραιον κιονόκρανον, τὸ διακρινόμενον ἐν τῇ εἰκ. 52, περὶ τὸν χώρον δὲ τοῦ Κιβωρίου ἀνεύρομεν πάντα σχεδὸν τὰ τμήματα πέντε κιονοκράνων, οἷονεὶ διὰ πελέκεως τετραυρασμένων, τὸ δὲ ἑλλείπον κιονόκρανον τοῦ δεξιᾶ τῆς εἰκ. 52 διακρινόμενον κορμοῦ ἀνεύρομεν ἀκέραιον κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς ὑπὸ τὴν κλίμακα τοῦ δεξιοῦ Ὑπερφῶς Στοᾶς· μήπως εἰς τὸ Κιβώριον τοῦτο πρέπει ν' ἀποδώσωμεν τὰ λεγόμενα ὑπὸ Εὐσταθίου ὅτι «οἱ βάρβαροι ἐμπεπαιχότες μετὰ πελέκεων κατέκοψαν τὸν περίξ τοῦ τάφου τοῦ Ἀγίου ἐπιπολάζοντα κόσμον κλπ.»; (πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 7). Ἡ διάταξις καὶ αἱ διακοσμήσεις τῆς μαρ-

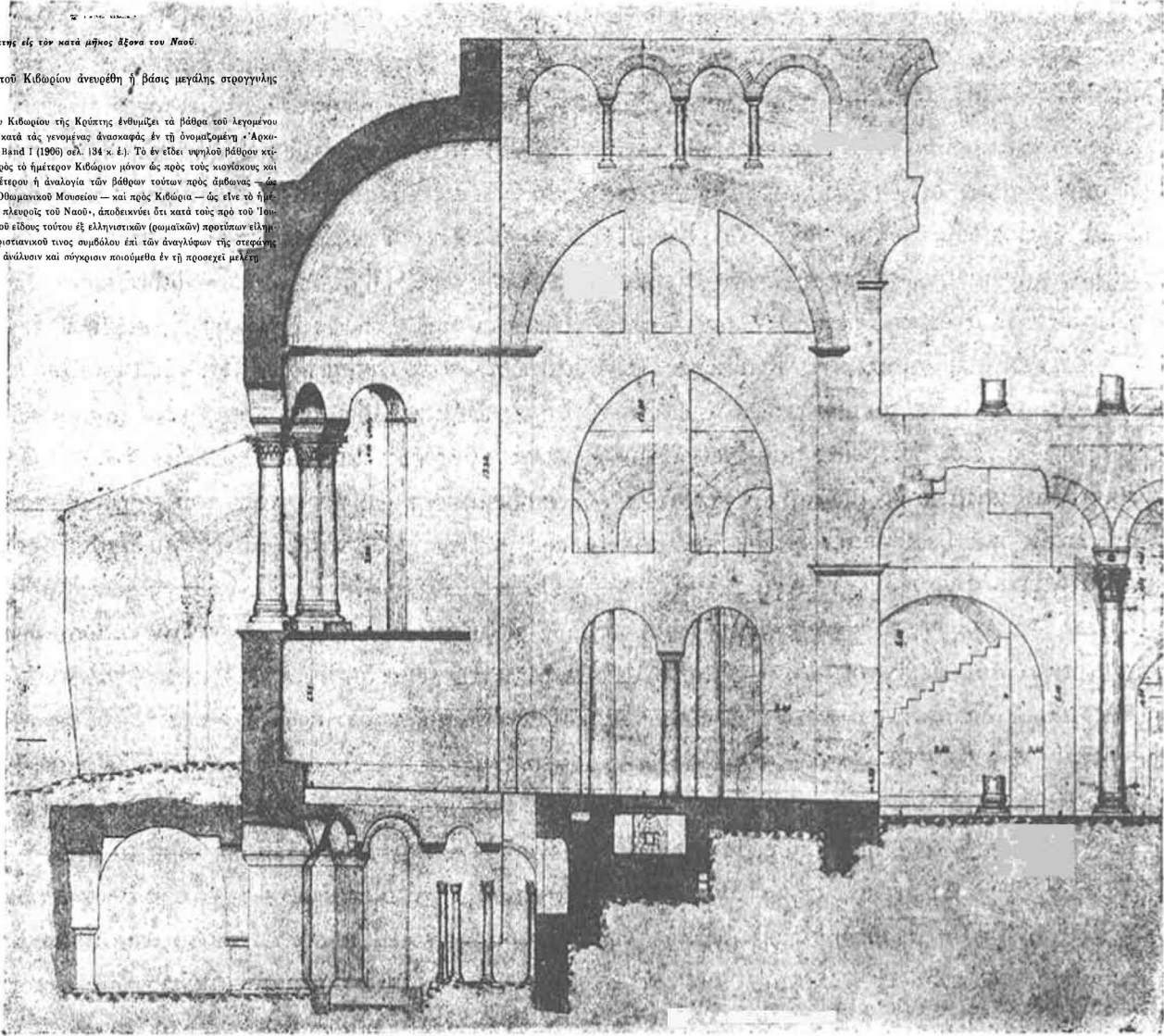
Κιβωρίου — ὡς τὰ βήματα τοῦ εἴδους τούτου καλοῦνται καὶ ὡς θὰ ὀνομαζώμεν ἑφεξῆς τοῦτο καὶ ἡμεῖς — ἐκτείνονται μαρμαρίνοι λάβνακες διὰ θωρακίων μεθ' ὁμοίαν ἀναγλύφων πλακῶν σχηματιζόμεναι καὶ ἀπολύγουσαι εἰς κοιλότητας ἐν εἰδει δεξαμενῶν, ἐν ᾧ ὁλόκληρον τὸ Κιβώριον μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ λαβνακῶν ἔχει ἀναγλυφον μαρμαρίνον βάθρον διασωθὲν

Εἰκ. 40. Τομή τῆς Κρύπτης εἰς τὸν κατὰ μῆκος ἕξονα τοῦ Ναοῦ.

ὀπωρδήποτε καλῶς (βλ. Πίν. 20). Πρὸ τοῦ Κιβωρίου ἀνευρέθη ἡ βάσις μεγάλης στρουγγίλης

μαρίνης ταύτης στεφάνης ἀλλὰ καὶ τοῦ ὅλου Κιβωρίου τῆς Κρύπτης ἐνθυμίζει τὰ βάρη τοῦ λεγομένου τετρακονίου τῆς Ἐφέσου, τοῦ ἀνευρεθέντος κατὰ τὰς γενομένας ἀνασκαφὰς ἐν τῇ ὀνομαζομένῃ «Ἀρχαίαν ὁδόν» (πρὸλ. *Forschungen in Ephesos, Band I* (1906) σελ. 134 κ. ἑ.). Τὸ ἐν εἰδει υψηλοῦ βάθρου κτίσμα (ὕψους 2.11 μ.) ἔχει τὴν αὐτὴν διάταξιν πρὸς τὸ ἡμέτερον Κιβώριον μόνον ὡς πρὸς τοὺς κιστόλους καὶ τὰ μετ' ἀναγλύφων διακοσμήσεων τοῦα. Ἄφ' ἑτέρου ἡ ἀναλογία τῶν βάθρων τούτων πρὸς ἀδελφὰς — ὡς εἶνε ὁ γνωστός ἐκ Θεσσαλονίκης ἄμβων τοῦ Ὀθωμανικοῦ Μουσείου — καὶ πρὸς Κιβώρια — ὡς εἶνε τὸ ἡμέτερον πιθανότατα δὲ καὶ τὸ πρὸς τοῖς λαοῖς πλευροῖς τοῦ Ναοῦ, ἀποδεικνύει ὅτι κατὰ τοῖς ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ χρόνου ἦσαν συνήθη τὰ κτίσματα τοῦ εἴδους τούτου ἐξ ἐλληνοιστιανικῶν (ρωμαϊκῶν) προτύπων εἰλημένα, ὡς δεκνύει ἄλλως τε καὶ ἡ ἔλλειψις χριστιανικοῦ τινος συμβόλου ἐπὶ τῶν ἀναγλύφων τῆς στεφάνης τοῦ Κιβωρίου τῆς Κρύπτης, ἥς τὴν λεπτομερὴ ἀνάλοιον καὶ σύγκρισιν ποιούμεθα ἐν τῇ προσεχέῃ μελέτῃ.

μαρμαρίνης λεκάνης (είκ. 55 Πίν. 21 πρβλ. και είκ. 52 Πίν. 20 ἀριστερὰ ἔνθα διακρίνεται τμήμα ταύτης), εἰς ἣν ἐχύνετο ὕγρὸν ἐκ μολυβδίνου σωλήνος, ἔχοντος τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τοῦ φρέατος τοῦ κειμένου πρὸ τοῦ ἀριστεροῦ παραστάτου τοῦ Τέμπλου (είκ. 54 Πίν. 23)¹. ὁ σωλὴν οὗτος προχωρεῖ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τοῦ ἱεροῦ Βήματος (ἔνθα ἀνευρέθη ὑπόγειον μετὰ βαθμίδων κτίσμα καὶ μικρὰ τετραγώνος μαρμαρίνη λεκάνη, είκ. 48 καὶ 51), ἀναφαίνεται εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνωθεν τοῦ Κιβωρίου κεντρικῆς κόγχης καὶ τέλος διέρχεται ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ Κιβωρίου (βλ. είκ. 55 Πίν. 21, πρβλ. καὶ είκ. 48). Ὁ χώρος ἔνθα εὐρίσκονται τ' ἀνωτέρω εἶνε τὸ ὑπόγειον διαμέρισμα τῆς ἡμικυκλικῆς Ἀψίδος, ἣν συγκρατοῦσι τέσσαρες τετράγωνοι κολοσσιαῖοι πεσσοὶ² ἐξ ἀρχαίων ὀρθογωνίων λίθων κατεσκευασμένοι καὶ δύο πλινθόκτιστοι τοῖχοι συνδεόμενοι δι' ἐπαλλήλων τόξων, ἅτινα ἀπολήγουσιν εἰς μαρμαρίνα ἐπίκρανα κοσμούμενα διὰ λογοσειδῶν φύλλων (είκ. 55 Πίν. 21). Μεταξὺ τῶν τελευταίων πεσσῶν καὶ τῶν πλινθοκτίστων τοίχων ἀνευρέθησαν ἔτεροι λεκάναι ἀπολήγουσαι εἰς ὁπάς, δι' ὧν διωχετεύετο τὸ ὕδωρ εἰς ὀχετὸν ἀναφανέντα καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς πρὸ τῆς Ἀψίδος μεγάλης Στοᾶς (είκ. 48).

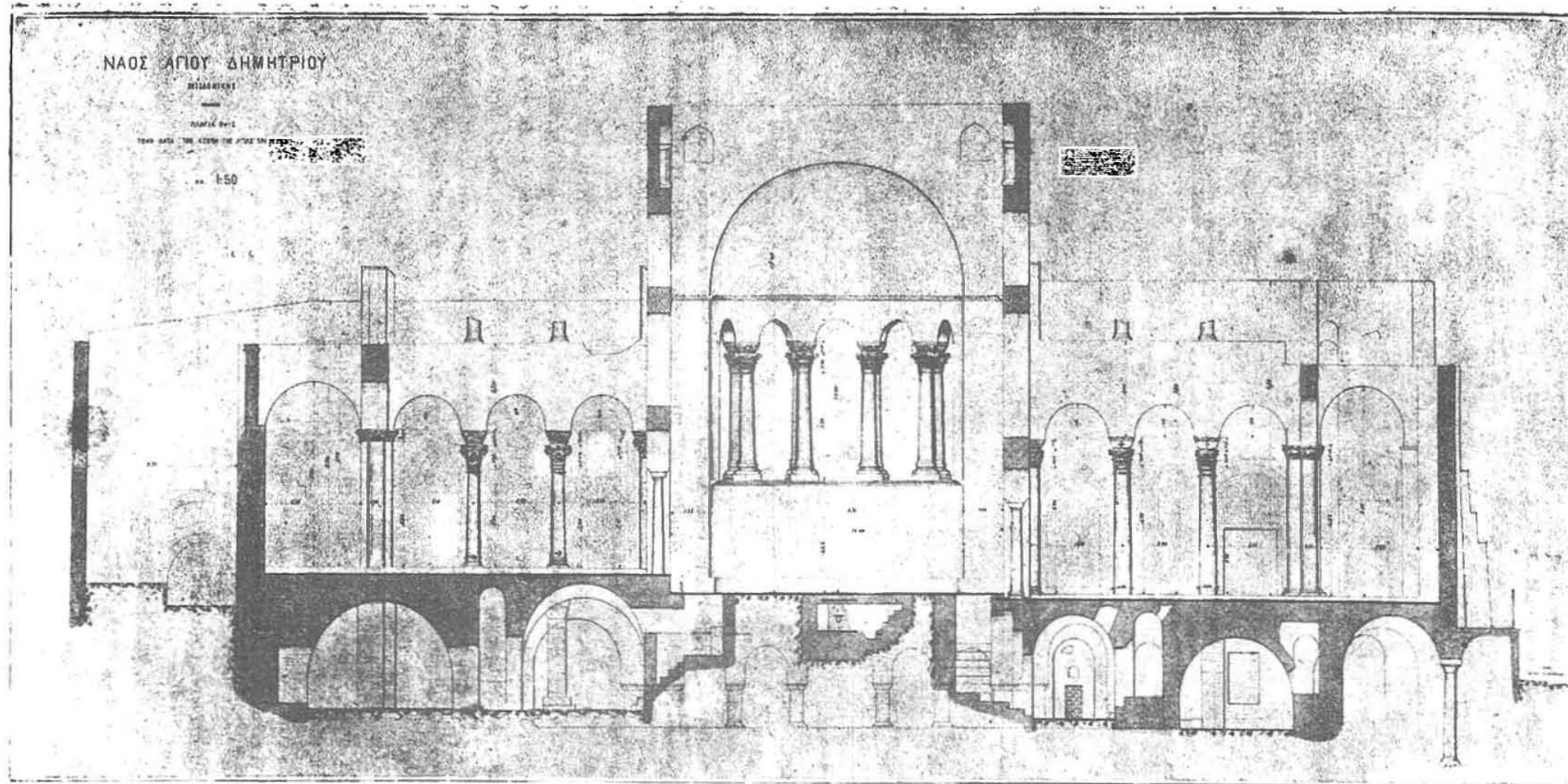
Τάλλα διαμερίσματα τῆς Κρύπτης φαίνονται ὅτι κατεσκευάσθησαν ἵνα ἐξυπηρετήσωσι τὴν κυκλοφορίαν τῶν προσκυνητῶν τοῦ ὑπὸ τὸ ἱερὸν Βῆμα Κιβωρίου, ὅπερ εἶνε προφανῶς τὸ κέντρον ὑπογείου λατρείας καὶ ἔχει πλεῖστα κοινὰ πρὸς τὴν λατρείαν τῶν Καβείρων τῶν λατρευομένων κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἐν Θεσσαλονίκῃ ὡς θεοτήτων τοῦ πολέμου καὶ τῆς θαλάσσης καὶ θεωρουμένων ὡς προστατῶν τῆς πόλεως, οὓς πιθανώτατα διεδέχθη κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους ὁ Ἅγιος Δημήτριος³. Οὕτως ἐκατέρωθεν τῆς Ἀψίδος καὶ κάτωθεν τῶν πτερυγίων τοῦ Ναοῦ εὐρίσκονται ζεύγη Στοῶν, χωριζομένων ἀπ' ἀλλήλων διὰ διαδρόμων κοσμουμένων διὰ τοιχογραφιῶν μὲ ἐπάλληλα ἐπιχρίσματα (είκ. 56 Πίν. 19) καὶ δι' ἀνοιγμάτων, τὰς Στοᾶς δὲ ταύτας ἀναδεικνύει εἰς εὖρος καὶ μεγαλοπρέπειαν μεγάλη Στοὰ ἢ διάδρομος ἐκτεινόμενος ἔξω τοῦ Ναοῦ καὶ κατὰ μήκος τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς (πρβλ. είκ. 48 καὶ 51) καὶ σχηματιζόμενος διὰ τόξων βαινόντων ἐπὶ τετραγώνων μαρμαρίνων κίωνων ἐξ ἀρχαίων ἐπιτυμβίων στύλων ἢ ἀναθηματικῶν βάθρων εἰλημμένων καὶ ἐχόντων ἀπλὰ ἐπιθήματα (είκ. 57 καὶ 57^α Πίν. 22)⁴. Αἱ μεταβολαί, ἅς ὑπέστησαν κατὰ καιροὺς αἱ Στοαὶ εἶνε πολλαί· εἰς μίαν τῶν Στοῶν τούτων ἐτέθη μεσότοιχος εἰς σχῆμα Ἀψίδος ἐχούσης ἐν τῷ μέσῳ κυγκλιδωτὸν μαρμαρίνον παράθυρον (είκ. 58 Πίν. 22 πρβλ. καὶ είκ. 48 καὶ 50) καὶ οὕτω τὸ δυτικὸν αὐτῆς τμήμα μετε-

¹ Περὶ τοῦ φρέατος τούτου, ὅπερ θεωροῦμεν ὡς παλαιότατον σημεῖον τοῦ ἁγιοδώρου Ναοῦ καὶ ὡς τὴν πρώτην πηγὴν τῶν ἰάσεων, τὴν οὕτω συγκεχυμένως παραδιδομένην εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τῶν πηγῶν, πραγματευόμεθα ἐν τῇ προσεχεῖ μελέτῃ.

² Εἰς ἓνα τῶν πεσσῶν τούτων εἶνε κεχαραγμένος τὸ ἐν εἰκόνι 62 προσαγόμενον κατωτέρω (σελ. 45) μονόγραμμα, ὅπερ, νομίζομεν, ὅτι δύναται ὡς ἡ *χρονολογία* τοῦ μνημείου νὰ ἐρμηνευθῇ, ἂν θεωρηθῇ τὸ πρῶτον γράμμα ὡς σημεῖον ἔτους καὶ ὁ ἀριθμὸς YB (402) συνδεθῇ πρὸς μακεδονικὴν χρονολογίαν· τοῦτο ὡς ἀπλὴ εἰκασία ἐνταῦθα λέγεται, χωρὶς ν' ἀποκλείεται καὶ ἕτερα ἐρμηνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς.

³ Βλ. Lucius, *Die Anfänge des Heiligenkults in der chr. Kirche*, Tübingen, 1904, πρβλ. καὶ Οὐσπένσκην ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν μωσαϊκῶν τοῦ Ναοῦ, ἔ. ἀ. σελ. 26 κ. ἀλλ. καὶ Diehl, ἔ. ἀ. σελ. 65. Ἡ συσχέτισις τῆς λατρείας τῶν Καβείρων πρὸς τὴν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου χρῆζει ἰδιαιτέρας μελέτης, δίδονται δ' ἐν τῷ προσεχεῖ ἔργῳ ἡμῶν καὶ τὰ κοινὰ μεταξὺ τῶν δύο λατρειῶν χαρακτηριστικά.

⁴ Εἰς τὴν παρατιθεμένην εἰκόνα βλέπει ὁ ἀναγνώστης τὴν Στοᾶν ταύτην κατὰ τὴν ἑναρξιν τῆς ἀποχωματώσεως καὶ μετὰ τὴν ὁλοσχερῇ ἐκκαθάρισιν, λαμβάνει δὲ οὕτω καὶ ἰδέαν τινὰ τῆς καταστάσεως, εἰς ἣν ἀνευρέθησαν τὰ διάφορα μέρη τῆς Κρύπτης τοῦ Ναοῦ.

Εικ. 50. Τομή κατά πλάτος τοῦ Ναοῦ καὶ τῆς κάτωθεν αὐτοῦ Κρύπτης.

βλήθη εις παρεκκλήσιον διασφῶζον μάλιστα τοιχογραφίας και μωσαϊκὴν ἐπιγραφὴν¹· παρὰ τὸ παρεκκλήσιον δὲ τοῦτο ἠνοίχθη ἡμικυκλικὴ αἴθουσα πρὸς ταφὴν ἐπισήμου τινὸς προσώπου, ἔνθα διεσώθη καὶ παλαιωτάτου τύπου προσωπογραφία τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 59, Πίν. 23)· ἀφ' ἐτέρου τὰ ἐν εἵδει ἀρκοσολίων ἀνοίγματα ἐτέρας Στοᾶς, τῆς κειμένης κάτωθεν τοῦ ἀριστεροῦ πτερυγίου καὶ ἐχούσης κατὰ τὸ μέσον τρεῖς μεγάλους πλινθοκτίστους πεσσούς (εἰκ. 60 Πίν. 21) ἐχρησιμοποιήθησαν πιθανώτατα ὡς τάφοι τῶν ἀρχιερέων τῆς Θεσσαλονίκης, ὡς τοῦτο ἀναγράφεται ἐν τῷ βίῳ τῆς Ἀγίας Θεοδώρας², ἐν ᾧ αἱ εἰσοδοὶ τῆς Κρύπτης (ὧν μίαν παραθέτομεν ἐνταῦθα, εἰκ. 61 Πίν. 23 πρβλ. καὶ εἰκ. 50 κειμένην ὀπισθεν τῆς δεξιᾶς παραστάδος τοῦ Τέμπλου καὶ ἐν ᾗ διακρίνει τις καὶ τὸ σύστημα τῶν φωταγωγῶν τῆς Κρύπτης) μετεβάλλοντο κατὰ καιροῦς, ὡς ἐν τῇ προσεχεῖ μελέτῃ θ' ἀποδειχθῇ τοῦτο. Τέλος τὰ κάτω μέρη τῶν τοίχων τῶν Στοῶν εἰς τινα σημεῖα εἶνε δι' ἀρχαίων μεγάλων ὀρθογωνίων λίθων ἐκτισμένα, ὑπολείμματα προφανῶς ρωμαϊκῶν κτισμάτων, ὡς ἄλλως τε τοῦτο μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τῶν Πράξεων τοῦ Ἀγίου, ἔνθα ἀναγινώσκουμεν ὅτι ὁ ἔπαρχος Λεόντιος «ἀνήγειρε πάνσεπτον οἶκον τῷ μάρτυρι μέσον τοῦ δημοσίου λουτροῦ καὶ τοῦ Σταδίου... καθελὼν καὶ περικαθάρας κατὰ τὰς τῶν καμίνων καμάρας ἅμα καὶ τοῦ τῶν θερμῶν ὑδάτων οἴκου μετὰ καὶ τῶν ἐκεῖσε ὄντων δημοσίων ἐμβόλων καὶ προπινῶν»³. Τὸ προσαγόμενον ἐνταῦθα ὡς παράδειγμα (εἰκ. 62) τμήμα τοίχου κείμενον κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ Νάρθηκος, ὅμοια τοῦ ὁποίου εἶνε καὶ τ' ἀνωτέρω σημειωθέντα μέρη βάσεων τῆς Κρύπτης, ἐπεξηγοῦσι τὰ ἐν ταῖς Πράξεσι λεγόμενα.

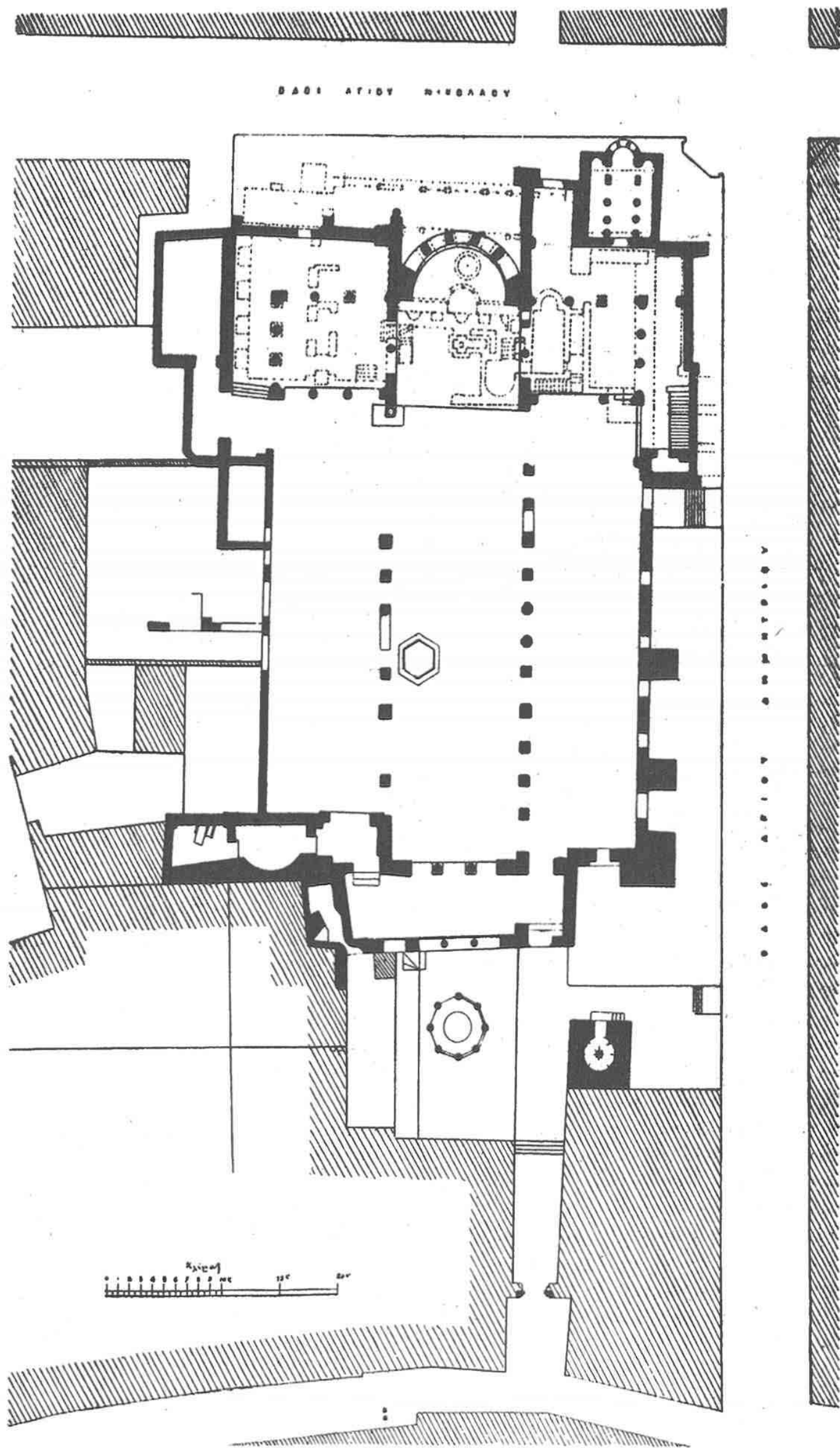
¹ Ἡ ἐρμηνεία τῆς Κρύπτης ταύτης καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἀνευρεθέντων δὲν εἶνε εὐχερὴς⁴· ἡ ἀπλουστερά ἐκδοχὴ τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τῶν στοῶν αὐτῆς ἐπὶ τῶν ὑπολειμμάτων τῶν

¹ Ἡ εἰς τὸ βάθος τῆς κόγχης τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ παρεκκλησίου ἀναφανείσα ἐφαρμένη ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ διασφῶζει τὰς λέξεις: ΓΟΘ ΒΗ(μα);... ΠΡΟCΘ... ΚΑΙ ΗΜΩΝ. Πιθανώτατα ἐν τῇ κόγχῃ ταύτῃ τοῦ ὑπογείου παρεκκλησίου, ἧς αἱ ἐν ἐγκολπίοις τοιχογραφίαι διειρηθήσαν ἀρτιώτερον τῶν λοιπῶν εἰκόνων τοῦ παρεκκλησίου τούτου, ἦτο τοποθετημένη Σαρκοφάγος ἐπισήμου τινός.

² Πρβλ. βίον Ἀγ. Θεοδώρας ὑπὸ Ἀρσενίου ἐκδοθέντα ἐν Γιούργιεβ, 1899 σελ. 49, ἐνθα δίδονται πληροφορίαι περὶ τῆς ἐν ἔτει 841 ταφῆς τοῦ ἐπισκόπου Ἀντωνίου καὶ τῷ 884 ἐτέρου ἐπισκόπου, ὃν «κατέθεντο ἐν τοῖς λαοῖς μέρεσι τοῦ Θείου Ναοῦ τοῦ πανενδόξου μάρτυρος Δημητρίου ἐν τῷ ἐκεῖ ὄντι Ναφῷ (;)». Βλ. καὶ Byz. Zeitschr. 2 (1898) σελ. 312 καὶ 10 (1901) σελ. 144 κ. ἐ. Αἱ ὡς τάφοι θεωρούμεναι ἐνταῦθα κόγχαι τῆς κάτωθεν τοῦ ἀριστεροῦ πτερυγίου Στοᾶς διασφῶζουσιν ἐπαλλήλους πολλάκις τοιχογραφίας, ἃς θὰ παραθέσωμεν βραδύτερον· αὗται μάλιστα ἐπείσαν ἡμᾶς ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἀσαφῶς ἐν τῷ βίῳ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας ἀναγραφομένου τόπου ταφῆς τῶν δύο ἐπισκόπων Θεσσαλονίκης.

³ Βλ. χωρίον ἐν Migne, Patr. Gr. τόμ. 116 σελ. 1181.

⁴ Οὐδέμια σαφὴς μαρτυρία καὶ αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως τῆς Κρύπτης ὑπὸ τὸν Ναὸν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ὑπάρχει· ἐκ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων μόνος ὁ Γρ. Παλαμάς μνημονεύει τῆς Καταφυγῆς «Στοᾶ τὴς ἐστὶν ὑπόγειος ἐν τῷ Ναφῷ τῆς Ἀειπαρθένου καὶ Θεομήτορος (τὸ σημ. Ἑσκή-Τζουμά), οὗ Καταφυγὴ τὸ ἐπάνωμνον. Ὅθεν ἔθος ἐστὶ παλαιὸν τῆς τοῦ μεγαλομάρτυρος πανηγύρεως τὴν ἀρχὴν δι' ἔτους ποιεῖσθαι, κάκειθεν διὰ τῆς Λεωφόρου (τῆς Ἑγνατίας δηλ. ὁδοῦ) μεθ' ὅμων τῶν πρὸς αὐτὸν ἀνιόντας ἐνθάδε (ἐν τῷ Ναφῷ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου) ταύτην ἀνύειν καὶ εἰς τέλος ἀγειν τὴν ἐορτὴν...» (ἐκδ. Σοφ. Οἰκονόμου, σ. 92 κ. ἐ.)· ἐν λόγῳ δὲ Κωνστ. Ἀρμενοπούλου, ἐρμηνεύοντος τὸ ὄνομα Καταφυγὴ («διὰ τὸ ἐκεῖσε τὸν ἀριστέα τοῦτον — τὸν Ἀγ. Δημητρίον — ζητούμενον καταπεφευγῆναι, τόπον τῇ ὁργῇ διδόντα, μικρὸν ἀποπρυπτόμενον»), προστίθεται ἡ λεπτομέρεια «ὑπόγειον γὰρ εἰσιν ἐνταῦθα (ἐν ᾧ τόπῳ ἡ Καταφυγὴ) στοαί» (βλέπε Κ. Ζησιίου, Χριστ. μνημεῖα Μακεδονίας, ΠΑΕ. 1913, σελ. 130 καὶ 132). Αὗται ὁμως ἀναφέρονται εἰς τὸν Ναὸν τῆς Θεοτόκου, ἐν ᾧ περὶ Κρύπτης τοῦ Ἀγ. Δημητρίου μόλις εἰς περιηγητὰς τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος (Barsky καὶ

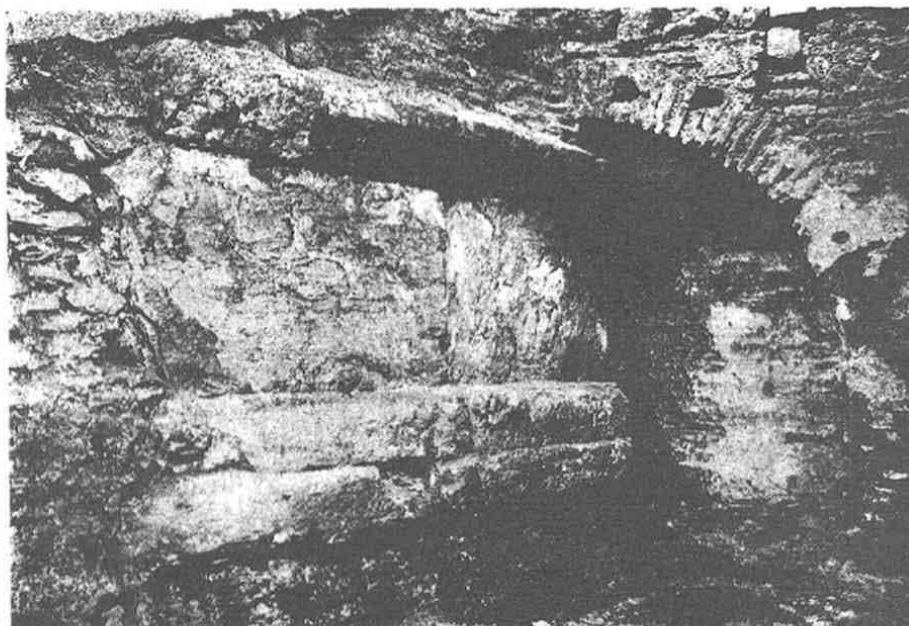
Εἰκ. 51. Γενική κάτοψις τοῦ Ναοῦ καὶ τῆς Κρύπτης μετὰ τὰς ἀνασκαφάς.

κατεδαφισθέντων ρωμαϊκῶν κτισμάτων ὑπὸ τοῦ Λεοντίου πρὸς ἀνάδειξιν τῆς Βασιλικῆς, ὡς παρατηρεῖται τοιοῦτόν τι καὶ εἰς τοὺς μετὰ ταῦτα βυζαντινοὺς Ναοὺς (Καθολικὸν Ὁσίου Λουκά μετὰ τῆς Κρύπτης — Ἀγ. Βαρβάρας —, Ναὸς Ταξιαρχῶν Θεσσαλονίκης μετὰ Κρύπτης καὶ ἄλλοι), δὲν εἶνε ἱκανοποιητική, ἐφ' ὅσον τὰ ἐπὶ τὸ ἱερὸν Βῆμα ἀνευρεθέντα δεικνύουσι τέχνην τοῦ Ε' μ. Χ. αἰῶνος, ὡς ἀλλαχοῦ διὰ τῆς τεχνικῆς ἀναλύσεως τῶν ἀναγλύφων τῶν θ' ἀποδείξωμεν, καὶ ἐπομένως μαρτυροῦσιν, ὅτι ἀπὸ τῆς κτίσεως τοῦ Ναοῦ ἡ Κρύπτη ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν λατρείαν. Εἶνε γνωστὸν ἂν ἐξ ἑτέρου, ὅτι ἀπὸ τοῦ Γ' ἀκόμῃ αἰῶνος μ. Χ. ὅτε ἡ τιμὴ πρὸς τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων ἐξηπλώθη, ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια ἄνωθεν τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος νὰ ἰδρύηται ἡ ἁγία Τράπεζα, ὡς τὸ ἱερώτατον κεντρικὸν σημεῖον τοῦ ἀνεγειρομένου πρὸς τιμὴν τοῦ Ναοῦ ἢ Μαρτυρίου (confessio), ἣν προφυλάττει πάντοτε Κιβώριον. Μετὰ τοῦ τάφου τούτου τοῦ μάρτυρος συνδέεται ἡ καταγωγὴ τῆς Κρύπτης τῶν μεγάλων ἀρχαίων χριστιανικῶν Βασιλικῶν (Κρύπτη τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Μηνᾶ ἐν Αἰγύπτῳ, Κρύπτη Βασιλικῆς τοῦ S. Apollinare in classe ἐν Ραβέννῃ, Κρύπται Βασιλικῶν ἐν Συρίᾳ κλπ.) καὶ τῶν Βυζαντινῶν Ναῶν (λ. χ. Κρύπτη τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά Λεβαδείας), ἣτις ἀποτελεῖ ἴδιον κτίσμα ὑπὸ τὸ ὑψηλότερον τοῦ Ναοῦ κείμενον ἱερὸν Βῆμα ὅπερ ἀνέκαθεν ἐξελαμβάνετο ὡς ὑπόγειος εἴσοδος εἰς τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος¹. Ἄν οὕτως ἐκληφθῇ καὶ ἡ ἀνευρεθεῖσα Κρύπτη τῆς ἡμετέρας Βασιλικῆς, θὰ δεχθῶμεν κατ' ἀνάγκην, ὅτι ὡς τάφος τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἐτιμᾶτο κατ' ἀρχὰς αὕτη ἡ ἁγία Τράπεζα τοῦ Ναοῦ καὶ ὅτι ἐπομένως αἱ μικρὸν πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ Ζ' αἰῶνος ἀναφερόμεναι περὶ Κιβωρίου παραδόσεις πρέπει νὰ

Paul Lukas) βλέπομεν ἐν εἴδει παραδόσεως ἀναγεγραμμένης πληροφορίας περὶ δύο ἐπαλλήλων Ναῶν, βασταζομένων ὑπὸ χιλίων κίωνων κλπ. (βλ. Οὐσπένσκη, Μωσαϊκὰ Ἀγ. Δημητρίου, ε. ἀ. σελ. 2 καὶ σημ. 1. πρὸ βλ. ἀνωτέρω καὶ τὰ παρατεθέντα χωρία ἐκ τοῦ βίου τῆς Ἀγίας Θεοδώρας), νεωτέρα δὲ λαϊκὴ παράδοσις «περὶ τῆς θεραπευθείσης βασιλοπούλας», ἣν ἀλλαχοῦ παραθέτομεν, δίδει φανταστικὴν τινὰ ἐρμηνείαν τῆς Κρύπτης. Τέλος ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε περὶ τοῦ Ναοῦ πραγματευθέντων μόνος ὁ Choisy (*L'art de bâtir chez les Byz.* Paris, 1882) ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «citerne sous la Basilique de S. Dimitri à Salonique» παραθέτει δύο σχέδια (Pl. VI, 1 καὶ 2 καὶ fig. 118 καὶ 119) ἐν τομῇ, ἣτινα πιθανὸν εἶνε τμήματα τοῦ ἀνατολικῶς τῆς Ἀψίδος διαδρόμου (εἰκ. 57 Πίν. 22), ὃν εἶδεν ὁ συγγραφεὺς ἐπικεχωσμένον καὶ ἐκλαμβάνει ὡς κιστέρναν. Ἐπομένως ἡ ἐρμηνεία τῆς Κρύπτης οὐδαμῶς ὠφελεῖται ἐκ τῶν μέχρι τῆς τελευταίας πυρκαϊᾶς παλαιότερων πηγῶν καὶ τῶν νεωτέρων ἐργασιῶν.

¹ Πρὸ βλ. Wulff, *Altchristl. und byzant. Kunst*, I, σελ. 205. Ὅτι ὡς ὑπόγειος εἴσοδος εἰς Μαρτύριον πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ ἡμετέρα Κρύπτη οὐχὶ δὲ ὡς *Κιστέρνα*, ὡς ἐξέλαβεν αὐτὴν ὁ Choisy (ε. ἀ.) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Strzygowski (ἐν *Byzant. Denkmäler*, τόμ. 2 (1898) σελ. 231) ἀποδεικνύει (πλὴν τῶν ἀνευρεθέντων: Παρεκκλησίου, τάφων, Κιβωρίου κ. ἀ. καὶ τῶν ἐν τῇ κειμένῳ ὡς παραδείγματα παρατεθέντων μνημείων) καὶ ὑπόγειον ἐν Κωνσταντινουπόλει κτίσμα κατεδαφισθέντος Ναοῦ, ἔχον ἀναλογίαν τινὰς πρὸς τὴν ἡμετέραν Κρύπτην, τὴν ἱστορίαν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἀγνοοῦμεν εἰσέτι. Περὶ τοῦ μνημείου τούτου, τοῦ καλουμένου *Kemankès - Mustapha - rascha - djami*, σημειοῖ ὁ Πασπάτης (Βυζαντιναὶ Μελέται, 1877, σελ. 363) τὰ ἐξῆς: «ὑπὸ τὸ τέμενος — οὐτινος μόνον ἡ Ἀψὶς διασώζεται — εἶνε σκοτεινὸν ὑπόγειον φωτιζόμενον ἀπὸ μόνῃ τὴν θύραν, εὐρισκομένην ὑπὸ τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος· ἐπὶ τῶν παραστάδων τῆς εἰσόδου καὶ ὀλίγον ἐνδότερον μόλις κεφαλαὶ τινες ἀγίων διακρίνονται· πλησίον τῆς θύρας ταύτης εἶνε καὶ ἑτέρα πεφραγμένη φέρουσα καὶ αὕτη ἀρχαία εἰκόνας. Ἐντὸς τοῦ ὑπογείου εἶνε φρέαρ καλούμενον ἁγίασμα τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου, τὸ ὁποῖον ἐπισκέπτονται οἱ εὐσεβεῖς γείτονες ἄνευ ἐνοχλήσεως». Παρὰ Strzygowski, ἐνθα δίδεται καὶ ἡ κάτοψις τοῦ μνημείου (βλέπε αὐτόθι, σελ. 108. Ν° 36· πρὸ βλ. καὶ περιγραφὴν ἐν σελ. 234). κατατάσσεται τοῦτο εἰς τὴν περίοδον τῶν Κομνηνῶν (1057 - 1185). ἡ ἐξέτασις δ' αὐτοῦ ἴσως φέρει εἰς φῶς ἀνάλογόν τινα Κρύπτην Μάρτυρος.

ἐννοηθῶσιν ὡς ἀναφερόμεναι εἰς τὸ Κιβώριον τῆς ἁγίας Τραπεζῆς καὶ τὴν ὑπὸ τὸ ἱερὸν Βῆμα ἐξαγωνικὴν ἐξέδραν, τὴν ἀποτελοῦσαν οἶονεὶ τὸ κιγκλίδωμα τοῦ πρὸ τοῦ κάτωθεν τῆς ἁγίας Τραπεζῆς νομιζομένου τάφου τοῦ μάρτυρος¹. Ὀλίγον χρόνον πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ Ναοῦ ἐγένετο, ὡς γνωστόν, ἡ καὶσις τοῦ ἀρχαίου Κιβωρίου², ἐν τῇ περιγραφῇ δὲ τῆς ἐκ νέου κατασκευῆς του τονίζεται ἡ φράσις «ἐξ ὧν (δωρεῶν) παραχρῆμα κατασκευάσθη τὸ περικαλλὲς τοῦτο καὶ νῦν φαινόμενον ἔργον»³, ὅπερ δύναται νὰ νοηθῇ καὶ ὡς κατασκευὴ τὸ πρῶτον τοῦ

Εἰκ. 62. Ρωμαϊκὸν κτίσμα παρὰ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ Νάρθηκος.

«πρὸς τοῖς λαιοῖς πλευροῖς» ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου τοῦ ἐπάνω Ναοῦ, κατὰ τὸ πρότυπον πάντως τοῦ ὑπογείου Κιβωρίου, καὶ νὰ θεωρηθῇ τότε τὸ ἐπάνω Κιβώριον ὡς ἀπλοῦν **Προσκυ-**

¹ Ὡς γνωστόν, αἱ ἀρχαιότεραι παραδόσεις ἀγνοοῦσιν οὐ μόνον τὸ λείψανον ἀλλὰ καὶ τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος (πρβλ. ἐπιστολὴν ἀρχιεπισκόπου Εὐσεβίου εἰς Μαυρίκιον «οἱ καὶ βουλευθέντες τὴν βασιλικὴν καὶ θεάρεστον ἀποθεραπεῦσαι ἱκετηρίαν ἐν τινὶ τοῦ πανσέπτου Ναοῦ διορύξαντες τόπῳ, ἐν ᾧ καὶ τὸ πανάγιον εὗρίσκειν ὄντο λείψανον...» Migne, ἔ. ἀ. σελ. 1241). Ἐν ὅσῳ λοιπὸν δὲν ἦτο γνωστός ὁ τόπος τῆς ταφῆς τοῦ μάρτυρος, φυσικὸν εἶνε νὰ ὑποτεθῇ, τῇ βοηθείᾳ τῆς ἀνωτέρω ἐκτεθείσης συνηθείας τῆς ἐπικρατούσης γενικῶς κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, ὅτι ἡ συνείδησις τῶν πιστῶν τὸν ὑπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν χώρον ἐπίστευεν ὡς ἐγκλείοντα τὸ λείψανον τοῦ μάρτυρος. Ἐπομένως τ' ἀναφερόμενα εἰς τὸ Κιβώριον ἐν τῷ θαύματι τοῦ Μαριανοῦ (Migne, ἔ. ἀ. σελ. 1217) πρέπει ν' ἀποδοθῶσιν εἰς τὸ Κιβώριον τῆς ἁγίας Τραπεζῆς καὶ τὴν ὑπόγειον ἐξέδραν.

² Βλ. Migne, ἔ. ἀ. σελ. 1239 κ. ἑ.

³ Αὐτόθι, σελ. 1244. Ἐν τῷ λίαν διαφωτιστικῷ χωρίῳ «Συνέβη, φησὶν, τὸ ἐν τῷ παναγίῳ αὐτοῦ τεμένει Κιβώριον... ἐμπρησθῆναι νυκτὸς... καὶ τι μέρος αὐτοῦ *μιανθῆναι*... κλπ.» δὲν ἀναγράφεται μὲν ἡ θέσις, φαίνεται δ' ἐκ τῶν συμφραζομένων ὅτι πρόκειται, περὶ Κιβωρίου τῆς ἁγίας Τραπεζῆς καὶ ὅτι πρὸς ἀποφυγὴν ἀσχημῶν μετετέθη ἡ προσκύνησις εἰς τὸ ἴδρυθὲν «ἐν τοῖς λαιοῖς πλευροῖς» Κιβώριον-Προσκυνητάριον, κατὰ ἐπικρατοῦσαν ἄλλως τε καὶ μέχρι σήμερον συνήθειαν προκειμένου περὶ ἁγίων λεηψάνων.

νητάριον, ὅπερ ὁμῶς μετὰ ταῦτα συνεχέετο πρὸς τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος. Ἡ μεταξὺ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ Ναοῦ (μέσα Ζ' αἰῶνος) καὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν (904 μ. Χ.) παρατηρουμένη ἔτι μεγαλυτέρα σύγχυσις ἐν ταῖς πηγαῖς περὶ τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἀπὸ τοῦ τέλους Ἰσως τοῦ Θ' αἰῶνος ἐμφανίσεως τοῦ μύρου, ὅπερ ἐπιστεύθη ὅτι ἐξεπήγαγεν ἀπὸ τῶν πληγῶν τοῦ ἱεροῦ λειψάνου, οὕτινος τὴν νομιζομένην ὑπαρξίν ἔκτοτε δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν¹. Ἐκτοτε ὁ Ἅγιος Δημήτριος καλεῖται **Μυροβλήτης**, πανηγυρικοὶ δὲ λόγοι πλέκουσιν ἐγκώμια εἰς τὴν **«πηγὴν τῶν ἰάσεων»**, ἣν ἐν τῷ ὑπὸ τὸ ἱερὸν Βῆμα χώρῳ πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν, ὅπως εἰς τὸ ἔμπροσθεν καὶ ἀριστερὰ τοῦ Βήματος φρέαρ (εἰκ. 54 Πίν. 23), ὅπου καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ σωλήνος ἀνεφάνη, πρέπει Ἰσως ν' ἀναζητήσωμεν τὴν πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ μύρου πηγὴν.

Εἰς τὴν οὕτω συντόμως ἐκτιθεμένην ἐνταῦθα γνώμην περὶ Κρύπτης, ἣν ἐν τῷ προσεχεῖ ἡμῶν ἔργῳ διὰ τῆς παραθέσεως τῶν ἀληθῶς συγκεχυμένων πηγῶν καὶ τῆς συγκρίσεως αὐτῶν πρὸς τὰ εὐρήματα θ' ἀναπτύξωμεν, προσθέτομεν χωρία τινὰ ἐκ τῶν πανηγυρικῶν λόγων τῶν Βυζαντινῶν, δι' ὧν δύναται αὕτη νὰ πιστωθῇ. Ὁ χαρτοφύλαξ ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἰωάννης Σταυράκιος κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἐν τῇ ὁμιλίᾳ του εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον λέγει: «Τίς οὐκ οἶδε τὴν ἐκ τοῦ πανεντίμου Δημητριακοῦ σώματος ἀναδύζουσαν τῶν μύρων πηγὴν, ὅση τῷ πληθυσμῷ, ὥς **ὑπερεκχεῖσθαι καὶ τῶν κύκλῳ τῆς θείας αὐτοῦ σωροῦ μυροδόχων δεξαμενῶν**; Αὗται ἐκ πηγῆς τῶν μύρων τοῦ μάκαρος μέχρις αὐτῶν δεχόμεναι τὸν εὐώδη ροὺν διακρουνίζομενον τοῖς βουλομένοις τῶν χριστωνύμων κατὰ πᾶσαν ὥραν λατρεῖον πρόκεινται ἑτοιμότητα κλπ.»² Ὁ Δημ. Χρυσολωρᾶς (1391 - 1425) ἐν πανηγυρικῇ αὐτοῦ λόγῳ προσθέτει «μετὰ δὲ χρόνον ὑπὲρ τὸ σῶμα πηγὴ τις νέα γεννᾶται, μύρον, ὃ τοῦ θαύματος, ἀνθ' ὃδατος ρέουσα, ἐξ ἧς ποταμὸς φέρων εὐωδίας τὰ ρεύματα, **ἀφ' οὗ λίμναι πάσης εὐοσμίας ἀνάπλεω**, ἐξ οὗπερ ὠκεανὸς ἄλλος κύματα κεκτημένος τῶν μύρων, ἅπερ ὕδωρ οὐκ ἔστιν(,) ἐπ(ε)ὶ τὸν χαρακτήρα φέρει παχύτερον, ἀλλ' οὐδέ τινα τῶν ἐν τῇ γῇ καὶ τῶν περὶ αὐτὴν ὑγροτέρων ἢ ξηροτέρων ἄλλῳ μετ' ἄλλων ὅμοιον..... καὶ τὸ μύρον ἐξιδὼν εἰς ἀρχὰς ἀφορίζεται δύο, ὡς

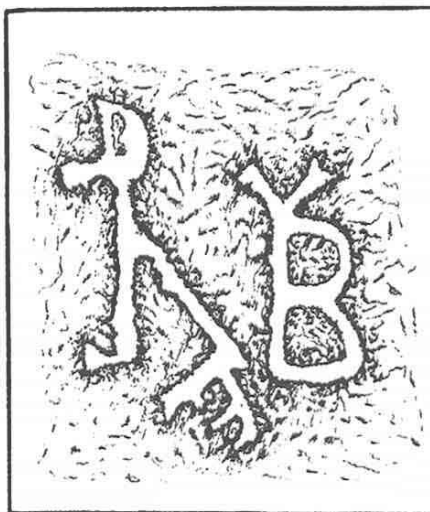
¹ Ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Κιβωρίου τοῦ ἐπάνω Ναοῦ ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Εὐσεβίου ἐπὶ Μαυρικίου, κατὰ τὰ τέλη πιθανόν τοῦ Γ' αἰῶνος, ἀναγράφονται εἰς τὰς Πράξεις τοῦ Ἁγίου θαύματα (περὶ Ὀνησιφόρου τοῦ παραμοναρίου, Migne, σελ. 1247 κ. ἐ. περὶ δρόματος συγγενοῦς τοῦ ἐπάρχου ἐκ τῆς Ἑλλάδος τῇ Θεσσαλονίκῃ ἐπιδημήσαντος, ὅτε γίνεται καὶ ἡ λεπτομερὴς περιγραφή τοῦ Κιβωρίου, Migne, σελ. 1265) βλέπομεν δὲ συγχεομένην παρὰ τῷ λαῷ καὶ τὴν θέσιν τοῦ τάφου («τῶν δὲ φησάντων ὡς ἐκεῖσε **παρὰ τῶν πατέρων ἡμῶν**» κείσθαι θεοπρεπῶς τὸν υπερένδοξον ἀθλοφόρον Δημήτριον) καὶ τὴν ἐμφάνισιν τῶν εἰδωλολατρικῶν στοιχείων («τῆς κυρίας Εὐταξίας, ἣν ὁ Θεὸς πρὸ πολλοῦ τῷ ἀθλοφόρῳ παρακατέθετο») πρβλ. καὶ περὶ τοῦ ἐμπρησμοῦ τοῦ νέου Κιβωρίου ἐν τῷ καιρῷ βαρβαρικῆς ἐπιδρομῆς, Migne, σελ. 1276, περὶ τῆς ἐκ τοῦ Τριβήλου τοῦ Ναοῦ ὀπτασίας τοῦ Ἰλλουστρίου, Migne, σελ. 1317 κ. ἐ., περὶ τῆς καύσεως τοῦ Ναοῦ κατὰ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνος, Migne, σελ. 1348 κ. ἐ. καὶ τέλος περὶ τῶν ἀλλεπαλλήλων βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν) οὐδαμῶς ὁμῶς ἀναφέρεται ἡ διὰ τοῦ μύρου θεραπεία, ἥτις, ὡς ἐκ τῆς πρώτης περὶ μύρου μνείας παρὰ τῷ Καμενιάτῃ (βλ. σχετικὰς μαρτυρίας παρὰ Οὐσπένσκη, ἐ. ἀ. σελ. 4) συνάγεται, ἐνεφανίσθη μικρὸν πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν ἐν τῇ Κρύπτῃ τοῦ Ναοῦ, ἥτις φαίνεται ὅτι διεσχευάσθη διὰ τῶν σωλήνων καὶ τῆς ἐν τῷ μέσῳ λεκάνης κατὰ τὴν ἐπάνοδον ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας τῶν Θεσσαλονικέων, ὡς ἀλλαχοῦ προσάγομεν τὰς ἀποδείξεις, ὁρμώμενοι ἐκ τῆς τεχνικῆς διαφορᾶς τῆς ἐξαγώνου Ἐξέδρας καὶ τῶν περὶ ταύτην ἀνευρεθέντων μνημείων.

² Βλέπε τὸ χωρίον καὶ παρὰ Migne, ἐ. ἀ. σελ. 1421.

διαδέχονται καὶ σωλήνες καὶ γενόμενον ἤδη μετέωρον εἰς ὕψος ἐξαίρουσιν ὥσπερ τινὸς κάτωθεν ὠθοῦντος αὐτὸ καὶ παρὰ φύσιν εἰς τὰ ἄνω τὸ βαρὺ φέρεται καὶ γενόμενον ἰσόπεδον τῷ Ναῷ κραταιῶς ἡσυχάζει καὶ ἡρεμεῖ τῶν σωλήνων ἐκάτερος ὥσπερ τηρεῖ (κηρῶ ?) παγόντα ἢ καὶ τὰ ὀπίσω σταλέντα καὶ χαλινωθέντα τὴν εἰς τὸ πρόσω φορὰν, καθάπερ ἡνίαις ἀφανέσιν ἀναχαιτίζεται κλπ.»¹. Θὰ ἡδύνατό τις νὰ παραθέσῃ καὶ πλῆθος ἑτέρων μαρτυριῶν ἐκ τῶν λόγων Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ², Κωνστ. Ἀκροπολίτου³ καὶ ἄλλων, δι' ὧν ἐρμηνεύονται τ' ἀνευρεθέντα ὑπὸ τὸ ἱερὸν Βῆμα, ἀφ' οὗ ἡ λεπτομερὴς ἐρευνα τοῦ περὶ τὸ ἐξάγωνον Κιβώριον τοῦ ἐπάνω Ναοῦ χώρου (εἰκ. 46) οὐδὲν σημεῖον ἔφερεν εἰς φῶς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου νὰ στηριχθῇ ἡ ὑπόθεσις ὅτι εἰς τοῦτο ἀναφέρονται αἱ μυροδόχοι δεξαμεναί, ἡ διαδοχὴ τῶν σωλήνων καὶ καθόλου αἱ περὶ τοῦ μύρου παραδόσεις.

Τ' ἀνευρεθέντα ἀφ' ἑτέρου κάτωθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος δὲν δύνανται νὰ ἐρμηνευθῶσιν ὡς τὸ *Βαπτιστήριον* τοῦ Ναοῦ, ὡς ἐκ πρώτης ὄψεως εἶνε δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ, καθόσον ἡ τοιαύτη ἐκδοχὴ ἀντιτίθεται καὶ εἰς τὴν τελετὴν τοῦ μυστηρίου⁴ καὶ εἰς τὴν διάταξιν τῶν μερῶν τοῦ Βαπτιστηρίου⁵ καὶ εἰς τὴν θέσιν⁶, ἣν κατελάμβανον τὰ κτίσματα ταῦτα ἐν ταῖς χριστιανικαῖς οἰκοδομαῖς τῶν τόπων λατρείας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ.

Ἡ Κρύπητῃ ἦτο τὸ ἄδυτον καὶ τὸ μυστηριώδες ἱερὸν τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, εἰς τοῦτο δὲ ἀναφέρεται τὸ πλῆθος τῶν διασφρομένων μέχρις ἡμῶν παραδόσεων καὶ θαυμάτων τοῦ

Εἰκ. 63. Ἐπιγραφή παρὰ τὴν βάσιν ἐνδὸς τῶν συγκρατούμενων τὴν Ἀψίδα πεσῶν τῆς Κρύπτῃς.

¹ Migne, αὐτόθι, σελ. 1423, ἐνθα τὸ χωρίον παρατίθεται ἐσφαλμένον, ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῶν ὡφ' ἡμῶν γενομένων διορθώσεων.

² Λόγοι Γρ. Παλαμᾶ, ἐν ἐκδόσει Σοφοκλέους τοῦ ἐξ Οἰκονόμου, σελ. 60 κ. ἐ.

³ Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, τόμ. Α', Πετρούπολις 1891, σελ. 185, ἐνθα εἰσάγει τὸ μύρον εἰς τὰς περὶ Ἰουστινιανοῦ καὶ Μαυρικίου διηγήσεις, σελ. 193 εἰς τὴν διήγησιν τοῦ ὁράματος τοῦ Βιταλίου κλπ.

⁴ Ὡς γνωστόν, πρὸ τῆς τελετῆς τοῦ βαπτίσματος ὁ κατηχούμενος ἐστρέφετο πρὸς δυσμὰς «ἐπειδὴ τοῦ φαινομένου σκότους τόπος (εἰσὶν) αἱ δυσμαί» (Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Μυσταγωγ. Α' λόγ. 6') καὶ ἀπηθύνοντο πρὸς αὐτὸν αἱ ἐρωτήσεις: «ἀποτάσῃ τῷ Σατανᾷ κλπ.», ὅπερ θὰ ἦτο ἄτοπον γενόμενον ἐν τῷ ἀνευρεθέντι χώρῳ, οὗτινος δυσμαί εἶνε αὐτὴ ἡ ἀγία Τράπεζα τοῦ Ναοῦ.

⁵ Ἐλλείπει π. χ. ἐνταῦθα τὸ προαύλιον τοῦ Βαπτιστηρίου, ἐνθα ἀπετίθεντο τὰ ἐνδύματα, αἱ βαθμίδες τῆς κολυμβήθρας, ἂν ὡς τοιαύτη ἐξελαμβάνετο ἡ ἀνευρεθεῖσα λεκάνη κλπ.

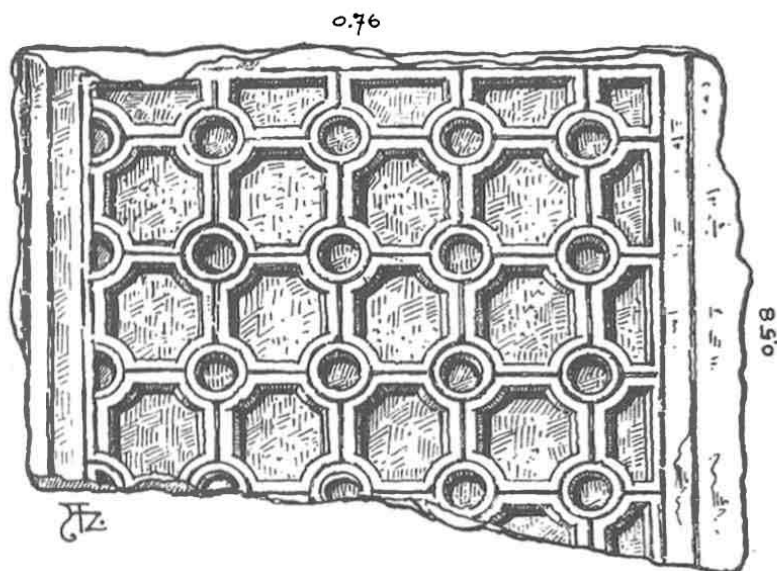
⁶ Τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ Βαπτιστήρια εἶνε κατὰ κανόνα ἐκτισμένα ἔξω τοῦ Ναοῦ ἢ συνέχονται πρὸς τὸν Νάρθηκα καὶ τὰς μακρὰς αὐτοῦ πλευράς, οὐδὲν δὲ παράδειγμα Βαπτιστηρίου ἔχομεν συνεχόμενον πρὸς τὸ ἱερὸν Βῆμα καὶ μάλιστα κάτωθεν τῆς ἀγίας Τραπέζης τοῦ Ναοῦ κείμενον (πρβλ. Kraus, RE. der chr. Arch. ἐν ἀθρῳ Taufkirchen κ. ἄλλ.). Τὸ Βαπτιστήριον τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἔκειτο ἐν τῷ χώρῳ, ὃν δεικνύουσι σήμερον ὡς τάφον τοῦ Ἀγίου (ἀριστερὰ τοῦ Νάρθηκος), ὡς θ' ἀποδείξωμεν ἐκ τῆς γενομένης

Μυροβλήτου, καὶ ἐνέχει ὑψίστην σπουδαιότητα διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ναοῦ καὶ τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν λατρείαν τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως.

ΓΕΩΡΓ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

*Εφορος τῶν Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων.

ΣΗΜ. Κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς ἀνωτέρω (ἐν σελ. 33) παρατεθείσης εἰκόνης 46 διακρίνεται ἀνευρεθὲν τμήμα τετραγωνικοῦ μαρμαρίνου κιονίσκου μετὰ συνεχομένου ἐπικράνου, οὗτινος τὸ ἐλλείπον μέρος, ἥτοι ὁ κορμὸς τοῦ κιονίσκου μετὰ τῆς ὁμοίως συνεχομένης βάσεως, εἶνε ἐντοιχισμένον ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς τετραγωνικῆς βάσεως τοῦ πρὸ τοῦ Ναοῦ μιναρέ. Αἱ ἀνάγλυφοι διακοσμήσεις τοῦ κιονίσκου τούτου εἶνε ὁμοιώταται πρὸς τὰ ὑπὸ Παπαγεωργίου δημοσιευθέντα ἐν Byz. Zeitschr. XVII (1908) Πίν. XIII 1-3 καὶ ὃ ἀνάγλυφα τόξα καὶ τοὺς κιονίσκους, τοὺς ἀποκειμένους σήμερον ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις Βυζαντινῷ Μουσείῳ, ἐκ Θεσσαλονίκης μεταφερθέντας τῷ 1915 ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Μουσείου (πρβλ. Παπαγεωργίου ἑ. ἀ. σελ. 371 κ. ἐ. περιγραφὴν τῶν τεμαχίων καὶ δήλωσιν τοῦ μέρους τῆς αὐλῆς τοῦ Ναοῦ ἐνθα ἦσαν ταῦτα ἐντοιχισμένα). Ὁ ἡμέτερος κιονίσκος μετὰ τῶν ἐν Ἀθήναις τεμαχίων, μεταφερομένων ἐν καιρῷ εἰς Θεσσαλονίκην, θὰ ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσωσι διὰ τὴν ἐπιτόπιον μελέτην καὶ τοποθέτησιν αὐτῶν εἰς ἐν τῶν κατὰ τὴν ἔρευναν τῶν μερῶν τοῦ Ναοῦ ἀνευρεθέντων βάθρων, τῶν ἀνηκόντων εἰς ἄμβωνας καὶ προσκυνητάρια, ὡς εἶνε ἡ ἀνευρεθεῖσα ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους ὀκτογωνικὴ μετὰ γλυφῶν βάσις ἄμβωνος, πλαίσια προσκυνηταρίων κλπ., ἅτινα μετὰ τῶν δύο ἀποκαλυφθέντων κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς Κιβωρίων, τῶν βάσεων τῆς Ἀγίας Τραπέζης τοῦ Ναοῦ τῶν διακρινομένων ἐπὶ τοῦ πολυχρώμου μαρμαρίνου δαπέδου τοῦ ἱεροῦ Βήματος (Παπαγ. ἑ. ἀ. Πίν. XVI 1), τοῦ μνημονευθέντος ἀνωτέρω (σελ. 32 εἰκ. 45) ἐπισκοπικοῦ θρόνου κ. ἀ. παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς ἀκριβῆ ὅπωςδὴποτε ἐννοίαν τῆς ἀρχαίας διακοσμῆσεως τοῦ ἁγιοδώρου Ναοῦ τοῦ Μυροβλήτου.

Εἰκ. 43. Θωράκιον (περισυλλεγὲν ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ Ναοῦ).

περὶ τὸν χώρον τούτου ἐρεῦνης, ἥτις ἐδικαίωσε πληρέστατα τὴν τοιαύτην γνώμην. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ παλαιὸν Βαπτιστήριον τοῦ Ναοῦ μετεποieh πικανώτατα εἰς Σκευοφυλάκιον, ὅπου καὶ ἀπέθεσαν οἱ χριστιανοὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1430 τὰ νομιζόμενα λείψανα ἢ τὰς εἰκόνας τοῦ Ἀγίου Δημητρίου· οἱ Τούρκοι ὅτε τῷ 1493 μετέβαλον τὸν Ναὸν εἰς Τζαμίον ἐξηκολούθησαν νὰ θεωρῶσιν ὡς τάφον τοῦ Ἀγίου τὸν καὶ σήμερον δεικνυόμενον θάλαμον, οὕτω δὲ παρεδόθη μέχρις ἡμῶν οὗτος ὡς ὁ τάφος τοῦ Ἀγίου Δημητρίου.

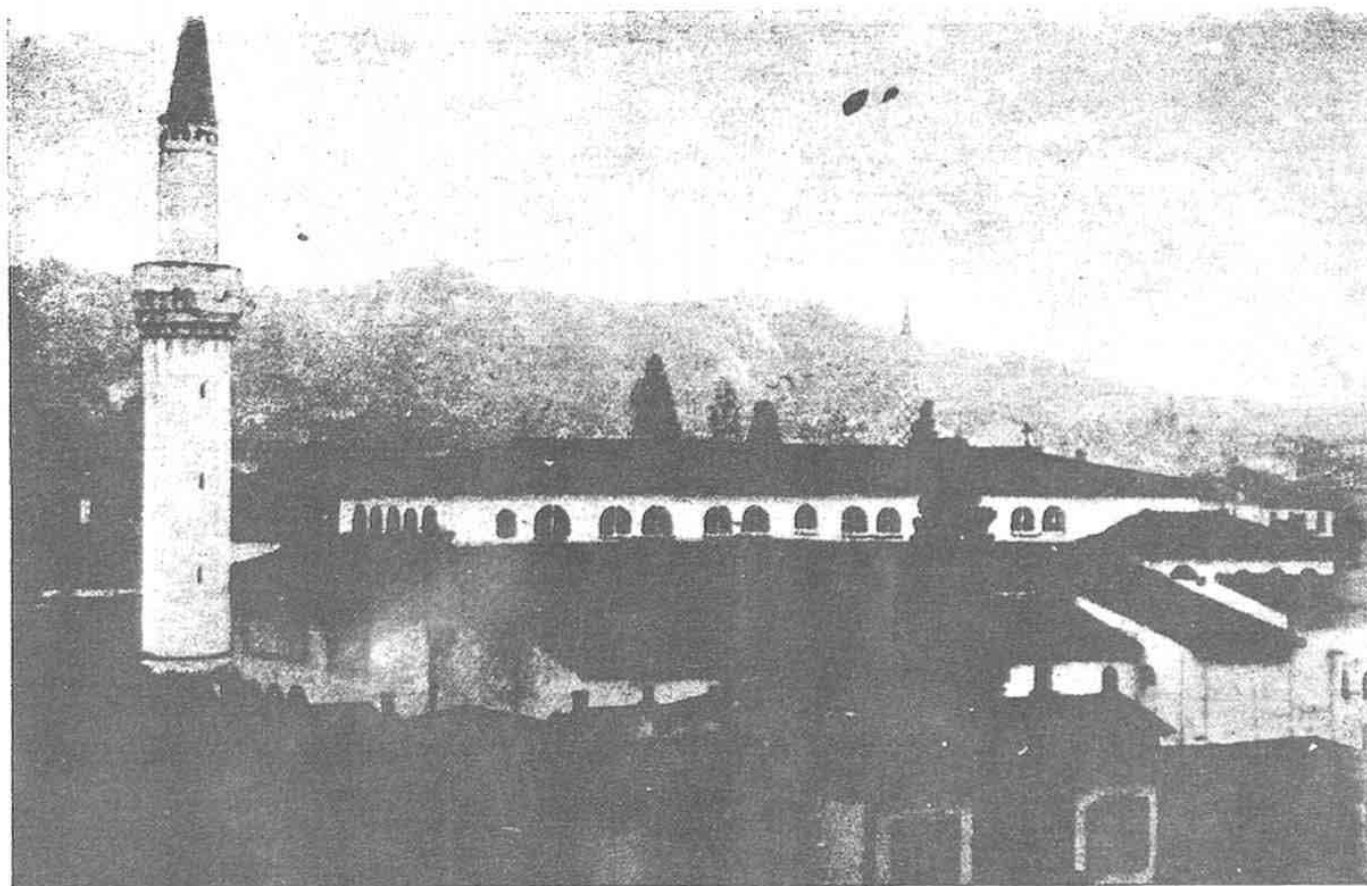
ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

		Σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	<i>Ίστορία και τέχνη του Ναού προ της τελευταίας πυρκαϊάς.</i>	
	1. Ίστορία	4
	2. Τέχνη	9
ΜΕΡΟΣ Α'	<i>Καταστροφή, τὰ ληφθέντα μέτρα εξασφάλισεως και περισυλλογής, παρατηρήσεις περι τῶν ἐναπολειφθέντων ἐρειπίων.</i>	
	1. Ἡ ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς καταστροφή	13
	2. Τὰ ληφθέντα μέτρα μετὰ τὴν καταστροφήν	15
	3. Παρατηρήσεις περι τοιχοδομίας, ὀρθομαρμαρώσεως καὶ μωσαϊκῶν	19
	α') Τοιχοδομία καὶ ἐνεπίγραφοι πλίνθοι	19
	β') Ὀρθομαρμάρωσις:	
	Νάρθηκος	22
	Κιονοστοιχιῶν μέσου κλίτους	22
	Ἐνθετικὴ διακόσμησις	23
	γ') Μωσαϊκὰ	23
ΜΕΡΟΣ Β'	<i>Ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τοῦ μνημείου.</i>	
	1. Ἐκκαθάρσις τῶν τοίχων ἀπὸ τῶν τουρκικῶν ἀσβεστωμάτων	25
	α') Ἐμφάνισις νέων τοιχογραφιῶν	26
	β') Ἐμφάνισις νέων μωσαϊκῶν	27
	γ') Ἐμφάνισις χρονολογημένου εἰκονογραφικοῦ κύκλου (τοῦ ἔτους 1303) ἐν τῷ παρεκκλησίῳ τοῦ Ναοῦ	29
	δ') Ἐμφάνισις χαραγμάτων	30
	2. Ἐρευνα τοῦ δαπέδου τοῦ Ναοῦ (ἀνεύρεσις θωρακίων, πλαισίων εἰκό- νων, θρόνου κλπ.)	31
	3. Ἀνεύρεσις τοῦ Κιβωρίου τοῦ Ἀγίου	32
	4. Ἐρευνα τοῦ χώρου τῆς Ἀγίας Τραπεζῆς	33
	5. Ἀνεύρεσις καὶ δοκιμαστικὴ ἔρευνα Προπύλου τῆς βορείας πλευρᾶς	33
	6. Ἀνεύρεσις τῆς κάτωθεν τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ τῶν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ πτερυγίων Κρύπτης τοῦ Ναοῦ	34
	α') Περιγραφή τῆς Κρύπτης, ἥτοι	
	1. Τοῦ κάτωθεν τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς Κιβωρίου μετὰ τῶν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ λα- νάκων, τῆς παρὰ τὸ Κιβώριον τοῦτο μαρμαρίνης λεκάνης. τοῦ συστήματος τῆς διοχετεύσεως, καὶ τῶν συγκρατούντων τὴν ἡμικυκλικὴν Ἀψίδα τοῦ Ναοῦ πεσσῶν.	35
	2. Τῶν Στοῶν, τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ ὑπογείου κτίσματος τῆς Ἀψίδος εὐρισκομέ- νων (ὑπογείου παρεκκλησίου, νεκρικῆς αἰθούσης κ. ἄ.)	38
	3. Τῆς μεγάλης Στοᾶς τῆς συνδεούσης τὰ ὑπόγεια διαμερίσματα τῆς Κρύπτης καὶ κειμένης ἔξω τῆς Ἀψίδος τοῦ Ναοῦ	38
	β') Ἑρμηνεία τῆς Κρύπτης.	
	1. Ἡ Κρύπη τῆς Βασιλικῆς εἶνε ὑπόγειος εἴσοδος εἰς τὸν τάφον τοῦ Μάρτυρος, ὡς τάφου θεωρουμένου ἀρχικῶς τῆς Ἀγίας Τραπεζῆς, τῆς δὲ ὑπογείου ἐξέδρας ἢ τοῦ Κιβωρίου ἀποτελοῦντος οἶονεὶ τὸ πρὸ τοῦ νομιζομένου τάφου τοῦ Μάρ- τυρος κιγκλίδωμα	40
	2. Πιθανὸς χρόνος τῆς ἰδρύσεως τοῦ «πρὸς τοῖς λαιοῖς πλευροῖς» ἐφιδρυμένου Κιβωρίου τοῦ ἐπάνω Ναοῦ, ἐρμηνευομένου ὡς Προσκυνηταρίου	43
	3. Ἐμφάνισις τοῦ μύρου καὶ συγκεχυμένας πληροφορίαι τῶν βυζαντινῶν συγγρα- φῶν περι μυροδόχων δεξαμενῶν	44
	4. Τὰ ὑπὸ τὴν Ἀψίδα ἀνευρεθέντα δὲν δύνανται ἐρμηνευθῶσιν ὡς τὸ Βαπτιστή- ριον τοῦ Ναοῦ	45

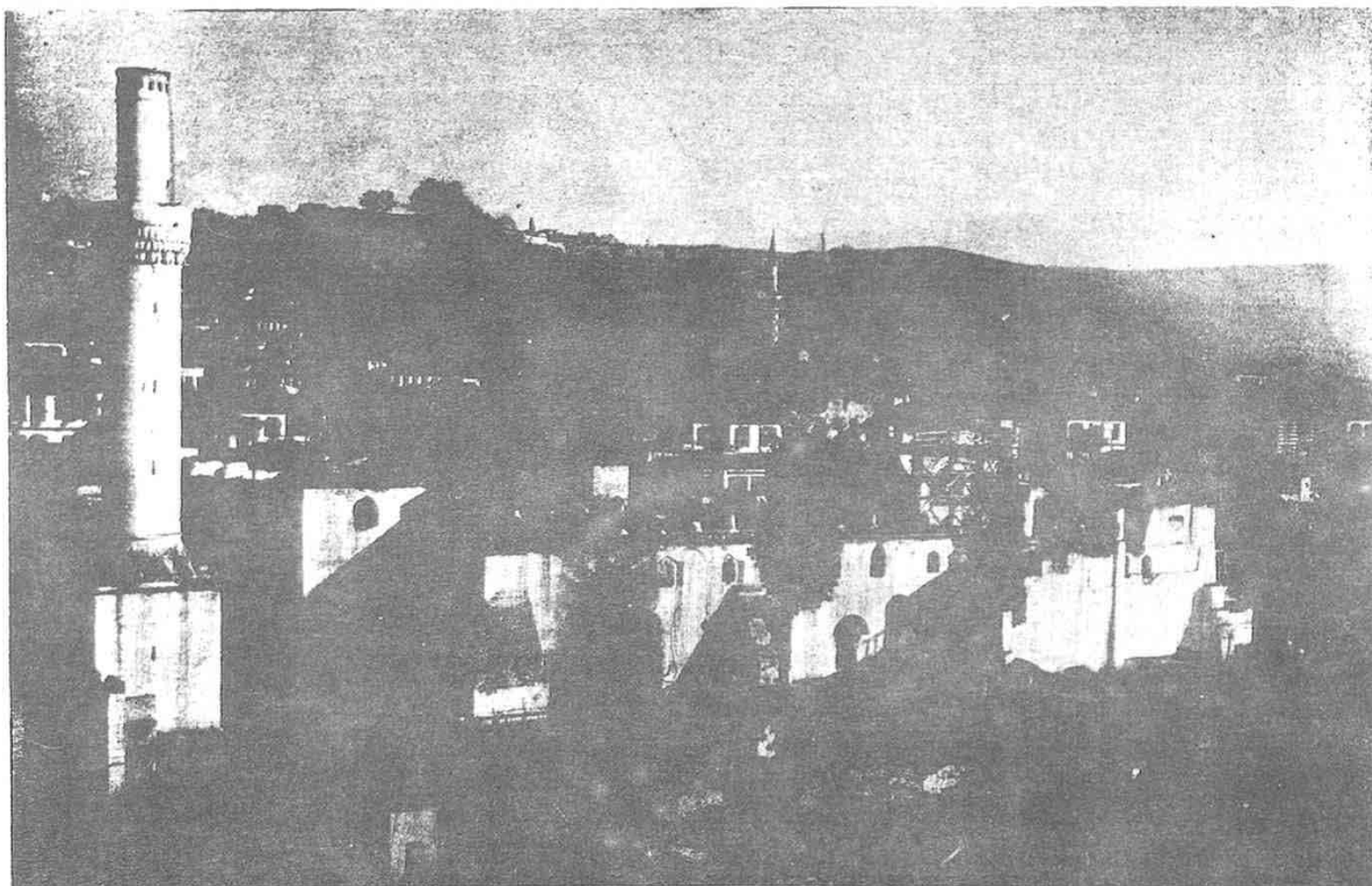

Εἰκ. 1. Ψηφιδωτὸν ἐπὶ τῆς δεξιᾶς παραστάσεως τοῦ Τέμπλου, διασωθὲν ἀπὸ τῆς τελευταίας πυρκαϊᾶς τοῦ Ναοῦ (ὁ ἅγιος Δημήτριος καὶ οἱ κτίσσοις τοῦ Ναοῦ).

ΠΙΝΑΞ 2

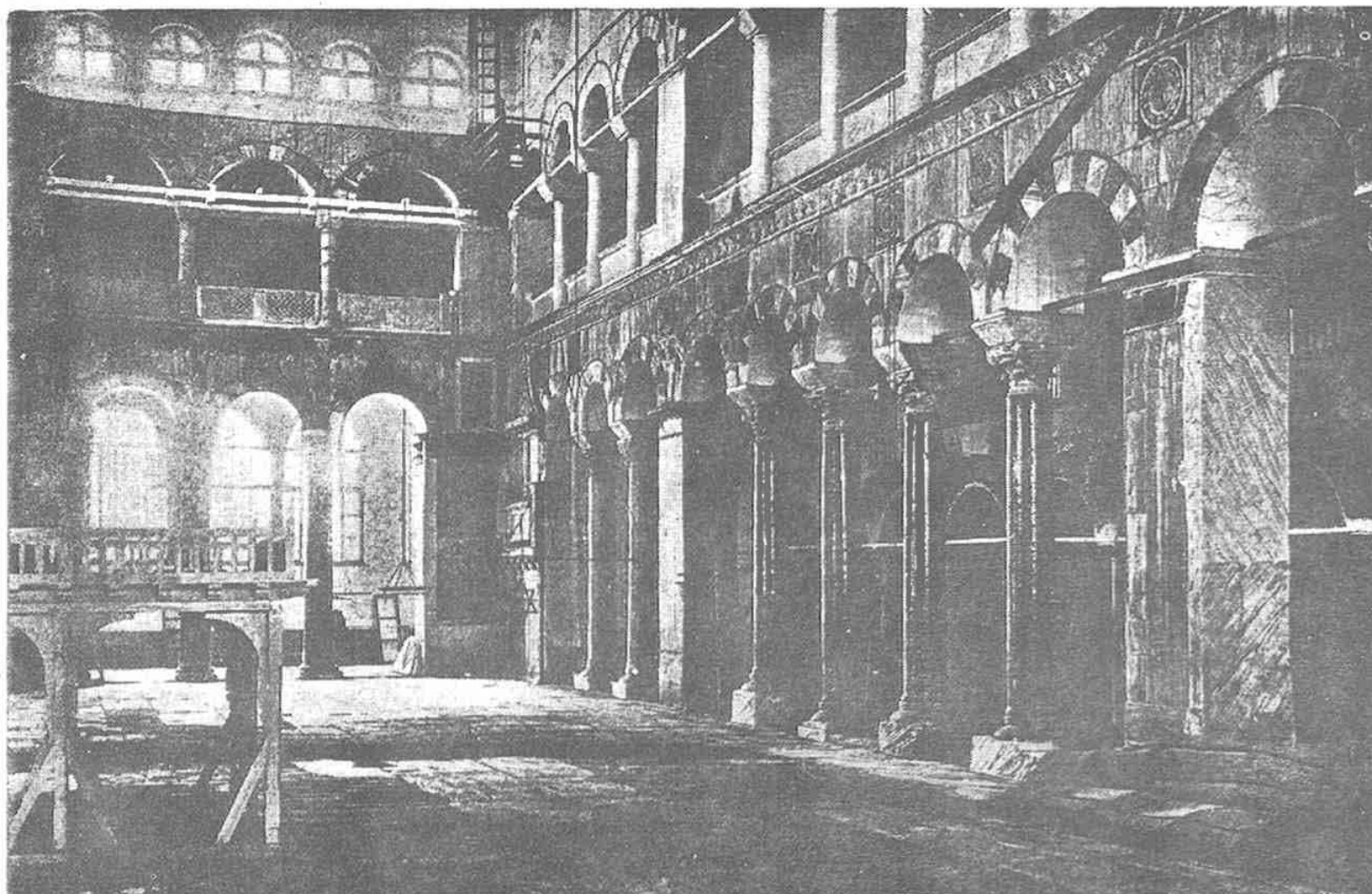

Εἰκ. 5. Ὁ Ναὸς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς.

Εἰκ. 6. Ὁ Ναὸς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου μετὰ τὴν πυρκαϊάν.

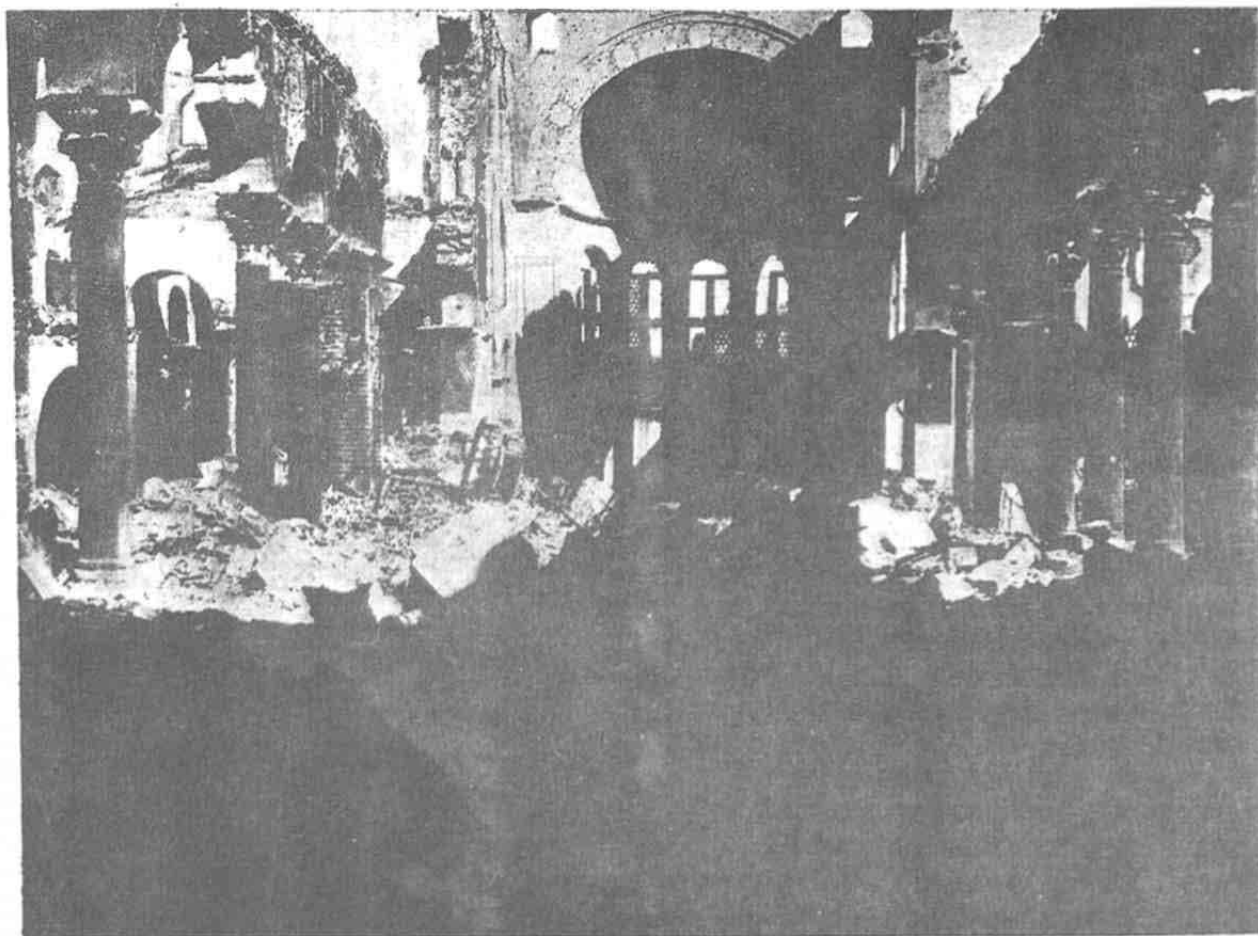
ΠΙΝΑΞ 3

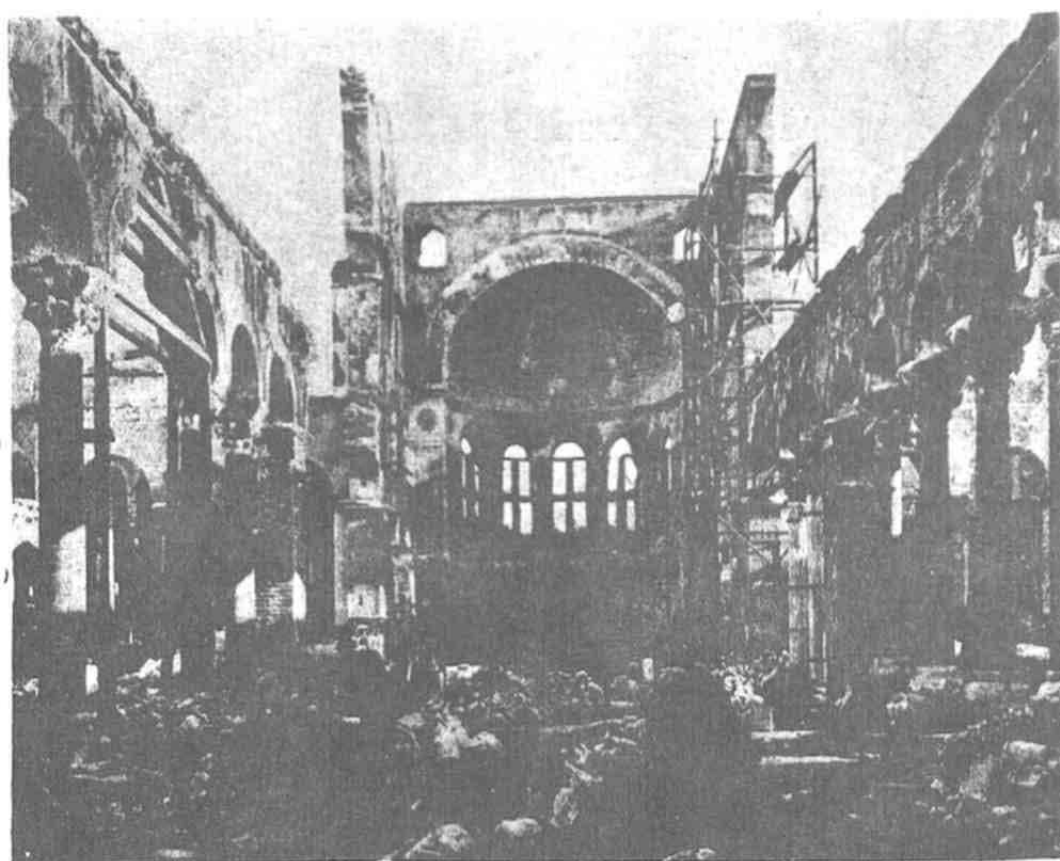
Εἰκ. 7. Ἐσωτερικὸν τοῦ Ναοῦ πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς—ἀπὸ τοῦ Βήματος πρὸς τὸν Νάρθηκα—(κατὰ Οὐσπένσκην).

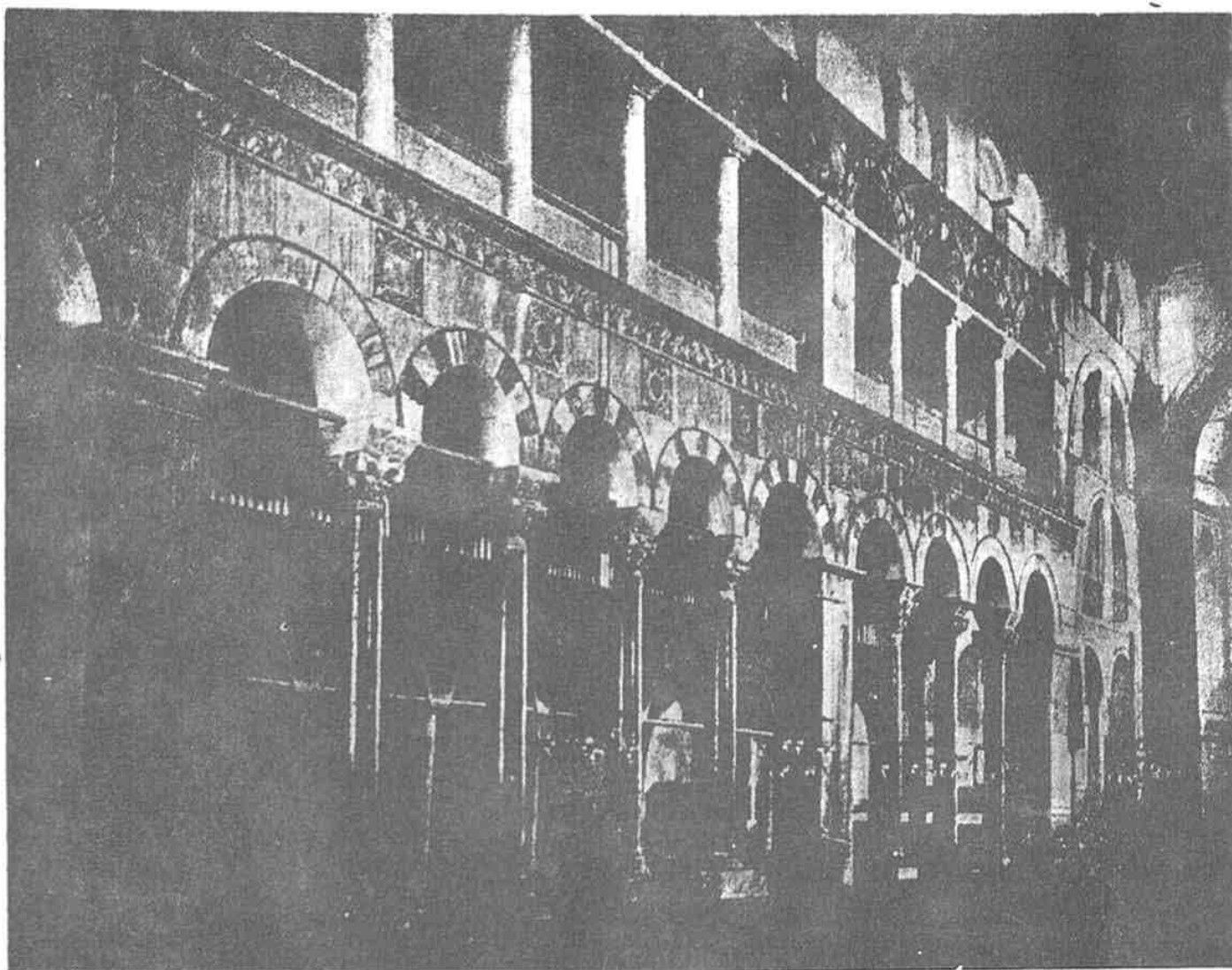
Εἰκ. 8. Ἐσωτερικὸν τοῦ Ναοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν πυρκαϊάν.

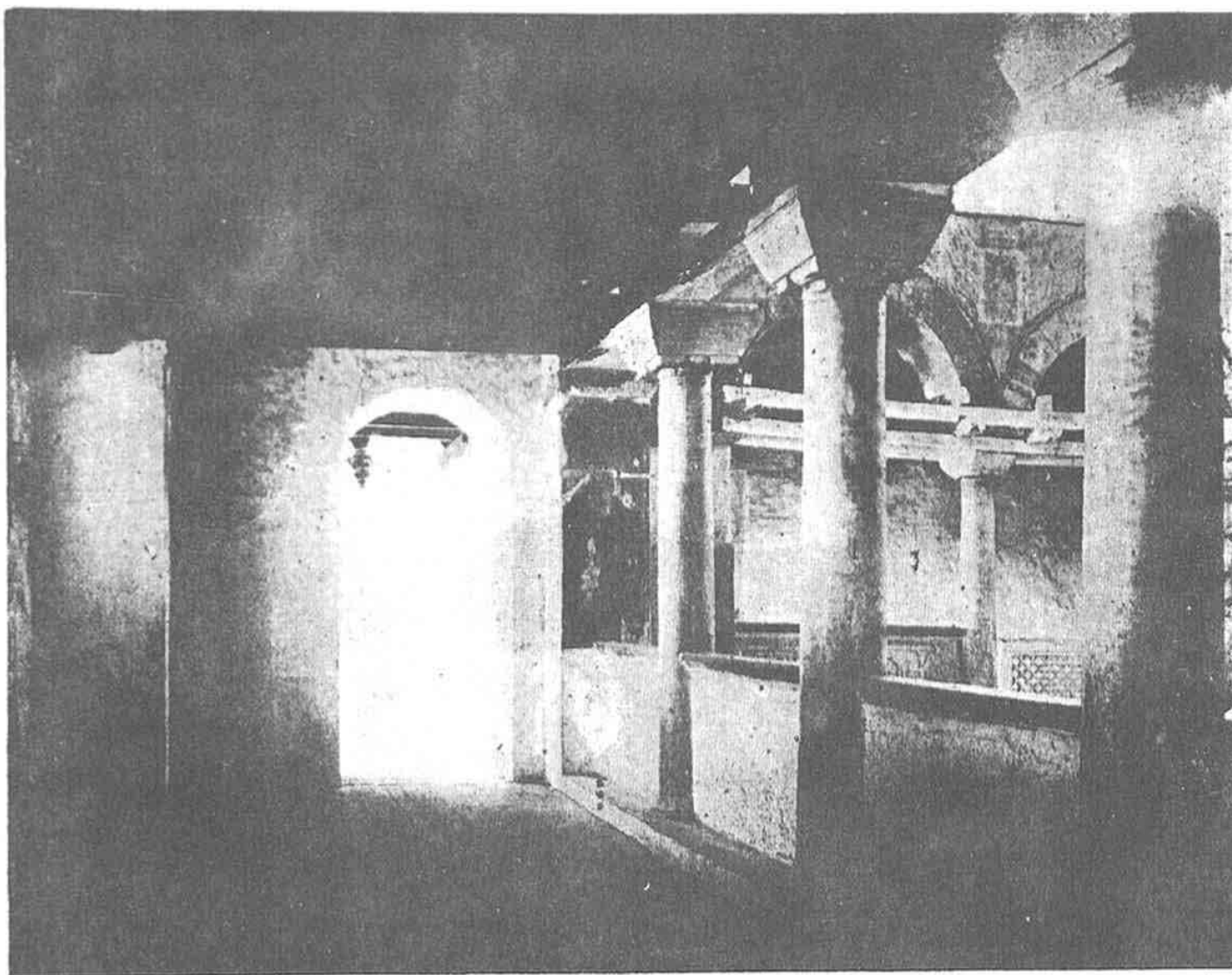
Εἰκ. 14. Ἐσωτερικὸν τοῦ Ναοῦ — ἀπὸ τοῦ Νάρθηκος πρὸς τὸ Βῆμα — ἀμέσως μετὰ τὴν πυρκαϊάν.

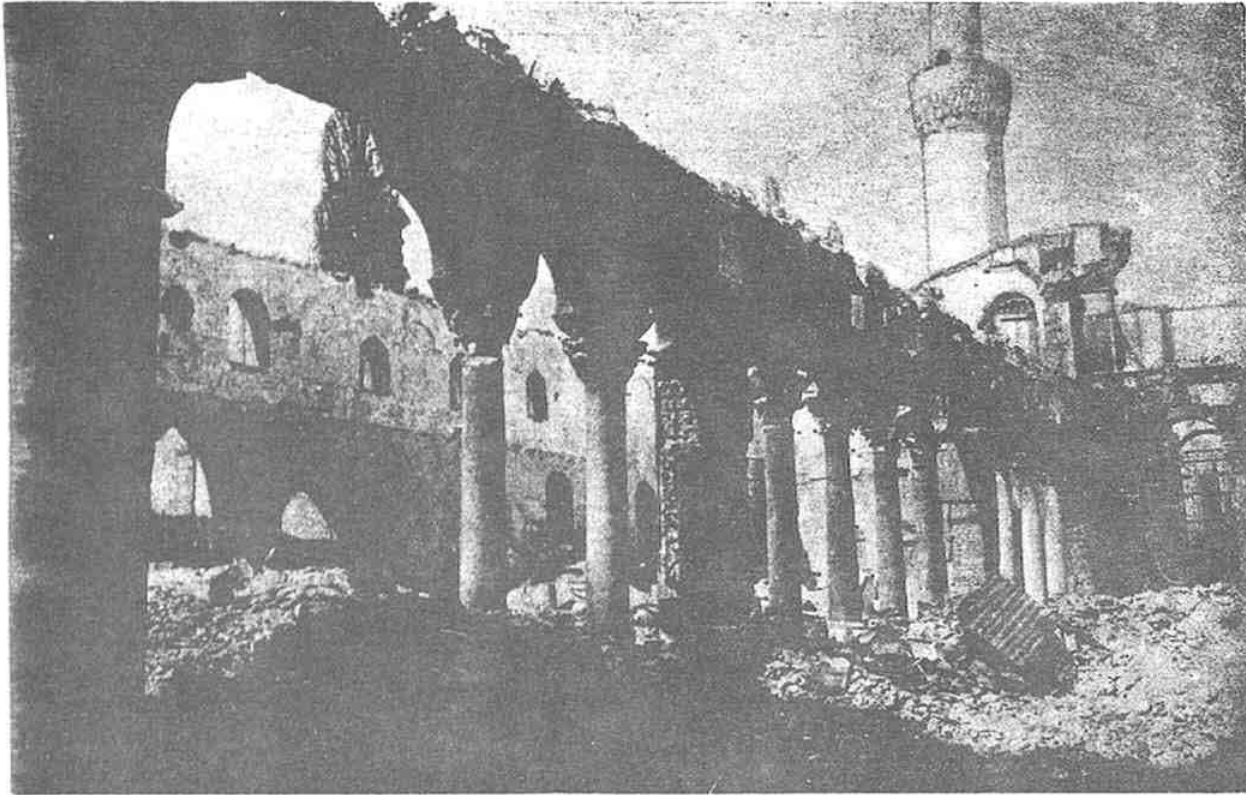
Εἰκ. 15. Ἐσωτερικὸν τοῦ Ναοῦ — ἀπὸ τοῦ Νάρθηκος πρὸς τὸ Βῆμα — μετὰ τὴν ἑναρξιν τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῶν στερεωτικῶν ἐργασιῶν.

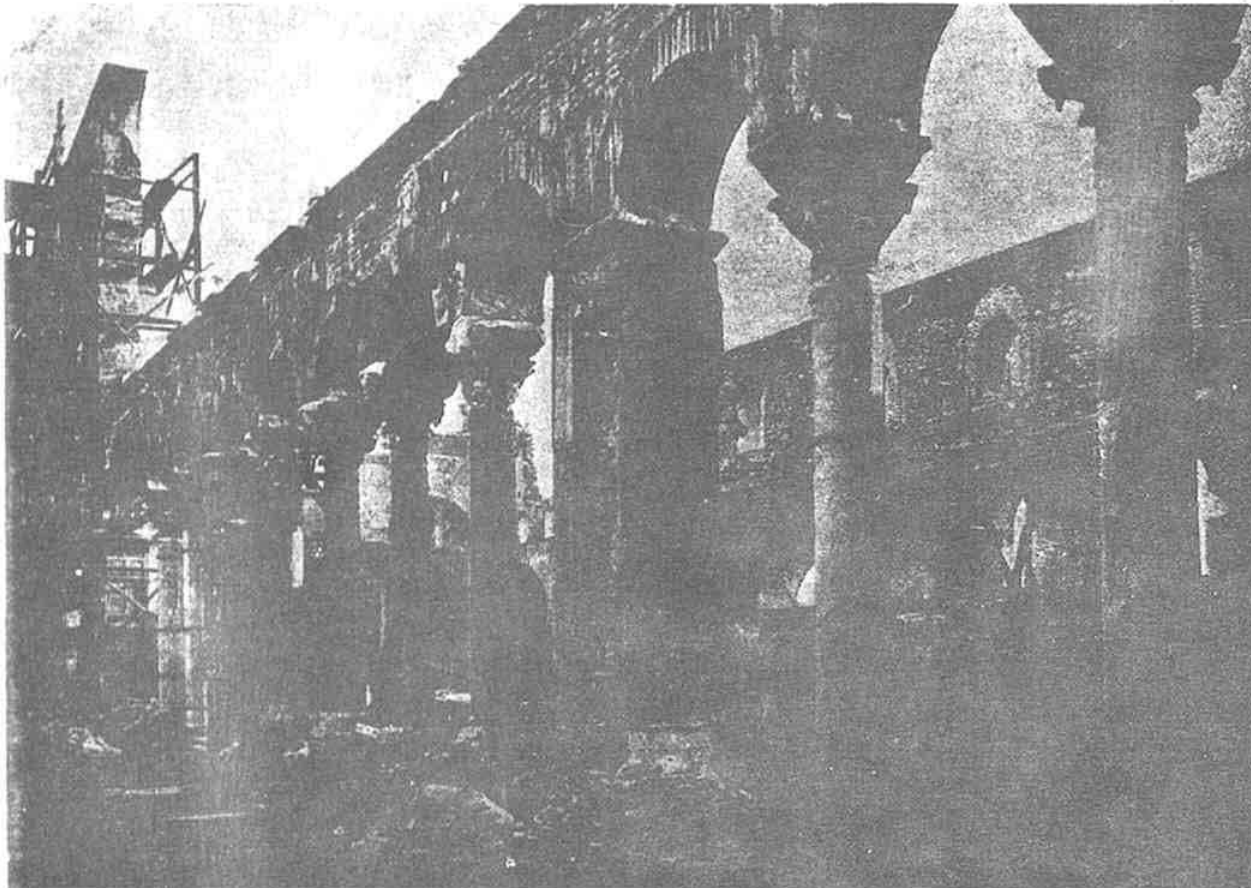
*Εικ. 9. Ἐσωτερικὸν τοῦ Ναοῦ πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς — ἀπὸ τοῦ Νάρθηκος πρὸς τὸ ἱερὸν Βῆμα —
(κατὰ φωτογρ. Ζεμαί).*

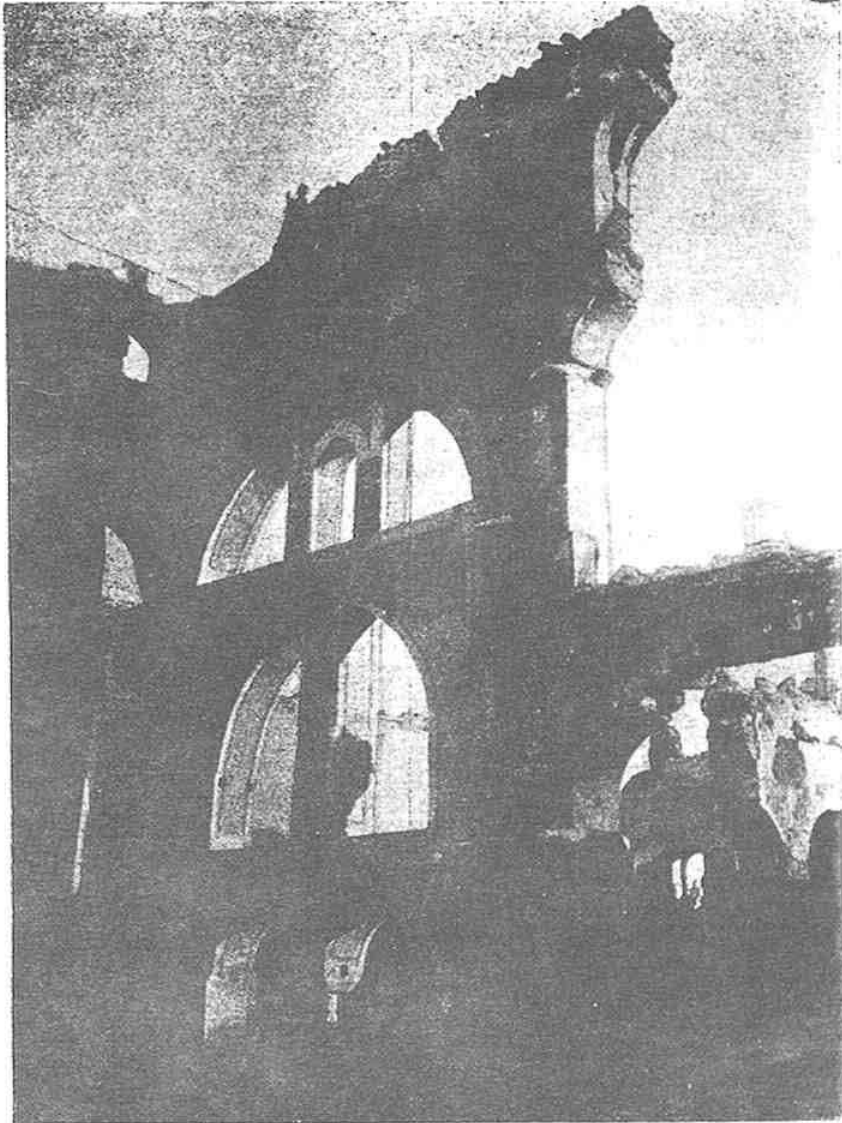
Εικ. 10. Τμήμα Γυναικωνίτου (ἀνωθεν τοῦ Νάρθηκος καὶ τοῦ δεξιοῦ κλίτους) — ἐκ φωτογραφίας Α. Ζάχου.

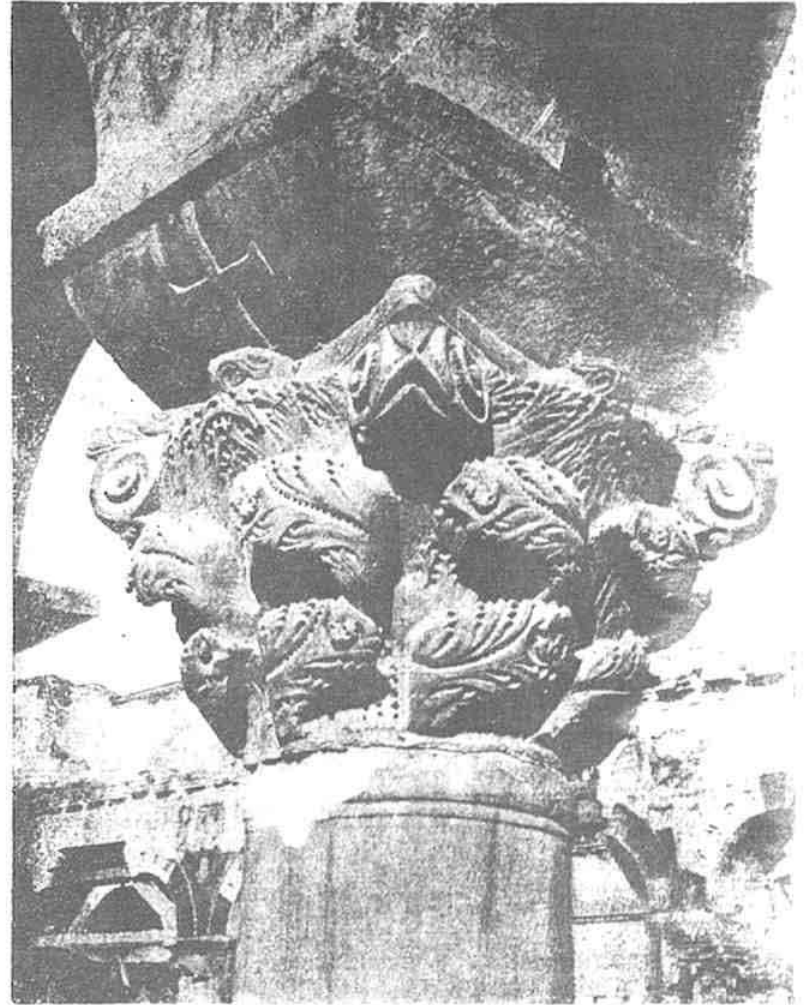
Εἰκ. 16. Δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἀμέσως μετὰ τὴν πυρκαϊὰν (ἐκ τοῦ ἱεροῦ Βήματος πρὸς τὸν Νάρθηκα).

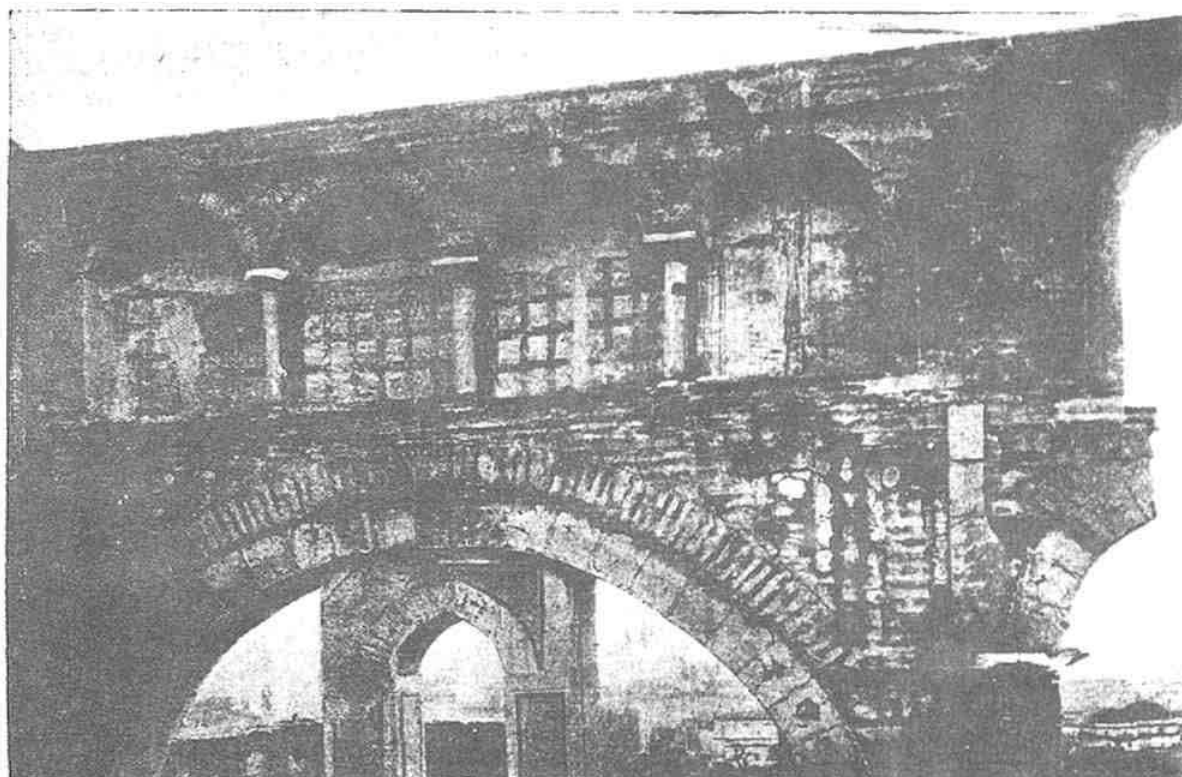
Εἰκ. 17. Δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου μετὰ τὴν ἐναρξιν τοῦ καθαρισμοῦ (ἐκ τοῦ Νάρθηκος πρὸς τὸ ἱερὸν Βῆμα).

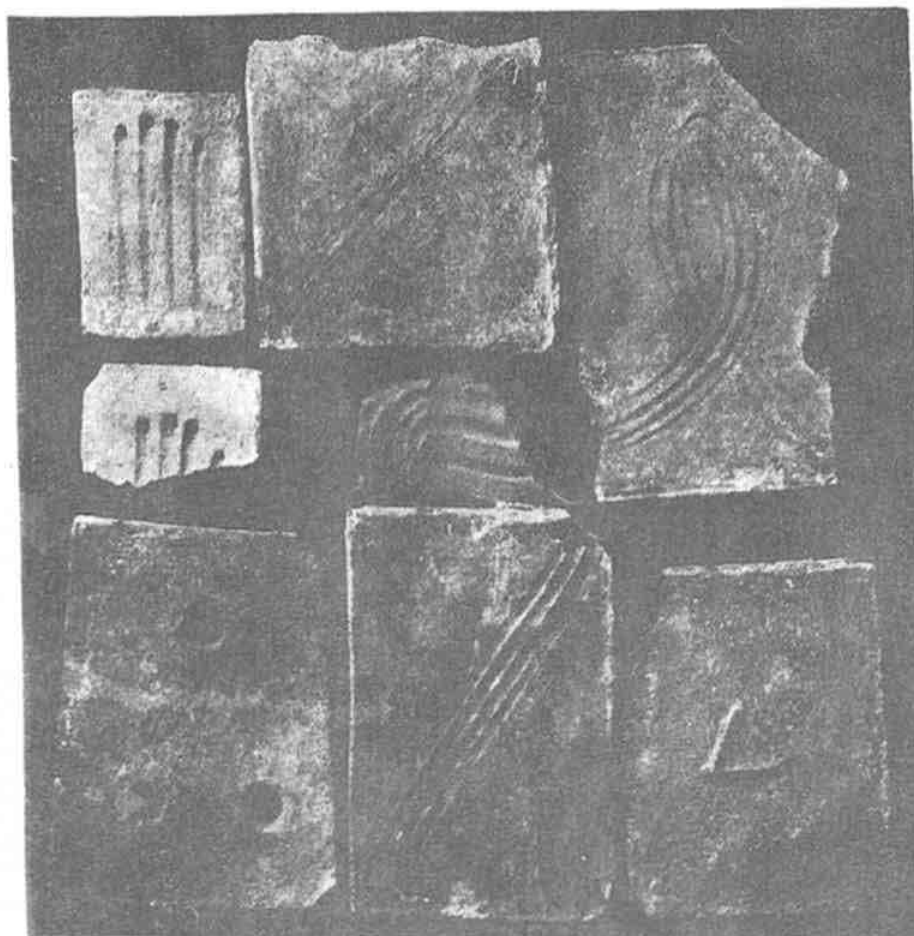
Εἰκ. 19. Τὸ ὑψηλότερον διατηρούμενον τμήμα τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

Εἰκ. 11γ. Κιονόκρανον Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων.

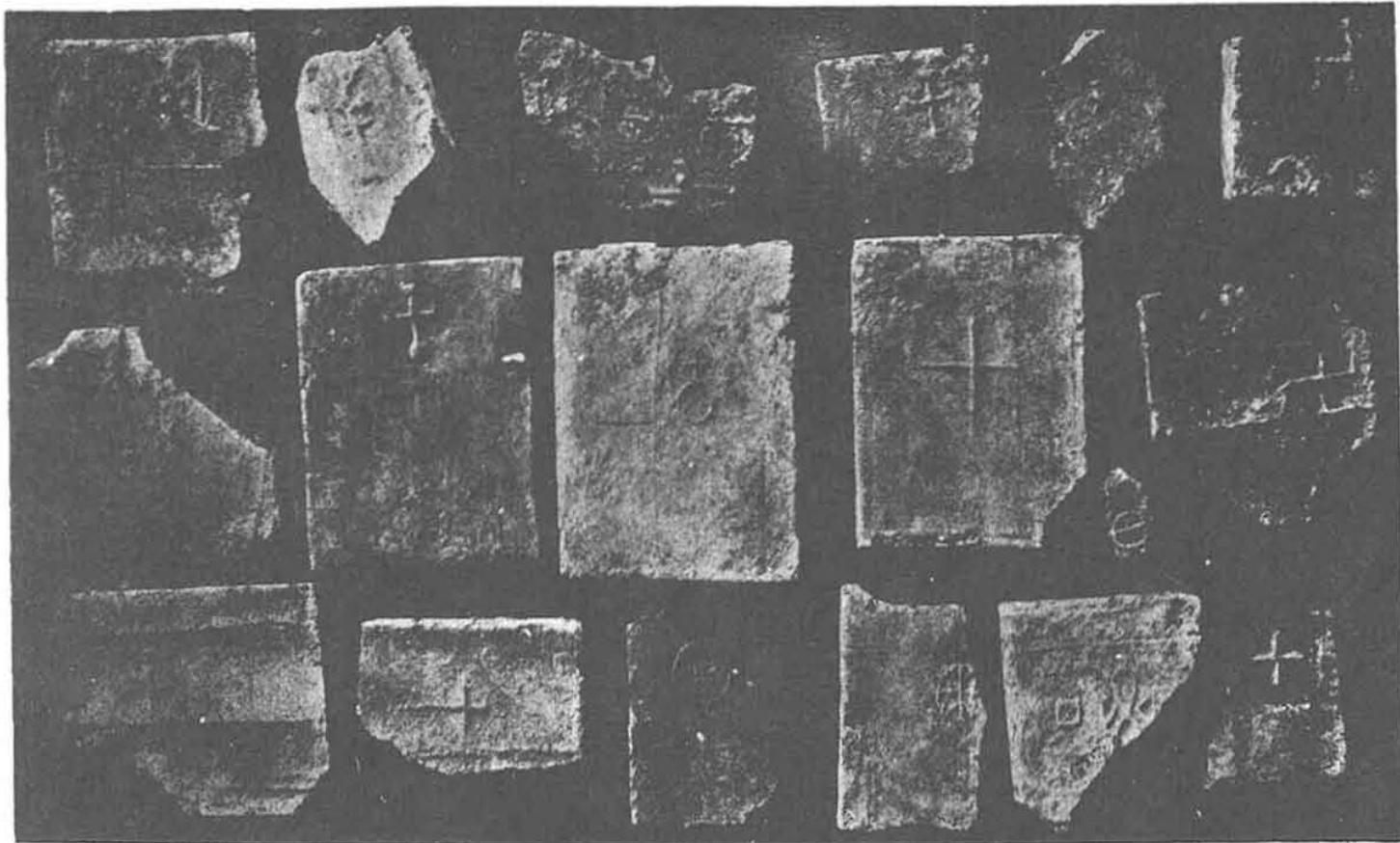
Εἰκ. 21. Τὸ ἄνω τμήμα τῆς εἰκόνης 19, ὡς ἐστερεώθη καὶ ἐκαθαρίσθη ἀπὸ τῶν τουρκικῶν κονιαμάτων.

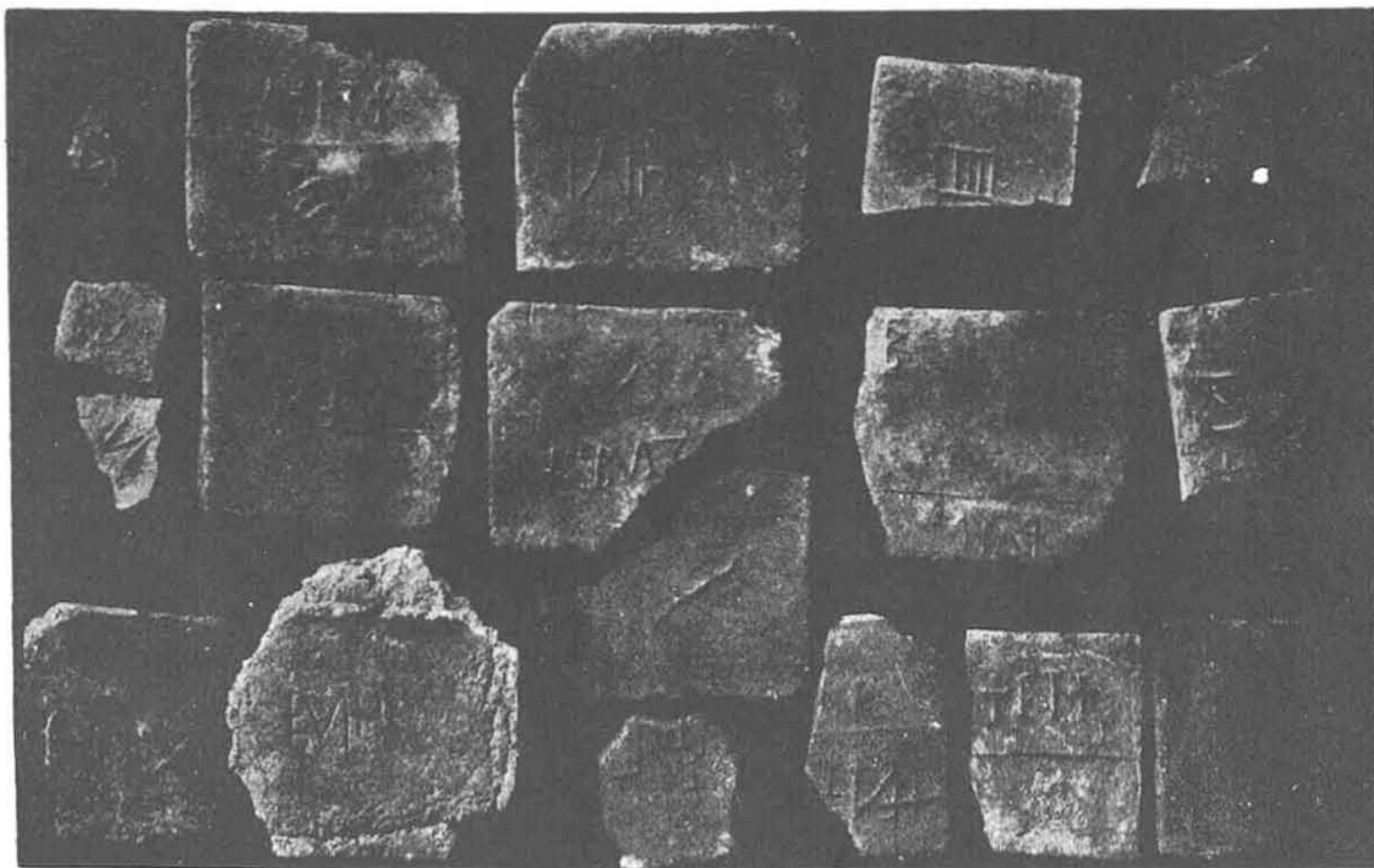
Εικ. 23. Δείγματα μεγάλων πλίνθων ειλημμένων εξ αρχαιοτέρων κτισμάτων.

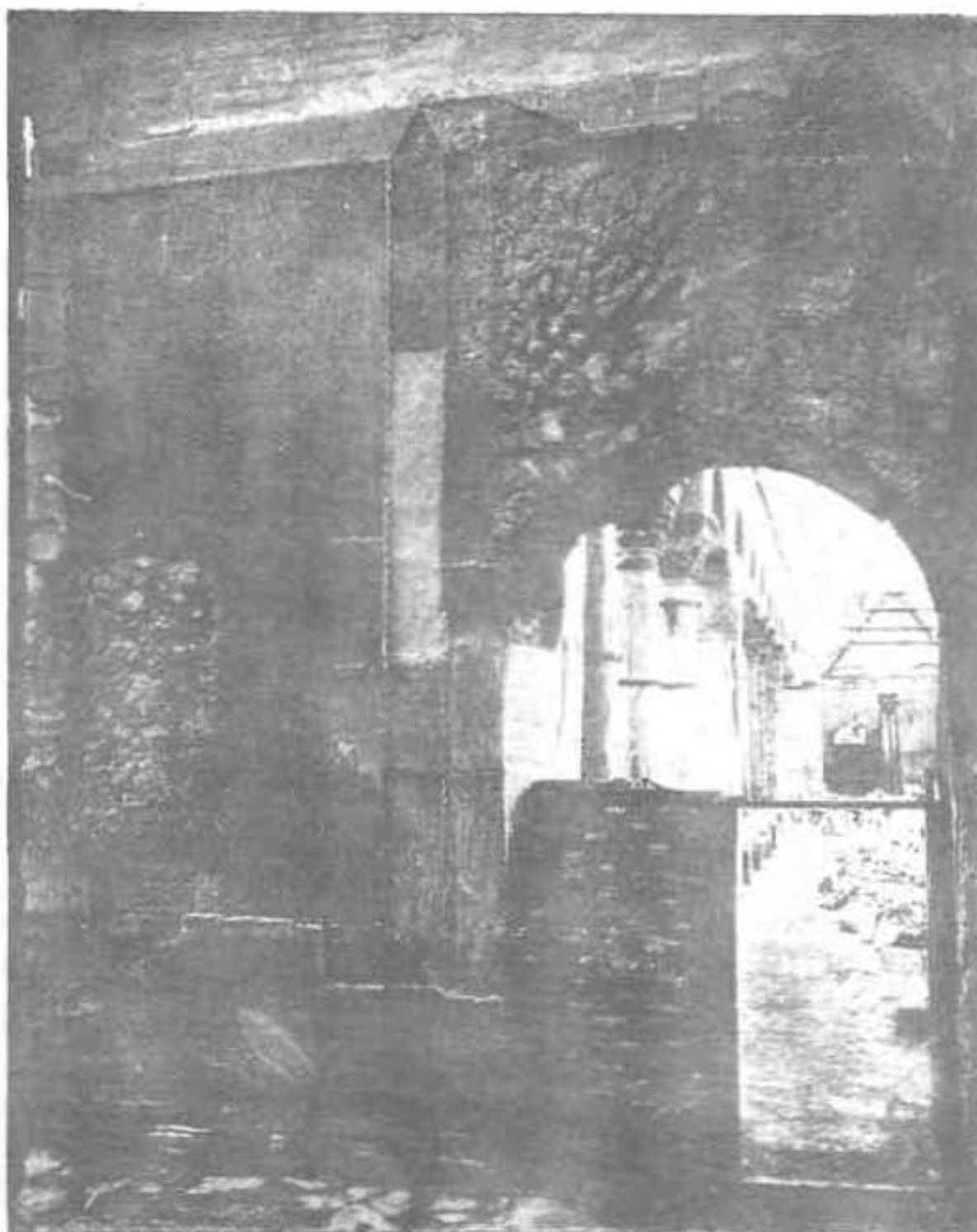
Εικ. 26. Πλίνθοι μετά σφραγίδων: μονογραμματων, πτηνῶν, ὀνοματων κ.ά

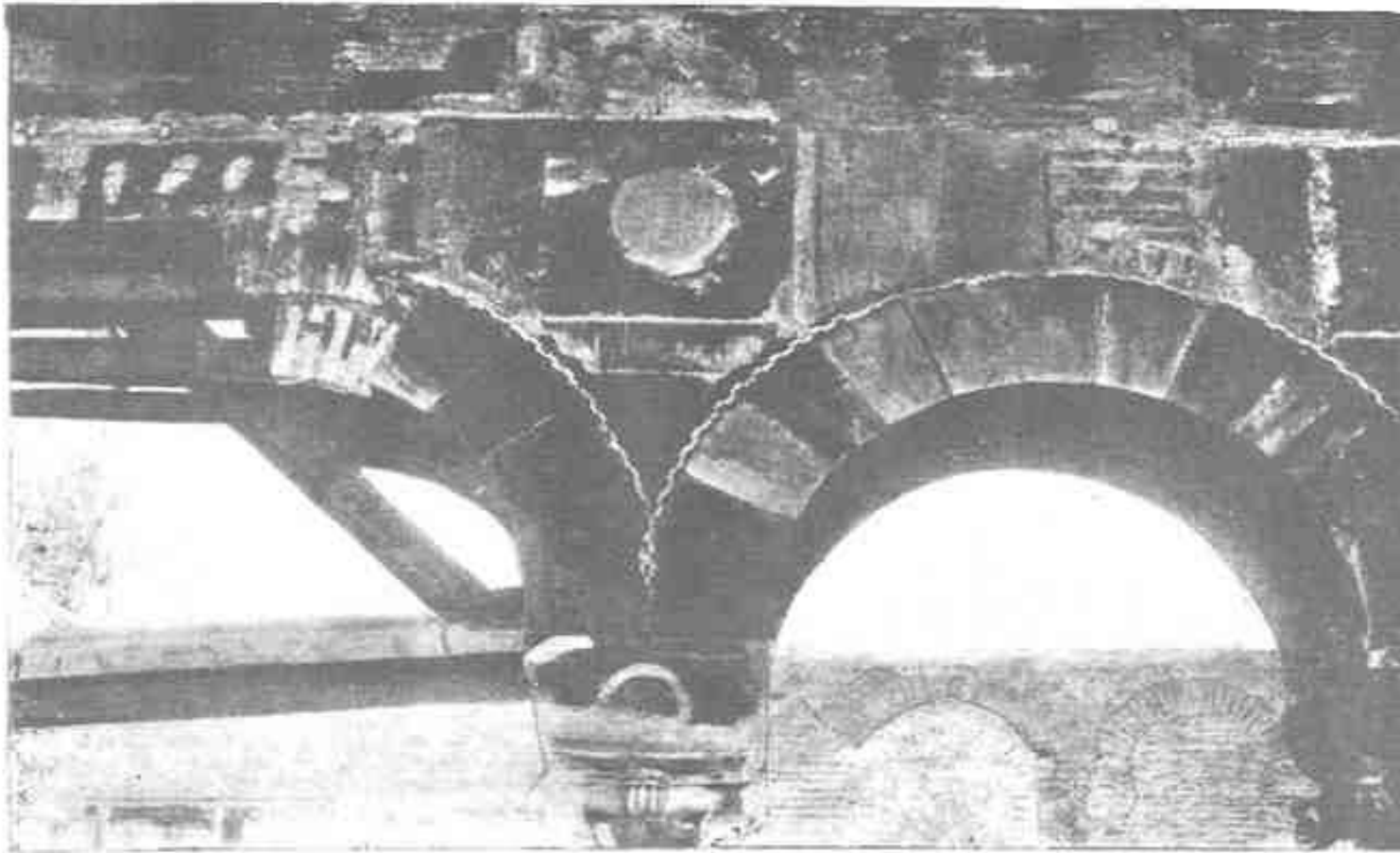
Εἰκ. 24. Πλίνθοι μετὰ σταυρῶν ἀντὶ σφραγίδων.

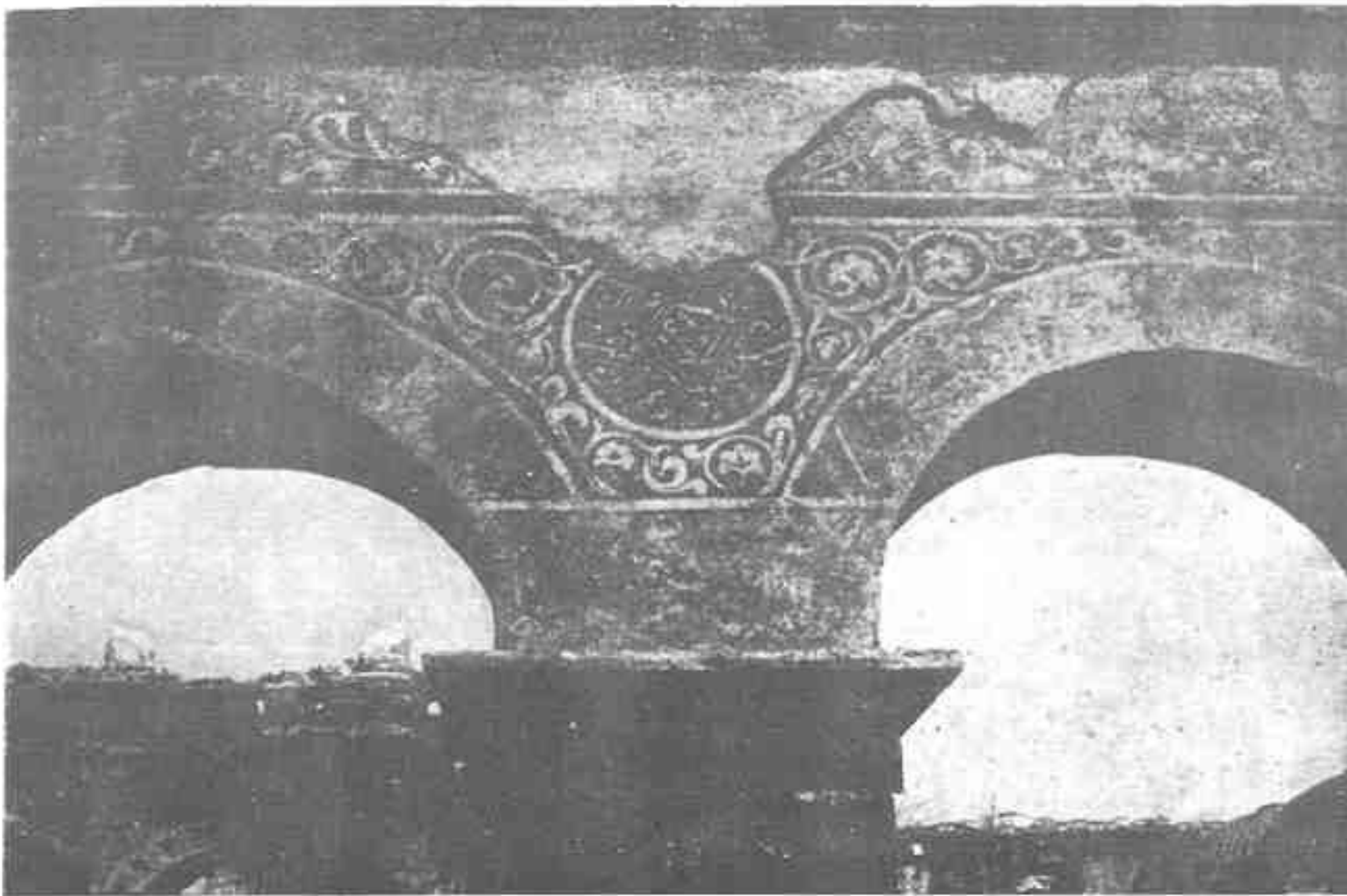
Εἰκ. 25. Πλίνθοι μετὰ συμπλεκόμενων γραμμάτων ὡς σφραγίδων.

Εἰκ. 27. Ὁρθομαρμαρώσις Νέρεθκος, καταλειπούσα κατὰ τὸ ἡμισὶν
κατὰ τὴν πυρκαϊάν.

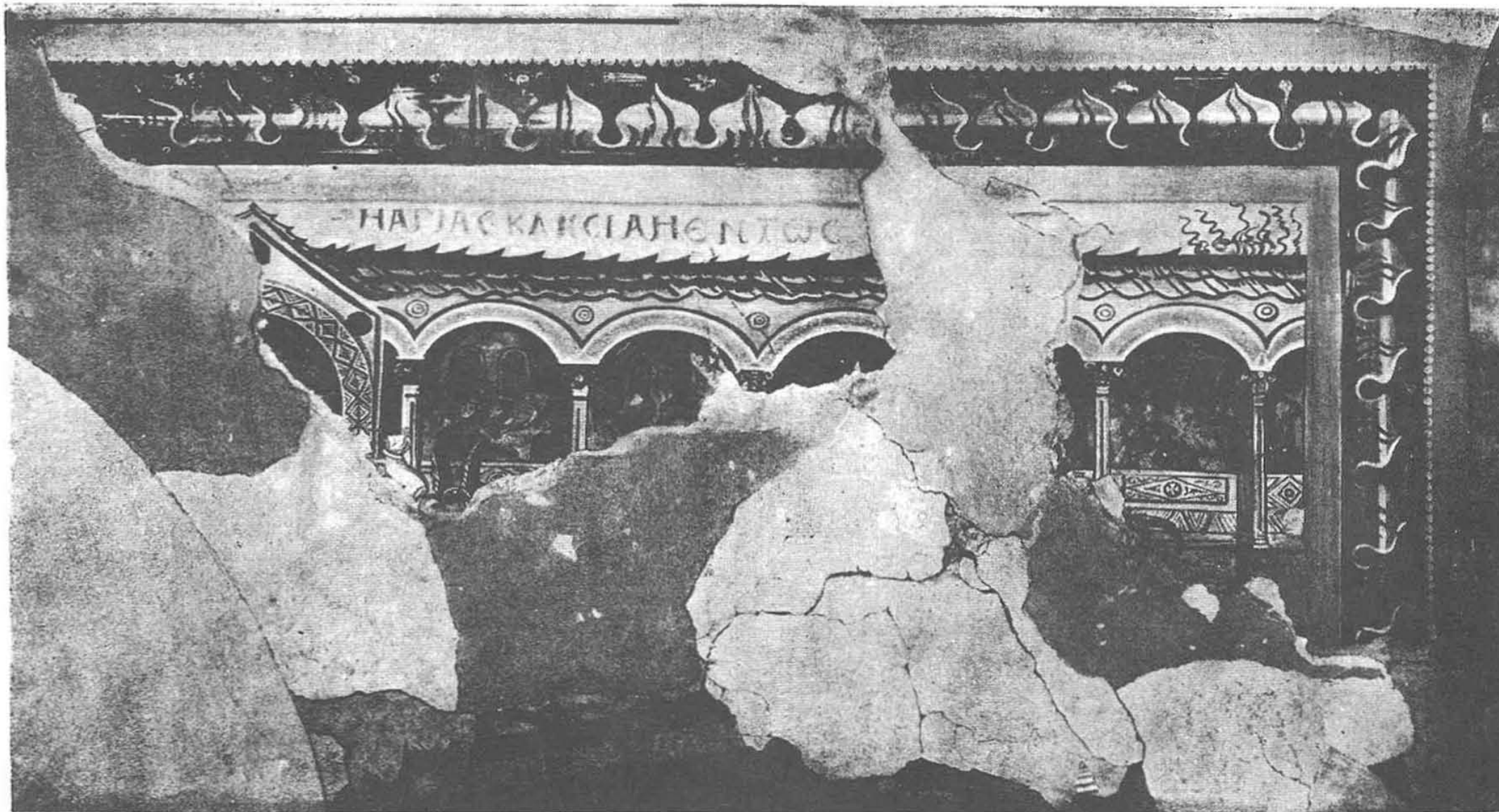
Εικ. 28. Μάτωμα τόξων κεντρικής κιονοστοιχίας, ένθα υπηρχεν ἡ ενθαρτική διακόσμησης (*incrustation*)

Εικ. 29. Η πρὸς τὰ πλάγια κλίτη οἱσις τῶν μετώπων τῶν τόξων τῆς κεντρικῆς κιονοστοιχίας.

Εικ. 31. Τοιχογραφία ἀναφανείσα μετὰ τὴν πυρκαϊὰν ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ δεξιοῦ κλίτους τοῦ Ναου (ὁ ἅγιος Δημήτριος δεόμενος).

ΠΙΝΑΞ 13

Εἰκ. 32. Τοιχογραφία ἀναφανείσα μετὰ τὴν πυρκαϊὰν ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ δεξιοῦ κλίτους τοῦ, Ναοῦ.
(Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ πλήθῃ δεόμενα κατὰ τὰν καιρὸν βαρβαρικῆς εἰσβολῆς) — ἀντίγραφον Ζιλλιερόν —

*Εἰκ. 33. Τοιχογραφία ἀναφανείσα μετὰ τὴν πυρκαϊάν ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ δεξιοῦ κλίτους τοῦ Ναοῦ.
(Σειρὰ ἐφίππων καὶ πεζῶν θριαμβευτῶν) — ἀντίγραφον Ζιλλιερόν —*

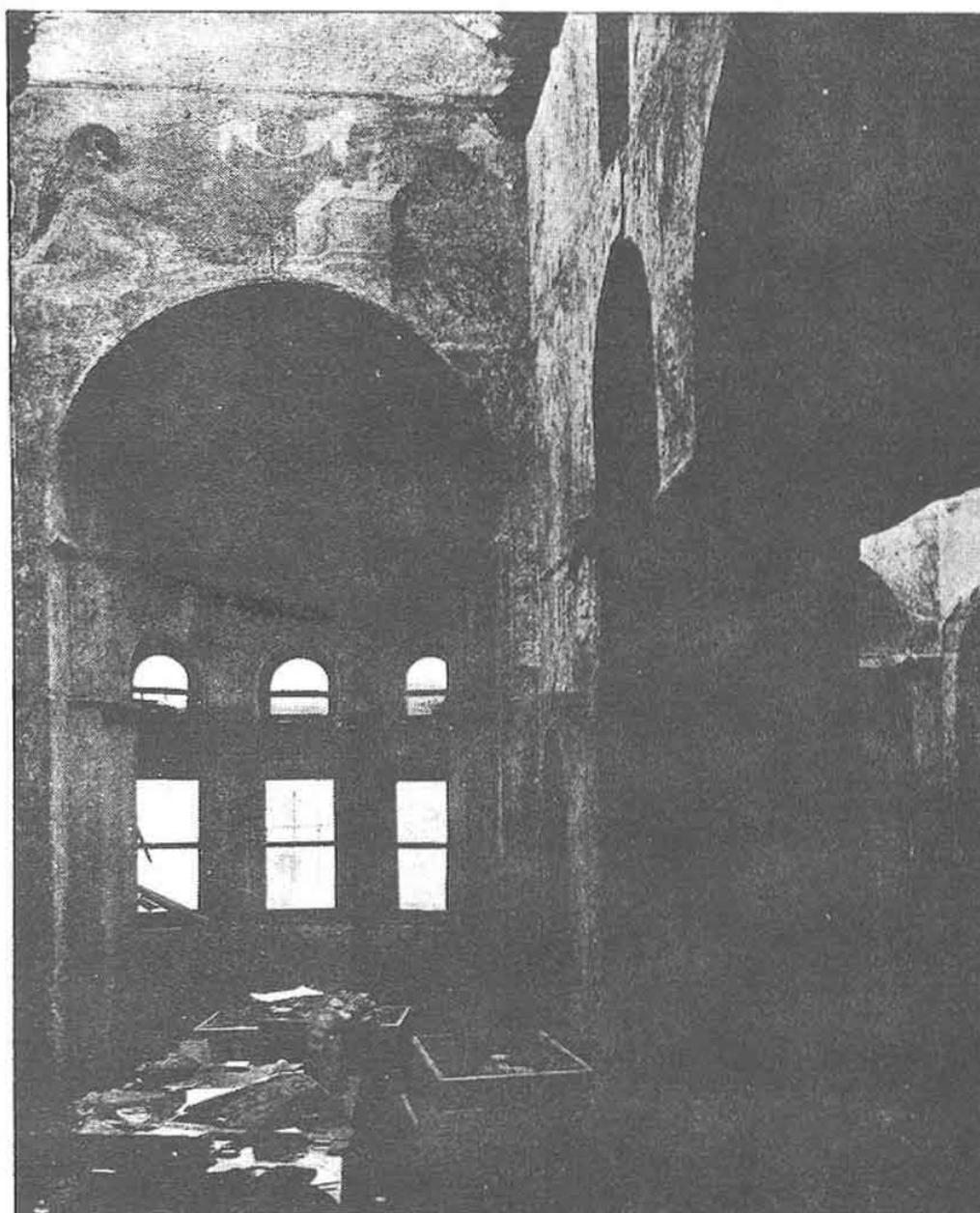
**Εικ. 35. Μωσαϊκὸν ἐμφανισθὲν μετὰ τὴν πυρκαϊὰν ἄνωθεν τοῦ ἀριστεροῦ
ἀνοιγματος τοῦ Νάρθηκος.
(Ἄγγελοι σαλπίζοντες τὴν δόξαν τοῦ Ἁγίου).**

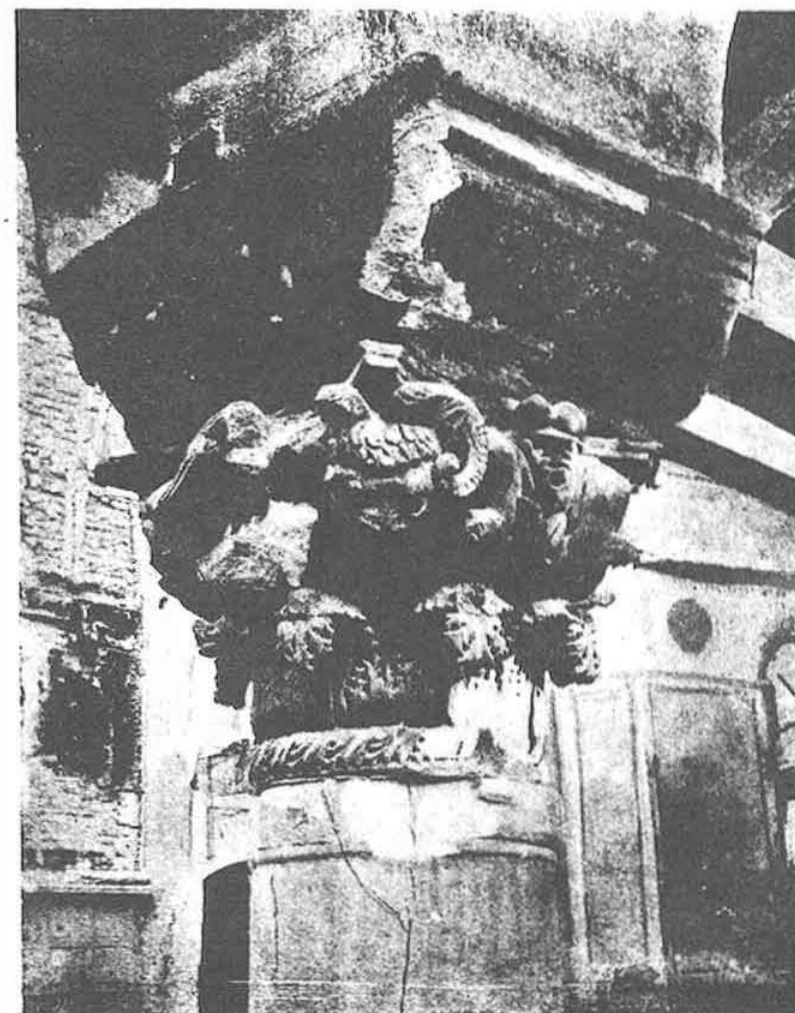
*Εἰκ. 34. Ὁλόσωμος εἰκὼν τῆς Θεοτόκου
βρεφοκρατούσης ἐμφανισθεῖσα μετὰ τὴν πυρκαϊάν.*

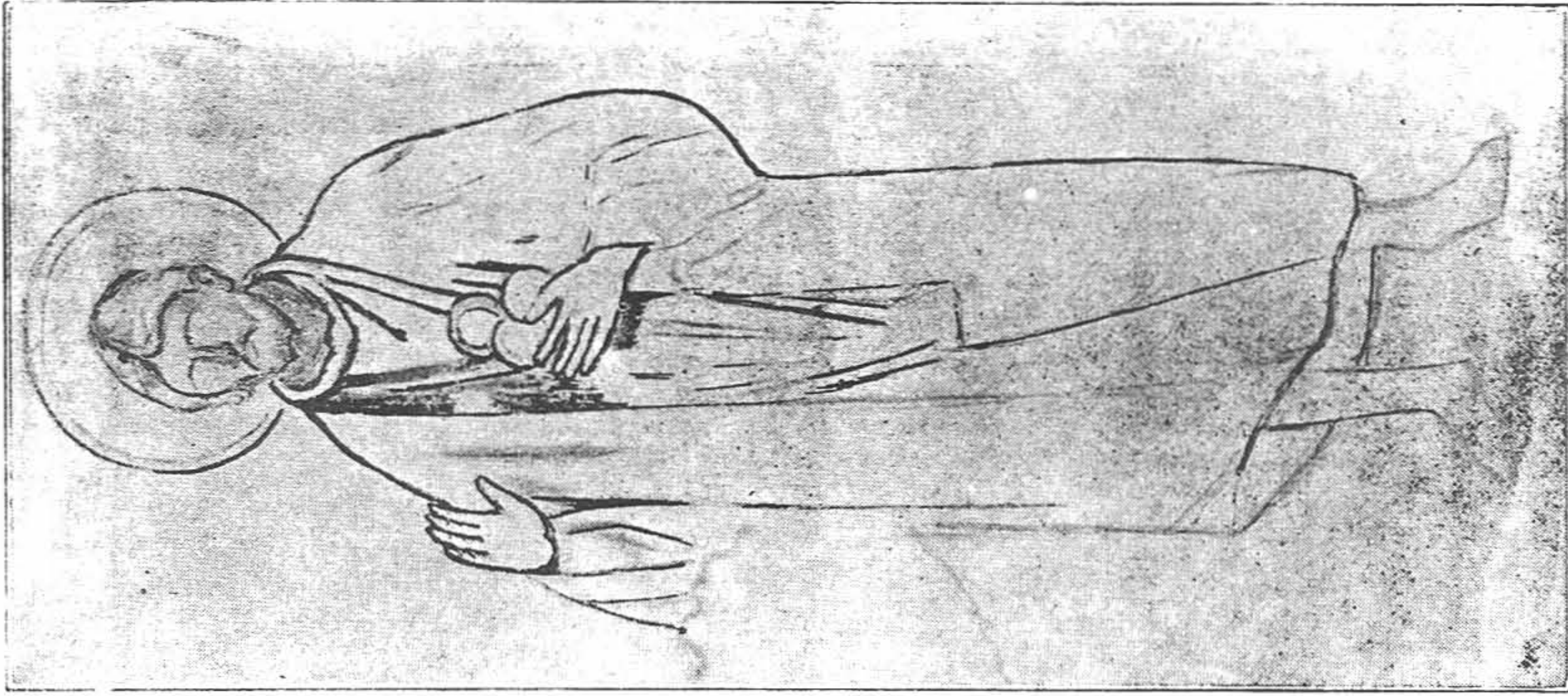
*Εἰκ. 37. Ἐκ τῶν ἀναφανεισῶν μετὰ τὴν πυρκαϊάν τοιχογραφιῶν
τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου.
(Ἁγ. Γεώργιος καὶ Ἁγ. Νικόλαος).*

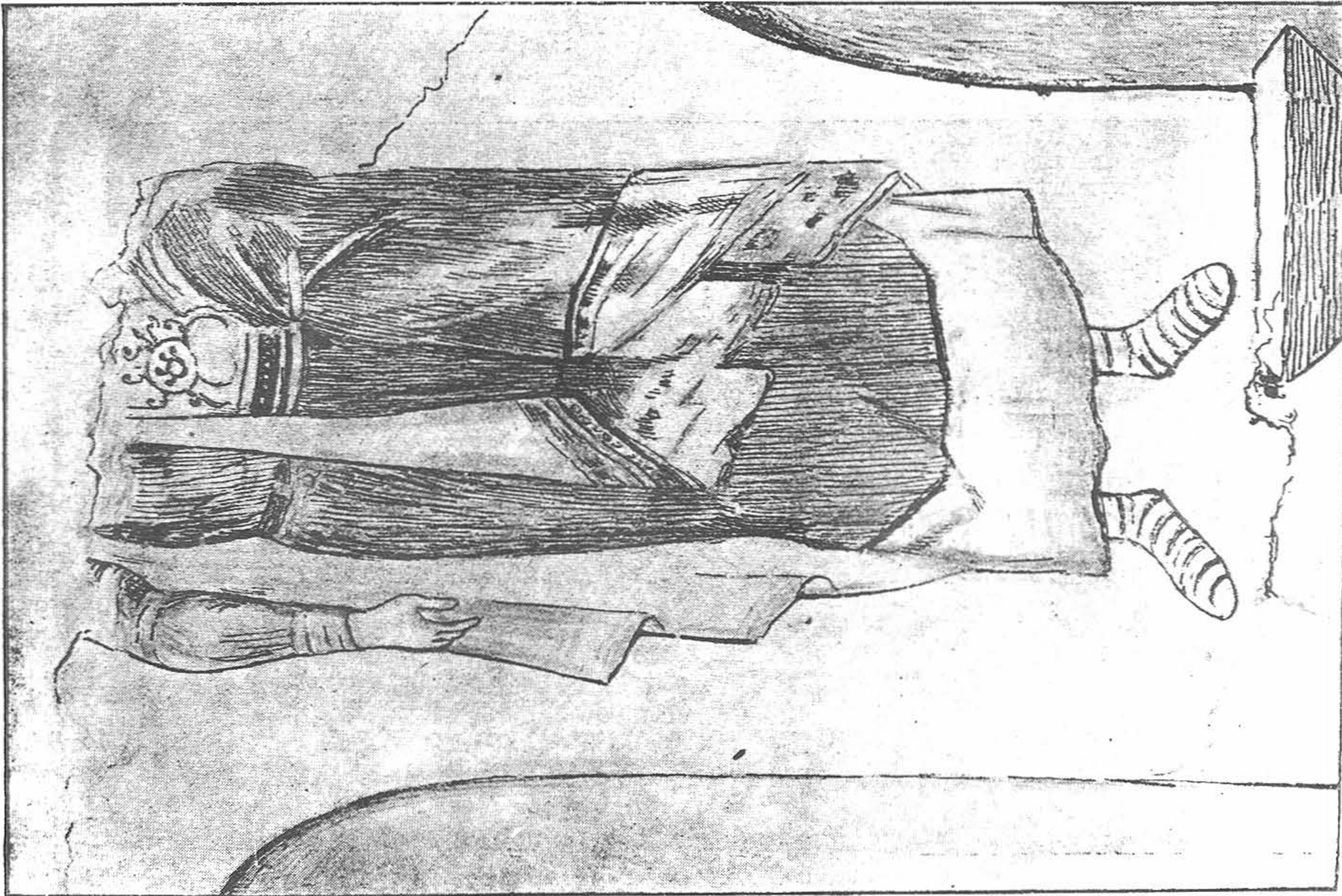
Εἰκ. 36. Ἑσωτερικὸν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου.

Εἰκ. 118. Κιονόκρανον μέσου κλίτους Ναοῦ Ἁγίου Δημητρίου, μετὰ κεφαλῶν κριῶν.

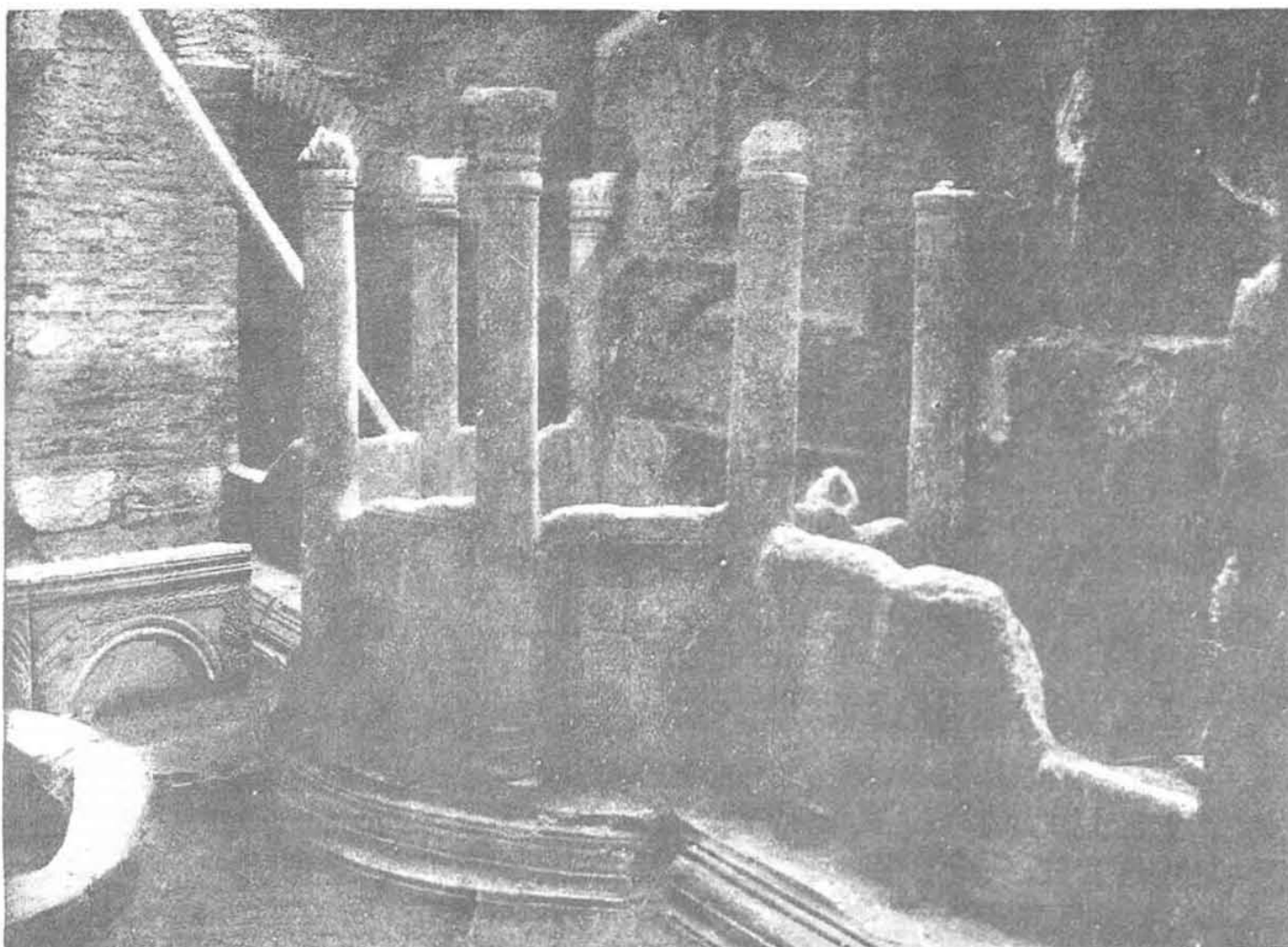
Εἰκ. 41. "Αγιος Τρύφων (;). 'Εκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου (σχέδ. Κ. Ρούμπου).

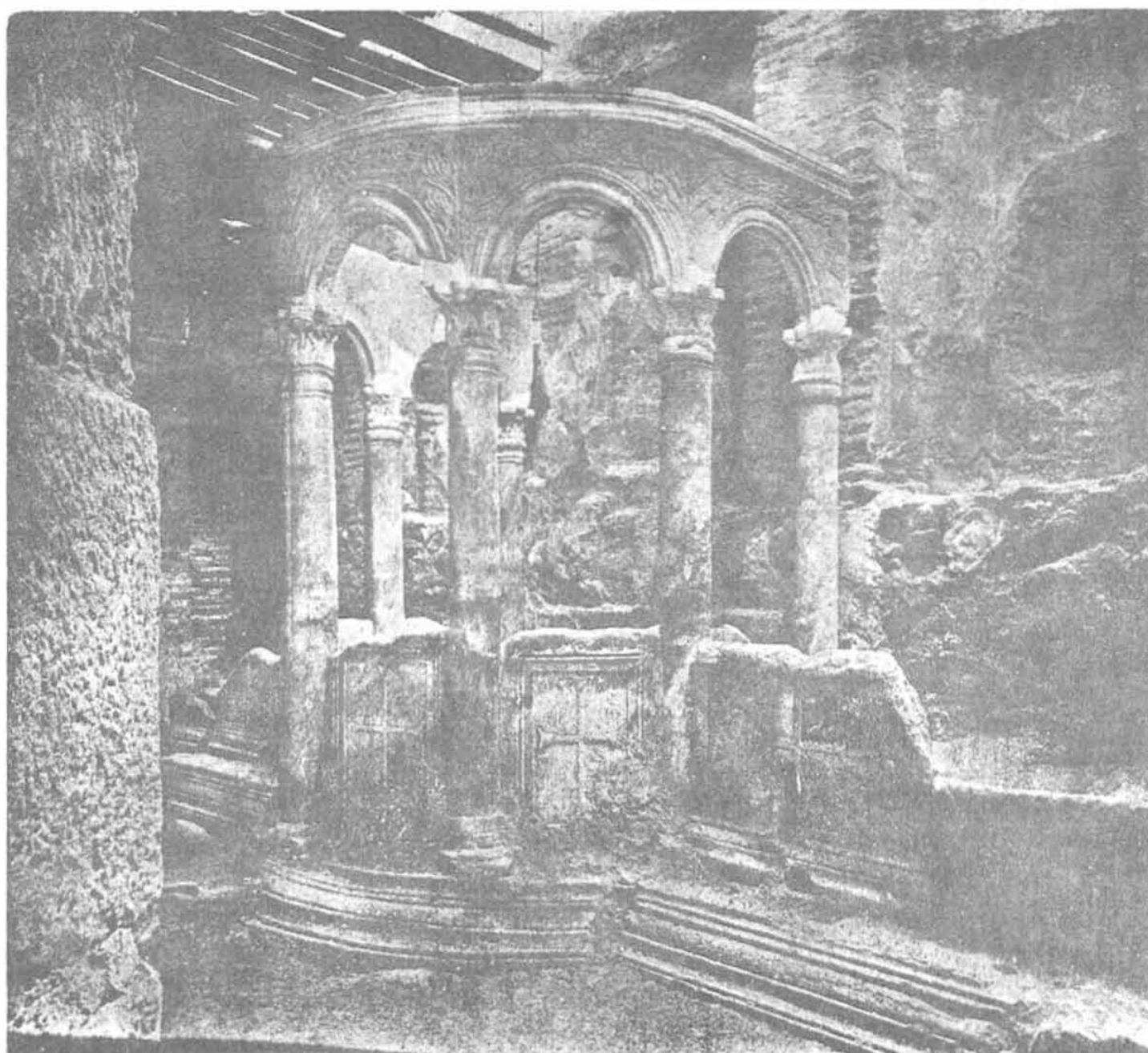
Εἰκ. 40. 'Εκ τῶν τοιχογρ. παρεκκλησίου 'Αγίου Εὐθυμίου (εἰκὼν ἀρχοντος).

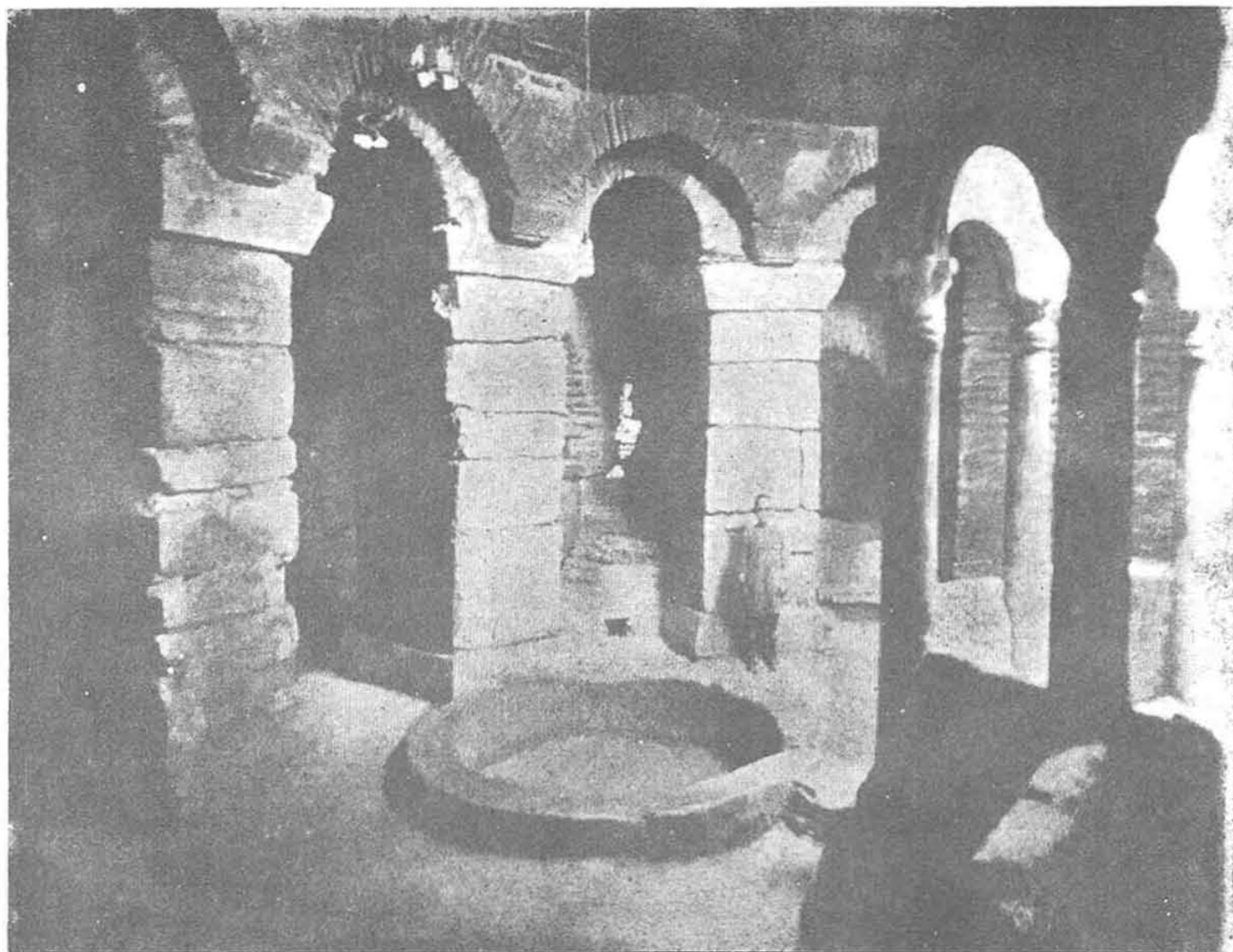
Εικ. 56. Εἰς τῶν στενῶν διαδρόμων τῆς Κρύπτης. Εἰς τὸ τέρμα ἡ ὁλόσωμος εἰκὼν τοῦ Ἀγίου Νικολάου (τοιχογρ. ΙΔ' αἰῶνος).

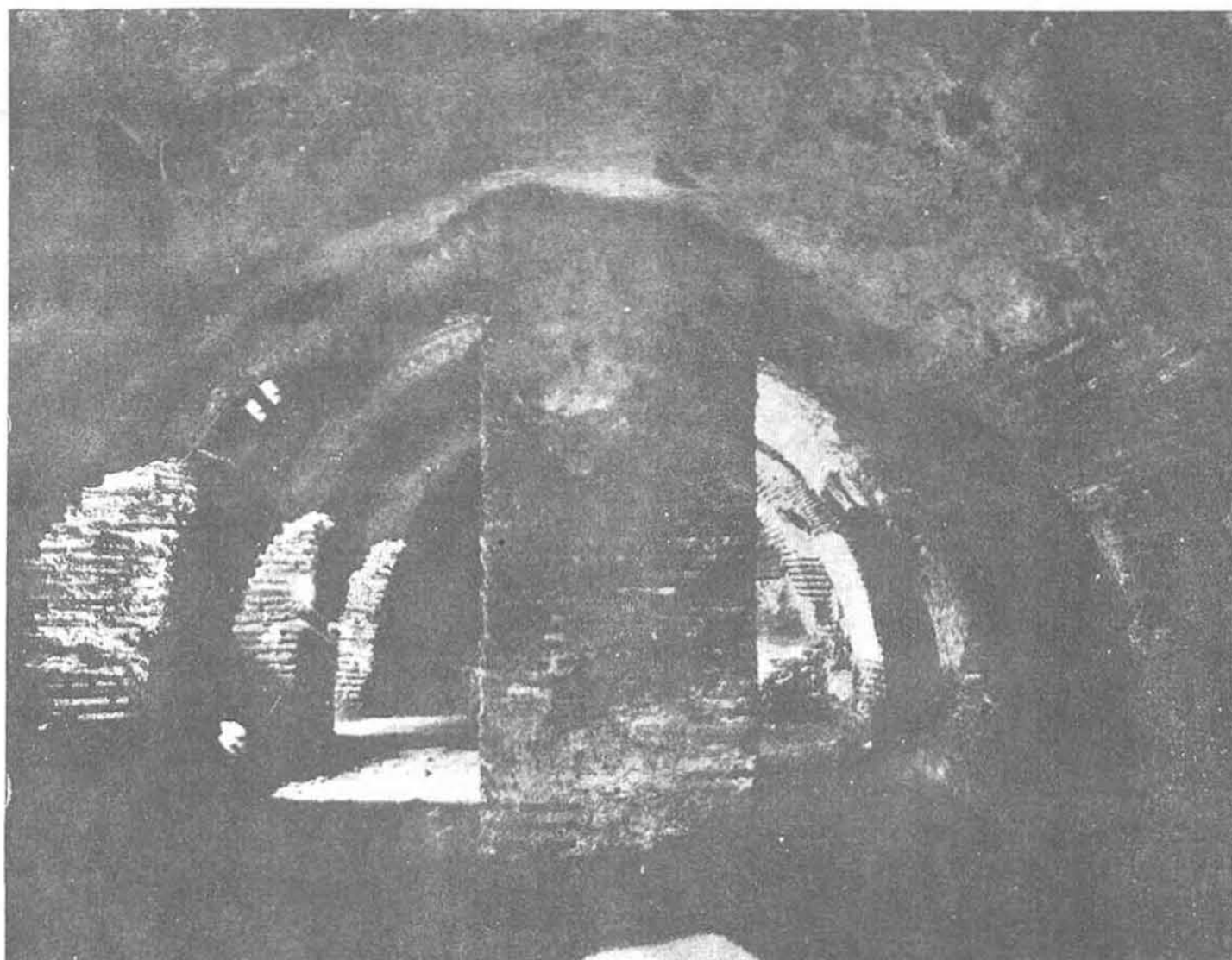
Εἰκ. 52. Τὸ Κιβώριον τῆς Κρύπτης τὸ κείμενον κάτωθεν τῆς Ἀψίδος τοῦ Ναοῦ, ὡς ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφάς.

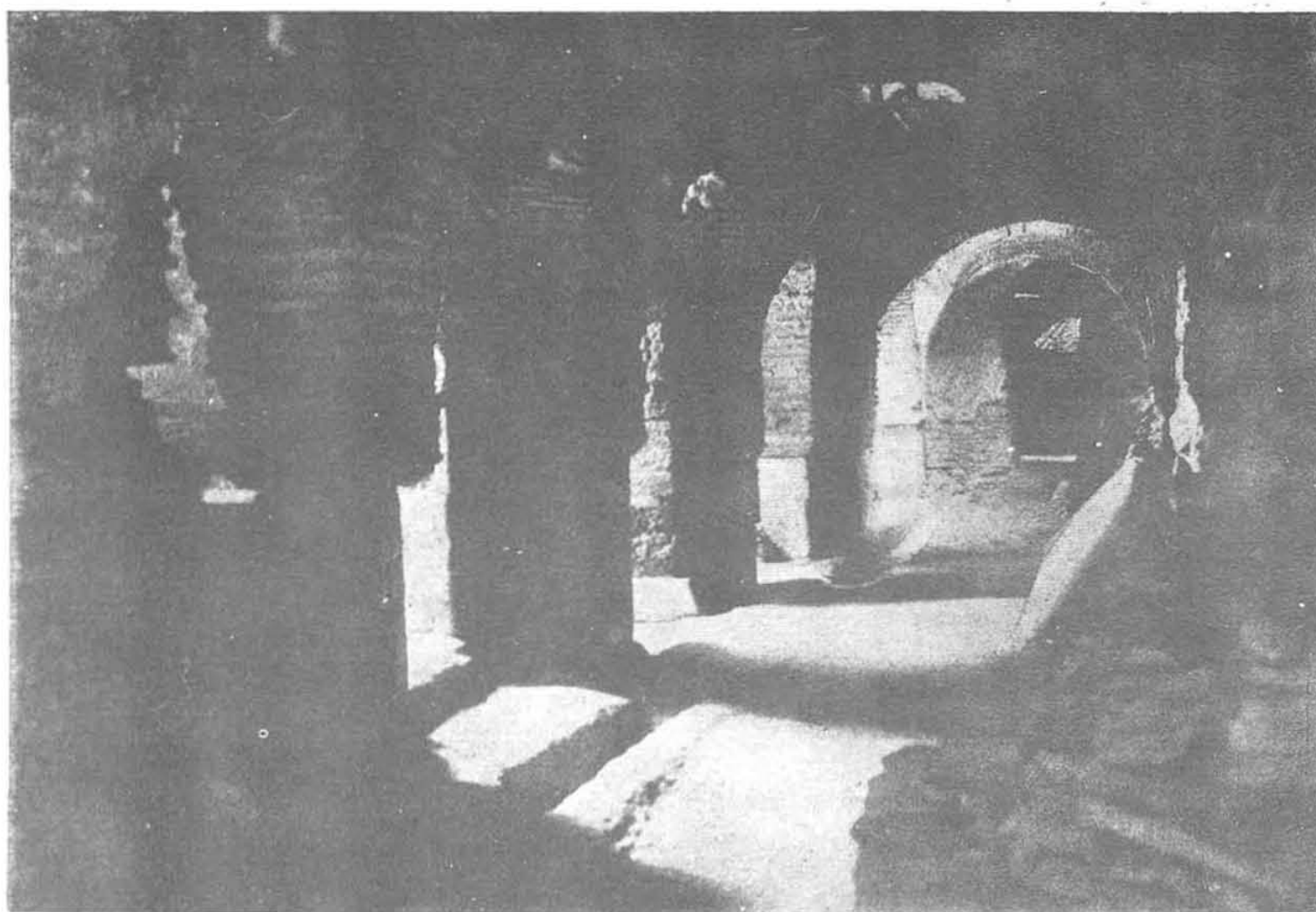
Εἰκ. 53. Τὸ Κιβώριον τῆς Κρύπτης, ὡς ἔχει σήμερον, μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν μερῶν αὐτοῦ.

Είκ. 55. Οί ἔναντι τοῦ Κιβωρίου τῆς Κρύπτης ὑποβαστάζοντες τὴν Ἀψίδα τοῦ Ναοῦ μεγάλοι πεσσοὶ καὶ ἡ μαρμαρίνη βάσις τῆς πρὸ τοῦ Κιβωρίου στρογγύλης λεκάνης.

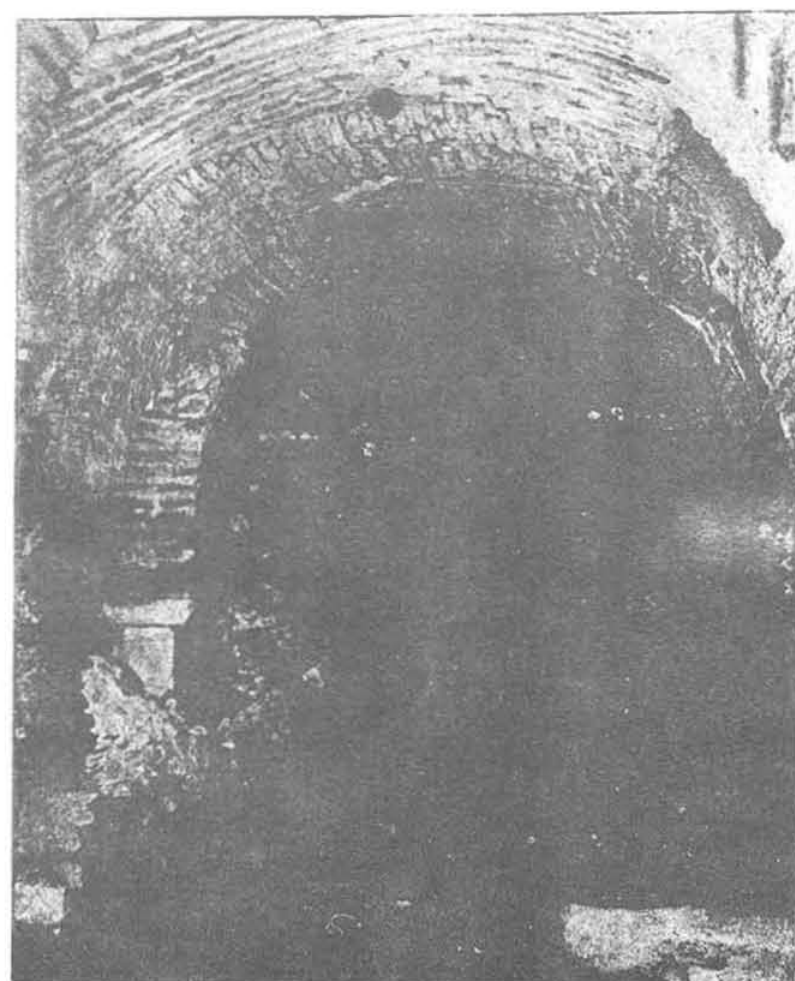
Είκ. 60. Ἡ κάτωθεν τοῦ ἀριστεροῦ πτερυγίου μετ' ἀρκοσολίων στοὰ (νεκρικός θάλαμος ;).

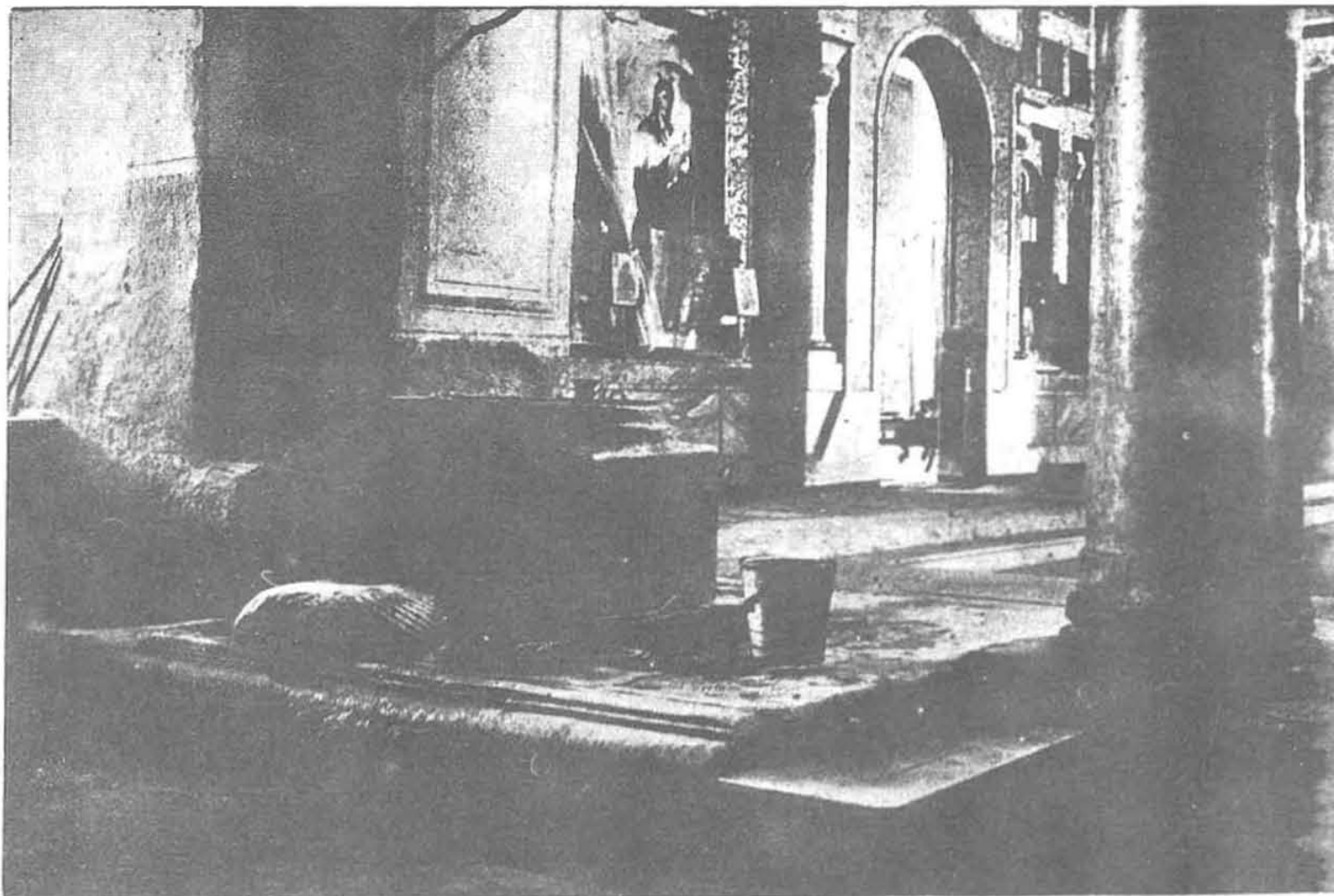
Εἰκ. 57. Ἡ μεγάλη Στοὰ τῆς Κρύπτης μετὰ τὴν ὁλοσχερῇ ἐκκαθάρισιν.

Εἰκ. 58. Ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς Ἀψίδος τοῦ ὑπογείου παρεκκλησίου τῆς Κρύπτης.

Εἰκ. 57α. Ἡ ἡ μεγάλη Στοὰ τῆς Κρύπτης πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ.

Εἰκ. 54. Τὸ πρὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος τοῦ Ναοῦ φρέαρ (εἰκὼν εἰλημμένη ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτ. Α. Ζάχου πρὸ τῆς τελευταίας πυρκαϊᾶς).

Εἰκ. 59. Τοιχογραφία ἡμικυκλικῆς αἰθούσης τῆς Κρύπτης κειμένης ἀριστερὰ τοῦ παρεκκλησίου. Προτομή Χριστοῦ.

Εἰκ. 61. Κάθοδος καὶ ὁπὴ φωτισμοῦ Κρύπτης.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ.

Η ΕΙΚΩΝ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΔΟΓΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ

15

16

17

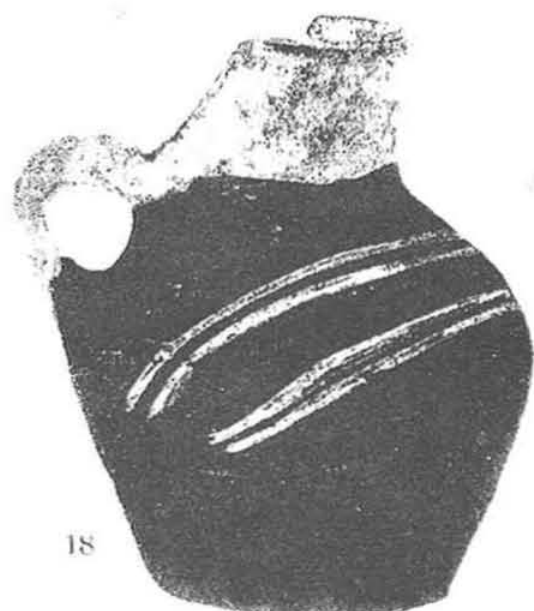
13

12

14

18

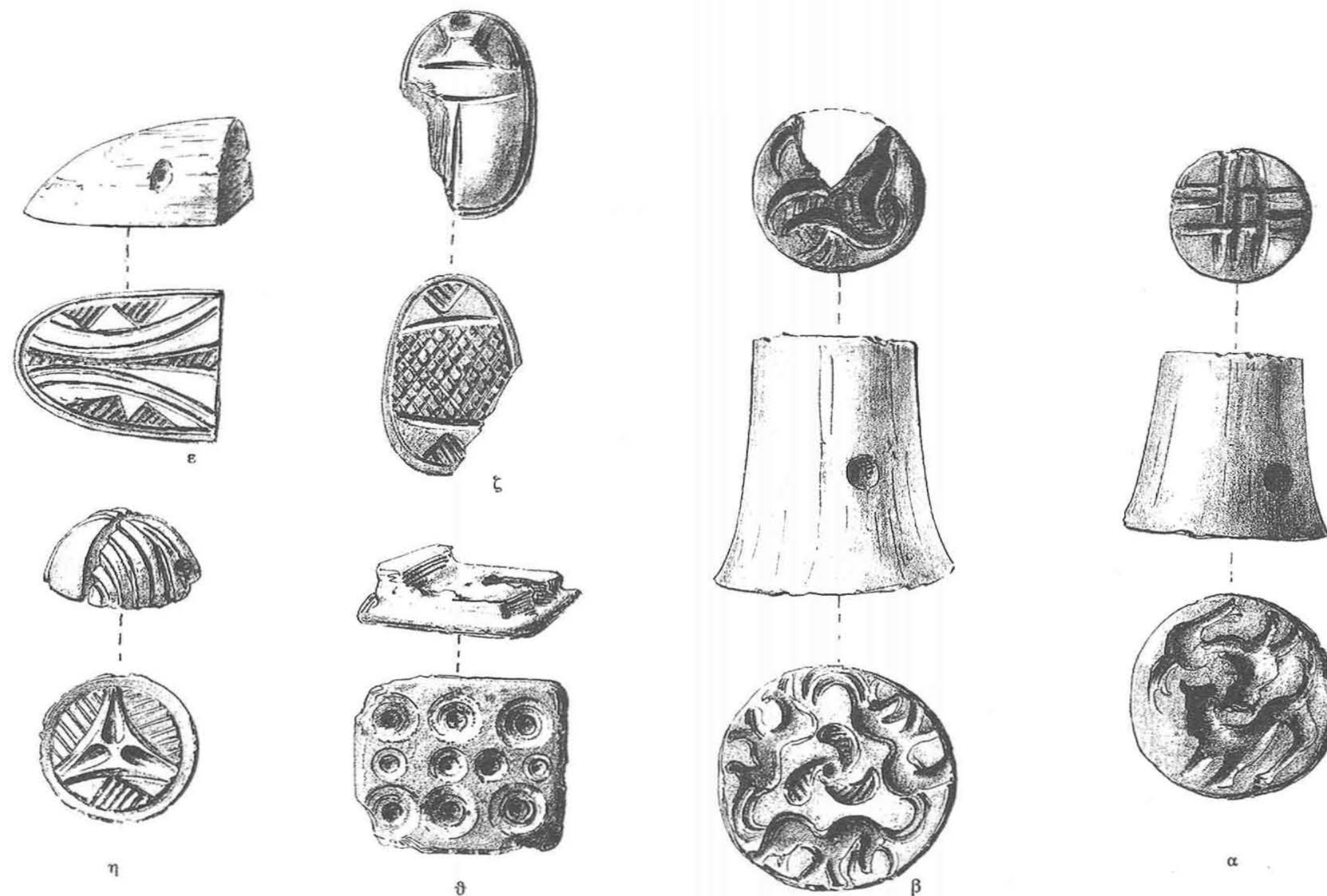

19

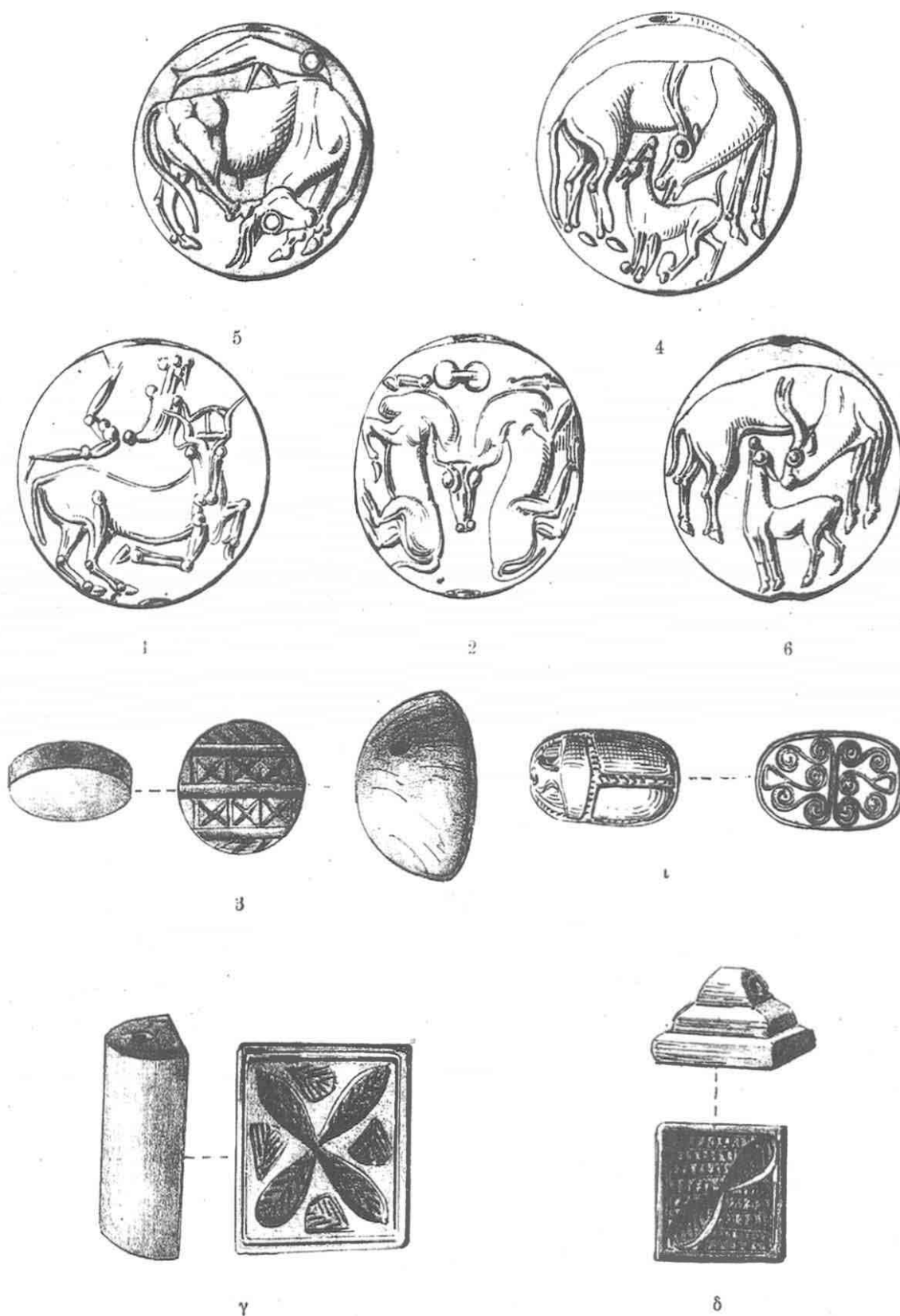

20

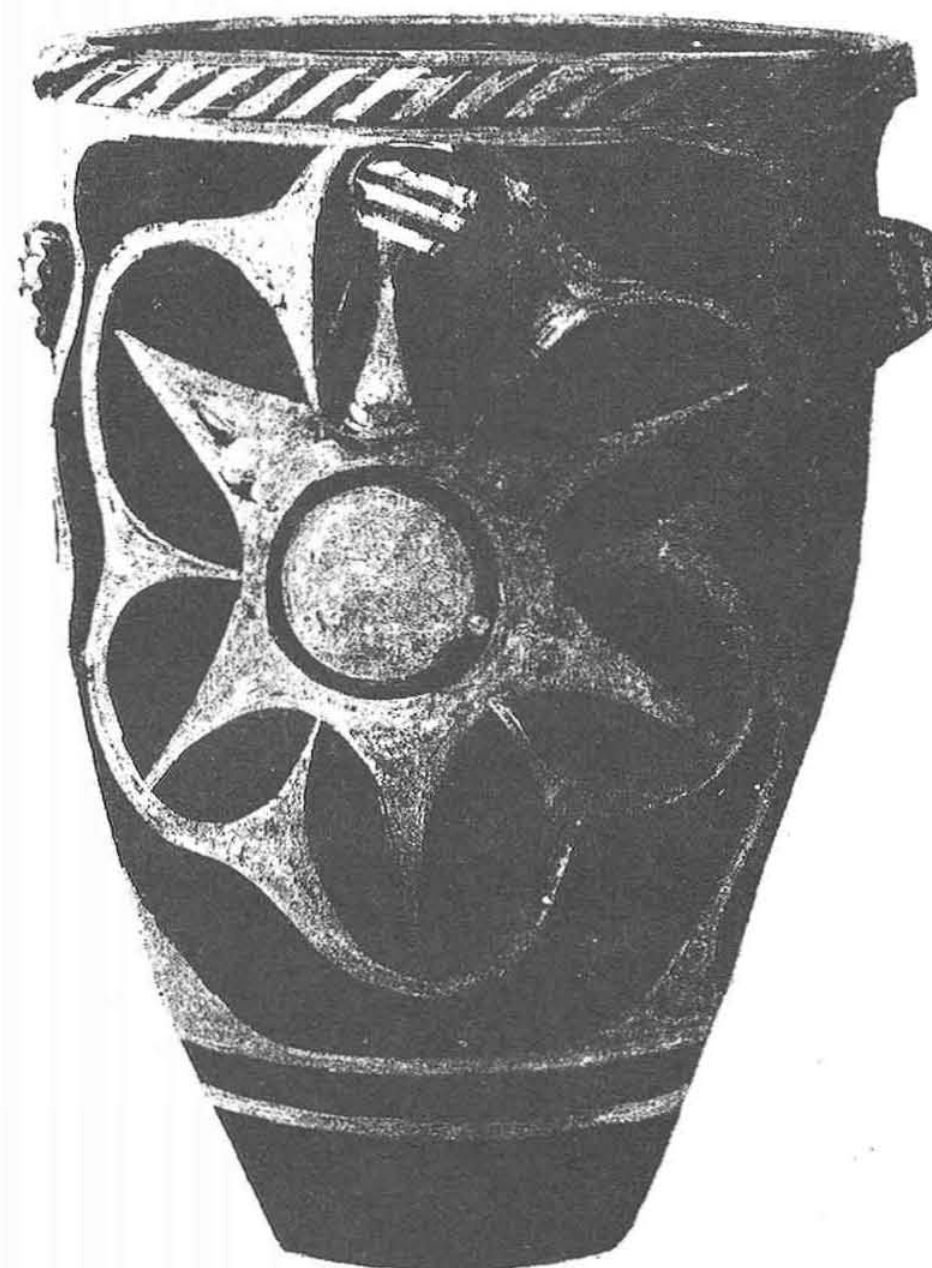
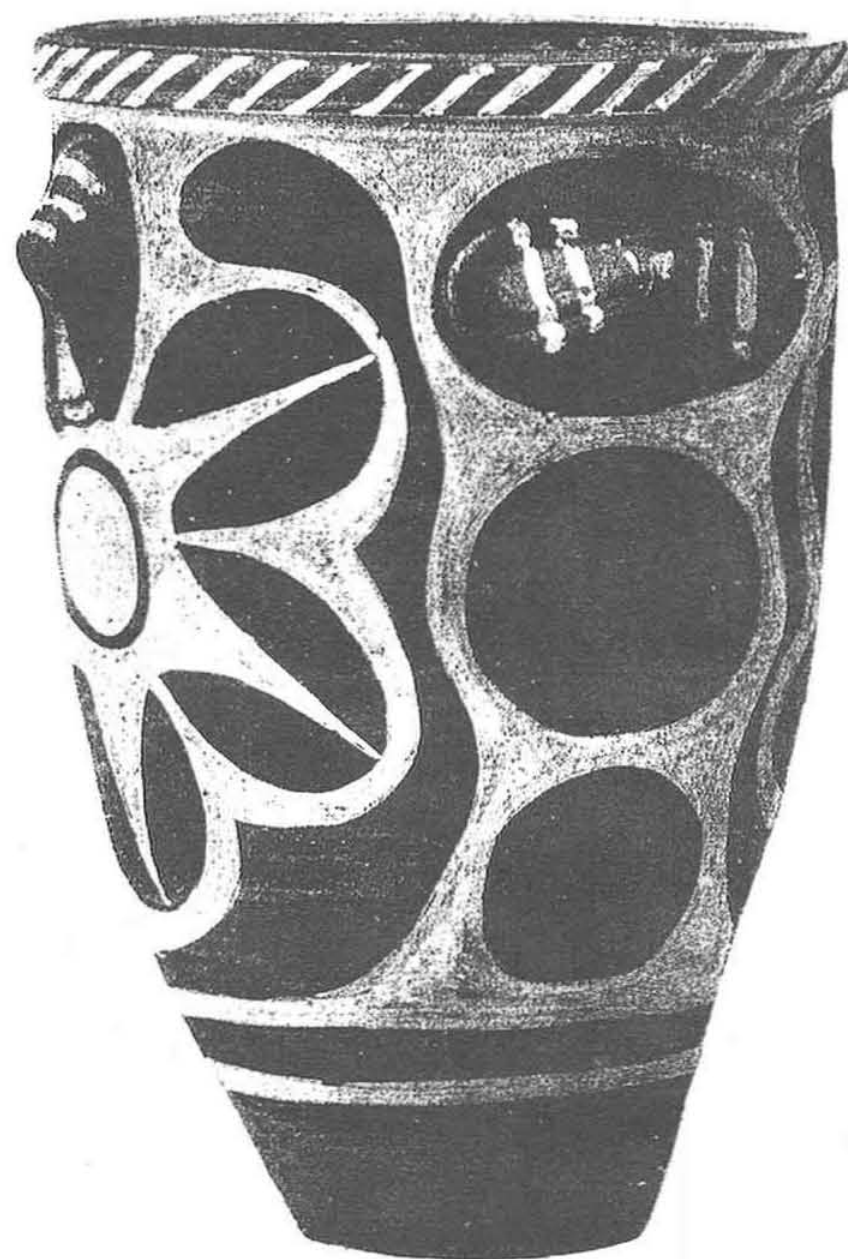
ΠΡΩΤΟΜΙΝΩΙΚΑ ΠΙΛΑΙΑ ΑΓΓΕΙΑ ΠΟΛΥΧΡΩΜΑ

ΠΡΩΤΟΜΙΝΩΪΚΑΙ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΚΑΙ ΣΚΑΡΑΒΑΙΟΣ

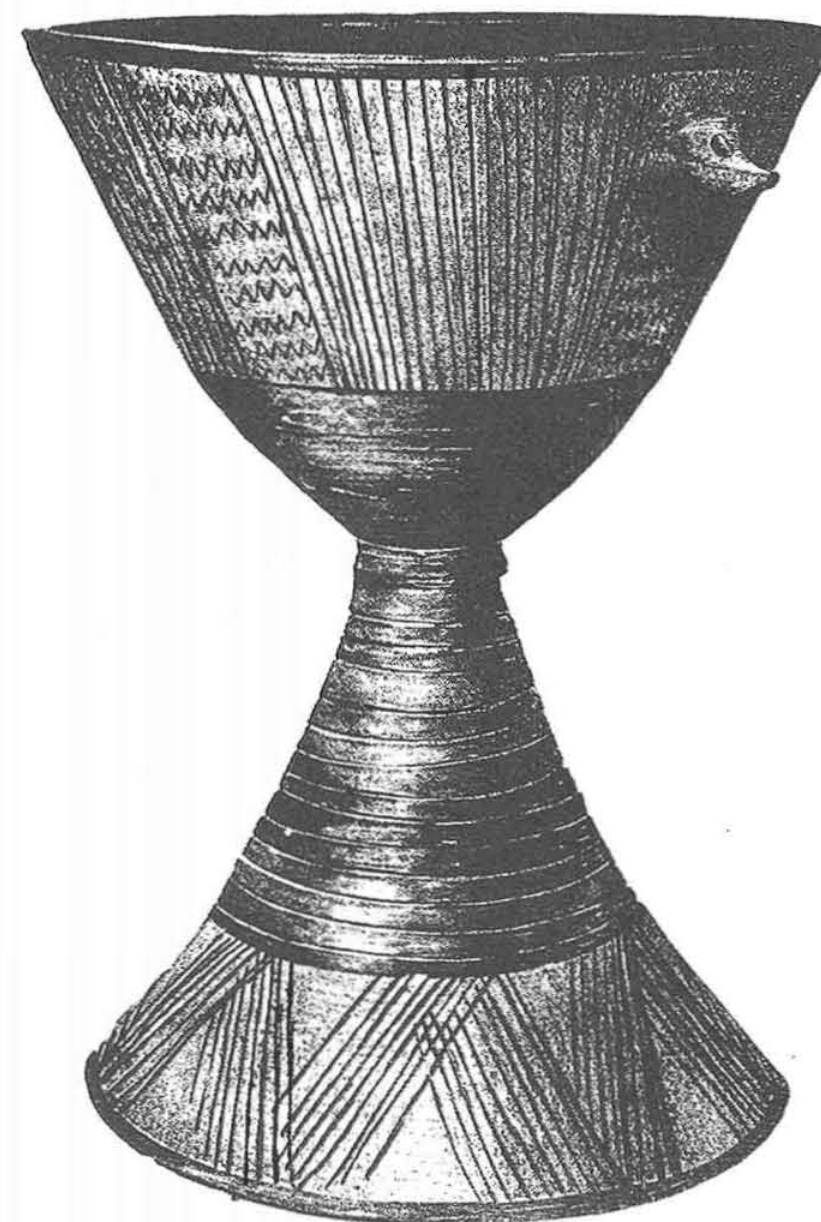
ΣΚΑΡΑΒΑΙΟΙ ΚΑΙ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΠΡΩΤΟΜΙΝΩΪΚΑΙ (γ, δ, ι) ΚΑΙ ΓΑΛΟΠΕΤΡΑΙ
ΚΑΙ ΣΦΡΑΓΙΣ ΥΣΤΕΡΟΜΙΝΩΪΚΑΙ (1-6)

ΜΕΣΟΜΙΝΩΪΚΟΣ ΠΙΘΟΣ

Πήλινα ἀγγεῖα τάφων Πύργου.

Πήλινα κύπελλα τάφων Πύργου.

Ἀνάγλυφον Χθονίου Ἑρμοῦ.

Παράρτημα 'Αρχαιολογικὸν Δελτίου 1918. — Παρένθετος πίναξ 1.

Εἰκ 11. Ἡ λεγομένη εἰκὼν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου.

